

โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา

นายณัฏพล ศิริสวัสดิ์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาภาษาบาลีและสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีการศึกษา 2555
ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทคัดย่อและแฟ้มข้อมูลฉบับเต็มของวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ปีการศึกษา 2554 ที่ให้บริการในคลังปัญญาจุฬาฯ (CUIR)
เป็นแฟ้มข้อมูลของนิสิตเจ้าของวิทยานิพนธ์ที่ส่งผ่านทางบัณฑิตวิทยาลัย

The abstract and full text of theses from the academic year 2011 in Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR)
are the thesis authors' files submitted through the Graduate School.

LOKAPĀLAS IN BUDDHIST LITERATURE

Mr. Natchapol Sirisawad

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts Program in Pali and Sanskrit
Department of Eastern Languages
Faculty of Arts
Chulalongkorn University
Academic Year 2012
Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา

โดย

นายณัฏฐพล ศิริสวัสดิ์

สาขาวิชา

ภาษาบาลีและสันสกฤต

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

อาจารย์ ดร. ชานป์วิเศษ ทัดแก้ว

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ร.ท. ดร. บรรจบ บรรณรุจิ

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็น
ส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทมหาบัณฑิต

..... คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพจน์ อัครวิรุฬหการ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพจน์ อัครวิรุฬหการ)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(อาจารย์ ดร. ชานป์วิเศษ ทัดแก้ว)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ร้อยโท ดร. บรรจบ บรรณรุจิ)

..... กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ดร. ประเทือง ทินรัตน์)

ณัชพล ศิริสวัสดิ์ : โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา. (LOKAPĀLAS IN BUDDHIST LITERATURE) อ. ที่ปริกษาวิทยานิพนธ์หลัก : อ. ดร. ชานป์วิชช์ ทัดแก้ว, อ. ที่ปริกษาวิทยานิพนธ์ร่วม ผศ. ร.ท. ดร. บรรจบ บรรณรุจิ, 295 หน้า.

วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษารวบรวมเรื่องราวเกี่ยวกับ “โลกบาล” ในวรรณคดีพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทบาลี (มูล) สรรวาสติวาทีน และมหาสังฆิกะ ในด้านลักษณะและบทบาทรวมถึงแนวคิดเรื่องโลกและทิศอันเป็นแนวคิดพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับโลกบาล

ผลการศึกษาพบว่า แนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศปรากฏมาตั้งแต่สมัยพระเวท ในวรรณคดีสันสกฤตเรียกเทวดากลุ่มดังกล่าวว่า “ทิตามปติ” หรือ “ทิตธิปติ” หรือ “โลกบาล” มีรายชื่อ จำนวน และบทบาทแตกต่างกันตามแต่ละสมัย ส่วนวรรณคดีพุทธศาสนาเรียกว่า “มหाराช” หรือ “โลกบาล” มีรายชื่อและจำนวนที่แน่นอน พุทธศาสนาอาจสืบทอดแนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศที่มีอยู่เดิม แต่ได้ปรับเปลี่ยนและจัดระเบียบแนวคิดดังกล่าวให้เข้ากับหลักคำสอนทางพุทธศาสนาโดยเฉพาะในเรื่องกฎแห่งกรรมวิบากและกฎแห่งไตรลักษณ์ ทำให้โลกบาลมีลักษณะและบทบาทตามโลกทัศน์ของพุทธศาสนา

ในด้านลักษณะ โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาประกอบด้วยเทวดา 4 องค์ ได้แก่ ท้าวธตรฐ ท้าววิรุพหก ท้าววิรูปักษ์ และท้าวเวสสวัณหรืออุเวร อยู่บนสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาในกามสุดติภูมิ โลกบาลทรงปกครองทิศหลักทั้ง 4 ของโลกในมิติแนวราบโดยมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง และทรงเป็นใหญ่เหนือคณธรรพ์ กุมภกันท์ นาค และยักษ์ ซึ่งเป็นบริวารของโลกบาลโดยตรง โลกบาลมีลักษณะทางกายภาพที่ตีความว่ามนุษย์ในทุกด้านซึ่งเกิดขึ้นด้วยอานิสงส์แห่งกุศลกรรม อย่างไรก็ตาม โลกบาลยังคงอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์และยังเวียนว่ายตายเกิดเหมือนสัตว์โลกทั่วไป ในด้านบทบาท โลกบาลมีบทบาทเป็นผู้ช่วยเหลือสัตว์โลกที่มีคุณธรรมสูงส่งประกอบด้วย พระพุทธเจ้า พุทธบริษัท และท้าวสักกะ อีกทั้งยังปกป้องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งเป็นโลกในเชิงกายภาพ นอกจากนี้ ยังมีบทบาทเป็นผู้ฟังธรรม ผู้ปฏิบัติธรรม และเป็นผู้แจ้งข่าวหรือเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในพุทธศาสนา โลกบาลจึงมีบทบาทเกี่ยวข้องกับทั้งโลกมนุษย์และเทวโลก

แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาแสดงให้เห็นถึงความพยายามในการรวมความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองดั้งเดิมซึ่งปรากฏมาแล้วตั้งแต่ก่อนหรือร่วมสมัยกับพุทธกาลให้เข้ามาอยู่ภายใต้พุทธศาสนาด้วยการกำหนดให้คณธรรพ์ กุมภกันท์ นาค และยักษ์ซึ่งเป็นตัวแทนของความเชื่อดั้งเดิมและชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่ยังคงมีความขัดแย้งกับพุทธศาสนาเข้ามาเป็นบริวารของโลกบาลเพื่อเป็นการแสดงการยอมรับพุทธศาสนา ในขณะที่เดียวกันพุทธศาสนาก็เป็นฝ่ายยอมรับความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่จะเห็นจากรายนามของโลกบาลทั้ง 4 ที่อาจสะท้อนร่องรอยของความเชื่อดั้งเดิมและชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่ได้เปลี่ยนฐานะให้กลายเป็นเทวดาในความเชื่อทางพุทธศาสนา การรับพระปริตรของพระพุทธเจ้าจากโลกบาลและการกำหนดให้โลกบาลเป็นผู้ดูแลทิศทั้ง 4 เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา เป็นการแสดงให้เห็นว่าต่างฝ่ายต่างประนีประนอมยอมรับความสำคัญของกันและกัน ดังนั้น แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาจึงมีความแตกต่างจากวรรณคดีสันสกฤตอย่างเห็นได้ชัด

ภาควิชา ..... ภาษาตะวันออก ..... ลายมือชื่อนิสิต .....

สาขาวิชา ..... ภาษาบาลีและสันสกฤต ..... ลายมือชื่อ อ.ที่ปริกษาวิทยานิพนธ์หลัก .....

ปีการศึกษา ..... 2555 ..... ลายมือชื่อ อ.ที่ปริกษาวิทยานิพนธ์ร่วม .....

5380124022 : MAJOR PALI AND SANSKRIT
KEYWORDS : LOKAPĀLAS / BUDDHIST LITERATURE

NATCHAPOL SIRISAWAD: LOKAPĀLAS IN BUDDHIST LITERATURE.
ADVISOR: CHANWIT TUDKEAO, Ph. D., CO-ADVISOR: ASST. PROF. BANJOB
BANNARUJI, Ph. D., 295 pp.

The purpose of this thesis was to study “Lokapālas” in Buddhist literatures, including Theravāda, (Mūla)sarvāstivādin, and Mahāsaṅghika. It specifically aimed to analyze Lokapālas’ characteristics, roles, and the concept of world (loka) and direction (diś) relating to the concept of Lokapālas.

The study revealed that the concept of the rulers of the direction had existed since the vedic period. In Sanskrit literature, the rulers of the direction were called “Diśāmpati,” “Digadhipati,” or “Lokapāla” which were different in names, numbers, and roles depending on the periods while in Buddhist literature, they were called “Mahārāja” (the great kings) or “Lokapāla” (the guardians of the world) which were similar in names, numbers, and roles. Buddhism might inherit this precedent concept of the rulers of the direction from Brahmanism but it modified and arranged these concepts in relation to the Buddhist teaching especially the Law of Kamma and the Three Characteristics of Existence (Tilakkhaṇa). Therefore, Lokapālas had characteristics and roles according to Buddhist thought.

In terms of its characteristics, Lokapālas are four in number: Dhatarat̥tha (Skt. Dhṛtarāṣṭra), Virūḷha or Virūḷhaka (Skt. Virūḍhaka), Virūpak̥kha (Skt. Virūpākṣa), and Kuvera or Vessavaṇa (Skt. Kubera or Vāiśravaṇa). Their habitation is Cātummahārājikā, the heavenly realm of the Four Great Kings, classified in the world of sense-desire (Kāmahūmi). They rule over four horizontal direction of the world as viewed by Meru mountain in centric. They are lord of the gandhabbas, the nāgas, the kumbhaṇḍas, and the yakkhas respectively. These gods exist in a state and environment far superior to that of humans. They are, however, still bound to the Three Characteristics of Existence and subject to being reborn in the endless cycle of Saṃsāra. The roles of Lokapālas are the helper of beings with high virtuous accomplishments including the Buddha, the Buddhist assembly, and Sakka, and they also protect Tāvatiṃsā heaven sphere which is the physical world. Moreover, they are the listener of the dhamma and the meditator, and the messenger of the important Buddhist messages or situations. Therefore, Lokapālas are involved in the world of man (Manussaloka) and the heavenly world (Devaloka).

The concept of Lokapālas in Buddhist literature reflects an attempt to incorporate the precedent or contemporary indigenous beliefs and people into Buddhism by positioning the gandhabbas, the nāgas, the kumbhaṇḍas, and the yakkhas representing indigenous beliefs and people still in conflict with Buddhism to be the retinues of Lokapālas in order to show their acceptance of Buddhism. Similarly, Buddhism also shows their acceptance of indigenous beliefs and people as evidenced by the names of the Four Great Kings which reflect the trace of changing indigenous beliefs and people to be Buddhist gods, the acceptance of the verses of protection (paritta), and the assignment of Lokapālas to rule over four direction and the Cātummahārājikā heaven sphere. These show their compromise and mutual recognition. The concept of Lokapālas in Buddhist literature is, therefore, distinctively different from Sanskrit literature.

Department : Eastern Languages ..... Student’s Signature .....

Field of Study : Pali and Sanskrit ..... Advisor’s Signature .....

Academic Year : 2012 ..... Co-advisor’s Signature .....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้เป็นอย่างดีด้วยความเมตตาของอาจารย์ ดร. ชานปวีช ทัตแก้ว อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลักที่ได้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ทางด้าน พุทธศาสตร์ศึกษา ช่วยแนะนำหัวข้อวิทยานิพนธ์ จัดหาหนังสืออันเป็นประโยชน์แก่การวิจัย และยังได้สละเวลาอันมีค่าในการให้คำปรึกษา อ่าน ตรวจสอบ แก้ไขวิทยานิพนธ์ด้วยความเอาใจใส่ เป็นอย่างยิ่ง ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้

ผู้วิจัยกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ร้อยโท ดร. บรรจบ บรรณรุจิ อาจารย์ที่ ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วมที่ได้ปูพื้นฐานความรู้ภาษาบาลีและให้คำปรึกษาเป็นอย่างดี ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพจน์ อัครวิรุฬหการ ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ที่ได้ ประสิทธิ์ประสาทความรู้ทางภารตวิทยาทั้งด้านภาษาและวรรณคดีตลอดจนให้คำแนะนำและ ข้อสังเกตอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการปรับปรุงแก้ไขวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ให้มีคุณค่ายิ่งขึ้น รองศาสตราจารย์ ดร. ประเทือง ทินรัตน์ กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิที่กรุณาช่วยตรวจสอบแก้ไข ข้อบกพร่องในวิทยานิพนธ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ทัศนีย์ สิ้นสกุล คุณครูภาษาสันสกฤตท่านแรกที่ได้ ช่วยอ่านแปลภาษาสันสกฤต รวมถึงแก้ไขข้อบกพร่องในวิทยานิพนธ์ด้วยความอุตสาหะมา โดยตลอด และรองศาสตราจารย์ ดร. สุภาณี ชินวงศ์ ที่กรุณาตรวจทานบทความภาษาอังกฤษ

ในการศึกษาระดับมหาบัณฑิต ผู้วิจัยได้รับทุนการศึกษาในระดับบัณฑิตศึกษาจากรัฐบาลในโครงการพัฒนากำลังคนด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ (ทุนเรียนดีมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย) ประจำปีการศึกษา 2553-2554 ทุนมูลนิธิคิตาอาศรมแห่งประเทศไทย ประจำปี 2553-2554 ผู้วิจัยขอขอบพระคุณมา ณ ที่นี้

ผู้วิจัยกราบขอบพระคุณพระมหานรินทร์ เชื้อชิด ปธ. 9 ที่ช่วยแก้ไขข้อบกพร่องในส่วน ภาษาบาลี ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ เจ้าหน้าที่ห้องบริการการศึกษา กัลยาณมิตรทุกท่านที่ได้ยืนอยู่เคียงข้างและเป็นกำลังใจให้ผู้วิจัยทั้งในยามทุกข์และยามสุข

ผู้วิจัยกราบขอบพระคุณคุณธนัชชา ศิริสวัสดิ์ มารดาของผู้วิจัยที่ได้กรุณาเสียสละเวลา ช่วยพิมพ์ข้อมูลในวิทยานิพนธ์ และคุณธนดล ศิริสวัสดิ์ บิดาของผู้วิจัยที่ช่วยเป็นธุระรับส่ง มาโดยตลอด จนทำให้ผู้วิจัยประสบความสำเร็จในการศึกษาครั้งนี้ และด้วยสำนึกในพระคุณของท่านทั้งสองที่เลี้ยงดู อบรมปมนิสัย และคอยเป็นกำลังใจเสมอมาด้วยความรักอันบริสุทธิ์และความอดทนอย่างสูง คุณประโยชน์อันมีในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอหมั่นเป็นเครื่องบูชา ปิตุคุณและมาตุคุณอันประเสริฐ

ท้ายที่สุดนี้ ผู้วิจัยขออานิสงส์แห่งปัญญา คือ ความรู้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จงเป็นพลัง บัณฑิตส่งเสริมบารมีให้ทั่วจตุโลกบาลช่วยอภิบาลโลกและมนุษย์ให้มีความสุขตลอดทั้งปีแห่ง พระสมณโคตมพุทธเจ้านี้สืบไป

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ญ
สารบัญภาพ.....	ฎ
คำอธิบายคำย่อ สัญลักษณ์ และคำชี้แจงการอ้างอิง.....	ฏ
บทที่	
1. บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	12
1.3 สมมติฐานของการวิจัย.....	12
1.4 ขอบเขตของการวิจัย.....	12
1.5 ข้อตกลงเบื้องต้น.....	12
1.6 วิธีดำเนินการวิจัย.....	13
1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	13
2. แนวคิดเรื่องโลกและทศในวรรณคดีสันสกฤตและพุทธศาสนา.....	14
2.1 โลกและทศในวรรณคดีสันสกฤต.....	14
2.1.1 แนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีสันสกฤต.....	14
2.1.1.1 แนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีพระเวท.....	15
2.1.1.2 แนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีพราหมณะ-อุปนิษัท.....	17
2.1.1.3 แนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะ.....	18
2.1.2 แนวคิดเรื่องทศในวรรณคดีสันสกฤต.....	23
2.1.2.1 ทศในฐานะของทิศทาง.....	24
2.1.2.2 ทศในฐานะของสถานที่.....	40
2.2 โลกและทศในวรรณคดีพุทธศาสนา.....	42
2.2.1 แนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีพุทธศาสนา.....	42
2.2.1.1 โลก โลกธาตุ และจักรวาล.....	45

บทที่	หน้า
2.2.1.2	โครงสร้างของจักรวาล..... 50
2.2.2	แนวคิดเรื่องทศในวรรณคดีพุทธศาสนา..... 67
2.2.2.1	ทศในฐานะของทิศทาง..... 67
2.2.2.2	ทศในฐานะของสถานที่..... 78
3.	ลักษณะและบทบาทของโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา..... 81
3.1	แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีของศาสนาเซน..... 81
3.1.1	แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤต..... 81
3.1.1.1	แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีพระเวท..... 81
3.1.1.2	แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีพราหมณะ-อุปนิษัท..... 87
3.1.1.3	แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะ..... 92
3.1.2	แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีของศาสนาเซน..... 112
3.2	ลักษณะของโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา..... 113
3.2.1	ชื่อเรียก..... 113
3.2.2	กำเนิด..... 118
3.2.3	ภพภูมิ..... 124
3.2.4	ลักษณะทางกายภาพ..... 129
3.2.4.1	อายุ..... 129
3.2.4.2	วรรณะ..... 130
3.2.4.3	อาหาร..... 133
3.2.4.4	การเคลื่อนไหวและฤทธิ์..... 134
3.2.5	อุปนิสัย..... 135
3.2.6	พาหนะ..... 137
3.2.7	อาวุธและของวิเศษ..... 138
3.2.8	ชายา ไอรส ธิตา..... 141
3.2.9	บริวาร..... 142
3.2.9.1	คนธรรพ์..... 142
3.2.9.2	กุมภัณฑ์..... 149
3.2.9.3	นาค..... 151
3.2.9.4	ยักษ์..... 155

บทที่	หน้า
3.3 บทบาทของโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา.....	166
3.3.1 บทบาทผู้ช่วยเหลือ.....	167
3.3.1.1 พระพุทธเจ้า.....	167
3.3.1.2 พุทธบริษัท	182
3.3.1.3 ท้าวสักกะ.....	186
3.3.2 บทบาทผู้ฟังธรรม ผู้ปฏิบัติธรรม.....	191
3.3.3 บทบาทผู้แจ้งข่าวหรือเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในพุทธศาสนา..	194
3.4 เปรียบเทียบลักษณะและบทบาทของโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตและ พุทธศาสนา.....	197
4 แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา	214
4.1 ความหมายของบริวารของท้าวโลกบาลที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา..	215
4.1.1 บริวารของท้าวโลกบาลที่สะท้อนความเชื่อดั้งเดิม.....	216
4.1.2 บริวารของท้าวโลกบาลที่สะท้อนชนพื้นเมืองดั้งเดิม.....	235
4.2 โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนากับการรวมลัทธิดั้งเดิมของอินเดีย.....	244
5 บทสรุปและข้อเสนอแนะ.....	272
รายการอ้างอิง.....	282
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	295

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	ตารางแสดงคำศัพท์ภาษาสันสกฤตที่ใช้เรียกชื่อทิศ ความหมาย และ ความหมายตามการมองทิศในมิติแนวราบ (H) กับมิติแนวตั้ง (V).....	34
2	ตารางแสดงรายชื่อมหานรก.....	56
3	ตารางแสดงคำศัพท์ภาษาบาลีและปรากฤตที่ใช้เรียกชื่อทิศ ความหมาย และ ความหมายตามการมองทิศในมิติแนวราบ (H) กับมิติแนวตั้ง (V).....	75
4	ตารางแสดงเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในสมัยพระเวท-พราหมณะ-อุปัษิต.....	89
5	ตารางแสดงรายชื่อโลกบาลในสมัยมหากาพย์.....	104
6	ตารางแสดงรายชื่อเมืองของโลกบาลในเทวีภาควตะ.....	108
7	ตารางแสดงรายชื่อช่างประจำทิศทั้ง 8 ในสมัยมหากาพย์-ปุราณะ.....	110
8	ตารางแสดงชื่อช่างประจำทิศทั้ง 8 ในจกกวาทิปณี.....	111
9	ตารางเปรียบเทียบบทอำนาจพรแก่ตระกูลและภักดิ์กะในมหาวัสตุและ ลลิตวิสตระ.....	115
10	ตารางแสดงรายชื่อผู้รักษาทิศและเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในไตตติริยะ สังหิตาและอถรรพเวท.....	255

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	แสดงดินแดนและภูเขาของชมพูทวีปในสมัยปุราณะ.....	22
2	แสดงโครงสร้างจักรวาลพุทธศาสนาเถรวาทที่แบ่งตามระดับชั้นของจิต.....	54
3	แสดงคำศัพท์ภาษาสันสกฤต ภาษาบาลี และภาษาปรากฤตที่ใช้เรียกชื่อทิศ...	77
4	รูปปั้นคนแคระที่เสาโตรณะ ทางด้านทิศตะวันตกของสถูปสาญจี.....	150
5	การนั่งของท้าวจาดุมหาราชในสุธัมมาเทวสภา.....	194
6	ยักษ์ณีที่สถูปการहुต ศิลปะสมัยราชวงศ์คุงคะ.....	231

คำอธิบายคำย่อ สัญลักษณ์ และคำชี้แจงการอ้างอิง

คำอธิบายคำย่อ

อง.อ.	:	องค์ตติยไตรภพ อภิญญา (มโนเรขปุรณ)
อง.เอก.-ทุก.-ติก.	:	องค์ตติยไตรภพ เอก-ทุก-ติกนิปาต
อง.จตุกก.	:	องค์ตติยไตรภพ จตุกกนิปาต
อง.ทสก.	:	องค์ตติยไตรภพ ทสกนิปาต
อง.สตตก.-อภิญญา.-นวก.	:	องค์ตติยไตรภพ สตตก-อภิญญา-นวกนิปาต
อภิ.ก.	:	อภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ
อภิธาน.	:	อภิธานปิฎก
อภิ.วิ.	:	อภิธรรมปิฎก วิภังค
อรุณ.	:	อรุณวดีสูตร (สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร)
อิตติ.อ.	:	อิตติวัตถุ อภิญญา (ปรมตถที่ปนี)
อุ.อ.	:	อุทาน อภิญญา (ปรมตถที่ปนี)
ขุ.ขุ.	:	ขุททกนิภาย ขุททกปาฐะ
ขุ.จุพ.	:	ขุททกนิภาย จุพินิเทศ
ขุ.ชา.	:	ขุททกนิภาย ชาดก
ขุ.ปฎิ.	:	ขุททกนิภาย ปฏิสมภิทามคค
ขุ.เปต.	:	ขุททกนิภาย เปตวัตถุ
ขุ.วิมาน.	:	ขุททกนิภาย วิมานวัตถุ
ขุ.สุ.	:	ขุททกนิภาย สุตตนิปาต
จกุกวาท.	:	จกุกวาทที่ปนี (สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร)
ชา.อ.	:	ชาตกภิญญา
เถร.อ.	:	เถรคาถา อภิญญา (ปรมตถที่ปนี)
ที.อ.	:	ทีฆนิภาย อภิญญา (สุขุมงคลวิลาสินี)
ที.ฎีกา	:	ทีฆนิภาย ฎีกา
ที.ปา.	:	ทีฆนิภาย ปาฎีกาวัตถุ
ที.มหา.	:	ทีฆนิภาย มหาวัตถุ
ที.สี.	:	ทีฆนิภาย สีลขนฺธวัตถุ
ธ.อ.	:	ธมมปทภิญญา
ม.อ.	:	มชฌิมนิภาย อภิญญา (ปญจสุทนี)
ม.อุ.	:	มชฌิมนิภาย อุปริปณฺธนาสก
ม.มู.	:	มชฌิมนิภาย มูลปณฺธนาสก

มหา.อ.	:	มหานิทุเทศ อฏฐกถา (สัทธมมปชฺโชติกา)
โลกที่ปก.	:	โลกที่ปกสาร (สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร)
โลกปณญ.	:	โลกบัญญัติ (สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร)
โลกสณฐาน.	:	โลกสณฐานโชตรตนคณฐี (การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสณฐานโชตรตนคณฐี โดย ทองคำ สุธรรม)
โลกุปป.	:	โลกุปปัตติ (การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องโลกุปปัตติ โดย สมพงษ์ ปรีชาจินดาวุฒิ)
วินย.อ.	:	วินยปิฎก อฏฐกถา (สมนุตปาสาทิกา)
วินย.จูลล.	:	วินยปิฎก จุลลาคค
วินย.ฎีกา	:	วินยฎฐกถา ฎีกา (สารตถที่ปนี)
วินย.มหา.	:	วินยปิฎก มหาวคค
วินย.มหาวิงค	:	วินยปิฎก มหาวิงค
วิงค.อ.	:	วิงค อฏฐกถา (สมโหมหวิโนทนี)
วิมาน.อ	:	วิมานวตถุ อฏฐกถา (ปรมตถที่ปนี)
สงคห.ฎีกา	:	อภิธมมตถสงคห ฎีกา (อภิธมมตถวิภาวีนี)
สํ.อ.	:	สํยตตนิกาย อฏฐกถา (สารตถปกาสินี)
สํ.ขนฐ.	:	สํยตตนิกาย ขนฐวรวคค
สํ.นิทาน.	:	สํยตตนิกาย นิทานวคค
สํ.สคา.	:	สํยตตนิกาย สคาถวคค
สํ.สพา.	:	สํยตตนิกาย สพายตนวคค
สุตต.อ.	:	สุตตนิปาต อฏฐกถา (ปรมตถโชติกา)
AbhiBhā.	:	Abhidharmakośa Bhāṣya (translated by Gelong Lodrö Sangpo)
AMg.	:	Ardha-Māgadhī
Amar.	:	Amarakośa
AśvGr.	:	Āśvalāyana Gṛhyasūtra
AS.	:	Anglo-Saxon
AV.	:	Atharva Veda
Av.	:	Avestan
ĀitBr.	:	Āitareya Brāhmaṇa
Bct.	:	Buddhacarita (edited by E. H. Johnston)
BdP.	:	Brahmāṇḍa Purāṇa
BHS.	:	Buddhist Hybrid Sanskrit
BHSD.	:	Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary by Franklin Edgerton
BhP.	:	Bhāgavata Purāṇa
BrP.	:	Brahma Purāṇa

BrhadārUp.	:	Brhadāranyaka Upaniṣad
cf.	:	confer, compare
ChUp.	:	Chāndogya Upaniṣad
Divy.	:	Divyavadana (edited by E. B. Coerll and R. A. Neil)
DPPN.	:	Dictionary of Pāli Proper Names
Eng.	:	English
EOB	:	Encyclopedia of Buddhism
EOR	:	The Encyclopedia of Religion
EPBP	:	Encyclopedia of Puranic Beliefs and Practices
Ger.	:	German
Gk.	:	Greek
Goth.	:	Gothic
H	:	Horizontal
Hv.	:	Harivaṃśa
HEH	:	The Hindus Encyclopedia of Hinduism
Lat.	:	Latin
Lith.	:	Lithuanian
LV.	:	Lalitavistara (edited by P. L. Vaidya)
Mbh.	:	Mahābhārata (Bhandarkar Oriental Research Institute's edition)
Mn.	:	Mānava Dharmaśāstra
MS.	:	Māitrāyaṇī Saṃhitā
Mvu.	:	Mahāvastu (edited by Émile Senart)
O.H.G.	:	Old High German
P.	:	Pāli
PE.	:	The Purāṇic Encyclopaedia: a comprehensive dictionary with special reference to the epic and Purāṇic literature by Vettam Mani
PSED.	:	The Practical Sanskrit-English Dictionary by V.S. Apte
PTSD.	:	The Pali Text Society's Pali-English Dictionary by T. W. Rhys Davids and William Stede
R.	:	Rāmāyana (Oriental Institute Vadodara's edition)
RV.	:	Rgeveda
RVPD.	:	The Roots, Verb-Forms and Primary Derivatives of the Sanskrit Language: a supplement to his Sanskrit grammar by W. D. Whitney
ŚāṅkhŚr	:	Śāṅkhāyana Śrāutasūtra
ŚBr.	:	Śatapatha Brāhmaṇa
SBV.	:	Saṅghabhedavastu (edited by R. Gnoli)
SED.	:	A Sanskrit-English Dictionary by M. Monier-Williams
Skt.	:	Classical Sanskrit
SR.	:	A Sanskrit Reader: text and vocabulary and notes by C. R. Lanman
T	:	Taisho Daizokyo
TĀr.	:	Tāittirīya Āraṇyaka

Tib.	:	Tibet
TS.	:	Tāittirīya Saṃhitā
V	:	Vertical
VS.	:	Vājasayeyi Saṃhitā

คำอธิบายสัญลักษณ์

√	:	รากศัพท์
*	:	1. รูปสืบสร้าง 2. รูปที่ผิด, รูปที่ไม่เป็นที่ยอมรับ
<	:	มาจาก

คำชี้แจงการอ้างอิง

1. การอ้างอิงคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เช่น คัมภีร์พระเวท พราหมณะ อุปนิษัท มหาภารตะ รามายณะ ปุราณะ มีระบบการบอกเป็นสากลอยู่แล้วจึงอ้างอิงตามที่นิยมนั้น

2. การอ้างอิงเอกสารที่เป็นคัมภีร์พุทธศาสนาในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้ระบบคำย่อ ดังต่อไปนี้

2.1 คัมภีร์พระไตรปิฎก ในที่นี้หมายถึงพระไตรปิฎกภาษาบาลี อักษรไทย ฉบับสยามรัฐ จำนวน 45 เล่ม พ.ศ. 2525 การอ้างอิงใช้ระบบ เล่ม/ข้อ เช่น ที.สี. 9/1 หมายความว่า การอ้างอิงนั้นระบุถึงคัมภีร์ที่มณีกาย สีสันชวรรด พระไตรปิฎกเล่มที่ 9 ข้อที่ 1

2.2 คัมภีร์อรรถกถา หมายถึง อรรถกถาภาษาบาลี อักษรไทย ฉบับคอมพิวเตอร์ เวอร์ชัน 3 ซึ่งสำนักคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหิดลได้จัดทำขึ้น การอ้างอิงคัมภีร์อรรถกถาใช้ระบบ เล่ม/หน้า เช่น ซา.อ. 1/1 หมายความว่า การอ้างอิงนั้นระบุถึงคัมภีร์ชาตักกัฎฐกถา เล่มที่ 1 หน้าที่ 1 ยกเว้นคัมภีร์อรรถกถาที่มีเพียงเล่มเดียวจะอ้างอิงเฉพาะหน้าไม่บอกเล่ม

2.3 คัมภีร์ฎีกา ในที่นี้หมายถึง ฎีกาภาษาบาลี อักษรไทย ฉบับคอมพิวเตอร์ เวอร์ชัน 3 ซึ่งสำนักคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหิดลได้จัดทำขึ้น การอ้างอิงคัมภีร์ฎีกาใช้ระบบ เล่ม/หน้า เช่น วินย.ฎีกา 1/1 หมายความว่าถึงคัมภีร์ฎีกาแห่งอรรถกถาพระวินัยเล่มที่ 1 หน้าที่ 1 ยกเว้นคัมภีร์ฎีกาที่มีเพียงเล่มเดียวจะอ้างอิงเฉพาะหน้าไม่บอกเล่ม

2.4 คัมภีร์ภาษาบาลีที่นอกเหนือจากพระไตรปิฎกอรรถกถาและฎีกา เช่น พจนานุกรม คัมภีร์โลกศาสตร์ มีรายละเอียดเกี่ยวกับคัมภีร์ตามที่ระบุไว้ในรายการอ้างอิง การอ้างอิงใช้ระบบ เล่ม/หน้า หากมีเพียงเล่มเดียวจะอ้างอิงเฉพาะหน้าไม่บอกเล่ม

2.5 คัมภีร์ของพุทธศาสนิกายอื่นๆ นอกเหนือจากฝ่ายเถรวาทบาลี มีรายละเอียดเกี่ยวกับคัมภีร์ตามที่ระบุไว้ในบรรณานุกรม การอ้างอิงใช้ระบบ เล่ม/หน้า หรือ เล่ม.ข้อ หากมีเพียงเล่มเดียวจะอ้างอิงเฉพาะหน้าไม่บอกเล่ม

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พินิจ สุขสถิตย์ กล่าวว่า จุดกำเนิดความคิดเรื่องเทวดาในอินเดียสมัยโบราณมีความสัมพันธ์กับธรรมชาติเป็นสำคัญ มีที่มาจาก การบูชาธรรมชาติ การบูชาธรรมชาติเป็นเทพเจ้า การบูชาเทพเจ้าในฐานะเป็นเทวดา และการบูชาบรรพบุรุษหรือวีรบุรุษที่เสียชีวิตแล้ว¹ ทิศต่างๆ ที่อยู่รอบตัวเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ชาวอินเดียเคารพบูชา อีกทั้งมีอิทธิพลต่อคติความเชื่ออื่นๆ ของชาวอินเดียมาตั้งแต่สมัยพระเวท ชาวอารยันเชื่อว่าทิศต่างๆ ล้วนมีเทวดาประจำทิศสถิตรักษาอยู่โดยทั่วไป ดังที่รู้จักกันในนามของ “เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ” หรือในสมัยต่อมาเรียกว่า “โลกบาล” แนวคิดดังกล่าวปรากฏอยู่ในวรรณคดีพุทธศาสนาด้วยเช่นกัน ดังที่รู้จักกันในนามของ “จาตุมหาราช” หรือ “จตุโลกบาล”

แนวคิดเรื่องโลกบาลตามคติพราหมณ์-ฮินดูมีอิทธิพลต่อคติความเชื่อของผู้คนในดินแดนอุษาคเนย์โดยเฉพาะในเขมรโบราณ ดังปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เช่น การพบศิลาจารึกหลายหลักที่กล่าวถึงโลกบาล อาทิ จารึกของพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ปราสาทแปรรูป จารึกไว้เมื่อ พ.ศ. 1504 กล่าวถึงการสร้างศิวลึงค์ราเชนทรวรมันพร้อมกับโลกบาลผู้รักษาทิศทั้ง 8 องค์ เริ่มต้นด้วยพระอินทร์ (indrādibhiḥ) จารึกในสมัยต่อมาที่ปราสาทตาแก้วราชวังกลางของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7-8 ได้กล่าวว่า “...ท่านพลเทพได้สร้างรูปโคนนทิและโลกบาล อุกติศกฤตถวายแด่พระราชผู้ทรงพระนามว่าศรีชัยวรมัน...” ในคัมภีร์มหานิรวาณตันตระดูเหมือนจะกล่าวสนับสนุนการเคารพนับถือโคนนทิและโลกบาลร่วมกัน อีกทั้งจารึกหลักใหญ่ที่เมืองกบิลปุระก็ดูเหมือนจะกล่าวถึงการเคารพนับถือโลกบาล² ส่วนหลักฐานทางประติมานวิทยา มีการพบรูปโลกบาลปรากฏอยู่เหนือทับหลังของปราสาทบันทายศรีหลังใต้ทั้ง 4 ทิศ การพบภาพสลักนูนต่ำรูปโลกบาล 10 องค์ สลักอยู่ที่ปราสาทนครวัด โดยแบ่งเป็นโลกบาลผู้รักษาทิศหลัก 4 ทิศ โลกบาลผู้รักษาทิศเฉียง 4 ทิศ โลกบาลผู้รักษาทิศเบื้องบนและเบื้องล่าง ประกอบไปด้วย

ทิศตะวันออก

พระอินทร์ทรงช้างและถือวัชระ

ทิศตะวันออกเฉียงใต้

พระอัคนีทรงแรดหรือระมาด

ทิศใต้

พระขันตกุมาร มี 6 พักตร์ 12 กร ทรงนกงู

¹ ดูเพิ่มเติมใน พินิจ สุขสถิตย์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นนักษัตรในพระไตรปิฎก,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537), หน้า 4-7.

² หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, *ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม*, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2547), หน้า 169.

ทิศตะวันตกเฉียงใต้	พระในรุฤติทรงยักษ์ (รากษส)และถือไม้ทันท
ทิศตะวันตก	พระวรุณทรงหงส์และถือบ่วงบาศ
ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ	พระพาย (พระวายุ) ทรงม้าและถือธง
ทิศเหนือ	พระกุเวรทรงสิงห์ถือดอกบัวและดาบสั้น
ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ	พระจันทร์ทรงรถเทียมม้า
ทิศเบื้องบน	พระอาทิตย์ทรงรถเทียมม้า 2 ตัว
ทิศเบื้องล่าง	พระยมทรงโค ³

ภาพสลักดังกล่าวค่อนข้างสอดคล้องกับเนื้อหาในวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ของเขมร ที่กล่าวถึงเทพเจ้า 9 องค์เสด็จจากสวรรค์ลงมาช่วยในการสยุมพรนางสีดา ซึ่งความจริงน่าจะเป็นโลกบาล 10 องค์ แต่มีโลกบาล 1 องค์ไม่ได้เสด็จลงมาจกสวรรค์ เพราะเป็นโลกบาลผู้รักษาทิศเบื้องล่างอยู่แล้ว โลกบาลทั้ง 10 องค์นั้นประกอบไปด้วย

ทิศตะวันออก	พระอินทร์ทรงช้าง
ทิศตะวันออกเฉียงใต้	พระอัคนีทรงแรด
ทิศใต้	พระขันทกุมารทรงนกยูง
ทิศตะวันตกเฉียงใต้	พระในรุฤติทรงยักษ์ (รากษส)
ทิศตะวันตก	พระวรุณทรงนาค
ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ	พระพายทรงม้า
ทิศเหนือ	พระกุเวรทรงวิมาน
ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ	พระอีสานทรงโค
ทิศเบื้องบน	พระพรหมทรงหงส์
ทิศเบื้องล่าง	พระยม ⁴

สำหรับประเทศไทยพบหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับโลกบาลในช่วงที่รับอิทธิพลทางศิลปะจากเขมรโบราณ ตัวอย่างเช่น แท่งหินสลักภาพเทพพระเคราะห์และโลกบาลจากปราสาทบ้านเบ็ญ อำเภอดงขุดม จังหวัดอุบลราชธานี นอกจากนี้ยังพบคติเรื่องโลกบาลที่สลักบนกลีบบขุ่นซึ่งประดับอยู่ตามชั้นหลังคาของปราสาทประธานอีกด้วย โดยกลีบบขุ่นที่อยู่ในแต่ละทิศจะมีการสลักรูปโลกบาลตามทิศที่ทรงรักษาเอาไว้ ประกอบด้วย พระอินทร์ พระยม พระวรุณ และพระกุเวร⁵ เช่น ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา และปราสาทเขาพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์⁶ เฉพาะที่ปราสาทเขาพนมรุ้งยังพบประติมากรรมแท่งหินสลักจากศิลาทรายแดงเป็นรูปสี่เหลี่ยม

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 171.

⁴ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, เทพอินดู ผู้พิทักษ์พุทธสถาน (กรุงเทพมหานคร: มิวเซียมเพรส, 2551), หน้า 21.

⁵ เอกสุดา สิงห์ลำพอง, เทวปฏิมาสยาม (นนทบุรี: มิวเซียมเพรส, 2553), หน้า 88.

⁶ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, เทพอินดู ผู้พิทักษ์พุทธสถาน, หน้า 21-22.

ลูกบาศก์จำนวน 6 ชั้น ด้านบนสลักเป็นรูปดอกบัว ด้านหน้าสลักเป็นรูปโลกบาล ประทับบนสัตว์พาหนะ ประกอบด้วย

ทิศตะวันออก	พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ
ทิศตะวันออกเฉียงใต้	พระอัคนีทรงแรดหรือระมาด
ทิศตะวันตก	พระวรุณทรงนาคห้าเศียร
ทิศเหนือ	พระกุเวรทรงคชสีห์
ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ	พระอีสานทรงโค
ทิศเบื้องบน	พระพรหมทรงหงส์ ⁷

นอกจากนี้ยังพบหลักฐานทางวรรณคดีที่แสดงให้เห็นว่าคติเรื่องโลกบาลเป็นที่รับรู้ในสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย อาทิ ศิลาจารึกปูชนียจิตขุนจอต มีข้อความกล่าวถึงการอัญเชิญเทพต่าง ๆ มาร่วมในการทำสัตย์สาบาน คือ “...(เทพ)านพเคราะห์ ทวาทศรา(ศี)...จตุโลกบาล ทศโลก ...”⁸ ในคำฉันท์ดุขฎิสังเวยสำนวนของขุนเทพกระวีซึ่งสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น มีข้อความกล่าวถึงโลกบาลไว้ดังนี้

◎ อัษฎาสุทรวาสวัตติ	วิเนทศโลกบาล
พิชมเนศวรขันธ์ยกุมาร	คือตณูเทวดา ⁹

ส่วนความเชื่อเรื่องโลกบาลตามหลักไสยศาสตร์และโหราศาสตร์ก็ปรากฏอยู่ในจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เรียกว่า “อาธิไท้โพธิบาท” หรือ “เทวดาโพไทยธิบาท”^{*} โลกบาลทั้ง 8 องค์ คือ พระอินทร์ พระเพลิง พระยม พระนารายณ์ พระวรุณ พระพาย พระโสม พระไพศรพนธ์ จะแสดงลักษณะอุปาทว์ต่างๆ ซึ่งหมายถึงเหตุการณ์ที่ผิดไปจากปกติวิสัยหรือเหตุที่ไม่น่าบังเกิดขึ้น เช่น ฟ้าผ่าประตูประราชวัง แสงอาทิตย์เย็นแต่แสงจันทร์กลับร้อน กล้วยออกปลีกลางต้น หรือม้าลอดตัวเดียวออกมาเป็นสองหัว เป็นต้น เพื่อให้ผู้คนรู้ว่าจะมีภัยบังเกิดขึ้นในทิศใด ในตำราจะ

⁷ เอกสุดา สิงห์ลำพอง, เทวปฏิมาสยาม, หน้า 88.

⁸ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2527), หน้า 124.

⁹ กรมศิลปากร, คำฉันท์ดุขฎิสังเวย คำฉันท์กล่อมช้างครั้งกรุงเก่า และคำฉันท์คชกรรม-ประยูร (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2545), หน้า 58.

^{*} อาธิไท้โพธิบาทนี้ มีการเขียนได้หลายรูปแบบ เช่น อธิไท้โพธิบาท, อธิไท้โพธิบาทว์ อดิไท้โพธิบาทว์ เป็นต้น นาวาอากาศเอก (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทอง ได้อธิบายคำนี้ว่า อาธิ น่าจะมาจาก คำว่า อชฺฌตต แปลว่า ภายใต้น, ไท้ (หรือ) ไท มาจาก เทว แปลว่า เทวดา, โพธิ มาจาก ภูติ แปลว่า วิญญาณ บาท (หรือ), บาทว์ มาจาก อุปททว แปลว่า เหตุไม่ตีความทุกข์ คำว่า “อาธิไท้โพธิบาท(ว์)” นี้ คงประกอบขึ้นเพื่อให้สอดคล้องกับเนื้อหาของคัมภีร์ที่ว่าด้วยอุปาทว์ที่เกิดจากเทวดาภายใต้น อ้างถึงใน นิยะดา เหล่าสุนทร, บรรณาธิการ, ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพมหานคร: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, 2544), หน้า 802.

กล่าวถึงลักษณะอุบาทว์ไว้หลายประการ เมื่อเกิดขึ้นก็จะแสดงให้เห็นว่าเป็นอุบาทว์ของเทวดาองค์ใด จากนั้นต้องทำพิธีบูชาโลกบาลประจำทิศนั้นๆ ด้วยรูปเคารพต่างๆ ดังนี้

1. พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ 33 เศียร เป็นโลกบาลประจำทิศบูรพา (ตะวันออก) ถ้าทำพิธีไสยศาสตร์เพื่อแก้อุบาทว์ก็จะใช้รูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ
2. พระเพลิงทรงระมาดเพลิง เป็นโลกบาลประจำทิศอาคเนย์ (ตะวันออกเฉียงใต้) ถ้าทำพิธีแก้อุบาทว์ก็จะใช้รูปพระเพลิงทรงระมาด
3. พระยมราชทรงนกแสก เป็นโลกบาลประจำทิศทักษิณ (ใต้) ถ้าทำพิธีแก้อุบาทว์จะต้องทำเป็นรูปพระยมทรงกระบือ
4. พระนารายณ์ทรงครุฑ (น่าจะหมายถึงพระไณรุติมากกว่า) เป็นโลกบาลประจำทิศหริดี (ตะวันตกเฉียงใต้) ถ้าทำพิธีแก้อุบาทว์จะต้องทำเป็นรูปนารายณ์ทรงครุฑ 4 ตัว
5. พระพิรุณทรงพญานาค เป็นโลกบาลประจำทิศประจิม (ตะวันตก) ถ้าทำพิธีแก้อุบาทว์ต้องทำเป็นรูปพระพิรุณทรงนาค 5 ตัว
6. พระพาย (วายุ) ทรงม้าถือพระขรรค์และวาลวิชนี เป็นโลกบาลประจำทิศพายัพ (ตะวันตกเฉียงเหนือ) ถ้าทำพิธีแก้อุบาทว์จะต้องทำเป็นรูปพระพายทรงม้า 6 ตัว
7. พระโสมทรงม้า เป็นโลกบาลประจำทิศอุดร (เหนือ) ถ้าทำพิธีแก้อุบาทว์จะต้องปั้นเป็นรูปพระโสมประทับในบุษบก
8. พระไพศรพณ์ (ไพศพ) ทรงหงส์ เป็นโลกบาลประจำทิศอีสาน(ตะวันออกเฉียงเหนือ) ถ้าทำพิธีแก้อุบาทว์ จะต้องทำเป็นรูปพระไพศรพณ์ทรงโค¹⁰

นอกจากนี้ชื่อของประตูพระตำหนักจิตรลดารโหฐานทั้ง 4 ทิศ ก็แสดงให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องโลกบาลตามคติพราหมณ์-ฮินดูเช่นกัน เริ่มจากทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ดังมีนามประตูที่คล้องจองว่า “พระอินทร์อยู่ชม พระยมอยู่คู้้น พระวรุณอยู่เจน พระกุเวรอยู่เฝ้า”

จากหลักฐานทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ พิธีกรรมในลัทธิไสยศาสตร์และโหราศาสตร์แสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อเรื่องโลกบาลที่ปรากฏมานับตั้งแต่อดีตราบจนถึงปัจจุบันอย่างไรก็ตาม มีข้อพึงสังเกตว่าความสัมพันธ์ระหว่างโลกบาลกับตำแหน่งทิศที่รักษาตามคติของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูยังไม่มีความไม่ลงรอยกันอยู่บ้าง

ส่วนแนวคิดเรื่องโลกบาลตามคติพุทธศาสนาก็เป็นที่รับรู้ของสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยเช่นกัน ดังปรากฏในวรรณคดีสมัยสุโขทัยเรื่องไตรภูมิภิกษา พระราชนิพนธ์ในพระมหาธรรมราชาลิไท มีเนื้อความกล่าวถึงท้าวโลกบาลไว้ดังนี้

¹⁰ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, เทพฮินดู ผู้พิทักษ์พุทธสถาน, หน้า 22-23. และดูเพิ่มเติมใน ส. พลายน้อย, เทวนิยาย, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพมหานคร: ยิปซี, 2555), หน้า 319-323.

...เทพยดาผู้เป็นพระญาแก่เทวดาทั้งหลาย ฝ่ายตะวันออกเขาสินเนรราชนั้น
ชื่อว่า**ท้าวธตรฐราช** เป็นพระญาแก่เทพยดาทั้งหลายรอดทั่วทั้งกำแพงจักรวาลฝ่าย
ตะวันออกแล เทพยดาผู้เป็นพระญาแก่เทวดาแลฝูงครุฑราช แลฝูงนาคถึงกำแพง
จักรวาลเบื้องตะวันตกแล เทพยดาผู้เป็นพระญาฝ่ายทักษิณชื่อ**ท้าววิรุฬหก**ราช
เป็นพระญาแก่ฝูงยักษ์อันชื่อกุมภภัณฑ์ แลเทพยดาทั้งหลายรอดไปถึงกำแพง
จักรวาลฝ่ายทักษิณแลเทพยดาผู้เป็นพระญาฝ่ายอุดรชื่อ**ท้าวไพโรศรพณ์มหาราช**
เป็นพระญาแก่หมู่ยักษ์ทั้งหลายแลเทพยดาฝ่ายอุดรทิศเขาพระสินเนรราชรอดไปถึง
กำแพงจักรวาลฝ่ายอุดรทิศนั้นแล¹¹

วรรณคดีสมัยกรุงรัตนโกสินทร์หลายเรื่องมีข้อความกล่าวถึงท้าวโลกบาลตามคติความเชื่อ
ของพุทธศาสนา แสดงให้เห็นว่าความเชื่อเรื่องโลกบาลเป็นที่รับรู้ในสังคมไทยอย่างแพร่หลายแล้ว
เช่น ฉันทดุษฎีสังเวยพระมหาเศวตฉัตร พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ครั้นรัชกาลที่ 4 พระนิพนธ์ใน
สมเด็จพระกรมพระยาเดชาดิศรฯ กล่าวถึงชื่อของท้าวจตุโลกบาล ดังข้อความว่า

● อ้าจอมจรรโลงดิลกเทพ คณรรพเทพยบริวาร	ธตรฐบูรสถาน พิทักษ์โลกทุกคืนวัน
● อ้าอีกคือท้าววิรุฬหก สำนั้งสถานทักษิณบรร	อธิปกแก่กุมภภัณฑ์ พตเมรุมนทล
● อ้าอีกหนึ่งนามะวิรุฬปัก ท่านไ้ธสอนนิกรคุณ	ณปัจฉิมทิศถกกล อุรัคฤทธิภิตไต่ย
● อ้าท้าวภิธานภูววิราชะ- อุตราอนุรักษ์ธิปไตย	บพิตรมหิทธิไกร แต่ทานพพณาสูร
● สี่ท้าวคือจอมจตุรโลก รับเครื่องสักการอนุกุล	ยภิบาลบอาตุร ประกอบเพิ่มพระพรถวาย ¹²

ฉันทดุษฎีสังเวยพระมหาเศวตฉัตร พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยและพระที่นั่งอนันตสมาคม
ครั้นรัชกาลที่ 4 พระนิพนธ์ในสมเด็จพระกรมพระยาเดชาดิศรฯ มีข้อความกล่าวถึงท้าวโลกบาลไว้
เช่นกันแต่มิได้ระบุชื่อของโลกบาลแต่ละองค์ ความว่า

● อื่นอีกคือจอมจตุรโลก คาบนี้จึงมีกมลยล	ยภิบาลบำรุงชน ธรรราชแลเร็วมา
● เปรมปรีดีประสงคหจะรับ	พลีกรรมหรรษา

¹¹ พญาลีไทย, ไตรภูมิภิกษาหรือไตรภูมิพระร่วง (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2528), หน้า 132-133.

¹² ชุมหม่อมฉันทดุษฎีสังเวย เล่ม 1 (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2503), หน้า 44.

พุ่มพานผจงด้วยบุษบา

บิยุธแย้มยะยงงาม¹³

ฉันทสังเวทพระที่นั่งบางปะอิน มีข้อความกล่าวถึงท้าวโลกบาลไว้ ความว่า

๑ อื่นอีกคือจอมจตุรโลก

อภิบาลบำรุงชน

คาบนี้จึงมีกระมลยล

ธรรราชแลเร็วมา

๑ เปรมปรีดีประสงคหะจะรับ

พลีกรรมหรรษา

พุ่มพานผจงด้วยบุษบา

บิยุธแย้มยะยงงาม¹⁴

ฉันทกล่อมสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ สำนวนของขุนสารประเสริฐ (นุช) มีข้อความกล่าวถึงท้าวโลกบาลไว้ ความว่า

๑ ท้าวโลกบาลมหิศศักดิ์

บริรักษ์กสิงขรศักดิ์

สี่ทิศพระอุกุมารกัน

ภยพาธบาราศไกล¹⁵

ในบทละครเรื่องศกุนตลา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวถึงบทหมกกองทัพของท้าวทุษยันต์ตามขนบของวรรณคดีไทยโดยเปรียบเทียบกับขบวนทัพของพระอินทร์อันมีเหล่าท้าวจตุโลกบาลอยู่แวดล้อมทั้ง 4 ทิศ ข้อที่น่าสังเกต คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำคติของโลกลบาลในพุทธศาสนามาแสดงไว้ในวรรณคดีพราหมณ์-ฮินดู แม้ว่าในวรรณคดีเรื่องนี้จะกล่าวถึงโลกลบาลแบบพราหมณ์-ฮินดูด้วยก็ตาม ความว่า

(กลม ตรวจพลเทวดา ทัพหน้าคนธรรพ์ ปีกขวาเทวดา ปีกซ้ายยักษ์ ทัพหลังนาค)

๑ งามทรงองค์ท้าวทุษยันต์

เหมือนจอมเทวัญ

ผู้ทรงมหิศฤทธา

๑ ทรงรถวิมานรัตนา

มาตุลีเทวา

ขึ้นขับละลิวปลิวไป

๑ ทัพหน้าคนธรรพ์ชาญชัย

ธรรฐยศไกร

พระขรรค์ทะนงคองกร

๑ ปีกขวาวีรุษหกเรีงรอน

กุมหม่อมมร

ผู้ฤทธิรุทรยุทธนา

๑ ปีกซ้ายกุเวรราชา

กุมย์กษเสนา

กำแหงด้วยแรงเรีงรณ

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 67-68.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 89.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 97.

ล้อมรอบด้วยราชวัติ 4 มุม มีศาลเทวดาบุชาฤกษ์และท้าวโลกบาลทั้ง 4 ทิศ ศาลพระอินทร์อยู่กลางมณฑป ในวันสงพระมูรธาภิเษก เจ้าพนักงานจะย้ายศาลพระอินทร์ไปตั้งที่ศาลาหน้ามณฑปทิศตะวันออก ส่วนศาลท้าวโลกบาลทั้ง 4 ย้ายไปเข้าตั้งตามราชวัติทั้ง 4 มุม¹⁹ โลกบาลยังเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องในพิธีกรรมของชาวบ้านที่เรียกว่า “การขึ้นท้าวทั้ง 4” ซึ่งเป็นคติความเชื่อและภูมิปัญญาของชาวล้านนาที่ยังคงปฏิบัติสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน เมื่อจะทำการมงคลต่างๆ อาทิ การทำบุญกุศลทางพระพุทธศาสนา การปลูกเรือน การขึ้นบ้านใหม่ งานแต่งงาน งานบวชงานคบวชเณร งานทำบุญปล่อยหลวง งานพิธีบูชาเสาอินทขีล (เสาหลักเมือง) งานแรกนา งานเทศกาลตรุษสงกรานต์ งานสืบชะตาอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลแก่ผู้ล่วงลับ จะต้องเริ่มจากการบอกกล่าว “ท้าวทั้ง 4” ก่อนเสมอเพื่อสร้างความพึงพอใจแด่ท้าวจตุโลกบาล เพื่อขอความคุ้มครองรักษาให้ปลอดภัยจากอันตรายและอุปสรรคต่างๆ เพื่อเป็นสิริมงคลเกิดความสุขความเจริญแก่ตนเองและครอบครัว และเพื่อให้กิจกรรมนั้นๆ สำเร็จราบรื่นตามเป้าหมาย²⁰

จะเห็นได้ว่าทั้งศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและพุทธศาสนาต่างก็มีแนวคิดเรื่องโลกบาลร่วมกัน แต่มีรายละเอียดที่แตกต่างกัน สังคมไทยรับเอาคติความเชื่อเรื่องโลกบาลทั้งจากฝ่ายพราหมณ์-ฮินดูและฝ่ายพุทธ แล้วนำมาผสมผสานกลมกลืนกัน ดังจะเห็นได้จากหลักฐานทางวรรณคดีรวมถึงประเพณีพิธีกรรมดังที่กล่าวถึงแล้วข้างต้น

อนึ่ง ผู้วิจัยสำรวจงานวิจัยที่เกี่ยวข้องพบว่า มีผู้ศึกษาเกี่ยวกับเทวดาในวรรณคดีสันสกฤตที่มีฐานะเป็นโลกบาลประจำทิศหลักทั้ง 4 ทิศไว้บ้างพอสมควร ได้แก่ งานของเกื้อพันธุ์ นาคบุปผาศึกษาเรื่อง**พระอินทร์ในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และวรรณคดีไทย**²¹ ซึ่งเป็นโลกบาลผู้รักษาทิศตะวันออก งานของอัญชลี จิตรสุนทร ศึกษาเรื่อง**พระยมในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และไทย**²² ซึ่งเป็นโลกบาลผู้รักษาทิศใต้ งานของนภาพรรณ โอวัฒนากิจ ศึกษาเรื่อง**แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต**²³ ซึ่งเป็นโลกบาลผู้รักษาทิศตะวันตก งานของอรรวรรณ กุหลาบรัตน์

¹⁹ ศรีนวล ภิญโญสุนันท์, “พิธีราชาภิเษกในคติอินเดียและไทย: การศึกษาเปรียบเทียบ,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 98-99.

²⁰ วรธนะ มุลข่า, “ร่องรอยและอิทธิพลของคติพุทธศาสนามหายานที่มีต่อพิธีกรรมพื้นบ้านในจังหวัดเชียงใหม่,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552), หน้า 101.

²¹ เกื้อพันธุ์ นาคบุปผา, “พระอินทร์ในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และวรรณคดีไทย,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520).

²² อัญชลี จิตรสุนทร, “พระยมในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และไทย,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524).

²³ นภาพรรณ โอวัฒนากิจ, “แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523).

ศึกษาเรื่องพระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต²⁴ ซึ่งเป็นโลกบาลผู้รักษาทิศเหนือ อีกทั้งมีผู้ศึกษา เทวดาที่มีฐานะเป็นโลกบาลผู้รักษาทิศเฉียงอีกเรื่องหนึ่ง ได้แก่ งานของธีรศานต์ ประจันพล เป็น การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระอัคนีในวรรณคดีสันสกฤต²⁵ ซึ่งเป็นโลกบาลผู้รักษาทิศ ตะวันออกเฉียงใต้ โดยภาพรวมงานวิจัยในอดีตเน้นการศึกษาและรวบรวมเรื่องราวของเทพเจ้า ตามที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตแต่ละสมัยตั้งแต่สมัยพระเวทจนถึงปุราณะ งานวิจัยบางเรื่อง ศึกษาครอบคลุมวรรณคดีบาลีและวรรณคดีไทย เพื่อขยายความรู้ทางวรรณคดีอันแสดงให้เห็นถึง ความสัมพันธ์ระหว่างอารยธรรมของอินเดียและวัฒนธรรมของไทย แม้งานวิจัยดังกล่าวจะมีการ กล่าวถึงเทวดาเหล่านี้ในฐานะโลกบาลไว้บ้าง แต่ก็เป็นกรกล่าวอย่างเอกเทศ มิได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับโลกบาลองค์อื่นๆ ที่ปรากฏบทบาทร่วมกัน และมีได้แสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการ ทางความคิดของชาวอินเดียที่มีต่อโลกบาลตามที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตแต่ละสมัย

ผู้วิจัยยังพบว่าผู้ศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องโลกหรือจักรวาลในคติพุทธศาสนาอันเป็น พื้นฐานของแนวคิดเรื่องโลกบาล ได้แก่ งานของเพ็ญแข กิตติศักดิ์ ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่อง จักรวาลในพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก²⁶ งานของสมภาร พรหมทา ศึกษา เรื่องกาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท²⁷ งานของเดือนฉาย อรุณกิจ ศึกษาเชิงวิเคราะห์ เรื่องมโนทัศน์เรื่องโลกในพุทธปรัชญาเถรวาท²⁸ งานของบำรุง ชำนาญเรือ ศึกษาเปรียบเทียบ เรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท²⁹ งานวิจัยส่วนใหญ่เน้นศึกษา แนวคิดเรื่องโลกหรือจักรวาลที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนาของฝ่ายเถรวาทบาลี โดยอ้างอิง หลักฐานจากคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกและชั้นหลังพระไตรปิฎก แต่มิได้จำแนกให้เห็นถึงความ แตกต่างของแนวคิดเรื่องโลกตามที่ปรากฏในคัมภีร์แต่ละสมัย จึงไม่สามารถเห็นถึงวิวัฒนาการ ของแนวคิดดังกล่าวในเชิงประวัติได้อย่างชัดเจน

²⁴ อรรรรณ กุหลาบรัตน์, “พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชา ภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531).

²⁵ ธีรศานต์ ประจันพล, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระอัคนีในวรรณคดีสันสกฤต,” (วิทยานิพนธ์ ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530).

²⁶ เพ็ญแข กิตติศักดิ์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องจักรวาลในพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระ สุตตันตปิฎก,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529).

²⁷ สมภาร พรหมทา, “กาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531).

²⁸ เดือนฉาย อรุณกิจ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์มโนทัศน์เรื่องโลกในพุทธปรัชญาเถรวาท,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531).

²⁹ บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนา เถรวาท,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552).

แนวคิดเรื่องโลกยังปรากฏในคัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาบาลีด้วย และมีการศึกษาเชิงวิเคราะห์ ตรวจสอบชำระ และแปลคัมภีร์โบราณภาษาบาลีสู่ภาษาไทย ได้แก่ **จกกวาพทีปนี** ประกอบด้วยงานศึกษาของสตฺถุภณ จังกาจิตต์³⁰ วรศักดิ์ ศรีบุญ³¹ บาลี พุทธรักษา³² นพพร เกล้าดี³³ แม่ชีวิมุตติยา (สุภาพรรณ ณ บางช้าง)³⁴ **โลกที่ปกสาร** ประกอบด้วยงานศึกษาของ เกรียงศักดิ์ ไทยคุรุพันธ์³⁵ ปรีทัศน์ ศรีรัตนาลัย³⁶ กำจัด อัครผล³⁷ ประเพียร อุ้นผาง³⁸ สุชาติ บุญชัย³⁹ ประเสริฐ ไจกล้ำ⁴⁰ **โลกุပ္ปัติ** งานศึกษาของสมพงษ์ ปรีชาจินดาวุฒิ⁴¹ **อรุณวดีสูตร**

³⁰ สตฺถุภณ จังกาจิตต์, “จกกวาพทีปนี กัณฑ์ที่ 1, 2, 3 (จกกวาพสุปาทีนเทส ปัพพตนิทเทส และขลาลัยนเทส): การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520).

³¹ วรศักดิ์ ศรีบุญ, “จกกวาพทีปนี กัณฑ์ที่ 4 (ทีปนีเทส): การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522).

³² บาลี พุทธรักษา, “จกกวาพทีปนี กัณฑ์ที่ 5 (ภูมินิเทส): การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523).

³³ นพพร เกล้าดี, “จกกวาพทีปนี กัณฑ์ที่ 6 (ปกิณณวินิจฉัย): การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523).

³⁴ แม่ชีวิมุตติยา (สุภาพรรณ ณ บางช้าง), **จกกวาพทีปนี: ลักษณะเด่น ภูมิปัญญา และคุณค่า** (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2554).

³⁵ เกรียงศักดิ์ ไทยคุรุพันธ์, “โลกัปปทีปกสาร ปริจเฉทที่ 1-2: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522).

³⁶ ปรีทัศน์ ศรีรัตนาลัย, “โลกัปปทีปกสาร ปริจเฉทที่ 3-4: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524).

³⁷ กำจัด อัครผล, “โลกัปปทีปกสาร ปริจเฉทที่ 5: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523).

³⁸ ประเพียร อุ้นผาง, “โลกัปปทีปกสาร ปริจเฉทที่ 6: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523).

³⁹ สุชาติ บุญชัย, “โลกัปปทีปกสาร ปริจเฉทที่ 7: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527).

งานศึกษาของกวี แสงมณี⁴² สังขยาปกาสปกรณและฎีกา งานศึกษาของบุญหนา สอนใจ⁴³ โลกสันฐานโชตรนคณฐี งานศึกษาของทองคำ สุธรรม⁴⁴ อีกทั้งยังมีผลงานตรวจชำระและเรียบเรียงโดยหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ได้แก่ จักกวาฬที่ปณี⁴⁵ โลกบัญญัติ⁴⁶ โลกที่ปกสาร⁴⁷ โลกอุปบัติ อรุณวตีสสูตร ปฐมมูล ปฐมกัป และมูลตันไตรย⁴⁸ นอกจากนี้ยังมีกลุ่มงานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับเทวดาในพุทธศาสนา ได้แก่ งานของพินิจ สุขสถิตย์ ศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นจกามาพจรในพระไตรปิฎก⁴⁹ และงานของอุดม รุ่งเรืองศรี ศึกษาเทวดาพุทธในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง⁵⁰ แม้งานวิจัยดังกล่าวจะมีการกล่าวถึงเรื่องโลกบาลไว้บ้างในฐานะเทวดาที่อาศัยอยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาแต่เป็นเพียงการศึกษาจากข้อมูลหลักฐานในพระไตรปิฎกเท่านั้น อีกทั้งมิได้มีการวิเคราะห์ข้อมูลในเชิงที่มาและความสัมพันธ์กับโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤต

⁴⁰ ประเสริฐ ใจกล้า, “โลกอุปบัติปกสาร ปริจเฉทที่ 8: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527).

⁴¹ สมพงษ์ ปรีชาจินดาวุฒิ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องโลกอุปบัติ,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528).

⁴² กวี แสงมณี, “อรุณวตีสสูตร: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523).

⁴³ บุญหนา สอนใจ, “สังขยาปกาสปกรณและฎีกา: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523).

⁴⁴ ทองคำ สุธรรม, “การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสันฐานโชตรนคณฐี,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533).

⁴⁵ พระสิริมังคลาจารย์, จักกวาฬที่ปณี. พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2548).

⁴⁶ พระสัทธัมมโชสเถระ, โลกบัญญัติ, แปลโดย ศาสตราจารย์ นาวาอากาศเอก (พิเศษ) แย้มปรพพัฒน์ทอง (กรุงเทพมหานคร: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2528).

⁴⁷ พระสังฆราชเมธีกร, โลกที่ปกสาร. พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2549).

⁴⁸ กรมศิลปากร, โลกอุปบัติ อรุณวตีสสูตร ปฐมมูล ปฐมกัป และมูลตันไตรย (กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2533).

⁴⁹ พินิจ สุขสถิตย์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นจกามาพจรในพระไตรปิฎก.”

⁵⁰ อุดม รุ่งเรืองศรี, เทวดาพุทธ: เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง (เชียงใหม่: ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2523).

ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมีความเห็นว่าโลกบาลเป็นกลุ่มเทวดาที่ควรศึกษาวิเคราะห์ให้ละเอียดมากยิ่งขึ้น จากเดิมที่เคยมีผู้ศึกษาจำกัดอยู่ในพระไตรปิฎก ผู้วิจัยได้เพิ่มขอบเขตการวิจัยโดยใช้ข้อมูลของวรรณคดีพุทธศาสนาทั้งฝ่ายเถรวาทบาลี (มูล) สรรวาสติวาทิน และมหาสังฆิกะ เพื่อให้เห็นถึงลักษณะและบทบาทของโลกบาลที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา รวมถึงความเป็นมาและวิวัฒนาการทางความคิดของชาวอินเดียที่มีต่อโลกบาล อันจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวรรณคดีบาลี สันสกฤต และวรรณคดีไทยต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวความคิดเรื่องโลกและทิศที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาและรวบรวมเรื่องราวของโลกบาลในด้านประวัติความเป็นมา ความหมาย กำเนิด รูปลักษณะ ภพภูมิ และบริวาร ที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา
3. เพื่อวิเคราะห์เปรียบเทียบบทบาทของโลกบาลที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ

1.3 สมมติฐานของการวิจัย

โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนามีแนวความคิดที่ต่างจากโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤต แนวความคิดนี้อาจสัมพันธ์กับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ สภาพแวดล้อม ลักษณะภูมิประเทศ ลักษณะภูมิอากาศ ชาติพันธุ์ และวัฒนธรรมของอินเดีย

1.4 ขอบเขตของการวิจัย

ในการวิจัยนี้ ผู้วิจัยศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลเรื่องโลกบาลจากหลักฐานชั้นต้นตั้งแต่สมัยพุทธศาสนาตั้งเดิมจนถึงช่วงการแยกเป็นนิกายต่าง ๆ⁵¹ ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์-วิเสส และคัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาบาลีและภาษาไทยรวมทั้งหลักฐานเอกสารที่นักปราชญ์ โดยเลือกศึกษาเฉพาะวรรณคดีพุทธศาสนาของฝ่ายเถรวาทบาลี (มูล) สรรวาสติวาทิน และมหาสังฆิกะ

1.5 ข้อตกลงเบื้องต้น

1. การเน้นข้อความอัญพจน์โดยใช้เครื่องหมายสัญลักษณ์ประกาศ ตัวอักษรเข้ม หรือ อักษรตัวเอน เป็นของผู้วิจัยที่ต้องการเน้นความสำคัญของข้อความบางตอนเป็นพิเศษ
2. ชื่อหนังสือ ชื่อวรรณคดี และข้อความอัญพจน์ที่ยกมา ผู้วิจัยจะรักษาการสะกดการันต์ตามต้นฉบับ

⁵¹ ดูเรื่องการแบ่งช่วงสมัยของคัมภีร์พุทธศาสนาเพิ่มเติมใน ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, โปธิสัตว์จรยา: มรรคาเพื่อมวลชน (กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), หน้า 7-24.

3. ในการอ้างอิงหลักฐานภาษาสันสกฤตที่ใช้ในวรรณคดีสันสกฤตและภาษาสันสกฤตในพุทธศาสนา (Buddhist Sanskrit)* ที่ใช้ในวรรณคดีพุทธศาสนาผู้วิจัยจะปริวรรตเป็นอักษรโรมันทั้งหมด คัมภีร์ใดที่พิมพ์ด้วยอักษรโรมันอยู่แล้วจะคงตามต้นฉบับ ส่วนการอ้างอิงหลักฐานที่เป็นภาษาบาลี ผู้วิจัยจะอ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี อักษรไทย ผู้วิจัยจะกล่าวถึงข้อความที่ถอดความจากเอกสารภาษาสันสกฤต ภาษาสันสกฤตในพุทธศาสนา ภาษาบาลีที่นำมาศึกษาไว้ในเนื้อหาวิทยานิพนธ์ โดยจะให้ยกข้อความต้นฉบับไว้ในนขลิขิตเฉพาะส่วนที่มีความสำคัญต่อเนื้อหาในวิทยานิพนธ์เท่านั้น นอกเหนือจากนั้น ผู้วิจัยจะอ้างอิงเฉพาะชื่อคัมภีร์ไว้ในเชิงอรรถ

4. ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยจะถอดคำศัพท์ภาษาบาลีและสันสกฤตตามอักษรวิธีของไทย โดยจะใส่อักษรโรมันไว้ในนขลิขิตเมื่อกล่าวถึงคำนั้นเป็นครั้งแรก ในกรณีที่คำศัพท์มีรูปคำที่ไม่คุ้นเคยสำหรับคนไทย ผู้วิจัยจะถอดตัวอักษรตามรูปคำในภาษาบาลีและสันสกฤต แต่หากมีคำศัพท์ใดที่คนไทยรู้จักคุ้นเคยดีแล้ว ผู้วิจัยจะถอดตัวอักษรตามรูปที่คนไทยออกเสียง ไม่ถอดตามเสียงในภาษาบาลีและสันสกฤต

1.6 วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงบรรยาย (Descriptive research) โดยมีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. ค้นคว้ารวบรวมหลักฐานและข้อมูลจากหลักฐานชั้นต้นเกี่ยวกับโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตและพุทธศาสนา หากคัมภีร์ใดที่ไม่สามารถหาดต้นฉบับที่เขียนด้วยภาษานั้นได้ ผู้วิจัยจะใช้คัมภีร์ฉบับแปล และหลักฐานชั้นรองอันได้แก่ข้อมูลที่ได้จากหนังสือ หรือ บทความที่นักปราชญ์เขียนขึ้น เพื่อเป็นการสนับสนุนและเทียบเคียงความคิดของผู้วิจัย

2. ศึกษาวิเคราะห์ข้อมูล
3. เรียบเรียงผลการวิจัย
4. สรุปผลการวิจัยและอภิปรายผล

1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับ

1. แนวความคิดเรื่องโลกและทิศที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา
2. เรื่องราวความเป็นมาและวิวัฒนาการทางความคิดของชาวอินเดียที่มีต่อโลกบาล
3. บทบาทของโลกบาลที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนานิกายต่างๆ

---

* นักปราชญ์เรียกชื่อภาษาสันสกฤตในคัมภีร์พุทธศาสนาไว้หลายชื่อ เช่น ภาษาสันสกฤตผสม (Mixed Sanskrit) ภาษากึ่งสันสกฤต (Quasi-Sanskrit) ภาษาคาถา (The language of the Gāthās) ภาษาสันสกฤตพันทาง (Hybrid Sanskrit) ภาษาสันสกฤตซึ่งไม่มีกรขัตติย (Unrefined Sanskrit) ภาษาสันสกฤตในพุทธศาสนา (Buddhist Sanskrit) ภาษาสันสกฤตพันทางในพุทธศาสนา (Buddhist Hybrid Sanskrit) เป็นต้น ในวิทยานิพนธ์นี้ผู้วิจัยจะใช้คำว่า “ภาษาสันสกฤตในพุทธศาสนา”

บทที่ 2

แนวคิดเรื่องโลกและทิศในวรรณคดีสันสกฤตและพุทธศาสนา

“เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ” หรือ “โลกบาล” เป็นกลุ่มเทวดาที่มีความสัมพันธ์กับทิศและโครงสร้างจักรวาล แนวคิดเกี่ยวกับเทวดากลุ่มดังกล่าวมิได้ปรากฏเฉพาะในวรรณคดีพุทธศาสนาเท่านั้น หากแต่ปรากฏความคิดมาตั้งแต่สมัยพระเวท ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเห็นสมควรที่จะรวบรวมข้อมูลความรู้เกี่ยวกับเรื่อง “โลก” และ “ทิศ” ทั้งจากวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีพุทธศาสนา เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาเรื่องโลกบาลต่อไป

2.1 โลกและทิศในวรรณคดีสันสกฤต

2.1.1 แนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีสันสกฤต

โลก (P., Skt. *loka*) เป็นนามศัพท์ เพศชาย หมายถึง ที่ว่าง, ที่เปิดโล่ง, ห้อง, สถานที่, ขอบเขต¹ ความหมายดังกล่าวเป็นความหมายที่ปรากฏมาตั้งแต่สมัยพระเวท แสดงถึงพื้นที่โล่งในป่าที่แสงแดดและฝนเข้าถึงเพื่อใช้เป็นพื้นที่สำหรับการเพาะปลูก² หรือ อาจหมายถึงพื้นที่โล่งที่มีการแผ้วถางป่า³ ด้วยเหตุนี้ โลกจึงมีความสัมพันธ์ทางความหมายกับ “โรก” (*roka*) ซึ่งหมายถึง ความสว่าง, ความรุ่งโรจน์⁴ เนื่องจากสร้างจาก รุจ-ธาตุ (*√ruc*)⁵ ซึ่งหมายถึง ส่องแสง; สว่าง, สุกสว่าง; ทำให้สว่าง, ทำให้สุกสว่าง; โชติช่วง, ดุจดงาม, ดุสวय, ดุสง่า; เห็นด้วย, ฟังพอใจ⁶ เช่นเดียวกัน นอกจากนี้ โลก ยังหมายถึง ช่องว่างระหว่างกลาง, พื้นที่, อาณาเขต;⁷ พื้นที่สำหรับใช้ประกอบพิธีกรรม;⁸ ที่อยู่ของมนุษย์; ประชากร, มนุษยชาติ; พื้นที่กว้าง หมายรวมถึงจักรวาล หรือ ส่วนประกอบต่างๆ อันเป็นส่วนหนึ่งของจักรวาล โดยเฉพาะส่วนที่เป็นท้องฟ้า หรือ สวรรค์ จะเห็นได้ว่า ความหมายตามรูปศัพท์ของโลกตามมติของนักปราชญ์ที่ศึกษาวรรณคดีสันสกฤต มีความเกี่ยวข้องกับธรรมชาติหรือสิ่งที่อยู่รอบตัวมนุษย์ ผู้วิจัยได้รวบรวมแนวคิดเรื่องโลกหรือจักรวาลวิทยาในวรรณคดีสันสกฤตตั้งแต่สมัยพระเวทจนถึงปุราณะ ไว้ดังนี้

¹ SED., p. 906.

² Margaret and James Stutley, *A Dictionary of Hinduism: its mythology, folklore and development 150 B.C.-A.D. 1500* (Bombay: Allied Publishers Private, 1977), p. 164.

³ Lat. *Lūcus* ‘a clearing of a forest’; Lith. *laukas* ‘a field’ ดู SED., p. 906.

⁴ SR., p. 232.

⁵ *√ruc* cf. Gk. *δρυφί-λυκ-η*, ‘twilight’; *λευκ-os* ‘bright’; Lat. *lūx* *lūc-s, *lūmen* *luc-men, ‘light’; *lūna* *luc-na, ‘moon’; AS. *leōh-t*; Eng. *light* ดู SR., pp. 230-231.

⁶ PSED., p. 1348; RVPD., p. 141; SED., p. 881; SR., pp. 230-231

⁷ SED., p. 906.

⁸ Margaret and James Stutley, *A Dictionary of Hinduism: its mythology, folklore and development 150 B.C.-A.D. 1500*, p. 164.

⁹ SED., p. 906.

2.1.1.1 แนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีพระเวท

แนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีพระเวทสะท้อนให้เห็นความคิดของชาวอารยันที่ถือเอาธรรมชาติที่มองเห็นเป็นตัวแบ่งโลกหรือจักรวาลออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ ส่วนที่อยู่บนท้องฟ้า เรียกว่า **เทยาส (dyāus)*** และส่วนที่อยู่บนพื้นดินอันเป็นที่ว่าง เรียกว่า **ปฤถิวี (prthivī)**

เทยาส ในสมัยพระเวท หมายถึง ท้องฟ้า สร้างขึ้นมาจาก ทิว-ชาติ (√div) ซึ่งหมายถึง *ส่องแสง* ท้องฟ้าในสมัยพระเวทมีลักษณะเป็นเว้งโค้งคลุมผิวโลก เป็นที่เกิดของแสงสว่างและปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกี่ยวกับแสงสว่าง เช่น ฟ้ามอง ฟ้ามืด คำศัพท์นี้จึงหมายถึงกลางวัน ได้ด้วย ความสว่างเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของชาวอารยัน พวกเขาจึงนิยมบูชาและสวดอ้อนวอนปรากฏการณ์ธรรมชาติอันเป็นลักษณะหนึ่งของศาสนาอารยันดั้งเดิม เทยาสมักปรากฏร่วมกับปฤถิวีในรูปวันทวสมาสว่า “ทวยาวาปฤถิวี” (dyāvāprthivī) หมายถึง *สวรรค์และแผ่นดิน* ดังปรากฏในฤคเวท มณฑลที่ 1 สุกตะที่ 35 มंत्रที่ 9 ความว่า “พระสวิตฤ ผู้มีพระหัตถ์สีทอง ผู้แคล้วคล่องว่องไว เสด็จไปในระหว่างภูมิทั้ง 2 คือสวรรค์และแผ่นดิน (dyāvāprthivī) พระองค์ทรงขจัดโรคภัยไข้เจ็บ เสด็จเข้าไปใกล้พระสุริยะและทรงกระทำให้บรรยากาศที่มีดมิดกลับกลายเป็นฟากฟ้าที่สว่างไสว”¹⁰ เนื่องจากทั้งคู่เป็นเทพผู้ให้กำเนิดหวยเทพต่าง ๆ จึงได้รับการยกย่องในฐานะบิดรมารดาของสกลจักรวาล และเป็นส่วนประกอบของจักรวาลที่ชาวอารยันกล่าวถึงบ่อยครั้ง นอกเหนือจากเรียกว่า ทวยาวาปฤถิวี แล้วยังสามารถเรียกว่า โรทสี (rodasī) โภษณี (kṣonī) ได้อีกด้วย¹¹

ในคัมภีร์พระเวทบางบทกล่าวว่โลกหรือจักรวาลประกอบด้วยส่วนประกอบพื้นฐาน 3 ส่วน (Triloka) ได้แก่ **แผ่นดิน** **บรรยากาศ** และ**สวรรค์**¹²

ปฤถิวี คือ แผ่นดิน เป็นส่วนที่สมมุติว่าอยู่เบื้องล่าง หรือส่วนที่เป็นพื้นดิน เป็นที่อยู่ของสรรพสิ่งทั้งหลาย เป็นทั้งที่เกิดและที่ตายของสิ่งมีชีวิต แผ่นดินบนโลกนี้แผ่กว้างและมีลักษณะเป็นวงกลมเหมือนวงล้อ ในคัมภีร์พระเวทยังไม่ปรากฏความคิดว่าผืนแผ่นดินมีทะเลล้อมรอบอยู่ บางครั้งเรียกแผ่นดินว่า ภูมิ (bhūmi) กษัม (kṣam) กษา (kṣā) คมา (gmā)¹³

อันตริกษะ (antarikṣa) คือ บรรยากาศ เป็นส่วนที่อยู่เหนือพื้นโลกขึ้นไป เป็นส่วนที่สมมุติว่าเป็นที่ว่างเปล่าทั้งหมด ชาวอารยันเรียกชั้นบรรยากาศว่า ทะเล หรือ

* dyāus *dyēus cf. Lat. *deies* ‘day’

¹⁰ RV. 1.35.9 ดูเพิ่มเติมใน RV. 1.143.2; 1.159.1; 1.160.1; 3.3.11; 7.53.2; 9.85.12; 10.1.7; 10.35.3; 10.64.14; 10.65.8; 10.110.9

¹¹ A. A. Macdonell, *Vedic Mythology* (Delhi: Motilal Banarsidass, 1974), p. 9.

¹² RV. 2.40; 8.6.15; 8.10.6; 8.90.6

¹³ A. A. Macdonell, *Vedic Mythology*, p. 9.

มหาสมุทร เพราะเป็นที่ที่เต็มไปด้วยน้ำ เป็นที่อยู่ของก้อนเมฆ ฝน ลม ลักษณะของน้ำที่ปรากฏในชั้นบรรยากาศนี้เปรียบเสมือนห้วงมหาสมุทร หมูเมฆที่รวมตัวกันเปรียบเสมือนขุนเขาที่ตั้งตระหง่านหรือเหมือนโคที่อ้วนน้ำนมไว้และจะปล่อยน้ำนม คือ น้ำฝนโปรยปรายลงมายังพื้นโลก¹⁴ ในฤคเวทบางบทเรียกชั้นบรรยากาศว่า ราชัส (rajas)¹⁵

ทิว (div) คือ สวรรค์ เป็นส่วนที่สมมุติว่าอยู่สูงขึ้นไปจากบรรยากาศอีกชั้นหนึ่ง เป็นส่วนที่มีแสงสว่าง มีความเรืองรองมาก บางครั้งเรียกจักรวาลส่วนนี้ว่า โวยมัน (vyoman) หรือโรจนะ (rocana)¹⁶ สวรรค์ส่วนนี้สามารถแบ่งออกเป็น 3 ส่วนย่อย (Trirocana) ได้แก่ สวรรค์ชั้นสูงสุด เป็นส่วนที่เรืองรองสูงสุด เป็นที่อยู่ของเทพ บรรพบุรุษและ โสมี¹⁷ สวรรค์ชั้นกลาง และสวรรค์ชั้นล่าง¹⁸

นอกเหนือจากการแบ่งจักรวาลออกเป็น 3 ส่วนแล้ว ในอถรรพเวทยังแบ่งจักรวาลเป็น 5 ส่วน ได้แก่ **ปฤถิวี อันตริกษะ ทิว นากะ (nāka)*** คือ ไค้งฟ้า และ**สวรโชยติส (svar-jyotis)** คือ แสงจากสวรรค์¹⁹

จะเห็นได้ว่า ชาวอารยันในสมัยพระเวทมองโลกว่าประกอบด้วยส่วนสำคัญพื้นฐาน 3 ส่วน โดยเริ่มจากพื้นดินสูงขึ้นไปผ่านบรรยากาศจนถึงสวรรค์ด้านบนและยังไม่ปรากฏความคิดเรื่องส่วนที่อยู่ใต้พื้นผิวโลก

ความคิดเรื่องกำเนิดจักรวาลที่กล่าวถึงในคัมภีร์สมัยพระเวทมีความต่างกัน แต่โดยรวมแล้วโลกและสรรพสิ่งทั้งปวงมิใช่สิ่งที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ แต่เกิดมาจาก “ผู้สร้าง” (Creator) ดังนั้นไม่ว่าจะอธิบายโลกหรือสรรพสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น จึงต้องอธิบายโดยเชื่อมโยงกับเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่หรือพระผู้เป็นเจ้า อาทิ ในสุกตะที่ 121 กล่าวถึง **ประชาบดี (Prajāpati)** ในฐานะผู้สร้างจักรวาลและสรรพสิ่งในจักรวาล²⁰ ความคิดที่เด่นชัดที่สุดเกี่ยวกับการกำเนิดของจักรวาลปรากฏในปุรุสสุกตะ (Puruṣasūkta) กล่าวว่า เทพเจ้าทรงช่วยกันสร้างโลกขึ้นมาจากปุรุสผู้มีกายมหิมา มี 1,000 เศียร 1,000 ตา 1,000 เท้า อุกฤษตนเป็นเครื่องสังเวท ปุรุสมีลักษณะ 4 ส่วน กล่าวคือ 1 ใน 4 ส่วน คือ สัตว์โลกทั้งหลายทั้งมวล และอีก 3 ใน 4 ส่วน คือ ความเป็นอมตะในสวรรค์ ดังข้อความว่า “ความยิ่งใหญ่ของเขามีมากถึงเพียงนี้และปุรุส

¹⁴ Ibid., p. 10.

¹⁵ RV. 5.81.3

¹⁶ RV. 1.102.8; 1.149.4; 5.69.1

¹⁷ A. A. Macdonell, **Vedic Mythology**, p. 9.

¹⁸ RV. 5.60.6

* นากะ (nāka) ยังสามารถเรียกว่า ซานุ (sānu) หมายถึง จุดสูงสุด; วิษฏัพ (viṣṭap) หมายถึง พื้นผิว; และปฤษฐะ (prṣṭha) หมายถึง สัน, เทือก, จุดสูงสุดของท้องฟ้า ได้อีกด้วย ดู RV. 1.125.5

¹⁹ AV. 4.14.3

²⁰ RV. 10.121.1-10

เหนือกว่าจากนี้อีก 1 ใน 4 ส่วนของเขานี้ คือ สัตว์โลกทั้งหลายทั้งมวล 3 ใน 4 ส่วนคือ “ความเป็นอมตะในสวรรค์” และ “3 ใน 4 ส่วน (ความเป็นอมตะในสวรรค์) ที่เป็นของปุรุषะขึ้นไปแล้วผู้ที่สูง 1 ใน 4 ส่วนของเขา (สัตว์โลกทั้งหลายทั้งมวล) ยังอยู่ในโลกนี้อีก ต่อจากนั้นปุรุषะก้าวไปแล้ว ทุกทิศทุกทางสู่สิ่งที่กินอาหารและสิ่งที่ไม่กินอาหาร”²¹ สรรพสิ่งต่างๆ เกิดขึ้นจากส่วนประกอบของร่างกายปุรุषะ อาทิ ดวงจันทร์เกิดจากใจ พระอาทิตย์เกิดจากตา พระอินทร์และพระอัคนีเกิดจากปาก และพระวายุเกิดจากลมหายใจ วรรณะทั้ง 4 คือ พรหมณ์เกิดจากปาก กษัตริย์เหล่านั้นกรบเกิดจากแขน ไวศยะหรือพ่อค้าเกิดจากขาอ่อน และศูทรเกิดจากเท้าทั้ง 2 นอกจากนี้ ส่วนประกอบของจักรวาลก็เกิดขึ้นจากส่วนประกอบของร่างกายปุรุषะเช่นกัน กล่าวคือ ไฟเกิดจากศีระะ อากาศเกิดจากสะดือ ดินเกิดจากเท้าทั้ง 2 ทิศทั้งหลายเกิดจากหู แนวคิดเกี่ยวกับปุรุषะได้เปลี่ยนไปในสมัยพรหมณะโดยถือว่าปุรุषะนี้คือภาคหนึ่งของประชาบดี ความคิดเรื่องจักรวาลวิทยายังปรากฏอย่างกระจ่างกระจายในอถรรพเวทซึ่งกล่าวถึงผู้สร้างอีกหลายองค์ทำหน้าที่สร้างโลกในลักษณะแตกต่างกันออกไป

2.1.1.2 แนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีพรหมณะ-อุปนิษัต

เนื่องจากหลักคำสอนในวรรณคดีพรหมณะ-อุปนิษัตเป็นหลักปรัชญาที่มีความลึกซึ้งและยากที่จะเข้าใจ แนวคิดเกี่ยวกับโลกในคัมภีร์สมัยพรหมณะ-อุปนิษัตจึงมีความคิดที่หลากหลาย และไม่ใช่ว่าเรื่องง่ายที่จะรวบรวมความคิดที่หลากหลายให้เป็นทฤษฎีเดียว²² ผู้วิจัยเห็นว่า แนวคิดเกี่ยวกับโลกในสมัยนี้อาจแบ่งอย่างกว้างๆ ออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ แนวคิดเกี่ยวกับโลกในเชิงปรัชญา* และแนวคิดเกี่ยวกับโลกในเชิงกายภาพ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงเฉพาะแนวคิดเกี่ยวกับโลกในเชิงกายภาพซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับงานวิจัยเท่านั้น

แนวคิดเกี่ยวกับโลกในเชิงกายภาพปรากฏในฉานโทคยะ อุปนิษัต²³ กล่าวว่า โลกและท้องฟ้าเกิดขึ้นจากหิรัณยครม (Hiranyagarbha) ที่แตกออกเป็น 2 ส่วน ส่วน

²¹ RV. 10.90.3-4

²² H. Jacobi, “Cosmogony and Cosmology,” *HEH* 1 (2000): 486.

* แนวคิดเกี่ยวกับโลกในเชิงปรัชญาปรากฏเป็นส่วนใหญ่ในคัมภีร์อุปนิษัต เช่น พุทธทาร์ณยกะอุปนิษัต กล่าวว่า อาตมันในรูปของปุรุषะเป็นผู้ให้กำเนิดโลก ดู *BṛhadārUp.* 1.4 บ้างก็เชื่อว่าพรหมันเป็นจิตวิญญาณของจักรวาล พรหมันเท่านั้นที่มีอยู่จริง นอกเหนือจากนั้น เช่น สวรรค์ โลก เป็นเพียงมายาหรือสิ่งที่ไม่อยู่เป็นนิรันดร์ หากยกเว้นพรหมันแล้ว บรรดาทุกสิ่งทุกอย่างในจักรวาลล้วนมีองค์ประกอบ (constituents) หรือสารัตถะ (essence) 3 อย่าง เรียกว่า “คุณ” (guna) ได้แก่ สัตตะวะ (sattva) ราชัส (rajas) และตมัส (tamas) พรหมันซึ่งเป็นจิตวิญญาณของจักรวาลเท่านั้นที่อยู่เหนือคุณทั้ง 3 นอกนั้นไม่ว่าจะเป็นเทพ สัตว์ มนุษย์หรืออมนุษย์ไม่ว่าจะอยู่บนสวรรค์ ในโลกหรือในนรก ล้วนมีคุณ 3 ประการเป็นองค์ประกอบในสัดส่วนที่แตกต่างกัน ก่อให้เกิดความแตกต่างกันระหว่างคนกับเทพ คนกับสัตว์ หรือแม้แต่ว่าระหว่างคนด้วยกันที่มีความแตกต่างกันตามวรรณะ ดูเพิ่มเติมใน วิสุทท์ บุษยกุล, “คัมภีร์ภควัตคีตา,” ใน *วิสุทธอักษร* (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2554), หน้า 203-204.

²³ ChUp. 3.19.1-4

หนึ่งเป็นเงินซึ่งเป็นส่วนล่างกลายเป็นโลก อีกส่วนเป็นทองซึ่งเป็นส่วนบนกลายเป็นท้องฟ้า ในคัมภีร์พราหมณะยังปรากฏความคิดเรื่องประชาบดีเป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่งอย่างเด่นชัด และยังกล่าวถึงผู้สร้างองค์อื่นๆ นอกเหนือจากประชาบดี เช่น สวยมัญญุ นารายณะ (Svayambhū Nārāyaṇa) สวยมัญญุ พรหมัน (Svayambhū Brahman)²⁴

ในคัมภีร์พราหมณะ-อุปนิษัตยยังคงแบ่งโครงสร้างของโลกออกเป็น 3 ส่วนตามคัมภีร์สมัยพระเวท ส่วนประกอบทั้ง 3 กลายมาเป็นพยางค์ศกฺติสิทฺธิ (vyāhṛti) 3 พยางค์ ที่พราหมณ์ทุกคนจะต้องเปล่งในตอนเริ่มต้นการสวดมนตร์ประจำวัน ได้แก่ “ภูร” (bhūr) หมายถึง โลก “ภูว” (bhuvā) หมายถึง บรรยากาศ และ “สว” (sva) หมายถึง สวรรค์ ในไตรปิฎก อารัณยกะ กล่าวถึงการแบ่งโครงสร้างของโลกจาก 3 ส่วนเป็น 7 ส่วนเป็นครั้งแรก²⁵ โดยเรียงลำดับจากส่วนที่อยู่ต่ำสุดไปสูงสุด ดังนี้ ภูรโลก (Bhūr-loka) ภูวโลก (Bhuvā-loka) สวโลก (Sva-loka) มหาลโลก (Mahā-loka) ชนรโลก (Janar-loka) ตปรโลก (Tapar-loka) และสัตยโลกหรือพรหมโลก (Satya-loka, Brahma-loka)

ในอารุณยะ อุปนิษัตย กล่าวถึง โลกอีก 7 ส่วนที่อยู่เบื้องล่าง ได้แก่ อตาล (Atala) ปาตาล (Pātāla, บาตาล) วิตาล (Vitala) สุตล (Sutala) รสตาล (Rasātala) มหาตาล (Mahātala) ตลาตาล (Talātala) ทำให้โครงสร้างของจักรวาลในคัมภีร์อุปนิษัตยมีทั้งหมด 14 ชั้น แบ่งเป็นโลกที่อยู่เหนือพื้นดินขึ้นไป 7 ชั้น และโลกที่อยู่ใต้พื้นผิวโลก 7 ชั้น²⁶ นอกจากนี้ในพฤทธารัณยกะ อุปนิษัตยยังกล่าวถึงโลกประเภทต่างๆ อีก 9 โลก ได้แก่ อันตริกษโลก (Antarikṣaloka) คนธรรพโลก (Gandharvaloka) อาทิตยโลก (Ādityaloka) จันทรโลก (Candraloka) นักษตรโลก (Nakṣatraloka) เทวโลก (Devaloka) อินทรโลก (Indraloka) ประชาบดีโลก (Prajāpatiloka) พรหมโลก (Brahmaloka)²⁷

2.1.1.3 แนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะ

แนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะค่อนข้างมีความหลากหลาย บางส่วนยังคงได้รับอิทธิพลมาจากวรรณคดีรุ่นก่อน ในขณะที่บางส่วนก็มีลักษณะสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีพุทธศาสนา

แม้ว่าในมหาภารตะจะไม่ได้กล่าวถึงเรื่องราวเกี่ยวกับจักรวาลไว้โดยตรง แต่ก็มีเนื้อหาที่กล่าวถึงแนวคิดดังกล่าวไว้บ้าง เช่น ในภีษมบรพ กล่าวถึง ภูเขาจักรวาล เขาพระสุเมรุ การแบ่งทวีปสำคัญตามทิศทั้ง 4 โดยมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง ได้แก่ ภัทราศวะ (Bhadraśva) ทางทิศตะวันออก ชมพูทวีป (Jambūdvīpa) ทางทิศใต้ เกตุมาลา (Ketumāla)

²⁴ H. Jacobi, “Cosmogony and Cosmology,” *HEH* 1 (2000): 485.

²⁵ TĀr. 10.27 quoted in *Ibid.*, p. 487.

²⁶ *Ibid.*, p. 487.

²⁷ *BṛhadārUp.* 3.6.1-2

ทางทิศตะวันตก และ (บุตร)กูรู (Kuru) ทางทิศเหนือ²⁸ ในศานติบรรพ กล่าวถึง การแบ่ง
ช่วงเวลาของโลกเป็นกัลป์และยุค²⁹

ส่วนในมานวธรรมศาสตร์ซึ่งสันนิษฐานว่าประพันธ์ขึ้นราว 200-100 ปี
ก่อนคริสตกาล³⁰ กล่าวถึงกำเนิดของจักรวาลไว้ว่า พระสวยามภูทรงสร้างสิ่งมีชีวิตทั้งหลายจากพระ
วรกายของพระองค์เอง ทรงบันดาลให้เกิดน้ำ และทรงดึงเมล็ดพันธุ์หนึ่งออกมาจากน้ำ เมล็ดพันธุ์
นั้นกลายเป็นหิรันยครรภ์ และพระองค์ได้ถือกำเนิดเป็นพระพรหมจากไขสีทองนั้น “พระสวยามภู
เนรมิตสวรรค์และแผ่นดินจากครึ่งทั้ง 2 ของไขนั้น ในท่ามกลางสวรรค์และแผ่นดิน คือ ท้องฟ้า ทิศ
ทั้ง 8 (*diśāścāṣṭāu*) และที่อยู่อันถาวรของน้ำทั้งหลาย”³¹

แนวคิดเรื่องโลกปรากฏอย่างเด่นชัดมากในคัมภีร์ปุราณะ* ถือได้ว่าเป็น
ส่วนประกอบในลักษณะสำคัญ 5 ประการ (*purāṇam pañcalakṣaṇam*)** พระพรหมเป็นผู้สร้าง
โลกพร้อมกับสรรพสิ่งต่างๆ อาทิ น้ำ ลม ท้องฟ้า สวรรค์ ฟ้า ทิศ มหาสมุทร แม่น้ำ ภูเขา กลางวัน
กลางคืน ยุค เป็นต้น³² ความคิดเรื่องโลกในวิษณุปุราณะซึ่งประพันธ์ขึ้นราวคริสต์ศตวรรษที่ 4³³

²⁸ ดูเพิ่มเติมใน Dwailpayana Vyasa, *The Mahabharata of Krishna Vol. 6 Bhishma Parva*, translated by Kisari Mahan Ganguli, 4th ed. (Delhi: Munshiram Manoharlal, 1980), pp. 13-14.

²⁹ ดูเพิ่มเติมใน W. R. Kloetzli, “Cosmology: Hindu and Jain cosmologies,” *EOR* 3-4 (1995): 108-109.

³⁰ ดูเพิ่มเติมใน วิสุทท์ บุษยกุล, “ประเภทวรรณคดีสันสกฤต ตั้งแต่สมัยสังหิตาถึงธรรมศาสตร์,” ใน *วิสุทท์อักษร*, หน้า 14.

³¹ Mn. 1.13

* ตามตำนานเชื่อกันว่าฤๅษีวยาสะ (Vyāsa) เป็นผู้รวบรวมขึ้น ท่านได้แต่งคัมภีร์ปุราณะ หรือ ปุราณะ
สังหิตา โดยรวบรวมเรื่องต่างๆ คือ นิยายปรัมปรา เกร็ดพงศาวดาร บทเพลง และเรื่องราวเก่าๆ ในยุคนั้น
ปุราณะ สังหิตาจึงมีความหมายว่า “การรวบรวมเรื่องโบราณ” ในคัมภีร์พราหมณะมีข้อความกล่าวถึงคัมภีร์
ปุราณะ จึงทำให้นักปราชญ์บางท่านสันนิษฐานว่า คัมภีร์ปุราณะมีอายุก่อนสมัยประวัติศาสตร์ ในมหาภารตะ
ใช้คำว่าปุราณะในความหมายว่า เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับทวยเทพและเหล่านักสิทธิ์ ในคัมภีร์อุปนิษทมีข้อความ
กล่าวว่า ปุราณะเป็นอิติहाสและมีฐานะเป็นพระเวทที่ 5 นอกจากนั้น ในมานวธรรมศาสตร์มีข้อความว่า ปุราณะ
เป็นอรรถกถาของคัมภีร์พระเวท จากข้อความทั้งหมดเหล่านี้ทำให้สรุปได้ว่า เนื้อหาปรัชญาในคัมภีร์ปุราณะอาจ
มี มาก่อนแล้ว แต่คงอยู่ในรูปของมุขปาฐะ ต่อมานักวิชาการได้ค้นพบว่าคัมภีร์ปุราณะฉบับที่เก่าที่สุดเขียนขึ้น
ใน สมัยคุปตะราวคริสต์ศตวรรษที่ 4-6 นักวิชาการจึงเรียกช่วงเวลานี้ว่า “ยุคปุราณะ” ตามชื่อคัมภีร์ อ้างถึงใน
เอกสุดา สิงห์ลำพอง, *เทวปฏิมาสยาม*, หน้า 10.

** ลักษณะสำคัญ 5 ประการ ประกอบด้วย *สรรค (sarga)* กล่าวถึง เรื่องการสร้างโลกและจักรวาล
ประติสรรค (pratisarga) กล่าวถึง เรื่องความพินาศไปของโลกและการถือกำเนิดอีกครั้ง *วงศ์ (vaṃśa)* กล่าวถึง
ประวัติของทวยเทพและฤๅษี *มันวันตระ (manvantara)* กล่าวถึง เรื่องการเริ่มต้นของพระมนูและยุคแห่งพระมนู
วงศานุจรีต (vaṃśānucarita) กล่าวถึง เรื่องการสืบราชสันตติวงศ์ของกษัตริย์สุริยวงศ์และจันทร์วงศ์

³² ดู BdP. 1.2.7.15-24

³³ W. R. Kloetzli, “Cosmology: Hindu and Jain cosmologies,” *EOR* 3-4 (1995): 109.

แสดงลักษณะของโลกว่ามีพื้นฐานเหมือนไข่ของพระพรหม (brahmāṇḍa) โดยมีเปลือกไข่ (aṇḍakaṭāka) ห่อหุ้มส่วนประกอบทั้งหมดไว้อีกทีหนึ่ง³⁴

โครงสร้างของโลกในคัมภีร์ปุราณะยังคงได้รับอิทธิพลมาจากคัมภีร์พราหมณะ-อุปนิษัท คือ โลกที่แบ่งออกเป็น 14 ชั้นเรียงซ้อนกันในลักษณะแนวตั้ง แบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกเป็นส่วนของโลกที่อยู่ตั้งแต่พื้นดินขึ้นไป 7 ชั้น เรียงลำดับจากส่วนที่อยู่ต่ำสุดขึ้นไปสูงสุด ได้แก่ ภูวโลก ภูวโรโลก สวโรโลก ชนรโลก ตปรโลก และสัตยโลก³⁵ อีกส่วนหนึ่ง เป็นส่วนของโลกที่อยู่ใต้พื้นดินลงไป 7 ชั้น เป็นที่อยู่ของอสูร ยักษ์ นาค เทตย์ ทานพ เรียงลำดับจากส่วนที่อยู่สูงสุดลงไปยังส่วนที่อยู่ล่างสุด ได้แก่ อตล วิตล สุตล ตลาตล รสาตล มหาตล และปาตาล บ้างก็ว่าได้ปาตาลเป็นที่ตั้งของนรกซึ่งเป็นดินแดนแห่งการลงทัณฑ์คนบาปอยู่ภายใต้การดูแลของพระยม³⁶

ในบรรดาโครงสร้างจักรวาลทั้ง 14 ชั้น ส่วนของโลกมนุษย์ (Bhūr-loka) มีการจัดองค์ประกอบตามทิศหลักทั้ง 4 ด้วย โลกมนุษย์ประกอบด้วยทวีปซึ่งมีจำนวนแตกต่างกันตามแต่ละคัมภีร์ ในพราหมณะปุราณะ³⁷ กล่าวถึง ทวีปจำนวน 4 ทวีป ได้แก่ ภัทราศวะทางทิศตะวันออก ภารต (Bhārata) ทางทิศใต้ เกตุมาละทางทิศตะวันตก และ (อุตตร)กุรุทางทิศเหนือ บางคัมภีร์แบ่งทวีปออกเป็น 9 ทวีปบ้าง 13 ทวีปบ้าง³⁸ แต่โดยส่วนใหญ่กล่าวถึงทวีปจำนวน 7 ทวีปซึ่งมีขนาดแตกต่างกันออกไป* มีชมพูทวีปอยู่ตรงกลาง แต่ละทวีปแยกออกจากกันด้วยมหาสมุทรซึ่งอยู่ด้านนอกและมีขนาดใหญ่เป็น 2 เท่าของทวีปและมหาสมุทรที่อยู่ด้านใน เรียงสลับกันไป** ในคัมภีร์ปุราณะมักกล่าวถึงรายละเอียดของชมพูทวีปไว้มากที่สุด ถือเป็นต้นแบบ

³⁴ Ibid., 109.

³⁵ ดูเพิ่มเติมใน Ibid., 110.

³⁶ ดูเพิ่มเติมใน BhP. 2.5.26.7

³⁷ ดูเพิ่มเติมใน BdP. 1.2.15.50-53

³⁸ ดูเพิ่มเติมใน SED., p. 507.

* ทวีปทั้ง 7 ได้แก่ ชมพูทวีป กว้าง 100,000 โยชน์ ปลักษทวีป (Plakṣadvīpa) กว้าง 200,000 โยชน์ ศาลมทวีป (Sālmadvīpa) กว้าง 400,000 โยชน์ กุศทวีป (Kuśadvīpa) กว้าง 800,000 โยชน์ เกราญจทวีป (Krāñjadvīpa) กว้าง 1,600,000 โยชน์ ศากทวีป (Śakadvīpa) กว้าง 3,200,000 โยชน์ และปุษครทวีป (Puṣkadvīpa) กว้าง 6,400,000 โยชน์ ชื่อของทวีปมาจากชื่อของต้นไม้หรือพืชพรรณที่ปลูกในทวีปนั้น อาทิ ชมพูทวีปเรียกตามชื่อของต้นหว่า (Jambū) ซึ่งนอกจากจะเป็นต้นไม้ประจำทวีปแล้ว ยังเป็นต้นไม้ประจำจักรวาลด้วย ดู W. R. Kloetzli, “Cosmology: Hindu and Jain cosmologies,” *EOR* 3-4 (1995): 108-109.

** ชมพูทวีปล้อมรอบด้วยลาวณะ (lavāṇoda) หรือ มหาสมุทรน้ำเค็ม (Salt Ocean) มีขนาด 100,000 โยชน์ ลาวณะล้อมรอบด้วยปลักษทวีป ปลักษทวีปล้อมรอบด้วยอิกษุระ (Ikṣura) หรือ มหาสมุทรน้ำอ้อย (Ocean of Molasses) มีขนาด 200,000 โยชน์ อิกษุระล้อมรอบด้วยศาลมทวีป ศาลมทวีปล้อมรอบด้วยสุโรทะ (Suroda) หรือ มหาสมุทรน้ำเหล้า (Ocean of Wine) มีขนาด 400,000 โยชน์ สุโรทะล้อมรอบด้วยกุศทวีป กุศทวีปล้อมรอบด้วยฆฤโตทะ (Ghṛtoda) หรือ มหาสมุทรน้ำมันเนย (Ocean of Ghee) มีขนาด 800,000 โยชน์ ฆฤโตทะล้อมรอบด้วยเกราญจทวีป เกราญจทวีปล้อมรอบด้วยทัชโยทะ (Dadhya) หรือ

ของทวีปอื่น ๆ ตรงกลางชมพูทวีปในดินแดนอิลาวฤตะ (Ilāvṛta) เป็นที่ตั้งของเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นศูนย์กลางของจักรวาล สูง 84,000 โยชน์ มีสีทอง รูปร่างกลมเหมือนกรวยคว่ำ เขาพระสุเมรุในแต่ละด้านจะสะท้อนสีออกมาแตกต่างกันเปรียบได้กับวรรณะทั้ง 4 ทางทิศตะวันออกมีสีขาว หมายถึง พรหมณ์ ทางทิศใต้มีสีเหลือง หมายถึง ไวศยะ ทางทิศตะวันตกมีสีดำเหมือนใบไม้แห้ง (bhṛngapatra) หมายถึง ศูทร และทางทิศเหนือมีสีแดง หมายถึง กษัตริย์⁴⁰ ที่เชิงเขาพระสุเมรุมีภูเขาตัวย่นอยู่ทั้ง 4 ทิศ ได้แก่ มันทระ (Mandara) ทางทิศตะวันออก คันธมาทน์ (Gandhamādana) หรือ เมรุมันทร (Merumandara) ทางทิศใต้ วิปูละ (Vipula) หรือ กุมุทะ (Kumuda) ทางทิศตะวันตก และสุปารสวะ (Supārśva) ทางทิศเหนือ⁴¹ ในวิษณุปุราณะ⁴² กล่าวว่า เขาพระสุเมรุแบ่งออกเป็น 3 ยอด เป็นที่ตั้งนครไวคุณฐะ (Vāikunṭha) ของพระวิษณุ พรหมปุระ (Brahmapura) ของพระพรหม และไกลาส (Kāilāsa) ของพระศิวะ บริเวณโดยรอบของเขาพระสุเมรุทั้ง 4 ทิศ และทิศเฉียงอีก 4 ทิศ มีโลกบาลประทับอยู่

ชมพูทวีปมีดินแดน (varṣa) จำนวน 9 แห่ง ได้แก่ (อุตตฺร)กुरु หิริณมยะ (Hiraṇmaya) และรามยะกะ (Ramyaka) อยู่ทางตอนเหนือของเขาพระสุเมรุ ทางตะวันตกมีดินแดนเกตุมาลาะ ตรงกลางชมพูทวีปมีดินแดนอิลาวฤตะซึ่งเป็นที่ตั้งของเขาพระสุเมรุ ทางตะวันออกมีดินแดนภัทราศวะ ทางตอนใต้ของเขาพระสุเมรุมีดินแดนอีก 3 แห่ง คือ หริ (Hari) กิมปุรุชะ (Kimpuruṣa) และภารต เฉพาะดินแดนภารตจัดเป็นกรรมภูมิ (karmabhūmi) คือเป็นดินแดนที่เชื่อว่า กรรมเป็นปัจจัยในการกำหนดให้มนุษย์จะกลับมาเสวยผลกรรมที่ตนได้กระทำไว้ การหลุดพ้นจึงสามารถเกิดขึ้นได้ในดินแดนนี้เท่านั้น ดินแดนแต่ละแห่งแยกออกจากกันด้วยววรรษบรรพต (varṣaparvata) จำนวน 6 ลูก ได้แก่ หิมวัต (Himavat) คั่นระหว่างภารตกับกิมปุรุชะ เหมกุกุฏ (Hemakūṭa) คั่นระหว่างกิมปุรุชะกับหริ นิษธะ (Niṣadha) คั่นระหว่างหริกับอิลาวฤตะ นีล (Nīla) คั่นระหว่างอิลาวฤตะกับรามยะกะ เศวต (Śveta) คั่นระหว่างรามยะกะกับ

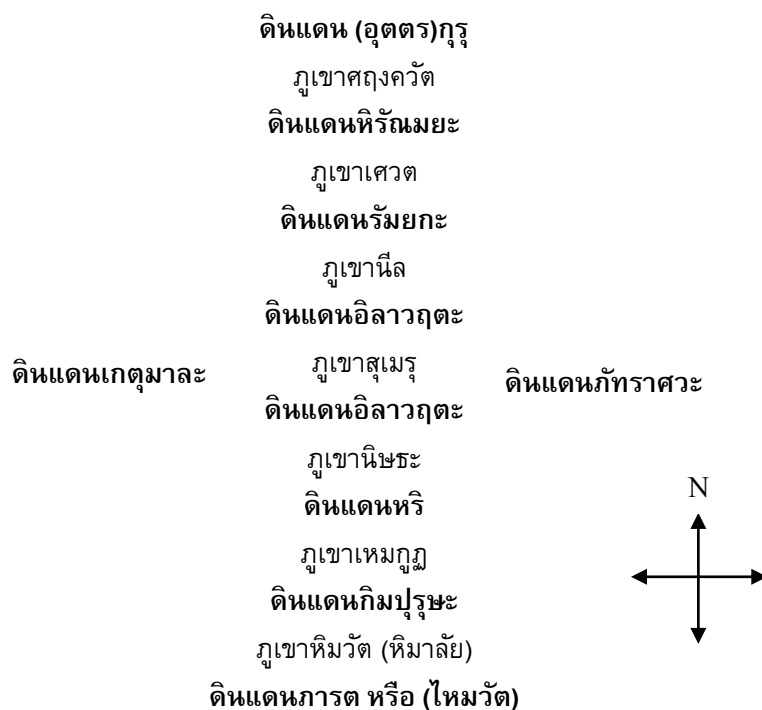
มหาสมุทรนมสั้ม (Ocean of Curds) มีขนาด 1,600,000 โยชน์ ทัชโยทะล้อมรอบด้วยศากทวีป ศากทวีปล้อมรอบด้วยกษิโรทะ (Kṣīroda) หรือ มหาสมุทรน้ำนม (Ocean of Milk) มีขนาด 3,200,000 โยชน์ กษิโรทะล้อมรอบด้วยปุษกรทวีป ปุษกรทวีปล้อมรอบด้วยสวาธุทะกะ (Svādūdaka) หรือ มหาสมุทรน้ำใส (Freshwater Ocean) มีขนาด 6,400,000 โยชน์ เป็นตัวแบ่งทวีปออกจากอาณาเขตสีทองซึ่งเป็นจุดสิ้นสุดของจักรวาล อาณาเขตสีทองเป็นที่ตั้งของภูเขาที่มีลักษณะเป็นวงแหวนล้อมรอบ ชื่อ โลกาโลกะ (lokāloka) ซึ่งเป็นภูเขาที่แบ่งแยกระหว่างส่วนที่เป็นโลกกับไม่ใช่โลก ระหว่างภูเขาโลกาโลกะซึ่งเป็นส่วนที่อยู่นอกสุดของส่วนที่เป็นโลกกับเปลือกของไข่ของพระพรหมเป็นดินแดนที่พระอาทิตย์ส่องไม่ถึงมีแต่ความมืด ดู Ibid., 109.

⁴⁰ BdP. 1.2.15.16-21

⁴¹ Sushil Mittal and Gene Thursby, eds., **The Hindu World** (New York: Routledge, 2007), p. 100.

⁴² **The Viṣṇu Purāṇa Vol. 2**, Translated by H. H. Wilson (London: Trübner & Co., 1866-1877), p. 112. อ้างถึงใน นภาพรรณ โอวัฒนากิจ, “แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 110.

หิรัณมยะ และศฤงควัต (Śṛṅgavat) คั่นระหว่างหิรัณมยะกับ(อุตตร)กुरु⁴³ ภูเขาเหล่านี้มีสี่สัน หลากหลายเพราะประดับด้วยแก้วมณีต่างๆ โดยจะตั้งอยู่แวดล้อมดินแดนทั้ง 9 แห่งของชมพูทวีป ในลักษณะวงกลม โดยมีเขาพระสุเมรุตั้งอยู่ท่ามกลางเทือกเขาต่างๆ ดังภาพ

ภาพที่ 1 แสดงดินแดนและภูเขาของชมพูทวีปในสมัยปุราณะ

จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์ปุราณะมีการจัดโครงสร้างของจักรวาลเป็นระบบมากขึ้นเมื่อเปรียบเทียบกับโครงสร้างจักรวาลในคัมภีร์สมัยพระเวทและพราหมณะ-อุปนิษัท โดยมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของจักรวาล

จากการศึกษาแนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีสันสกฤต จะเห็นถึงพัฒนาการทางความคิดของชาวอารยันในการมองโลกหรือผืนดินที่พวกเขาอาศัยอยู่รวมถึงสรรพสิ่งที่อยู่รอบตัว โดยมีพื้นฐานมาจากธรรมชาติ ชาวอารยันในสมัยพระเวทมองโลกว่าประกอบด้วยส่วนสำคัญ พื้นฐานอย่างน้อยที่สุด 2 ส่วน คือ แผ่นดินและท้องฟ้า หากมองโลกว่าประกอบด้วย 3 ส่วน ก็จะเพิ่มบรรยากาศ คือ ส่วนที่อยู่ระหว่างแผ่นดินกับท้องฟ้าขึ้นมา ในอถรรพเวทแสดงให้เห็นถึงความคิดของชาวอารยันที่ซับซ้อนมากขึ้นโดยการแบ่งโลกออกมากถึง 5 ส่วน ได้แก่ แผ่นดิน บรรยากาศ สวรรค์ โค้งฟ้า และแสงจากสวรรค์ บางครั้งส่วนของบรรยากาศ และสวรรค์ก็ยังสามารถแบ่งย่อยลงไปได้อีก โดยภาพรวมแล้วแนวคิดเรื่องโลกที่ปรากฏในวรรณคดีพระเวท

⁴³ ดูใน BdP. 1.2.15.14, 27-31a. แต่ในพหุปุราณะแสดงว่ามี 7 ลูก คือ โคเมทะ (Gomeda) จันทร (Candra) นรทะ (Narada) ทุนทุภี (Dundubhi) โสมกะ (Somaka) สุมันส (Sumanas) และไวภราช (Vāibhrajā) ดูใน BrP. 18.6-7.

กล่าวถึงโครงสร้างที่สำคัญของโลกเพียง 3 ส่วน โดยเริ่มจากส่วนที่อยู่ใกล้ตัวชาวอารยันมากที่สุด คือ พื้นดิน จากนั้นก็กล่าวถึงส่วนที่สูงขึ้นไปผ่านบรรยากาศจนถึงสวรรค์เบื้องบน จักรวาลทั้ง 3 ส่วนนี้เป็นแหล่งกำเนิดของปรากฏการณ์ธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อชาวอารยันโดยตรง ดังนั้นชาวอารยันจึงให้ความสำคัญกับโลกทั้ง 3 ส่วนนี้เป็นหลักและยังไม่ปรากฏความคิดเรื่องส่วนที่อยู่ใต้พื้นผิวโลก ต่อมาแนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีพราหมณะ-อุปัษณ์ที่มีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น เนื่องจากมีแนวคิดทางปรัชญาที่มีความลึกซึ้งซึ่งเข้าใจยากเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก ทำให้แนวคิดเกี่ยวกับโลกมีลักษณะเชิงปรัชญาอย่างเป็นนามธรรมและเชิงกายภาพอย่างเป็นรูปธรรม โครงสร้างของโลกในวรรณคดีพราหมณะ-อุปัษณ์ยังคงได้รับอิทธิพลมาจากสมัยพระเวท โดยในคัมภีร์พราหมณะยังคงแบ่งโครงสร้างของโลกออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ โลก บรรยากาศ และ สวรรค์ ส่วนในคัมภีร์อาร์ณยกะได้แบ่งโครงสร้างของโลกจาก 3 ส่วนเป็น 7 ส่วน และในคัมภีร์อุปัษณ์ กล่าวถึง โลกอีก 7 ส่วนที่อยู่เบื้องล่างเพื่อแยกออกจากโลกที่อยู่ด้านบน จึงทำให้โครงสร้างของจักรวาลในวรรณคดีอุปัษณ์มีทั้งหมด 14 ชั้น แบ่งเป็นโลกที่อยู่เหนือพื้นดินขึ้นไป 7 ชั้น และโลกที่อยู่ใต้พื้นผิวโลก 7 ชั้น จะเห็นได้ว่าความคิดเรื่องส่วนที่อยู่ใต้พื้นผิวโลกเกิดขึ้นในสมัยนี้เป็นครั้งแรก แนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะค่อนข้างมีความหลากหลาย โดยโครงสร้างหลักของจักรวาลทั้ง 14 ชั้น ยังคงได้รับอิทธิพลจากวรรณคดีพราหมณะ-อุปัษณ์ บางส่วนก็เป็นลักษณะเฉพาะที่เกิดขึ้นในสมัยนี้ โดยภาพรวม โครงสร้างของจักรวาลที่ปรากฏในคัมภีร์ปุราณะมีลักษณะเป็นระบบ โดยเฉพาะส่วนโลกมนุษย์ที่สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างการจัดวางส่วนประกอบของจักรวาลกับทิศหลักทั้ง 4 ที่มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง

2.1.2 แนวคิดเรื่องทิศในวรรณคดีสันสกฤต

ทิศ หรือ ทิศา (Skt. *diś, diśā*) เป็นนามศัพท์ เพศหญิง สร้างมาจาก ทิศ-ธาตุ (*√diś*)⁴⁴ หมายถึง ชี้, แสดง, จัดแสดง; ผลิต; เอาไปไว้ข้างหน้า; ส่งให้, มอบให้; แสดงความชื่นชม; ส่ง; อนุญาต; ยินยอมให้⁴⁵ เมื่อนำมาใช้เป็นนามศัพท์ หมายถึง หนึ่งในสี่, ทิศทาง เช่น ใช้ในบทว่า *diśi diśi* (ในทุกทิศทาง), *digbhyas* (จากทิศทั้งหลาย), *diśo diśas* (ที่นี่และที่นั่น), ทิศหลักทั้ง 4,⁴⁶ ทิศเบื้องบนในสวรรค์ เช่น ใช้ในบทว่า *diśo' valokya* (มองไปยังทิศบนท้องฟ้า), ทิศทั้ง 8 เช่น ใช้ในบทว่า *aṣṭāu diśas* (ทิศทั้งหลายมี 8 ทิศ อันประกอบด้วย ทิศหลักทั้ง 4 และทิศเฉียงอีก 4 ทิศ)⁴⁷ นอกจากนี้ยังหมายถึง ขอบเขต, อากาศ, อาณาบริเวณ, ถิ่นที่, ท้องถิ่น, ถิ่นฐาน, ส่วน; ดินแดนที่

⁴⁴ *√diś* cf. Gk. *δεικνυμι* 'show'; Lat. *dīco* 'show, tell'; AS. *tāh*, Ger. *zieh* 'pointed out, accused'; Ger. *zeigen* 'show' ดู SR., pp. 169-170.

⁴⁵ PSED., p. 814; RVPD., p. 73; SED., p. 479; SR., p. 169

⁴⁶ SED., p. 480.

⁴⁷ SR., p. 170.

ห่างไกล, ดินแดนที่ไม่คุ้นเคย;⁴⁸ โลกทั้งหมด เช่น ใช้นิพจน์ว่า *diśo' ntāt* (จากที่ที่สุดของโลก), จำนวน 10; การบอกเป็นนัย, การอ้างอิง, ตัวอย่าง⁴⁹ ในอมรโกศ* ได้แสดงคำพ้องความหมายของ ทิศ ได้แก่ กกุภ (kakubh) กาษฐา (kāṣṭhā) อาศา (āsā) และหริต (harit)⁵⁰ แนวคิดเรื่องทิศที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตเกิดจากธรรมชาติหรือสิ่งที่อยู่รอบตัวมนุษย์เช่นเดียวกับแนวคิดเรื่องโลกโดยมีความสัมพันธ์กับมโนทัศน์เรื่องโลกของชาวอารยันในแต่ละสมัย จากความหมายตามรูปศัพท์ข้างต้น ผู้วิจัยพบว่า ความหมายพื้นฐานของทิศที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตมี 2 ความหมาย คือ ทิศทาง (direction) และสถานที่ (region)

2.1.2.1 ทิศในฐานะของทิศทาง

ก. ทิศในฐานะของทิศทางในวรรณคดีพระเวท

ทิศทางที่ผู้วิจัยกล่าวถึงนี้ หมายถึง เส้นทางหรือแนวของทิศ โดยศัพท์ว่า ทิศ มักปรากฏร่วมกับคำเรียกชื่อทิศ เพื่อระบุเส้นทางหรือแนวของทิศที่ต้องการกล่าวถึง

ในฤคเวท มณฑลที่ 1 มีข้อความกล่าวถึงทิศร่วมกับเทพเจ้าแห่งแสงสว่าง ในสมัยพระเวท ความว่า “ธิดาแห่งสวรรค์พระองค์นี้ (อุษาเทวี หรือ อุษัส) ทรงสวมพัสดราภรณ์ สว่างไสว และทรงปรากฏกายขึ้นทางทิศเบื้องหน้า พระองค์เสด็จไปตาม เส้นทางของกฎฤตะ เช่นเดียวกับผู้ที่คุ้นเคยเส้นทางนี้เป็นอย่างดี พระองค์ไม่เคยหลงไปจาก**ทิศทาง (diśo)** เลย”⁵¹ หรือ “โคตมะ ปุรุมีพหะ อตริ ผู้มีการบูชาบวงสรวง บวงสรวงอยู่ซึ่งพระองค์ทั้ง 2 (พระอัศวิน) เพื่อการคุ้มครองด้วยการประทานความช่วยเหลืออย่างน่าอัศจรรย์ ข้าแต่พระนาสตยะทั้ง 2 โปรดเสด็จมารับเครื่องบูชาบวงสรวงของเรา เสมือนหนึ่งพระองค์ทั้ง 2 เสด็จตรงไปสู่**ทิศ (diśam)** อันพระองค์ แสดงแล้วแก่เราทั้งหลาย”⁵² ความหมายของทิศข้างต้นมีนัยถึงเส้นทางที่เทพเจ้าแห่งแสงสว่าง โคจรบนท้องฟ้า ทิศ จึงหมายถึง ทิศทางที่อยู่บนท้องฟ้า⁵³

อีกนัยหนึ่ง ทิศที่มีนัยถึงทิศทางที่อยู่บนพื้นดินหรือพื้นโลก ดังข้อความว่า “จากสิ่งนั้น แม่น้ำทั้งหลายย่อมไหลไป **ทิศทั้ง 4 (ของโลก) (pradiśaścatasrah)** ย่อมมีชีวิตอยู่

⁴⁸ PSED., pp. 814-815.

⁴⁹ SED., p. 480.

* อมรโกศ (Amarakośa) หรือ นามลึงคานูศาสน (Nāmaṅgānūsāsana) เป็นผลงานของอมรสิงห์ (Amarasimha) แต่งขึ้นราวก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 6 จัดเป็นศัพท์านุกรมภาษาสันสกฤต (the Sanskrit lexicon) ที่รวบรวมศัพท์สันสกฤตไว้เป็นจำนวนมาก ดูเพิ่มเติมใน M. M. Patkar, **History of Sanskrit Lexicography** (Delhi: Munshiram Manoharlal, 1981), pp. 19-22.

⁵⁰ Amar. 1. 3. 1

⁵¹ RV. 1.124.3

⁵² RV. 1.183.5

⁵³ A. A. Macdonell and A. B. Keith, **Vedic Index of Name and Subject**, Vol. 1, 3rd reprint (Delhi: Motilal Banarsidass, 1967), p. 365.

ด้วยสิ่งนั้น จากนั้น ย่อมไหลไปอย่างไม่รู้จบ โลกนั้นย่อมมีชีวิต”⁵⁴ ในมนตรระดังกล่าวใช้จำนวนนับ จตสฤ (catasṛ) หมายถึง สี่ คู่กับศัพท์ว่า ปฺรติศ (pradis) แทนศัพท์ว่า ทิศ ซึ่งใช้ในความหมาย เดียวกัน หมายถึง การชี้, การระบุ, ทิศทาง, สิ่ง, ทิศทั้ง 4; ในทุกทิศทุกทาง; ทิศเฉียงทั้ง 4⁵⁵ ความคิดที่ว่าทิศ หมายถึง ทิศทางที่อยู่บนพื้นดินหรือพื้นโลกปรากฏต่อมาอีกหลายครั้ง สะท้อนให้เห็นถึงความคิดของชาวอารยันในสมัยนั้นว่าโลกประกอบด้วย 4 ทิศ อันเป็นสัญลักษณ์แทน ขอบเขตอันกว้างใหญ่ไพศาลของโลกหรือจักรวาล ดังข้อความว่า “4 คือทิศทั้ง 4 ของโลก (catasrah pradisās) จากทิศทั้ง 4 นี้ ท่านจงนำ (แม่โคทั้งหลาย) กลับมา”⁵⁶ และ “ใจใดของท่าน ไปไกลแล้วสู่มุมโลกทั้ง 4 (bhūmiṃ caturbhr̥ṣṭim) จงนำใจนั้นของท่านกลับมาที่นี้ ท่านย่อมมีชีวิตอยู่เพื่อการอาศัย ใจใดของท่านไปไกลแล้วสู่ทิศทั้ง 4 (ของโลก) (catasrah pradiśo) จงนำใจนั้นของท่านกลับมาที่นี้ ท่านย่อมมีชีวิตอยู่เพื่อการอาศัย”⁵⁷

จะเห็นได้ว่า ทิศในฐานะของทิศทางที่กล่าวถึงในสมัยพระเวท มีนัยถึง ทิศทางที่อยู่บนท้องฟ้าและอยู่บนพื้นโลก แสดงว่า ท้องฟ้า โลกและทิศมีความสัมพันธ์กันในทางใด ทางหนึ่ง ดังปรากฏในปุรุชสุกตะ มนตรระที่ 14 ว่า “อากาศเกิดขึ้นแล้วจากสะดือ ท้องฟ้าเกิดขึ้น แล้วจากศีรษะ แผ่นดิน (โลก) เกิดแล้วจากเท้าทั้ง 2 ทิศทั้งหลายเกิดแล้วจากหู (เทวะ นักสิทธิ์และฤๅษีทั้งหลาย) จัดแจงแล้วซึ่งโลกทั้งหลายเช่นนี้”⁵⁸ มนตรระดังกล่าวดังแสดงให้เห็นว่า ท้องฟ้า โลกและทิศ ต่างก็เกิดมาจากส่วนประกอบของร่างกายปุรุชะ

ในคัมภีร์พระเวทปรากฏจำนวนทิศ คำเรียกชื่อทิศต่างๆ ที่อยู่รอบตัว และ ความหมาย แตกต่างกันตามแต่มุมมองและบริบทที่ถูกกล่าวถึง ดังที่ผู้วิจัยได้รวบรวมไว้ดังนี้

● ทิศจำนวน 4 ทิศ

ในสมัยพระเวทมักกล่าวถึงทิศเพียง 4 ทิศหลัก พบคำเรียกชื่อทิศทั้ง 4 ในรูปอภัยยศัพท์ที่ลงปัญจมีวิภक्ति (วิภक्तिที่ 5) -tāt หมายถึง จาก... ทำหน้าที่เป็นคำวิเศษณ์ (an adverbial case-form)⁵⁹ ปรากฏในฤคเวท มณฑลที่ 7 สุกตะที่ 72 มนตรระที่ 5 ดังนี้⁶⁰

ข้าแต่พระนาสตยะ ข้าแต่พระอัศวิน ขอท่านทั้ง 2 จงเสด็จ
จากทางทิศตะวันตก (paścātāt) จากทางทิศตะวันออก
(purastāt) จากทางทิศใต้ (adharāt) จากทางทิศเหนือ

⁵⁴ RV. 1.164.42

⁵⁵ SED., p. 679. ดูใน AV. 12.3.7-8

⁵⁶ RV. 10.19.8

⁵⁷ RV. 10.58.3-4

⁵⁸ RV. 10.90.14

⁵⁹ A. A. Macdonell, *Vedic Mythology*, p. 9.

⁶⁰ RV. 7.72.5

(udaktāt) โปรดนำทรัพย์สมบัติมาจากชน 5 เหล่า (pañcājanya) จากทั่วทุกแห่ง ท่านทั้งหลายโปรดคุ้มครองพวกเราทั้งหลายในกาลทุกเมื่อด้วยความผาสุก*

ในฤคเวทมนทลที่ 10 สุกตะที่ 87 มंत्रะที่ 20 มีการใช้คำเรียกชื่อทิศที่คล้ายกับมंत्रะข้างต้น ได้แก่ อธราต (adharāt) อุทกตาด (udaktāt) ปศุจาต (paścāt) ปุรสุตาด (purastāt) แต่มีการแปลความหมายของคำเรียกชื่อทิศ ในอีกมุมมองหนึ่ง ดังนี้ “ข้าแต่พระอัครีจากเบื้องล่าง (adharāt) จากเบื้องบน (udaktāt) พระองค์โปรดรักษาข้าพเจ้าทั้งหลายจากเบื้องหลัง (paścāt) จากเบื้องหน้า (purastāt)”⁶¹

ในฤคเวทมนทลที่ 10 สุกตะที่ 36 มंत्रะที่ 14⁶² มีการใช้คำเรียกชื่อทิศ ได้แก่ ปศุจาดตาด (paścātāt) ปุรสุตาด (purastāt) อุตตราตตาด (uttarāttāt) अधरात्तาด (adharāttāt) ความว่า

พระสวิตฤ พระสวิตฤจากทางเบื้องหลัง (paścātāt) จาก
ทางเบื้องหน้า (purastāt) พระสวิตฤ พระสวิตฤจากทางเบื้องบน
(uttarāttāt) จากทางเบื้องล่าง (adharāttāt) พระสวิตฤขอ

* Ralph T. H. Griffith แปลมंत्रะนี้ใน The Hymns of Rigveda ไว้ว่า “ข้าแต่พระนาสทยะ ข้าแต่พระอัครีวิน ขอท่านทั้ง 2 จงเสด็จมาจากทางทิศตะวันตก จากทางทิศตะวันออก จากทางเบื้องล่าง จากเบื้องบน...” ดู The Hymns of Rigveda, translated by Ralph T. H. Griffith, 2nd edition (Kotagiri, 1896), p. 282. ในขณะที่ Peter Michel แปลมंत्रะนี้ว่า “ข้าแต่พระนาสทยะ ข้าแต่พระอัครีวิน ขอท่านทั้ง 2 จงเสด็จมาจากทางทิศตะวันตก จากทางทิศตะวันออก จากทางทิศใต้ จากทางทิศเหนือ...” ดู Peter Michel, Rig-Veda Das Heilige Wissen Indiens, Band 1 (Germany: Marix Verlag, 2008), p. 247. สิ่งที่ทำให้ปราชญ์ทั้ง 2 เลือกแปลศัพท์ अधरात् (adharāt) และ อุทกตาด (udaktāt) ต่างกัน อาจเพราะมีมุมมองในการพิจารณาบริบทของคำศัพท์ในมंत्रะนี้ที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะศัพท์ว่า “ปาณจขนุย” (pañcājanya) ซึ่งมีความหมายไม่แน่ชัด Hermann Grassmann อธิบายว่าหมายถึง ที่เป็นของคนแปลกหน้า; เผ่าอื่น, หมู่ชนเหล่าอื่น, ชนเผ่า (2.a. fremdem Leuten angehörig, von ihnen ausgehend (durch den Gen.: fremder Leute ausgehendrücken); 4. n., die Gemeinde, der Volksstamm.) ดู Von Hermann Grassmann, Wörterbuch zum Rig-veda (Delhi: Motilal Banarsidass, 1999), p. 477. ส่วน M. Monier-Williams อธิบายว่า ชน 5 เหล่า ได้แก่ ทวยเทพ มนุษย์ คนธรรพ์และนางอัปสรู และปีตฤ ดู SED., p. 576. Ralph T. H. Griffith น่าจะแปล “ปาณจขนุย” ในฐานะของมนุษย์ที่สามารถมาได้จากทุกทิศทางรวมถึงเบื้องบนและเบื้องล่างดังที่ M. Monier-Williams ได้นิยามความหมายไว้ ส่วน Peter Michel น่าจะแปล ชน 5 เหล่า ในฐานะมนุษย์ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ทางทิศเหนือและทิศใต้ มากกว่าที่จะอยู่ทางเบื้องบนหรือเบื้องล่าง

⁶¹ RV. 10.87.20 และดูใน The Hymns of Rigveda, translated by Ralph T.H. Griffith, 2nd edition, p. 467.

⁶² RV. 10.36.14

พระองค์โปรดนำความอุดมสมบูรณ์มาสู่เราทั้งหลาย พระสวิตฤขอ
พระองค์โปรดประทานอายุที่ยืนยาวแก่เราทั้งหลาย*

ในฤคเวทมนทลที่ 6 สุกตะที่ 19 มंत्रะที่ 9⁶³ มีการใช้คำเรียกชื่อทิศที่
คล้ายกับมนัระข้างต้น ได้แก่ **ปศฺจาทฺ** **ปฺรสุตฺตาทฺ** **อุตฺตราทฺ** (**uttarāt**) **อธฺราทฺ** (**adharāt**) แต่มี
การแปลความหมายของคำเรียกชื่อทิศ ในอีกมุมมองหนึ่ง ดังนี้ “ขอพระอินทร์ผู้ทรงพลัง ผู้ส่ง
สว่าง โปรดเสด็จมาจากทิศตะวันตก จากทิศเหนือ จากทิศใต้ จากทิศตะวันออก
(*paścādottarādadharaḍā purastāt*)”

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่าการแปลศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับทิศในฤคเวท
ขึ้นอยู่กับการศึกษาของผู้แปลแต่ละท่าน เนื่องจากเราไม่สามารถรู้ถึงความคิดของผู้ประพันธ์
บทสวดในคัมภีร์พระเวทได้อย่างแท้จริง เพียงแต่ใช้หลักฐานเท่าที่ปรากฏในปัจจุบันมาวิเคราะห์
ตีความความคิดของผู้แต่งคัมภีร์ในอดีต จากการแปลบทสวดในฤคเวท อาจสามารถสรุปมุมมอง
เรื่องทิศของชาวอารยันได้เป็น 2 มิติ โดยมีผู้พูดหรือคนเป็นศูนย์กลาง ได้แก่ **การมองทิศในมิติ**
แนวราบ หรือ **แนวนอน (Horizontal)** กล่าวคือ ทิศที่อยู่ข้างหน้า หมายถึง ทิศตะวันออก ทิศที่
อยู่ข้างหลัง หมายถึง ทิศตะวันตก ทิศที่อยู่ข้างซ้าย หมายถึง ทิศเหนือ ทิศที่อยู่ข้างขวา หมายถึง
ทิศใต้ และการมอง**ทิศในมิติแนวตั้ง** หรือ **แนวตั้ง (Vertical)** กล่าวคือ ทิศที่อยู่ข้างหน้า
หมายถึง ทิศเบื้องหน้า ทิศที่อยู่ข้างหลัง หมายถึง ทิศเบื้องหลัง ทิศที่อยู่ข้างบน หมายถึง ทิศเบื้อง
บน ทิศที่อยู่ข้างล่าง หมายถึง ทิศเบื้องล่าง ดังนั้น มุมมองการมองทิศทั้ง 2 มิติจึงส่งผลต่อ
การเลือกแปลคำเรียกชื่อทิศ

* Ralph T. H. Griffith แปลมนัระนี้ไว้ว่า “พระสวิตฤ พระสวิตฤจากทางทิศตะวันตก จากทางทิศ
ตะวันออก พระสวิตฤ พระสวิตฤจากทางทิศเหนือ จากทางทิศใต้...” ดู **The Hymns of Rigveda**, translated
by Ralph T. H. Griffith, 2nd edition, p. 439. ส่วน Peter Michel แปลมนัระนี้ว่า “พระสวิตฤ พระสวิตฤจาก
ทางเบื้องหลัง จากทางเบื้องหน้า พระสวิตฤ พระสวิตฤจากทางเบื้องบน จากทางเบื้องล่าง...” ดู
Peter Michel, **Rig-Veda Das Heilige Wissen Indiens**, Band 2, p. 188. ผู้วิจัยจึงเห็นสมควรแปลตามมติของ
Peter Michel เนื่องจากบริบทของมนัระนี้กล่าวถึง เทพสวิตฤที่กล่าวถึงข้างต้นเป็นเทพแห่งแสงสว่างในสมัย
พระเวทซึ่งมีฐานะเป็นดวงอาทิตย์ดวงหนึ่ง การปรากฏขึ้นของพระอาทิตย์ที่อยู่ทางเบื้องหน้า เบื้องหลัง เบื้อง
บน และเบื้องล่าง สอดคล้องกับลักษณะการโคจรของดวงอาทิตย์ที่ขึ้นทางทิศเบื้องหน้าของผู้ที่ทำการบูชาพระ
อาทิตย์ แล้วค่อยๆ เคลื่อนที่สูงขึ้นไปทางเบื้องบนในช่วงเวลากลางวัน แล้วค่อยๆ ต่ำลงไปทางเบื้องล่างใน
ช่วงเวลาเย็น จนตกดินทางเบื้องหลัง ดังที่พระสารประเสริฐได้แสดงความเห็นไว้ว่า “มติในเรื่องที่จักรวาลสว่าง
และมีต้นน้ำอาทิตย์เดินส่องรัศมีอยู่รอบจักรวาล ธรณีเป็นแผ่นดินแบนๆ อยู่กับที่ มีภูเขาสูงใหญ่ยาวเป็นพืดตั้ง
ขวางเป็นฉากอยู่กลางโลกคือ เขาคิมพาน ตามเค้ารูปภรณ์ดังนี้ อาทิตย์ลอยไพล่จากต้นฉาก (เขา) มา อ้อมโค้ง
ไปตามจักรวาลแล้วลอยลับเข้าไปปลายฉาก(เขา)” อ้างถึงใน พระสารประเสริฐ, **โลกธาตุ เทียบทางโลก ทาง
ธรรม อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทน ภพชาติ และชรามณะ วิธีดูดวง
ชะตาชีวิตทั่วไป** (พระนคร: เสริมวิทย์บรรณาการ, 2503), หน้า17-18.

⁶³ RV. 6.19.9 ดูใน **The Hymns of Rigveda**, translated by Ralph T.H. Griffith, 2nd edition, p. 228.

ในอรรถรพเวท กาณท์ที่ 15 สุกตะที่ 2 บทที่ 1-4 ปรากฏคำเรียกชื่อทิศหลักทั้ง 4 ใช้เป็นคำคุณศัพท์ (substantive)⁶⁴ ขยายนามศัพท์ ทิศ ได้แก่ **ปฺราจี้ ทิศมฺ (prācīm diśam)** หมายถึง ทิศตะวันออก **ทกฺษิณำ ทิศมฺ (dakṣiṇām diśam)** หมายถึง ทิศใต้ **ปฺรตีจี้ ทิศมฺ (praticīm diśam)** หมายถึง ทิศตะวันตก และ **อุตีจี้ ทิศมฺ (udīcīm diśam)** หมายถึง ทิศเหนือ⁶⁵ ทิศที่กล่าวถึงนี้เป็นมิตินิยม และจะเห็นถึงวงศัพท์ที่ใช้เรียกชื่อทิศมีความหลากหลายมากขึ้น

● **ทิศจำนวน 5 ทิศ**

ในไตตติริยะะ สังหิตา กาณท์ที่ 7 ปรศนะที่ 1 บทที่ 15 กล่าวถึง **ทิศเบื้องบน** ซึ่งเป็นทิศในมิตินิยมเพิ่มเข้ามาในทิศในมิตินิยมรอบเป็นทิศที่ 5 โดยใช้ศัพท์ว่า **อฺรฺธฺวฺวา (ūrdhvā)** ตั้งข้อความว่า “ข้าขอถวายเครื่องสังเวद्यแต่ผืนแผ่นดิน แต่บรรยากาศ แต่สวรรค์ แต่พระอาทิตย์ แต่พระจันทร์ แต่ดาวนักษัตร แต่ทิศตะวันออก (*prācyāi diśe*) แต่ทิศใต้ (*dakṣiṇāyāi diśe*) แต่ทิศตะวันตก (*praticyāi diśe*) แต่ทิศเหนือ (*udīcyāi diśe*) แต่**ทิศเบื้องบน (ūrdhvāyāi diśe)**...”⁶⁶ ข้อสังเกต คือ ศัพท์ว่า อุตีจี้ (udīcī) สามารถแปลความหมายได้ทั้ง ทิศเหนือ และ ทิศเบื้องบน แต่ในบริบทนี้ใช้ในความหมายว่า ทิศเหนือ จึงมีศัพท์ที่ใช้หมายถึง ทิศเบื้องบน เพิ่มขึ้นมามีอีกคำหนึ่ง คือ อฺรฺธฺวฺวา

นอกจากการเพิ่มทิศที่อยู่ข้างบนแล้ว ในอรรถรพเวทกาณท์ที่ 15 สุกตะที่ 14 บทที่ 1-5 ยังกล่าวถึงทิศที่เรียกว่า **ธฺรฺวฺวา (dhruvā)** เป็นทิศที่ 5 ความว่า “...เขาผู้เคลื่อนไปแล้วสู่ทิศตรงกลางที่มั่นคง (*dhruvām diśam*) กลายเป็นพระวิษณุ ขณะที่เคลื่อนไปอยู่ กระทำแล้วซึ่งวิราช ให้เป็นผู้กินอาหาร...”⁶⁷ ธฺรฺวฺวา ทิศมฺ มาจากศัพท์ว่า ธฺรฺว (dhruva) ซึ่งหมายถึง **มั่นคง, ไม่เปลี่ยนแปลง**⁶⁸ เมื่อใช้ร่วมกับ ทิศ หมายถึง **ทิศที่เป็นจุดของสวรรค์ตรงกับตำแหน่งที่อยู่ใต้เท้า**⁶⁹ อาจหมายถึงจุดตรงแผ่นดินใต้เท้าที่ยืนอยู่หรือนั่งอยู่ขณะประกอบพิธีกรรม เป็นจุดที่มั่นคงที่สุด ไม่เคลื่อนที่ ผู้วิจัยจึงเห็นควรเรียกทิศดังกล่าวว่า “**ทิศตรงกลางที่มั่นคง**”

นอกจากนี้ ทิศที่ 5 อาจหมายถึงหมายถึงทิศของผู้พูดซึ่งอยู่ตรงกลาง โดยใช้ศัพท์ว่า **มฺธฺยฺตฺสฺ (madhyatas)** เช่น ในฤคเวท มณฑลที่ 10 สุกตะที่ 42 มั่นตระที่ 5 ความว่า “พระพหูสบัติทรงปกป้องพวกเราจากผู้คิดปองร้าย ทั้งจากเบื้องหลัง จากเบื้องบน จากเบื้องล่าง ขอพระอินทร์โปรดขจัดอุปสรรคในการเดินทาง ทั้งจากเบื้องหน้า และจากตรงกลาง

⁶⁴ A. A. Macdonell, *Vedic Mythology*, p. 9.

⁶⁵ AV. 15.2.1-4

⁶⁶ TS. 7.1.15

⁶⁷ AV. 15.14.1-5

⁶⁸ SED., p. 521.

⁶⁹ Ibid., p. 521.

(*madhyato*) แก่เราทั้งหลาย ขอเพื่อนทั้งหลายโปรดขจัดอุปสรรคในการเดินทางแก่เพื่อนทั้งหลาย”⁷⁰

● ทิศจำนวน 6 ทิศ

ในอถรรพเวท ภาคที่ 3 สุกตะที่ 27 บทที่ 1-6⁷¹ กล่าวถึงทิศจำนวน 6 ทิศ ประกอบด้วย ทิศหลักทั้ง 4 ตามการมองทิศในมิติแนวราบ ได้แก่ ทิศตะวันออก (*prācī*) ทิศใต้ (*dakṣiṇā*) ทิศตะวันตก (*pratīcī*) ทิศเหนือ (*udīcī*) และเพิ่มทิศเบื้องบน (*ūrdhvā*) และทิศตรงกลางที่มั่นคง (*dhruvā*) ในอถรรพเวท ภาคที่ 4 สุกตะที่ 14 บทที่ 7-8 ก็กล่าวถึงทิศจำนวน 6 ทิศเช่นกัน ความว่า

ท่านจงวางหัวของแพะไปทางทิศตะวันออก (*prācyām diśi*)
 ท่านจงวางสี่ข้างด้านขวาของแพะไปทางทิศใต้ (*dakṣiṇāyām diśi*)
 ท่านจงวางสะโพกของแพะไปทางทิศตะวันตก (*pratīcyām diśi*)
 ท่านจงวางสี่ข้างด้านซ้ายของแพะไปทางทิศเหนือ (*uttarasyām diśi*)
 ท่านจงวางกระดูกหลังของแพะไปทาง**ทิศเบื้องบน (*ūrdhvāyām diśi*)** ท่านจงวางกระดูกหลังของแพะไปทาง**ทิศตรงกลางที่มั่นคง (*diśi dhruvāyām*)** (ท้องแพะติดกับพื้นหรือเวทีที่ประกอบพิธี)
 ท่านจงวางส่วนกลางลำตัวของแพะในท่ามกลางบรรยากาศ⁷²

บ้างก็ใช้ศัพท์ว่า **อวาจิ (*avācī*)** หมายถึง **ทิศเบื้องล่าง** ซึ่งแต่เดิมใช้ศัพท์ว่า อธรร (*adhara*) ในความหมายว่า ทิศเบื้องล่าง อาทิ ในวาชสเนยิ สังหิตา ดังข้อความว่า “ข้าขอถวายเครื่องสังเวแต่ทิศตะวันออก (*prācyāi diśe*) แต่ทางนี้ แต่ทิศใต้ (*dakṣiṇāyāi diśe*) แต่ทางนี้ แต่ทิศตะวันตก (*pratīcyāi diśe*) แต่ทางนี้ แต่ทิศเหนือ (*udīcyāi diśe*) แต่ทางนี้ แต่ทิศเบื้องบน (*ūrdhvāyāi diśe*) แต่ทางนี้ **แต่ทิศเบื้องล่าง (*avācyāi diśe*)**แต่ทางนี้”⁷³

การมองทิศว่ามีจำนวน 6 ทิศ เป็นการผนวกการมองทิศในมิติแนวราบกับการมองทิศในมิติแนวตั้งเข้าไว้ด้วยกัน โดยที่การมองทิศทั้ง 2 มิติมีจุดร่วมกัน คือ ทิศที่อยู่ข้างหน้า และทิศที่อยู่ข้างหลัง ซึ่งหมายถึง ทิศตะวันออก และทิศตะวันตกในมิติแนวราบ และหมายถึง ทิศเบื้องหน้า และทิศเบื้องหลังในมิติแนวตั้ง แต่ในกรณีนี้ใช้ความหมายของการมองทิศในมิติแนวราบ หมายถึง ทิศตะวันออก ใช้ศัพท์ว่า **ปฺราจີ** และทิศตะวันตก ใช้ศัพท์ว่า **ปฺรติจີ** ส่วนที่เหลืออีก 4 ทิศ ได้แก่ ทิศที่อยู่ข้างซ้าย หมายถึง ทิศเหนือ ใช้ศัพท์ว่า **อฺทิจิ** ทิศที่อยู่ข้างขวา หมายถึง ทิศใต้ ใช้ศัพท์ว่า **ทกฺษิณา** ตามการมองทิศในมิติแนวราบ ทิศที่อยู่ข้างบน หมายถึง ทิศ

⁷⁰ RV. 10.42.11

⁷¹ AV. 3. 27. 1-6

⁷² AV. 4.14.7-8

⁷³ VS. 22.24

เบื่องบน ใช้ศัพท์ว่า อูรุธวา และทิศที่อยู่ข้างล่าง หมายถึงทิศเบื้องล่าง ใช้ศัพท์ว่า อวาจี ตามการมองทิศในมิติแนวตั้ง ทิศที่ 6 ยังหมายถึงทิศตรงกลางที่มั่นคงได้ด้วย โดยใช้ศัพท์ว่า ฐฐวา

- ทิศจำนวน 7 ทิศ

ในอรรถรพเวทบางบทกล่าวเพิ่มทิศที่ 7 คือ วุยธฺวา (*vyadhvā*) หมายถึง **ทิศในชั้นบรรยากาศที่อยู่ระหว่างจุดสูงสุด** (*ūrdhvā*) กับทิศตรงกลางที่มั่นคงที่ผู้พูดยืนอยู่ (*dhruvā*)⁷⁴ ผู้วิจัยเห็นว่าทิศที่กล่าวถึงนี้เป็นทิศเบื่องบนตามการมองทิศในมิติแนวตั้ง ดังปรากฏในอรรถรพเวท กาถะที่ 4 สุกตะที่ 40 บทที่ 1-8 ความว่า “ข้าแต่พระอัคนี คนทั้งหลายเหล่าใด บวงสรวงอยู่จากทางชั้นบรรยากาศคนทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมได้รับการพิจารณาและปฏิบัติ เหมือนกับว่าเป็นศัตรูของเราจาก**ทิศในชั้นบรรยากาศ** (*vyadhvāyā diśo*)”⁷⁵

นอกจากนี้ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพระเวทยังได้กล่าวถึงทิศที่เรียกว่า **ติรยุก** (*tiryak*) หมายถึง **ทิศในแนวนอน** หรือ**ทิศในแนวขวาง**⁷⁶ ดังปรากฏในไตตติริยะสังหิตา กาถะที่ 1 ปรักสะที่ 8 บทที่ 12 ความว่า “เจ้า (น้ำ) เป็นวัชระของพระอินทร์ที่ใช้ฆ่าฤๅษี พระราชาพระองค์นี้จะประหารฤๅษีได้ก็ด้วยตัวเจ้านี้ พวกเจ้าเป็นผู้ร่ำวีศัตู พวกเจ้าจงคุ้มกันเราทางด้านที่เผชิญหน้า (*pratyañcam*) จงคุ้มกันเราทางด้านข้าง (*tiryañcam*) จงคุ้มกันเราทางด้านหลัง (*anvañcam*) จงคุ้มกันเราทุกสารทิศ”⁷⁷ จะเห็นได้ว่า การใช้ศัพท์ที่เรียกชื่อทิศว่า ติรยุก ในตัวอย่างข้างต้นค่อนข้างจะแตกต่างจากคำเรียกชื่อทิศหลักทั้ง 4 หรือ 6 ทิศ ด้วยบริบทที่กล่าวถึงเป็นเรื่องของสงคราม มีการเคลื่อนที่ (movement) จึงมีการพูดถึงด้านที่เผชิญหน้า ด้านหลัง และด้านข้างหมายรวมถึงด้านซ้ายและด้านขวา

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า ในสมัยพระเวทมีการกล่าวถึงจำนวนทิศตั้งแต่ 4 ทิศ จนถึง 7 ทิศ ทิศที่กล่าวถึงทั้งหมดสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดเรื่องทิศและโลกของชาวอารยันที่แบ่งโลกออกเป็น 3 ส่วน ตั้งแต่พื้นโลกขึ้นไปจนถึงสวรรค์และยังไม่ปรากฏความคิดเรื่องส่วนที่อยู่ใต้พื้นผิวโลก จึงทำให้**มีทิศที่สัมพันธ์กับพื้นแผ่นดิน** ได้แก่ ทิศที่อยู่รอบตัวในมิติแนวราบ ทิศตรงกลางที่มั่นคง และทิศของผู้พูดซึ่งอยู่ตรงกลาง **ทิศที่สัมพันธ์กับชั้นบรรยากาศขึ้นไปจนถึงสวรรค์** ได้แก่ ทิศเบื่องบน และ**ทิศในชั้นบรรยากาศ** ส่วนทิศเบื้องล่างที่กล่าวถึงในสมัยนี้ ผู้วิจัยเห็นว่ายังมีได้หมายถึงทิศหรืออาณาบริเวณที่อยู่ใต้พื้นโลก แต่น่าจะหมายถึงดินแดนอันเดียวทางตอนใต้ที่ลาดต่ำลงไป

⁷⁴ A. A. Macdonell and A. B. Keith, *Vedic Index of Name and Subject*, Vol. 1, 3rd reprint, p. 365; *SED.*, p. 1028.

⁷⁵ AV. 4.40.1-8

⁷⁶ *SED.*, p. 447.

⁷⁷ TS. 1.8.12

ข. ทิศในฐานะของทิศทางในวรรณคดีพราหมณะ-อุปนิษัท

โครงสร้างของจักรวาลในคัมภีร์พราหมณะยังคงแบ่งตามคัมภีร์สมัยพระเวทออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ โลก บรรยากาศ และสวรรค์ ในคัมภีร์อาร์ถนยะได้แบ่งโครงสร้างของโลกส่วนที่อยู่เหนือจากพื้นดินจาก 3 ส่วนเป็น 7 ส่วน และในคัมภีร์อุปนิษัทกล่าวถึง โลกอีก 7 ส่วนที่อยู่เบื้องล่างเพื่อแยกออกจากโลกที่อยู่เบื้องบน ทำให้โครงสร้างของจักรวาลในคัมภีร์พราหมณะ-อุปนิษัทมีทั้งหมด 14 ชั้น แนวคิดเรื่องทิศในสมัยพราหมณะ-อุปนิษัทจึงยังคงกล่าวถึง ทิศ 4 ทิศหลักในมิติแนวราบ ทิศจำนวน 5 ทิศโดยเพิ่ม อูรุธวา หรือ ทิศเบื้องบน⁷⁸ ที่มีความสัมพันธ์กับส่วนที่อยู่เหนือพื้นผิวโลกขึ้นไป และทิศจำนวน 6 ทิศ โดยเพิ่ม ทิศเบื้องบน และ ทิศตรงกลางที่มั่นคง เช่นเดียวกับที่ปรากฏในคัมภีร์สมัยพระเวท ดังปรากฏในโถตเรยะพราหมณะ ความว่า

ขอเทพกลุ่มเทพวสุผู้เป็นเทพประจำทิศตะวันออก (prācyāṃ diśi)...ขอกลุ่มเทพรุทธะผู้เป็นเทพประจำทิศใต้ (dakṣiṇasyāṃ diśi)...ขอกลุ่มเทพอาทิตย์ผู้เป็นเทพประจำทิศตะวันตก (pratīcyāṃ diśi)...ขอกลุ่มเทพวิศเวทวาผู้เป็นเทพประจำทิศเหนือ (udīcyāṃ diśi)...ขอกลุ่มเทพมรุตและอังคิรส์ผู้เป็นเทพประจำทิศเบื้องบน (ūrdhvāyāṃ diśi)...ขอกลุ่มเทพสาธยะผู้เป็นเทพประจำทิศตรงกลางที่มั่นคง (dhruvāyāṃ madhyamāyāṃ pratiṣṭhāyāṃ diśi)...⁷⁹

ทิศตรงกลางที่มั่นคงที่กล่าวถึงข้างต้นอาจมีนัยถึง ทิศตรงกลาง (madhyatas) ที่ปรากฏในคัมภีร์สมัยพระเวทก็เป็นได้ เนื่องจากปรากฏพบว่า “dhruvāyāṃ madhyamāyāṃ” บ้างก็เพิ่ม ทิศเบื้องล่าง (avāci) แทนทิศตรงกลางที่มั่นคง⁸⁰

ค. ทิศในฐานะของทิศทางในวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะ

แนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะยังคงกล่าวถึงโครงสร้างหลักของจักรวาลทั้ง 14 ชั้นในมิติแนวตั้งที่ได้รับอิทธิพลมาจากคัมภีร์สมัยพราหมณะ-อุปนิษัท ส่วนโครงสร้างของจักรวาลที่ปรากฏในคัมภีร์ปุราณะบางส่วนมีลักษณะเฉพาะ โดยเฉพาะส่วนโลกมนุษย์ที่มีการจัดวางส่วนประกอบของจักรวาลตามทิศหลักทั้ง 4 ในมิติแนวราบ โดยมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง นอกจากนี้ ในมานวธรรมศาสตร์ยังปรากฏความคิดเรื่องทิศในมิติแนวราบเพิ่มขึ้นจาก 4 ทิศ เป็น 8 ทิศ⁸¹ ในคัมภีร์ปุราณะกล่าวถึงจำนวนทิศมากถึง 10 ทิศ โดยมีที่มาว่า

⁷⁸ ŚBr. 5.4.1.3-7

⁷⁹ ĀitBr. 8.4.5; 8.3.3

⁸⁰ BrhadārUp. 4.2.4; ŚBr. 14.6.11.5

⁸¹ Mn. 1.13

เมื่อครั้งที่พระพรหมทรงสร้างสรรพสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมา พระองค์ทรงดำริว่าจะต้องมีผู้ที่คอยช่วยเหลือสิ่งมีชีวิตที่พระองค์ทรงสร้างขึ้น จากความคิดดังกล่าว ก็บังเกิดพระธิดาจำนวน 10 องค์จากพระภรรณทั้ง 10 ของพระองค์ (ตามคติความเชื่อของชาวฮินดูพระพรหมทรงมี 5 พักตร์) กลายเป็นทิศสำคัญทั้ง 6 คือ ทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศเบื้องบน (ūrdhvā) และทิศเบื้องล่าง (adharā) และกลายเป็นทิศเฉียงซึ่งเป็นทิศรองอีก 4 ทิศ⁸² ดังนั้น ทิศที่กล่าวถึงในวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะจึงมีจำนวนเพิ่มขึ้น จากเดิมที่กล่าวถึงจำนวนทิศมากที่สุด 7 ทิศ เพิ่มขึ้นเป็น 8 ถึง 10 ทิศ โดยมีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีสมัยนี้อย่างชัดเจน

ในวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะยังคงกล่าวถึงทิศหลักทั้ง 4 ในมิติแนวราบ ส่วนความคิดเรื่องทิศจำนวน 8 ทิศปรากฏเป็นส่วนใหญ่ในมานาวชรรมศาสตร์และคัมภีร์ปุราณะฉบับต่าง ๆ การกล่าวถึงทิศทั้ง 8 เป็นการเพิ่มทิศเฉียงซึ่งอยู่ระหว่างทิศหลักทั้ง 4 ในมิติแนวราบ ได้แก่ ทักษิณปุรว (dakṣiṇapūrva) หรือ อาคุเหนย (āgneyī) หมายถึง ทิศตะวันออกเฉียงใต้⁸³ ทักษิณปศุจิม (dakṣiṇapaścimā) หรือ ไนรุติ (nāirṛtī) หมายถึง ทิศตะวันตกเฉียงใต้⁸⁴ อุตุตรปศุจิม (uttarapaścimā) หรือ วายวี (vāyavi) หมายถึง ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ⁸⁵ อุตุตรปุรว (uttarapūrva) หรือ ปุรวุตุตรา (pūrvottarā) หรือ ปุราคุตุตรา (prāguttarā) หรือ ปุราคุทีจี (prāgudicī) หรือ ไอศานี (aiśānī) หมายถึง ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ⁸⁶ จะเห็นได้ว่าคำเรียกชื่อทิศเฉียงมีความสัมพันธ์กับรายนามของโลกบาลในคัมภีร์ปุราณะ ได้แก่ อาคุเหนย เป็นทิศที่เกี่ยวข้องกับพระอัคนี โลกบาลผู้รักษาทิศตะวันออกเฉียงใต้ ไนรุติ เป็นทิศที่เกี่ยวข้องกับพระไนรุติ โลกบาลผู้รักษาทิศตะวันตกเฉียงใต้ วายวี เป็นทิศที่เกี่ยวข้องกับพระวายุ โลกบาลผู้รักษาทิศตะวันตกเฉียงเหนือ และ ไอศานี เป็นทิศที่เกี่ยวข้องกับพระอิศาน โลกบาลผู้รักษาทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนทิศที่ 9 ที่เพิ่มเข้ามา คือ ทิศเบื้องบน (ūrdhvā)⁸⁷ ซึ่งเป็นมุมมองการมองทิศในมิติแนวตั้ง และในสมัยเดียวกันนี้ มีการกล่าวถึงทิศจำนวนมากที่สุดถึง 10 ทิศ เกิดจากการรวมทิศในมิติแนวราบจำนวน 8 ทิศ กับทิศในมิติแนวตั้ง คือ ทิศเบื้องบนและทิศเบื้องล่างเข้าไว้ด้วยกัน⁸⁸

⁸² Sadashiv Ambadas Dange, "Quarter," EPBP 4 (1989): 1145.

⁸³ V. S. Apte, *The Student's English-Sanskrit Dictionary* (Delhi: Motilal Banarsidass, 2009), p. 437.

⁸⁴ Ibid., p. 437.

⁸⁵ Ibid., p. 309.

⁸⁶ Ibid., p. 309.

⁸⁷ ŚāṅkhŚr. 16. 28. 2

⁸⁸ A. A. Macdonell and A. B. Keith, *Vedic Index of Name and Subject*, Vol. 1, p. 365.

นอกจากนี้ ทิศ ยังใช้ร่วมกับศัพท์ว่า ภาค (P., Skt. *bhāga*) ซึ่งหมายถึง ส่วน, ส่วนแบ่ง, การแบ่งส่วน; หนึ่งในสี่⁸⁹ เช่น *diśo bhāga* (คนที่วิ่งไปทั่วทุกทิศทาง)⁹⁰ หรือใช้แทน ทิศ ดังข้อความในศกุนตโลปายานัม มหาภารตะ ว่า “พระองค์เป็นพระเจ้าแผ่นดินผู้คุ้มครอง 4 ภาค (ทิศ) (*caturbhāgam*) ทั้งหมดของโลก และพระองค์ผู้มีชัยชนะในสงคราม ทรงครอบครองแม้กระทั่งดินแดนทั้งหลายอันแวดล้อมด้วยมหาสมุทร”⁹¹

จากการศึกษาสรุปได้ว่า ชาวอารยันมีมุมมองการมองทิศที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตอยู่ 2 มิติ ได้แก่ การมองทิศในมิติแนวราบ หรือ แนวนอน (H) และการมองทิศในมิติแนวตั้ง หรือ แนวตั้ง (V) การมองทิศในมิติทั้ง 2 มีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องโลกที่ปรากฏในวรรณคดีแต่ละสมัย ในวรรณคดีพระเวทจนถึงพราหมณะ-อุปนิษัท ชาวอารยันถือเอาคนเป็นศูนย์กลางในการกำหนดทิศ ทิศต่างๆ จึงเคลื่อนไปตามตัวผู้พูดหรือสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง ในขณะที่วรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะ ชาวอารยันยังคงถือเอาคนเป็นศูนย์กลางในการกำหนดทิศ แต่เมื่อก้าวถึงทิศที่มีความสัมพันธ์กับโครงสร้างจักรวาล ศูนย์กลางในการกำหนดทิศจะเปลี่ยนไปอยู่ที่เขาพระสุเมรุซึ่งเป็นศูนย์กลางของจักรวาล เนื่องจากในวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะมีความพยายามในการจัดวางโครงสร้างจักรวาลอย่างเป็นระบบมากขึ้น ทิศต่างๆ ที่มีความสัมพันธ์กับโครงสร้างจักรวาลจึงไม่มีการเคลื่อนที่ไปตามตัวผู้พูดหรือสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงดังที่เคยปรากฏมาก่อน แต่มีลักษณะเป็นจุด ภาค ส่วน โดยรอบเขาพระสุเมรุ ดังนั้น ทิศจึงมีจำนวนคำเรียกชื่อ และการแปลความหมายที่แตกต่างกันออกไป

การมองทิศในมิติแนวราบ หรือ แนวนอน (H)* ได้แก่ ทิศที่อยู่ข้างหน้า หมายถึง ทิศตะวันออก ใช้ศัพท์ว่า ปุรัส, ปุรว, ปราจี ทิศที่อยู่ข้างหลัง หมายถึง ทิศตะวันตก ใช้ศัพท์ว่า ปศจ, ปศุจิม, ปรัตจี ทิศที่อยู่ข้างซ้าย หมายถึง ทิศเหนือ ใช้ศัพท์ว่า อุตุตฺร, อุทีจี ทิศที่อยู่ข้างขวา หมายถึง ทิศใต้ ใช้ศัพท์ว่า อชร, ทกุษณา, อวาจี

ทิศที่อยู่ระหว่างข้างหน้ากับข้างขวา หมายถึง ทิศตะวันออกเฉียงใต้ ใช้ศัพท์ว่า ทกุษณปุรว, อาคฺเนยิ ทิศที่อยู่ระหว่างข้างขวากับข้างหลัง หมายถึง ทิศตะวันตกเฉียงใต้ ใช้ศัพท์ว่า ทกุษณปศุจิม, ไนรฤติ ทิศที่อยู่ระหว่างข้างหลังกับข้างซ้าย หมายถึง ทิศตะวันตก

⁸⁹ SED., p. 751.

⁹⁰ Ibid., p. 480.

⁹¹ ประเทือง ทินรัตน์, “ศกุนตลา: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาและความสัมพันธ์ระหว่างฉบับต่างๆ,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531), หน้า 224.

* ในหนังสืออมรโกศ ทิศวรรค (*digvarga*) ได้รวบรวมคำศัพท์ที่ใช้เรียกทิศหลักทั้ง 4 ได้แก่ ทิศตะวันออก เรียกว่า ปราจี หรือ ปุรว ทิศใต้ เรียกว่า อวาจี หรือ ทกุษณา ทิศตะวันตก เรียกว่า ปรัตจี หรือ ปศุจิม ทิศเหนือ เรียกว่า อุทีจี หรือ อุตุตฺร ดู Amar. 1.3.1-2.0 ส่วน M. Monier-Williams รวบรวมคำศัพท์ที่ใช้เรียกทิศ ได้แก่ ทิศตะวันออก (*prācī*) ทิศใต้ (*dakṣiṇā*) ทิศตะวันตก (*prācī*) ทิศเหนือ (*udīcī*) ดู SED., p. 480.

เฉียงเหนือ ใช้ศัพท์ว่า อุตฺตรปศฺจิมา, วายวี ทิศที่อยู่ระหว่างข้างซ้ายกับข้างหน้า หมายถึง **ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ** ใช้ศัพท์ว่า อุตฺตรปุรุว, ปุรุโวตฺตรา, ปฺราคุตฺตรา, ปฺราคุทฺทิจิ, ไอศานี

การมองทิศในมิติแนวตั้ง หรือ แนวตั้ง (V) ได้แก่ ทิศที่อยู่ข้างหน้า หมายถึง **ทิศเบื้องหน้า** ใช้ศัพท์ว่า ปุรุสุ, ปุรุว, ปฺราจີ ทิศที่อยู่ข้างหลัง หมายถึง **ทิศเบื้องหลัง** ใช้ศัพท์ว่า ปศฺจ, ปศฺจิม, ปฺรตฺติจิ ทิศที่อยู่ข้างบน หมายถึง **ทิศเบื้องบน** ใช้ศัพท์ว่า อุตฺตร, อุทฺทิจิ, อูรุชฺวา ทิศที่อยู่ข้างล่าง หมายถึง **ทิศเบื้องล่าง** ใช้ศัพท์ว่า อรร, อวาลิ

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงทิศพิเศษอีก 3 ทิศ ได้แก่ **ทิศตรงกลางที่มั่นคง** เป็นจุดตัดของทิศหลักทั้ง 4 หรืออยู่ตรงกลางระหว่างทิศหลักทั้ง 4 ที่มีความสัมพันธ์กับตัวผู้พูด หรือสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง ใช้ศัพท์ว่า ชฺรุวา **ทิศในชั้นบรรยากาศที่อยู่ระหว่างจุดสูงสุด** กับทิศตรงกลางที่มั่นคงที่ผู้พูดยืนอยู่ ใช้ศัพท์ว่า วุชฺวา **ทิศในแนวนอน** หรือ **ทิศในแนวขวางที่อยู่เหนือพื้นดิน** รวมถึงด้านซ้ายและขวา ใช้ศัพท์ว่า ติริยภ

ผู้วิจัยได้สรุปคำศัพท์ที่ใช้เรียกชื่อทิศต่าง ๆ พร้อมทั้งความหมายของคำศัพท์ และความหมายตามการมองทิศในมิติแนวราบ (H) กับการมองทิศในมิติแนวตั้ง (V)

ตารางที่ 1 ตารางแสดงคำศัพท์ภาษาสันสกฤตที่ใช้เรียกชื่อทิศ ความหมาย และความหมายตามการมองทิศในมิติแนวราบ (H) กับมิติแนวตั้ง (V)

แนว	คำศัพท์	ความหมาย	ความหมายตามมิติการมอง	
			แนวราบ (H)	แนวตั้ง (V)
ข้างหน้า	ปุรุสุ (puras)	ข้างหน้า, ก่อน, ทางตะวันออก	ทิศตะวันออก	ทิศเบื้องหน้า
	ปุรุสตาด (purastāt)	จากเบื้องหน้า, จากที่แห่งแรก, จากจุดเริ่มต้น, จากทางตะวันออก		
	ปุรุว (pūrva)	ข้างหน้า, ก่อน, ทางตะวันออก		
ระหว่างข้างหน้ากับ	ปฺราณฺจ (prāñc < pra-añc*)	ข้างหน้า, ก่อน, ทางตะวันออก	ทิศตะวันออกเฉียงใต้	
	ปฺราจฺจิ (prācī)			
ระหว่างข้างหน้ากับ	ทกฺษิณฺปุรุว (dakṣiṇapūrva)	ทางตะวันออกเฉียงใต้	ทิศตะวันออกเฉียงใต้	

* มีคุณศัพท์ในภาษาสันสกฤตอยู่จำนวนหนึ่งที่ส่วนหน้าเป็นอุปสรรค (Prefix) และส่วนหลังเป็น añc หรือ ac añc หรือ ac นี้เมื่อพิจารณาจากคำคุณศัพท์เหล่านี้แล้วจะเห็นว่า มีลักษณะคล้ายปัจจัย (suffix) แต่ที่จริงนั้น añc หรือ ac นี้เป็นธาตุคำกริยา “ไป, ไน้ม” เช่น añcīti ดูเพิ่มเติมใน วิสุทฺธ บุษยกุล, แบบเรียนภาษาสันสกฤต (กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2554), หน้า 189.

ข้างขวา	อาคเนย (āgneya) อาคเนयी (āgneyī)	ทางที่มีพระอัคนีเป็นใหญ่		
ข้างขวา	อธรา (adhara cf. adhas)	ต่ำกว่า, ต้อยกว่า, ส่วนที่ต่ำ, ภูมิภาคที่ต่ำ	ทิศใต้	
	อธราต (adharāt)	จากเบื้องล่าง, จากข้างใต้ (RV.; AV.), จากทางใต้ (AV.)		
	อธราตตาด (adharāttāt)	จากเบื้องล่าง, จากข้างใต้ (RV.)		
	ทฤษิณ (dakṣiṇa) ทฤษิณา (dakṣiṇā)	ทางขวา, ทางใต้		
	อวาณฺจ (avāñc < ava- añc*) อวาจี (avācī)	ลงไปข้างล่าง, อยู่ข้างล่าง, อยู่ต่ำ กว่า ถ้าปรากฏเป็นเอกเทศ หมายถึง ทิศใต้		
ระหว่างข้าง ขวากับข้าง หลัง	ทฤษิณปศุจิม (dakṣiṇapaścimā)	ทางตะวันตกเฉียงใต้	ทิศตะวันตก เฉียงใต้	
	ไนรุฤต (nāirṛta) ไนรุฤตี (nāirṛtī)	ทางที่มีพระไนรุฤติเป็นใหญ่		
ข้างหลัง	ปศุจ (paśca) ปศุจาด (paścāt) ปศุจาดาด (paścātāt)	ข้างหลัง, ภายหลัง, ทิศตะวันตก จากทางเบื้องหลัง (RV.), จากทาง ตะวันตก (AV.)	ทิศตะวันตก	ทิศเบื้องหลัง
	ปศุจิม (paścima)	ข้างหลัง, ภายหลัง, ทิศตะวันตก		
	ปรตฺยณฺจ (pratyañc < prati-añc*) ปรตฺยจี (pratīcī)	มาจากด้านหลัง, ทิศตะวันตก, ทิศทางที่มุ่งหน้าไปทางตะวันตก		
ระหว่างข้าง หลังกับข้าง ซ้าย	อุตฺตรปศุจิม (uttarapaścimā)	ทางตะวันตกเฉียงเหนือ	ทิศ ตะวันตก เฉียงเหนือ	
	วายน (vāyava) วายนวี (vāyavī)	ทางตะวันตกเฉียงเหนือที่มีพระ วายุเป็นใหญ่		
ข้างซ้าย	อุตฺตร (uttara)	ส่วนบน, ด้านบน, สูงกว่า, ทาง เหนือ ตรงข้ามกับ อธรา; ซ้าย ตรง ข้ามกับ ทฤษิณ	ทิศเหนือ	
	อุตฺตรราต (uttarāt) อุตฺตรราตตาด (uttarāttāt)	จากทางเหนือ (RV.), จากเบื้อง บน		
	อุทฺมฺจ (udañc < ud- añc*) อุทฺยจี (udīcī)	หมุนหรือหันไปทางทิศเบื้องบน, ขึ้นข้างบน ตรงข้ามกับ อธราณฺจ (adharañc); หันไปทางเหนือ, ข้าง เหนือ ตรงข้ามกับ ทฤษิณ		
	อุทฺกฺตาด (udaktāt)	จากเบื้องบน, จากทางเหนือ (RV.)		

ระหว่างข้าง ซ้ายกับ ข้างหน้า	อุตตรปุรว (uttarapūrva)	ทางตะวันออกเฉียงเหนือ	ทิศ ตะวันออก เฉียงเหนือ	
	ปุรวโวดตตร (pūrvottara) ปุรวโวดตตรา (pūrvottarā)	ทางตะวันออกเฉียงเหนือ		
	ปราคุตตตร (prāguttara) ปราคุตตตรา (prāguttarā)	ทางตะวันออกเฉียงเหนือ		
	ปราคุทญจ (prāgudañc) ปราคุทีจี (prāgudīcī)	ทางตะวันออกเฉียงเหนือ		
	ไอศาน (āisāna) ไอศานี (āisānī)	ทิศของพระอิศานหรือพระศิวะ		
ข้างบน	อุตตร อุตตรราต อุตตรราตตาด	ส่วนบน, ด้านบน, สูงกว่า, ทาง เหนือ ตรงข้ามกับ อรร; ซ้าย ตรง ข้ามกับ ทกษิณ จากทางเหนือ (RV.), จากเบื้อง บน		ทิศเบื้องบน
	อุทญจ อุทีจี อุทกตาด	หมุนหรือหันไปทางทิศเบื้องบน, ขึ้นข้างบน ตรงข้ามกับ อรรญจ; หันไปทางเหนือ, ข้างเหนือ ตรง ข้ามกับ ทกษิณ จากเบื้องบน, จากทางเหนือ (RV.)		
	อูรฺหฺว (ūrdhva) อูรฺหฺวา (ūrdhvā) อูรฺหฺวม (ūrdhvam)	ยกขึ้น, อยู่สูง, อยู่เหนือ		
ข้างล่าง	อรร อรรราต อรรราตตาด	ต่ำกว่า, ต้อยกว่า, ส่วนที่ต่ำ, ภูมิภาคที่ต่ำ จากเบื้องล่าง, จากข้างใต้ (RV.; AV.), จากทางใต้ (AV.) จากเบื้องล่าง, จากข้างใต้ (RV.)		ทิศเบื้องล่าง
	อวาญจ อวาจี	ลงไปข้างล่าง, อยู่ข้างล่าง, อยู่ต่ำ กว่า เมื่อใช้ร่วมกับ ทิศ หมายถึง ทิศเบื้องล่าง		
ตรงกลาง	มธฺย (madhya) มธฺยตสฺ (madhyatas)	จุดตรงกลาง, ศูนย์กลาง จากตรงกลาง, จากศูนย์กลาง	ทิศตรงกลาง	ทิศตรงกลาง

ตรงกลาง	ธรูว (dhruva) ธรูวา (dhruvā)	มั่นคง, ไม่เปลี่ยนแปลง ทิศตรงกลาง เป็นส่วนที่มั่นคงและ มีความสัมพันธ์กับตัวผู้พูดหรือสิ่ง ที่ผู้พูดกล่าวถึง อาจหมายถึงส่วน ของแผ่นดินใต้เท้าที่ยืนอยู่ หรือนั่ง อยู่ขณะประกอบพิธีกรรม	ทิศตรงกลาง ที่มั่นคง	ทิศตรงกลาง ที่มั่นคง
ชั้น บรรยากาศ	วยุธวา (vyadhvā)	ทิศในชั้นบรรยากาศที่อยู่ระหว่าง จุดสูงสุดกับทิศตรงกลางที่มั่นคง		ทิศในชั้น บรรยากาศ
ด้านขวาง	ติรยญจ (tiryañc < tiras-añc*) ติรยก (tiryak)	ไปในแนวนอน แนวขวาง หรือ ทิศทางที่มาจากซ้ายขวา	ทิศเบื้องขวาง	

คำเรียกชื่อทิศดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตของชาวอารยันและ
ลักษณะภูมิศาสตร์สำคัญบางประการของดินแดนชมพูทวีป กล่าวคือ

ก. การบูชาพระอาทิตย์

เนื่องจากความสว่างจากดวงอาทิตย์เป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่มี
อิทธิพลต่อวิถีชีวิตของชาวอารยัน พวกเขาจึงนิยมบูชาพระอาทิตย์⁹² กลุ่มชนที่พูดภาษาอินโด-
ยูโรเปียนมีวงศัพท์ที่ใช้เรียกพระอาทิตย์ซึ่งเป็นคำร่วมเชื้อสายกัน (cognate) เช่น ภาษาสันสกฤต
เรียกว่า สุว (suvar), สุรย (sūrya), สวาร (svar) ตรงกับ หวเร (hvare) ในภาษาอเวสตันหรือ
ภาษาเปอร์เซียโบราณซึ่งชาวเปอร์เซียมีศาสนาโซโรแอสเตอร์ที่นับถือพระอาทิตย์ และตรงกับ
Hēlios ในภาษากรีก⁹³ การบูชาพระอาทิตย์ของชาวอารยันในสมัยแรกเริ่มเป็นลักษณะของ
การบูชาธรรมชาติอย่างแท้จริง ต่อมาจึงบูชาธรรมชาติดังกล่าวในฐานะเทพเจ้า

ในฤคเวทกล่าวถึงพระอาทิตย์ในฐานะใหม่ คือ เทพเจ้าแห่งแสงสว่าง*
ซึ่งเป็นบุคลาธิษฐานของปรากฏการณ์ธรรมชาติและกลายเป็นเทพเจ้าที่มีอำนาจเหนือ
ปรากฏการณ์เหล่านั้น เทพเจ้าแห่งแสงสว่างในสมัยพระเวทมีอยู่เป็นจำนวนมากตามช่วงเวลาของ
วันตั้งแต่เวลาเช้า เช่น พระอัศวิน คือแสงสีขาวขมุกขมัวในเวลาเช้ามีดก่อนที่แสงสีชมพูก็จะฉาย
จับขอบฟ้าขึ้นมา นั่นคือการมาของอุษส จากนั้นพระสวิตฤจะไพล่พ้นขอบฟ้าขึ้นมาฉายแสง

⁹² บุญชอบ ยี่สาร, “การศึกษาวิเคราะห์เทพแห่งแสงสว่างในวรรณคดีสมัยพระเวท,” (วิทยานิพนธ์
ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531), หน้า 5.

⁹³ ศักดิ์ศรี แยมันดดา, “พระอาทิตย์ในวรรณคดีพระเวท,” ใน วิทยารัตนากร: รวบรวมบทความวิชาการ
อักษรศาสตร์ ของศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ศรี แยมันดดา (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิช
ซิง, 2545), หน้า 147.

* เทพแห่งแสงสว่างในฤคเวท หมายถึง เทพที่มีแสงสว่างและให้แสงสว่างแก่โลกเพื่อจัดความมืดทั้ง
ในเวลากลางวันและเวลากลางคืน อันได้แก่ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และดวงดาว ซึ่งมีเส้นทางโคจรอยู่ระหว่าง
สวรรค์ บรรยากาศ และโลก

เหลือทองในช่วงสายของวัน จากเที่ยงวันจนถึงบ่ายคล้อยเป็นหน้าที่ของ**พระปุษัน**ที่ฉายแสงสว่างในช่วงเวลาอันยาวนานที่สุด นอกจากนี้ยังมีเทพเจ้าในวรรณคดีพระเวท (และพราหมณะ) ที่จัดเป็นเทพเจ้าแห่งแสงสว่างอีกรวมทั้งสิ้น 18 องค์*

เทพเจ้าแห่งแสงสว่างจะปรากฏความสว่างขึ้น ณ ขอบฟ้าเบื้องบูรพาทิศ ดั่งมนตระที่กล่าวถึงอุษฺสว่า “ธิดาแห่งสวรรค์พระองค์นี้ทรงสวมพัสดราภรณ์สว่างไสว และทรงปรากฏกายขึ้นทางทิศเบื้องหน้า (*purastāt*) พระองค์เสด็จไปตามเส้นทางของกฎฤตะเช่นเดียวกับผู้ที่คุ้นเคยเส้นทางนี้เป็นอย่างดี พระองค์ไม่เคยหลงไปจากทิศทางเลย”⁹⁴ หรือมนตระที่กล่าวถึงพระสวิตฤว่า “พระสวิตฤทรงมีเกศาสีทอง มีรัศมีแห่งพระสุริยะ เสด็จขึ้นทางทิศเบื้องหน้า (*purastāt*) และทรงแสงสว่างอันเป็นนิรันดร์...”⁹⁵ ดังนั้น ผู้ที่บูชาพระอาทิตย์จะหันหน้าไปทางทิศที่พระอาทิตย์ขึ้นและกำหนดเรียกชื่อทิศนั้นว่า **ปุรฺสุ, ปุรุว, ปุราจี** ซึ่งในความหมายเดิมหมายถึง **ข้างหน้า, ก่อน** เนื่องจากเป็นทิศที่พระอาทิตย์ขึ้นอยู่เบื้องหน้าของผู้ทำการบูชา และเป็นทิศที่ผู้บูชาพึงบูชาก่อนในทุกๆ วัน เพื่อให้พระอาทิตย์ประทานแสงสว่าง ขจัดความมืดและโรคภัยไข้เจ็บ อีกทั้งขับไล่วิญญาณชั่วร้าย เช่น แสงสว่างของพระสวิตฤเป็นแสงที่นำพลังชีวิตและความแจ่มใสมาสู่โลก กระตุ้นให้ทุกชีวิตในโลกเริ่มการทำงานของตน ดังข้อความว่า “ณ ที่นี้เทพสวิตฤจะทรงกระตุ้นให้เราทำงานและจะทรงทำให้สัตว์ 2 เท้าและสัตว์ 4 เท้าเคลื่อนไหว”⁹⁶ พระสวิตฤได้รับความนับถืออย่างมากในฐานะเทพผู้นำพลังชีวิตและความแจ่มใสมาสู่โลก เป็นผู้กระตุ้นให้ทุกชีวิตในโลกเริ่มการทำงานของตน ชาวอินเดียนทุกคนผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ จะต้องสวดบทคาถาตรีเพื่อสรรเสริญเทพสวิตฤในทุกๆ เช้า ดังนี้ “ขอให้เข้าถึงองค์พระสวิตฤผู้ประเสริฐยอดยิ่ง เพื่อว่าพระองค์จะได้บันดาลเราให้แจ่มแจ้งด้วยความคิด”⁹⁷ **ปุรฺสุ, ปุรุว, ปุราจี** จึงใช้ในความหมายว่า **ทิศตะวันออกด้วย** ส่วนทิศที่อยู่เบื้องหลังผู้ทำการบูชาเรียกว่า **ปศฺจ, ปศฺจิม,**

* เทพเจ้าแห่งแสงสว่างจำนวน 18 องค์ แบ่งออกเป็นกลุ่มเทพอาทิตย์ 10 องค์ ได้แก่ พระวรุณ (Varuṇa) พระมิตร (Mitra) พระอรรยมัน (Aryaman) พระภคะ (Bhaga) พระอังสะ (Aṃśa) พระทักษะ (Dakṣa) พระมารตาดณะ (Mārtāṇḍa) พระชาติฤ (Dhātṛ) พระอินทร์ (Indra) และพระวิวิสวัต (Vivasvat) และเทพที่ไม่ได้อยู่ในกลุ่มพระอาทิตย์ แต่เป็นเทพที่ให้แสงสว่างเช่นเดียวกับกลุ่มเทพอาทิตย์อีก 8 องค์ ได้แก่ พระสุริยะ (Sūrya) พระวิษณุ (Viṣṇu) พระอัศวิน (Aśvin) อุษฺส (Uṣas) พระสวิตฤ (Savitṛ) พระปุษัน (Pūṣan) พระตวัษฏฤ (Tvāṣṭṛ) และพระอัคนิ (Agni) โดยแท้จริงแล้วก็คือเทพองค์เดียวกัน การที่แยกออกมาปรากฏเป็นหลายองค์หลายชื่ออีกเพื่อทำหน้าที่ต่างๆ กัน อ้างถึงใน บุญชอบ ยี่สาร, “การศึกษาวิเคราะห์เทพแห่งแสงสว่างในวรรณคดีสมัยพระเวท,” หน้า 21.

⁹⁴ RV. 1.124.3

⁹⁵ RV. 10.139.1

⁹⁶ RV. 1.124.1

⁹⁷ ศักดิ์ศรี แย้มหน้าตา, “พระอาทิตย์ในวรรณคดีพระเวท,” ใน *วิทยารัตนสาร: รวมบทความวิชาการอักษรศาสตร์ ของศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ศรี แย้มหน้าตา*, หน้า 149.

ปรติจิ ซึ่งในความหมายเดิมหมายถึง ข้างหลัง, ที่หลัง, ภายหลัง และใช้ในความหมายว่า ทิศตะวันตก เพราะเป็นทิศที่พระอาทิตย์ลับขอบฟ้า

ข. ลักษณะทางภูมิศาสตร์

เมื่อมีการเรียบเรียงบทสวดในฤคเวทลงเป็นลายลักษณ์อักษรนั้น ศูนย์กลางของวัฒนธรรมของชาวอารยันอยู่ในเขตระหว่างแม่น้ำยมุนา (Yamunā) และศตุทรี (Sutudrī) ทางใต้ของอัมพาลา (Ambālā) ในปัจจุบัน และตามบริเวณตอนบนของแม่น้ำสรสวตี ซึ่งปัจจุบันเป็นลำธารที่ไม่มีความสำคัญไหลลงสู่ทะเลทรายธาร์ (Thar) ในราชสถาน ในอดีตเป็นแม่น้ำสายกว้างและมีกระแสน้ำแรงและอาจไหลไปรวมกับแม่น้ำสินธุใต้ที่บรรจบของแม่น้ำศตุทรี กวีที่แต่งฤคเวทรู้จักเทือกเขาหิมาลัยแล้ว⁹⁸ ในการบูชาพระอาทิตย์ ผู้บูชาจะหันหน้าไปทางทิศตะวันออก จึงกำหนดทิศที่อยู่ทางซ้ายมือของผู้บูชาว่า **อตุตฺร** ซึ่งหมายถึง **ซ้าย** และยังหมายถึง **ส่วนบน, ด้านบน, สูงกว่า** เช่นเดียวกับศัพท์ว่า **อุทิจิ** ซึ่งหมายถึง **เบื้องบน, ขึ้นข้างบน** และ **อูรฺฐฺวา** ซึ่งหมายถึง **ยกขึ้น, อยู่สูง, อยู่เหนือ** เพราะกวีเห็นว่าทางซ้ายมือมีลักษณะภูมิประเทศเป็นเทือกเขาสูง⁹⁹ และใช้ศัพท์ว่า **อตุตฺร** และ **อุทิจิ** หมายถึง **ทิศเหนือ** ซึ่งเป็นทิศทางซ้ายมือของผู้บูชา ส่วนทิศทางขวามือเรียกว่า **ทกฺษิณา** หมายถึง **ทิศใต้** สร้างจาก ทกฺษ-ธาตุ (√dakṣ) หมายถึง **สามารถ, หนัด**¹⁰⁰ นอกจากนี้ยังใช้ศัพท์ว่า **อธฺร** ซึ่งหมายถึง **ต่ำกว่า, ด้อยกว่า, ส่วนที่ต่ำ, ภูมิภาคที่ต่ำ** และ **อฺวาจิ** ซึ่งหมายถึง **ลงไปข้างล่าง, อยู่ข้างล่าง, อยู่ต่ำกว่า** เนื่องจากทางขวามือของกวีมีลักษณะภูมิประเทศเป็นทะเลทรายขนาดใหญ่ที่ลาดต่ำลงไป ชาวอารยันยังไม่ได้ขยายตัวไปพันแม่น้ำยมุนาไปทางตะวันออก มีเพียงบางมันตระกูลที่แต่งในสมัยหลังกล่าวถึงแม่น้ำคงคาซึ่งอยู่ทางตะวันออก กวีจึงยังไม่รู้จักดินแดนใต้แม่น้ำยมุนาลงไป และไม่ได้กล่าวถึงเทือกเขาวิन्ธัย¹⁰¹ พระสารประเสริฐได้อธิบายว่าการกำหนดเรียกชื่อทิศนั้นสอดคล้องกับลักษณะภูมิศาสตร์ของดินแดนชมพูทวีป ดังข้อความว่า

นี่เป็นลักษณะความคิดเห็นของชาติอริยกะ ซึ่งอพยพข้ามภูเขาหิมาลัยเข้ามาทางอินเดียแล้ว มิได้บ่าลงมาทางใต้ คงตั้งภูมิลำเนาและขยายพวกยาวยียดเลียบไปตามแนวภูเขา บ่ายหน้าตรงออกไปมีแนวภูเขาอยู่ทางซ้ายมือ จึงกำหนดทิศตามอาการที่อพยพนั่นเองว่า ทิศซ้ายมือ ทิศขวามือ ทิศเบื้องหน้า ทิศเบื้องหลัง เมื่อเห็นดวงอาทิตย์โผล่ออกจากแนวภูเขาข้างหน้า ทิศเบื้องหน้า

⁹⁸ A. L. Basham, *The Wonder that was India*, 3rd revised edition (Delhi: Rupa, 2003), pp. 31-32.

⁹⁹ SED., p. 178.

¹⁰⁰ √dakṣ cf. Lat. *dexter*, 'clever, right'; Goth. *taihsva* 'right hand' ดู SR., pp. 166-167.

¹⁰¹ A. L. Basham, *The Wonder that was India*, 3rd revised edition, p. 32.

ซึ่งเรียกตามภาษาชาติอริยกะนั้นว่า ทิศบูรพา จึงเป็นทิศตะวันออก และโดยนัยเดียวกัน ทิศเบื้องหลังซึ่งใช้ภาษาว่า ทิศประจิม จึงเป็น ทิศตะวันตก ทิศซ้ายมือซึ่งเรียกว่า ทิศอุดร จึงเป็นทิศเหนือ คือ ทิศ สูง ทิศบน เพราะขึ้นเป็นภูเขา ทิศขวามือซึ่งใช้ศัพท์ว่า ทิศทักษิณ จึงเป็นทิศใต้ คือ ทิศต่ำ ทิศล่าง เพราะลาดจากภูเขาลงไป¹⁰²

2.1.2.2 ทิศในฐานะของสถานที่

ทิศในอีกความหมายหนึ่งมิได้กล่าวถึงชื่อของทิศต่างๆ ในฐานะของ ทิศทาง แต่มักจะปรากฏจำนวนนับแล้วตามด้วยศัพท์ว่า ทิศ หรือ ปรทิศ ซึ่งศัพท์ทั้ง 2 สามารถใช้ แทนกันได้ดังที่กล่าวไว้แล้ว โดยใช้ในความหมายว่า อาณาเขต, บริเวณ, ภูมิภาค, ดินแดน จำนวนดินแดนที่ปรากฏมีตั้งแต่ 5 แห่ง จนถึง 10 แห่ง ดังที่ผู้วิจัยได้รวบรวมไว้พอสังเขป ดังนี้

ในฤคเวท มณฑลที่ 9 สุกตะที่ 86 มंत्रะที่ 29 กล่าวถึง ดินแดนจำนวน 5 แห่งของพระวายุที่อยู่ในชั้นบรรยากาศ ดังข้อความว่า “พระองค์ย่อมเป็นทะเล ข้าแต่กวี พระองค์ เป็นสัพพัญญู ดินแดนทั้ง 5 เหล่านี้ (*pañca pradiśo*) ย่อมอยู่ในอาณาเขตของพระองค์ พระองค์ทรงข้ามผ่านสวรรค์และแผ่นดิน ข้าแต่ปวมานะ (พระวายุ) ดวงดาวทั้งหลายเป็นของ พระองค์ พระอาทิตย์เป็นของพระองค์”¹⁰³ ในวาชสเนยิ สังหิตา กล่าวว่า “พระปุษนทรงชนะแล้ว ซึ่งดินแดนทั้ง 5 (*pañca diśa*) ด้วยอักษรทั้ง 5 ขอให้ข้าพเจ้าชนะดินแดนทั้ง 5 เหล่านี้”¹⁰⁴ ในอถรรพเวท กานท์ที่ 3 สุกตะที่ 24 บทที่ 3 กล่าวว่า “ดินแดนทั้ง 5 เหล่านี้ (*pañca pradiśo*) เผ่าพันธุ์ของมนุษย์ทั้ง 5 เมื่อฝนตกแม่น้ำน้ำไม่ที่ล่อยตามน้ำมาที่นี้ นำมาซึ่งความรุ่งเรืองและ ผลผลิตทั้งหลาย”¹⁰⁵ ในอถรรพเวทอีกหลายบท¹⁰⁶ รวมถึงคัมภีร์ในสมัยพราหมณะ-อุปนิษัตยยังคง ปรากฏความคิดเรื่องดินแดนจำนวน 5 แห่งเช่นกัน¹⁰⁷

ในฤคเวท มณฑลที่ 1 สุกตะที่ 12 มंत्रะที่ 16 มีข้อความที่แสดงให้เห็น ว่าทิศในความหมายว่าสถานที่มีความสัมพันธ์กับถิ่นที่อยู่บนพื้นโลก ดังข้อความว่า “พระวิษณุ เสด็จมาจากที่ใด ขอเทวะทั้งหลายจงพิทักษ์เราทั้งหลาย ณ ที่นั้น ด้วยอาณาจักร 7 แห่งของ แผ่นดิน (*sapta dhāmabhiḥ*)”¹⁰⁸ ในมณฑลที่ 9 สุกตะที่ 114 มंत्रะที่ 3 กล่าวถึงดินแดน

¹⁰² พระสารประเสริฐ, โลกธาตุ เทียบทางโลก ทางธรรม อวิชา สังขาร วิญญาน นามรูป ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปทาน ภพชาติ และชรามณะ วิถีดวงชะตาชีวิตทั่วไป, หน้า18.

¹⁰³ RV. 9.86.29

¹⁰⁴ VS. 9.32

¹⁰⁵ AV. 3.24.3

¹⁰⁶ AV. 8.9.15; 13.3.6

¹⁰⁷ ŚBr. 9.4.3.10

¹⁰⁸ RV. 1.12.16

จำนวน 7 แห่งที่เป็นของเทพเจ้าแห่งแสงสว่าง ดังข้อความว่า “**ดินแดนทั้ง 7 (sapta diśo)** เป็นของเทพเจ้าแห่งแสงสว่าง พราหมณ์ผู้บวงสรวงตามฤดูกาล พราหมณ์ผู้ทำพิธีบวงสรวงมีจำนวน 7 จำนวน 7 คือกลุ่มเทพอาทิตย์ ขอพระโสมจงพิทักษ์เราด้วยกลุ่มเทพอาทิตย์ ข้าแต่หยดของน้ำโสม จงไหลไปเพื่อพระอินทร์”¹⁰⁹ ในศตปถพราหมณะ กานท์ที่ 9 อธิษายะที่ 5 พราหมณะที่ 2 บทที่ 8 กล่าวถึงดินแดนจำนวน 7 แห่ง ดังข้อความว่า “**ฤดูทั้งหลายมี 7 ฤดู ดินแดนทั้งหลายมี 7 แห่ง (sapta diśa)** เทวโลกมีจำนวน 7 บทสวดทั้งหลายมี 7 แบบ”¹¹⁰

ในศตปถพราหมณะ กานท์ที่ 6 อธิษายะที่ 2 พราหมณะที่ 2 บทที่ 34 และกานท์ที่ 8 อธิษายะที่ 4 พราหมณะที่ 2 บทที่ 13¹¹¹ กล่าวถึงดินแดนจำนวน 10 แห่ง ความว่า “**บัดนี้กล่าวถึงจำนวน 10 อักษร 10 ตัวเหล่านั้น คือ วิราช วิราช คือ พระอัคนี ดินแดนมี 10 แห่ง (daśa diśo diśo)** ดินแดนทั้ง 10 คือ พระอัคนี ลมหายใจทั้งหลายมี 10 ลมหายใจเหล่านั้น คือ พระอัคนี พระอัคนีมีความสำคัญเพียงใด ความสำคัญของลมหายใจย่อมมีเพียงนั้น”¹¹²

จะเห็นได้ว่า ทิศในฐานะของสถานที่ที่มีนัยถึงดินแดนที่อยู่บนโลก บรรยากาศ และสวรรค์ อันเป็นส่วนประกอบสำคัญของโครงสร้างของโลกหรือจักรวาลมาตั้งแต่สมัยพระเวท ดังนั้น ทิศในความหมายนี้จึงมีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องโลกเช่นเดียวกับทิศในฐานะทิศทาง

จากการศึกษาแนวคิดเรื่องทิศในวรรณคดีสันสกฤตสรุปได้ว่า ความหมายของทิศที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตมี 2 ความหมาย คือ ทิศทาง (direction) และสถานที่ (region) ทิศในความหมายแรก หมายถึง ทิศทาง มีนัยถึงเส้นทางที่เทพเจ้าแห่งแสงสว่างหรือพระอาทิตย์โคจรอยู่บนท้องฟ้า ทิศจึงมีความสัมพันธ์ทิศทางที่อยู่บนท้องฟ้า และอีกนัยหนึ่งหมายถึง ทิศทางที่อยู่บนพื้นดินหรือพื้นโลก โดยที่ชาวอารยันมองว่าโลกประกอบด้วย 4 ทิศ มี 4 มุม แสดงถึงขอบเขตอันกว้างใหญ่ไพศาลของจักรวาล ชาวอารยันมีมุมมองการมองทิศที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต อยู่ 2 มิติ ได้แก่ การมองทิศในมิติแนวราบ หรือ แนวนอน (H) และการมองทิศในมิติแนวตั้ง หรือ แนวตั้ง (V) มุมมองการมองทิศดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องโลกที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตแต่ละสมัย ในวรรณคดีพระเวทจนถึงพราหมณะ-อุปนิษัท ชาวอารยันถือเอาคนเป็นจุดศูนย์กลางในการกำหนดทิศ ทิศต่างๆ จึงเคลื่อนไปตามตัวผู้พูดหรือสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง ส่วนในวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะ ทิศต่างๆ ถูกกำหนดขึ้นโดยถือเอาเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางจักรวาล เนื่องจากในวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะมีความพยายามในการจัดวางโครงสร้างจักรวาลอย่างเป็นระบบมากขึ้น ทิศต่างๆ ที่มีความสัมพันธ์กับโครงสร้างจักรวาลจึงไม่มี

¹⁰⁹ RV. 9.114. 3

¹¹⁰ ŚBr. 9.5.2.8 ดูเพิ่มเติมใน ŚBr. 7.4.1.20

¹¹¹ ŚBr. 8.4.2.13

¹¹² ŚBr. 6.2.2.34

การเคลื่อนที่ไปตามตัวผู้พูดหรือสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงดังที่เคยปรากฏมาก่อน แต่มีลักษณะเป็นจุดภาค ส่วน โดยรอบเขาพระสุเมรุ ดังนั้น ทิศจึงมีจำนวน คำเรียกชื่อ และการแปลความหมายที่แตกต่างกันออกไปตามแต่มุมมองและบริบทที่ถูกกล่าวถึง คำเรียกชื่อทิศสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตของชาวอารยันในการบูชาพระอาทิตย์และลักษณะภูมิศาสตร์สำคัญบางประการของดินแดนชมพูทวีปในสมัยโบราณ ทิศในความหมายที่สอง หมายถึง สถานที่ ทิศในความหมายนี้มีนัยถึงดินแดนที่อยู่บนโลก บรรยากาศ และสวรรค์อันมีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องโลกเช่นกัน

2.2 โลกและทิศในวรรณคดีพุทธศาสนา

2.2.1 แนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีพุทธศาสนา

โลก เป็นนามศัพท์ เพศชาย ในพจนานุกรมपालี-อังกฤษ ฉบับสมาคมบาลีปกรณ์ (The Pali Text Society's Pali-English Dictionary) T. W. Rhys Davids และ William Stede ได้ให้ความหมายของ “โลก” ไว้ว่า โดยพื้นฐานหมายถึง *โลกที่เห็นได้ด้วยตา* โดยทั่วไป หมายถึง *ภพอันเป็นที่อยู่ของสรรพสิ่ง* ในความหมายกว้าง หมายถึง *จักรวาล* บางครั้งศัพท์นี้ใช้ในความหมายของ *กลุ่มของสิ่งมีชีวิตที่อาศัยอยู่บนโลกนี้* หรือ *โลกอื่น* และยังหมายถึง *มนุษย์, มนุษยชาติ, คน, สิ่งมีชีวิต*¹¹³ ส่วนพจนานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต ของกรมพระจันทบุรีนฤนาถ ให้ความหมายว่า *ภพเป็นที่ปรากฏแห่งสัตว์ (โลก); สัตว์; โลก เป็นไปในอรรถ คือ 1. ภพ (ภพมีกามภพเป็นต้น) 2. ชน (สัตว์โลก) สัตว์โลกทั้ง 3 คือ กามโลก สังขารโลก โอกาสโลก*¹¹⁴ จะเห็นได้ว่า นิยามความหมายของโลกตามพจนานุกรมข้างต้น โดยภาพรวมไม่ได้เจาะจงถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างแน่ชัด โลกอาจหมายถึงจักรวาลที่ประกอบด้วยสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิต สิ่งที่ต้องได้และสิ่งที่ต้องไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ สิ่งของ หรืออาจหมายถึงสถานที่อันเป็นที่อยู่ของสรรพสิ่งทั้งหลาย หรืออาจหมายถึง สิ่งมีชีวิตก็เป็นได้ซึ่งจะใช้ในความหมายใดนั้นขึ้นอยู่กับบริบทหรือข้อความที่กล่าวถึง

โลก ในภาษาบาลี สามารถเทียบได้กับ “โลก” หรือ “โรก” ในภาษาสันสกฤตซึ่งมีความหมายดั้งเดิมในสมัยพระเวทว่า *ที่ว่าง, ที่เปิดโล่ง*¹¹⁵ เนื่องจากสร้างจาก รฺจ-ธาตุ (√ruc) ซึ่งหมายถึง *ส่องแสง, สว่าง, สุกสว่าง* เหมือนกัน อย่างไรก็ตามนักปราชญ์ทางภาษาบาลีบางท่านกล่าวต่างออกไปว่า โลก สร้างมาจาก รฺป-ธาตุ (√rup) ซึ่งหมายถึง *สลาย, แตก* (เช่นเดียวกับศัพท์ว่า รฺป-rūpa) หรือสร้างมาจาก รฺช-ธาตุ (P., Skt. √ruj) ซึ่งหมายถึง *สลาย, ทำลาย* และใช้ในความหมายเดียวกับ รฺช-ธาตุ (√luj) ซึ่งหมายถึง *สลาย, พินาศ* เช่นเดียวกัน ดังปรากฏในโลกสูตรสังยุตตนิกาย สพายตนวรรค ว่า “*ดูก่อนภิกษุ ที่เรียกว่า โลก เพราะจะต้องแตกสลายย่อยยับไป*

¹¹³ PTSD., p. 586.

¹¹⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, พจนานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2513), หน้า 361.

¹¹⁵ PTSD., p. 586.

(ลฺุขฺชติ ปฺลฺุขฺชติติ โข ภิกฺขุ ตสฺมา โลกโกติ วุจฺจติ)¹¹⁶ ข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงหลักคำสอนของพุทธศาสนาเรื่องความไม่เที่ยง หรือ อนัตตา ส่วนธาตุูปที่ปีกา กล่าวว่า โลก สร้างมาจากโลก-ธาตุ (√lok cf. √loc) หมายถึง เห็น, ดู, แลดู¹¹⁷ เมื่อทราบนิยามความหมายโดยทั่วไปของโลก ตามมติของนักปราชญ์ที่ศึกษาวรรณคดีพุทธศาสนาแล้ว ผู้วิจัยเห็นควรที่จะรวบรวมแนวคิดเรื่องโลกที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนาต่อไป

ในช่วงที่พุทธศาสนาอุบัติขึ้นในอินเดียนั้น สังคมอินเดียนับถือศาสนาพราหมณ์อันเป็นศาสนาดั้งเดิมที่มีอยู่แล้ว เหตุที่พุทธศาสนาถือกำเนิดขึ้นก็เพราะพุทธศาสนามีทัศนะหลายประการที่ไม่ตรงกับศาสนาพราหมณ์ ในขณะที่ศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาแบบเทวนิยม ส่วนพุทธศาสนาเป็นศาสนาประเภทอเทวนิยมที่ไม่เชื่อในความมีอยู่ของพระเป็นเจ้า ความแตกต่างของความคิดหลักดังกล่าวนี้ ทำให้ศาสนาทั้ง 2 อธิบายแนวคิดเรื่องโลกและเรื่องอื่นๆ อันเป็นส่วนหนึ่งของโลกทัศน์แตกต่างกัน ศาสนาพราหมณ์เชื่อว่าพระเจ้าเป็นผู้สร้างจักรวาลและสรรพสิ่งต่างๆ ในจักรวาล ส่วนพุทธศาสนาเชื่อว่าโลกหรือจักรวาลเกิดเองตามธรรมชาติจากการรวมตัวของปัจจัยต่างๆ และดำรงอยู่ได้โดยกฎธรรมชาติ เมื่อถึงที่สุดแล้วจักรวาลก็จะประลัยหรือแตกสลายตามกฎของธรรมชาติ¹¹⁸ และสามารถเกิดขึ้นใหม่หากมีเหตุปัจจัย ดังนั้น จักรวาลของพุทธศาสนาจึงมีลักษณะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ถาวร แต่มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เป็นไปตามกฎธรรมชาติที่เรียกว่า “ไตรลักษณ์” คือ มีความไม่เที่ยงแท้ (อนิจฺจา) มีความทุกข์ (ทุกฺขา) และไม่มีตัวตน (อนตฺตฺตา)

แม้ว่าพุทธองค์ทรงเป็นโลกวิทู (ผู้รู้โลกอย่างแจ่มแจ้ง) แต่คำสอนของพระพุทธรองค์ก็มีแต่ให้ความสำคัญเกี่ยวกับเรื่องจักรวาลวิทยาเนื่องจากทรงเห็นว่าเรื่องดังกล่าวเป็นเรื่องงมงายและไม่สามารถช่วยให้สรรพสัตว์เข้าสู่นิพพานได้ ทรงเห็นว่าการกล่าวถึงโลกหรือจักรวาลเป็นสิ่งที่ไม่พึงคิดหรืออจินไตย* และเป็นไตรจ্ঞานกถาอย่างหนึ่ง** เมื่อมีผู้มาทูลถามปัญหาเกี่ยวกับโลกว่า โลกเที่ยงหรือไม่ (สฺสฺสโต โลโก) โลกไม่เที่ยงหรือไม่ (อสฺสฺสโต โลโก) โลกมีที่สิ้นสุดหรือไม่ (อนตฺวา โลโก) โลกไม่มีที่สิ้นสุดหรือไม่ (อนนตฺวา โลโก) พระพุทธองค์ก็จะทรงนิ่งหรือไม่ทรงตอบโดยตรัสว่าเป็นปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์เพราะทรงเห็นว่า “ข้อนั้นไม่ประกอบด้วยอรรถ

¹¹⁶ ส.สพ. 18/98

¹¹⁷ ดูเพิ่มเติมใน หลวงเทพดรุณานุกิษฏ, ธาตุูปที่ปีกา, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2508), หน้า 346-348.

¹¹⁸ ดูเพิ่มเติมใน บารุจ ชานาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาขนะและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 188.

* อจินไตย มี 4 อย่าง คือ พุทธวิสัย ฌานวิสัย กรรมวิบาก และโลกจินตา ดูใน อจ.จตุกก. 21/77

** ตริจ্ঞานกถา หมายถึง ถ้อยคำอันขวางต่อทางนิพพานหรือเรื่องราวที่ภิกษุไม่ควรนำมาเป็นข้อถกเถียงสนทนา โดยไม่เกี่ยวกับการพิจารณาสั่งสอนแนะนำทางธรรมอันทำให้เกิดฟังเพื่อ และพากันหลงเพลินเสียเวลา เสียกิจหน้าที่ที่พึงปฏิบัติตามธรรม

ไม่ประกอบด้วยธรรม ไม่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความหมายเพื่อความทลาย กำหนด เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้เพื่อนิพพาน”¹¹⁹

พุทธศาสนามีได้ปฏิบัติเสถียรการนำสาระเกี่ยวกับโลกและจักรวาลมาอธิบาย ดังจะเห็นได้จากพระพุทธเจ้าทรงแสดงทัศนะเรื่องโลกและจักรวาลไว้ในพระสูตรต่างๆ อาทิ ปาฏิกสูตร ที่มณิกาย ปาฏิกวรรค¹²⁰ พรหมชาลสูตร ที่มณิกาย สีลขันธวรรค¹²¹ พระสูตรทั้ง 2 มีการแฝงคติความเชื่อดั้งเดิมซึ่งเชื่อว่าพระพรหมเป็นผู้สร้างจักรวาล¹²² ในมหาปรินิพพานสูตร ที่มณิกาย มหาวรรค¹²³ ทรงกล่าวถึงลักษณะการตั้งอยู่ของโลกและการไหวของแผ่นดินไว้ในอัครัญญสูตร ที่มณิกาย ปาฏิกวรรค¹²⁴ ทรงแสดงเรื่องกำเนิดและวิวัฒนาการของจักรวาลและสิ่งมีชีวิตโดยมิได้ทรงอ้างว่าพระพรหมเป็นผู้สร้างจักรวาล แต่ตรัสว่าเป็นวิวัฒนาการตามธรรมชาติ ทรงรู้ด้วยสัมพัชญญาณที่เหนือกว่าปัญญาใดๆ ของมนุษย์ปุถุชน M. M. J. Marasinghe แสดงความเห็นว่าเป็นพระสูตรดังกล่าวสะท้อนภาพพัฒนาการของระบบสังคมมากกว่าการบรรยายลักษณะของโลกในเชิงกายภาพ¹²⁵ พระพุทธเจ้ามิได้ประสงค์จะแสดงภาวะของโลกที่เป็นรูปธรรมตามโลกทัศน์ดั้งเดิมในสังคมอินเดีย แต่ทรงนำความรู้เรื่องโลกของคนในสังคมในด้านรูปธรรมมาอธิบายใหม่ให้เข้ากับหลักคำสอนเพื่อประโยชน์ต่อการแสดงธรรมที่นำไปสู่ความหลุดพ้น

จะเห็นได้ว่า แนวคิดเรื่องโลกหรือจักรวาลปรากฏอยู่ตามพระสูตรต่างๆ อย่างกระจัดกระจาย ในสมัยหลังพุทธกาลจึงได้มีการรวบรวมคติเรื่องโลกและจักรวาลขึ้นอย่างเป็นระบบและเรียบเรียงขึ้นเป็นคัมภีร์อีกประเภทหนึ่งที่อาจเรียกว่า “คัมภีร์โลกศาสตร์” อันเป็นหลักฐานที่แสดงแนวคิดเรื่องโลกและจักรวาลของพุทธศาสนาและอินเดีย

ผู้วิจัยแบ่งหัวข้อการศึกษาแนวคิดเรื่องโลกในพุทธศาสนาออกเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกกล่าวถึงเรื่องโลก โลกธาตุ และ จักรวาล และส่วนที่ 2 กล่าวถึงโครงสร้างของจักรวาลอันจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษแนวคิดเรื่องโลกบาลต่อไป

¹¹⁹ ที่.ส. 9/292

¹²⁰ ที่.ปา. 11/13-16

¹²¹ ที่.ส. 9/31-34

¹²² ดูเพิ่มเติมใน บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 110-120.

¹²³ ที่.มหา. 10/98

¹²⁴ ที่.ปา. 11/51-72 และดูเพิ่มเติมใน บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 120-125. และเพ็ญแข กิตติศักดิ์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องจักรวาลในพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก,” หน้า 5-9.

¹²⁵ ดูเพิ่มเติมใน M. M. J. Marasinghe, “Loka,” *EOB* 6 (1996): 342-343.

2.2.1.1 โลก โลกธาตุ และจักรวาล

เมื่อพิจารณาบริบทของโลกที่ปรากฏในพระไตรปิฎก จะพบว่าพระพุทธองค์ทรงอธิบายเรื่องนี้เอาไว้อย่างหลากหลาย¹²⁶ โดยสรุป โลกมีนัยครอบคลุมทั้งสิ่งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ส่วนพระอรหันตศาจารย์ได้จำแนกประเภทของโลกเอาไว้หลายลักษณะด้วยกัน กล่าวคือ นิรยโลก ตีรัจฉานโลก เปเรตวิสัยโลก มนุษยโลก พรหมโลก ชั้นขัลโลก ธาตุโลก และอายตนโลก¹²⁷ อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาจำแนกโลกออกเป็น 2 ลักษณะ คือ โลกในเชิงอัตวิสัย (subjective world)* และโลกในเชิงวัตถุวิสัย (objective world) ผู้วิจัยจะกล่าวถึงเฉพาะโลกในเชิงวัตถุวิสัยที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยเท่านั้น

โลกเชิงวัตถุวิสัย คือโลกที่มีอยู่ตามธรรมชาติ หรือโลกภายนอก (ตัวเรา) สามารถแบ่งโลกออกเป็นอีกหลายนัย ดังนี้

นัยที่ 1 เป็นการแบ่งประเภทของโลกตามความหมายกว้าง หมายถึง สภาวธรรมหรือหมู่สัตว์ กำหนดโดยขอบเขตบ้าง ไม่กำหนดบ้าง¹²⁹ ได้แก่

สังขารโลก โลก คือ สังขาร หรือ ร่างกาย เพ็ญแข กิตติศักดิ์ กล่าวว่าสังขารมีความหมาย 2 นัย กล่าวคือ *นัยแรก* สังขาร หมายถึง สภาวปรุงแต่งในชั้น 5 สังขารจะปรุงแต่งจิตให้กลายเป็นจิตที่ตึ๊งงามหรือชั่วร้าย มีคุณธรรมหรือไร้คุณธรรมตามแต่เจตนาที่ดีหรือชั่ว การปรุงแต่งหรือการแสดงออกนั้นเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าการกระทำทางกาย วาจา ใจ เกิดเป็นกรรม คือ การทำ การพูด การคิด *นัยที่สอง* สังขารหมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปตามอำนาจของเหตุและปัจจัยปรุงแต่ง ทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรากฏในธรรมชาติในโลกและจักรวาลเรียกสังขารทั้งสิ้น ถ้าแบ่งตามนัยนี้แล้วแบ่งได้ 2 ประเภท คือ *อุปาทินกสังขาร* หมายถึง สังขารที่มีชีวิตจิตใจ เช่น มนุษย์ สัตว์รวมพวกสัตว์นรก เปเรต อสุรกาย เทวดา พรหม และ*อนุปาทินกสังขาร* หมายถึง

¹²⁶ ดูเพิ่มเติมใน พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิธิคุณยากร), พุทธจักรวาลวิทยา (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2550), หน้า 24-25.

¹²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.

* โลกในเชิงอัตวิสัย คือ โลกในความหมายที่สัมพันธ์กับตัวผู้รับรู้การมีอยู่ของโลก กล่าวคือ โดยปกติโลกในเชิงวัตถุวิสัยจะดำรงอยู่ได้ด้วยตัวของมันเอง แต่ในขณะที่เดียวกันมนุษย์มีอายตนะทั้งภายในและภายนอกในการรับรู้โลกภายนอกหรือสิ่งต่างๆ ที่ปรากฏต่อมนุษย์ผ่านทางผัสสะ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและธรรมารมณ์ อ้างถึงใน เตือนนาย อรุณกิจ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์หิมโนทัศน์เรื่องโลกในพุทธปรัชญาเถรวาท,” หน้า 47. โลกในเชิงอัตวิสัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อายตนโลก หรือ โลกภายใน (ตัวเรา) ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในสมมติสูตรดังนี้ “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่า โลก โลก ดังนี้ ด้วยเหตุเพียงเท่าไร จึงเป็นโลก หรือบัญญัติว่าโลก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรสมมติ จักขุรูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุวิญญาณ มีอยู่ ณ ที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ ณ ที่นั้น ฯลฯ ใจ ธรรมารมณ์ มโนวิญญาณ ธรรมที่จะพึงรู้แจ้งด้วยมโนวิญญาณ มีอยู่ ณ ที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ ณ ที่นั้น” อ้างถึงใน ส.สพ. 18/75; ส.สค. 15/196-197

¹²⁹ พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 10 (กรุงเทพมหานคร: สือตะวัน, 2545), หน้า 99.

สังขารที่ไม่มีจิตใจ เช่น โຕะ แก้อี้ ก้อนหิน¹³⁰ จะเห็นได้ว่า สังขารเป็นเพียงสภาพที่ปรุงแต่งขึ้นหรือเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการปรุงแต่ง จึงเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ถาวร มีความเสื่อมสลายเป็นธรรมดา ดังพุทธพจน์ที่ว่า “...สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา...”¹³¹ คำว่า “สังขาร” ที่ปรากฏในอุปปาตสูตรนี้จัดเป็นสังขตธรรม* ส่วนโลกก็มีความแตกสลายเป็นธรรมดา ดังปรากฏในโลกสูตร¹³² ปโลกสูตร¹³³ และบทวิเคราะห์ โลก ศัพท์ในสังกัณฐนิทานตามาลาว่า “เตสุ สงฺขารอ ลุชฺชตติ โลโกติ สังฺขาร ชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าต้องแตกสลายย่อยยับไปดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ลุชฺชติ ปลุชฺชตติ โข ภิกฺขุ ตสมมา โลโกติ วุจฺจติ ดูก่อนภิกษุที่เรียกว่า โลก เพราะจะต้องแตกสลายย่อยยับไป”¹³⁴ โลกจึงจัดเป็นสังขตธรรม คือ เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีสภาวะแห่งความเสื่อมและความแตกดับไปตามธรรมชาติเช่นเดียวกับสังขาร อีกความหมายหนึ่ง สังขาร ชื่อว่า โลก เพราะสัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร ดังพระบาลีว่า เอโกโลโก สพุเพ สตุตา อาหารภูฏิกา¹³⁵

สัตว์โลก โลก คือ หมูสัตว์ โดยนัยที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมคคฎีกาว่า “การประชุมและสืบต่อแห่งขันธ์ทั้งหลายที่เนื่องด้วยอินทรีย์ ชื่อว่า สัตว์โลก ชื่อว่า สัตว์ เพราะมีจิตขัดสลายไปในอารมณ์ มีรูป เป็นต้น ชื่อว่า โลก เพราะกุศลและอกุศล และวิบากของกุศลและอกุศลนั้น”¹³⁶ คำอธิบายดังกล่าวมีลักษณะสอดคล้องกับบทวิเคราะห์ โลก ศัพท์ในสังกัณฐนิทานตามาลาว่า “สัตว์ ชื่อว่า โลกเพราะอรรถว่าเป็นที่ปรากฏกุศล อกุศลและผลของกุศล อกุศลนั้น” (โลกียติ เอตถ ปุญฺญปาปํ ตพฺพิปาโก จาติ โลก) ¹³⁷ ในชาตูปที่ปิการว่า “โลกเที่ยงบ้างโลกไม่เที่ยงบ้าง”

¹³⁰ เพ็ญแข กิตติศักดิ์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องจักรวาลในพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก,” หน้า 53-54.

¹³¹ อจ.เอก.-ทุก.-ติก. 20/576

* “ธรรม” ในพุทธปรัชญาจำแนกได้เป็น 2 อย่าง คือ สังขตธรรมกับอสังขตธรรม เกณฑ์ที่ใช้ตัดสินว่าสิ่งใดเป็นสังขตธรรม ต้องประกอบด้วยลักษณะดังนี้ 1. ความเกิดขึ้นปรากฏ 2. ความแตกดับหรือสลายปรากฏ 3. เมื่อดำรงอยู่ความผันแปรปรากฏ เกณฑ์ที่ใช้ตัดสินว่า สิ่งใดเป็นอสังขตธรรม ต้องประกอบด้วยลักษณะดังนี้ 1. ไม่ปรากฏความเกิด 2. ไม่ปรากฏความสลาย 3. เมื่อดำรงอยู่ไม่ปรากฏความผันแปร อ้างถึงใน เดือนฉาย อรุณกิจ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องมโนทัศน์เรื่องโลกในพุทธปรัชญาเถรวาท,” หน้า 13.

¹³² ส.สพา. 18/98

¹³³ ส.สพา. 18/101

¹³⁴ พระอัครคังสเถระ, สังกัณฐนิทานตามาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, ตรวจชำระโดย พระธรรม-โมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, 2545), หน้า 40-41. และดูเพิ่มเติมใน หลวงเทพรัตนานุกิษฐ์, ชาติอุปที่ปิกา, พิมพ์ครั้งที่ 7, หน้า 346.

¹³⁵ หลวงเทพรัตนานุกิษฐ์, ชาติอุปที่ปิกา, พิมพ์ครั้งที่ 7, หน้า 346.

¹³⁶ จกุกวาพ. 12

¹³⁷ พระอัครคังสเถระ, สังกัณฐนิทานตามาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, ตรวจชำระโดยพระธรรม-โมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), พิมพ์ครั้งที่ 2, หน้า 41.

(สสุโต โลกิตวา อสสุโต โลกิต อาโลก)¹³⁸ ดังนั้น ทั้งมนุษย์และสัตว์ก็จัดอยู่ในประเภทนี้และรวมอยู่ในจำพวกสังขารที่มีชีวิตจิตใจ สัตว์โลกนั้นมีหลายชนิด หลายจำพวก มีการจัดลำดับชั้นแบ่งภพภูมิของสัตว์ประเภทต่างๆ ในโลกออกเป็น 31 ภูมิตามระดับชั้นของจิตใจ

โอกาสโลก โลก คือ แผ่นดินอันเป็นที่อยู่ของหมู่มสัตว์และเป็นที่เกิดของสัตว์ทุกประเภท รวมถึงสรรพสิ่งต่างๆ เช่น ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาว และยังหมายถึงโลกอันมีอยู่ในอวกาศ จักรวาล¹³⁹ ส่วนในจกกวาทที่ป็นอธิบายว่า “สัตว์ที่ยังสะดุ้งและที่มันคง อีกทั้งเป็นโอกาส (เทศะ-สถานที) ของสัตว์เหล่านั้น”¹⁴⁰ บทวิเคราะห์ โลก ศัพท์ในสหทนิติ-ธาตุมาลาว่ามีว่า “โอกาส กล่าวคือ จักรวาล ชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าเห็นหรือปรากฏโดยอาการอันวิจิตร” (โลกยติ วิจิตตาการโต ทิสสตีติ จกกวาท สงฆาโต โอกาส โลก) โอกาสโลกนี้ บางครั้งเรียกว่า “ภานโลก” เพราะเป็นที่รองรับสัตว์เหล่านั้น¹⁴¹

นัยที่ 2 เป็นการแบ่งประเภทของโลกอันเป็นที่อยู่ของสัตว์ตามระดับชั้นของจิต แบ่งได้เป็น 3 ระดับ ดังพุทธพจน์ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลายภพเป็นในน ภพสามเหล่านี้คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ นี้เรียกว่า ภพ”¹⁴² ได้แก่ กามภพ โลกอันเป็นที่อยู่ของหมู่มสัตว์ผู้เกี่ยวข้องกับอยู่ในกาม ได้แก่ อบายภูมิ 4 มนุสสภูมิ และสวรรค์ 6 ชั้น รูปภพ โลกอันเป็นที่อยู่ของหมู่มสัตว์ผู้เข้าถึงรูปฌาน ได้แก่ รูปพรหม 16 ชั้น อรูปภพ โลกอันเป็นที่อยู่ของหมู่มสัตว์ผู้เข้าถึง อรูปฌาน ได้แก่ อรูปพรหม 4 ชั้น บ้างก็เรียกภพทั้ง 3 ว่า “โลก” แต่ไม่เป็นที่นิยม¹⁴³ บ้างก็เรียกว่า “ธาตุ” * การแบ่งโลกในลักษณะนี้ เรียกอีกนัยหนึ่งว่า “ไตรภูมิ” อันประกอบด้วย กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ บ้างก็แบ่งภูมิออกเป็น 4 โดยเพิ่มโลกุตตรภูมิ แต่เนื่องจากโลกุตตรภูมิเป็นภูมิที่พ้นจากโลก ดังนั้น เมื่อกล่าวถึง “ไตรภูมิ” จึงหมายถึงภูมิทั้ง 3 ข้างต้น โดยคำว่า “ภูมิ” ที่มักใช้แทนคำว่า “ภพ” หมายถึง ชั้นแห่งจิต ระดับจิตใจ ภพกับภูมิจึงมีความสัมพันธ์กัน เพราะผู้ที่จะไปอุบัติในภพใดก็ ต้องมีจิตอยู่ในระดับชั้นเดียวกับภพที่จะไปอุบัติด้วย¹⁴⁴

นัยที่ 3 เป็นการจำแนกสัตว์โลก (โลก คือ หมู่มสัตว์) ได้แก่ มนุษย์โลก โลก คือ หมู่มมนุษย์ หรือโลกที่มนุษย์อาศัยอยู่ เทวโลก โลก คือ หมู่มเทพ หรือโลกที่เทวดาอาศัยอยู่

¹³⁸ หลวงเทพรัตนคุณศิษย์, ธาตุปทีปิกา, พิมพ์ครั้งที่ 7, หน้า 346.

¹³⁹ พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 10, หน้า 99.

¹⁴⁰ จกกวาท. 12

¹⁴¹ พระอัครคังสเถระ, สหทนิติธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, ตรวจชำระโดยพระธรรม-โมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), พิมพ์ครั้งที่ 2, หน้า 41; AbhiBhā. 1049.

¹⁴² ที.มหา. 10/58

¹⁴³ พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 10, หน้า 100.

* ในอภิธรรมโกศภาษาชะของฝ่ายสรรพาสติวาทีน เรียกว่า กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ ดู AbhiBhā. 940.

¹⁴⁴ บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 132.

6 ชั้น **พรหมโลก** โลก คือ หมู่พรหม หรือ โลกที่พรหมอาศัยอยู่ ได้แก่ สวรรค์ชั้นรูปพรหม 16 ชั้น และสวรรค์ชั้นรูปพรหม 4 ชั้น¹⁴⁵

นอกจากนี้ยังมีการแบ่งโลกออกเป็นอีกหลายนัย เช่น โลกแบ่งออกเป็น กิเลสโลก ภาวโลก และอินทรีย์โลก¹⁴⁶ ในวิสุทธิมรรค กล่าวถึงการแบ่งออกเป็นประเภทต่างๆ ไว้อีก เป็นจำนวนมากดังปรากฏในบทอธิบาย “โลกวิทู” ความว่า

โลกหนึ่ง คือสัตว์ทุกจำพวกดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร **โลก 2** คือ นาม 1 รูป 1 **โลก 3** คือ เวทนา 3 อย่าง **โลก 4** คือ อาหาร 4 อย่าง **โลก 5** คือ อุปาทานชั้น 5 **โลก 6** คือ อายุขณะภายใน 6 **โลก 7** คือ วิญญาณฐิติ 7 **โลก 8** คือ โลกธรรม 8 **โลก 9** คือ สัตตवास 9 **โลก 10** คืออายุขณะ 10 **โลก 12** คือ อายุขณะ 12 **โลก 18** คือ ธาตุ 18¹⁴⁷

นอกจากการจำแนกประเภทของโลกดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น ในคัมภีร์ พุทธศาสนายังกล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า “**โลกธาตุ**” และ “**จักรวาล**” เอาไว้ด้วย

ในจกกวาพที่ปนีได้ให้รูปวิเคราะห์ศัพท์ว่า “จักรวาล” (P. cakkavāḷa; Skt. cakravāḍa) ไว้ว่า “ชื่อว่าจักรวาล (จกกวาพ) โดยอรรถวิเคราะห์ว่า ไป คือ เป็นไปดูล้อรถ ซึ่งหมายความว่า กลม เช่นกับล้อรถ ว่า ธาตุในอรรถว่า ไป อล ปัจจัย อาเทศ ล เป็น พ ส่วน โลกที่ปกสาร กล่าวไว้ที่เรียกว่า จักรวาล เพราะเหตุที่มีขอบเสมอกันเหมือนล้อรถและมีอาการโค้ง ดุจหม้อ”¹⁴⁸ ในจูฬนีสสูตร อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต¹⁴⁹ พระพุทธองค์ทรงถือเอาการโคจรของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์และแสงสว่างเท่าที่พระอาทิตย์พระจันทร์จะส่องสว่างไปถึงเป็นเกณฑ์ในการ กำหนดขอบเขตของแต่ละจักรวาล แต่ในทัศนะของอรรถกถาจารย์รวมถึงคัมภีร์โลกศาสตร์ได้ กำหนดขนาดของจักรวาลไว้อย่างชัดเจน*

¹⁴⁵ พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 10, หน้า 100.

¹⁴⁶ พระอัครวงษเถระ, สัททนีติธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, ตรวจชำระโดยพระธรรม-โมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), พิมพ์ครั้งที่ 2, หน้า 41

¹⁴⁷ พระพุทธโมสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพมหานคร: ธนาพรส, 2551), หน้า 356-357.

¹⁴⁸ จกกวาพ. 11

¹⁴⁹ อัง.เอก.-ทุก.-ติก. 20/520

* จักรวาลในพุทธศาสนามีลักษณะเป็นแผ่นกลมมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 1,203,450 โยชน์ และเพราะ เส้นรอบวงกลมมีขนาดเป็น 3 เท่าของเส้นผ่าศูนย์กลาง ดังนั้น จักรวาลจึงมีความยาวโดยรอบ 3,610,350 โยชน์ ดู จกกวาพ. 12 ส่วนที่เป็นแผ่นดินหนา 240,000 โยชน์ แยกออกเป็น 2 ชั้น แต่ละชั้นหนา 120,000 โยชน์ ชั้นบนเรียกว่า แผ่นดินฝุ่น ชั้นล่างเรียกว่า แผ่นดินศิลา ดู จกกวาพ. 14 (ในคัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาบาลีพบเพียง 2 คัมภีร์ที่กล่าวถึงเรื่องแผ่นดินฝุ่นและแผ่นดินศิลา คือ จกกวาพที่ปนีและชินาลังการฎีกา) ส่วนที่เป็นแผ่นน้ำ

พระพุทธรูปที่ยังทรงแบ่งโลกธาตุออกเป็น 3 ขนาด ตามจำนวนจักรวาล ดังนี้ โลกธาตุขนาดเล็กเรียกว่า *สหัสสิจุฬินิกาโลกธาตุ* ประกอบด้วยจักรวาล 1,000 จักรวาล โลกธาตุขนาดกลาง เรียกว่า *ทวิสหัสสิขมิมิกาโลกธาตุ* เป็นโลกธาตุที่มีขนาดใหญ่กว่าโลกธาตุขนาดเล็กประมาณ 2,000 เท่า (ทวิสหัสสิ) ประกอบด้วยจักรวาล 1,000,000 จักรวาล และโลกธาตุขนาดใหญ่เรียกว่า *ตีสหัสสิมหาสหัสสิโลกธาตุ* เป็นโลกธาตุที่มีขนาดใหญ่กว่าโลกธาตุขนาดเล็กประมาณ 3,000 เท่า (ตีสหัสสิ) ประกอบด้วยจักรวาล 1,000,000,000 จักรวาล¹⁵⁰ และทรงแสดงส่วนประกอบของแต่ละโลกธาตุแก่พระอานนท์ว่า

ดูก่อนอานนท์...ในสหัสสิโลกธาตุนั้น มีดวงจันทร์ 1,000 ดวง มีดวงอาทิตย์ 1,000 ดวง มีขุนเขาสิเนรุ 1,000 ลูก มีชมพูทวีป 1,000 มีอปรโคยานทวีป 1,000 มีอุตตรกุรุทวีป 1,000 มีปุพฺพวิเทททวีป 1,000 มีมหาสมุทร 4,000 มีท้าวมหาราช 4,000 มีเทวโลกชั้นจาตุ-
มหาราชิกา 1,000 มีเทวโลกชั้นดาวดึงส์ 1,000 มีเทวโลกชั้น ยามา 1,000 มีเทวโลกชั้นดุสิต 1,000 มีเทวโลกชั้นนิมมานรดี 1,000 มีเทวโลกชั้นปรนิมมิตวสวัตตี 1,000 มีพรหมโลก 1,000¹⁵¹

จากข้อมูลในจุฬินิสูตตรयोगแสดงว่า แต่ละโลกธาตุหรือจักรวาลต่างก็ประกอบด้วยพระอาทิตย์ พระจันทร์ ภูเขาสิเนรุ มหาทวีปทั้ง 4 มหาสมุทรทั้ง 4 สวรรค์ชั้นกามาวจร 6 ชั้น และพรหมโลก ทุกจักรวาลจะมีส่วนประกอบเหล่านี้เหมือนกันหมด เมื่อรวมโลกธาตุหรือจักรวาลอย่างน้อยที่สุด 1,000 โลกธาตุหรือจักรวาล ก็จะประกอบเป็นโลกธาตุขนาดเล็ก ดังนั้น “โลกธาตุ” จึงมีความหมายเท่ากับ “จักรวาล” ดังข้อความในจกกวาพที่ป็นว่า “ชื่อว่า จักรวาลนั้นคือโลกธาตุ” (ตตฺถ จกกวาพฺ นาม โลกธาตุ)¹⁵²

รองรับแผ่นดินหนา 480,000 โยชน์ ส่วนที่เป็นลมรองรับแผ่นน้ำหนา 960,000 โยชน์ และลมตั้งอยู่บนอากาศซึ่งเรียกว่าอวกาศ ดู โลกที่ปก. 516; จกกวาพ. 14 หรือตจจากาศ ดู จกกวาพ. 228 ส่วนอากาศไม่ได้ตั้งอยู่บนสิ่งใดเป็นที่ว่าง ไม่มีที่สุด

การกำหนดขนาดของจักรวาลในคัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาบาลี มีลักษณะพ้องกับส่วนประกอบของภวโลกที่ปรากฏในอภิธรรมโกศภาษยะ กล่าวคือ ภวโลกมีลักษณะเป็นแผ่นกลมมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 1,203,450 โยชน์ รองรับด้วยแผ่นน้ำหนา 1,120,000 โยชน์ ซึ่งประกอบด้วยส่วนที่เป็นทอง (kāñcanamayi bhūmi) หนา 320,000 โยชน์อยู่ด้านบนติดกับแผ่นดิน และส่วนที่เป็นแผ่นน้ำ (jalamaṇḍala) หนา 800,000 โยชน์ มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง คือ 1,203,450 โยชน์ ส่วนที่เป็นลม (vāyumaṇḍala) รองรับแผ่นน้ำหนา 1,600,000 โยชน์ และลมตั้งอยู่บนอากาศ (ākāśa) ดู AbhiBhā. 1049-1050.

¹⁵⁰ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน บารุจ ชานัญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนา ไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 130.

¹⁵¹ อญ.เอก.-ทุก.-ติก. 20/520; AbhiBhā. 1075-1076.

¹⁵² จกกวาพ. 11

โดยทั่วไปคำว่า “โลก” “โลกธาตุ” และ “จักรวาล” สามารถใช้แทนกันได้ โลกหนึ่งก็คือจักรวาลหนึ่ง หรือ โลกธาตุหนึ่งก็คือจักรวาลหนึ่ง¹⁵³ ความคิดเรื่องโลก โลกธาตุและ จักรวาลยังปรากฏอยู่ในคัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาบาลีอีกเป็นจำนวนมากซึ่งได้แสดงรายละเอียดไว้ มากกว่าในพระไตรปิฎก

2.2.1.2 โครงสร้างของจักรวาล

โครงสร้างจักรวาลของพุทธศาสนาปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎกและบางแห่งในพระวินัยปิฎก อาทิ ในเนมิราชชาดก ขุททกนิกาย¹⁵⁴ กล่าวถึงมาตลีเทพสารธินำพระเจ้า เนมิราชไปดูดินแดนต่างๆ ของจักรวาลทั้งส่วนที่เป็นทศกัณฐ์และสุคติภูมิรวมถึงแสดงผลกรรมที่ทำให้ไปเกิดในคติทั้ง 2 อีกทั้งแสดงชื่อของเขาสัตตบริภัณฑ์ มหานทีสีทันดร ในแก้วกฐิสสูตร ที่ขนิณิกาย สีลขันธวรรค¹⁵⁵ กล่าวถึง พระภิกษุเดินทางไปสู่เทวโลกชั้นต่างๆ ที่เหนือกว่า ประณีตกว่า (อภิภูกนุตตรา จ ปณีตตรา จ) เพื่อแสวงหาหาภุตรูปว่าสิ้นสุด ณ ที่ใด ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระวินัยปิฎก มหาวรรค¹⁵⁶ กล่าวถึง เหล่าภุมมเทวดาได้บันลือธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าส่งต่อไปสู่เทวโลกชั้นต่างๆ ตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิกาไปถึงพรหมโลก ในคัมภีร์พระไตรปิฎกมิได้ให้ความสำคัญกับโครงสร้างจักรวาลในเชิงกายภาพว่าฉกามาจรสวรรค์ตั้งอยู่เรียงลำดับซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้นๆ หรือว่าตั้งอยู่ในพื้นที่ระดับเดียวกัน ในบางพระสูตร พระพุทธเจ้าตรัสเรียงลำดับ เทวโลกทั้ง 6 ชั้น ตั้งแต่ชั้นต่ำสุดไปยังชั้นสูงสุด แต่บางพระสูตร พระองค์ก็ไม่ได้ตรัสเรียงตามลำดับชั้น ดังที่ M. M. J. Marasinghe ได้แสดงทัศนะไว้ว่า

แม้ว่าเราจะเห็นการจำแนกสัตว์โลกจำพวกต่างๆ แต่ก็ได้กล่าวอย่างเจาะจงว่าสัตว์โลกเหล่านั้นอาศัยอยู่ตรงส่วนใดของโครงสร้างจักรวาล ในพระสุตตันตปิฎก 4 นิกายแรกซึ่งเชื่อว่าเป็นคัมภีร์พุทธศาสนาดั้งเดิม มิได้ระบุด้วยซ้ำไปว่านรกตั้งอยู่ที่พื้นผิวโลกหรือสวรรค์ของเทวดาตั้งอยู่เหนือโลกขึ้นไป แม้จะกล่าวว่าสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ว่ามีลักษณะเหนือกว่า ประณีตกว่า สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา แต่ก็ได้ระบุว่าสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตั้งอยู่เหนือสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาในลักษณะซ้อนกันขึ้นไป และเมื่อกล่าวถึงการอุปบัติในสวรรค์ชั้นต่างๆ ก็มักจะกล่าวแต่เพียงว่าเทพบุตรองค์นี้อุปบัติเป็นเทวสหายร่วมกับเทวดาในสวรรค์ชั้นต่างๆ¹⁵⁷

¹⁵³ ดู วินย.อ. 1/127; ที.อ. 2/272; โลกทีปก. 514,524. และ จกุกวาพ. 224

¹⁵⁴ ขุ.ชา. 28/525-599

¹⁵⁵ ที.สี. 9/343-347

¹⁵⁶ วินย.มหา. 4/17

¹⁵⁷ M. M. J. Marasinghe, “Loka,” *EOB* 6 (1996): 343.

สิ่งที่สามารถอนุมานได้จากข้อความในพระสูตร คือ การแบ่งชั้นของเทวโลกปรากฏมาตั้งแต่ในชั้นพระไตรปิฎกแล้ว แต่ยังมีได้มีการจัดอย่างเป็นระบบ พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญกับโครงสร้างจักรวาลที่แบ่งตามระดับชั้นของจิตมากกว่าในเชิงกายภาพ ทรงกล่าวถึงคติหรือภูมิที่สัตว์จะต้องไปเกิดไว้ 5 ประเภท ได้แก่ นรก ตีรัจฉาน เปรตวิสัย มนุษย์ และเทวดา¹⁵⁸ ขาดแต่พวกอสุรกาย* คติทั้ง 5 มีความสัมพันธ์กับการแบ่งโลกอันเป็นที่อยู่ของสัตว์ตามระดับชั้นของจิต หรือ ไตรภูมิจักรวาล อันประกอบด้วยกามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ ดังนี้

กามภูมิ หมายถึง ภูมิของสัตว์ผู้ยังเสวยกามคุณ แบ่งออกเป็น 2 ภูมิใหญ่ ได้แก่ อบายภูมิ คือ ภูมิที่ปราศจากความเจริญ แบ่งออกเป็น 4 ภูมีย่อย และสุคติภูมิ คือ ภูมิที่ดีมีแต่ความสุข หรือถ้ามีทุกข์ก็น้อยกว่าความสุข แบ่งออกเป็น 7 ภูมีย่อย

ส่วนที่อยู่ต่ำที่สุดในบรรดาอบายภูมิ ได้แก่ **นรกภูมิ** หรือ **นिरยภูมิ** เป็นแดนแห่งความทุกข์ทรมานแสนสาหัสสำหรับลงโทษผู้กระทำความผิด ถัดขึ้นมา คือ **ตีรัจฉานภูมิ** เป็นแดนของพวกมีดมัวโง่เขลา สัตว์ที่มีชื่อว่า เตรัจฉานเพราะเดินตามแนวนอน (ของพื้นโลก) สัตว์เตรัจฉานทุกชนิดมีกายหยาบและมีเพศ มีความยินดีในการกิน การนอน การสืบพันธุ์ แต่จะปรุงอาหารเองไม่ได้¹⁵⁹ **เปรตภูมิ** คือ ภูมิของผู้หิวกระหายไร้สุข สัตว์ที่ไปอุบัติในภูมิเปรตนั้นถือกันว่ามีทุกข์น้อยกว่าสัตว์นรก แต่ก็ยังห่างไกลความสุขอยู่มาก เปรตมีกำเนิดแบบโอปปาติกะ คือ กำเนิดและเติบโตขึ้นมาทันทีทันใด มีหลายประเภท หลายลักษณะ พวกเปรตต้องทนทุกข์ทรมานแตกต่างกันออกไปตามลักษณะของอกุศลกรรมที่ทำไว้¹⁶⁰ ในมหาวัสตุซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพระวินัยปิฎกมหาสังฆิกะ โลกุตตรวาทิน กล่าวถึงลักษณะของเปรตไว้ว่า มีร่างกายใหญ่โต มีปากเท่ารูเข็ม มีลำคออัน บีบรัดกินอาหารอยู่ตลอดเวลาจึงต้องดื่มกินอุจจาระ ปัสสาวะ น้ำลาย น้ำมูก หนอง และเลือด¹⁶¹ **อสุรกายภูมิ** เป็นภูมิที่ใกล้ชิดกับภูมิของเปรต เป็นภูมิที่ปราศจากความสนุกสนานร่าเริงและได้รับความทุกข์คล้ายคลึงกัน¹⁶²

¹⁵⁸ ม.มู. 12/170; AbhiBhā. 944.

* ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ได้จัดอสุรกายรวมอยู่ในเปรตวิสัย ดู อภิ.ก. 37/1193-1194; ที.อ. 3/263; อ.อ. 145; อิติ.อ. 337

¹⁵⁹ เพ็ญแข กิตติศักดิ์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องจักรวาลวิทยาในพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก,” หน้า 28-29.

¹⁶⁰ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 59. และ บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 158.

¹⁶¹ มหาวัสตุอวทาน คัมภีร์พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เล่ม 1, แปลจากต้นฉบับภาษาสันสกฤตโดย สำเนียง เลื่อมใส (นันทบุรี: นิติธรรมการพิมพ์, 2523), หน้า 18. และดูเพิ่มเติมใน Bhikkhu Telwate Rahula, *A Critical Study of the Mahāvastu* (Delhi: Motilal Banarsidass, 1983), pp. 157-158.

¹⁶² ดูเพิ่มเติมใน บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 158-159.

สุคติภูมิ มีอยู่หลายชั้น แบ่งออกเป็น 2 ระดับ ได้แก่ **มनुสสภูมิ** หรือแดนของมนุษย์จัดเป็นภูมิที่สำคัญในฐานะศูนย์กลางระหว่างสุคติภูมิและทุคติภูมิ กรรมที่กระทำในมनुสสภูมิจะเป็นตัวกำหนดให้บุคคลเมื่อตายไปแล้วไปเกิดในภพภูมิต่างๆ ส่วนที่อยู่เหนือมनुสสภูมิขึ้นไปเป็นสวรรค์ ได้แก่ ภพที่มีอารมณ์อันเลิศ หรือ โลกที่มีแต่ความสุข เรียกว่า **ฉกามาพจรสวรรค์** หมายถึง สวรรค์ที่ยังข้องเกี่ยวกับกามคุณ แบ่งเป็น 6 ชั้น ได้แก่ **จาตุมหาราชิกา** (P. *Cātummahārājikā*; Skt. *Cāturmahārājika*) เป็นสถานที่อยู่ของท้าวมหาราชทั้ง 4 หรือ จตุโลกบาล **ดาวดึงส์** (P. *Tāvatisā*; Skt. *Trāyastriṃśā*) มีท้าวสักกะหรือพระอินทร์เป็นผู้ปกครอง **ยามา** (P., Skt. *Yāmā*) เป็นแดนที่สมบุรณ์ด้วยทิพยสุข ดำเนินไปสู่ทิพยสุข หรือเพราะหลีกเลี่ยงจากความทุกข์ มีท้าวสุยามเทพบุตรเป็นผู้ปกครอง **ตูลิต** (P. *Tusitā*; Skt. *Tuṣita*) เป็นแดนของผู้ยินดีรำเริงอยู่เสมอ หรือเพราะเป็นแดนแห่งเทพผู้เฝ้าอ้อมด้วยสิริสมบัติของตน มีท้าวสันตูลิตเป็นผู้ปกครอง สวรรค์ชั้นนี้เป็นที่สถิตของพระโพธิสัตว์ทุกพระองค์ก่อนที่จะเสด็จลงมาอุบัติในโลกมนุษย์เพื่อตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า **นิมมานรดี** (P. *Nimmānaratī*; Skt. *Nirmānarati*) เป็นแดนที่เทวดาปรารถนาโภคะเกินกว่าที่บุญกรรมจัดเตรียมไว้ให้ก็มีความยินดีในโภคะที่ตนนิรมิตขึ้น มีท้าวสุนิมิตเทพบุตรเป็นผู้ปกครอง และ **ปรนิมมิตตวสวัตตี** (P. *Paranimmitavasavattī*; Skt. *Paranirmitavaśavartin*) เป็นแดนที่เสวยโภคสมบัติที่เทวดาเหล่าอื่น รู้ความต้องการแล้วนิรมิตให้ มีท้าวปรนิมมิตตวสวัตตีเทพบุตรเป็นผู้ปกครอง ในไตรภูมิกถา กล่าวว่าสวรรค์ชั้นนี้มีราชาปกครอง 2 องค์คือ ท้าวปรนิมมิตตวสวัตตีปกครองพวกเทวดา และพญามาราราชปกครองพวกมาร¹⁶³ ผู้ที่เกิดในสุคติภูมิที่กล่าวมาแล้ว ไม่ว่าจะในมनुสสภูมิหรือในสวรรค์ชั้นฉกามาพจรยังไม่พ้นจากความโลภ โกรธ หลงและยังคงมีความยินดียินร้ายในรูป รส กลิ่น เสียงและสัมผัส

รูปภูมิ คือ ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงรูปฌาน อยู่เหนือฉกามาพจรสวรรค์ เป็นแดนของพรหมผู้ไม่ข้องอยู่ในกามคุณ ไม่ยินดียินร้ายในรูป รส กลิ่น เสียง หรือสัมผัส พรหมเหล่านี้ยังมีรูปร่างตัวตนอยู่ จึงเรียกว่า รูปพรหม เสวยปิตุสขระดับสูงต่ำแล้วแต่ระดับของฌาน¹⁶⁴ ซึ่งมีอยู่ 4 ระดับ คือ **ปฐมฌานภูมิ 3** ได้แก่ **พรหมปารีสัชชา** (*Brahmapārisajjā*) เป็นที่ของพรหมที่เป็นบริวารของท้าวมหาพรหมและเหล่าพรหมในชั้นนี้ต้องทำหน้าที่รับใช้พรหมที่สูงกว่า **พรหมปุโรหิตา** (*Brahmapurohitā*) เป็นที่ของพรหมผู้ทำหน้าที่เป็นปุโรหิตถือกันว่าเป็นผู้นำในกิจการของเหล่าท้าวมหาพรหม **มหาพรหมมา** (*Mahābrahmā*) เป็นที่ของท้าวมหาพรหมผู้เป็นใหญ่ในหมู่พรหม **ทุติยฌานภูมิ 3** ได้แก่ **ปริตตาภา** (*Parittābhā*) เป็นที่อยู่ของพรหมผู้มีรัศมีน้อยกว่าพรหมที่อยู่สูงขึ้นไป **อัปปมาณาภา** (*Appamāṇābhā*) เป็นที่อยู่ของพรหมผู้มีรัศมีมากมายประมาณมิได้ **อภัสสรา** (*Ābhassarā*) เป็นที่อยู่ของพรหมผู้มีประกายรุ่งโรจน์แห่งรัศมี

¹⁶³ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 164-173

¹⁶⁴ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, 174-183, 226

ชานออกมาจากสรีระ และตติยฌานภูมิ 3 ได้แก่ *ปริตตสุภา (Parittasubhā)* เป็นที่อยู่ของพรหมผู้มีรัศมีน้อยกว่าพรหมที่อยู่สูงขึ้นไป *อัปฺปมาณสุภา (Appamāṇasubhā)* เป็นที่อยู่ของพรหมผู้มีรัศมีมากมายประมาณมิได้ *สุภกัณหา (Subhakinḥā)* เป็นที่อยู่ของพรหมผู้มีประกายรุ่งโรจน์แห่งรัศมีชานออกมาจากสรีระ ส่วน *จตุตถฌาน* แยกเป็น 7 ชั้น ได้แก่ *เวหฺปฺพลา (Vehapphalā)* เป็นที่อยู่ของพรหมผู้มีผลอันไพบุลย์ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจฌาน *อัสฺสญฺญีสัตตา (Asaññīsattā)* เป็นที่อยู่ของพรหมที่ไม่มีสัญญา มีแต่รูปขันธ์ *อวิหา (Avihā)* เป็นที่อยู่ของพรหมผู้ไม่เสื่อมจากสมบัติของตนหรือผู้ไม่ละไปเร็ว ผู้คงอยู่นาน *อตฺปปา (Atappā)* เป็นที่อยู่ของพรหมผู้ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ใครหรือผู้ไม่เดือดร้อนกับใคร *สุทฺตฺสา (Sudassā)* เป็นที่อยู่ของพรหมผู้จงใจก่อให้เกิดความเลื่อมใส *สุทฺตฺสี (Sudassī)* เป็นที่อยู่ของพรหมผู้มองเห็นชัดเจนดีหรือผู้มีทัศนแจ่มชัด *อกนิฏฺฐา (Akanitṭhā)* เป็นที่อยู่ของพรหมผู้ไม่มีความด้อยกว่าใคร เป็นผู้สูงสุดพรหมโลกทั้ง 5 ชั้นหลังเรียกว่า “ปัญจสุทราวาส” รวมทั้งหมดเป็น 16 ชั้น*

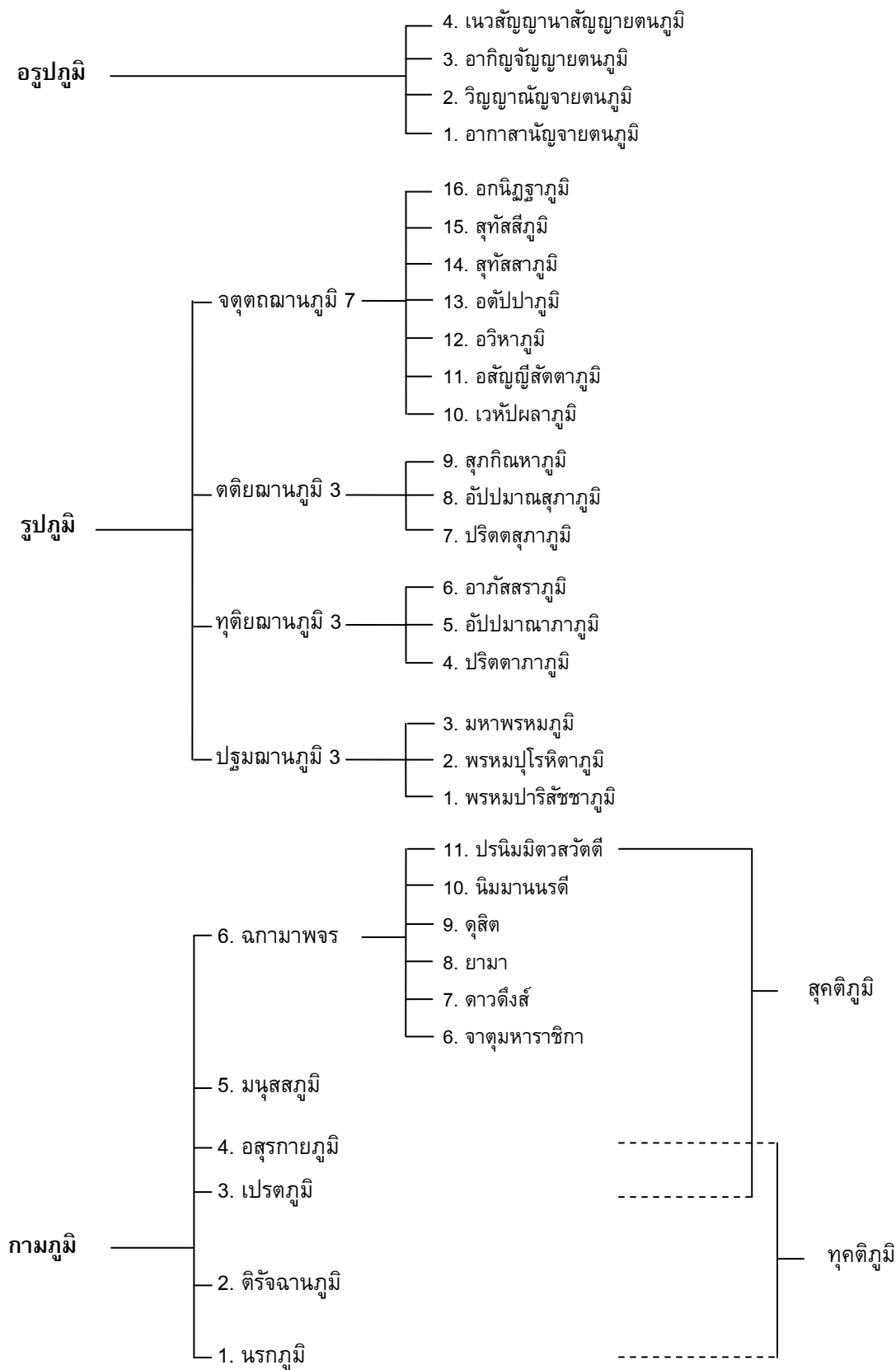
อรูปภูมิ เป็นแดนของพรหมผู้ดำรงอยู่ในสภาพของจิต ไม่มีรูปร่างจึงเรียกว่า อรูปพรหม เสวยปีติสุขอยู่ด้วยฌานในระดับสูงกว่ารูปภูมิ ผู้อยู่ในสวรรค์ชั้นนี้จะไม่กลับมาเกิดในมนุษยโลก แต่จะบรรลุนิพพานไปในที่สุด¹⁶⁵ แบ่งได้เป็น 4 ระดับตามระดับของฌานที่บรรลู่ คือ *อากาสาหฺญายตนะ (P. Ākāśānañcāyatana; Skt. Ākāśānantyāyatana)* ฌานอันกำหนดอากาศคือ ช่องว่างหาที่สุดไม่ได้เป็นอารมณ์ *วิญญานาหฺญายตนะ (P. Viññānañcāyatana; Skt. Viññānānantyāyatana)* ฌานอันกำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ *อากิณฺณจฺญายตนะ (P. Ākiñcaññāyatana; Skt. Ākiñcanyāyatana)* ฌานอันกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรเป็นอารมณ์ และ *เนवासันฺนāหฺญายตนะ (P. Nevasaññānāñcāyatana; Skt. Nāivasamjñānā-samjñāyatana)* ฌานอันเข้าภาวะจะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เป็นอารมณ์¹⁶⁶ ผู้วิชัยได้แสดงภาพโครงสร้างจักรวาลตามมติของพุทธศาสนาเถรวาทที่แบ่งตามระดับชั้นของจิต ไว้ดังนี้

---

* ในอภิธรรมโกษาภาษยะ แบ่งรูปธาตุ (Rūpadhātu) ออกเป็น 17 ชั้น ซึ่งมีอยู่ 4 ระดับตามกำลังของฌาน (dhyāna) คือ ประถมฌาน ได้แก่ *พรหมกายิกะ (Brahmakāyika)* *พรหมปุโรหิต (Brahmapurohita)* *มหาพรหมัน (Mahābrahman)* ทิวติยฌาน ได้แก่ *ปริตตาทะ (Parittābha)* *อปรมาณาทะ (Apramāṇābha)* *อากาสวะ (Ābhāsvara)* ตฤติยฌาน ได้แก่ *ปริตตสุภะ (Parittasubha)* *อปรมาณสุภะ (Apramāṇasubha)* *สุภกฤตสนะ (Subhakṛtsna)* ส่วนจตุตถฌาน แยกเป็น 8 ชั้น ได้แก่ *อนภระกะ (Anabhraka)* *ปุณยประสวะ (Punyaprasava)* *พทฺหิตผล (Bṛhatphala)* และปัญจสุทราวาส (Suddhāvāsika) ประกอบด้วย *อพทฺหะ (Abrha)* *อตปะ (Atapa)* *สุทฺทศะ (Sudṛśa)* *สุทฺรรศนะ (Sudarśana)* และ *อกนิษฺฐะ (Akanisṭha)*

¹⁶⁵ วิสุทฺธ บุษยกุล, “ไตรภูมิภิกขา,” ใน *วิสุทฺธอักษร*, หน้า 226.

¹⁶⁶ ดูเพิ่มเติมใน บำรุง ชานาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 184-185.

ภาพที่ 2 แสดงโครงสร้างจักรวาลพุทธศาสนาเถรวาทที่แบ่งตามระดับชั้นของจิต
 ที่มา วิสุทธ์ บุษยกุล, "ไตรภูมิภคตา," ในวิสุทธอักษร, หน้า 229-230

จะเห็นได้ว่า โครงสร้างของจักรวาลในพุทธศาสนาเถรวาท ประกอบด้วย กามภูมิ 11 รูปภูมิ 16 อรูปภูมิ 4 รวมทั้งสิ้น 31 ภูมิ อย่างไรก็ตาม การแบ่งชั้นจักรวาลแม้จะมีความสัมพันธ์กับสถานที่อยู่บ้าง แต่จะมีความสัมพันธ์กับระดับชั้นของจิตมากกว่า ดังจะเห็นได้จากการที่พุทธศาสนาจัดเทวโลกหรือสวรรค์ 6 ชั้นรวมอยู่ในกามภูมิ เช่นเดียวกับพวกสัตว์นรก สัตว์เดรัจฉาน เปเรต อสุรกาย และมนุษย์เนื่องจากการเสวยกามคุณอยู่

ตั้งแต่หลักฐานในชั้นอรรถกถาและในคัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาบาลีเป็นต้น มา ได้กำหนดขนาดของจักรวาลหรือความสูงของภพภูมิแต่ละชั้นไว้ชัดเจน เมื่อผู้วิจัยพิจารณา โครงสร้างของจักรวาลในเชิงกายภาพ พบว่า โครงสร้างจักรวาลในโลกทัศน์ของพุทธศาสนามีนัยบางอย่างที่สอดคล้องกับโครงสร้างจักรวาลในวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์-ปุราณะ กล่าวคือ การกำหนดให้เขาพระสุเมรุเป็นแกนกลางของจักรวาลเช่นเดียวกัน แต่ก็มีรายละเอียดที่แตกต่างกันออกไปบ้าง¹⁶⁷ ในส่วนโครงสร้างของจักรวาลนี้ ผู้วิจัยจะแบ่งโครงสร้างของจักรวาลตามมิติการมองทิศเป็น 2 ลักษณะ คือ โครงสร้างของจักรวาลในมิติแนวตั้ง (V) และในมิติแนวราบ (H)

ก. โครงสร้างของจักรวาลในมิติแนวตั้ง (V)

เมื่อพิจารณาโครงสร้างจักรวาลในเชิงกายภาพตามมิติแนวตั้ง โดยใช้เขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง พบว่า โครงสร้างของจักรวาลที่แบ่งตามระดับชั้นของจิตในบางภูมิ ไม่สามารถระบุที่อยู่ของภูมิได้อย่างชัดเจนหรือมีลักษณะเหลื่อมซ้อนกันบางภูมิ ผู้วิจัยแบ่งโครงสร้างจักรวาลในเชิงกายภาพออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ จักรวาลส่วนล่าง คือ บริเวณตั้งแต่ใต้เขาพระสุเมรุลงไป จักรวาลส่วนกลาง คือ บริเวณที่อยู่ในระดับเดียวกับเขาพระสุเมรุ และจักรวาลส่วนบน คือ บริเวณตั้งแต่เขาพระสุเมรุขึ้นไป

● จักรวาลส่วนล่าง

นรกถือเป็นภูมิที่อยู่ต่ำสุดในบรรดาภูมิทั้ง 31 ในจักรวาล คัมภีร์ส่วนใหญ่ กล่าวตรงกันว่านรกตั้งอยู่ที่ใต้โลกตรงบริเวณชมพูทวีป อยู่ลึกลงไป 15,000 โยชน์¹⁶⁸ ในอภิศรรสมโกศภาษยะ กล่าวว่า ลึกลงไป 40,000 โยชน์เป็นที่ตั้งของพื้นอวิจิมหานรก¹⁶⁹ ส่วน G. P. Malalasekera กล่าวว่า ลึกลงไป 700 ไมล์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ เมืองพุทธคยา เป็นที่ตั้งของอวิจิมหานรก¹⁷⁰ บางแห่งแสดงว่านรกอยู่ใต้ภูเขาพระสุเมรุ¹⁷¹ แต่เพ็ญแข กิตติศักดิ์ กล่าวว่าใน

¹⁶⁷ ดูเพิ่มเติมใน พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, พุทธจักรวาลวิทยา, หน้า 19-20.

¹⁶⁸ บำรุง ชำนาญเรือ, "การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาเถรวาท," หน้า 198.

¹⁶⁹ AbhiBhā. 1058.

¹⁷⁰ DPPN. 1., p. 199.

¹⁷¹ ดูเพิ่มเติมใน บำรุง ชำนาญเรือ, "การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาเถรวาท," หน้า 198.

พระสุตตันตปิฎกไม่ได้อธิบายว่า นรกอยู่ส่วนไหนของโลกหรือจักรวาล ไม่มีคำว่าเบื้องบนและเบื้องล่าง อย่างไรก็ตาม ก็เป็นที่ยอมรับว่านรกตั้งอยู่ใต้พื้นดินตรงบริเวณส่วนที่เป็นชมพูทวีปทางทิศใต้ของจักรวาล¹⁷² ในพุทธศาสนายุคแรก แม้จะมีสูตรที่กล่าวถึงนรกไว้หลายสูตร เช่น เทวทูตสูตร¹⁷³ พาลปัตตนิคตสูตร¹⁷⁴ โภกกาลิกสูตร¹⁷⁵ สังกัจจชาดก¹⁷⁶ แต่ก็ยังไม่มีการจัดระบบที่ชัดเจนต่อมาภายหลังพุทธกาลประมาณ 400 ปี สำนักอภิธรรมซึ่งมีการรวบรวมและแต่งคัมภีร์ขึ้นเป็นจำนวนมาก จึงได้จัดให้เป็นระบบขึ้น¹⁷⁷

ตารางที่ 2 ตารางแสดงรายชื่อมหานรก

สังกัจจชาดก ¹⁷⁸	อภิธานัปทีปิกา ¹⁷⁹	มหาวัสตุ ¹⁸⁰	อภิธรรมโกศภาษยะ ¹⁸¹
สังขีวันนรก	สังขีวะ	สังขีวะ (Sañjīva)	สังขีวะ
กาฬสุตตนรก	กาฬสุตตะ	กาลสุตตะ (Kālasūtra)	กาลสุตตะ
สังฆานนรก	มหาโรรวะ	สังฆาตะ (Saṅghāta)	สังฆาตะ
โรรวนรก	โรรวะ (จุพโรรวะ)	เรารวะ (Rāurava)	เรารวะ
(มหา)โรรวนรก*	ปตาปนะ	มหาเรารวะ (Mahārāurava)	มหาเรารวะ
อวีจิมหานรก	อวีจิ	อวีจิ (Avīci)	ตปนะ
ตาปนนรก	สังฆาตะ	ตปนะ (Tāpāna)	ประตาปนะ
ปตาปนนรก	ตาปนะ	ประตาปนะ (Pratāpāna)	อวีจิ

¹⁷² เพ็ญแข กิตติศักดิ์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องจักรวาลวิทยาในพุทธศาสนาตามทีปรากฏในพระสุตตันตปิฎก,” หน้า 54.

¹⁷³ ม.อ. 14/504-525; อ.อ.เอก.-ทุก.-ติก. 20/475

¹⁷⁴ ม.อ. 14/467-503

¹⁷⁵ ส.ส.คา. 15/598-605; อ.อ.ทสก. 24/89; ขุ.ส. 25/384-387

¹⁷⁶ ขุ.ชา. 28/90-93

¹⁷⁷ บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาขีณะและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 132-134. ดูเพิ่มเติมในเรื่องเดียวกัน, หน้า 132-156, 197-206.

¹⁷⁸ ขุ.ชา. 28/92

¹⁷⁹ อภิธาน. 186

¹⁸⁰ Mvu. 1.9

¹⁸¹ AbhiBhā. 1058.

* ในอรรถกถาชาดก อธิบายว่าหมายถึง ชาลโรรวนรก (นรกอันเต็มไปด้วยเปลวไฟอันแดงคล้ายเลือด) และธุมโรรวนรก (นรกอันเต็มไปด้วยควันอันแสบ) ดู ข.อ. 8/118 แต่ในอรรถกถาสังยุตตนิคาย อธิบายต่างออกไปว่า ชาลโรรวนรก เป็นชื่อของอวีจิมหานรก ดู ส.อ. 1/79 ส่วนในอภิธานัปทีปิกา แบ่งเป็น โรรวนรกและมหาโรรวนรก ดู อภิธาน. 186.

จะเห็นได้ว่าชื่อของมหานรกในคัมภีร์ของพุทธศาสนาฝ่ายต่างๆ มีความพ้องกัน ส่วนลำดับของมหานรกแต่ละขุมในแต่ละคัมภีร์อาจจัดเรียงไม่เหมือนกันบ้าง ลำดับที่ถูกต้องนั้นอวิจิมหานรกต้องอยู่ล่างสุด เพราะในภูมินานัตตญาณนิตเทศ ปฏิสัมภิตามรรค มหาวรรค ญาณกถา รับรองไว้ว่า “...ข้างล่างตลอดไปจนถึงอเวจีนรกเป็นที่สุด...(เหฏฐโต อวิจิณฺรยฺ ปฺริยฺนฺตํ กริตฺวา...)”¹⁸² ในจกกวาพที่ปนีก็ได้อ้างถึงการจัดเรียงลำดับนรกตามที่กล่าวไว้ใน ญาณวิภังคฎีกาว่า “สมฺชชีวกาพสุตตสงฺฆาตโรรวมหาโรรวตาปนปตาปนอวิจิตติ อฏฐ มหานิรยาติ อิมาย จ ญาณวิภังคฎีกาย อวิโรโร โหติ”¹⁸³ ซึ่งก็สอดคล้องกับในฎีกาชินาลังการ B.C. Law และ G. P. Malalasekera ก็กล่าวว่า อวิจิมหานรกตั้งอยู่เบื้องล่างสุดเช่นเดียวกัน¹⁸⁴

อสูร (asura) ที่เป็นศัตรูกับเทวดาเป็นอีกพวกหนึ่งที่มีที่อยู่เป็นของตนเองโดยเฉพาะเรียกว่า “อสูรภพ” หรือ “อสูรวิมาน” เดิมทีอสูรพวกนี้เคยอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาก่อน เมื่อมาขมาณพมาเกิดเป็นท้าวสักกะหรือพระอินทร์บนสวรรค์ชั้นนี้พร้อมกับสหายทั้ง 32 ได้จับพวกอสูรโยนลงไปใต้มหาสมุทรที่เชิงเขาสิเนรุ จึงทำให้พวกอสูรต้องอาศัยอยู่เบื้องล่างเขาสิเนรุมีลักษณะเป็นช่อง (วิวระ) ขนาดกว้าง 10,000 โยชน์ เกิดขึ้นด้วยบุญญาภพของพวกอสูร¹⁸⁵ มีต้นจิตตปาตลี (ต้นแคฝอย) เป็นต้นไม้ประจำอสูรภพตั้งข้อความในอรรถกถา จุฬัตถมหาสังขยสูตรว่า “สถานที่ชื่อว่าภพอสูร มีอยู่ที่พื้นเบื้องล่างของภูเขาสิเนรุ มีประมาณเท่าดาวดึงส์เทวโลกทีเดียว พวกอสูรอยู่ในที่นั้น ต้นไม้ชื่อจิตตปาตลิก็มียู่เพื่ออสูรเหล่านั้น”¹⁸⁶ และ กุลาวกชาดก กล่าวว่า “ชื่อว่า ภพอสูรมีขนาดเท่าดาวดึงส์เทวโลกอยู่ ณ พื้นภายใต้เขาสิเนรุ ในภพอสูรนั้น ได้มีต้นไม้ตั้งอยู่ชั้วกับ ชื่อว่า ต้นจิตตปาตลี เหมือนต้นปาริฉัตตกะของเหล่าเทพ”¹⁸⁷ ในจกกวาพที่ปนี กล่าวโดยสรุปว่า ที่อยู่อาศัยของพวกอสูรมีทั้งที่อยู่ภายใต้เขาพระสุเมรุ อยู่ในมหาสมุทรใกล้เชิงเขาพระสุเมรุ หรืออยู่ภายนอกเขาพระสุเมรุ¹⁸⁸ ดังปรากฏในมหาสมัยสูตร กล่าวถึงพวกอสูรที่อาศัยอยู่ในมหาสมุทรเดินทางมาเฝ้าพระพุทธเจ้าและพุทธสาวก ณ ป่ามหาวัน¹⁸⁹ เมื่อพิจารณาในเชิงกายภาพ จะเห็นได้ว่าอสูรภพอยู่ในระดับที่ต่ำกว่าแดนของมนุษย์ แต่หากพิจารณาจากระดับชั้นของจิต พบว่าพวกอสูรที่เป็นศัตรูกับเทวดาจัดเป็นเทวดาชั้น

¹⁸² ชุ.ปฎิ. 31/172

¹⁸³ จกกวาพ. 113

¹⁸⁴ B.C. Law, **Heaven and Hell in Buddhist Perspective** (Delhi: Bhartiya Publishing House, 1973.), p. 94; DPPN. 1., p. 199.

¹⁸⁵ วินย.อ. 1/126; ธ.อ. 2/103; จกกวาพ. 142-143

¹⁸⁶ ม.อ. 2/210

¹⁸⁷ ชา.อ. 1/302

¹⁸⁸ จกกวาพ. 157

¹⁸⁹ ที.มหา. 10/244

ต่ำที่มีภูมิสูงกว่ามนุษย์¹⁹⁰ แต่ในมหาวัดศุกกล่าวว่าเมื่ออสุรกายไปจะบังเกิดในอบายภูมิ¹⁹¹ แสดงให้เห็นว่า พวกอสุรมีทั้งที่อยู่สุคติภูมิและทุคติภูมิ

● จักรวาลส่วนกลาง

จักรวาลส่วนกลาง หมายถึง บริเวณที่อยู่ในระดับเดียวกับเขาพระสุเมรุแต่ยังไม่เลยพ้นยอดเขาพระสุเมรุ จักรวาลส่วนนี้ถือว่าเป็นส่วนที่มีความแหลมร้อนของภพภูมิมากที่สุด เพราะเป็นที่อาศัยของสิ่งมีชีวิตจำนวนมากไม่จำเพาะแต่มนุษย์เท่านั้น แต่ยังประกอบด้วยสัตว์เดรัจฉาน เปรต อสุรกาย รวมถึงเทวดาบางจำพวก

ดิรัจฉานภูมิเป็นภูมิที่ใกล้ขีดโลกมนุษย์มากที่สุด สัตว์เดรัจฉานบางพวกอาศัยอยู่กับมนุษย์ บางพวกอาศัยอยู่ตามป่าเขา แต่บางพวกก็มีวิมานหรือมีแดนที่อยู่เฉพาะที่มนุษย์ไม่อาจพบเห็นได้ เช่น ราชสีห์ ช้างตระกูลพิเศษ ปลาใหญ่ ครุฑและนาค ส่วนเปรตอาศัยอยู่ทั่วไปในโลกมนุษย์เช่นเดียวกับสัตว์เดรัจฉาน คือ อยู่ตามป่า ตามเขา หรือรอบๆ เมือง เช่น รอบเมืองราชคฤห์¹⁹² แต่เปรตบางพวกก็มีวิมานของตนเอง เช่น เวมานิกเปรต มียานพาหนะงดงามลอยไปในอากาศมีบริวารมากมายต่างแต่งกายงดงาม¹⁹³ ส่วนอสุรกาย แม้มีได้กล่าวถึงที่อยู่ไว้อย่างชัดเจน แต่อาจสันนิษฐานได้ว่าอาศัยอยู่ในแดนของมนุษย์เช่นเดียวกับพวกเปรตอย่างไรก็ตาม สัตว์เดรัจฉาน เปรต หรืออสุรกาย แม้จะได้เสวยความสุขอยู่บ้างแต่ก็ยังคงมีความทุกข์อยู่มาก มีอาจเทียบได้กับเทวดาในสวรรค์ จึงจัดอยู่ในอบายภูมิหรือทุคติภูมิซึ่งเป็นภูมิที่มีระดับชั้นของจิตต่ำกว่ามนุษย์ แต่ต่อมนุษย์เหล่านี้ก็อาศัยอยู่ร่วมภพเดียวกับมนุษย์

นอกจากนี้ยังมีเทวดาบางจำพวกที่มีระดับชั้นของจิตสูงกว่ามนุษย์แต่อาศัยร่วมภพเดียวกับมนุษย์ ได้แก่ ภูมมเทวดา หมายถึง เทวดาที่อยู่บริเวณ “ภูมิ” หรือแผ่นดิน¹⁹⁴ อากาศัญญเทวดา หมายถึง เทวดาผู้อยู่ใน “อากาศ” เหนือแผ่นดินขึ้นไปแต่อยู่ใต้เทวโลกชั้นจาตุมหาราชิก¹⁹⁵ เทวดาอีกพวกหนึ่งที่มีที่อยู่ในจักรวาลส่วนกลาง คือ เทวดาที่อาศัยอยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาซึ่งเป็นสวรรค์ชั้นต่ำสุดในกามาพจรสวรรค์ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงรายละเอียดไว้ในเรื่องบริวารของโลกลบาลในบทต่อไป

¹⁹⁰ บำรุง ชานาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนา เถรวาท,” หน้า 158-159.

¹⁹¹ Mvu. 1.30

¹⁹² ม.อ. 4/177; ส.อ. 1/38

¹⁹³ ขุ.เปต. 26/113

¹⁹⁴ จกุกวาท. 143

¹⁹⁵ จกุกวาท. 167

- **จักรวาลส่วนบน**

จักรวาลส่วนบน หมายถึง บริเวณตั้งแต่ส่วนยอดของเขาพระสุเมรุขึ้นไป ตั้งแต่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์จนถึงอรุณพรหม*

- ข. **โครงสร้างของจักรวาลในมิติแนวราบ (H)**

หากมองโครงสร้างของจักรวาลในมิติแนวราบ (H) จะเห็นได้ว่าการแบ่งโครงสร้างของจักรวาลในกามภูมิบางชั้นสามารถแบ่งตามทิศหลักทั้ง 4 ได้อย่างสมมาตร ได้แก่ นรกภูมิ อสุรภาพ มนุสสภูมิ สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาและดาวดึงส์

- **นรกภูมิ**

ในพุทธศาสนาแบ่งมหานรกออกเป็น 8 ชุม มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมคล้ายหีบ มีมุม 4 มุม มีประตูเข้าออก 4 ด้าน¹⁹⁶ ในคัมภีร์พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทบาลีกล่าวว่ามีมหานรกแต่ละขุมมีอุสสทนรก (BHS. utsada) หรือนรกบริวารอีก 16 ชุม¹⁹⁷ ประตูของมหานรก

---

* สวรรค์ที่อยู่สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา 336,000,000 วา หรือ 42,000 โยชน์ หรือสูงจากพื้นดิน 84,000 โยชน์ คือ ดาวดึงส์ มีขนาดกว้าง 10,000 โยชน์ ตั้งอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ 434,400 โยชน์ คือ ยามา สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นยามา 784,800 โยชน์ คือ ดุสิต สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นดุสิต 1,135,200 โยชน์ คือ นิมมานรดี สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นนิมมานรดี 1,485,600 โยชน์ คือปรนิมมิตวสวัตดี สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี 1,836,000 โยชน์ เป็นที่ตั้งของพรหมโลกของผู้ที่ได้ปฐมฌานที่มีความสูงในระดับเดียวกัน สูงขึ้นไปจากพรหมโลกของผู้ที่ได้ปฐมฌาน 2,186,400 โยชน์ เป็นที่ตั้งของพรหมโลกของผู้ที่ได้ทุติยฌานที่มีความสูงในระดับเดียวกัน สูงขึ้นไปจากพรหมโลกของผู้ที่ได้ทุติยฌาน 2,536,800 โยชน์ เป็นที่ตั้งของพรหมโลกของผู้ที่ได้ตติยฌานที่มีความสูงในระดับเดียวกัน สูงขึ้นไปจากพรหมโลกของผู้ที่ได้ตติยฌาน 2,887,200 โยชน์ เป็นที่ตั้งของพรหมโลกของผู้ที่ได้จตุตถฌาน ได้แก่ พรหมเวหฬผลา และพรหมอัสถุญฐิตตา สูงขึ้นไปจากพรหมเวหฬผลา 3,237,600 โยชน์ เป็นที่ตั้งของพรหมอวิหา สูงขึ้นไปจากพรหมอวิหา 3,588,000 โยชน์ เป็นที่ตั้งของพรหมอดตปาสูงขึ้นไปจากพรหมอดตปา 3,939,400 โยชน์ เป็นที่ตั้งของพรหมสุทสสา สูงขึ้นไปจากพรหมสุทสสา 4,288,800 โยชน์ เป็นที่ตั้งของพรหมสุทสสี สูงขึ้นไปจากพรหมสุทสสี 4,639,200 โยชน์ เป็นที่ตั้งของพรหมอกนิฐฐา สูงขึ้นไปจากพรหมอกนิฐฐา 4,989,600 โยชน์ เป็นที่ตั้งของอรุณพรหมอากาศาณัญญายตนะ สูงขึ้นไปจากพรหมอากาศาณัญญายตนะ 5,340,000 โยชน์ เป็นที่ตั้งของอรุณพรหมวิญญานัญญายตนะ สูงขึ้นไปจากพรหมวิญญานัญญายตนะ 5,690,400 โยชน์ เป็นที่ตั้งของอรุณพรหมอากัญญายตนะ สูงขึ้นไปจากพรหมอากัญญายตนะ 6,040,800 โยชน์ เป็นที่ตั้งของอรุณพรหมเวสัญญานาสัญญายตนะ ดู โลกที่ปก. 542-544 และดูเพิ่มเติมใน บำรุง ชำนาญเรือ, "การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท," หน้า167-185. และดูเปรียบเทียบระดับความสูงของสวรรค์แต่ละชั้นที่ปรากฏในอภิธรรมโกศกษายะ ใน AbhiBhā. 1078-1079

¹⁹⁶ ดูเพิ่มเติมใน ม.อ. 14/475,514-523; พ.ชา. 28/92; ชา.อ. 8/120-121; Mvu. 1.9; บำรุง ชำนาญเรือ, "การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท," หน้า 141-142.

¹⁹⁷ พ.ชา. 28/92

ในแต่ละทิศมีอุสสทนรก 4 ขุม¹⁹⁸ แต่มีได้ระบุที่ตั้งของอุสสทนรกว่าอยู่ในลักษณะซ้อนกัน เรียงกัน หรือล้อมรอบมหานรกเป็นชั้นๆ* นอกจากนี้อุสสทนรกแล้ว ในโลกที่ปกสารยังได้แสดงว่าในแต่ละทิศของมหานรกทั้ง 8 ขุม มียมโลกอีก 10 แห่ง ได้แก่ โลหกุมภี สิมพลี อสินชะ** ตัมโพทกะ อโยคัพพะ เมสปัพพะตะ*** ถุสนที สีตลที สุนขนรก ยันตปาสาณะ¹⁹⁹ รวม 4 ทิศ เป็น 40 แห่ง และยังคงกล่าวอีกว่า ในทิศทั้ง 4 ของมหานรกทั้ง 8 ขุม มียมราช 4 องค์ มีสิริคุตอำมาตย์ 4 ท่านเหมือนกัน²⁰⁰

¹⁹⁸ ชา.อ. 8/120

* ในจกกวาพที่ปนี ได้กล่าวอ้างถึงอุสสทนรกในสังกัจจชาดกไว้ว่ามี 10 ขุม ได้แก่ โลหกุมภีนรก (สำหรับลงโทษคนที่ฆ่าบิดา) ปีพนรก ขุรชารีนรก เวตรณีนทีนรก โกฏสิมพลีนรก โลหกุมภีนรก (สำหรับลงโทษชายหญิงที่ประพฤติผิดใจ) อักโกสกปริภาสกิตถีนรก ขารนทีนรก กุฏการีนรก มิคลุตทกาทีนรก ดูจกกวาพ. 117

ในเนมิราชชาดกและอรรถกถา กล่าวถึงอุสสทนรกไว้ 15 ขุม ได้แก่ เวตรณีนที(นรก) สุนขนรก สัฏฐิตนรก อังคารกาสุนรก โลหกุมภีนรก โลหกุมภีนรก (อุณโหกนรก) ถุสนทีนรก ตูทนรก โอรัพภิกาทีนรก รทนรก (มุตตกรีสปนุณรทนรก) รทนรก (อโยโลहितปุพพปุณรทนรก) กุฏการีนรก อติจารินิตถีนรก ชลิตอังการปุณนรก มิจฉาทิฏฐิกนรก ดู ขุ.ชา. 28/539-569; ชา.อ. 9/177-199

ในไตรภูมิภิกขาแสดงไว้ 16 ขุม ได้แก่ เวตรณีนรก สุนขนรก สชิตนรก อังคารกาสุนรก โลหกุมภีนรก อโยทกนรก ถุสปลานนรก สัตติหตนรก พิลสนรก โปราณมิพพนรก โลहितปุพพนรก โลหพิสนรก สังฆาฏนรก อวังสิรนรก โลหสิมพลีนรก มิจฉาทิฏฐิกนรก ดู พญาลิไทย, ไตรภูมิภิกขาหรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 35-41

แม้ว่าหลักฐานชั้นพระไตรปิฎกจะกล่าวถึงอุสสทนรกมีจำนวน 16 ขุม แต่ก็มิได้แสดงจำนวนครบตามที่กล่าวไว้และมีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไป ต่อมาในสมัยหลังจึงมีความพยายามที่จะทำให้ครบบริบูรณ์ ในเทวทูตสูตร พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงอุสสทนรกที่ประตูเบื้องหน้ามหานรก ไว้ 5 ขุม ซึ่งในอรรถกถา กล่าวว่าหมายถึง อวิจิมหานรก ได้แก่ คุณนรก กุกกุลนรก สิมพลีวนนรก อสิปัตตวนนรก ขาโรทกนที หรือ เวตรณีนที ดู ม.อ. 14/517-521 ในจกกวาพที่ปนี กล่าวว่า แม้ประตูที่เหลือก็เหมือนกัน ดังนั้น อุสสทนรกของอวิจิมหานรกจึงมี 20 ขุม เมื่อรวมอุสสทนรกของมหานรกที่เหลือจึงมี 160 ขุม การที่อรรถกถาแสดงอุสสทนรกของมหานรกแต่ละขุมมี 16 ขุมนั้น อาจเพราะไม่ได้นับรวมขาโรทกนที ไว้ด้วย นักปราชญ์บางท่านก็ให้นับรวมอสิปัตตวน(นรก) และ เวตรณีนที นรกเป็นขุมเดียวกัน ดู จกกวาพ. 120 และดูเพิ่มเติมใน บำรุง ชำนาญเรือ, "การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไฮนะและพุทธศาสนาเถรวาท," หน้า 139.

ในมหาวัสตुकถาถึงอุสสทนรกจำนวน 16 ขุม แต่ที่ระบุชื่อไว้ในคัมภีร์มีเพียง 4 ขุม ได้แก่ กุกกุลนรก (Kukūla) กุณปนรก (Kunapa) ศาลมลิวานนรก (Sālmālvana) (ประกอบด้วย อสิปัตตวนนรก (Asipattravana) และกุมภนรก (Kumbha)) สุดท้ายคือ ไวตรณีนรก (Vāitaranī) ดู Bhikkhu Telwatte Rahula, *A Critical Study of the Mahāvastu*, p. 158. และในอภิธรรมโกศภษาณะก็กล่าวถึงอุสสทนรกจำนวน 16 ขุมเช่นเดียวกัน โดยอยู่รอบมหานรกทั้ง 4 ด้าน ด้านละ 4 ขุม มีชื่อเหมือนกัน ได้แก่ กุกกุลนรก กุณปนรก กษุรมารคนรก (Kṣuramarga) (ประกอบด้วยอสิปัตตวนนรก และอยะศัลมลิวานนรก (Ayahśalmālvana)) สุดท้ายคือไวตรณีนรก ดูเพิ่มเติมใน AbhiBhā. 1059.

** ในจกกวาพที่ปนีกล่าวว่า อสินชะ หมายถึง ปามีไบจูดดาบ ดู จกกวาพ. 124

*** ในจกกวาพที่ปนีกล่าวว่า มิพพัพพะตะ หมายถึง ภูเขาภู ดู จกกวาพ. 124

● **อสุรภาพ**

ในจกกวาพที่ปนี ได้รวบรวมชื่ออสุรสำคัญที่ปรากฏตามคัมภีร์ต่าง ๆ ได้แก่ เวปจิตติ ปหาราทะ สัมพระ พลิ สัจจิตติ เวโรจะ ทานเวฆสา²⁰¹ อสุรินทร์ที่มีบทบาทสำคัญที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ได้แก่ เวปจิตติและราหู ในปัญญัตติสูตรกล่าวไว้ว่า “บรรดาสัตว์ทั้งหลายผู้มีอัตภาพ (ใหญ่) อสุรินทร์ราหูเป็นเลิศ”²⁰² ส่วนในอรรถกถาทั้งหลายมักกล่าวว่า เวปจิตติเป็นผู้สูงสุดในเหล่าบรรดาอสุร²⁰³ แต่ในโลกที่ปกสารได้กล่าวถึงการแบ่งการปกครองของอสุรภาพในลักษณะเดียวกับสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกามีท้าวมหาราชทั้ง 4 คอยดูแลทิศหลักทั้ง 4 กล่าวคือ ในทิศหลักทั้ง 4 ของอสุรภาพ ท้าวเวปจิตติครองราชย์ด้านทิศตะวันออก มีอุปราชชื่อ สัจจิตตะ สัมพระครองราชย์ด้านทิศใต้ มีอุปราชชื่อ นมุจิ พลิครองราชย์ด้านทิศตะวันตก มีอุปราชชื่อ อสุโรชะ ปหาราทะครองราชย์ด้านทิศเหนือ มีอุปราชชื่อ ราหู นครทั้ง 4 อันเป็นที่อยู่อาศัยของอสุรปรากฏอยู่ในท่ามกลางผาสามเส้า นครเหล่านั้นแลก็แวดล้อมด้วยปราการแก้ว 7 ประการ และสมบุรณ์ด้วยเครื่องประดับต่าง ๆ²⁰⁴

● **มนุสสภูมิ**

มนุสสภูมิในพุทธศาสนาประกอบด้วยเขาสิเนรุเป็นศูนย์กลางจักรวาล มีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาวต่าง ๆ โคจรโดยรอบ²⁰⁵ มีทวีปใหญ่ 4 ทวีป²⁰⁶ และมีทวีปเล็ก (ปริตตทวีป) 500 ทวีป เป็นบริวาร รวมทั้งสิ้น 2,000 ทวีป²⁰⁷ มีมหาสมุทร 4 แห่ง ตั้งแวดล้อมเขาสิเนรุใน 4 ทิศ

ภูเขาสิเนรุในพุทธศาสนาตั้งอยู่ตรงกลางทวีปใหญ่ทั้ง 4 ไม่ได้ตั้งอยู่ตรงกลางชมพูทวีปในดินแดนอิลาวฤตะดังปรากฏในคัมภีร์สมัยปุราณะ สิ่งที่ตั้งอยู่ตรงกลางชมพูทวีปในพุทธศาสนา คือ รัตนบัลลังก์และต้นพระศรีมหาโพธิ์²⁰⁸ ภูเขาสิเนรุอยู่สูงขึ้นไปจากมหาสมุทร

¹⁹⁹ เกรียงศักดิ์ ไทยคุรุพันธ์, “โลกปป์ที่ปกสาร ปริจเฉทที่ 1-2: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์,” หน้า 78.

²⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 80.

²⁰¹ จกกวาพ. 160

²⁰² อัง.จตุกก. 21/15

²⁰³ จกกวาพ. 161

²⁰⁴ โลกที่ปก. 536; จกกวาพ. 161

²⁰⁵ ชุ.ชา. 27/373

²⁰⁶ อัง.เอก.-ทก.-ติก 20/520

²⁰⁷ จกกวาพ. 11

²⁰⁸ ดูเพิ่มเติมใน บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 207.

84,000 โยชน์ หยั่งลงในมหาสมุทร 84,000 โยชน์ กว้างและยาว 84,000 โยชน์* ภูเขาสิเนรุ ล้อมรอบด้วยภูเขาสัตตบริภัณฑ์ซึ่งสูงลดหลั่นกันไป**

ในคัมภีร์โลกศาสตร์กล่าวถึงลักษณะพื้นฐานของภูเขาสิเนรุไม่ตรงกัน บ้างก็ว่ามีพื้นฐานเป็นทรงกลม²¹⁰ บ้างก็ว่าเป็นทรงเหลี่ยม²¹¹ บนยอดของเขาพระสุเมรุเป็นที่ตั้ง

* ในคัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาบาลีโดยส่วนใหญ่จะกล่าวถึงลักษณะของเขาพระสุเมรุพ้องกับในสุริยสูตร ดู อัง.สตุตทก.-อฎฐก.-นวก. 23/63 ยกเว้นโลกบัญญัติ กล่าวว่า เขาพระสุเมรุ กว้างและยาวด้านละ 80,000 โยชน์ สูงขึ้นไปจากมหาสมุทร 80,000 โยชน์ หยั่งลงในมหาสมุทร 80,000 โยชน์ ดู โลกปญญ. 220 ซึ่งพ้องกับใน อภิธรรมโกศภาษาขะ ดู AbhiBhā. 1059.

** ภูเขาสัตตบริภัณฑ์ในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทบาลี ได้แก่ ภูเขายุคนธรสูงขึ้นไปจากมหาสมุทร 42,000 โยชน์ เท่ากับครึ่งหนึ่งของภูเขาสิเนรุ ภูเขาอิสินธรสูงขึ้นไปจากมหาสมุทร 21,000 โยชน์ เท่ากับครึ่งหนึ่งของ ภูเขายุคนธร ภูเขากรวิกสูงขึ้นไปจากมหาสมุทร 10,500 โยชน์ เท่ากับครึ่งหนึ่งของภูเขาอิสินธร ภูเขาสุทิสสะ สูงขึ้นไปจากมหาสมุทร 5,250 โยชน์ เท่ากับครึ่งหนึ่งของภูเขากรวิก ภูเขาเนมินธรสูงขึ้นไปจากมหาสมุทร 2,625 โยชน์ เท่ากับครึ่งหนึ่งของภูเขาสุทิสสะ ภูเขาวินตกะสูงขึ้นไปจากมหาสมุทร 1,312 โยชน์ เท่ากับ ครึ่งหนึ่งของภูเขาเนมินธร และภูเขาอัสน์สัณณะสูงขึ้นไปจากมหาสมุทร 656 โยชน์ เท่ากับครึ่งหนึ่งของภูเขา วินตกะ ดู จกุกวาพ. 20 มีสีทันดรสมุทรหรือสีทสมุทรคั่นระหว่างกลางภูเขาสัตตบริภัณฑ์ ดู ขุ.ชา. 28/590-591; จกุกวาพ. 36-37; อรุณ. 50; โลกที่ปก. 518 และมีอัสสัมฤทธิ์ หรือ ทะเลน้ำเค็มตั้งอยู่รอบภูเขาอัสน์สัณณะด้าน นอกจนถึงทวีปและต่อจากทวีปจนถึงภูเขาจักรวาล ดู จกุกวาพ. 38; โลกสณฐาน. 129; โลกที่ปก. 518

ในเนมิราชชาดก และอรรถกถา กล่าวถึงการเรียงลำดับชื่อภูเขาสัตตบริภัณฑ์ขณะที่มาตลีเทพสารธินำ พระเจ้าเนมิราชทรงทิพยยานชมทิพสถาน ดังนี้ สุทิสสะ กรวิก อิสินธร ยุคนธร เนมินธร วินตกะ และ อัสน์สัณณะ ภูเขาเหล่านี้สูงกว่ากันขึ้นไปเป็นลำดับ ภูเขาเหล่านี้เป็นที่สถิตของท้าวจาตุมหาราช ดู ขุ.ชา. 28/590-591; ชา.อ. 9/215

ในคัมภีร์โลกศาสตร์ภาษาบาลีบางเล่ม ได้วิเคราะห์ความแตกต่างของการเรียงลำดับชื่อภูเขาสัตต-บริภัณฑ์ ได้แก่ ชินาลังการฎีกา โลกปที่ปกสาร ส่วนจกุกวาพที่ปนี้ เห็นว่าการวิเคราะห์เรื่องนี้ในชินาลังการ ฎีกาและโลกปที่ปกสารไม่ถูกต้องจึงได้ประมวลข้อมูลและความคิดเห็นในคัมภีร์ต่างๆ แล้ววิเคราะห์ความ ถูกต้อง ดู จกุกวาพ. 23-27; แม่ชีวิมุตติยา, จกุกวาพที่ปนี้: ลักษณะเด่น ภูมิปัญญา และคุณค่า, หน้า 80-83.

ส่วนอภิธรรมโกศภาษาขะ กล่าวถึงการเรียงลำดับชื่อภูเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ต่างไปจากคัมภีร์ของฝ่าย เถรวาทบาลี ดังนี้ ภูเขายุคนธร (Yugandhara) สูงขึ้นไปจากมหาสมุทร 40,000 โยชน์ ภูเขาอิษธาธา (Īśādhara) สูงขึ้นไปจากมหาสมุทร 20,000 โยชน์ ภูเขาขทิสสะ (Khadiraka) สูงขึ้นไปจากมหาสมุทร 10,000 โยชน์ ภูเขา สุทิสสะ (Sudarśana) สูงขึ้นไปจากมหาสมุทร 5,000 โยชน์ ภูเขาอัศวกรรม (Aśvakarma) สูงขึ้นไปจาก มหาสมุทร 2,500 โยชน์ ภูเขาวินตกะ (Vinataka) สูงขึ้นไปจากมหาสมุทร 1,250 โยชน์ ภูเขาเนมินธร (Nimindhara) สูงขึ้นไปจากมหาสมุทร 625 โยชน์ ภูเขาสัตตบริภัณฑ์ทั้งหมดทำจากทองตั้งอยู่ล้อมรอบเขาพระ สุเมรุซึ่งเป็นศูนย์กลางของจักรวาล โดยมีภูเขาเนมินธรอยู่ภายนอกสุด ถัดจากภูเขาเนมินธร คือ ที่ตั้งของทวีป ทั้ง 4 และต่อจากทวีปทั้ง 4 จะล้อมรอบด้วยภูเขาจักรวาล (Cakravāda) ซึ่งทำมาจากเหล็กสูงขึ้นไปจาก มหาสมุทร 312.5 โยชน์ มีสีทสมุทรคั่นระหว่างกลางภูเขาสัตตบริภัณฑ์ ดู AbhiBhā. 1052-1053, 1221.

²¹⁰ โลกที่ปก. 515; โลกสณฐาน. 116 (โส สิเนรุรูปพพโต วฏฏโฏ น จตุรสโส)

²¹¹ โลกปญญ. 220

ของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เนื่องจากพวกอสูรมักจะยกทัพไปรบกับท้าวสักกะอยู่เนืองๆ ทำให้ตั้งแต่ ภายใต้มหาสมุทรขึ้นไปรอบเขาพระสุเมรุทั้ง 4 ด้าน จะมีมนุษย์และเทวดาคอยอารักขาอยู่ เพื่อ ป้องกันพวกอสูร ในจกกวาพที่ปนีได้อ้างถึงพระวินัยฎีกา พร้อมทั้งสรุปวิเคราะห์ว่าภูเขาพระสุเมรุ มีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยม มี 4 ด้าน คำว่าบริกัณฑ์ 4 (จตุตถาธิ ปริภณฺฑาณิ) หมายถึง บริกัณฑ์ที่ตั้ง อยู่โดยรอบเขาพระสุเมรุทั้ง 4 ด้าน ประเด็นปัญหาในเรื่องนี้ คือ ถ้ากล่าวแยกทีละบริกัณฑ์ที่ตั้งอยู่ 4 ด้านของภูเขาพระสุเมรุ ในกรณีนี้ แต่ละด้านก็ต้องเริ่มตั้งแต่ภาคที่อารักขากระเบื้องแรก ถ้ากล่าว โดยรวม หมายความว่า เขาพระสุเมรุแต่ละด้านมี 5 กระเบื้อง โดยมีนาค(อรุค) ครุฑ (กโรฎฐิ) กุมภัณฑ์ (ปยสฺสหาธิ) ยักษ์ (มทนยฺตุต) และท้าวมหาราชทั้ง 4 (จตุโร มหฺภูจฺฐา) ทำหน้าที่อารักขา กระเบื้องที่ 1-5 ก่อนจะถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แต่ถ้าเข้าใจว่า คำว่า บริกัณฑ์ 4 หมายถึงกระเบื้อง (อาลินฺท, เมฆล) ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุแต่ละด้านมีเพียง 4 กระเบื้อง ความเข้าใจนั้นไม่ถูกต้อง เพราะเขาพระสุเมรุแต่ละด้านมี 5 กระเบื้อง²¹² T. W. Rhys Davids และ William Stede ได้ให้ความหมายของศัพท์ว่า “ปริภณฺฑ” ว่าหมายถึง *กำแพงที่อยู่โดยรอบ*²¹³ ส่วนศัพท์ว่า “อาลินฺท, อาพินฺท” หมายถึง *กระเบื้อง*²¹⁴ ดังนั้น บริกัณฑ์ จึงมิได้หมายถึง กระเบื้อง

จากข้อมูลข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ภูเขาสิเนรุไม่ได้กลมเท่ากันตลอด ในแต่ละด้านของภูเขาสิเนรุประกอบด้วยรัตนะที่แตกต่างกัน ดังปรากฏในอรรถกถาอัสสุตฺตที่ 3 สังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า ทิศตะวันออกเป็นสีเงิน ทิศใต้เป็นสีแก้วมณี ทิศตะวันตกเป็นสีแก้วผลึก และทิศเหนือเป็นสีทอง²¹⁵ ซึ่งในจกกวาพที่ปนีและโลกุปป์ติกล่าวพ้องกับในอรรถกถาดังกล่าว ส่วนในคัมภีร์โลกศาสตร์อื่นๆ กล่าวต่างกันออกไปบ้าง²¹⁶ รัศมีของสิรัตนะแต่ละด้านของภูเขาสิเนรุส่งผลต่อสี่ขงมหาสมุทรที่ล้อมรอบภูเขาสิเนรุด้วยเช่นกัน²¹⁷ ในอนมตฺตคสังยุตตฎีกา กล่าวย้าว่ามหาสมุทรรอบเขาสิเนรุแบ่งออกตามทิศหลักทั้ง 4 ได้แก่ ทะเลใต้ (ทกฺขินฺสมุทฺโท) ทะเลตะวันตก (ปจฺฉิมสมุทฺโท) ทะเลเหนือ (อุตฺตรสมุทฺโท) ทะเลตะวันออก (ปาจันสมุทฺโท)²¹⁸

²¹² จกกวาพ. 19 และดูเพิ่มเติมในแม่ชีวิมุตติยา, จกกวาพที่ปนี: ลักษณะเด่น ภูมิปัญญาและคุณค่า, หน้า 74-75.

²¹³ PTSD., p. 430.

²¹⁴ Ibid., p. 109.

²¹⁵ ส.อ. 2/177; ที.อ. 3/157 และดูเทียบลักษณะสี่ของภูเขาพระสุเมรุในคัมภีร์ปุราณะ หน้า 22.

²¹⁶ ดูเพิ่มเติมใน แม่ชีวิมุตติยา. จกกวาพที่ปนี: ลักษณะเด่น ภูมิปัญญา และคุณค่า, หน้า 74. ในอภิธรรมโกศภษาษยะ กล่าวว่ ทิศตะวันออกเป็นสีเงิน ทิศใต้เป็นสีแก้วไพฑูรย์ ทิศตะวันตกเป็นสีแก้วผลึก และทิศเหนือเป็นสีทอง ดู AbhiBhā. 1051.

²¹⁷ ดูเพิ่มเติมใน ส.อ. 12/177; จกกวาพ. 42; โลกที่ปก. 520; โลกปญญ. 222; โลกสณฺฐาน. 124-125

²¹⁸ จกกวาพ. 42

โดยรอบเขาสีเนรุมีทวีปใหญ่ทั้ง 4 ได้แก่ ปุพพิเทททวีป (Skt. Pūrvavideha) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของภูเขาสีเนรุ ท่ามกลางซีรสาคร (ทะเลสีน้ำนม)²¹⁹ มีต้นซึก (จามจุรี) เป็นไม้ประจำทวีป ชมพูทวีปตั้งอยู่ทางทิศใต้ของภูเขาสีเนรุท่ามกลางนีลสาคร (ทะเลสีเขียว)²²⁰ มีขนาดใหญ่ที่สุดในบรรดามหาทวีปทั้ง 4 มีลักษณะเหมือนเกวียนและใบหน้าของชาวชมพูทวีปก็มีลักษณะเหมือนเกวียน ชื่อชมพูทวีปก็ได้มาจากต้นหว่าซึ่งเป็นต้นไม้ประจำทวีป อปรโคยานทวีป* (Skt. Aparagodāna) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของภูเขาสีเนรุ ท่ามกลางผลึกสาคร (ทะเลสีแก้วผลึก)²²¹ อปรโคยานทวีปมีต้นกระทุ้มเป็นไม้ประจำทวีปต้นกระทุ้มนี้จะดำรงอยู่ตลอดกับ อุตตรกुरुทวีป (Skt. Uttarakuru) ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของภูเขาสีเนรุ ท่ามกลางปีตสาคร (ทะเลสีเหลือง)²²² มีต้นกัลปพฤกษ์เป็นต้นไม้ประจำทวีป ในอภิธรรมโกศภายะ กล่าวว่า ทวีปใหญ่ทั้ง 4 แต่ละทวีปจะมีทวีปย่อย (antaradvīpa) 2 ทวีป²²³

- สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา

สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาเป็นสวรรค์ชั้นแรกของฉกามาพจร มีท้าวจาตุมหาราชาหรือท้าวจตุโลกบาลเป็นผู้ปกครอง ทรงเป็นใหญ่ในทิศหลักทั้ง 4 โดยรอบเขาพระสุเมรุ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับท้าวโลกบาลและสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาในบทต่อไป

- สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

สวรรค์ชั้นดาวดึงส์* หมายถึง สวรรค์ที่มีเทวดาผู้เป็นใหญ่จำนวน 33 องค์ ประกอบด้วยท้าวสักกะซึ่งเป็น “เทวราชา” ของสวรรค์ชั้นนี้ ส่วนอีก 32 องค์ เป็นบริวารชั้นผู้ใหญ่

²¹⁹ โลกทีปก. 521; โลกปญญ. 244

²²⁰ โลกทีปก. 521

* ในโลกบัญญัติ อรุณเวทีสูตร โลกทีปกทีปกสาร โลกสัณฐานโชตรตนคณฐี ไตรภูมิภิกขา เรียกว่า อมรโคยานทวีป ส่วนโลกุปัตติและจักกาวาทินีแสดงว่า ชื่อทวีปนี้ต้องเป็น อปรโคยาน เท่านั้น เพราะคำว่า ปุพพิ ในคำว่า ปุพพิเทท เป็นตัวกำหนด เนื่องจากคำว่า ปุพพิ และ อปร เป็นคำที่ใช้คู่กันดังในคำว่า ปุพพิปรคูดุ จกุกวาพ. 66. ซึ่งสอดคล้องกับมหาวัสตุที่เรียกทวีปนี้ว่า อปรโคทานียะ (Aparagodānīya) ดู Mvu. 1.6; AbhiBhā. 1056.

²²¹ โลกทีปก. 521

²²² โลกทีปก. 521; โลกปญญ. 244

²²³ ดูเพิ่มเติมใน AbhiBhā. 1051.

* ในอภิธรรมโกศภายะ กล่าวว่า สวรรค์ชั้นดาวดึงส์มีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้างด้านละ 20,000 โยชน์ วัดโดยรอบได้ 80,000 โยชน์ ที่มุมทั้ง 4 มียอดเขา (kūta) ซึ่งสูง 500 โยชน์ กว้าง 500 โยชน์ เป็นที่อยู่ของยักษ์ชื่อวัชรปาณี (Vajrapānis) ตรงกลางมีเมืองสุทธระณะ (Sudarśana) เป็นที่อยู่ของพระอินทร์หรือท้าวสักกะ มีขนาดกว้างยาวด้านละ 2,500 โยชน์ สูง 1.5 โยชน์ ตรงกลางของเมืองเป็นที่ตั้งของปราสาทไวชยันต์ (Vāijayanta) มีขนาดกว้างยาวด้านละ 250 โยชน์ มีอุทยานอยู่ตามทิศหลักทั้ง 4 ของนคร ได้แก่ ใจตรรถ (Cāitraratha) ทางทิศตะวันออก ปารุชยะ (Pāruṣya) ทางทิศใต้ มิสระ (Mīśra) ทางทิศตะวันตก และนันทนะ (Nandana) ทางทิศเหนือ ดู AbhiBhā. 1067-1068. ส่วนในมหาวัสตุ กล่าวว่า บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มีอุทยาน 8

ของท้าวสักกะผู้เคยสร้างกุศลกรรมร่วมกับท้าวสักกะในสมัยที่เป็นมาฆมาณพแห่งหมู่บ้านจลคาม ในแคว้นมคธมาก่อน แล้วไปอุปบัติในสวรรค์ชั้นนี้ ตรงกลางสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นที่ตั้งสุทิสสนนคร และมีปราสาทเวชยันต์ (ไพชยนต์) ซึ่งเป็นที่ประทับของท้าวสักกะตั้งอยู่ใจกลางนครนั้น นอกจากนี้ ยังมีอุทยานอยู่ตามทิศหลักทั้ง 4 ของนครสุทิสสนะ ได้แก่ ด้านทิศตะวันออกมีอุทยาน ชื่อ นันทะ ด้านทิศใต้มีอุทยานชื่อ ปารุสกะ ด้านทิศตะวันตกมีอุทยานชื่อ จิตตลดา และด้านทิศเหนือมีอุทยานชื่อ มิสสกะ แต่ละอุทยานจะมีสระโบกขรณีอยู่ 2 แห่ง²²⁴ ในโลกบัญญัติ กล่าวถึงตำแหน่งของอุทยานต่างออกไป กล่าวคือ ด้านทิศเหนือมีอุทยาน ชื่อ นันทะ ด้านทิศตะวันออกมีอุทยานชื่อ จิตตลดา ด้านทิศใต้มีอุทยานชื่อ ปารุสกะ และด้านทิศตะวันตกมีอุทยานชื่อ มิสสกะ²²⁵

กล่าวโดยสรุป แนวคิดเรื่องโลกในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาสามารถจำแนกได้ 2 ลักษณะคือ โลกในเชิงอัตวิสัย (subjective world) และโลกในเชิงวัตถุวิสัย (objective world) ซึ่งโลกเชิงวัตถุวิสัยสามารถแบ่งโลกออกเป็นอีกหลายนัย ที่สำคัญ ได้แก่ สังขารโลก (โลกคือสังขาร) สัตวโลก (โลกคือหมู่สัตว์) และโอกาสโลก (โลกคือแผ่นดิน) แนวคิดในเรื่องไตรลักษณ์ ก่อปรกับความไม่เชื่อในเรื่องพระเจ้าสร้างโลก ทำให้พุทธศาสนาอธิบายแนวคิดเรื่องโลกว่าเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติจากการรวมตัวของปัจจัยทั้งหลาย และดำรงอยู่โดยกฎของธรรมชาติ คือ เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็มีเปลี่ยนแปลงและเสื่อมสลายได้ หากมีเหตุปัจจัยก็สามารถเกิดมีขึ้นใหม่ ดังนั้นจักรวาลของพุทธศาสนาจึงมีลักษณะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ถาวรสอดคล้องกับความหมายของสังขารโลก เมื่อเป็นเช่นนี้ทุกสรรพสิ่งที่อาศัยหรือเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างจักรวาลของพุทธศาสนา ก็ย่อมต้องประสบกับความเปลี่ยนแปลงผันแปรไปตามกฎไตรลักษณ์ด้วยเช่นกัน

ในแต่ละจักรวาลหรือโลกธาตุ ประกอบไปด้วยศูนย์กลางของจักรวาล คือ เขาพระสุเมรุ ล้อมรอบไปด้วยภูเขาสัตตบริภัณฑ์ ทั้ง 7 ลูก คือ ยุคนธร อสิณธร กรวิก สุทิสสนะ เนมิณธร วินตกะ และอัสสกันณะ พื้นของจักรวาลเป็นพื้นน้ำที่มีแผ่นดินอันเป็นทวีปใหญ่ทั้ง 4 ตั้งอยู่ คือ ปุพพิเทหทวีป ชมพูทวีป อปรโคยานทวีป และอุตตรกुरुทวีป มีทวีปเล็ก 2000 ทวีป ส่วนด้านบนจะประกอบด้วยสวรรค์ชั้นกามาวจร 6 ชั้น ท้าวมหาราชทั้ง 4 พรหมโลกชั้นรูปาวจร 16 ชั้น และอรุปาวจร 4 ชั้น และมีดวงอาทิตย์ 1 ดวงจันทร์ 1 ดวง ทุกจักรวาลจะมีส่วนประกอบเหล่านี้เหมือนกันหมด ซึ่งเมื่อนำโลกธาตุหรือจักรวาลมารวมกันก็จะสามารถแบ่งขนาดของโลกธาตุออกได้เป็น 3 ขนาด ได้แก่ โลกธาตุขนาดเล็ก ขนาดกลาง และขนาดใหญ่

แห่ง (aṣṭasu ca mahāudyāneṣu) ได้แก่ ไวชยันตะ (Vāijayanta) นันทาปุษกรณี (Nandā-puṣkaraṇī) ปารีปาตระ (Pāripātra) โกวิทรมหาวัน (Kovindāra-mahāvana) ปารุชยกะ (Pāruṣyaka) จิตรรธ (Citraratha) นันทวัน (Nandanavana) มิสกรวัน (Miśrakavana) ดู Bhikkhu Telwatte Rahula, **A Critical Study of the Mahāvastu**, p. 158.

²²⁴ บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 168.

²²⁵ โลกปัญญา. 230-231

ในส่วนโครงสร้างของจักรวาล ผู้วิจัยพบว่า หากพิจารณาโครงสร้างของจักรวาลตามระดับชั้นของจิต สามารถแบ่งออกเป็น 3 ระดับ ได้แก่ กามภูมิ ซึ่งเป็นระดับต่ำสุด เป็นภูมิของผู้ที่ยังหมกมุ่นในกามารมณ์อยู่ รูปภูมิเป็นภูมิของผู้ที่ได้รูปฌาน และอรุภูมิเป็นภูมิระดับสูงสุด ผู้ที่ได้รูปฌานจะไปเกิดในภูมินี้ รวมเรียกว่า “ไตรภูมิจักรวาล” นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังได้พิจารณาโครงสร้างของจักรวาลในเชิงกายภาพโดยใช้เกณฑ์การมองทิศมาเป็นตัวกำหนด แบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ ได้แก่ โครงสร้างของจักรวาลในมิติแนวตั้ง (V) และโครงสร้างของจักรวาลในมิติแนวราบ (H) ในลักษณะแรก ผู้วิจัยใช้เขาพระสุเมรุเป็นตัวแบ่งจักรวาลอย่างกว้างๆ ออกเป็น 3 ส่วน คือ จักรวาลส่วนล่าง จักรวาลส่วนกลาง และจักรวาลส่วนบน จากการศึกษาพบว่า มีเพียงบางภูมิเท่านั้นที่สามารถกำหนดที่อยู่ของภพภูมิที่แน่นอนได้ ได้แก่ นรกภูมิ อสุรกาย อาศัยอยู่ในจักรวาลส่วนล่าง เทวดาตั้งแต่ชั้นดาวดึงส์ขึ้นไปอาศัยอยู่ในจักรวาลส่วนบน ส่วนจักรวาลส่วนกลางเป็นส่วนที่มีความเหลื่อมซ้อนกันของภูมิมากที่สุด สิ่งมีชีวิตชนิดต่างๆ อาศัยอยู่ร่วมกันในลักษณะระนาบเดียวกันตั้งแต่ภาคพื้นดินจนถึงสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ได้แก่ มนุษย์ สัตว์เดรัจฉานเปรต อสุรกาย รวมถึงเทวดาบางจำพวก เช่น ภูมมเทวดา อากาศัญญูเทวดาและเทวดาที่อยู่ในชั้นจาตุมหาราชิกา ส่วนลักษณะที่สอง ผู้วิจัยพบว่าภพภูมิบางส่วนสามารถจัดโครงสร้างภายในตามทิศหลักทั้ง 4 ในมิติแนวราบได้ ได้แก่ นรกภูมิ อสุรกาย มนุสสภูมิ สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาและดาวดึงส์

จะเห็นได้ว่า ไม่ว่าจะใช้เกณฑ์ใดในการมองโครงสร้างของจักรวาลในเชิงกายภาพ ก็ก็จะเห็นถึงความเหลื่อมซ้อนกันของภูมิต่างๆ ในเรื่องของสถานที่อยู่ แต่หากมองโครงสร้างของจักรวาลที่แบ่งตามระดับชั้นของจิต จะเห็นว่า การเรียงลำดับของภูมิแห่งจิตมีความเป็นระเบียบไม่สับสน พระพุทธพจน์ที่ทรงกล่าวถึงโลกธาตุหรือจักรวาล ก็เพื่อเป็นพื้นฐานของการแสดงธรรมที่นำไปสู่การปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นเท่านั้น มิได้แสดงเรื่องโลกธาตุเพื่อวางรากฐานของจักรวาลวิทยาแต่อย่างใด พระพุทธเจ้าจึงทรงให้ความสำคัญกับโลกในเชิงอตฺวิสัย หรือ โลกในเชิงจิตใจมากกว่าเชิงวัตถุวิสัย หรือ โลกในเชิงกายภาพ ดังที่ระวี ภาวิไลยังได้แสดงทัศนะไว้ว่า

แท้จริงจักรวาลแบบอินเดียบุราณนั้นก็คือ แผนผังของโครงสร้างของ
 ด้านนามธรรมคือจิตใจของมนุษย์นั่นเอง เป็นการแสดงระดับจิตของสัตว์โลก
 ให้เห็นภาพได้ชัดเจนเข้าใจง่าย เรื่องราวเกี่ยวกับจักรวาลจึงเป็นการตอบสนอง
 ต่อความเชื่อในสิ่งที่ไม่ปรากฏในธรรมชาติทั่วไป เป็นสิ่งที่เกิดจากการหยั่งรู้
 และเป็นไปตามกฎแห่งกรรม ใช้ในการอบรมสั่งสอนคนให้มีความละอายและ
 เกรงกลัวต่อบาปและเร่งทำความดี²²⁶

²²⁶ ระวี ภาวิไล, โลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ เปรียบเทียบวิทยาศาสตร์กับพุทธศาสนา (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, 2543), หน้า 28-29.

2.2.2 แนวคิดเรื่องทิศในวรรณคดีพุทธศาสนา

ทิศ (disā cf. Skt. diś, diśā) เป็นนามศัพท์ เพศหญิง สร้างมาจาก ทิส-ธาตุ (√dis) หมายถึง *ชี้, แสดง* เมื่อนำมาใช้เป็นนามศัพท์ หมายถึง *หนึ่งในสี่, ทิศทาง* เช่น *ในบทว่า diso disam: ในทุกทิศทาง, ทิศทางที่แน่นอน, ทิศหลักทั้งสี่*²²⁷, *ด้าน*²²⁸ ส่วน ทิศเฉียง เรียกว่า “วิทิสา” (vidisā) หรือ “อนุทิศา” (anudisā)²²⁹ นอกจากนี้ยังหมายถึง *สถานที่, ถิ่นที่*²³⁰ เมื่อทราบนิยามความหมายโดยทั่วไปของทิศตามมติของนักปราชญ์ที่ศึกษาวรรณคดีพุทธศาสนาแล้ว ผู้วิจัยเห็นสมควรที่จะรวบรวมแนวคิดเรื่องทิศที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา

ในปุณณกมถกปัญหาภิธานเทส ขุททกนิกาย จุฬนิกาย กล่าวถึง สิ่งต่างๆ ที่ชาวอินเดียพึงสังเวชบุชาในสมัยพุทธกาลว่าเป็นเทวดาของพวกตน (เย เยสํ ทกฺขิณฺเญยฺยา เต เตสํ เทวตา) อาทิ บุคคล สัตว์เลี้ยง ธรรมชาติ เป็นต้น ดังข้อความว่า

อาชีวกเป็นเทวดาของพวกอาชีวกสาวก นิครณธ์เป็นเทวดาของพวก
นิครณธ์สาวก...ดาบสเป็นเทวดาของพวกดาบสสาวก ช้างเป็นเทวดาของพวก
ประพตติหัตถิพรต ม้าเป็นเทวดาของพวกประพตติ อัสสพรต โคเป็นเทวดา
ของพวกประพตติโคพรต...ทิศทั้งหลายเป็นเทวดาของพวกประพตติศา
พรต (ทิสาวติกานํ ทิสฺสา เทวตา)...²³¹

คำว่า “เทวดา” ที่กล่าวถึงข้างต้น หมายถึง สิ่งอันเป็นที่เคารพนับถือในยุคแรกเริ่มของศาสนา และ “ทิศ” ก็เป็นสิ่งที่ผู้คนในสมัยพุทธกาลเคารพบูชา แสดงว่าการบูชาทิศต้องมีมาก่อนสมัยพุทธกาล เนื่องด้วยแนวคิดเรื่องทิศที่ปรากฏมาตั้งแต่สมัยพระเวทแล้ว แนวคิดเรื่องทิศในพุทธศาสนาจึงอาจได้รับอิทธิพลมาจากในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ผู้วิจัยพบว่า ความหมายพื้นฐานของทิศที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนามี 2 ความหมายเช่นเดียวกับในวรรณคดีสันสกฤต คือ **ทิศทาง (direction)** และ **สถานที่ (region)**

2.2.2.1 ทิศในฐานะของทิศทาง

ในวรรณคดีพุทธศาสนาพบว่า มีมุมมองการมองทิศในฐานะของทิศทาง โดยมีคนหรือผู้พูดเป็นศูนย์กลางเช่นเดียวกับปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต แต่ทิศที่กล่าวถึงมีนัยถึงทิศทางที่อยู่บนพื้นดินหรือพื้นโลกมากกว่าทิศทางที่อยู่บนท้องฟ้า นอกจากนี้ เมื่อกล่าวถึงทิศที่มีความสัมพันธ์กับโครงสร้างจักรวาล พบว่า เขาพระสุเมรุซึ่งเป็นศูนย์กลางของจักรวาลจะเป็น

²²⁷ PTSD., p. 323.

²²⁸ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, หน้า 361.

²²⁹ อภิธาน. 9.

²³⁰ PTSD., p. 323.

²³¹ ขุ.จุ.พ. 30/120

ศูนย์กลางในการกำหนดทิศซึ่งมีลักษณะเป็นจุด ภาค ส่วน ดังนั้น ทิศจึงมีจำนวน คำเรียกชื่อ และการแปลความหมายที่แตกต่างกันออกไปตามแต่มุมมองและบริบทที่ถูกต้องกล่าวถึง ดังที่ผู้วิจัยได้รวบรวมไว้ดังนี้

ก. ทิศจำนวน 4 ทิศ

ในวรรณคดีพุทธศาสนากล่าวถึงทิศจำนวน 4 ทิศ อันหมายถึงทิศหลักทั้ง 4 ตามการมองทิศในมิติแนวราบ ได้แก่ ทิศที่อยู่ข้างหน้าหมายถึง ทิศตะวันออก ทิศที่อยู่ข้างขวาหมายถึง ทิศใต้ ทิศที่อยู่ข้างหลัง หมายถึง ทิศตะวันตก ทิศที่อยู่ข้างซ้าย หมายถึง ทิศเหนือ อาทิ ในอภิธานวิสุทธิสูตรที่ 5 สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ความว่า

...ลำดับนั้นแล ท่านพระมหาโมคคัลลานะอาศัย **ทิศตะวันออก (ปรตฺถิมิ ทิสฺ)** นั่งขัดสมาธิในเวหาเบื้องบนของพรหมนั้น (แต่) ต่ำกว่าพระผู้มีพระภาคเข้าเตโชธาตุกสิณแล้ว...ลำดับนั้นแล ท่านพระมหากัสสปอาศัย**ทิศใต้ (ทกุขนิ ทิสฺ)** นั่งขัดสมาธิในเวหาเบื้องบนของพรหมนั้น (แต่) ต่ำกว่าพระผู้มีพระภาค เข้าเตโชธาตุกสิณแล้ว...ลำดับนั้นแล ท่านพระมหากปิณะอาศัย**ทิศตะวันตก (ปจฺฉิมิ ทิสฺ)** นั่งขัดสมาธิในเวหาเบื้องบนของพรหมนั้น (แต่) ต่ำกว่าพระผู้มีพระภาค เข้าเตโชธาตุกสิณแล้ว...ลำดับนั้นแล ท่านพระอนรุทธอาศัย**ทิศเหนือ (อุตฺตริ ทิสฺ)** นั่งขัดสมาธิในเวหาเบื้องบนของพรหมนั้น (แต่) ต่ำกว่าพระผู้มีพระภาค เข้าเตโชธาตุกสิณแล้ว²³²

ในอรรถิราคสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรค ความว่า

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรือนยอด หรือศาลามีสองยอด หน้าต่างด้าน**ทิศตะวันออก (ปาจิณ)** อันบุคคลเปิดไปทาง**เหนือ (อุตฺตราย)** หรือทาง**ใต้ (ทกุขินาย)** เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นไปแสงสว่างส่องเข้าไปทางหน้าต่างจะพึงตั้งอยู่ ณ ที่ไหน ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลว่า ตั้งอยู่ที่ฝาด้าน**ตะวันตก (ปจฺฉิมาย)** พระเจ้าข้า²³³

ในอาฏานาฏิยสูตร ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ความว่า

แต่ที่นี้ไปทิศที่ชนเรียกกันว่า**ทิศตะวันออก (อิโต สา ปุริมา ทิสสา อิติ)**...แต่ที่นี้ไปทิศที่ชนเรียกกันว่า**ทิศใต้ (อิโต สา ทกุขินา ทิสสา อิติ)**...แต่ที่นี้ไปทิศที่ชนเรียกกันว่า**ทิศตะวันตก(อิโต สา ปจฺฉิมา**

²³² ส.สคา.15/575-578

²³³ ส.นิตาน.16/249

ทิสา อิติ)...แต่ทิสนี้ไปทิสที่ชนเรียกกันว่าทิสเหนือ (อิโต सा อุตตรา
ทิสา อิติ)...²³⁴

นอกจากนี้ยังใช้จำนวนนับ จตุโร (caturō cf. Skt. catur) คู่กับ ทิสา หมายถึง ทิสหลักทั้ง 4 ทิส ดังปรากฏในกรรมมณฑลเปตวัตถุ ขุททกนิกาย เปตวัตถุ ว่า “ปราสาท เป็นอันมากของท่าน ล้วนแล้วด้วยทองคำและเงิน รุ่งเรืองงามสง่าไปทั่วทั้ง 4 ทิส (จตุโร ทิสา) โดยรอบ”²³⁵ ในพุทธจรีต ก็ใช้จำนวนนับ จตุร (catur) คู่กับศัพท์ว่า ทิส เช่นกัน ความว่า “พระองค์ผู้มีการดำเนินเหมือนราชสีห์ ทอดพระเนตรไปทั้ง 4 ทิส (caturdisam) และกล่าวแล้วซึ่ง คำพูดที่จะทำซึ่งถ้อยคำที่จะเกิดขึ้นในอนาคตว่า ข้าพเจ้าเกิดมาแล้วเพื่อการตรัสรู้เพื่อประโยชน์แก่ ชาวโลก การเกิดในภพนี้ของข้าพเจ้าโดยครั้งสุดท้าย”²³⁶

ข. ทิสจำนวน 6 ทิส

ในอวัสสุตสูตร สังยุตตนิกาย สพายตนวรรค กล่าวถึงทิสจำนวน 6 ทิส ประกอบด้วย ทิสหลักทั้ง 4 ตามการมองทิสในมิติแนวราบ ได้แก่ ปุรัตถิมมา ทิสา (puratthimā disā) หมายถึง ทิสตะวันออก ทกขินา ทิสา (dakkhinā disā) หมายถึง ทิสใต้ ปจจิมมา ทิสา (pacchimā disā) หมายถึง ทิสตะวันตก อุตตรา ทิสา (uttarā disā) หมายถึง ทิสเหนือ และเพิ่มอุปริมมา ทิสา (uparimā) หมายถึง ทิสเบื้องบน และเหฏฐิมมา ทิสา (hetṭhimā) หมายถึง ทิสเบื้องล่าง ความว่า

ดูกรอาวุโส เรือนไม้อ้อก็ดี เรือนหญ้างก็ดี ที่แห่งกระาะ เขาทำไว้ภายนอกกาลฝน ถ้าแม่บุรุษพึงเข้าไปใกล้เรือนไม้อ้อหรือเรือนหญ้างั้นในทิศตะวันออก (ปุรัตถิมาย ทิสาย) ด้วยคบบัญชอันไฟติดทั่วแล้ว ไฟพึงได้ช่องได้เหตุ ถ้าแม่บุรุษพึงเข้าไปใกล้เรือนไม้อ้อหรือเรือนหญ้างั้นในทิศตะวันตก (ปจจิมาย ทิสาย) ในทิศเหนือ (อุตตราย ทิสาย) ในทิศใต้ (ทกขินาย ทิสาย) ในทิศเบื้องล่าง (เหฏฐิมโต) ในทิศเบื้องบน (อุปริมโต) ด้วยคบบัญชอันไฟติดทั่วแล้ว ไฟพึงได้ช่องได้เหตุ²³⁷

ในลลิตวิสตรระของฝ่ายสรรพาสติวาทินก็กล่าวถึงทิสจำนวน 6 ทิสเช่นกัน ในตอนพระโพธิสัตว์ทรงเปล่งอาสภิวาจา พระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปยังทิสทั้ง 6 ได้แก่

²³⁴ ที.ปา. 11/210-213

²³⁵ ข.เปต. 26/109

²³⁶ อัสวโฆษ, มหากาพย์พุทธจรีต ฉบับสมบูรณ์, แปลและเรียบเรียงโดย สำเนียง เลื่อมใส, (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์สันสกฤตศึกษา มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547), หน้า 6.

²³⁷ ส.สพ. 18/329 ดูเพิ่มเติมใน ที.ปา. 11/198

ทิศตะวันออก (pūrvām diśam) ทิศใต้ (dakṣiṇām diśam) ทิศตะวันตก (paścimām diśam) ทิศเหนือ (uttarām diśam) ทิศเบื้องล่าง (adhastād-diśam) และทิศเบื้องบน (upariṣṭād-diśam) ทิศละ 7 ก้าว แล้วทรงเปล่งอาสภิวาจาแตกต่างกันออกไปในแต่ละทิศ²³⁸

การมองทิศว่ามีจำนวน 6 ทิศ เป็นการผนวกการมองทิศในมิติแนวราบกับการมองทิศในมิติแนวตั้งเข้าไว้ด้วยกัน เช่นเดียวกับที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต โดยที่การมองทิศทั้ง 2 มิติมีจุดร่วมกัน คือ ทิศที่อยู่ข้างหน้า และทิศที่อยู่ข้างหลัง ซึ่งหมายถึง ทิศตะวันออก และทิศตะวันตกในมิติแนวราบและหมายถึง ทิศเบื้องหน้า และทิศเบื้องหลังในมิติแนวตั้ง แต่ในวรรณคดีพุทธศาสนาใช้ความหมายของการมองทิศทั้ง 2 มิติ ส่วนที่เหลืออีก 4 ทิศ ได้แก่ ทิศที่อยู่ข้างซ้าย หมายถึง ทิศเหนือ และทิศเบื้องซ้ายด้วย ทิศที่อยู่ข้างขวา หมายถึง ทิศใต้และทิศเบื้องขวาด้วย ตามการมองทิศในมิติแนวราบ ทิศที่อยู่ข้างบน หมายถึง ทิศเบื้องบน และทิศที่อยู่ข้างล่าง หมายถึงทิศเบื้องล่าง ตามการมองทิศในมิติแนวตั้ง

ค. ทิศจำนวน 8 ทิศ

การกล่าวถึงทิศทั้ง 8 ทิศ เป็นการเพิ่มทิศที่อยู่ระหว่างทิศหลักทั้ง 4 เข้าไป เรียกว่า **อนุทิศ** หรือ **วิทิส** หมายถึง **ทิศเฉียง** ดังที่ T. W. Rhys Davids และ William Stede ได้อธิบายศัพท์ 2 ศัพท์นี้ว่าหมายถึง “**ทิศเฉียงของเข็มนาฬิกา หรือใช้เป็นศัพท์สำหรับเรียกกลุ่มของทิศเฉียงทั้ง 4**”²³⁹ ดังปรากฏในสุจิมขีสูตร สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค ความว่า

ดิฉันถามว่า ดูกรสมณะ ท่านกัมหน้าฉันหรือ ท่านก็ตอบว่า
เรามีได้กัมหน้าฉันหรอกนองหญิง ดิฉันถามว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านแหงน
หน้าฉันหรือสมณะ ท่านก็ตอบว่า เรามีได้แหงนหน้าฉันหรอกนองหญิง
ดิฉันถามว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านมองดู**ทิศหลัก (ทิส)** ฉันหรือสมณะ
ท่านก็ตอบว่า เรามีได้มองดู**ทิศหลัก (ทิส)** ฉันหรอกนองหญิง ดิฉัน
ถามว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านมองดู**ทิศเฉียง (วิทิส)** ฉันหรือสมณะ ท่านก็
ตอบว่าเรามีได้มองดู**ทิศเฉียง (วิทิส)** ฉันหรอกนองหญิง ก็บัดนี้
ท่านฉันอย่างไรเล่าสมณะ²⁴⁰

บ้างเรียกทิศทั้ง 8 ทิศว่า **ปุกุททิส** (pūthuddisā) หมายถึง **ทิศต่างๆ** นานา²⁴¹ ดังปรากฏในปฐมสังกนัมสนสูตรที่ 8 สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า “**ท้าวมหาสุชัมบดี** เทวราชผู้เป็นประมุขของเทวดาทั้งหลาย ครั้นตรัสดังนี้แล้ว ทรงน้อมนมัสการ**ทิศเป็นอันมาก**

²³⁸ LV. 62

²³⁹ PTSD., p. 36, 621.

²⁴⁰ ส.ชนธ. 17/517

²⁴¹ PTSD., p. 466.

(**ปฤทุทิสสา**) แล้วเสด็จขึ้นรถ”²⁴² ในอรรถกถาสังยุตตนิกาย (สารัตถปกาสินี) อรรถาธิบาย ปฤทุทิสสา ว่าหมายถึง **ทิศใหญ่ 4 ทิศและทิศเฉียง 4 ทิศ (อฏฐเม ปฤทุทิสสาติ จตสุโส ทิสสา จตสุโส ออนุทิสสา จ)**²⁴³

ง. ทิศจำนวน 9 ทิศ

การกล่าวถึงทิศทั้ง 9 ทิศ เป็นการเพิ่ม**ทิศเบื้องบน** คือ **อุฑฺฐั (uddham)** เข้าไปในทิศในมิติแนวราบจำนวน 8 ทิศ ดังปรากฏในแก้วกฐสูตรที่ขนิกา ย สีสันชวรรด ความว่า

พวกพ่อค้าเดินเรือทะเลย่อมจับนกตีสี่ทิศ (นกคูฝ้ง) ลงเรือไปด้วย เมื่อไม่เห็นฝั่ง เขาย่อมปล่อยนกตีสี่ทิศสี่มันบินไปยัง**ทิศตะวันออก (ปุรุตถิมั ทิสั) ทิศใต้ (ทกุขินั ทิสั) ทิศตะวันตก (ปะจุฉิมั ทิสั) ทิศเหนือ (อุตุตฺร ทิสั) ทิศเบื้องบน (อุฑฺฐั ทิสั) ทิศเฉียง (อนุทิสั)** ถ้ามันแลเห็นฝั่งโดยรอบมันก็บินเลยไป ถ้ามันแลไม่เห็นฝั่งโดยรอบ มันก็จะกลับมายังเรือนั้นอีก ดูกรภิกษุเธอก็ฉันนั้นแล เทียวแสวงหาจนถึงพรหมโลก ก็ไม่ได้รับพยากรณ์ปัญหา^๒ ในที่สุดก็ต้องกลับ มาหาช่างสำนักเรานั้นเอง ปัญหาข้อนี้เธอไม่ควรถามอย่างนั้น แต่ควรถามอย่างนี้²⁴⁴

จ. ทิศจำนวน 10 ทิศ

การกล่าวถึงทิศทั้ง 10 ทิศ เกิดจากการรวมการมองทิศในมิติแนวราบ กับการมองทิศในมิติแนวตั้งเข้าไว้ด้วยกัน แต่เพิ่มการมองทิศในแนวราบจากที่มีเพียง 4 ทิศ เป็น 8 ทิศ ในวรรณคดีพุทธศาสนาพบว่า การมองทิศจำนวน 10 ทิศนั้น มีรูปแบบที่ปรากฏร่วมกันอยู่หลายรูปแบบ อาทิ

- คำเรียกชื่อ**ทิศหลัก 4 ทิศ-อนุทิสสา (ทิศเฉียง)-อุฑฺฐั (ทิศเบื้องบน)-อโธ (adho) (ทิศเบื้องล่าง)** อาทิ ในวัคคสิสูตร สังยุตตนิกาย ชันชวารวรรค กล่าวว่า “กัสมัณัน แล ปรากฏเป็นกลุ่มควัน กลุ่มหมอกลอยไป ทาง**ทิศตะวันออก (ปุริมทิสั) ทิศตะวันตก (ปะจุฉิมทิสั) ทิศเหนือ (อุตุตฺรทิสั) ทิศใต้ (ทกุขินทิสั) ทิศเบื้องบน (อุฑฺฐัทิสั) ทิศเบื้องล่าง (อโธทิสั) และทิศเฉียง (อนุทิสั)**”²⁴⁵

- **ทิสสา (ทิศหลัก 4 ทิศ)-อนุทิสสา (ทิศเฉียง)-ปฏิทิสสา (paṭidisā)** อาทิ ในลักขณสูตร ที่ขนิกา ย ปาฏิกวรรค กล่าวว่า “พระมหาบุรุษเช่นนั้น ย่อมเป็นใหญ่ทุก**ทิศ (ทิสสา จ**

²⁴² ส.สคา. 15/932

²⁴³ ส.อ. 1/334

²⁴⁴ ที.ส. 9/348

²⁴⁵ ส.ขนุ. 17/221 ดูเพิ่มเติมใน อ.จ.สตตก.-อฏฐก.-นวก. 23/99

ปติ ทิสา จ วิทิสา) ในโลกนี้โดยแท้²⁴⁶ ข้อที่น่าสังเกต คือ ศัพท์ว่า ปฏิทิสา หมายถึง ทิศที่ตรงข้ามกับทิศหลักทั้ง 4²⁴⁷ อาจใช้เรียก ทิศเบื้องบน (อุฑฺฐ) และ ทิศเบื้องล่าง (อโธ) รวมกัน²⁴⁸

- ทิสา (ทิศหลัก 4 ทิศ)-วิทิสา (ทิศเฉียง)-อุฑฺฐ (ทิศเบื้องบน)-อโธ (ทิศเบื้องล่าง) อาทิ ในฉัททันตชาดก ขุททกนิกาย ชาดก ความว่า “**ทิศหลัก 4 ทิศ (ทิสา) ทิศเฉียง 4 ทิศ (วิทิสา) ทิศเบื้องบน (อุฑฺฐ) ทิศเบื้องล่าง (อโธ) ทั้ง 10 ทิศนี้ (ทส ทิสตา) พระองค์ทรงผ่านเห็นพญาช้างซึ่งมีงามิรัศมี 6 ประการอยู่ทิศไหน**”²⁴⁹

- คำเรียกชื่อทิศหลัก 4 ทิศ คำเรียกชื่ออนุทิสา (ทิศเฉียง)-เหตุฐิมา (ทิศเบื้องบน)-อุปริมา (ทิศเบื้องล่าง) อาทิ ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ความว่า

...ครั้นแล้วย่อมมนสิการถึงเสียงเป็นนิมิตแห่งเสียงทั้งหลาย
แม้ในที่ไกล แม้ในที่ใกล้ แม้เป็นเสียงหยาบ แม้เป็นเสียงละเอียด
แม้เป็นเสียงละเอียดยิ่งนัก ย่อมมนสิการถึงเสียงเป็นนิมิตแห่งเสียง
ทั้งหลายในทิศตะวันออก (ปุรตฺถิมาย ทิสาย) ทิศตะวันตก
(ปัจฉิมาย ทิสาย) ในทิศเหนือ (อุตฺตราย ทิสาย) ในทิศใต้
(ทกฺขินาย ทิสาย) แม้ในทิศเฉียงของทิศตะวันออก
(ปุรตฺถิมายปี อนุทิสาย ทิศตะวันออกเฉียงใต้) แม้ในทิศเฉียง
ของทิศตะวันตก (ปัจฉิมายปี อนุทิสาย ทิศตะวันตก
เฉียงเหนือ) แม้ในทิศเฉียงของทิศเหนือ (อุตฺตรายปี อนุทิสาย
ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ) แม้ในทิศเฉียงของทิศใต้
(ทกฺขินายปี อนุทิสาย ทิศตะวันตกเฉียงใต้) แม้ใน
ทิศเบื้องล่าง (เหตุฐิมายปี ทิสาย) แม้ในทิศเบื้องบน
(อุปริมายปี ทิสาย) ภิกษุนั้นมีจิตอันอบรมแล้วอย่างนั้น บริสุทฺธิ
ผ่องแผ้วย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่อญาณอันหมดจดแห่งโสตธาตุ²⁵⁰

ที่น่าสังเกต คือ ในวรรณคดีพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทบาลีมิได้มีคำเรียกชื่อทิศเฉียงทั้ง 4 ที่มีนัยถึงโลกบาลผู้รักษาทิศเหมือนดังคำเรียกชื่อทิศเฉียงในวรรณคดีสันสกฤต

²⁴⁶ ที.ปา. 11/169

²⁴⁷ PTSD., p. 395.

²⁴⁸ Ibid., p. 323.

²⁴⁹ ขุ.ชา. 27/2334

²⁵⁰ ขุ.ปฎิ. 31/254

• ใช้ศัพท์ว่า **สพฺพาทิสา** หมายถึง ทิศทั้ง 10 ทิศ อาทิ ในมัลลิกาสูตรที่ 8 สังยุตตนิกาย สคาถวรรค กล่าวว่า “บุคคลค้นหาด้วยจิตตลอดทิศทั้งหมด (**สพฺพาทิสา**) ไม่ได้พบใครซึ่งเป็นที่รัก ยิ่งกว่าตนในที่ไหนๆ เลย สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ก็รักตนมาก เช่นนั้นเหมือนกัน ฉะนั้น ผู้รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนสัตว์อื่น”²⁵¹

ในบางพระสูตรกล่าวถึงทิศที่เรียกว่า **ติริยม์ (tiriyam)** ซึ่งหมายถึง **ทิศในแนวนอน** หรือ**ทิศในแนวขวาง**²⁵² โดยมักจะปรากฏร่วมกับ ศัพท์ว่า **อุฑฺฐั** หมายถึง **ทิศเบื้องบน** และ **อโธ** หมายถึง **ทิศเบื้องล่าง**²⁵³ ดังปรากฏในมหาลิสสูตร ที่ขนิทาย สีสันชวรรค ความว่า

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรมหาลี ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญสมาธิเฉพาะส่วนเพื่อเห็นรูปทิพย์อันน่ารัก ประกอบด้วยกามเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ใน**ทิศตะวันออก (ปรตุถิมาย ทิสาย)**...ดูกรมหาลี ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุเจริญสมาธิเฉพาะส่วน เพื่อเห็นรูปทิพย์อันน่ารัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ใน**ทิศใต้ (ทกุขิมาย ทิสาย)** ภิกษุเจริญสมาธิเฉพาะส่วน เพื่อเห็นรูปทิพย์อันน่ารัก ประกอบด้วยกามเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ใน**ทิศตะวันตก (ปจฺจิมาย ทิสาย)** ภิกษุเจริญสมาธิเฉพาะส่วน เพื่อเห็นรูปทิพย์อันน่ารัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ใน**ทิศเหนือ (อุตฺตราย ทิสาย)** ภิกษุผู้มีเจริญสมาธิเฉพาะส่วน เพื่อเห็นรูปทิพย์อันน่ารัก ประกอบด้วยกามเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดใน**ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องต่ำ และทิศเบื้องขวาง (อุฑฺฐมโธ ติริยม์)**...²⁵⁴

พระอรรถกถาจารย์อธิบายบท **ติริยม์** ว่าหมายถึง ทิศเฉียง (ติริยนฺติ อณุทิสาย)²⁵⁵ ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงทิศหลักทั้ง 4 ร่วมกับ **ติริยม์** (ทิศเฉียง) **อุฑฺฐั** (ทิศเบื้องบน) **อโธ** (ทิศเบื้องล่าง) จึงหมายรวมทุกทิศทุกทาง ในความหมายเดียวกับ **สพฺพาทิสา**²⁵⁶ อาทิ ในโคธิกสูตรที่ 3 สังยุตตนิกาย สคาถวรรค กล่าวว่า “ทั้งใน**ทิศเบื้องบน (อุฑฺฐั)** ทั้ง**ทิศเบื้องล่าง (อโธ)** ทั้ง**เบื้องขวาง (ติริยม์)** ทั้ง**ทิศใหญ่ (ทิสาย)** **ทิศน้อย (อณุทิสาย)** ทัวแล้ว มิได้ประสบ โคธิกะนั้นไป ณ ที่ไหน”²⁵⁷ ลักษณะเช่นนี้ยังปรากฏในอีกหลายพระสูตร²⁵⁸

²⁵¹ ส.สคา. 15/348 ดูเพิ่มเติมใน ที.มหา. 10/26

²⁵² PTSD., p. 303.

²⁵³ Ibid., p. 30.

²⁵⁴ ที.สี. 9/244-245

²⁵⁵ ที.อ. 1/280

²⁵⁶ PTSD., p. 303.

²⁵⁷ ส.สคา. 15/494

นอกจากนี้ ทิสายังใช้ร่วมกับศัพท์ว่า ภาค ในศัพท์ว่า ทิสภาค (disābhāga cf. Skt. digbhāga, diśo bhāga) เพื่อใช้หมายถึง หนึ่งในสี่, ทิศทาง²⁵⁹ ด้วยเช่นกัน ดังปรากฏในอารัญญกัฏฐ พระวินัยปิฎก จุลวรรค ความว่า “ลำดับนั้น โจรเหล่านั้นคิดกันว่า พวกนี้น้ำดื่มก็ไม่มี น้ำใช้ก็ไม่มี ไฟก็ไม่มี ไม้สไฟก็ไม่มี ทางนักษัตรก็ไม่มี ทิสภาค (ทิสภาค) ก็ไม่รู้ พวกนี้เป็นโจร พวกนี้ไม่ใช่ภิกษุ จึงทุบตีแล้วหนีไป จึงภิกษุเหล่านั้น แจ้งเรื่องนั้นแก่ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย จึงกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค”²⁶⁰

จากการศึกษาสรุปได้ว่า มุมมองการมองทิศที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา อยู่ 2 มิติ ได้แก่ การมองทิศในมิติแนวราบ หรือ แนวนอน (H) และการมองทิศในมิติแนวตั้ง หรือ แนวตั้ง (V) เช่นเดียวกับที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต มุมมองการมองทิศดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องโลกในวรรณคดีพุทธศาสนา โดยมีผู้พูดหรือคนเป็นศูนย์กลาง แต่เมื่อก้าวถึงทิศที่มีความสัมพันธ์กับโครงสร้างจักรวาล ศูนย์กลางในการกำหนดทิศจะเปลี่ยนไปเป็นเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นศูนย์กลางของจักรวาล ทิศจึงมีจำนวน คำเรียกชื่อ และการแปลความหมายที่แตกต่างกันออกไป

จำนวนทิศที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตและพุทธศาสนามีทั้งลักษณะเหมือน ลักษณะคล้ายและลักษณะต่าง ลักษณะเหมือน คือ ในวรรณคดีทั้ง 2 กล่าวถึงทิศจำนวน 4 ทิศตามการมองทิศในมิติแนวราบ และทิศจำนวน 8 ทิศโดยเพิ่มทิศที่อยู่ระหว่างทิศหลักทั้ง 4 หรือ ทิศเฉียงตามการมองทิศในมิติแนวราบ การกล่าวถึงทิศจำนวน 9 ทิศ โดยการเพิ่มทิศเบื้องบน ลักษณะคล้าย คือ การกล่าวถึงทิศจำนวน 6 ทิศในวรรณคดีทั้ง 2 ประกอบด้วยทิศในมิติแนวราบเป็นพื้นฐาน แต่ทิศที่เพิ่มเติมเข้ามามีรายละเอียดที่แตกต่างกัน ดังนี้ ในวรรณคดีสันสกฤตกล่าวถึงทิศเบื้องบนและทิศตรงกลางที่มั่นคงเพิ่มเติมเข้ามาในสมัยพระเวท เมื่อมีความคิดเรื่องส่วนที่อยู่ใต้พื้นผิวโลกในสมัยพราหมณะ-อุปนิษัท จึงกล่าวถึงทิศเบื้องบนและทิศเบื้องล่าง ส่วนในวรรณคดีพุทธศาสนาเพิ่มทิศเบื้องบนและทิศเบื้องล่าง ทั้งนี้เพราะพุทธศาสนามีความเชื่อเรื่องดินแดนที่อยู่ใต้พื้นโลกอยู่แล้ว การกล่าวถึงทิศจำนวน 10 ทิศในวรรณคดีทั้ง 2 เป็นการเพิ่มทิศเบื้องบนและเบื้องล่างเข้ามาพร้อมกับทิศหลัก 4 ทิศและทิศเฉียงอีก 4 ทิศ แต่ในวรรณคดีพุทธศาสนามีรูปแบบที่ปรากฏร่วมกันหลากหลายกว่าในวรรณคดีสันสกฤต ลักษณะต่าง คือ ในวรรณคดีสันสกฤตกล่าวถึงทิศจำนวน 4 ทิศตามการมองทิศในมิติแนวตั้ง ในวรรณคดีพุทธศาสนามีได้กล่าวถึงทิศจำนวน 5 ทิศ อย่างในวรรณคดีสันสกฤตที่เพิ่มทิศเบื้องบน หรือทิศตรงกลางที่มั่นคง หรือ ทิศเบื้องล่าง เข้ามานอกเหนือจากทิศหลักทั้ง 4 ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพระเวทกล่าวถึงทิศในชั้นบรรยากาศเข้ามาเป็นทิศที่ 7 ซึ่งการกล่าวถึงทิศจำนวน 7 ทิศไม่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา

²⁵⁸ ที.สี. 9/383; ม.อ. 14/422; ส.สพว. 18/572; อภิ.วิ. 35/741

²⁵⁹ PTSD., p. 323.

²⁶⁰ วินย.จุลล. 7/428 ดูเพิ่มเติมใน ชา.อ. 1/111-113

ทั้งนี้ ทิศตรงกลางที่มั่นคงและทิศในชั้นบรรยากาศ ที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตและทิศเบื้องขวาง ที่ปรากฏในวรรณคดีทั้ง 2 จัดเป็นทิศลักษณะพิเศษที่เพิ่มเข้ามา

ในวรรณคดีพุทธศาสนามีคำเรียกชื่อทิศ และการแปลความหมายของทิศ แบ่งตามมิติการมองทิศ ดังที่ผู้วิจัยสรุปคำศัพท์ที่ใช้เรียกชื่อทิศต่างๆ พร้อมทั้งความหมายของคำศัพท์ และความหมายตามการมองทิศในมิติแนวราบ หรือแนวนอน (H) กับการมองทิศในมิติแนวตั้ง หรือ แนวดิ่ง (V) ไว้ดังนี้

ตารางที่ 3 ตารางแสดงคำศัพท์ภาษาบาลีและปรากฏที่ใช้เรียกชื่อทิศ ความหมาย และความหมายตามการมองทิศในมิติแนวราบ (H) กับการมองแนวดิ่ง (V)

แนว	คำศัพท์	ความหมาย	ความหมายตามมิติการมอง	
			แนวราบ (H)	แนวดิ่ง (V)
ข้างหน้า	ปุรัตติมา (P., AMg. puratthimā) (BHS. purastima ²⁶¹)	cf. Skt. *purastāt-ima ก่อน หน้า มีในทิศตะวันออก	ทิศตะวันออก	ทิศเบื้องหน้า
	ปาจัน (pācīna)	cf. Skt. prācīna, prāñc, prāc มีในทิศตะวันออก		
	ปุริมา (purimā)	cf. Skt. puras, puras-ima เป็นคำคุณศัพท์แสดงชั้นกว่า และชั้นสูงสุด (comparative- superlative formation) ชนเกิด แล้วในก่อน มีในกาลก่อน ก่อน หน้า ²⁶² ทางตะวันออก ²⁶³		
ระหว่าง ข้างหน้ากับ ข้างขวา	ปุรัตติมาย อนุทิสาย (puratthimāya anudisāya)	ทิศเฉียงของทิศตะวันออก	ทิศตะวันออก เฉียงใต้	
ข้างขวา	ทกฺขินา (dakkhiṇā)	cf. Skt. dakṣiṇā ทางขวา ทางใต้	ทิศใต้ ทิศเบื้องขวา	
ระหว่างข้าง ขวากับข้าง หลัง	ทกฺขินาย อนุทิสาย (dakkhiṇāya anudisāya)	ทิศเฉียงของทิศใต้	ทิศตะวันตกเฉียง ใต้	

²⁶¹ BHSD., p. 347.

²⁶² PTSD., p. 469.

²⁶³ BHSD., p. 348.

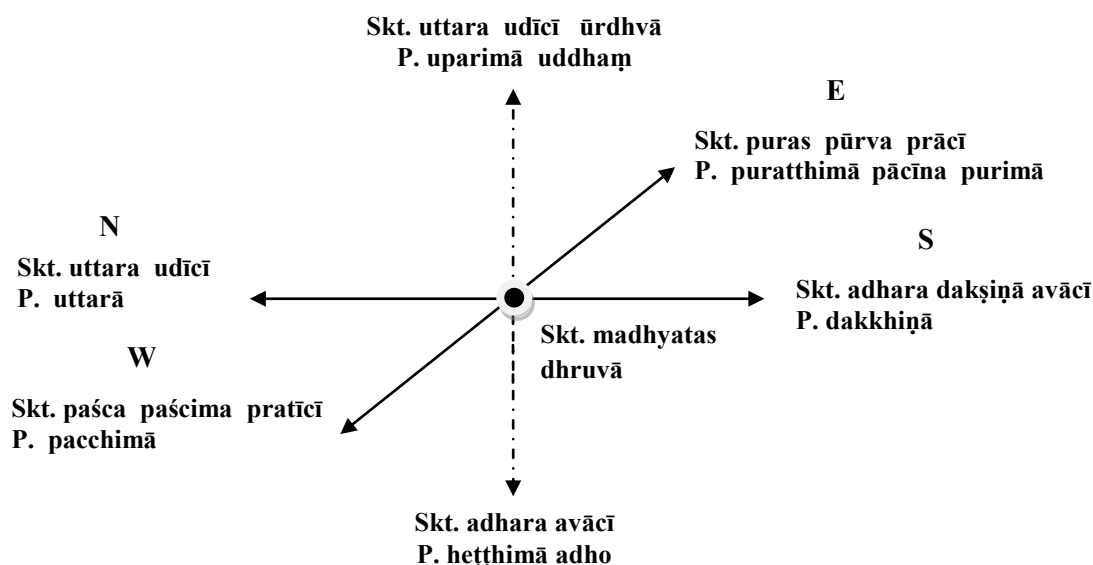
ข้างหลัง	ปัจฉิมา (pacchimā) (AMg. pacchā) (BHS. paścima ²⁶⁴)	cf. Skt. paścimā, *paśca-ima เป็นคำคุณศัพท์แสดงขั้นสูงสุด (superlative formation) เกิดในภายหลัง ข้างหลัง ทิศ ตะวันตก	ทิศตะวันตก	ทิศเบื้องหลัง
ระหว่างข้าง หลังกับข้าง ซ้าย	ปัจฉิมาย อนุทิสาย (pacchimāya anudisāya)	ทิศเฉียงของทิศตะวันตก	ทิศ ตะวันตกเฉียง เหนือ	
ข้างซ้าย	อุตตรา (uttarā)	cf. Skt. uttarā เป็นคำคุณศัพท์แสดงขั้นกว่า (comparative formation) ทางซ้าย ทิศเหนือ	ทิศเหนือ ทิศเบื้องซ้าย	
ระหว่างข้าง ซ้ายกับ ข้างหน้า	อุตตรา ย อนุทิสาย (uttarāya anudisāya)	ทิศเฉียงของทิศเหนือ	ทิศ ตะวันออกเฉียง เหนือ	
ข้างบน	อูปริมา (uparimā)	cf. Skt. upari *upari-ma; Lat. super; Goth. ufar; O.H.G. ubir; Ger. über; Eng. over เป็นคำคุณศัพท์แสดงขั้นสูงสุด (superlative formation) ยกขึ้น อยู่สูง อยู่เหนือ		ทิศเบื้องบน
	อูทุธิ (uddham)	cf. Skt. ūrdhvā; Lat. arduus steep ยกขึ้น อยู่สูง อยู่เหนือ		
ข้างล่าง	हेष्ठिमा (heṭṭhimā)	cf. Skt. adhastāt เป็นคำคุณศัพท์แสดงขั้นกว่า และขั้นสูงสุด (comparative- superlative formation) มาจาก हेष्ठ्रा (heṭṭhā) ²⁶⁵ มีในเบื้องต่ำ ภูมิภาคที่ต่ำ		ทิศเบื้องล่าง
	ओ (adho) (BHS. adharima, adhasta ²⁶⁶)	cf. Skt. adhas, adharas; Lat. inferus; Goth. undar; Eng. under เบื้องต่ำ ข้างล่าง		
ด้านขวาง	तिरिय (tiriyam) (BHS. tiriya ²⁶⁷) (AMg. tiri, tiriya)	cf. Skt. tiryāñc, tiryak ขวาง ไปในแนวนอน	ทิศเบื้องขวาง	

²⁶⁴ Ibid., p. 338.

²⁶⁵ PTSD., p. 733.

²⁶⁶ BHS., p. 12.

²⁶⁷ Ibid., p. 253.

ภาพที่ 3 แสดงคำศัพท์ภาษาสันสกฤต ภาษาบาลี และภาษาปรากฤตที่ใช้เรียกชื่อทิศ

ในวรรณคดีพุทธศาสนานอกจากจะมีคำเรียกชื่อทิศเฉพาะทิศนั้นๆ แล้ว ยังมีคำเรียกชื่อทิศแบบรวมกลุ่ม ได้แก่ ทิศหลัก 4 ทิศ รวมเรียกว่า **ทิศา** ทิศเฉียง 4 ทิศ รวมเรียกว่า **อนุทิศา** หรือ **วิทิสา** ทิศเบื้องบน (อุฑฺฐ) และทิศเบื้องล่าง (อโธ) รวมเรียกว่า **ปฏิทิศา** ทิศทั้ง 8 รวมเรียกว่า **ปุกุทิศา** หมายถึง ทิศใหญ่ 4 ทิศและทิศเฉียง 4

ในอภิธานปทีปิกา สัตคกัณท์ ได้รวบรวมคำศัพท์ที่ใช้เรียกทิศหลักทั้ง 4 ได้แก่ ทิศตะวันออก เรียกว่า **ปาจิ** หรือ **ปุพฺพ** ทิศใต้ เรียกว่า **ทกฺขิณา** ทิศตะวันตก เรียกว่า **ปตฺติจฺยุ** หรือ **ปจฺฉิม** ทิศเหนือ เรียกว่า **อุทฺธิจฺ** หรือ **อุตฺตฺร** ส่วนทิศเฉียง เรียกว่า **อนุทิศา** หรือ **วิทิสา**²⁶⁸

ในสังกัณฺธิธาตุมาลามีคำอธิบายสาเหตุที่เรียกทิศต่างๆ ว่า “ทิศเบื้องหน้า เป็นต้น ชื่อว่า ทิศา เพราะปรากฏโดยประการต่างๆ เช่น ทิศนี้เป็นทิศเบื้องหน้า ทิศนี้เป็นทิศเบื้องหลัง เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งการหมุนเวียนของดวงจันทร์ เป็นต้น” (ทีสุสติ จนฺทาวภูฏานา ทิวเสน “อโย ปุริมา อโย ปจฺฉิมมา” ติวาทินา นานปฺปการโต ปญฺญาตตีติ ทิศา ปฺรตฺถิมทิสารทโย)²⁶⁹ เช่นเดียวกับในอาฏานาติยสูตรที่กล่าวไว้ว่า

พระสุริยาทิตฺย มิมฺณทลใหญ่ อุทฺยขึ้นแต่ทิศใดแล เมื่อพระ
อาทิตฺยอุทฺยขึ้น ราตรีก็หายไปครั้นพระอาทิตฺยอุทฺยขึ้น ย่อมเรียกกัน
ว่ากลางวัน แม้นานน้ำในที่ พระอาทิตฺยอุทฺยนั้นเป็นสมุทฺรลิก มีน้ำแผ่

²⁶⁸ อภิธาน. 9

²⁶⁹ พระอัครควังสเถระ, สังกัณฺธิธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, ตรวจชำระโดย พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), พิมพ์ครั้งที่ 2, หน้า 472-473.

เต็มไป ซนทั้งหลาย ย่อมรู้จักน่านน้ำนั้นในที่นั้นอย่างนี้ว่า สมุทรมีน้ำ
 แผ่เต็มไป แต่ที่นี้ไป ทิศที่ซนเรียกกันว่า **ปूरिमทิศ**...พระสุริยาทิตย์มี
 มณฑลใหญ่ อัสตงคตในทิศใด และเมื่อพระอาทิตย์อัสตงคต กลางวัน
 ก็ดับไป ครั้นพระอาทิตย์อัสตงคตแล้ว ย่อมเรียกกันว่ากลางคืน แม้
 น่านน้ำในที่พระอาทิตย์อัสตงคตแล้ว เป็นสมุทรลึก มีน้ำแผ่เต็มไป ซน
 ทั้งหลายย่อมรู้จักน่านน้ำนั้น ในที่นั้นอย่างนี้ว่าสมุทรมีน้ำแผ่เต็มไป
 แต่ที่นี้ไป ทิศที่มหาซนเรียกกันว่า **ปัจฉิมทิศ**²⁷⁰

จากคำอธิบายจะเห็นว่า คำเรียกชื่อทิศในวรรณคดีพุทธศาสนามีความ
 เกี่ยวข้องกับวิถีโคจรของพระอาทิตย์ในลักษณะเดียวกับวรรณคดีสันสกฤตที่ชาวอารยัน
 กำหนดการเรียกชื่อทิศจากการสังเกตวิถีโคจรของพระอาทิตย์

2.2.2.2 ทิศในฐานะของสถานที่

ทิศในอีกความหมายหนึ่งใช้ในความหมายถึง **อาณาเขต บริเวณ
 ภูมิภาค ดินแดน ถิ่นอื่น** ที่มีความสัมพันธ์กับผืนแผ่นดิน หรือโลก แนวคิดนี้แสดงให้เห็นว่าทิศมี
 ความสัมพันธ์กับโลกอย่างชัดเจน อาทิ ในอุปัชฌายะวัตร พระวินัยปิฎก มหาวรรค กล่าวว่า “ไม่ลา
 อุปัชฌายะก่อน ไม่พึงเข้าบ้าน ไม่พึงไปป่าช้า ไม่พึงหลีกไปสู่ดินแดนอื่น (ทิสา) ถ้าอุปัชฌายะ
 อาพาธ พึงพยาบาลจนตลอดชีวิต พึงรอนกว่าจะหาย”²⁷¹

นอกเหนือจากการกล่าวถึงทิศในฐานะของทิศทางและสถานที่อันเป็นความหมาย
 พื้นฐานแล้ว พระพุทธเจ้ายังทรงใช้ทิศเป็นอุปมาในการสั่งสอนประชาชน ทิศจึงมีความหมายในเชิง
 อุปลักษณ์ (Metaphor) หมายถึง บุคคลประเภทต่างๆ และพระนิพพาน

ก. บุคคลประเภทต่างๆ

ในสังคาลกสูตร ที่ขนิทาย ปาฎิกวรรค กล่าวว่า “สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค
 ประทับอยู่ ณ พระวิหารเวฬุวัน เขตพระนครราชคฤห์ สมัยนั้น สังคาลกคฤหบดีบุตร ลูกขึ้นแต่เข้า
 ออกจากกรุงราชคฤห์ มีผ้าชุ่ม มีผมเปียก ประคองอัญชลี นอบน้อมทิศทั้งหลาย คือ ทิศเบื้องหน้า
 ทิศเบื้องขวา ทิศเบื้องหลัง ทิศเบื้องซ้าย ทิศเบื้องล่าง ทิศเบื้องบน”²⁷² เนื้อความข้างต้นเป็น
 ประจักษ์พยานให้เห็นว่า ผู้คนในสมัยพุทธกาลมีการแสดงความนอบน้อมทิศต่างๆ ที่อยู่รอบตัว
 การบูชาทิศของสังคาลกคฤหบดีบุตรเป็นการทำตามคำสอนของบิดาตน โดยมีได้มีนัยสำคัญใดๆ
 พระพุทธเจ้าทรงมีพระปัญญาญาณ จึงทรงนำความเชื่อดังกล่าวเป็นเครื่องมือในการสั่งสอนธรรม

²⁷⁰ ที่.ปา 11/209-212

²⁷¹ วินย.มหา. 4/81

²⁷² ที่.ปา. 11/173

ด้วยการเปรียบเทียบทิศที่อยู่รอบตัวทั้ง 6 เป็นบุคคลประเภทต่างๆ ที่เราต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธทางสังคม โดยมีได้ทรงตรัสห้ามการบูชาทิศอันจะเป็นการฝืนความเชื่อที่มีมาแต่เดิม ได้แก่

1. ทิศเบื้องหน้า (ปรตุติมา ทิศา) คือ ทิศตะวันออก ได้แก่ มารดาบิดา เพราะเป็นผู้มีอุปการะแก่เรามาก่อน
2. ทิศเบื้องขวา (ทกฺขินฺมา ทิศา) คือ ทิศใต้ ได้แก่ ครูอาจารย์ เพราะเป็นทักษิณยบุคคลควรแก่การบูชาคุณ
3. ทิศเบื้องหลัง (ปจฺฉินฺมา ทิศา) คือ ทิศตะวันตก ได้แก่ บุตรภรรยา เพราะมีขึ้นภายหลังและคอยเป็นกำลังสนับสนุนอยู่ข้างหลัง
4. ทิศเบื้องซ้าย (อุตฺตฺรา ทิศา) คือ ทิศเหนือ ได้แก่ มิตรและอำมาตย์ เพราะเป็นผู้ช่วยให้ข้ามพ้นอุปสรรคภัยอันตราย และเป็นกำลังสนับสนุน ให้บรรลุความสำเร็จ
5. ทิศเบื้องล่าง (เหฎฺฐินฺมา ทิศา) ได้แก่ ทาสและกรรมกร เพราะเป็นผู้ช่วยทำการงานต่างๆ เป็นฐานกำลังให้
6. ทิศเบื้องบน (อุปรินฺมา ทิศา) ได้แก่ สมณพราหมณ์ คือ พระสงฆ์ เพราะเป็นผู้สูงด้วยคุณธรรมและเป็นผู้นำทางจิตใจ²⁷³

ข. พระนิพพาน

พระนิพพานซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในทางพุทธศาสนานั้น ก็มักจะเรียกว่า “ทิสา” ดังพุทธวจนะว่า “เสตเกตฺตุ บุคคลผู้มีมีความทุกข์ถึงทิศใดแล้วกลับเป็นผู้มีความสุข ทิศนั้น ชื่อว่าทิศสูงสุด” (เอสา ทิสา ปรมมา เสตเกตฺตุ ยํ ปตฺวา นินฺทิตฺตฺวา สุขินโน ภวานฺติ)²⁷⁴ เหตุที่พระนิพพานเรียกว่า “ทิสา” เพราะเป็นสภาพปรากฏมีอยู่ตลอดเวลาทั้งปวง เนื่องจากเป็นธรรมเที่ยง เพราะไม่มีความเกิดขึ้นและดับไป (อุปฺปาทวยาภาเวน นิจฺจรมฺมตฺตา สพฺพกาลมฺปิ วิชฺชตีติ ทิสานินฺพฺพาน)²⁷⁵ ในอรรถาธิบายที่ 6 สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ก็กล่าวเปรียบเทียบพระนิพพานกับทิศที่ไม่มีภัย ความว่า “ทางนั้นชื่อว่าตรง ทิศนั้นชื่อว่าไม่มีภัย (อภยา นาม सा ทिसा) รถชื่อว่าไม่มีเสียงดัง ประกอบด้วยล้อคือธรรม หิริเป็นฝาของรถนั้น สติเป็นเกราะกั้นของรถนั้น เรากล่าวธรรมมีสัมมาทิฏฐินำหน้าว่าเป็นสารถิ ยานชนิดนี้มีอยู่แก่ผู้ใด จะเป็นหญิงหรือชายก็ตาม เขา (ย่อมไป) ในสำนักพระนิพพานด้วยยานนี้แหละ”²⁷⁶ มีความอธิบายในอรรถกถาสังยุตตนิกาย (สารัตถปกาสินี) ไว้ว่า “บทว่า อภยา นาม सा ทिसा พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาพระนิพพาน

²⁷³ ที.ปา. 11/198, 205 ดูเพิ่มเติมใน พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 191-196.

²⁷⁴ ขุ.ชา. 27/838

²⁷⁵ พระอัครควังสเถระ, สัททนีติธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, ตรวจชำระโดย พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), พิมพ์ครั้งที่ 2, หน้า 473.

²⁷⁶ ส.สคา. 15/144

จริงอยู่ในพระนิพพานนั้น ภัยอะไรๆ ก็ไม่มี หรือว่าภัยนั้น ย่อมไม่มีแก่ผู้ถึงพระนิพพานแล้ว เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **อภยา นาม सा तिसा** แปลว่า **ทิศนั้นชื่อว่าไม่มีภัย**²⁷⁷

จากการศึกษาแนวคิดเรื่องทิศในวรรณคดีพุทธศาสนาสรุปได้ว่า ความหมายของทิศที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนามีความหมายพื้นฐาน 2 ความหมายเช่นเดียวกับที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต คือ ความหมายแรก ทิศ หมายถึง ทิศทาง (direction) ในความหมายนี้ ทิศมีนัยถึงทิศทางที่อยู่บนพื้นดินหรือพื้นโลกเป็นสำคัญ มุมมองการมองทิศที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนามีอยู่ 2 มิติ โดยมีผู้พูดเป็นศูนย์กลางได้แก่ **การมองทิศในมิติแนวราบ** หรือ **แนวนอน (H)** และ**การมองทิศในมิติแนวตั้ง** หรือ **แนวตั้ง (V)** แต่เมื่อก้าวถึงทิศที่มีความสัมพันธ์กับโครงสร้างจักรวาล ศูนย์กลางในการกำหนดทิศจะเปลี่ยนไปเป็นเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นศูนย์กลางของจักรวาล ทิศจึงมีจำนวน คำเรียกชื่อ และการแปลความหมายที่แตกต่างกันออกไปตามแต่มุมมองและบริบทที่ถูกกล่าวถึง ส่วนทิศในความหมายที่สอง หมายถึง อาณาเขต บริเวณ ภูมิภาค (region) ทิศในความหมายนี้จึงหมายถึงสถานที่ที่อยู่บนผืนแผ่นดินหรือโลก นอกเหนือจากความหมายพื้นฐานดังกล่าว ทิศยังมีความหมายในเชิงอุปลักษณ์ หมายถึง บุคคลประเภทต่างๆ และพระนิพพาน

เมื่อทราบถึงแนวคิดเรื่องโลกและทิศในวรรณคดีสันสกฤตและพุทธศาสนาแล้ว ในบทต่อไปผู้วิจัยจะศึกษาเรื่องเทวดาที่อยู่ประจำทิศ หรือ โลกบาลอันมีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องโลกและทิศที่ผู้วิจัยได้ศึกษาไว้

²⁷⁷ ส.อ. 1/84-85

บทที่ 3

ลักษณะและบทบาทของโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา

เนื้อหาของบทที่ 3 แบ่งออกเป็น 4 ส่วน ส่วนแรกจะกล่าวถึงแนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีของศาสนาเชน ส่วนที่ 2 จะเป็นการนำเสนอลักษณะของโลกบาลที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา ส่วนที่ 3 จะกล่าวถึงบทบาทของโลกบาลที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา และในส่วนที่ 4 เป็นการเปรียบเทียบลักษณะและบทบาทของโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตและพุทธศาสนา

3.1 แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีของศาสนาเชน

ผู้วิจัยได้รวบรวมแนวคิดเรื่องโลกบาลที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีของศาสนาเชนอันเป็นพื้นฐานในการศึกษาพัฒนาการทางความคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาต่อไป

3.1.1 แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤต

ในส่วนนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงเฉพาะแนวคิดเรื่องโลกบาลที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตตั้งแต่สมัยพระเวทจนถึงสมัยมหากาพย์-ปุราณะ อันมีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องโลกและทิศที่ผู้วิจัยได้ศึกษาไว้แล้วในบทที่ 2

3.1.1.1 แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีพระเวท

สืบเนื่องจากโครงสร้างของโลกในวรรณคดีพระเวทแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ในวรรณคดีพระเวทจึงแบ่งเทวดาออกเป็น 3 กลุ่ม ตามโครงสร้างของโลก ได้แก่ เทพเจ้าที่อยู่ในโลกมนุษย์ เทพเจ้าที่อยู่ในบรรยากาศ และเทพเจ้าที่อยู่ในสวรรค์ ในบางคัมภีร์ก็ระบุจำนวนไว้ว่ามีกลุ่มละ 11 องค์¹ บ้างก็ไม่ได้ระบุจำนวนไว้² บางแห่งกล่าวว่าเทพเจ้าของอินเดียในสมัยโบราณมีมากถึง 3,339 องค์³ อย่างไรก็ตาม เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าเทพเจ้าในยุคพระเวทมีจำนวน 33 องค์⁴ เทพเจ้าที่อยู่ในสวรรค์ บรรยากาศ และโลก จะมีเทพเจ้าที่เป็นหัวหน้ากลุ่มของตน ได้แก่ พระสุรยะ พระอินทร์หรือพระวายุ และพระอัคนี ตามลำดับ ดังข้อความในฤคเวทว่า “*พระสุรยะ โปรดคุ้มครองข้าพเจ้าทั้งหลายจากสวรรค์ พระวาทะ โปรดคุ้มครองข้าพเจ้าทั้งหลายจากบรรยากาศ พระอัคนี โปรดคุ้มครองข้าพเจ้าทั้งหลายจากแผ่นดินทั้งหลาย*”⁵ อาจกล่าวได้ว่า

¹ RV. 1.139.11

² AV. 10.9.12

³ RV. 3.9.9; 10.52.6; VS. 33.7

⁴ RV. 3.6.9; AV. 10.7.13

⁵ RV. 10.158.1

เทพเจ้าทั้ง 3 องค์เป็นบุคลาธิษฐานของพลังงานสำคัญที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ธรรมชาติและส่งผลต่อชาวอารยันโดยตรง กล่าวคือ พระอัคนี หรือ ไฟ เป็นพลังงานที่สำคัญบนโลกมนุษย์ พระวายุ หรือ ลม เป็นพลังงานที่สำคัญบนชั้นบรรยากาศ และ พระสุริยะ หรือ แสงสว่าง เป็นพลังงานที่สำคัญบนสวรรค์ ชาวอารยันจึงสวดวอนขอเทพเจ้าทั้ง 3 องค์ที่ประทับอยู่ในส่วนต่างๆ ของโลกให้มาคุ้มครองตน สังเกตได้จากการใช้คำกริยาธาตุ ปา (√pā) หมายถึง ปกป้อง (จาก), คุ้มครอง (ประเทศ), ปกครอง⁶ เทวดาที่กล่าวถึงในมนตร์ระฆังต้น มีความสัมพันธ์กับโลกทั้ง 3 ส่วน แต่ไม่มีความเกี่ยวข้องกับทิศ แม้ว่าแนวคิดเรื่องโลกบาลยังไม่ปรากฏอย่างชัดเจน แต่จากการทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครองมนุษย์ดังกล่าวอาจจะมีอิทธิพลต่อแนวคิดเรื่องโลกบาลที่ปรากฏในภายหลัง ซึ่งจะกล่าวถึงรายละเอียดต่อไป

ในวรรณคดีพระเวท ยังไม่ปรากฏความคิดเรื่องโลกบาล แต่มีความคิดเรื่อง “เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ” ปรากฏหลักฐานในฤคเวท มณฑลที่ 9 สุกตะที่ 113 มันตระที่ 2 กล่าวถึงพระโสมในฐานะ “เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศทั้งหลาย” หรือ “ทิตามปติ” (Disāmpati) โดยมีได้เจาะจงทิศใดทิศหนึ่งแต่มีนัยถึงทิศทางที่อยู่บนพื้นโลก ดังข้อความว่า “ข้าแต่พระโสม ผู้เป็นใหญ่แห่งทิศทั้งหลาย ผู้ประทานความมั่งคั่ง ขอท่านโปรดไหลมาจากดินแดนฤชีกะ ด้วยสัจจวาจา ด้วยความสัตย์ ด้วยความศรัทธา ด้วยการบำเพ็ญตบะ ข้าแต่หยดน้ำโสมที่ถูกคั้นแล้ว ขอพระองค์โปรดไหลเพื่อพระอินทร์”⁷ นามศัพท์ “ทิตามปติ” เกิดจากการสมาสที่ไม่ลบวิภक्तिเดิม (aluptasmāsa) ระหว่างบทหน้าที่แจกวิภक्तिที่ 6 พหูพจน์ คือ “ทิตาม” (disām < dis-ām) กับ “ปติ” (pati หมายถึง ผู้เป็นใหญ่⁸) ในลักษณะเดียวกับวาสโตษปติ (Vāstospati)⁹ และเกษตรสุยปติ (Kṣetrasya pati)¹⁰ ซึ่งเป็นเทพที่ทำหน้าที่ปกป้องรักษาคุ้มครองธรรมชาติและสิ่งต่างๆ รอบตัว เรียกว่า “เทพารักษ์” หรือ “เทพผู้พิทักษ์” (Tutelary Deities)

เหตุที่พระโสมมีฐานะเป็น “ทิตามปติ” หรือ “ผู้เป็นใหญ่แห่งทิศทั้งหลาย” อาจเพราะพระองค์จัดเป็นเทพเจ้าที่อยู่ในโลกมนุษย์ จากการศึกษาของออดม จันทะดวง พบว่า โสมเป็นพืชที่มีแหล่งกำเนิดอยู่บนยอดเขามูซวัต ชาวอินเดียเห็นว่าโสมเป็นต้นไม้ที่มีคุณประโยชน์หลายประการ และได้รับการยกย่องมากกว่าต้นไม้ชนิดอื่น เป็นเจ้าป่า เป็นต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ที่มีเทพเจ้าคอยปกป้องรักษา เป็นต้นไม้ที่ให้กำเนิดสมุนไพร น้ำ และโค เป็นยารักษาโรคภัยไข้เจ็บแก่ชาวบ้าน ส่วนน้ำที่คั้นออกมาจากต้นโสมเป็นน้ำเมฆชนิดหนึ่งที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นเครื่องดื่ม

⁶ SED., p. 613.

⁷ RV. 9. 113. 2

⁸ Ibid., p. 582.

⁹ RV. 7.54.1

¹⁰ A. A. Macdonall, “Vedic religion,” HEH 4 (2000): 1895.

ศักดิ์สิทธิ์และสงวนไว้สำหรับถวายแด่เทพเจ้าโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระอินทร์¹¹ อีกทั้งเป็นที่ยอมรับว่า โสมจะสามารถบันดาลผลต่างๆ แก่ผู้ดื่มได้ ดังนั้น น้ำโสมจึงถูกยกฐานะขึ้นเป็นเทพเจ้านามว่า “โสมเทพ” ถือว่ามีความสำคัญและมีบทบาทมากเป็นลำดับที่ 3 รองจากพระอินทร์และพระอัคนี กอปรกับโลกและทิศมีความสัมพันธ์กัน เนื่องจากทิศที่มีนัยถึงทิศทางบนโลก คือ ทิศหลักทั้ง 4 ถูกใช้เป็นสัญลักษณ์แทนขอบเขตอันกว้างใหญ่ไพศาลของโลก เมื่อพระโสมเป็นพืชที่ขึ้นอยู่บนโลก และมีคุณประโยชน์ต่อมนุษย์ผู้อาศัยอยู่บนโลกโดยตรง พระองค์จึงมีฐานะเป็น “ทิศามปติ” หรือ “ผู้เป็นใหญ่แห่งทิศทั้งหลาย” โดยมีได้เจาะจงให้เป็นใหญ่เฉพาะทิศใดทิศหนึ่ง และ “ทิศทั้งหลาย” มีนัยถึงทิศทางที่อยู่บนพื้นโลกที่พระโสมมีบทบาท

ส่วนในวาทสนธิสังหิตา กล่าวถึงพระรุทร^{*} ในฐานะ “ทิศามปติ” ดังข้อความว่า “ขอความนอบน้อมจงมีแด่ (เทพรุทร) ผู้มีแขนสี่ท่อน ผู้เป็นจอมทัพ ผู้เป็นใหญ่แห่งทิศทั้งหลาย ผู้มีศรัทธาอันงดงามคือต้นไม้ทั้งหลาย ผู้เป็นใหญ่แห่งหมู่สัตว์ ผู้เป็นใหญ่แห่งเส้นทางโคจรทั้งหลาย ผู้มีรัศมีสีแดง ผู้เป็นใหญ่แห่งความเจริญรุ่งเรือง ผู้มีเกศาสีทอง ผู้สวมสายยัชโญปวีต”¹²

ในไตตติรียะ สังหิตา กล่าวถึง “เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ” หรือ “ทิดธิปติ” (Digadhipati) จำนวน 6 องค์ ได้แก่ พระอัคนี ผู้เป็นใหญ่ในทิศตะวันออก พระอินทร์ ผู้เป็นใหญ่ทิศใต้ พระโสม ผู้เป็นใหญ่ในทิศตะวันตก พระวรุณ ผู้เป็นใหญ่ในทิศเหนือ และพระพฤษสปีติ ผู้เป็นใหญ่ในทิศใหญ่ และพระยม ผู้เป็นใหญ่ในทิศนี้

ผู้เป็นที่น่าชื่นชมนั้นเกี่ยว คือ เธอทิศตะวันออก อธิปติ (ผู้เป็นใหญ่) ของเธอผู้นั้น คือ พระอัคนี ฐิสิตาเป็นผู้รักษา ผู้เป็นใหญ่ผู้ใดและผู้ปกป้องรักษาผู้ใด ขอความนอบน้อมจงมีแด่เทพทั้ง 2 นั้น ขอเทพทั้ง 2 โปรดประทานความเมตตาแก่เราทั้งหลาย คนทั้งหลายเหล่านั้น เราทั้งหลายเกลียดซึ่งผู้ใดและผู้ใดเกลียดซึ่งพวกเราทั้งหลาย ข้าพเจ้าย่อมวางซึ่งผู้นั้นบนพื้นของพระองค์ทั้ง 2 ผู้ทรงพลังนั้นเกี่ยว คือ เธอทิศใต้ อธิปติของเธอผู้นั้น คือ พระอินทร์ ฐพิษเป็นผู้รักษา...ผู้มาก่อนนั้นเกี่ยว คือ เธอทิศตะวันตก อธิปติ

¹¹ อุดม จันทะดวง, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องน้ำโสมและเครื่องดื่มอื่นๆ ในคัมภีร์พระเวท,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ สาขาวิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545), หน้า 84. และดูเพิ่มเติมใน ศักดิ์ศรี แยมันดดา, “พระอินทร์,” ในวิทยารัตนสาร: รวมบทความวิชาการ อักษรศาสตร์ของศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ศรี แยมันดดา, หน้า 154-155.

^{*} ในอวสวลาณะ คฤหยสูตรซึ่งเป็นสูตรที่เกี่ยวกับการทำพิธีกรรมในครัวเรือน มีการกล่าวถึงการทำพิธีบูชาทิศหลักทั้ง 4 ต่อพระรุทรด้วย ดู ĀśvGr. 4. 8. 23-24

¹² VS. 16.17

ของเธอผู้นั้น คือ พระโสม ภูพิชเป็นผู้รักษา... ผู้มีความมั่งคั่งนั้น
 เทียว คือ เธอทิศเหนือ นั้น อธิบัติของเธอผู้นั้น คือ พระวรุณ ภูสาย
 ขวางเป็นผู้รักษา... ผู้เป็นใหญ่นั้น เทียว คือ เธอทิศใหญ่ อธิบัติของ
 เธอผู้นั้น คือ พระพฤษสปีติ ภูสีขาเป็นผู้รักษา... ผู้มีอำนาจนั้น
 เทียว คือ เธอทิศนี้ อธิบัติของเธอผู้นั้น คือ พระยม ภูที่มีจุดที่คอ
 เป็นผู้รักษา ผู้เป็นใหญ่ผู้ใดและผู้ปกครองผู้ใด ขอความนอบน้อม
 จงมีแต่เทพทั้ง 2 นั้น ขอเทพทั้ง 2 โปรดประทานความเมตตาแก่เรา
 ทั้งหลาย คนทั้งหลายเหล่านั้น เราทั้งหลายเกลียดซึ่งผู้ใดและผู้ใด
 เกลียดซึ่งพวกเราทั้งหลาย ข้าพเจ้าย่อมวางซึ่งผู้นั้นในชากรรไกรของ
 พระองค์ทั้ง 2¹³

สิ่งที่น่าสังเกต คือ มนตร์ดังกล่าวมีการกล่าวถึง “ทิศใหญ่” (brhatī diś)
 และ “ทิศนี้” (iyam diś) ซึ่งยังไม่แน่ชัดว่าหมายถึงทิศใด หากแต่เนื้อความดังกล่าวมีลักษณะพ้อง
 กับเนื้อความในอถรรพเวท ภาณท์ที่ 3 สุกตะที่ 27 บทที่ 1-6 ดังนี้

ทิศตะวันออกมีพระอัคนีเป็นอธิบดี มีงูสีดำเป็นผู้รักษา
 มีเทพกลุ่มอาทิตย์เป็นศร ขอความนอบน้อมจงมีแต่สิ่งเหล่านี้ คือ ทิศ
 ทั้งหมดเหล่านั้น อธิบัติเหล่านั้น ผู้รักษาเหล่านั้น ศรเหล่านั้น ผู้ใด
 ย่อมเกลียดซึ่งเราทั้งหลาย เราทั้งหลายย่อมเกลียดซึ่งผู้ใด เรา
 ทั้งหมดย่อมวางท่านผู้นั้นในฟันของพระองค์ทั้ง 2 ทิศได้มีพระ
 อินทร์เป็นอธิบดี มีงูสายขวางเป็นผู้รักษา มีบรรพบุรุษเป็นศร... ทิศ
 ตะวันตกมีพระวรุณเป็นอธิบดี มีภูพิชเป็นผู้รักษา มีอาหารเป็นศร...
 ทิศเหนือมีพระโสมเป็นอธิบดี มีภูพิชเป็นผู้รักษา มีสายฟ้าเป็นศร...
 ทิศตรงกลางที่มั่นคงมีพระวิษณุเป็นอธิบดี มีงูที่มีจุดที่คอเป็น
 ผู้รักษา มีพีชสมุนไพรมีพระพฤษสปีติเป็น
 อธิบดี มีงูสีขาเป็นผู้รักษา มีฝนเป็นศร...¹⁴

ในอถรรพเวท กล่าวถึง เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ (Digadhipati)
 จำนวน 6 องค์ ได้แก่ พระอัคนี ผู้เป็นใหญ่ในทิศตะวันออก พระอินทร์ ผู้เป็นใหญ่ในทิศใต้ พระ
 วรุณ ผู้เป็นใหญ่ในทิศทิศตะวันตก พระโสม ผู้เป็นใหญ่ในทิศเหนือ พระวิษณุ ผู้เป็นใหญ่ในทิศ

¹³ TS. 5.5.10.1-2

¹⁴ AV. 3.27.1-6

ตรงกลางที่มั่นคง* และ**พระพฤหัสปติ** ผู้เป็นใหญ่ในทิศเบื้องบน จะเห็นได้ว่าเนื้อความส่วนใหญ่ใน อถรรพเวทมีลักษณะพ้องกับไตตติริยะะ สังหิตา แต่ก็มีส่วนที่แตกต่างกันอยู่บ้าง กล่าวคือ ทั้ง 2 คัมภีร์กล่าวถึงตำแหน่งของทิศที่พระวรุณและพระโสมเป็นใหญ่สลับกัน อย่างไรก็ตาม ในอถรรพเวท บางบทได้ระบุไว้ว่าพระโสมเป็นใหญ่ในทิศตะวันตกซึ่งพ้องกับไตตติริยะะ สังหิตา ดังข้อความว่า **“พระโสมผู้เป็นใหญ่และผู้ประทานความเมตตาอยู่ ณ ทิศใต้ ทิศนั้นเป็นทิศที่ประเสริฐอย่าง แน่นนอนในทิศตะวันตก”**¹⁵ แสดงให้เห็นว่า ทิศที่พระโสมเป็นใหญ่มิใช่มีความไม่ลงรอยกันอยู่ อีกทั้งในอถรรพเวทยังได้กล่าวถึงเรื่องศรเพิ่มเติมขึ้นมา ในอถรรพเวท กล่าวถึง พระพฤหัสปติ เป็น เทวดาผู้เป็นใหญ่ในทิศเบื้องบน (ūrdhvā diś) และมีงูสีขาว (śvitra) เป็นผู้รักษา เช่นเดียวกับ ไตตติริยะะ สังหิตา จึงมีความเป็นไปได้ว่าทิศใหญ่ (brhatī diś) ในไตตติริยะะ สังหิตาน่าจะหมายถึง ทิศเบื้องบน ส่วนทิศตรงกลางที่มั่นคงในอถรรพเวทที่มีงูที่มีจุดที่คอ (kalmāṣagrīva) เป็นผู้รักษา ก็พ้องกับทิศนี้ (iyam diś) ในไตตติริยะะ สังหิตา แม้ว่าทิศดังกล่าวจะมีเทวดาผู้เป็นใหญ่ต่างกันแต่มี ชื่อที่รักษาเหมือนกัน จึงมีความเป็นไปได้ว่าทิศนี้ (iyam diś) ที่มีพระยมเป็นอธิบดี น่าจะ หมายถึงทิศตรงกลางที่มั่นคง (dhruvā diś) ที่มีพระวิษณุเป็นอธิบดี

จากหลักฐานข้างต้นย่อมแสดงให้เห็นว่าชาวอารยันมีความคิดเรื่องการ บูชาทิศมาเป็นเวลานานแล้ว โดยที่ผู้รจนาคัมภีร์กำหนดให้ทิศสำคัญต่าง ๆ มีเทวดาเป็น **อธิปติ (adhipati)*** คือเป็นผู้เป็นใหญ่ในทิศนั้น

ในอถรรพเวท กานท์ที่ 4 สุกตะที่ 40 บทที่ 1-7 มีบทสวดกล่าวถึง เทวดาที่อยู่ในทิศต่าง ๆ จำนวน 7 ทิศ

ข้าแต่ชาตเวทัส (พระอัคนี) คนทั้งหลายเหล่าใด บวงสรวง อยู่จากทางเบื้องหน้า คนทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมได้รับการพิจารณา และปฏิบัติเหมือนกับว่าเป็นศัตรูของเราจาก**ทิศตะวันออก** เมื่อคน ทั้งหลายเหล่านั้นปะทะซึ่ง**พระอัคนี**แล้ว จงได้รับบาดเจ็บ เรายอม ฆ่าซึ่งคนทั้งหลายเหล่านั้นจากทางเบื้องหลังด้วยการโจมตี

ข้าแต่ชาตเวทัส คนทั้งหลายเหล่าใด บวงสรวงอยู่จากทาง เบื้องขวา คนทั้งหลายเหล่านั้น ย่อม...จาก**ทิศใต้** เมื่อคนทั้งหลาย เหล่านี้ปะทะซึ่ง**พระยม**แล้ว จงได้รับบาดเจ็บ...

* หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ กล่าวว่า พระวิษณุ เป็นเทพผู้รักษาทิศเบื้องล่าง แต่ผู้วิจัยเห็นว่า ควรรักษาทิศตรงกลางที่มั่นคงมากกว่า เนื่องจากใช้บทว่า dhruvā diś ดูเพิ่มเติมใน หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, **ปราสาทเขาพระวิหาร** (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, 2536), หน้า 541-542.

¹⁵ AV. 12.3.9

* ศัพท์ว่า **อธิปติ (adhipati)** เป็นนามศัพท์เพศชาย หมายถึง **ผู้ปกครอง, ผู้สั่งการ, ผู้เป็นใหญ่, พระราชา** สร้างมาจาก อธิ อุปสรรค ร่วมกับ ปต-ธาตุ (√pat) ดู **SED.**, pp. 21, 580, 582

ข้าแต่ชาตเวทิส คนทั้งหลายเหล่าใด บวงสรวงอยู่จากทาง
เบื้องหลัง คนทั้งหลายเหล่านั้น ย่อม...จากทิศตะวันตก เมื่อคน
ทั้งหลายเหล่านั้นปะทะซึ่งพระวรุณแล้ว จงได้รับบาดเจ็บ...

ข้าแต่ชาตเวทิส คนทั้งหลายเหล่าใด บวงสรวงอยู่จากทาง
เบื้องซ้ายคนทั้งหลายเหล่านั้น ย่อม...จากทิศเหนือ เมื่อคนทั้งหลาย
เหล่านั้นปะทะซึ่งพระโสมแล้ว จงได้รับบาดเจ็บ...

ข้าแต่ชาตเวทิส คนทั้งหลายเหล่าใด บวงสรวงอยู่จากทาง
เบื้องล่างคนทั้งหลายเหล่านั้น ย่อม...จากทิศตรงกลางที่มีนคงเมื่อ
คนทั้งหลายเหล่านั้นปะทะซึ่งแผ่นดินแล้ว จงได้รับบาดเจ็บ...

ข้าแต่ชาตเวทิส คนทั้งหลายเหล่าใด บวงสรวงอยู่จากทาง
ชั้นบรรยากาศคนทั้งหลายเหล่านั้น ย่อม...จากทิศในชั้น
บรรยากาศ เมื่อคนทั้งหลายเหล่านั้นปะทะซึ่งพระวายุแล้ว จงได้รับ
บาดเจ็บ...

ข้าแต่ชาตเวทิส คนทั้งหลายเหล่าใด บวงสรวงอยู่จากทาง
เบื้องบนคนทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมได้รับการพิจารณาและปฏิบัติ
เหมือนกับว่าเป็นศัตรูของเราจากทิศเบื้องบน เมื่อคนทั้งหลาย
เหล่านั้นปะทะซึ่งพระสุรยะแล้ว จงได้รับบาดเจ็บ เราย่อมฆ่าซึ่งคน
ทั้งหลายเหล่านั้นจากทางเบื้องหลังด้วยการโจมตี¹⁶

ในอถรรพเวท กาณท์ที่ 15 สุกตะที่ 14 บทที่ 1-5 มีบทสวดกล่าวถึง
เทวดาที่อยู่ในทิศต่างๆ จำนวน 5 ทิศ

เขาผู้เคลื่อนไปแล้วสู่ทิศตะวันออก กลายเป็นกลุ่มเทพ
มารุต ขณะที่เคลื่อนไปอยู่ กระทำแล้วซึ่งใจให้เป็นผู้กินอาหาร ผู้ใด
รู้แล้วอย่างนี้ ผู้นั้นย่อมเป็นผู้กินอาหารด้วยการกินอาหารคือใจ

เขาผู้เคลื่อนไปแล้วสู่ทิศใต้ กลายเป็นพระอินทร์ ขณะที่
เคลื่อนไปอยู่ กระทำแล้วซึ่งผละกำลังให้เป็นผู้กินอาหาร ผู้ใดรู้แล้ว
อย่างนี้ ผู้นั้นย่อมเป็นผู้กินอาหารด้วยการกินอาหารคือผละกำลัง

เขาผู้เคลื่อนไปแล้วสู่ทิศตะวันตก กลายเป็นพระวรุณราช
ขณะที่เคลื่อนไปอยู่ กระทำแล้วซึ่งน้ำให้เป็นผู้กินอาหาร ผู้ใดรู้แล้ว
อย่างนี้ ผู้นั้นย่อมเป็นผู้กินอาหารด้วยการกินอาหารคือน้ำ

¹⁶ AV. 4.40.1-7

เขาผู้เคลื่อนไปแล้วสู่ทิศเหนือ กลายเป็นพระโสมราช
ขณะที่เคลื่อนไปอยู่ กระทำแล้วซึ่งเครื่องสังเวทที่บวงสรวงแล้วโดย
ฤๅษี 7 คน ให้เป็นผู้กินอาหาร ผู้ใดรู้แล้วอย่างนี้ ผู้นั้นยอมเป็นผู้กิน
อาหารด้วยการกินอาหารคือเครื่องสังเวท

เขาผู้เคลื่อนไปแล้วสู่ทิศตรงกลางที่มั่นคง กลายเป็น
พระวิษณุ ขณะที่เคลื่อนไปอยู่ กระทำแล้วซึ่งวิราชให้เป็นผู้กิน
อาหาร ผู้ใดรู้แล้วอย่างนี้ ผู้นั้นยอมเป็นผู้กินอาหารด้วยการกิน
อาหารคือ วิราช¹⁷

3.1.1.2 แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีพราหมณะ-อุปนิษัท

ในไอตเรยะ พราหมณะ¹⁸ และศตปถพราหมณะ¹⁹ แบ่งเทพเจ้าออกเป็น 3
กลุ่ม เช่นเดียวกับสมัยพระเวท แต่เรียกชื่อกลุ่มและจำนวนเทพเจ้าของแต่ละกลุ่มต่างออกไป เช่น
กลุ่มที่อยู่บนโลกเรียกว่า “กลุ่มเทพวสุ” มี 8 องค์ กลุ่มที่อยู่ในบรรยากาศเรียกว่า
“กลุ่มเทพรุทระ” มี 11 องค์ และกลุ่มที่อยู่ในสวรรค์เรียกว่า “กลุ่มเทพอาทิตย์” มี 12 องค์ รวม
เป็น 31 องค์ ในคัมภีร์ศตปถพราหมณะ ระบุไว้ว่าตำแหน่งของเทพที่เหลือ 2 ตำแหน่งนั้นอาจ
จัดสรรให้เทยาสและปฤถิวี หรือพระอินทร์และพระประชาบดี ส่วนไอตเรยะ พราหมณะ จัดสรรให้
วัชฎการและพระประชาบดี เทพเจ้าในคัมภีร์พราหมณะจึงมีจำนวน 33 องค์เท่ากับคัมภีร์
พระเวท²⁰

ในไอตเรยะ พราหมณะ กล่าวถึง พราหมณ์ฤตวิษวตัญญูเชิญเทพเจ้า
ประจำทิศต่างๆ ให้มาร่วมถวายการรตนน้ำอภิเชกแต่พระราชานในพิธีโอมทรมหาภิเชกซึ่งเป็นการ
จำลองเหตุการณ์ที่ถวายเทพกลุ่มต่างๆ ได้ถวายการรตนน้ำอภิเชกแต่พระอินทร์เป็นเวลา 31 วัน
ได้แก่ กลุ่มเทพวสุ ผู้เป็นเทพประจำทิศตะวันออก กลุ่มเทพรุทระ ผู้เป็นเทพประจำทิศใต้
กลุ่มเทพอาทิตย์ ผู้เป็นเทพประจำทิศตะวันตก กลุ่มเทพวิศเวทเวา ผู้เป็นเทพประจำทิศเหนือ
กลุ่มเทพมรุตและอังคิรัส ผู้เป็นเทพประจำทิศเบื้องบน กลุ่มเทพสาธยะ ผู้เป็นเทพประจำทิศ
ตรงกลางที่มั่นคง²¹ การกล่าวอัญเชิญคณะเทพที่อยู่ประจำทิศต่างๆ ให้มาร่วมในพิธีโอมท-
รมหาภิเชก อาจเป็นลักษณะเฉพาะของพิธีดังกล่าว เนื่องจากเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในสมัย
พระเวทมีเพียงทิศละองค์มิได้กล่าวเป็นคณะเทพ อีกทั้งในคัมภีร์อื่นๆ ก็ได้กล่าวถึงคณะเทพ
ดังกล่าวในฐานะเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่าทิศทั้ง 6 ที่กล่าวถึงในคัมภีร์

¹⁷ AV. 15.14.1-5

¹⁸ ĀitBr. 2.18.8

¹⁹ ŚBr. 4.5.7.2

²⁰ A. A. Macdonell, *Vedic Mythology*, p. 19.

²¹ ĀitBr. 8.4.5; 8.3.3

ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดเรื่องทิสและโลกในคัมภีร์พราหมณะที่ยังคงได้รับอิทธิพลมาจากสมัยพระเวทและยังไม่ปรากฏความคิดเรื่องดินแดนที่อยู่ใต้พื้นโลก

คัมภีร์ในสมัยพราหมณะ-อุปนิษัทที่กล่าวถึงเทวดาผู้รักษาทิศโดยตรง ได้แก่ พุททธารณยกะ อุปนิษัท อธิบายที่ 3 พราหมณะที่ 9 บทที่ 19-24²² ศากลยะตั้งคำถามกับ ยาชญวาลกยะว่า “ข้าพเจ้า (ศากลยะ) รู้จักทิศทั้งหลาย ท่าน (ยาชญวาลกยะ) รู้จักทิศทั้งหลายพร้อมทั้งเทวดาผู้อยู่ประจำทิศเหล่านั้นหรือไม่” (diśo veda sadevāḥ sapraṭiṣṭhā iti yad diśo vettha sa devāḥ sapraṭiṣṭhāḥ) ยาชญวาลกยะ ตอบว่า “ข้าพเจ้ารู้” จากนั้นเป็นบทสนทนาระหว่างทั้งคู่ กล่าวถึงทิศทั้ง 5 และเทวดาผู้อยู่ประจำทิศจำนวน 5 องค์ ได้แก่ พระอาทิตย์ เทวดาผู้อยู่ประจำทิศตะวันออก พระยม เทวดาผู้อยู่ประจำทิศใต้ พระวรุณ เทวดาผู้อยู่ประจำทิศตะวันตก พระโสม เทวดาผู้อยู่ประจำทิศเหนือ พระอัคนี เทวดาผู้อยู่ประจำทิศตรงกลางที่มั่นคง* ในฉานโทคยะ อุปนิษัท กล่าวถึงเทวดาผู้อยู่ประจำทิศ จำนวน 5 องค์ ได้แก่ พระอาทิตย์ ทรงรักษาทิศตะวันออก พระจันทร์ ทรงรักษาทิศใต้ พระอัคนี ทรงรักษาทิศตะวันตก พระปรรชณะ ทรงรักษาทิศเหนือ พระพาย ทรงรักษาทิศเบื้องบน²³

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่า ในคัมภีร์สมัยพระเวทจนถึงพราหมณะ-อุปนิษัทยังไม่ปรากฏความคิดเรื่องโลกบาล แต่มีความคิดเรื่อง “เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ” ปรากฏหลักฐานเป็นลายลักษณ์มาตั้งแต่สมัยพระเวท ในฤคเวทกล่าวถึงเทพเจ้าเพียงองค์เดียว เป็น “เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศทั้งหลาย” หรือ “ทิศามุปติ” (Diśampati) โดยมีได้เจาะจงทิศใดทิศหนึ่งแต่มีนัยถึงทิศทางที่อยู่บนพื้นโลก ต่อมาในยชุรเวทและอถรรพเวทกล่าวถึงเทพเจ้าองค์สำคัญหลายองค์ในฐานะ “เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ” หรือ “ทิศธิปติ” (Digadhipati) โดยกำหนดให้เทพเจ้าเหล่านั้นเป็นใหญ่ในทิศต่างๆ จำนวน 5 ทิศ ได้แก่ ทิศหลักทั้ง 4 ตามมิตติการมองทิศในแนวราบ กับ ทิศตรงกลางที่มั่นคง จำนวน 6 ทิศ ได้แก่ ทิศหลักทั้ง 4 ทิศตรงกลางที่มั่นคง และทิศเบื้องบน จำนวน 7 ทิศ ได้แก่ ทิศหลักทั้ง 4 ทิศตรงกลางที่มั่นคง ทิศในชั้นบรรยากาศและทิศเบื้องบน ในคัมภีร์อุปนิษัทกล่าวถึงเทพเจ้าที่อยู่ประจำทิศ จำนวน 5 ทิศ ได้แก่ ทิศหลักทั้ง 4 ส่วนทิศที่ 5 ที่เพิ่มเข้ามามีทั้งทิศตรงกลางที่มั่นคงและทิศเบื้องบน จะเห็นได้ว่าทิศที่ปรากฏในยชุรเวทและอถรรพเวทมีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องโลกในสมัยพระเวทโดยมีผู้พูดเป็นศูนย์กลาง กล่าวคือ มีทิศที่สัมพันธ์กับพื้นโลก ได้แก่ ทิศหลักทั้ง 4 และทิศตรงกลางที่มั่นคง ทิศที่สัมพันธ์กับชั้นบรรยากาศ ได้แก่ ทิศในชั้นบรรยากาศ และทิศที่สัมพันธ์กับสวรรค์ ได้แก่ ทิศเบื้อง

²² BrhadārUp. 3.9.19-24

* หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงอธิบายว่า พระอัคนีเป็นเทวดาที่ประจำอยู่ที่ทิศเบื้องบน แต่ผู้วิจัยเห็นว่าควรหมายถึง ทิศตรงกลางที่มั่นคง เนื่องจากต้นฉบับภาษาสันสกฤตว่า: “kim devato' syām dhruvāyām diśyasīti agni-devata iti.” ดูใน หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม, หน้า 171

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 171.

บน ส่วนทิศเบื้องล่างยังมีได้กล่าวถึง เนื่องจากยังไม่ปรากฏความคิดเรื่องส่วนที่อยู่ใต้พื้นผิวโลกในสมัยนี้ ทิศที่ปรากฏในคัมภีร์อุปนิษัทก็ความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องโลกในสมัยพราหมณะ-อุปนิษัทด้วยเช่นกัน

เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศหรือเทวดาที่อยู่ประจำทิศมาจากกลุ่มเทวดาที่อาศัยอยู่ในโลกมนุษย์ ในบรรยากาศ และในสวรรค์ ซึ่งล้วนเป็นเทพเจ้าที่ได้รับความนิยมหรือถูกยกย่องไว้ในฐานะที่สูงส่งในหมู่ชาวอารยันอยู่แล้ว หากพิจารณาสถานที่อยู่ของเทพเจ้าดังกล่าวกับตำแหน่งของทิศที่เป็นใหญ่จะเห็นถึงความไม่ลงรอยกันอยู่บ้าง เช่น พระพฤหัสปติ ซึ่งเป็นเทพเจ้าที่อยู่ในโลกมนุษย์ กลับเป็นใหญ่ในทิศเบื้องบน พระวิษณุ ซึ่งเป็นเทพเจ้าที่อยู่ในสวรรค์ กลับเป็นใหญ่ในทิศตรงกลางที่มั่นคง เป็นต้น ส่วนเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศหลักทั้ง 4 ส่วนมากเป็นเทพเจ้าที่อยู่ในโลกมนุษย์และในบรรยากาศ จะเห็นได้ว่า แนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศที่ปรากฏในวรรณคดีสมัยพระเวทจนถึงพราหมณะ-อุปนิษัท ยังไม่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างสถานที่อยู่ของเทวดากับทิศที่เป็นใหญ่อย่างชัดเจน ดังที่ผู้วิจัยได้สรุปไว้ ดังนี้

ตารางที่ 4 ตารางแสดงเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในสมัยพระเวท-พราหมณะ-อุปนิษัท

ทิศ	เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ					
	ยชुरเวท	อถรรพเวท			อุปนิษัท	
ตะวันออก	อัคนี	อัคนี	อัคนี	มารุต	อาทิตย์	อาทิตย์
ใต้	อินทร์	อินทร์	ยม	อินทร์	ยม	จันทร์
ตะวันตก	โซม	วรุณ	วรุณ	วรุณ	วรุณ	อัคนี
เหนือ	วรุณ	โซม	โซม	โซม	โซม	อินทร์
เบื้องบน	พฤหัสปติ	พฤหัสปติ	สุริยะ			วายุ
ตรงกลางที่มั่นคง	ยม	วิษณุ	แผ่นดิน (ภูมิ)	วิษณุ	อัคนี	
ในชั้นบรรยากาศ			วายุ			

เทวดาบางองค์มีการการระบุถึงสถานที่อยู่อาศัยอย่างชัดเจนเอาไว้ตั้งแต่สมัยพระเวท อาทิ ในอถรรพเวท²⁴ กล่าวว่า พระยม เป็นเทพแห่งบรรพบุรุษหรือปิตุ มีอาณาจักรอยู่ทางทิศใต้ ส่วนพระวรุณประทับอยู่ในน้ำหากแต่น้ำในที่นี้คงเป็นห้วงน้ำในชั้นบรรยากาศมากกว่า อีกทั้งพระองค์ยังเป็นเทพเจ้าที่มีความเกี่ยวข้องกับน้ำโดยตรง อาทิ ทรงเป็นเจ้าของน้ำบ้าง ทรงเป็นเจ้าของฝนบ้าง และทรงเป็นโอรสแห่งน้ำ²⁵ ในอถรรพเวท²⁶ กล่าวว่า พระวรุณทรงปกครองอยู่ทางทิศตะวันตกเป็นครั้งแรก อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาค้นคว้า เมื่อพระยมและพระวรุณมีฐานะเป็น “ทิวศิปติ” ก็มีได้ทรงอยู่ประจำทางทิศใต้และทิศตะวันตกเสมอไป จากตาราง

²⁴ AV. 12.3.8

²⁵ นภาพรรณ โอวัฒนากิจ, “แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 66-67.

²⁶ AV. 1.31.1; 3.27.3; 12.53.9, 57

ข้างต้น อาจหาแนวโน้มของความสัมพันธ์ระหว่างเทวดากับทศที่เป็นใหญ่ได้จากจำนวนรายนามของเทวดาที่ปรากฏซ้ำในวรรณคดีสมัยพระเวทจนถึงพราหมณ์-อุปนิษัท กล่าวคือ พระอัคนี เป็นเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศตะวันออก พระอินทร์ เป็นเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศทิศใต้ พระวรุณ เป็นเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศตะวันตก และพระโสม เป็นเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศเหนือ

รายนามของเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศล้วนแต่เป็นเทพเจ้าที่ชาวอารยันนับถือมากเป็นลำดับต้นๆ และมีความเกี่ยวข้องกับมนุษย์ในทางใดทางหนึ่ง ดังที่ผู้วิจัยได้รวบรวมบทบาทของเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศที่สำคัญไว้ อาทิ พระอินทร์ พระยม พระวรุณ และพระอัคนี กล่าวคือ พระอินทร์เป็นเทพที่มีผู้นับถือมากที่สุดและมีบทสวดสรรเสริญมากที่สุดในยุคเวทสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเทพที่ชาวอารยันรู้จักกันมาก่อนที่จะเริ่มอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่อินเดีย ดังจะเห็นได้จากชื่อของพระอินทร์ที่ปรากฏในคัมภีร์อเวสตะ (Avesta) ของอิหร่าน ความยิ่งใหญ่ของพระองค์ถูกกล่าวไว้มากทั้งในฐานะที่ทรงเป็นเทพที่มีสายฟ้าเป็นอาวุธ เป็นผู้พิชิตมนุษย์แห่งความแห้งแล้งหรือความมืดอย่างวฤตระ เป็นผู้ปลดปล่อยสายน้ำให้เป็นอิสระ เป็นผู้ให้แสงสว่างแก่ฟ้าและดิน เป็นผู้ประทานฝน เป็นเทพแห่งสงคราม เป็นต้น ชาวอารยันมักสวดอ้อนวอนขอพระองค์ให้พระองค์ประทานความมั่นคงและทรัพย์สินอื่นๆ ด้วย²⁷ พระวรุณเป็นเทพที่เก่าแก่และสำคัญที่สุดพระองค์หนึ่งของชาวอารยัน มาก่อนที่ชาวอารยันจะเริ่มอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่อินเดียเช่นเดียวกับพระอินทร์ พระองค์มีฉายาว่า อสุระ (asura cf. Av. ahura 'the god, lord') พระองค์มีภารกิจอันยิ่งใหญ่ในฐานะเทพเจ้าผู้พิทักษ์และชำระไว้ซึ่งกฎระเบียบแห่งจักรวาลอันผู้ใดจะละเมิดมิได้ เรียกว่า "ฤตะ" และมีหน้าที่ลงโทษผู้กระทำความผิดด้วยบ่วงของพระองค์²⁸ พระยมเป็นมนุษย์คนแรกที่ตาย ปราชญ์ทางสันสกฤตบางท่านถือว่าพระยมและยมีน้องสาวฝาแฝดเป็นมนุษย์คู่แรกผู้ให้กำเนิดมนุษยชาติ เป็นผู้ถือดูแลดินแดนพิตฤและเป็นราชาแห่งบรรพบุรุษผู้ล่วงลับ²⁹ พระอัคนีทรงเป็นไฟที่อยู่บนพื้นโลก บรรยากาศและสรวงสวรรค์ ทรงมีอำนาจยิ่งใหญ่กว่าเทพองค์อื่นๆ ความยิ่งใหญ่ของพระองค์จึงแผ่กว้างไปทั่วทั้งสวรรค์และโลก จนเป็นที่ยำเกรงต่อหมู่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย พระองค์ยังรักษาและควบคุมสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ภายใต้กฎฤตะอันเป็นกฎของจักรวาลด้วยคล้ายกับหน้าที่ของพระวรุณ พระองค์ทรงเป็นสื่อกลางที่เชื่อมระหว่างมนุษย์กับเทพเจ้าผ่านทางพิธีกรรมบวงสรวง เนื่องจากชาวอารยันเชื่อว่าเครื่องสังเวจจะส่งถึงเทพเจ้าที่ตนเคารพนับถือผ่านทางไฟ โดยพระอัคนีทรงเผาไหม้เครื่องสังเวจ จนเกิดเป็นเปลวไฟและควันไฟพุ่งออกจากร่างกายของพระองค์ขึ้นไปสู่ท้องฟ้าเพื่อนำเครื่องสังเวจไปถวายแด่เทพเจ้า พระอัคนีจึงเป็นเสมือนเป็นปากและลิ้นของเทพเจ้า นอกจากนี้พระองค์ยังทรงเป็นเทพของพวกนักบวชที่ทำ

²⁷ ดูเพิ่มเติมใน เกื้อพันธ์ นาคนุปผา, "พระอินทร์ในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และวรรณคดีไทย."

²⁸ ดูเพิ่มเติมใน นภาพรรณ โอวัฒนากิจ, "แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต."

²⁹ ดูเพิ่มเติมใน อัญชลี จิตรสุคนธ์, "พระยมในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และไทย."

พิธีบูชาด้วยไฟ และเป็นศูนย์กลางของทุกชีวิตภายในบ้าน เพราะทุกบ้านจะมีไฟเพื่อให้แสงสว่าง สร้างความอบอุ่น ตลอดจนใช้สำหรับหุงต้ม พระองค์จึงเป็นเทพที่อยู่ประจำทุกครัวเรือน³⁰

จะเห็นได้ว่า เทพเจ้าแต่ละองค์ต่างก็มีบทบาทหน้าที่หลักและมีลักษณะเด่นเฉพาะตนที่แตกต่างกัน แต่เมื่อนำมากล่าวร่วมกันในฐานะ “เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ” กลับมีบทบาทร่วมกันในการป้องกันศัตรูภายนอก ภูตผี สิ่งชั่วร้ายที่มาจากทิศต่าง ๆ ไม่ให้เข้ามาทำอันตรายพราหมณ์ผู้สวดอถรรพเวท หรือ พราหมณ์ผู้ทำหน้าที่บูชาไฟ ดังจะเห็นได้จากเนื้อหาที่กล่าวถึงในคัมภีร์อถรรพเวท อาทิ มन्ตร์หรือคาถาอาคมสำหรับส่งศัตรูไปเพื่อให้สูญลงโทษ (A charm consigning an enemy to the serpents for punishment ใน AV. 3.27.1-6) มन्ตร์สำหรับต้านผู้บูชาซึ่งเป็นศัตรู (A charm against rival worshippers ใน AV. 4.40.1-7)* โดยที่เทวดาจะประจำอยู่ตามทิศต่าง ๆ รอบตัวของพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีบวงสรวงเพื่อ “คุ้มครอง” และ “ทำลาย” ศัตรูหรือผู้ที่ไม่แสดงเคารพ มन्ตร์ทุกบทจึงกล่าวถึงทิศตรงกลางที่มั่นคงอันหมายถึง ทิศของพราหมณ์ผู้กำลังประกอบพิธีอยู่ซึ่งเป็นทิศที่มั่นคงและเป็นศูนย์กลางของมณฑลพิธี ส่วนผู้ที่ทำหน้าที่ “รักษาทิศ” อย่างแท้จริง คือ เหล่าบรรดาอสรพิษดังปรากฏหลักฐานในไตตติริยะ สังหิตา และอถรรพเวท

³⁰ ดูเพิ่มเติมใน ธีรศานต์ ประจันพล, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระอัคนีในวรรณคดีสันสกฤต.”

* เนื้อหาที่ปรากฏในอถรรพเวทสะท้อนให้เห็นถึงความหมายดั้งเดิมของคัมภีร์ดังกล่าว เดิมอถรรพเวทมีชื่อเต็ม “อถรวาจิรสุ” (Atharvāṅgiras) แยกศัพท์เป็น อถรว (Atharvan) และ องฺจิรสุ (Aṅgiras) ศัพท์ว่า “อถรว” ตรงกับภาษาของชาวเปอร์เซียในอเวสตะว่า อาถรวัน (āthravan) ซึ่งสร้างศัพท์มาจาก อาตฺร (ātar) หรือ อาถฺร (āthar) ตรงกับภาษาพระเวทว่า อถฺร (athar) แปลเหมือนกันว่า ไฟ คำว่า อถรวน จึงหมายถึง “นักบวชผู้ทำหน้าที่บูชาไฟ” (Fire people, Fire-priest หรือ Fire-worshippers) ส่วนศัพท์ว่า “องฺจิรสุ” มีความหมายเดียวกับ “อถรวน” หมายถึง “คณนักรบวชผู้ทำหน้าที่บูชาไฟ” ต่อมาก็กลายเป็น “(สูตรที่ใช้ท่องจำเป็น) อาคมขลัง” อย่างไรก็ดี M. Winternitz กล่าวว่า สองคำนี้มีความหมายต่างกันอยู่ อถรว มุ่งถึงบทมนตร์ซึ่งก่อให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุข ขณะที่ องฺจิรสุ เป็นมนตร์ดำ (Black Magic) ใช้ต่อสู้กับศัตรูภายนอกบ้าง ภูตผีหรือหมอผีชั่วร้ายพวกอื่นบ้าง ดังนั้น “อถรวาจิรสุ” ซึ่งเป็นชื่อเต็มของอถรรพเวทจึงหมายรวมเอาบทมนตร์หรือคาถาอาคม 2 ประเภท *ประเภทแรก* คือบทมนตร์ที่ใช้สวดเพื่อให้เกิดความเจริญรุ่งเรือง *ประเภทที่สอง* เป็นบทสวดใช้สวดป้องกันตัวยามที่เผชิญศัตรูหรือขจัดสิ่งชั่วร้ายโดยเฉพาะ สอดคล้องกับจุดประสงค์ของคัมภีร์ดังกล่าวว่า “To appease, to bless and to curse” ซึ่งเมื่อขยายความแล้วหมายถึง “เอาใจ (ภูตผีปิศาจ) อวยพร (ผู้เป็นมิตร) และสาปแช่ง (ศัตรู) ต่อมานิยมเรียกสั้นๆ เฉพาะคำแรกว่า **อถรวเวทสังหิตา** หรือ **อถรรพเวท** หมายถึง “ความรู้ในเรื่องสูตรซึ่งใช้เป็นเวทมนตร์” (Knowledge of magic formulas) อ้างถึงใน ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์, “วิเคราะห์เรื่องราวเกี่ยวกับพระปริตร,” ใน ประพนธ์ อัครวิรุฬหการ และอนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, บรรณาธิการ, **อายุบวร รุกพระคุณครู**, (กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), หน้า 144; วิสุทธ์ บุญยกุล, “ประเภทวรรณคดีสันสกฤต ตั้งแต่สมัยสังหิตาถึงธรรมศาสตร์,” ใน **วิสุทธอักษร**, หน้า 6-7.

ดังนั้น “ทิสามปติ” หรือ “ทิศิปติ” จึงมิได้เป็นชื่อเฉพาะของเทพเจ้าองค์ใดองค์หนึ่ง หรือเป็นบุคลาธิษฐานของปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่ได้รับการบูชาให้เป็นเทพเจ้าโดยตรง แต่อาจเป็นชื่อเรียก ฉายา ชื่อตำแหน่ง คุณสมบัตินี้ หรือ หน้าที่หนึ่งของเทพเจ้าที่ได้รับการนับถือในหมู่ชาวอารยันอยู่แล้ว

หากพิจารณาจากบทบาทของเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ ในสมัยพระเวทจนถึงพราหมณะ-อุปนิษัท อาจสะท้อนให้เห็นความคิดเรื่องโลกบาลได้เช่นกัน กล่าวคือ “โลกบาล” (P., Skt. Lokapāla) เป็นศัพท์สมาสระหว่างศัพท์ว่า “โลก” กับ “บาล” (P. pāla) ซึ่งสร้างมาจาก ปา-ธาตุ (√pā) เมื่อแปลตามรูปศัพท์ หมายถึง “เทวดาผู้ปกป้องหรือคุ้มครองโลก” ข้อที่ควรพิจารณา คือ “โลก” ในที่นี้ หมายถึงสิ่งใด จากข้อมูลที่ผู้วิจัยศึกษาพบว่า “โลก” ที่เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศให้การ คุ้มครอง คือ “โลก” ในความหมายของ “มนุษย์ที่อาศัยอยู่บนโลก” ซึ่งก็คือ ตัวของผู้กล่าวเชิญเทวดาให้มาประจำตามทิศต่างๆ ยังมีได้หมายถึงโลกในเชิงกายภาพอันประกอบด้วย โลก บรรยากาศ และสวรรค์ ดังปรากฏว่า เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศทำหน้าที่ “ปกป้อง” หรือ “คุ้มครอง” ผู้ประกอบพิธีวงสรวงจากภยันตรายทั้งปวงที่มาจากทิศต่างๆ อาจกล่าวได้ว่า เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศมีหน้าที่เป็น “โลกบาล” คือเป็น “เทวดาผู้ปกป้องหรือคุ้มครองมนุษย์”

3.1.1.3 แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีมหากาพย์-ปราณะ

ในสมัยมหากาพย์นี้ชาวอินเดียให้ความเคารพยกย่องเทพเจ้าสูงสุดจำนวน 3 องค์ ได้แก่ พระพรหมผู้สร้าง พระวิษณุผู้รักษา และพระศิวะผู้ทำลาย จะเห็นได้ว่า ชาวอินเดียในยุคสมัยนี้ให้ความสำคัญกับสภาวะของโลก 3 ประการคือ การสร้างขึ้น การธำรงรักษาไว้ และการทำลาย โดยมีพระผู้เป็นเจ้าทั้ง 3 เป็นบุคลาธิษฐานหรือตัวแทนของสภาวะทั้ง 3 นี้ เทพเจ้าสูงสุดทั้ง 3 รวมองค์เรียกว่า “ตรีมูรติ” (trimūrti)³¹ เมื่อเทพเจ้าทั้ง 3 องค์เลื่อนฐานะจากเทพที่ไม่มีความสำคัญในสมัยพระเวทกลายเป็นเทพเจ้าสูงสุดในสมัยมหากาพย์แล้ว เทพเจ้าที่เคยได้รับยกย่องนับถือในหมู่ชาวอารยัน อาทิ พระอินทร์ พระยม พระอัคนี พระโสม พระวรุณ กลับถูกลดสถานภาพให้อยู่ภายใต้ความยิ่งใหญ่ของเทพทั้ง 3 องค์ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมิได้หมายความว่าชาวอินเดียจะเลิกนับถือเทพเจ้าที่เคยมีบทบาทสำคัญในสมัยพระเวท แต่ในทางปฏิบัติเทพเจ้าเหล่านี้จะได้รับการยกย่องให้มีความสำคัญเท่าเทียมกับพระผู้เป็นเจ้าทั้ง 3 แต่มีฐานะเป็นเพียง “โลกบาล”

แนวคิดเรื่องโลกบาลปรากฏอย่างเด่นชัดในวรรณคดีสมัยมหากาพย์ เนื่องจากมีการใช้นามศัพท์ “โลกบาล” ในการกล่าวถึงกลุ่มของเทพเจ้าจำนวน 3 องค์บ้าง หรือ 4 องค์บ้าง อาทิ ในมหาภารตะ อนุศาสนบรรพ แสดงให้เห็นถึงแนวคิดเรื่องโลกบาลในสมัยมหากาพย์ว่า โลกบาลประกอบด้วยเทพเจ้าจำนวน 3 องค์ ดังข้อความว่า “*ไอ้ บุตรแห่งพระเทวาก็*

³¹ J. A. Dobois, **Hindu Manner, Customs and Ceremonies** (New Delhi: Mamta Publication, 1973), pp. 550-556.

แสงสว่างที่ปรากฏใน 3 โลก และโลกจำนวน 3 โลกในโลกทั้งปวง และโลกบาล 3 องค์ (lokapālāstrayaśca) กองไฟในพิธีบวงสรวง 3 กอง และพยางค์ศักดิ์สิทธิ์ 3 พยางค์ เทวดาทั้งหลายทั้งปวงจำนวน 3 องค์³² ข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า “โลกบาล” มีความสัมพันธ์กับการแบ่งจักรวาลออกเป็น 3 ส่วน แต่ไม่มีความสัมพันธ์กับทิศ สังเกตได้จากบริบทที่กล่าวถึง อาทิ “trayo lokās” หมายถึง โลกจำนวน 3 โลก “jyotīmsi” หมายถึง แสงสว่างที่ปรากฏใน 3 โลก³³ “vyāhṛtayas” หมายถึง พยางค์ศักดิ์สิทธิ์ 3 พยางค์ ได้แก่ “ภุรุ” โลก “ภุรุ” บรรยากาศ และ “สุรุ” สวรรค์³⁴ โลกบาลในที่นี้จึงอาจหมายถึง กลุ่มของเทวดาจำนวน 3 องค์ที่ประกอบด้วยเทวดาบนพื้นโลก บรรยากาศ และสวรรค์ ซึ่งแนวคิดดังกล่าวอาจได้รับอิทธิพลจากเทพเจ้าที่เป็นหัวหน้าของโลกในแต่ละส่วนในสมัยพระเวทที่ชาวอารยันสวดอ้อนวอนให้มาพิทักษ์คุ้มครอง

ในกรณบรรพ กล่าวถึงรายชื่อเทวดากับทิศที่คุ้มครอง ได้แก่ พระอักษิ (Jātavedas) ทรงคุ้มครองทิศตะวันออก พระยม ทรงคุ้มครองทิศใต้ พระวรุณ ทรงคุ้มครองทิศตะวันตก และ พระโสม ทรงคุ้มครองทิศเหนือ ดังข้อความว่า “เทวดาทั้งหลายผู้ได้รับการบวงสรวง ผู้มีพระอักษิทำหน้าที่ ย่อมคุ้มครองทางทิศตะวันออก บรรพบุรุษทั้งหลายย่อมคุ้มครองทางทิศใต้อันพระยมผู้กระทำสิ่งดีงามปกป้องแล้ว พระวรุณย่อมคุ้มครองทางทิศตะวันตก พลผู้ปกป้องอยู่ซึ่งอสุรทั้งหลาย พระโสมผู้ศักดิ์สิทธิ์ ผู้เกี่ยวข้องกับพระพรหม ย่อมคุ้มครองทางทิศเหนือพร้อมด้วยพราหมณ์ทั้งหลาย”³⁵ เป็นที่น่าสังเกตว่าเทวดาทั้ง 4 องค์ที่กล่าวถึงนี้เป็นเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศหลักทั้ง 4 มาตั้งแต่สมัยพระเวท³⁶ แสดงว่าแนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศยังคงปรากฏต่อมาในสมัยมหากาพย์ด้วย อย่างไรก็ตาม สิ่งที่แตกต่างออกไปจากสมัยพระเวท คือ ทิศที่กล่าวถึงมีเพียงทิศหลักทั้ง 4 เท่านั้น

จากข้อมูลข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ในสมัยมหากาพย์ชาวอารยันมีความคิดทั้งเรื่องของ “โลกบาล” จำนวน 3 องค์ที่มีความสัมพันธ์กับโครงสร้างจักรวาล 3 ส่วน และเทวดาจำนวน 4 องค์ที่มีความสัมพันธ์กับทิศหลักทั้ง 4 ซึ่งอาจหมายถึงเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศอันเป็นแนวคิดที่ปรากฏมาก่อนหรือร่วมสมัยกับวรรณคดีสมัยมหากาพย์ นอกจากนี้ในคัมภีร์เดียวกันยังปรากฏความคิดเรื่องโลกบาลจำนวน 4 องค์ที่มีความสัมพันธ์กับทิศหลักทั้ง 4 แต่ยังคงมีความไม่ลงรอยกันอยู่มาก ดังที่ผู้วิจัยได้รวบรวมไว้ เช่น ในมหากาณะ อุกโยคบรรพ กล่าวว่า

ครั้นเมื่อพระพฤหัสติผู้ประเสริฐกล่าวแล้วอย่างนี้ แก่ผู้สืบเชื้อสายจากพระอังคิรส์ว่า “พระภูเวรุผู้เป็นโลกบาล และพระยมไว้วสวตะ

³² Mbh. 13.143.29

³³ SED., p. 427.

³⁴ Ibid, p. 1039.

³⁵ Mbh. 8.30.76-77

³⁶ ดูเพิ่มเติมใน AV. 4.40.1-7

และพระโสมผู้เป็นเทพเก่าแก่ และพระวรุณ ไปแล้ว” เทพทั้งหลาย เหล่านั้นนั้นเที่ยว เมื่อมาพร้อมแล้ว กล่าวแล้วกับพระอินทร์ผู้เป็นใหญ่ ว่า “วฤตระอันพระองค์ฆ่าแล้วและตวาชฎระอันพระองค์ฆ่าแล้วด้วยความโหดดี ข้าแต่ท้าวศักระ เราทั้งหลายเห็นแล้วซึ่งพระองค์ผู้มี สุขภาพดี ผู้ไม่ได้รับบาดเจ็บ ผู้ทำลาย” ท้าวศักระพระองค์นั้นกล่าว ตอบแล้วซึ่งโลกบาลทั้งหลายเหล่านั้นในทำนองเดียวกัน ทำทนายอยู่ในที่ใกล้ของนหุชะ นหุชะผู้เป็นราชาของทวยเทพ ผู้มีรูปที่น่ากลัว ความช่วยเหลืออันท่านทั้งหลายจงให้แก่เรา ณ ที่นี้ ทวยเทพทั้งหลาย กล่าวแล้วกับพระอินทร์ว่า “ข้าแต่ทเวชะ นหุชะผู้มีรูปร่างที่น่ากลัว ผู้มียาพิษในดวงตา เราทั้งหลายกลัวเขาแล้ว ข้าแต่พระราช หากพระองค์พึงชนะแก่นหุชะแล้ว ข้าแต่ท้าวศักระ พวกเราทั้งหลายสมควรจะอยู่ข้างเดียวกับพระองค์” พระอินทร์กล่าวตกลงแล้ว “ท่านทั้งหลายผู้เจริญ เจ้าแห่งน้ำ พระยมและพระกุเวรจงได้รับการ อภิเชกในวันนี้ เราทั้งหลายยอมชนะซึ่งศัตรู คือ นหุชะ ผู้มีรูปร่างน่ากลัวพร้อมด้วยเขาผู้นี้ (พระอัคนี)” จากนั้น แม้พระอัคนีกล่าวแล้วแก่ ท้าวศักระว่า “พระองค์จงให้ซึ่งส่วนของพระองค์แก่ข้าพเจ้า จงให้ซึ่ง ความช่วยเหลือแก่ข้าพเจ้า” ท้าวศักระกล่าวแล้วกะพระอัคนีว่า ดูก่อน พระอัคนี ส่วนหนึ่งที่เป็นของพระอินทร์และพระอัคนีในพิธีบวงสรวง อันยิ่งใหญ่จงเป็นของท่าน พระอินทร์ผู้ศักดิ์สิทธิ์ ผู้ลงโทษพวกเทตย์ เมื่อไตรตรองแล้วอย่างนี้ ท้าวศักระผู้ประทานพร เมื่อต้อนรับอย่างดี แล้วให้แล้วซึ่งความเป็นใหญ่แก่พระกุเวร ผู้เป็นใหญ่แห่งทรัพย์ ทั้งหลาย แห่งยักษ์ทั้งปวง พระยมผู้เป็นใหญ่แห่งบรรพบุรุษทั้งหลาย และพระวรุณผู้เป็นเจ้าของน้ำ³⁷

จากข้อความข้างต้น จะเห็นว่ามีกรกล่าวถึงโลกบาลจำนวน 4 องค์ ได้แก่ พระกุเวร พระยม (Vāivasvata) พระวรุณ และพระโสม พระอินทร์ทรงอภิเชกและ ประทานพรแก่โลกบาล 3 องค์ ได้แก่ พระกุเวร พระยม พระวรุณ สิ่งที่น่าสังเกต คือ ในช่วงการ อภิเชกกลับไม่กล่าวถึงพระโสมซึ่งถูกกล่าวถึงในตอนแรก อีกทั้งพระอินทร์ยังได้ประทานรางวัลแก่ พระอัคนีแทน จึงอาจเป็นไปได้ว่าเกิดความสับสนในการทำหน้าที่โลกบาลของพระโสมและพระ อัคนี ส่วนพระอินทร์ก็ถูกกล่าวแยกออกมาจากกลุ่มของโลกบาล นอกจากนี้ยังมีข้อความอีกหลาย ตอนที่ถูกกล่าวทำนองว่าพระอินทร์ไม่ได้อยู่ในกลุ่มของโลกบาลมาตั้งแต่แรก อาทิ ในอนุศาสน-บรรพ กล่าวไว้ว่า “มเหษตระให้แล้วซึ่งพระขรรค์ที่มีขนาดใหญ่แก่โลกบาลทั้งหลาย และโลกบาล

³⁷ Mbh. 5.16.27-34

ทั้งหลายให้แล้วแก่มนุษย์เป็นโอรสของพระอาทิตย์ โลกบาลทั้งหลายกล่าวแก่ท่านว่า ท่านจงเป็นใหญ่แห่งมนุษย์ทั้งหลายด้วยดาบที่ประกอบด้วยธรรม และจงคุ้มครองลูกหลาน”³⁸ ในตอนที่อรชุนได้รับประทานอาวุธจากทวยเทพทั้งหลาย เพื่อที่จะได้นำอาวุธไปปราบฝ่ายทुरโยธน์ ก็มีการกล่าวถึงพระอินทร์และโลกบาลแยกออกจากกัน ดังคำพูดของวยาสะที่กล่าวกับยุธิษฐิระว่า “ดูก่อนโอรสแห่งปาณฑุ (ยุธิษฐิระ) ด้วยเหตุแห่งศร เขา (อรชุน) จงไปพบมเหศวร รุทระ วรุณ กุเวร และพระยม (อรชุน) ผู้นี้เป็นผู้สามารถที่จะมองเห็นซึ่งเทวะทั้งหลายได้ด้วยอำนาจตบะและความกล้าหาญ”³⁹ ในบทต่อไปกล่าวว่า “ฤษีผู้นี้เป็นผู้มีเดชอันยิ่งใหญ่ เป็นผู้มีพระนารายณ์เป็นสหาย เป็นฤษีโบราณ เป็นอมตะ เป็นเทวะ เป็นส่วนที่เป็นอมตะของพระวิษณุ เมื่อได้รับซึ่งศรทั้งหลายจากพระอินทร์และพระรุทระและโลกบาลทั้งหลายนั้นเทียว ผู้ยิ่งใหญ่จักกระทำซึ่งหน้าที่อันยิ่งใหญ่”⁴⁰ ทำให้สามารถอนุมานได้ว่า โลกบาลที่กล่าวถึง ได้แก่ พระยม พระกุเวร และพระวรุณ ส่วนพระอินทร์น่าจะแยกออกมาจากกลุ่มของโลกบาล

ส่วนในวนบรพ กล่าวถึง โลกบาลจำนวน 4 องค์แปลงองค์เป็นพระนลในพิชิสยุมพรของนางทมยันตี ในเหตุการณ์ดังกล่าวไม่ปรากฏชื่อของพระกุเวรและพระโสม แต่กลับมีชื่อของพระอัคนีและพระอินทร์ และดูเหมือนว่าพระอินทร์จะแยกออกมาจากกลุ่มของโลกบาลในช่วงแรก เนื่องจากมีบทสนทนาระหว่างพระอินทร์กับฤษีนารทในอินทรโลกเกิดขึ้นก่อนเหตุการณ์ที่เหล่าบรรดาโลกบาลจะเสด็จเข้ามา อีกทั้งยังกล่าวอีกว่าพระอัคนีเป็นหัวหน้าของเหล่าเทวดา ดังข้อความว่า

ครั้นเมื่อคำพูดนี้อันฤษีนารทกล่าวอยู่และฝ่ายท้าวโลกบาลทั้งหลายพร้อมด้วยพระอัคนีผู้เป็นเทวดาสูงสุด (**lokapālāśca sāgnikāḥ**) (เป็นหัวหน้าของเทวดาทั้งหลาย) เสด็จมาแล้วสู่ที่ใกล้ของเทวราชา ลำดับนั้น ท้าวโลกบาลทั้งหลายทั้งปวงได้ยินแล้วซึ่งคำพูดที่มีความสำคัญของฤษีนารท เมื่อได้ยินแล้วนั้นเทียวเป็นผู้ตื่นตื่นยินดีและกล่าวแล้ว (ว่า) “เราทั้งหลายจะไปด้วย”⁴¹

ฝ่ายทั้ง 2 พระองค์ เมื่อประจักษ์ในความปิติของกันและกันแล้ว ในกาลนั้นไปแล้วสู่เทวดาทั้งหลายเหล่านั้นผู้มีพระอัคนีเป็นหัวหน้า (**agnipurogamān**) เป็นที่พึงด้วยใจ⁴²

³⁸ Mbh. 12.160.66-67

³⁹ Mbh. 3.37.28

⁴⁰ Mbh. 3.37.29-30

⁴¹ Mbh. 3.51.23-24

⁴² Mbh. 3.54.23

จากข้อความข้างต้น มีข้อพึงวินิจฉัยว่าโลกบาลมีจำนวนเท่าใด จากบทว่า “lokapālāśca sāgnikāḥ” แจกรูปพหูพจน์ แสดงว่าโลกบาลต้องมีอย่างน้อย 3 องค์ซึ่งมีความเป็นไปได้ 2 กรณี คือ มีโลกบาลจำนวน 3 องค์รวมพระอัคนีแล้ว หรือ มีโลกบาลจำนวน 3 องค์พร้อมด้วยพระอัคนีเป็นองค์ที่ 4 ในพระนลคำหลวงพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงให้เห็นว่าโลกบาลที่เข้ามาเฝ้าพระอินทร์มีจำนวน 3 องค์โดยรวมพระอัคนีแล้ว ความว่า

พอพระมุนีนารท เผยพจน์หมดถ้อยลง พระเอินองค์โลกปาลามาพร้อมด้วยพระอัคนี ต่างมีอาณุภาพณัด จัดเปนนอมโรตมต่างมาประนมอภิวาหน ท้าวเทวราชจอมสวรรค์ ครั้นยืนหนึ่งฟังวจีแห่งมุนีนารท ทราบเหตุหมดทุกประการ เรืองเยาวมลาย์เลอสรรสสามเทพพลันยินดี เปล่งวจีแจ่มจำ ว่าข้านี้ก็จะไป ในที่สมมพรนางตรัสพลางท้าวเทวราช ผู้องอาจแข่งขลัง ต่างสังเกณฑ์สุรคณา และสุรพาหนเสรีจ จึงรีบเสด็จสู่วิหารภัก อันเป็นที่สมาคม ปวงบรมกษัตริ์ไสรี ปรารถนาจักได้ สนิทเจ้าแจ่มจันทร์ นั้นแล⁴³

ในบทต่อมาได้มีการกล่าวถึงชื่อของโลกบาล โดยเพิ่มพระอินทร์ซึ่งไม่ได้รวมอยู่ในกลุ่มของโลกบาลมาตั้งแต่แรก อย่างไรก็ตาม โลกบาลที่ปรากฏในเหตุการณ์นี้มีจำนวน 4 องค์ ได้แก่ พระอินทร์ พระอัคนี พระวรุณ และพระยม ดังข้อความว่า

เราคือพระอินทร์ ผู้นี้คือพระอัคนี และผู้นี้ก็คือเจ้าแห่งสายน้ำทั้งหลาย (พระวรุณ) ไ้อ์ราชะ แม้ผู้นี้คือพระยม ผู้ทำที่สุดแห่งสรีระของมนุษย์ทั้งหลาย ท่านนั้นแหละ จงประกาศซึ่งเราทั้งหลาย ผู้มารวมตัวกันแก่นาง ทมยันตีว่า โลกบาลทั้งหลายมีพระอินทร์ผู้เป็นใหญ่เป็นต้น ผู้ปรารถนาที่จะเห็นซึ่งท่านมาชุมนุมกันเทวะทั้งหลาย คือ ท้าวศักระ พระอัคนี พระวรุณ และพระยม ย่อมปรารถนาเพื่อที่จะได้รับซึ่งตัวเธอ เธอจงเลือกซึ่งเทพองค์ใดองค์หนึ่งในบรรดาท้าวโลกบาลทั้งหลาย (เหล่านี้) เป็นคู่ชีวิต⁴⁴

นอกจากนี้ยังมีกลุ่มของโลกบาลที่ประกอบด้วย พระอินทร์ (Śatakratu) พระยม (Vāivasvata) พระวรุณ (Varuṇa) และพระกุเวร (Dhaneśa) แต่บางครั้งก็ปรากฏร่วมกันเป็นกลุ่มโดยมิได้ระบุว่ามีทั้ง 4 องค์ คือ โลกบาล⁴⁵ ในรามายณะ อุตตรกานธ์ กล่าววว่า

⁴³ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระนลคำหลวง (พระนคร: ศิลปาบรรณการ, 2496), หน้า 21-22.

⁴⁴ Mbh. 3.52.4-6 ดูเทียบ พระนลคำหลวง, หน้า 27.

⁴⁵ Mbh. 7.50.43

พระพรหมประทานพรและทรงแต่งตั้งให้พระกุเวรเป็นเจ้าแห่งความมั่งคั่งและเป็นโลกบาลองค์ที่ 4 ดังข้อความว่า

เพราะว่าสิ่งใดเป็นที่ปรารถนาของท่าน สิ่งนั้น คือ 1 ใน 4 ของพระยม พระอินทร์ และพระวรุณ เพื่อที่จะสร้างโลกบาลองค์ที่ 4 ของโลกบาลทั้งหลาย ดูก่อนผู้รู้ธรรม เจ้าจงไปกระทำเช่นนั้น เจ้าจงได้รับซึ่งความเป็นผู้มั่งคั่ง เพราะว่าวันนี้เจ้าก็เป็นโลกบาลองค์ที่ 4 ของโลกบาลทั้งหลายอันมีพระยม พระอินทร์ และพระวรุณ⁴⁶

พระพรหมยังทรงแต่งตั้งโลกบาลทั้ง 4 องค์ให้อยู่ประจำทิศหลักทั้ง 4 ได้แก่ พระอินทร์ประจำทิศตะวันออก พระยมประจำทิศใต้ และพระวรุณประจำทิศตะวันตก และพระกุเวรประจำทิศเหนือ ข้อความข้างต้นเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า โลกบาลที่ปรากฏในมหากาพย์รามายณะเดิมคงมีเพียง 3 องค์ นักวิชาการทางภารตวิทยาเห็นพ้องกันว่าโลกบาลที่เพิ่มเข้ามาอีก 1 องค์ คือ พระกุเวร ซึ่งไม่เคยมีฐานะเป็นทั้งทิศามุขหรือโลกบาลมาก่อนในอโยธยาภานต์ กล่าวว่ “ข้าพเจ้าร้องเรียกซึ่งเทวดาผู้เป็นโลกบาลทั้ง 3 อันมีพระอินทร์เป็นประมุข” (*āhvaye lokapālāms trīn śakramukhāms athā*)⁴⁷ E. W. Hopkins แสดงความเห็นว่ ข้อความดังกล่าวกล่าวถึง พระอินทร์และโลกบาลอีก 3 องค์ รวมเป็น 4 องค์ นอกจากนี้ ราวณะยังกล่าวว่ ตนเองเป็นโลกบาลองค์ที่ 5⁴⁸ แสดงให้เห็นว่โลกบาลในรามายณะน่าจะมีจำนวน 4 องค์⁴⁹ ไม่ว่าโลกบาลในมหากาพย์ดังกล่าวจะมีจำนวนเท่าใดก็ตาม สิ่งที่เห็นได้ชัดคือ ผู้รจนาคัมภีร์ย่อมทราบถึงแนวคิดเรื่องโลกบาลและได้เปรียบเทียบตัวละครเอกของเรื่อง คือ พระรามกับท้าวโลกบาล ดังข้อความว่ “แผ่นดินปรารถนาพระรามผู้นั้น ผู้เปรียบพร้อมด้วยคุณความดีอย่างนี้ ผู้มีความสัตย์และความกล้าหาญ ผู้เป็นที่พึงเสมือนเป็นท้าวโลกบาล”⁵⁰

การที่ในมหากาพย์ทั้ง 2 กล่าวถึงโลกบาลจำนวน 4 องค์ที่มีความสัมพันธ์กับทิศหลักทั้ง 4 ผู้วิจัยสันนิษฐานว่อาจเกิดจากการผนวกความคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศซึ่งปรากฏมาก่อนหรือร่วมสมัยกับช่วงที่รจนามหากาพย์ทั้ง 2 โดยที่เทวดาทั้ง 2 กลุ่มมีลักษณะร่วมกันในเรื่องสถานที่อยู่ กล่าวคือ เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศมาจากกลุ่มเทวดาที่อาศัยอยู่บนโลก บรหฺมาภานต์ และสววรรค์ เช่นเดียวกับโลกบาลมีความสัมพันธ์กับโลกในเชิงกายภาพทั้ง 3 ส่วน กอปรกับทิศหลักทั้ง 4 ที่เทวดาเป็นใหญ่ก็เป็นทิศที่มีความสัมพันธ์กับโลกและเป็นสัญลักษณ์

⁴⁶ R. 7.3.16-17

⁴⁷ E. W. Hopkins, *Epic Mythology* (Delhi: Indological Book House, 1968), p. 150.

⁴⁸ Ibid., p. 149.

⁴⁹ R. 6.80.36, 116.58; 7.13.37, 20.18

⁵⁰ ทศนีย์ สิ้นสกุล, “จักรพรรดิราชย์ในคติอินเดีย,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519), หน้า 12.

แทนขอบเขตอันกว้างใหญ่ของโลกตามความคิดของชาวอารยันมาตั้งแต่สมัยพระเวท จึงอาจเป็นจุดเชื่อมที่ทำให้เทวดาทั้ง 2 กลุ่มรวมกันเป็นหนึ่งเดียว ดังนั้น โลกบาลในสมัยมหากาพย์ จึงมีจำนวนเพิ่มขึ้นเป็น 4 องค์ ตามทิศหลักทั้ง 4 โดยใช้ชื่อ “โลกบาล” เรียกแทนกลุ่มเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ เนื่องจากไม่ปรากฏศัพท์ว่า “ทิศามปติ” หรือ “ทิศิปติ” ในมหากาพย์ทั้ง 2 อีกเลย

แม้ว่าโลกบาลจะอยู่ประจำทิศหลักทั้ง 4 อันมีความสัมพันธ์กับดินแดนที่อยู่บนโลก แต่โลกบาลก็มีได้ปกป้องเฉพาะดินแดนบนโลกตามทิศที่ได้รับมอบหมายเท่านั้น โลกบาลบางองค์ยังดูแลรักษาบริเวณที่อยู่เบื้องล่างของโลกหรือบริเวณแหล่งน้ำ ดังจะเห็นได้จากที่อยู่และขอบเขตความรับผิดชอบของโลกบาลในสมัยมหากาพย์ ได้แก่ พระยม และ พระวรุณ

พระยม เป็นโลกบาลผู้ดูแลทางทิศใต้ ในมหาภารตะและรามายณะ กล่าวถึงที่อยู่ของพระยมว่าอยู่ในความมืดสุดของโลกทางทิศใต้ อยู่ต่ำกว่าโลกมนุษย์ และอยู่ห่างจากโลกมนุษย์ 86,000 โยชน์ พระราชวังของพระยม เรียกว่า สังยมณี (Samyamani) เป็นที่อยู่ของคนตาย เป็นที่อยู่ที่รุ่งเรืองของนักรบ ส่วน John Dowson กล่าวว่าราชธานีของพระยมชื่อว่า “ทักษิณาสาปติ” มีจิตรคุปต์เป็นเจ้าหน้าที่ผู้จัดบันทึกกรรมดีและกรรมชั่วของบุคคลขณะที่ยังดำรงชีวิตอยู่ในโลกและหลังจากที่ได้รับคำพิพากษาอย่างยุติธรรมแล้ววิญญาณของคนดีจะไปสู่แดนของบรรพบุรุษหรือแดนปิตฤ วิญญาณของคนชั่วจะไปลงนรกขุมใดขุมหนึ่งใน 21 ขุม ตามความชั่วของตน หรืออาจจะเกิดเป็นอย่างอื่นในโลกอีก พระยมยังมีฉายาว่า “ปิตฤปติ” (Pitrapati) หมายถึง ผู้เป็นใหญ่ในบรรดาบรรพบุรุษ พระยมเป็นประมุขแห่งปิตฤโลกซึ่งอยู่ทางทิศใต้ต่ำกว่าโลกมนุษย์และอยู่เหนือออตโลก⁵¹ จะเห็นได้ว่าพระยมประทับอยู่ในดินแดนทางทิศใต้ตามตำแหน่งของทิศที่ทรงรักษาและยังรวมถึงบริเวณที่อยู่ใต้พื้นโลก

ส่วน**พระวรุณ**เป็นโลกบาลผู้ดูแลทางทิศตะวันตก ในมหากาพย์ทั้ง 2 ได้บรรยายลักษณะที่ประทับของพระองค์ว่าอยู่ทางทิศตะวันตก อาทิ ในอุทโยคบรรพ ครุฑได้ทูลพระวิษณุว่า พระวรุณถือกำเนิดและดำรงความเป็นอิสระ ณ ที่แห่งนี้ (ทิศตะวันตก) พระกศยปะได้สถาปนาพระวรุณเป็นกษัตริย์ปกครองอาณาบริเวณแห่งนี้ ในอุทโยคบรรพ พระกศยปะทรงแต่งตั้งให้พระวรุณเป็นเจ้าแห่งดินแดนตะวันตก เพื่อให้ความคุ้มครองแก่สัตว์น้ำทั้งหลาย ในรามายณะกล่าวว่า ที่ประทับของพระวรุณอยู่บนยอดเขาทางทิศตะวันตก พระวรุณยังทรงเป็นเทพเจ้าแห่งน้ำมหาสมุทร และสัตว์น้ำทั้งปวง ในวนบรรพ มีข้อความบรรยายถึงเสียงและกลิ่นของทะเลในบริเวณที่ประทับของพระวรุณ ส่วนในหริวงค์กล่าวว่าที่ประทับของพระองค์อยู่ในทะเลน้ำนมซึ่งพระวิษณุบรรทมอยู่⁵² จะเห็นได้ว่า ที่ประทับของพระวรุณมีทั้งที่อยู่ในมหาสมุทรและบริเวณทางทิศตะวันตก

⁵¹ อัญชลี จิตรสุนทร, “พระยมในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และไทย,” หน้า 25-29.

⁵² ดูเพิ่มเติมใน นภาพรรณ โอวัฒนากิจ, “แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 92-96, 176-177.

ในขณะที่พระยมและพระวรุณมีทศที่รักษาที่แน่นอน ในมหาภารตะบางตอนยังคงมีความสับสนกันระหว่างทศที่พระกุเวรและพระอินทร์ดูแล เช่น ในวนบรพ เหมยะกล่าวกับยุधिษฐิระว่า

เมื่อมองไปทางทิศตะวันออก กล่าวแล้วซึ่งถ้อยคำนี้ว่า ข้าแต่มหाराช ภูเขามันทรซึ่งเป็นเจ้าแห่งภูเขานี้ ย่อมตั้งอยู่ ปกคลุมซึ่งแผ่นดินซึ่งมีทะเลล้อมรอบ ข้าแต่ยुधिษฐิระพระอินทร์และพระไวศรณะดูแลรักษาแล้วซึ่งทิศนี้ คือ ทิศตะวันออก ซึ่งประดับประดางดงามด้วยปาละเมาะและป่าทั้งหลายและภูเขาทั้งหลาย ฤษีทั้งหลาย ผู้รุกรมทั้งปวง ผู้เฉลียวฉลาด กล่าวแล้วอย่างนี้ว่า **ทิศตะวันออกนี้คือที่อยู่ของพระอินทร์และพระไวศรณะผู้เป็นราชา**⁵³

จากข้อความข้างต้น จะเห็นได้ว่า พระกุเวรดูแลบริเวณทิศตะวันออกร่วมกับพระอินทร์ ส่วนทางทิศเหนือนี้มีได้กล่าวถึงว่าใครเป็นผู้ดูแล อย่างไรก็ตาม โลกบาลที่กล่าวถึงมากที่สุด ในสมัยมหากาพย์ ได้แก่ พระอินทร์ พระยม พระวรุณ และพระกุเวร ซึ่งดูแลทางทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก และทิศเหนือ ตามลำดับ

เมื่อพิจารณาในแง่บทบาท พบว่า บทบาทหลักของโลกบาลของในสมัยมหากาพย์ คือ การเป็นผู้ช่วยเหลือ “พระผู้เป็นเจ้า” ด้วยการปกป้องหรือคุ้มครอง “สวรรค์” ซึ่งเป็นโลกในเชิงกายภาพ ตามทิศที่ตนรับผิดชอบ เพื่อป้องกันอันตรายที่อาจมาจากทิศต่างๆ อาทิ ในหริวงศซึ่งเป็นภาคผนวกของมหาภารตะ กล่าวว่า พระวิษณุได้จัดแบ่งขอบเขตการดูแลรักษาสวรรค์เพื่อพิทักษ์ป้องกันอันตรายจากผู้ที่อาจมารบกวนโดยเฉพาะพวกอสูรซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของทวยเทพ ด้วยการสอดส่องดูแลให้เกิดความสงบเรียบร้อยและมีความเจริญรุ่งเรืองภายในขอบเขตหรือบริเวณที่ตนเองรักษาอยู่ หากมีเหตุร้ายเกิดขึ้นก็จำเป็นต้องยกกองทัพไปปราบเหล่าศัตรูกำลังของกองทัพเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เทวดาทั้งหลายจึงเตรียมพร้อมที่จะรับศึกกับฝ่ายอสูร ดังนั้น จึงต้องมีการจัดแบ่งกำลังรบและอำนาจความรับผิดชอบอย่างเป็นระเบียบทั้ง 4 ทิศ กล่าวคือ โดยให้ **พระอินทร์**ผู้เป็นท้าวโลกบาลผู้มีเนตรนับพันประทับบนช้างไอราวัต อยู่เบื้องหน้าของกองทัพทางเบื้องซ้ายของพระองค์ได้เตรียมรถทรงที่มีความเร็วดุจตั้งครุฑประดับประดาด้วยอัญมณีนานาชนิด แวดล้อมด้วยเหล่าเทวดา คนธรรพ์ และยักษ์ พระองค์พิทักษ์รักษาทิศตะวันออกของกองทัพสวรรค์⁵⁴ **พระยม**ประทับยืนอยู่ท่ามกลางกองทัพเพื่อปกป้องศัตรูทางทิศใต้⁵⁵ **พระวรุณ**ประดับประดาด้วยเพชรนิลจินดา หอยสังข์และพายุหฤตไม่มุงดงามยิ่ง ประทับยืนพร้อมที่จะสู้รบปานประหนึ่งมหาสมุทรที่ปั่นป่วนเพื่อจะแยกออกจากฝั่ง บรรดาตามหาสมุทรทั้ง 4 และเหล่าภาค

⁵³ Mbh. 3.160.3-6

⁵⁴ Hv. 44.3-5

⁵⁵ Hv. 44.11

ทั้งหลายแวดล้อมพระองค์เพื่อปกป้องทิศตะวันตก⁵⁶ และพระกุเวรผู้มีพระเป็นพาทนะ ผู้เป็นเจ้าของแห่งทรัพย์สมบัติ ผู้งามสง่า มีกายสีนิล ทรงหอยสังข์ เครื่องเพชรและคทา เสด็จประทับรถทรงบุษบก ติดตามด้วยพวกยักษ์รักษาและเหล่าบริวารทั้งหลาย พระองค์คุ้มครองทางปีกทิศเหนือของกองทัพสวรรค์⁵⁷ จะเห็นได้ว่าโลกบาลทั้ง 4 องค์เป็นจอมทัพที่นำเกรงขามยิ่งในการรบและตระเตรียมมองค้อย่างเต็มที่เพื่อค้ำกันทั้ง 4 ทิศ⁵⁸ ทำให้กองทัพสวรรค์แข็งแกร่งสามารถปะทะกับเหล่าอสูรได้อย่างมั่นใจ

โลกบาลยังมีพฤติกรรมในการให้ความช่วยเหลือแก่ “มนุษย์” ในลักษณะต่างๆ เพื่อให้สามารถแก้ไขปัญหาหรืออุปสรรคที่เกิดขึ้นได้ อาทิ การประทานเทพศาสตราวุธอันทรงฤทธาภาพแก่อรชุนเพื่อต่อสู้กับกษัตริย์ฝ่ายเการพ เนื้อเรื่องในตอนนี้มีว่า หลังจากที่กษัตริย์ปาณฑพทั้ง 5 ถูกเนรเทศมาอยู่ป่าแล้ว ณ ภูเขามันทร อรชุนได้บำเพ็ญพรตอย่างเคร่งครัด พร้อมทั้งแสดงวีรกรรมอันเป็นเหตุให้พระศิวะพอพระทัยยิ่ง จึงประทานพรแก่อรชุนว่า พระองค์จะเป็นผู้ที่เรื่องอำนาจ ประสบชัยชนะศัตรู และความปรารถนาของพระองค์จะเป็นผลสำเร็จอย่างแน่นอน พระศิวะตรัสรับสั่งให้อรชุนเดินทางสู่สวรรค์ เพื่อขอเทพศาสตราวุธจากโลกบาล เทพทุกองค์ต่างก็แสดงความชื่นชมที่อรชุนได้เดินทางมาในครั้งนี้ สำหรับพระกุเวรได้กล่าวกับพระอรชุนว่า พระองค์ดีใจมากที่พบพระอรชุนเหมือนดังได้พบพระกฤษณะและได้เล่าเรื่องราวในอดีตกาลว่า ครั้งหนึ่งพระอรชุนเคยเป็นเทพมาก่อนและยังได้ร่วมบำเพ็ญพรตกับพระกุเวรและโลกบาลอื่นๆ ทุกวัน ดังนั้น โลกบาลแต่ละองค์จึงประทานเทพศาสตราวุธอันเรื่องฤทธิ์แก่อรชุนใช้ในการศึกกับกษัตริย์เการพ เช่น พระวรุณประทานธนูคาณทีวะ (Gāndīva) ประดับเพชรนิลจินดา กระบอกบรรจุลูกศร 2 แฉ่ง และรถศึกซึ่งประดับตกแต่งด้วยอาวุธนานาชนิดของสรวงสวรรค์ รถนี้เทียมด้วยม้าขาวประดุจเงินหรือปุยเมฆ⁵⁹ พระกุเวรประทานอาวุธที่มีพลานุภาพและอำนาจสามารถทำให้ศัตรูหลับหมดมีชื่อว่า อันตรธาน (Antardhāna) อาวุธนี้พระศิวะเคยใช้ฆ่าตรีปุระ พระอรชุนเป็นผู้เดียวที่มีคุณสมบัติเหมาะสมกับอาวุธนี้⁶⁰ จะเห็นได้ว่า เหล่าโลกบาลมีบทบาทช่วยเหลือพระอรชุนด้วยการประทานอาวุธสำคัญเพื่อใช้ในการสู้รบกับฝ่ายอธรรม

ในนโโลปายานัม เมื่อพระนลเสด็จถึงเมืองนิษั พระองค์ไม่สามารถเข้าไปในวังของนางทมยันตีได้เพราะมีเวรยามคอยเฝ้าอารักขาอย่างเข้มงวด แต่ด้วยความช่วยเหลือของโลกบาลทั้ง 4 องค์ พระนลก็สามารถเข้าไปพบนางทมยันตีและแจ้งให้นางทราบถึงปัญหาของโลกบาลทั้ง 4 ได้โดยสะดวก ดังข้อความว่า “เราเป็นผู้มาแล้ว เป็นผู้อันคนทั้งหลายไม่สังเกตแล้ว

⁵⁶ Hv. 44.14-15

⁵⁷ Hv. 44.16-18

⁵⁸ Hv. 44.19-20

⁵⁹ นภาพรรณ โอวัฒนากิจ, “แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 200-201.

⁶⁰ อรวรรณ กุหลาบรัตน์, “พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 64.

ด้วยอำนาจพิเศษของเทพทั้งหลายเหล่านั้น นั่นเกี่ยว ใครๆ ไม่เห็นแล้ว ซึ่งเราผู้เข้ามาอยู่และไม่สามารถหยุดยั้ง”⁶¹ จะเห็นได้ว่า เหล่าโลกบาลมีบทบาทช่วยเหลือพระนลเพื่อให้ภารกิจสำเร็จได้โดยปราศจากอุปสรรค

จะเห็นได้ว่า โลกบาลมีบทบาทเป็นผู้ช่วยเหลือพระวิษณุด้วยการเป็นกองทัพสวรรค์ประจำอยู่ทั้ง 4 ทิศเพื่อปกป้องสวรรค์จากการรุกรานของพวกอสูร อีกทั้งยังคงทำหน้าที่ช่วยเหลือ “มนุษย์” ด้วยการประทานสิ่งของเพื่อใช้กำจัดฝ่ายศัตรู หรือด้วยการใช้พลังอำนาจเพื่อให้ผ่านพ้นอุปสรรคไปได้ นอกจากนี้ยังพบว่าโลกบาลในสมัยมหากาพย์มีบทบาทเป็นผู้ประทานรางวัล และผู้ทดสอบ

โลกบาลมีบทบาทเป็นผู้ประทานรางวัล โดยมีพฤติกรรมในการมอบสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้แก่ผู้ที่ทำความดีความชอบ อาทิ ในตอนพิธีสุมพรวงามยันตี เมื่อโลกบาลทั้ง 4 องค์ คือ พระอัคนี พระยม พระวรุณ และพระอินทร์ ประจักษ์ถึงสัจวาจาของพระนลและน้ำพระทัยเด็ดเดี่ยวมั่นคงของนางทมยันตีที่มีต่อพระนล จึงประทานพรและของขวัญ 8 ประการแก่พระนล ในกรณีนี้ **พระอินทร์** ประทานความสามารถในการมองเห็นเทพเจ้าและการเดินอันสง่างาม **พระอัคนี** ประทานพรว่า หากพระองค์ต้องการไฟ ณ ที่ใด ก็ให้มีไฟเกิดขึ้น ณ ที่นั้น และให้พระองค์สามารถไปสวรรค์ได้ทุกเมื่อ **พระยม** ประทานความสามารถในการปรุงอาหารเป็นเลิศและความตั้งมั่นอย่างสูงสุดในธรรม **พระวรุณ** ประทานพรว่า เมื่อใดก็ตามที่พระนลปรารถนาให้น้ำก็จะปรากฏขึ้นและประทานพวงมาลัยอันมีกลิ่นหอม ดังข้อความว่า

ฝ่ายเมื่อเจ้าชายแห่งแคว้นนิษัธ อันนางไภมีเลือกแล้ว ท้าวโลกบาลผู้ยิ่งใหญ่ทั้งหลายทั้งปวง ให้พรทั้งหลายทั้ง 8 ประการจากดวงใจอันปลื้มปิติแก่พระนล ท้าวศักระผู้มีใจยินดีอยู่ ผู้เป็นสามีของนางศจีให้แล้ว ซึ่งความสามารถในการมองเห็นเทพเจ้าในพิธิบวงสรวง และทำเดินอันสง่างามยิ่งแก่พระนล เจ้าชายแห่งแคว้นนิษัธยอมปรารถนาซึ่งการปรากฏตัว (ของพระอัคนี) ณ ที่ใด **พระอัคนี** ประทานแล้วซึ่งการปรากฏตัวของพระองค์เอง ณ ที่นั้น พระอัคนีผู้มีอาหาร คือ เครื่องสังเวย ประทานแล้วซึ่งโลกทั้งหลายที่มีแสงสว่างด้วยตัวเอง (โลกสวรรค์) แก่พระองค์ **พระยม** ให้แล้วซึ่งความสามารถในการปรุงอาหารเป็นเลิศ และความตั้งมั่นอย่างสูงสุดในธรรม เจ้าชายแห่งแคว้นนิษัธยอมปรารถนาซึ่งการมีอยู่ของน้ำทั้งหลาย ณ ที่ใด **ผู้เป็นใหญ่แห่งน้ำทั้งหลาย (พระวรุณ)** ประทานแล้วการมีอยู่ของน้ำ ณ ที่นั้น และพวงมาลัยทั้งหลายที่อบอวลด้วย

⁶¹ Mbh. 3.52.24

กลิ่นหอมอย่างยิ่ง และทำโลกบาลทั้งหลายทั้งปวงประทานแล้วซึ่ง
บุตร 2 คนแก่พระองค์⁶²

เมื่อพระราชปาณฑุได้รับการแต่งตั้งเป็นจักรพรรดิโดยทวยเทพ
เหล่าโลกบาลได้เสด็จมาประทานของขวัญแก่พระราชปาณฑุ กล่าวคือ พระกุเวรได้ประทานบัลลังก์
พระวรุณประทานฉัตร พระอินทร์ประทานมงกุฏ และพระยมประทานคทา⁶³ เมื่อราชามรุตตะ
กระทำพิธีบวงสรวงได้เชิญเทพต่าง ๆ และโลกบาลทั้ง 4 มาร่วมพิธี ขณะนั้นราวณะได้นั่งบุษบก
ผ่านมา พวกเทพทั้งหลายตกใจกลัว พากันหนีไป โลกบาลก็แปลงกายเป็นสัตว์ต่าง ๆ คือ
พระอินทร์แปลงเป็นนกยูง พระยมแปลงเป็นนกกา พระวรุณเป็นหงส์ และพระกุเวรเป็นกิ้งก่า
เมื่อราวณะไปแล้วโลกบาลทั้ง 4 ก็ทรงให้พรแก่สัตว์ที่ได้ทรงอาศัยร่างนั้น พระอินทร์ให้พรแก่นกยูง
มีหางสีน้ำเงินเข้มและจะมีรูปตาทั้งพันบนหางนั้น พระยมให้พรนกกา เป็นผู้ไม่กลัวความตายและ
จะมีอายุยืนนานจะตายก็เพราะถูกมนุษย์ฆ่า พระวรุณให้พรแก่หงส์ว่า หงส์ไม่ต้องมีสีขาวล้วน
ให้ปีกมีสีเข้มและเอียงแนบตัวที่หน้าอกจะมีสีดั่งมรกต พระกุเวรให้พรกิ้งก่าว่าให้หัวของกิ้งก่าเป็น
สีทองซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระองค์ตลอดไป⁶⁴

จะเห็นได้ว่าโลกบาลได้ประทานรางวัลแก่บุคคลผู้ประกอบพร้อมด้วย
คุณธรรมอันสูงส่ง อาทิ พระนลผู้ทรงรักษาสัจจาจา พระราชปาณฑุผู้เป็นจักรพรรดิ หรือแม้แต่สัตว์
ต่าง ๆ ที่เหล่าโลกบาลใช้อาศัยเป็นร่าง ก็ได้รับประทานพรจากพระองค์เช่นกัน

โลกบาลมีบทบาทเป็นผู้ทดสอบ ทำให้ผู้ถูกทดสอบแสดงความสามารถ
อย่างใดอย่างหนึ่ง อาทิ ไนนโลปาชยานัม โลกบาลเข้ามาทดสอบพระนลในด้านการรักษาสัจจะ
เป็นการทดสอบเพื่อให้ผู้ถูกทดสอบแสดงความซื่อสัตย์ รักษาคำพูด เนื้อเรื่องในตอนนี้มีว่า
ในระหว่างทางที่พระนลเสด็จไปยังเมืองวิทรระกะเพื่อเข้าร่วมพิธีสยุมพรของนางทมยันตีนั้น
โลกบาลทั้ง 4 คือ พระอัคนี พระยม พระวรุณ และพระอินทร์ เห็นพระนลมีรัศมีรุ่งโรจน์เปรียบ
ได้กับแสงพระอาทิตย์ ยิ่งความพิศวงในความงามของพระนลให้เกิดขึ้นแก่เทพโลกบาลทั้ง 4 จนถึง
กับเสด็จลงจากรถทรงในท้องฟ้า เพื่อจะเป็นการทดลองน้ำพระทัยของพระนล “ดูก่อนพระนล
ผู้เจริญ ผู้เป็นราชาผู้ยิ่งใหญ่ ผู้เป็นเจ้าของแห่งแคว้นนิษัธ ท่านเป็นผู้มีวาจาสัตย์ ดูก่อนผู้ประเสริฐ
สุดในหมู่มนุษย์ท่านจงกระทำซึ่งความช่วยเหลือ ท่านจงเป็นทูตของพวกเรา”⁶⁵ โลกบาลทั้ง 4 ตรัส
ให้พระนลเป็นเทวดาเพื่อไปแจ้งแก่นางทมยันตีว่าเหล่าโลกบาลทั้ง 4 มีความปรารถนาในตัวนาง
ทมยันตี พระนลได้ถวายสัจจาจาแก่โลกบาลทั้ง 4 และรับคำสั่งของโลกบาลไปบอกแก่นางทมยันตี
เมื่อเสด็จถึงเมืองนิษัธ พระนลจึงกล่าวแก่นางทมยันตีว่า “เทวดาทั้งหลาย คือ ท้าวศักระ

⁶² Mbh. 3.54.34-37 ดูเทียบ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระนลคำหลวง, หน้า 69-71.

⁶³ อรรถาธิบาย กุหลาบรัตน์, “พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 65.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 66.

⁶⁵ Mbh. 3.51.30

พระอัคนี พระวรุณ และพระยม ปรารถนาเพื่อที่จะได้ตัวเธอ ดูก่อนโณมงาม เธอจงเลือก เทพองค์ใดองค์หนึ่ง ในบรรดาเทพทั้งหลายเหล่านั้นเป็นสามี”⁶⁶ แต่นางทมยันตียืนยันว่า นางตัดสินใจรักพระนลมาแล้วตั้งแต่ได้ทราบเรื่องจากหงส์ผู้เป็นสื่อ นางเป็นผู้มั่นในคุณธรรมที่ว่าหญิงมีรักได้เพียงรักเดียว และเปลี่ยนความคิดไม่ได้ นางบอกพระนลว่าจะขอเลือกพระนลเป็นสามี แม้พระนลจะอ้างว่าตนเองเป็นเทวดาและขอให้นางเลือกเทพองค์ใดองค์หนึ่งก็ตาม นางยืนยันที่จะใช้สิทธิ์ที่นางมีเลือกพระนลเป็นคู่ครองในพิธีสยมพร เมื่อถึงเวลาพิธีสยมพร นางทมยันตีมั่นใจว่าจำพระนลได้ และตั้งใจแน่นอนที่จะเลือกพระนลที่นางรักและมั่นหมาย เมื่อมองดูเหล่าราชาที่มาเรียงรายอยู่ในที่ประชุม นางเห็นว่ามิมีพระนลอยู่ถึง 5 องค์ นางทราบทันทีว่าโลกบาลทั้ง 4 องค์ยังทราบเจตนาของนาง จึงได้เนรมิตร่างให้เหมือนพระนลมาปนอยู่ด้วย นางทมยันตีแทบจะหมดปัญญา แต่เพราะนางเป็นผู้มั่นในความนับถือเทพเจ้า นางระลึกถึงโลกบาลทั้ง 4 องค์ ตั้งจิตสัตยาธิษฐาน เอาความสัตย์ในความรักของนางเป็นเครื่องบูชา⁶⁷ ขอให้โลกบาลทั้ง 4 เป็นพยานในคุณธรรมอันมั่นคงของนางผู้มีรักเดียวใจเดียว และช่วยแสดงองค์ให้นางทราบว่าใครคือพระนลตัวจริง เพื่อที่นางจะสามารถเลือกพระนลที่นางรักได้ถูกต้อง โลกบาลทราบเจตนาและความมั่นคงในความรักและความซื่อสัตย์ของนางอันเป็นธรรมะอันสูงสุดแห่งกุลสตรีจึงยอมตามที่นางอธิษฐานขอ เมื่อนางทมยันตีสามารถมองเห็นว่าในจำนวนพระนลทั้ง 5 องค์นั้น 4 องค์มีลักษณะพิเศษ คือ ไม่มีเงาทอดลงมาที่พื้น ตาไม่กะพริบ พวงมาลาไม่เหี่ยวเฉาและอื่น ๆ นางจึงสามารถเลือกพระนลตัวจริงได้ วิสุทธ์ บุษยกุล ได้ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับโลกบาลในนโลปาขยานัมไว้ว่า

จะเห็นว่าความเชื่อทางศาสนาบางส่วนในเรื่องนี้ ไม่ตรงกับหลักความเชื่อตามคัมภีร์มหาภารตะ เช่นเมื่อพูดถึงเทพที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับแทนที่พระนลหรือนางทมยันตีจะบูชาพระวิษณุ พระศิวะ หรือ พระพรหม ซึ่งเป็นบรมเทพที่ได้รับความนับถือสูงสุดในคัมภีร์มหาภารตะ แต่กลับไปอธิษฐานและขอความช่วยเหลือจากโลกบาลทั้ง 4 คือ พระอินทร์ พระอัคนี พระยมและพระวรุณ ซึ่งเป็นเทพสำคัญในสมัยฤคเวท น่าสังเกตว่าพระนลไม่มีเอ่ยชื่อของพระวิษณุ พระศิวะ หรือพระพรหมเลย เพราะฉะนั้น นักวรรณคดีส่วนใหญ่จึงถือว่า เรื่องนโลปาขยานนี้คงเป็นเรื่องเก่าที่มีผู้เล่าสืบต่อกันมานานจนได้รับความนิยมแพร่หลายตั้งแต่ก่อนจะมีการประพันธ์มหาภารตะ⁶⁸

จากข้อมูลที่น่าเสนอข้างต้น ผู้วิจัยได้สรุปรายชื่อโลกบาลในสมัยมหากาพย์ออกมาเป็นตาราง ดังนี้

⁶⁶ Mbh. 3.52.23

⁶⁷ Mbh. 3.54.18

⁶⁸ วิสุทธ์ บุษยกุล, “นโลปาขยานัม พระนลคำหลวง และพระนลคำฉันท์,” ในวิสุทธ์อักษร, หน้า 53-54.

ตารางที่ 5 ตารางแสดงรายชื่อโลกบาลในสมัยมหากาพย์⁶⁹

ทิศ	โลกบาล					
	มหากาณะ					รามายณะ
ตะวันออก	อัคนี	อัคนี	กุเวร	กุเวร	อินทร์	อินทร์
ใต้	ยม	ยม	ยม	ยม	ยม	ยม
ตะวันตก	วรุณ	วรุณ	วรุณ	วรุณ	วรุณ	วรุณ
เหนือ	โซม	อินทร์	โซม	อินทร์	กุเวร	กุเวร

จะเห็นว่าตำแหน่งของโลกบาลที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงในสมัยมหากาพย์ คือ พระวรุณเป็นโลกบาลผู้รักษาทิศตะวันตก และพระยมเป็นโลกบาลผู้รักษาทิศใต้ ส่วนพระอัคนี พระกุเวร และพระอินทร์ได้รับการแต่งตั้งให้ดูแลทางทิศตะวันออก พระอินทร์ พระกุเวร และพระโซม ได้รับการแต่งตั้งให้ดูแลทางทิศเหนือ กลุ่มของโลกบาลผู้รักษาทิศหลักทั้ง 4 ที่ปรากฏในมหากาณะมีอยู่หลายกลุ่ม ผู้วิจัยไม่อาจสรุปได้ว่ากลุ่มของโลกบาลผู้รักษาทิศหลักทั้ง 4 กลุ่มใดเกิดขึ้นก่อน แต่หากพิจารณาจากรายชื่อผู้วิจัยเห็นว่ากลุ่มของโลกบาลที่น่าจะเก่าที่สุด คือ **พระอัคนี พระยม พระวรุณ และพระโซม** เนื่องจากมีชื่อพ้องกับเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ (ทิศตามปกติ) ในสมัยพระเวท ส่วนกลุ่มของโลกบาลที่ประกอบด้วย **พระอัคนี พระยม พระวรุณ และพระอินทร์** น่าจะเก่ากว่ากลุ่มที่มีพระกุเวร เนื่องจากพระอัคนีเป็นเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศมาตั้งแต่สมัยพระเวท ส่วนพระกุเวรเป็นเทพเจ้าที่ได้รับความนิยมถ้อยในสมัยหลัง วรรณคดีสมัยมหากาพย์จึงระบุว่าพระกุเวรได้รับการแต่งตั้งให้เป็นโลกบาลองค์ที่ 4 และเข้ามาอยู่ในกลุ่มของโลกบาลที่มีพระยม พระอินทร์ และพระวรุณ⁷⁰ เมื่อพระอินทร์และพระกุเวรเข้ามาเป็นสมาชิกของโลกบาล และได้รับการแต่งตั้งให้เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันออกและทิศเหนือตามลำดับ พระโซม และพระอัคนีซึ่งเคยเป็นสมาชิกของโลกบาลที่ดูแลทิศหลักมาก่อนก็กลายเป็นโลกบาลผู้รักษาทิศเฉียงในสมัยต่อมา คือ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ และทิศตะวันออกเฉียงใต้ตามลำดับ สาเหตุที่รายนามของโลกบาลในสมัยมหากาพย์มีความแตกต่างไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันตลอดทั้งเรื่อง เพราะมหากาณะอาจมิได้เป็นผลงานของบุคคลเพียงคนเดียวตามมติของนักวิชาการในปัจจุบัน เนื่องจาก “วยาสะ” ซึ่งเป็นชื่อของฤๅษีผู้แต่งมหากาพย์เรื่องนี้อาจเป็นได้ทั้งวิสามานยนามอันเป็นชื่อเฉพาะของบุคคล หรือ สามัญนามซึ่งเป็นคำนามทั่วไปที่มีความหมายว่า **ผู้รวบรวม (compiler)**⁷¹

⁶⁹ E. W. Hopkins, **Epic Mythology**, p. 152.

⁷⁰ Ibid., p. 151.

⁷¹ ดูเพิ่มเติมใน ยะวาหระราล เนห์รู, **พบถิ่นอินเดียน ความเรียงประวัติศาสตร์**, แปลโดย กรุณา กุศลาสัย, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพมหานคร: แมคคำผาง, 2549), หน้า, 209-210; วิสุทธ์ บุษยกุล, “นโลปายานัม พระนลคำหลวง และพระนลคำฉันท,” ใน **วิสุทธอักษร**, หน้า 51; ศักดิ์ศรี แยมันดดา, “มหากาณะ,” ใน **วรรณวิทยา: รวมบทความทางวิชาการภาคภาษาและวรรณคดีไทย-บาลี-สันสกฤตบางเรื่อง**, หน้า 18-

กล่าวโดยสรุป โลกบาลในวรรณคดีมหากาพย์ประกอบด้วยกลุ่มเทวดาจำนวน 4 องค์ที่มีความสัมพันธ์กับทิศหลักทั้ง 4 มีบทบาทเป็นผู้ช่วยเหลือ “พระผู้เป็นเจ้า” และ “มนุษย์” ในลักษณะต่างๆ เพื่อให้สามารถแก้ไขปัญหาหรืออุปสรรคที่เกิดขึ้นได้ อีกทั้งยังมีบทบาทเป็นผู้ประทานรางวัลและเป็นผู้ทดสอบ ดังนั้น โลกบาลจึงมีความเกี่ยวข้องกับทั้งโลกมนุษย์และสวรรค์อันเป็นโลกในเชิงกายภาพ ทำให้โลกบาลในสมัยมหากาพย์มีขอบเขตหน้าที่ในการดูแล “โลก” เพิ่มมากขึ้นทั้งที่หมายถึงมนุษย์และโลกอันเป็นส่วนหนึ่งของจักรวาล สอดคล้องกับความหมายของ “โลกบาล” ตามที่ M. Monier-Williams ได้นิยามความหมายไว้ว่า ผู้ปกป้องโลก, ผู้คุ้มครองโลก, ผู้ปกครองทิศทั้ง 4 ของโลก, ผู้ปกป้องหรือคุ้มครองชาวโลก⁷²

ข้อความในมานาวรรณศาสตร์ กล่าวถึงพระผู้เป็นเจ้าได้สร้างพระราชจากความเป็นอมตะและอาณาภาพของทวยเทพจำนวน 8 องค์ ได้แก่ พระอินทร์ พระวายุ พระยม พระสุรยะ พระอัคนี พระวรุณ พระจันทร์ และพระกুবเระ ดังข้อความว่า

เพราะว่าโลกนี้ปราศจากพระราชแล้ว ชาวโลกจะกระจัดกระจายไปทุกทิศทุกทางเพราะความกลัว พระผู้เป็นเจ้าจึงทรงสร้างพระราชขึ้นเพื่อพิทักษ์รักษาชาวโลกทั้งผอง พระผู้เป็นเจ้าทรงสร้างพระราชด้วยอนุภาคอันเป็นอมตะของพระอินทร์ พระวายุ พระยม พระสุรยะ พระอัคนี พระวรุณ พระจันทร์ และพระกুবเระผู้เป็นเจ้าแห่งทรัพย์สมบัติ ด้วยเหตุที่พระนฤบาลองค์นี้ริรมิตขึ้นมาจากอนุภาคทั้งหลายของทวยเทพผู้ยิ่งใหญ่เหล่านี้ พระองค์จึงทรงมีอำนาจเหนือสรรพสัตว์ด้วยพระเดชานุภาพ พระองค์ประดุจดวงอาทิตย์ ทรงเผาตาท้องหลายและใจทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีใครกล้าจ้องมองพระองค์ พระองค์ทรงเป็นพระอัคนี พระวายุ พระสุรยะ พระจันทร์ พระธรรมราช(พระยม) พระกুবเระ พระวรุณ และพระอินทร์ ผู้ยิ่งใหญ่ด้วยพระราชอำนาจ⁷³

เนื่องจากในมานาวรรณศาสตร์มีความคิดว่าทิศที่เกิดขึ้นระหว่างท้องฟ้าและแผ่นดินมีจำนวน 8 ทิศ ดังนั้น ในคัมภีร์ดังกล่าวจึงกล่าวถึงโลกบาลจำนวน 8 องค์ แต่มิได้ระบุว่าโลกบาลอยู่ประจำทิศใด ความว่า “และพระนฤบาลทรงไว้ซึ่งร่างกายของโลกบาลทั้ง 8 (*aṣṭānām lokapālānām*) ได้แก่ พระโสม พระอัคนี พระสุรยะ พระวายุ พระอินทร์ พระกুবเระ พระวรุณ และพระยม โลกบาลทรงอาศัยอยู่ในองค์พระราช ความไม่บริสุทธิ์ก็ไม่ได้

19; Maurice Winternitz, *A history of Indian literature*, Vol. 1, Translated from the German by Mrs. S. Ketkar, (New York: Russell & Russell, 1926), pp. 324-325.

⁷² SED., p. 906.

⁷³ Mn. 7.3-7

ส่งผ่านมาถึงพระราชานี้ เพราะว่าความ บริสุทธิ์และความไม่บริสุทธิ์ของมรรตัยชนทั้งหลายถูกทำให้เกิดขึ้นและทำให้หายไปจากโลกทั้งหลาย”⁷⁴

จะเห็นได้ว่า ราชานามของโลกลบาลที่ปรากฏในมานวธรรมศาสตร์มีความสอดคล้องกับโลกลบาลที่ปรากฏในมหาภารตะและรามายณะ ยกเว้น พระสุริยะและพระวายุ อย่างไรก็ตาม เทพเจ้าทั้ง 2 ต่างก็เป็นเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศมาตั้งแต่สมัยพระเวท นอกจากนี้ ข้อความข้างต้นยังแสดงถึงความสำคัญของพระราชานามและความสัมพันธ์ระหว่างพระราชานามกับโลกลบาล ความสัมพันธ์ดังกล่าวอาจสะท้อนความคิดว่าพระราชานาม คือ โลกลบาลที่อาศัยอยู่บนโลกมนุษย์ คอยคุ้มครองปกป้องรักษา “ชาวโลก” ส่วนโลกลบาลทั้ง 8 คือ เทวดาผู้ปกป้องทั้ง “โลก” และ “มนุษย์” ซึ่งอย่างน้อยก็คือ พระราชานามที่โลกลบาลแบ่งภาคมาเกิด ในการคุ้มครองโลกลบาลนั้น โลกลบาลต้องมีอำนาจหน้าที่ในการลงโทษผู้กระทำความผิด อาทิ พระยม หนึ่งในโลกลบาลที่ปรากฏในมนุสมฤติ พระองค์สามารถล่วงรู้ถึงผู้ที่กระทำความผิดแม้ในที่ลับตาคน และสามารถลงโทษผู้กระทำความผิดนั้นได้ กฎหมายพระมนุสมักจะอ้างอยู่เสมอว่าการลงโทษผู้กระทำความผิดเป็นหน้าที่ของกษัตริย์ในโลก เพราะถือว่ากษัตริย์คือผู้ที่โลกลบาลแบ่งภาคมาเกิด โลกลบาลที่ดี หรือ พระราชานามที่ดี จะต้องไม่สนใจกับความชอบหรือไม่ชอบของตนเอง จะต้องมีความประพฤติตรงไปตรงมา มีอำนาจเหนือความโกรธและสามารถควบคุมตนเองได้⁷⁵ ดังนั้น “โลกลบาล” จึงมีความหมายว่า “พระราชานาม”⁷⁶ ด้วยอย่างไรก็ดี บทบาทในการลงโทษผู้กระทำความผิดของพระยม อาจไม่ใช่บทบาทหลักของพระยมในฐานะโลกลบาล เนื่องจากในสมัยพระเวทปรากฏความคิดว่าพระยมเป็นผู้พิจารณาความดีความชั่วของมนุษย์ มีอำนาจที่จะให้รางวัลผู้กระทำดีและลงโทษผู้กระทำความผิดอยู่แล้ว⁷⁷ หรือแม้แต่พระวรุณก็จะทรงลงโทษผู้กระทำความชั่วอย่างรุนแรงเช่นเดียวกัน⁷⁸ ในมานวธรรมศาสตร์มีได้กล่าวไว้ว่าพระยมในฐานะโลกลบาลทรงลงโทษผู้กระทำความผิด บทบาทในการลงโทษจึงเป็นบทบาทโดยทั่วไปของเทพเจ้าองค์นั้นๆ อยู่แล้ว ไม่ใช่บทบาทสำคัญของโลกลบาลในสมัยหากาพย์

ในคัมภีร์ปุราณะ กล่าวไว้ว่า พระพรหมทรงสร้างโลกลบาลขึ้นมาทั้งหมด 8 องค์⁷⁹ ประกอบด้วยโลกลบาลผู้รักษาทิศหลัก 4 ทิศ และโลกลบาลผู้รักษาทิศเฉียงอีก 4 ทิศ เรียกว่า “**อษฏทิกपाल**”(Aṣṭadikpāla) ดังมีรายนามดังต่อไปนี้ **พระอินทร์** โลกลบาลผู้รักษาทิศตะวันออก **พระอัคนี** โลกลบาลผู้รักษาทิศตะวันออกเฉียงใต้ **พระยม** โลกลบาลผู้รักษาทิศใต้ **พระไทรฤติ** โลกลบาลผู้รักษาทิศตะวันตกเฉียงใต้ **พระวรุณ** โลกลบาลผู้รักษาทิศตะวันตก **พระวายุ** หรือ **พระ**

⁷⁴ Mn. 5.96-97

⁷⁵ Mn. 8.173

⁷⁶ SED., p. 906.

⁷⁷ ดูเพิ่มเติมใน อัญชลี จิตรสุนทร, “พระยมในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และไทย,” หน้า 53-54.

⁷⁸ ดูเพิ่มเติมใน นภาพรรณ โอวัฒนากิจ, “แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต,” 150-151.

⁷⁹ ดูเพิ่มเติมใน Sadashiv Ambadas Dange, “Quarter,” EPBP 4 (1989): 1145.

มารุต โลกบาลผู้รักษาทิศตะวันตกเฉียงเหนือ พระกุเวร โลกบาลผู้รักษาทิศเหนือ พระอิศาน โลกบาลผู้รักษาทิศตะวันออกเฉียงเหนือ⁸⁰

จะเห็นได้ว่าในสมัยปุราณะกล่าวถึงพระในฤทธิว่าเป็น โลกบาลผู้รักษาทิศตะวันตกเฉียงใต้ และพระอิศานว่าเป็นโลกบาลผู้รักษาทิศตะวันออกเฉียงเหนือแทนที่พระสุริยะ (พระวิวัสวัต) และพระโสม (พระจันทร) ที่ปรากฏในมานวธรรมศาสตร์ตามลำดับ แต่ก็มิได้เป็นเช่นนั้นเสมอไป เพราะวิษณุปุราณะตอนหนึ่ง⁸¹ กล่าวถึงพระวิวัสวัตและพระโสม แทนที่พระในฤทธิ และพระอิศาน จึงทำให้มีรายนามโลกบาลเหมือนกับที่ปรากฏในมานวธรรมศาสตร์ ส่วนอัคนิปุราณะ ได้กล่าวรวมพระโสม (พระจันทร) กับพระกุเวรไว้ด้วยกัน ในขณะที่มัตสยปุราณะกลับกล่าวถึงพระจันทรแทนที่พระกุเวร⁸²

ในอัคนิปุราณะยังได้กล่าวเพิ่มเติมให้พระพรหมเป็นผู้รักษาทิศเบื้องบน และให้เศษะหรืออนันตนาคราช* เป็นสัตว์ที่รักษาทิศเบื้องล่างรวมเป็น 10 ทิศ⁸³ เช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในวราหปุราณะ⁸⁴ ในขณะที่คัมภีร์ปุราณะบางเล่ม กล่าวถึงโลกบาลไว้เพียง 4 องค์ อาทิ พรหมมาณฑปุราณะ กล่าวว่า พระอินทร์ อาศัยอยู่ทางทิศตะวันออกของเขาพระสุเมรุ มีเมืองชื่อ อมราวตี (Amarāvati) พระยม อาศัยอยู่ทางทิศใต้ของเขาพระสุเมรุ มีเมืองชื่อ สังยมณี พระวรุณ อาศัยอยู่ทางทิศตะวันตกของเขาพระสุเมรุ มีเมืองชื่อ สุขา (Sukhā) และพระโสม อาศัยอยู่ทางทิศเหนือของเขาพระสุเมรุ มีเมืองชื่อ วิภาวารี (Vibhāvāri) โลกบาลจึงอยู่ที่บริเวณทิศทั้ง 4 รอบเขาพระสุเมรุ เพื่อดูแลความสงบสุขและปกป้องโลก⁸⁵

ในภาควดปุราณะ กล่าวว่า ตรงยอดของเขาพระสุเมรุเป็นเมืองของพระพรหม โดยรอบของเขาพระสุเมรุมีเมืองของท้าวโลกบาลประจำอยู่ทั้ง 8 ทิศ⁸⁶ ในเทวีภาควดะ

⁸⁰ Margaret and James Stutley, *A Dictionary of Hinduism: its mythology, folklore and development 150 B.C.-A.D. 1500*, p. 165.

⁸¹ *The Viṣṇu Purāṇa Vol. 2*, Translated by H. H. Wilson, p. 118. อ้างถึงใน นภาพรรณ โอวัฒนากิจ, “แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 110.

⁸² หม่อมเจ้าสุภัทรีดิศ ดิศกุล, *ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม*, หน้า 171.

* เศษะ หรือ อนันตนาคราช มีขนาดใหญ่มหึมาที่สุด มีหัวถึงหนึ่งพันและกายยาวหาที่สุดมิได้ ทรงความเป็นอมตะอยู่ตลอดจึงได้นำมาว่า อนันตนาคราช พญานาคนี้เอากายขดรอบแท่นที่ประทับขอบพระวิษณุในทะเลน้ำนม ณ สวรรค์ชั้นไวกุนธุ์ และหัวหนึ่งในจำนวนพันหัวของพญานาคตนนี้ค้ำจุนโลกเอาไว้ ฉะนั้นบางครั้งเวลาที่หัวนาคนี้ส่ายไปมาจึงทำให้เกิดแผ่นดินไหว อ้างถึงใน ศักดิ์ศรี แยมันดดา, “นาค,” ในวรรณวิทยา: รวบรวมบทความทางวิชาการภาคภาษาและวรรณคดีไทย-บาลี-สันสกฤตบางเรื่อง, หน้า 45.

⁸³ หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, *ปราสาทเขาพนมรุ้ง: ศาสนบรรพตที่งดงามที่สุดในประเทศไทย*, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2539), หน้า 368.

⁸⁴ Varāha P. 29.3-15 quoted in Sadashiv Ambadas Dange, “Quarter,” *EPBP* 4 (1989): 1145.

⁸⁵ Bd.P. 1.2.21.32-34

⁸⁶ Subodh Kapoor, editor, “Meru,” *HEH* 3 (2000): 1209.

กล่าวถึง พระพรหมผู้เป็นใหญ่ในดินแดนพรหมโลกประทับนั่งอยู่ในเมืองมนอวตี (Manovatī) แวดล้อมด้วยเมืองใหญ่ 8 เมืองของโลกบาลตั้งอยู่ใน 8 ทิศ แต่ละเมืองมีพื้นที่ครอบคลุมประมาณ 2,500 โยชน์ ซึ่งตั้งอยู่บริเวณโดยรอบเขาพระสุเมรุ⁸⁷ มีหน้าที่คุ้มครองธรรมและดูแลความสงบเรียบร้อยของโลก

ตารางที่ 6 ตารางแสดงรายชื่อเมืองของโลกบาลในเทวีภาควตะ⁸⁸

ทิศที่รักษา	โลกบาล	ชื่อเมือง
ตะวันออก	พระอินทร์	อมราวตี (Amarāvati)*
ตะวันออกเฉียงใต้	พระอัคนี	เตโจวตี (Tejovati)**
ใต้	พระยม	สังยมณี (Saṃyamaṇī)
ตะวันตกเฉียงใต้	พระนรฤติ	กฤษณาญชนา (Kṛṣṇāñjanā)***
ตะวันตก	พระวรุณ	ศรัทธาวตี (Śraddhāvati)†
ตะวันตกเฉียงเหนือ	พระวายุ	กันธวตี (Gandhavati)
เหนือ	พระกุเวร	มโหทยะ (Mahodaya)
ตะวันออกเฉียงเหนือ	พระอิสาน, พระศิวะ	ยโสวตี (Yaśovati)‡

ในวิษณุปุราณะ⁸⁹ กล่าวต่างออกไปว่าใต้เขาพระสุเมรุเป็นที่ตั้งของเมืองทั้ง 8 เป็นเมืองศักดิ์สิทธิ์ของโลกบาลผู้รักษาทิศทั้ง 8 คือ ศตมธะ อิวลนะ เอาตกะ รากษส อัมพุปะ อนิละ ศคิน อีสะ

⁸⁷ PE., p. 62.

⁸⁸ PE., p. 62.

* บางแห่งกล่าวว่า ชื่อ วัสเวกสาระ (Vasvāukasāra)

** บางแห่งกล่าวว่า ชื่อ จิวณี (Jivanī) ดู Subodh Kapoor, editor, “Meru,” HEH 3 (2000): 1209.

*** บางแห่งกล่าวว่า ชื่อ วิรุปักษะ (Virupakṣa) ดู Ibid., p. 1209.

† ในวิษณุปุราณะ กล่าวว่า เมืองมุขยา ของพระวรุณ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของภูเขามานโสตตระ คัมภีร์ปุราณะอีก 3 คัมภีร์ คือ และพราหมานทะเลปุราณะ ลิงคปุราณะและวายุปุราณะ กล่าวถึงชื่อนครของพระวรุณ คือ สุขา (ชื่อดังกล่าวป้องกันดินแดนสุขาวดีหรือภูมิอันมีความสุข อันเป็นดินแดนทางทิศตะวันตกที่สถิตของพระอมิตาภะชยานิพุทธะ และคำว่า อมิตาภะ ก็ปรากฏอยู่ในวิษณุปุราณะว่าเป็นชื่อของเทพจำพวกหนึ่ง) ส่วนภาควตะปุราณะ กล่าวว่าเมืองของพระวรุณชื่อ นิมโลจนิ (เมืองพระอาทิตย์ตก) และอัคนีปุราณะ กล่าวถึงเทวสถานของพระวรุณและเทวีวารุณี ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ อ้างถึงใน นภาพรรณ โอวัฒนาภิจ, “แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 110-111 และดูเพิ่มเติมใน เสฐียรโกเศศ นาคประทีป, ลัทธิของเพื่อน (กรุงเทพมหานคร: พิราบ, 2540), หน้า 114-115.

‡ บางแห่งกล่าวว่า ชื่อ อิสาน (Iśāna) ดู Subodh Kapoor, editor, “Meru,” HEH 3 (2000): 1209.

⁸⁹ The Viṣṇu Purāṇa Vol. 2, Translated by H. H. Wilson, p. 112. อ้างถึงใน นภาพรรณ โอวัฒนาภิจ, “แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 110.

นอกจากการกล่าวถึงโลกบาลในเทวลักษณะแล้ว ในสมัยมหากาพย์-ปรัมผะยัง ปรากฏแนวคิดเรื่องสัตว์ที่อยู่ประจำทิศ สัตว์เหล่านี้ยังทำหน้าที่เป็นพาหนะของโลกบาล และช่วยค้ำจุนโลกให้มั่นคงอีกด้วย เช่น ช้าง

ช้าง เป็นสัตว์ที่มีคุณลักษณะโดดเด่น ในแง่ที่เป็นสัตว์ทรงพลัง แต่สงบนิ่ง และฉลาดมาก ช้างยังมีลักษณะนิสัยและการดำเนินชีวิตที่เป็นเอกลักษณ์หลายอย่าง จนกลายเป็นที่มาของคำที่ใช้เรียกช้างหลากหลายคำ เช่น นาค คชา ทวีป ปัทมิน ชื่อที่คุ้นเคยกันดีอีกชื่อหนึ่งคือ “หัตถิ” (P. hatthi; Skt. hastin) แปลว่า “ผู้มีมือ” มีตำนานเล่าว่าเมื่อช้างตัวแรกกำเนิดออกมาจากหิรัณยครรภ์ พระพรหมทรงแบ่งออกเป็น 2 ส่วน แล้วทรงเป่าลมแห่งชีวิตเข้าไป ส่วนหนึ่งกลายเป็นช้างพัง 8 ตัว ในขณะที่อีกส่วนหนึ่งกลายเป็นช้างเอราวัณ 1 ตัวและช้างพลายอีก 7 ตัว รวมเป็นช้างตัวผู้ 8 ตัว ต่อมาฝ่ายช้างตัวผู้ทั้ง 8 ได้ทำหน้าที่เป็นพาหนะของโลกบาลผู้รักษาทิศทั้ง 8 ของจักรวาล และสุดท้ายก็กลายเป็นผู้รักษาทิศเสียเอง ทำให้ช้างกลายเป็นสัญลักษณ์ของความแข็งแกร่ง ความมั่นคง และการปกป้องรักษาคุ้มครอง⁹⁰

ในมหากาพย์รามายณะ พาลกานท์ สรรคที่ 39⁹¹ กล่าวถึงช้างประจำทิศหลัก 4 ทิศ มีหน้าที่แบกโลกอยู่ข้างใต้ เรียกว่า “ทิกคช” (Digga) หรือ ช้างแห่งจักรวาล (elephants of the universe) หากช้างเหล่านี้สายศีระก็จะทำให้เกิดแผ่นดินไหวบนโลกมนุษย์ เรื่องนี้ได้เล่าขึ้นตอนโอรสของพระศรซึ่งติดตามหาม้าของพระบิดาได้เห็นช้างเหล่านี้ ได้แก่ ช้างประจำทิศตะวันออกชื่อ วิรูปากษะ (Virūpākṣa) ช้างประจำทิศใต้ชื่อ มหาปัทมะ (Mahāpadma) ช้างประจำทิศตะวันตกชื่อ เสามนสะ (Sāumanasa) ช้างประจำทิศเหนือชื่อ ภัทธ (Bhadra)*

ในมหากาพย์มหาภารตะ ภิษมบรรพ⁹² กล่าวถึงช้างสวรรค์จำนวน 8 ตัว อยู่ประจำทิศ มีหน้าที่ช่วยประคับประคองโลกและจักรวาล ช้างเหล่านี้สามารถเหาะไปในอากาศได้ตามอิสระ⁹³ ต่อมาในสมัยปรัมผะก็กล่าวถึงช้างประจำทิศจำนวน 8 ตัวเช่นเดียวกันและเป็นพาหนะของโลกบาลผู้อภิบาลทิศนั้น เนื่องจากในสมัยนี้มีความคิดเรื่องทิศจำนวน 8 ทิศ ในภาษา

⁹⁰ วิไลรัตน์ ยั่งรอด, **ดู รู้ พุทธประวัติ เรื่องราวและความหมายในงานศิลปกรรมจาก 11 เหตุการณ์สำคัญของพระพุทธเจ้า** (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539), หน้า 22-23.

⁹¹ Valmiki, **The Ramayana of Valmiki**, Translated by Ralph T.H. Griffith (London: Trubner, 1870-1874), p. 52.

* บางแห่งเรียก หิมปาณธาระ (Himapāṇḍara) ดู Margaret and James Stutley, **A Dictionary of Hinduism: its mythology, folklore and development 150 B.C.-A.D. 1500**, p. 165.

⁹² Dwailpayana Vyasa, **The Mahabharata of Krishna Vol. 5 Bhishma Parva**, translated by Kisari Mahan Ganguli, 4th ed, (Delhi: Munshiram Manoharlal), p. 28.

⁹³ ละเอียด วิสุทธิแพทย์, “ช้างในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี,” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 36.

สันสกฤตเรียกช้างเหล่านี้ว่า โลกบาล (Lokapāla)⁹⁴ ทิงนาค (Dinnāga) ทิดคช (Diggaja) ทิศาคช (Diśāgaja) ทิดวารณ (Digvāraṇa) ทิดุกกริน (Dikkarin) ทิงมาตงค (Dinnmātāṅga)⁹⁵ ใน The Puranic Encyclopaedia⁹⁶ ได้ให้รายละเอียดคู่ช้างพลาย (Aṣṭadiggaja) และช้างพัง (Aṣṭadikkariṇī) ซึ่งสอดคล้องกับรายชื่อช้างประจำทิศในหนังสืออมรโกศ⁹⁷ ไว้ดังนี้

ตารางที่ 7 ตารางแสดงรายชื่อช้างประจำทิศทั้ง 8 ในสมัยมหากาพย์-ปุราณะ

ทิศที่รักษา	โลกบาล	ชื่อช้างพลาย	ชื่อช้างพัง
ตะวันออก	พระอินทร์	ไอราวตะ* (Airāvata)	อภระมุ (Abhramū)
ตะวันออกเฉียงใต้	พระอัคนี	ปุนฑริกะ (Puṇḍarīka)	กปีลา (Kapilā)
ใต้	พระยม	วามนะ (Vāmana)	ปีงคลา (Piṅgalā)
ตะวันตกเฉียงใต้	พระไทรฤติ หรือ สุริยะ	กุมุทะ (Kumuda)	อนุปมา (Anupamā)
ตะวันตก	พระวรุณ	อัญชนะ (Añjana)	ตามระกรณี** (Tāmrakarṇī)
ตะวันตกเฉียงเหนือ	พระวายุ หรือ พระมารุต	ปุชปทันตะ (Puṣpadanta)	ศุภระทันตี (Śubhradantī)
เหนือ	พระกুবเระ	सारวภामะ (Sārvabhāuma)	อังกนา (Aṅganā)
ตะวันออกเฉียงเหนือ	พระอิสาน หรือ พระโสม	สุประตีกะ (Supratīka)	อัญชนาวตี*** (Añjanāvati)

จากการศึกษาแนวคิดเรื่องโลกบาลในสมัยพระเวท พบว่า สิ่งที่ทำหน้าที่รักษาทิศ คือ เหล่าบรรดาอสรพิษ คำศัพท์ที่ใช้เรียกในภาษาสันสกฤตมีอยู่เป็นจำนวนมาก อาทิ อหิ (ahi) สรรปะ (sarpa) พบในฤคเวท⁹⁸ อีกคำหนึ่ง คือ นาค (nāga) ซึ่งปรากฏมาตั้งแต่ในคัมภีร์พราหมณะ⁹⁹ หมายถึง งู หรือ ช้าง ในสมัยมหากาพย์-ปุราณะ มีศัพท์ที่ใช้เรียกช้างประจำทิศว่า “ทิงนาค” ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะเป็นคำศัพท์ที่เก่าที่สุดในบรรดาศัพท์ที่ใช้เรียกช้างประจำทิศ เนื่องจากแสดงให้เห็นถึงร่องรอยความคิดในสมัยพระเวทที่งูมีหน้าที่รักษาทิศ ต่อมาเมื่อ “นาค”

⁹⁴ Margaret and James Stutley, *A Dictionary of Hinduism: its mythology, folklore and development 150 B.C.-A.D. 1500*, p. 165.

⁹⁵ SED., p. 479.

⁹⁶ PE., p. 62.

⁹⁷ Amar. 1.3.4; 1.3.5

* บางแห่งเรียก อภระมาตังคะ (Abhramātāṅga) บ้างก็เรียก อรรกโสทร (Arkasodara) นาคมัลลชะ (Nāgamalla) สทาทานะ (Sadādāna) มาทัมพร (Madambara) ดู John Dowson, *Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion, Geography, History and Literature* (New Delhi: Rupa, 2011), p. 180.

** บางแห่งเรียก อัญชนาวตี (Añjanāvati) ดู Ibid., p. 180.

*** บางแห่งกล่าวว่า ยังไม่รู้ชื่อช้างพังที่แน่นอน ดู Margaret and James Stutley, *A Dictionary of Hinduism: its mythology, folklore and development 150 B.C.-A.D. 1500*, p. 165.

⁹⁸ ดูเพิ่มเติมใน A. A. Macdonell and A. B. Keith, *Vedic Index of Name and Subject*, Vol. 1, 3rd reprint, pp. 50-51.

⁹⁹ Ibid., p. 440.

หมายถึงข้างด้วย ข้างจึงกลายเป็นสัตร์ที่มีความเกี่ยวข้องกับทิศโดยทำหน้าที่เป็นทั้งพาหนะของโลกบาลและเป็นสัตร์ประจำทิศ จึงอาจกล่าวได้ว่า แนวคิดเรื่องการใช้สัตร์ทำหน้าที่รักษาทิศในสมัยมหากาพย์-ปุราณะมิใช่เรื่องใหม่ แต่น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากสมัยพระเวท

ในวรรณคดีพุทธศาสนา ก็กล่าวถึงข้างที่อยู่ประจำทิศเช่นกัน ในอภิธานปปีที่ปิกากล่าวถึง ข้างประจำทิศ 8 ทิศ เรียกว่า “ทิศาคชา”¹⁰⁰ และข้างพังของข้างประจำทิศทั้ง 8 และในจกกวาพทีปนีก็ได้แสดงชื่อข้างประจำทิศทั้ง 8 ชื่อที่เรียกข้างประจำทิศทั้ง 8 และข้างพังของข้างประจำทิศทั้ง 8 ทั้งนี้ข้างที่ประจำทิศหลัก 4 ทิศจะมีชื่อเฉพาะ ส่วนข้างที่ประจำทิศเฉียงจะมีชื่อเดียวกันว่า “อนุทิศวารณ” (ผู้คุ้มครองรักษาทิศเฉียง)¹⁰¹

ตารางที่ 8 ตารางแสดงชื่อข้างประจำทิศทั้ง 8 ในจกกวาพทีปนี¹⁰²

ทิศที่รักษา	ประเภทข้างประจำทิศ	ชื่อข้างที่อยู่ประจำทิศ	ข้างพังของข้างประจำทิศ
ตะวันออก	เอราวัณ	ปาจีนวารณะ	อัภกมุ
ตะวันออกเฉียงใต้	ปุนทริกะ	อนุทิศวารณะ	กาปิล
ใต้	วามนะ	อวาจิวารณะ	ปิงคล
ตะวันตกเฉียงใต้	กุมุทะ	อนุทิศวารณะ	อนุปักกมา
ตะวันตก	อัญชนะ	ปติจวารณะ	ตัมพวัณณี
ตะวันตกเฉียงเหนือ	บุพผันตะ	อนุทิศวารณะ	สุภทันตี
เหนือ	สัพพกมุมะ	อุทิจวารณะ	ลิงคณา
ตะวันออกเฉียงเหนือ	สุปตติกะ	อนุทิศวารณะ	อัญชนาวตี

ในมหากาพย์เสานทรนันทะของอศวโฆษก็เรียกข้างประจำทิศว่า “ทิศวารณ” เช่นกัน¹⁰³ เป็นที่น่าสังเกตว่าชื่อของข้างปลายและข้างพังที่ปรากฏในจกกวาพทีปนีนั้นมีความสอดคล้องกับรายชื่อของข้างประจำทิศทั้ง 8 ในสมัยปุราณะ จึงอาจเป็นไปได้ว่าในฐีกาแห่งศักดิ์กัณฑ์ที่พระสิริมังคลาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์นี้ได้กล่าวอ้างไว้น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากวรรณคดีสันสกฤตก็เป็นได้

จากการศึกษาแนวคิดเรื่องโลกบาลในสมัยมหากาพย์-ปุราณะจะเห็นได้ว่าชาวอารยันในสมัยนี้ให้ความสำคัญยกย่องพระวิษณุ พระพรหมและพระศิวะว่าเป็นเทพสูงสุด ส่วนเทพเจ้าองค์อื่นๆ ที่มีความสำคัญและได้รับการนับถือในสมัยพระเวทได้แปรเปลี่ยนไป โดยถูกลดบทบาทลงเหลือเพียงฐานะ “โลกบาล” ในวรรณคดีมหากาพย์กล่าวถึงโลกบาลเพียง 4 องค์

¹⁰⁰ อภิธาน. 10

¹⁰¹ แม่ชีวิมุตติยา (สุภาพรรณ ณ บางช้าง), จกกวาพทีปนี: ลักษณะเด่น ภูมิปัญญา และคุณค่า, หน้า 128.

¹⁰² จกกวาพ. 137

¹⁰³ ดูใน อศวโฆษ, มหากาพย์เสานทรนันทะของอศวโฆษ, ปวีรรต แปลและเรียบเรียงโดย สำเนียง เลื่อมใส (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิแปลหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์, 2543), หน้า 24.

ต่อมาในมานวธรรมศาสตร์กล่าวถึงโลกบาลจำนวน 8 องค์ที่มีความสัมพันธ์กับความเป็นพระราชา ส่วนคัมภีร์ปุราณะฉบับต่าง ๆ ได้กล่าวถึงชื่อของโลกบาลซึ่งมีความคล้ายกับที่ปรากฏในมานวธรรมศาสตร์ อีกทั้งยังกล่าวถึงที่ประทับและพาหนะของโลกบาล สิ่งที่น่าสนใจก็คือ เดิมเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในสมัยพระเวทจนถึงอุปัชฌาย์จะทำหน้าที่รักษาทิศเบื้องบน ทิศตรงกลางที่มั่นคง หรือ ทิศเบื้องล่างด้วย แต่โลกบาลในสมัยมหากาพย์-ปุราณะจะรักษาทิศเพียง 4 ทิศหลัก หรือ 8 ทิศ (รวมทิศเฉียง) ซึ่งเป็นทิศในมิติแนบราบทั้งสิ้น ผู้วิจัยเห็นว่า อาจเป็นเพราะทิศเบื้องบนมีเทพเจ้าสูงสุด 3 องค์เป็นผู้ดูแล เนื่องจากเป็นเทพที่มีระดับสูงกว่าโลกบาล ส่วนทิศเบื้องล่างก็มอบหมายให้สัตว์สำคัญทำหน้าที่ค้ำจุนโลกไว้ โลกบาลจึงทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครอง “มนุษย์” และ “โลกในเชิงกายภาพ” ตามที่ได้รับมอบหมายจากเทพเจ้าสูงสุด

3.1.2 แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีของศาสนาเซน

นอกจากแนวคิดเรื่องโลกบาลจะปรากฏอย่างชัดเจนในวรรณคดีสันสกฤตแล้ว แนวคิดนี้ยังไปปรากฏในวรรณคดีของศาสนาเซนทั้ง 2 นิกาย* กล่าวคือ ในนิกายเศวตามพรกล่าวถึง เทวดากลุ่มไวมานิกะที่เรียกว่ากัลโปปปันนะอาศัยอยู่ในกัลปวิมานที่แบ่งออกเป็นชั้นๆ เรียงซ้อนขึ้นไปจำนวน 12 ชั้น ในแต่ละชั้นจะมีพระอินทร์จำนวน 1 องค์ซึ่งมีนามแตกต่างกันและมีโลกบาลจำนวน 4 องค์ได้แก่ โสม โลกบาลผู้รักษาทิศตะวันออก ยม โลกบาลผู้รักษาทิศใต้ วรรณ โลกบาลผู้รักษาทิศตะวันตก ไวศรณะ โลกบาลผู้รักษาทิศเหนือ เป็นผู้ปกครอง วิมานของเทวดากัลโปปปันนะอาจเทียบได้กับฉกามาพจรสวรรค์ในพุทธศาสนา เพราะเทวดาเหล่านี้ยังยุ่งเกี่ยวกับกามารมณ์ โดยวิมานชั้นแรกคือ เสาศรรณซึ่งตั้งอยู่เหนือเขาพระสุเมรุอาจเทียบได้กับสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาและดาวดึงส์ 2 ชั้นรวมกัน โลกบาลในศาสนาเซนทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยพระอินทร์ในการปกครองสวรรค์แต่ละชั้น ไม่ได้แยกอยู่ต่างหากเหมือนกับโลกบาลในคติพุทธศาสนาที่อาศัยอยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา จะเห็นได้ว่าชื่อของโลกบาลในวิมานทั้ง 12 ชั้น พ้องกับชื่อโลกบาลในศาสนาพราหมณ์ -ฮินดู ต่างกันเพียงทิศตะวันออกเท่านั้นที่ศาสนาเซนเป็นโสม แต่ศาสนาพราหมณ์ -ฮินดู เป็นพระอินทร์¹⁰⁴ ส่วนนิกายทิกัมพร ระบุว่า อินทร์ เป็นโลกบาลผู้รักษาทิศ

* ศาสนาเซน เป็นศาสนาในกลุ่มนาสติกะ(heterodox) ที่คัดค้านหรือไม่ยอมเชื่อในความถูกต้องสมบูรณ์ และความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวท โดยเห็นว่าคัมภีร์พระเวทเป็นผลงานของมนุษย์ มีถูกมีผิด และสามารถแก้ไขปรับปรุงได้ พุทธศาสนาเกิดร่วมสมัยกับศาสนาเซน แม้จะมีทรรศนะแตกต่างกันในบางเรื่อง แต่ทั้ง 2 ศาสนาต่างก็มีความเห็นตรงกันอย่างหนึ่งว่า พระเป็นเจ้าหรือพระพรหมตามที่กลุ่มอัสติกะ (orthodox) เชื่อกันไม่มี จึงจัดเป็นศาสนาประเภทเทวนิยม (Atheism) ก่อนคริสตกาลประมาณ 400-300 ปี ศาสนาเซนได้แตกออกเป็น 2 นิกาย ได้แก่ ทิกัมพร (Digambara) และเศวตามพร (Śvetāmbara) อ้างถึงใน บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 8, 10-11.

¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 212. และดูรายละเอียดแนวคิดเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะเพิ่มเติมในเรื่องเดียวกัน, หน้า 10-106, 193-225.

ตะวันออก ส่วนทิศที่เหลือกกล่าวไว้ตรงกัน¹⁰⁵ จะเห็นได้ว่า รายชื่อของโลกบาลที่ปรากฏในคัมภีร์ของศาสนาเซนมีนามสอดคล้องกับโลกบาลทั้ง 4 ในวรรณคดีสันสกฤตแต่ไม่สอดคล้องกับในวรรณคดีพุทธศาสนา ยกเว้นท้าวไวศรณะผู้เป็นโลกบาลผู้รักษาทิศเหนือเท่านั้นที่กล่าวตรงกัน

3.2 ลักษณะของโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา

ในวรรณคดีพุทธศาสนากล่าวถึงกลุ่มของเทวดาจำนวน 4 องค์ประจำอยู่ตามทิศหลักทั้ง 4 ของโลกเช่นเดียวกับวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีของศาสนาเซน ผู้วิจัยได้รวบรวมลักษณะของเทวดากลุ่มดังกล่าวในด้านชื่อเรียก กำเนิด ภพภูมิ ลักษณะทางกายภาพ อุปนิสัย พาหนะ อาวุธ และของวิเศษ ชายา โอรส ธิดา และบริวาร แล้วนำมาศึกษาเพื่อให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะของโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาและนำมาเปรียบเทียบกับแนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตที่ผู้วิจัยได้ศึกษามาแล้วในข้างต้น

3.2.1 ชื่อเรียก

ในวรรณคดีพุทธศาสนามีคำเรียกกลุ่มของเทวดาจำนวน 4 องค์ที่ประจำอยู่ตามทิศหลักทั้ง 4 ของโลกอยู่ 2 คำ ได้แก่ “มหาราช” (P. Mahārāja) และ “โลกบาล” หากแต่มีรายละเอียดที่แตกต่างกันออกไป กล่าวคือ ในวรรณคดีพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทบาลีมักจะกล่าวรวมเทวดาทั้ง 4 องค์ว่า “มหาราช” ในบทว่า “จตุตทาโร มหาราชานอ”¹⁰⁶ มากกว่า “โลกบาล” ซึ่งสามารถใช้แทนกันได้ หนึ่ง คำว่า “โลกบาล” ปรากฏอยู่เพียง 2 ครั้งในเปตวัตถุและชาดกเท่านั้น¹⁰⁷ อาทิ ในสัมพุลชาดก กล่าวถึงนางสัมพุลเป็นผู้เป็นชายาของโสทธิเสนกุมาร ขณะกำลังเก็บผลไม้อยู่ในป่าเพื่อนำไปถวายราชกุมารผู้เป็นโรคเรื้อน ได้พบกับอสุรตนหนึ่งที่กำลังเที่ยวแสวงหาอาหารอยู่ อสุรตนนั้นเกิดจิตปฏิพัทธ์รักใคร่ต่อพระนางและหวังจะเป็นสามีของพระนาง หากพระนางไม่ยอมเป็นมเหสีของอสุรก็จะต้องเป็นอาหารของอสุรแทน พระนางผู้มีความซื่อสัตย์ต่อสามีก็แสดงความเศร้าโศก มีได้กลัวเกรงภัยอันตรายที่จะเกิดแก่ตน แต่กลัวว่าสามีของตนจะเคลือบแคลงสงสัยจึงกล่าวรำพันว่า “เทพเจ้าทั้งหลายคงจะไม่มีอยู่แน่นอน ท้าวโลกบาล (โลกपाल) ก็คงไม่มีในโลกนี้เป็นแน่ เมื่อยักษ์ผู้ไม่สำรวมทำด้วยอาการหยาบช้า จะหาผู้ช่วยห้ามป้องกันไม่มีเลย”¹⁰⁸ ในอรรถกถาสัมพุลชาดก อธิบายบท “โลกपालา” ว่าหมายถึง “นางสัมพุลากล่าวว่า บรรดาเทพเจ้าผู้มีศีลเห็นปานนี้ ท้าวโลกบาลผู้อารักขา เห็นจะไม่มีในโลกนี้เป็นมั่นคง” (โลกपालาติ เอวรूपานํ สีลวันตึนํ เทวตานํ ปาลกา โลกपालา นูน อิช โลเก น สนตติ ปริเทวติ)¹⁰⁹ ส่วนในวรรณคดี

¹⁰⁵ Willibald Kirfel, *Die Kosmographie der Inder* (Georg Olms Verlagsbuchhandlung: Hildesheim, 1967), p. 305.

¹⁰⁶ ที.มหา. 10/209; ที.ปา. 11/207

¹⁰⁷ PTSD., p. 588.

¹⁰⁸ ชุ.ชา. 27/2408

¹⁰⁹ ชา.อ. 7/307

ที่บันทึกด้วยภาษาสันสกฤตในพุทธศาสนานิยมใช้ทั้งศัพท์ว่า “มหाराช”¹¹⁰ และ “โลกบาล”¹¹¹, มหาโลกบาล¹¹² และในวรรณคดีไทยนิยมเรียกเทวดากลุ่มดังกล่าวว่า “ท้าวจตุมหाराช” หรือ “ท้าวมหाराชทั้ง 4” และ “ท้าวจตุโลกบาล” หรือ “ท้าวโลกบาลทั้ง 4” ดังนั้น คำว่า “มหाराช” “โลกบาล” และ “มหาโลกบาล” จึงกลายเป็นคำวิสามัญนามที่หมายถึงกลุ่มเทวดาทั้ง 4 องค์

รายนามของท้าวมหाराชทั้ง 4 องค์ ปรากฏอยู่ในพระสูตรสำคัญเพียง 2 พระสูตร คือ มหาสมัยสูตร ที่ฉนิกาย มหาวรรค¹¹³ และอาฏานาฏิยสูตร ที่ฉนิกาย ปาฎิกวรรค¹¹⁴ ดังมีรายนามต่อไปนี้ ท้าวธตรฐ (P. Dhatarattha) เป็นท้าวมหाराชผู้รักษาทิศตะวันออก¹¹⁵ ท้าววิรุฬหก (P. Virūḥa, Virūḥaka) เป็นท้าวมหाराชผู้รักษาทิศใต้¹¹⁶ ท้าววิรูปักษ์ (P. Virūpakkha) เป็นท้าวมหाराชผู้รักษาทิศตะวันตก¹¹⁷ ท้าวกุเวร หรือ เวสสวัณ* (P. Kuvera, Vessavaṇa) เป็นท้าวมหाराชผู้รักษาทิศเหนือ¹¹⁸ ในลำดับของท้าวมหाराชทั้ง 4 ท้าวธตรฐจะปรากฏชื่อเป็นลำดับแรกเสมอ ท้าววิรุฬหกจะปรากฏชื่อเป็นลำดับที่ 2 เสมอ ท้าววิรูปักษ์จะปรากฏชื่อเป็นลำดับที่ 3 เสมอ และท้าวกุเวรจะปรากฏชื่อเป็นลำดับที่ 4 เสมอ

ส่วนชื่อเรียกท้าวมหाराชทั้ง 4 ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาที่บันทึกด้วยภาษาสันสกฤต ได้แก่ ท้าวธฤตราชภูระ (Skt. Dhṛtarāṣṭra) ท้าววิรุฒกะ (Skt. Virūḍhaka) ท้าววิรูปากษะ (Skt. Virūpākṣa) และท้าวไวศรณะ หรือ ท้าวกุเวร (Skt. Vaiśravaṇa, Kubera)¹¹⁹ ในมหาวัสสุ¹²⁰ และลลิตวิสตระ¹²¹ กล่าวถึง บทอำนวยการแก่ตระปุษะ (Skt. Trapuṣa; P. Tapussa) และภัลลิกะ (Skt., P. Bhallika) ผู้นำอาหารที่ประกอบจากน้ำผึ้งและเนยใสไปถวายแด่พระพุทธเจ้าในขณะที่พระพุทธองค์กำลังเสวยวิมุตติสุขอยู่ในสัปดาหที่ 7 พระพุทธองค์ทรงอ้างถึงอำนาจของท้าวจตุโลกบาลรวมถึงสิ่งที่เป็นมงคลทั้งหลาย เช่น กลุ่มดาวนักษัตร เทพกุมารี และ

¹¹⁰ Divy. 61(catvāro mahārājās); Mvu. 1.230 (caturhi mahārājehi), 263 (caturmahārājakehi); LV. 277-278 (catvāro mahārājās)

¹¹¹ Mvu. 1. 157, 208, 265

¹¹² Mvu. 3. 304 (catvāri mahālokapālā)

¹¹³ ที.มหา. 10/242

¹¹⁴ ที.ปา. 11/210-213

¹¹⁵ ที.มหา. 10/242; ที.ปา. 11/210

¹¹⁶ ที.มหา. 10/242; ที.ปา. 11/211

¹¹⁷ ที.มหา. 10/242; ที.ปา. 11/212

* ผู้วิจัยสะกดชื่อของท้าวมหाराช 2 องค์ คือ ท้าววิรูปักษ์ และ ท้าวเวสสวัณ ตามรูปภาษาบาลี มิได้สะกดตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 คือ วิรูปักษ์ และ เวสวัณ (เวสสุวัณ)

¹¹⁸ ที.มหา. 10/242; ที.ปา. 11/213

¹¹⁹ Mvu. 1.245; Divy. 126; AbhiBhā. 1066.

¹²⁰ Mvu. 3.305-310

¹²¹ LV. 282-284

สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทั้งหมดให้เป็นผู้ปกครองรักษาพ่อค้าทั้ง 2 สิ่งที่น่าสังเกต คือ ในบทอำนวยการพรดังกล่าวได้กล่าวอ้างนามของเทวดาที่มีฐานะเป็นโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตไว้ในบทเดียวกับกลุ่มของโลกบาลที่ปรากฏเฉพาะในวรรณคดีพุทธศาสนา

ตารางที่ 9 ตารางเปรียบเทียบบทอำนวยการพรแก่ตระกูลและภักดิ์ในมหาวาสตูละลิตวิสูตร

มหาวาสตु	ละลิตวิสูตร
...พระราชผู้ยิ่งใหญ่แห่งเทพกุมารีนัน มีชื่อว่า ธฤตราษฎร พระราชาพระองค์นั้นเป็นใหญ่ในหมู่มนุษย์ อันเทวดาทั้งหลายรักษาแล้ว แม้พระราชพระองค์นั้นจงปกป้องในแผ่นดินและที่อยู่... ¹²²	และราชาผู้ยิ่งใหญ่ของดาวฤกษ์เหล่านั้นมีชื่อปรากฏว่า ธฤตราษฎร ขอให้ธฤตราษฎรผู้ยิ่งใหญ่ของมนุษย์ทั้งหลายทั้งปวงนั้นโปรดคุ้มครองรักษาพร้อมด้วย สุรยเทพ ¹²³
พระราชผู้ยิ่งใหญ่ของเหล่าเทพกุมารีนัน มีนามว่า วิรุฒกะ ขอพระราชผู้ยิ่งใหญ่ในหมู่มนุษย์โปรดคุ้มครองรักษาพร้อมด้วย พระยม ¹²⁴	และราชาผู้ยิ่งใหญ่ของดาวฤกษ์เหล่านั้น เป็นที่รู้จักกันว่าชื่อ วิรุฒกะ ขอให้ผู้ยิ่งใหญ่แก่กษัตริย์ทั้งปวงโปรดคุ้มครองรักษาพร้อมด้วย พระยม ¹²⁵
พระราชผู้ยิ่งใหญ่ของเหล่าเทพกุมารีนัน มีนามว่า วิรูปากษะ ขอพระราชผู้ยิ่งใหญ่ในหมู่มนุษย์โปรดคุ้มครองรักษาพร้อมด้วย พระวรุณ ¹²⁶	และราชาผู้ยิ่งใหญ่ของดาวฤกษ์เหล่านั้นเป็นที่รู้จักกันว่าชื่อ วิรูปากษะ ขอวิรูปากษะผู้นั้น ผู้ยิ่งใหญ่ในหมู่มนุษย์โปรดคุ้มครองรักษาพร้อมด้วย พระวรุณ ¹²⁷
พระราชผู้ยิ่งใหญ่ของเหล่าเทพกุมารีนัน มีนามว่า กุเวร ขอพระราชผู้ยิ่งใหญ่ในหมู่มนุษย์ทั้งปวงโปรดคุ้มครองรักษาพร้อมด้วย รากษส ¹²⁸	และราชาผู้ยิ่งใหญ่ของดาวฤกษ์เหล่านั้นชื่อ กุเวร ผู้มีพระเป็นพาทนะ ผู้ยิ่งใหญ่แห่งยักษ์ทั้งปวง โปรดคุ้มครองรักษาพร้อมด้วย มาณิกัทร ¹²⁹

จะเห็นได้ว่า ทั้ง 2 คัมภีร์กล่าวอ้างถึงเทวดาที่มีฐานะเป็น “ทิตามปติ” หรือ “โลกบาล” ในวรรณคดีสันสกฤตตรงกัน ได้แก่ พระยม และ พระวรุณซึ่งปรากฏร่วมกับท้าววิรุฒกะโลกบาลผู้รักษาทิศใต้และท้าววิรูปากษะโลกบาลผู้รักษาทิศตะวันตกตามลำดับ ส่วนพระสุรยะที่ปรากฏในละลิตวิสูตรพร้อมกับท้าวธฤตราษฎรโลกบาลผู้รักษาทิศตะวันออกก็อยู่ตรงตามทิศที่พระสุรยะรักษาในสมัยพราหมณะ-อุปนิษัท ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค ของฝ่ายเถรวาทบาลีกล่าวถึงเหตุการณ์ในตอนเดียวกันนี้ว่าเมื่อพระพุทธองค์ทรงเสวยมธุปนิททาที่ตปุสสะและภักดิ์

¹²² Mvu. 3.306 และดูเพิ่มเติมใน **The Mahāvastu, Vol. 3**, Translated from the Buddhist Sanskrit by J. J. Jones (London: Luzac&Company, Ltd, 1949, 1952, 1956), p. 297, footnote 1.

¹²³ LV. 282

¹²⁴ Mvu. 3.307

¹²⁵ LV. 283

¹²⁶ Mvu. 3.308

¹²⁷ LV. 283

¹²⁸ Mvu. 3.309 และดูเพิ่มเติมใน **The Mahāvastu, Vol. 3**, Translated from the Buddhist Sanskrit by J. J. Jones, p. 297, footnote 1.

¹²⁹ LV. 284

นำมาถวายแล้ว จากนั้นพ่อค้าทั้ง 2 ได้กล่าวขอยึดพระพุทธและพระธรรมเป็นสรณะ¹³⁰ และในสังฆเภทวัสตุ* ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพระวินัยฝ่ายมูลสรรวาสติวาทิน ได้กล่าวถึงเหตุการณ์เดียวกันนี้ไว้ในสัปดาห์ที่ 2 ของการเสวยวิมุตติสุข และกล่าวถึงการประทานพรของพระพุทธเจ้าแต่พ่อค้าทั้ง 2 อย่างสั้นๆ โดยมีได้กล่าวอ้างอำนาจทั่วจตุโลกบาล¹³¹

แม้ว่าคัมภีร์ของฝ่ายเถรวาทบาลีจะมีได้กล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าทรงอำนวยการแก่พ่อค้าทั้ง 2 ดังที่ปรากฏในมหาวัสตุและลลิตวิสตระ แต่ก็มิได้หมายความว่าความคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศหรือโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตจะไม่ใช่ที่รับรู้ของคนในสมัยพุทธกาล Etienne Lamotte กล่าวว่า “ในส่วนของพุทธประวัติซึ่งเป็นแก่นสำคัญของพระวินัยปิฎกมหาวรรค ผู้แต่งได้ดัดแปลงเนื้อหาจากสิ่งที่มีอยู่เดิม แล้วนำมาเรียบเรียงขึ้นใหม่อย่างมีศิลปะ ได้สร้างสรรค์งานที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวขึ้นมาในสมัยนั้น”¹³² และหากพิจารณาอายุของคัมภีร์จะพบว่า เนื้อหาในคัมภีร์พระวินัยปิฎก มหาวรรคน่าจะมีการแต่งเพิ่มเติมมาเรื่อยๆ จนถึงสมัยการสังคายนาครั้งที่ 2 ราว 400 ปีก่อนคริสตกาล หรือหลังจากนั้น ตามข้อสันนิษฐานของ B. C. Law และนักวิชาการท่านอื่นๆ¹³³ อย่างไรก็ดี ทั้งพระยมและพระวรุณต่างก็ปรากฏนามอยู่ในพระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาทบาลี¹³⁴ เพียงแต่มิได้มีฐานะเป็นโลกบาล ในขณะที่คัมภีร์ของฝ่าย

¹³⁰ วินย.มหา. 4/6

* สังฆเภทวัสตุเป็นวรรณกรรมขนาดใหญ่เรื่องหนึ่ง มีลักษณะคล้ายคลึงกับมหาวัสตุ คือ มีทั้งเนื้อเรื่องพุทธประวัติและเรื่องแทรกอื่นๆ ปนอยู่มาก แต่มีความเป็นเอกภาพมากกว่ามหาวัสตุ คัมภีร์วินัยของมูลสรรวาสติวาทินเป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงพระวินัยของพระสงฆ์ ยกเว้นในบทสุดท้ายซึ่งชื่อว่า “สังฆเภทวัสตุ” นั้นกลับกล่าวถึงพุทธประวัติตั้งแต่ตอนประสูติ ตรัสรู้ ปฐมเทศนาและการเผยแผ่ศาสนาจนมาถึงการแตกแยกของพระสงฆ์ที่นำโดยพระเทวทัต คัมภีร์นี้ควรมีอายุในราวการสังคายนาครั้งที่ 4 ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 1 สมัยพระเจ้าอโศกฯ ดูเพิ่มเติมใน อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, “ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น,” (วิทยานิพนธ์ปริญญา ดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), หน้า 99; เชษฐดิ้งสัญลี, สัตตมหาสถาน: พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, 2555), หน้า 24; R. Gnoli, *The Gilgit manuscript of the Saṅghabhedavastu: being the 17th and last section of the Vinaya of the Mūlasarvāstivādin Part 1* (Istituto italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1978), pp. xvii-xix.

¹³¹ SBV. 1.124

¹³² Etienne Lamotte, *History of Indian Buddhism*, Translated from the French by Sara Boin Webb (Louvain: Peter Press, 1988), pp. 176-178

¹³³ B. C. Law, *A History of Pali Literature Vol. 1.* (Varavasi: Bhartiya Publishing House, n.d.), pp. 14, 61; Etienne Lamotte, *History of Indian Buddhism*, Translated from the French by Sara Boin Webb, pp.176-178; Maurice Winternitz, *A history of Indian literature*, Vol. 2, Translated from the German by V.Srinivana Sarma, 3rd reprint ed. (Delhi: Motilal Banarsidass, 1999), pp. 1-21.

¹³⁴ ดูเพิ่มเติมใน ส.สคา. 15/864; ที.สี. 9/376; ที.ปา. 11/215; อัญชลี จิตรสุคนธ์, “พระยมในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และไทย,” หน้า 77-84; อุดม รุ่งเรืองศรี, *เทวดาพุทธ: เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง*, หน้า 96-104

มหาสังฆิกะและสรรพวาทิตาทินกล่าวถึงพระยมและพระวรุณร่วมกับโลกบาลในคติพุทธตรงตามทิศที่เทวดาทั้ง 2 รักษาในวรรณคดีสันสกฤต

มหาวัสตุควรแต่งขึ้นในคันธาระและกัศมีร์ราวคริสต์ศตวรรษที่ 3-5¹³⁵ M. Winternitz สันนิษฐานว่าแกนของวรรณกรรมชิ้นนี้เป็นของเก่า และอาจเก่าย้อนไปถึงช่วง 200 ปีก่อนคริสตกาล ได้มีการแต่งเพิ่มเติมมาตลอด ฉบับที่ปรากฏในปัจจุบันสันนิษฐานว่ารวบรวมเสร็จประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 4 หรือหลังจากนั้น¹³⁶ ส่วนลลิตวิสตระเป็นคัมภีร์ที่ประพันธ์ด้วยภาษาสันสกฤตในพุทธศานาลักษณะร้อยแก้วผสมร้อยกรอง จึงน่าจะแต่งขึ้นในช่วง 187-151 ปีก่อนคริสตกาลถึงคริสต์ศตวรรษที่ 3¹³⁷ M. Winternitz กล่าวว่าลลิตวิสตระคงมีการแต่งเพิ่มเติมหลายครั้งในระยะเวลาต่างๆ กัน หนึ่ง เนื่องจากการแปลเป็นภาษาจีนในราว พ.ศ. 850 คัมภีร์นี้จึงควรเพิ่มเติมครั้งสุดท้าย ก่อน พ.ศ. 850 อย่างไรก็ตาม เป็นเรื่องยากที่จะบอกได้ว่าวรรณคดีเรื่องนี้แต่งขึ้นแน่นอนเมื่อใด แต่กำหนดได้เพียงกว้างๆ ว่าคงแต่งขึ้นระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 1 ถึง 4¹³⁸ จะเห็นได้ว่า นักวิชาการส่วนใหญ่ยังไม่อาจสรุประยะเวลาในการแต่งมหาวัสตุและลลิตวิสตระที่แน่ชัดได้ แต่สิ่งที่อาจกล่าวได้คือ คัมภีร์ทั้ง 2 มีโครงเรื่องหลักที่กล่าวถึงพ่อค้าทั้ง 2 ถวายอาหารแด่พระพุทธเจ้าพ้องกับในคัมภีร์ของฝ่ายเถรวาทบาลี แต่ได้เพิ่มเติมรายละเอียดเหตุการณ์การประทานพรของพระพุทธเจ้าซึ่งปรากฏเป็นครั้งแรกในคัมภีร์วินัยของมูลสรรพวาทิตาทิน¹³⁹ ทั้งมหาวัสตุและลลิตวิสตระอาจจะสืบทอดความคิดเก่าที่มีอยู่ดั้งเดิม แล้วนำมาดัดแปลงเรียบเรียงขึ้นใหม่ ดังที่ J. J. Jones ได้สันนิษฐานว่า บทอำนวยการพ่อค้าทั้ง 2 ในมหาวัสตุนี้เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงบทเพลงพื้นเมือง หรือบทมนตร์ที่ใช้สวดเพื่อคุ้มครองป้องกันภัยอันตรายสำหรับผู้ที่ต้องเดินทางไกล¹⁴⁰ สอดคล้องกับการอ้างถึงมาถิภทฺรในลลิตวิสตระ ซึ่งเป็นเทพที่ได้รับความนิยมนับถือจากพวกพ่อค้าในฐานะผู้คุ้มครองป้องกันภัยอันตรายและทรัพย์สินขณะเดินทางไปค้าขายในแคว้นต่างๆ และเป็นเจ้าแห่งทรัพย์เช่นเดียวกับท้าวกุเวร¹⁴¹ แสดงว่า บทอำนวยการแก่

¹³⁵ เชษฐ ติงสัญชลี, สัตตมหาสถาน: พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์, หน้า 26.

¹³⁶ Maurice Winternitz, *A history of Indian literature*, Vol. 2, Translated from the German by V.Srinivana Sarma, 3rd reprint ed., p. 238.

¹³⁷ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาษาสันสกฤตในคัมภีร์ลลิตวิสตระ อรรถาธิบายที่ 1-4,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536), หน้า 48.

¹³⁸ Maurice Winternitz, *A history of Indian literature*, Vol. 2, Translated from the German by V.Srinivana Sarma, 3rd reprint ed., pp. 243-245

¹³⁹ ดูเพิ่มเติมใน เชษฐ ติงสัญชลี, สัตตมหาสถาน: พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์, หน้า 86.

¹⁴⁰ *The Mahāvastu*, Vol. 3, Translated from the Buddhist Sanskrit by J. J. Jones, p. 293, footnote 4.

¹⁴¹ ดูเพิ่มเติมใน อรรวรรณ กุหลาบรัตน์, “พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 23

พ่อค้าทั้ง 2 อาจพัฒนามาจากบทเพลงพื้นเมืองซึ่งผู้แต่งคาถานี้อาจรู้จักแนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศหรือโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตมาก่อน แต่เนื่องจากเป็นวรรณคดีพุทธศาสนา จึงต้องกล่าวอ้างอำนาจของกลุ่มโลกบาลที่เป็นที่รู้จักโดยทั่วไปในงานเขียนทางพุทธศาสนา ส่วนเทวดาในวรรณคดีสันสกฤตก็มาช่วยเสริมหน้าที่ในการคุ้มครองพ่อค้าทั้ง 2 ของท้าวจตุโลกบาล ดังจะเห็นได้จากการใช้คำว่า “พร้อมด้วย” (saha)

การนับถือท้าวจตุมหาราชที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนามีทั้งลักษณะการนับถือแบบเป็นกลุ่มและแบบเอกเทศ การนับถือท้าวจตุมหาราชแบบเป็นกลุ่มรวมทั้ง 4 องค์ปรากฏในปุณณกมณวกปัญหานิทเทศ ขุททกนิกาย จุฬนิเทศ ว่าท้าวมหาราชเป็นเทวดาของพวกประพติมหาราชพรต (...มหาราชวติกานัน มหาราชชา เทวดา...) ¹⁴² T. W. Rhys Davids และ William Stede ได้แบ่งประเภทของเทวดาตามที่ปรากฏในพุทธพจน์ข้างต้นไว้ 5 ประเภท ได้แก่ นักบวช นักพรต (ascetic) สัตว์เลี้ยง (domestic animal) ธรรมชาติ (physical forces and element) เทวดาชั้นต่ำ (lower gods) เทวดาชั้นสูง (higher gods) ¹⁴³ หากพิจารณาตามการแบ่งประเภทของเทวดาข้างต้น จะพบว่า ท้าวมหาราชจัดเป็นเทวดาชั้นสูง ส่วนในมหาวาสตุ แสดงให้เห็นว่า ท้าวจตุโลกบาลต่างก็ได้รับการอ้อนวอนในฐานะเทวดาที่มนุษย์เคารพอย่างเป็นเอกเทศเช่นกัน ดังปรากฏในเรื่องเมฆะและเมฆทัตตะ กล่าวถึง เมฆทัตตะได้ถือกำเนิดเป็นปลาชื่อติมิติมิงคิละในมหาสมุทร เมื่อคฤหบดีผู้มีนามว่าถปกรณพร้อมด้วยบริวารแล่นเรือมาทางปากของปลาผู้กำลังหิวโหย เหล่าลูกเรือรู้ถึงชะตากรรมของพวกตน จึงได้น้อมนมัสการเรียกเทวดาของพวกตน ในจำนวนนั้นมีรายนามของเหล่าท้าวจตุโลกบาลที่ลูกเรือแต่ละคนกล่าวอ้อนวอน ว่าเป็นเทวดาของพวกตนแบบแยกแต่ละองค์ “...บางคนอ้อนวอนต่อพระไวศรณะ... บางคนอ้อนวอนพระชตุตราษฎระ... บางคนอ้อนวอนพระวิรุฒกะ...บางคนอ้อนวอนพระวิรูปากษะ...”¹⁴⁴

3.2.2 กำเนิด

การอุบัติเป็นเทวดาในคติพุทธศาสนาเกิดขึ้นด้วยอำนาจของคุณงามความดีที่สัตว์โลกได้ประกอบไว้ในอดีตชาติ พินิจ สุขสถิต ได้ศึกษาพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกที่ตรัสถึงคุณธรรมที่ทำให้ไปเกิดเป็นเทวดา แล้วนำมาประมวลความคิดได้ 2 ประการ คือ *ประการแรก* หลักปฏิบัติทั่วไปที่จะทำให้เกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นฉกามาพจรชั้นใดชั้นหนึ่งพระพุทธเจ้าทรงเน้นเรื่องการทำกรรมดีอันเป็นเหตุที่จะทำให้มนุษย์ได้รับสมบัติของเทวดา อาทิ ต้องเป็นผู้มีศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ต้องเป็นผู้รักษาอุโบสถศีล ต้องเป็นผู้มีศีลธรรมพร้อมทั้งกาย วาจาและใจ และมีความประพฤติเรียบร้อย เป็นต้น สิ่งที่พุทธศาสนาให้ความสำคัญมาก คือ จะต้องผู้มีศีลเป็นหลักปฏิบัติเบื้องต้น เพราะศีลเป็นเครื่องควบคุมพฤติกรรมต่างๆ ของสัตว์โลกในการดำเนินชีวิต

¹⁴² ขุ. จุฬ. 30/120

¹⁴³ PTSD., p. 330.

¹⁴⁴ Mvu. 1.245

ทำให้สัตว์โลกดำรงตนอยู่ในคุณธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะเอื้ออำนวยให้ไปเกิดเป็นเทวดาได้ *ประการที่สอง* คือ หลักปฏิบัติที่แบ่งระดับชั้นของเทวดา¹⁴⁵ พระไตรปิฎกกล่าวถึงหลักปฏิบัติที่ทำให้ไปเกิดเป็นเทวดาในชั้นต่างๆ หลายประการ ผู้วิจัยสรุปคุณธรรมที่ทำให้สัตว์โลกไปอุบัติเป็นเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา ได้แก่ การให้ทานและรักษาศีล การถือไตรสรณคมณ์เป็นที่พึ่ง และการตั้งจิตอธิษฐาน

- *การให้ทานและรักษาศีล*

หากบุคคลมีเจตนาในการบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุด้วยการถวายทานแก่ผู้สมบูรณ์ด้วยศีล หรือบริจาคทานแก่ปุถุชนทั่วไป แต่ยังหวังผลของการให้ทานนั้นในชาตินี้ก็ดี ชาติหน้าก็ดี เมื่อตายไปย่อมจะไปบังเกิดเป็นสหายของเทวดาชั้นจาตุมหาราชา ดังปรากฏในทานสูตรว่า

ดูก่อน สารีบุตร บุคคลบางคนในโลกนี้ มีความหวังในผลทาน จึงให้ทาน มีจิตผูกพันในผลทาน จึงให้ทาน มีจิตมุ่งสะสมบุญ จึงให้ทาน และให้ทานด้วยคิดว่า ตายไปแล้วจะได้รับผลของทานนั้น เขาจึงให้ข้าว น้ำ ผ้า ยานพาหนะ ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่อยู่ และประทีป เป็นทาน แก่สมณะหรือพราหมณ์... ดูกรสารีบุตร เขาครีนให้ทานนั้นแล้วตายไป ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของเหล่าเทวดาชั้นจาตุมหาราชา...¹⁴⁶

ในอรรถกถาทานสูตร เรียกทานประเภทนี้ว่า “ตณฺหุตฺตริยาทาน” คือ ทานที่ให้ด้วยความอยาก ผู้ใดให้ทานด้วยเจตนาที่บริสุทธิ์น้อยจะทำให้ไปเกิดเป็นเทวดาชั้นต่ำ ส่วนผู้ที่มีเจตนาบริสุทธิ์มากกว่าก็จะเกิดเป็นเทวดาชั้นสูงกว่า เช่น ผู้ให้ทานด้วยจิตใจที่เลื่อมใสซึ่งถือว่าเป็นผู้มีจิตใจบริสุทธิ์อย่างแท้จริงทำให้ไปเกิดเป็นเทวดาชั้นสูงสุด คือ ปรมิมิตตวสวัตติ¹⁴⁷

ถ้าบุคคลยึดมั่นในศีล 5 หรือศีล 8 อานิสงส์แห่งการยึดมั่นและปฏิบัติเช่นนี้จะส่งผลให้บุคคลไปจุติในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชาได้¹⁴⁸ ตัวอย่างเช่น เสริสสกเทพบุตร ในอดีตชาติมีนามว่าปายาสีเป็นกษัตริย์แห่งแคว้นโกศล เดิมเป็นผู้มีมีจนาทิภูจฺฐิ ต่อมาได้ฟังธรรมจากกุมารกัสสปเถระผู้เป็นพหูสูตรและเป็นเลิศในทางมีถ้อยคำอันวิจิตรจึงมีความเข้าใจในธรรมอันถูกต้องกลายเป็นผู้มีสัมมาทิภูจฺฐิและขอประกาศตนเป็นอุบาสกยึดมั่นในอุโบสถศีล 5 เป็นหลักในการดำเนินชีวิต เมื่อตายไปแล้วจึงมาอุบัติในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกเป็นเสริสสกเทพบุตรผู้อยู่ได้บังคับบัญชาของท้าวเวสสวัณ¹⁴⁹

¹⁴⁵ ดูเพิ่มเติมใน พินิจ สุขสถิตย, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นจกามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 20-25.

¹⁴⁶ อัง.สตตก.-อฏฐก.-นวก. 23/49

¹⁴⁷ พินิจ สุขสถิตย, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นจกามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 23-24.

¹⁴⁸ อัง.สตตก.-อฏฐก.-นวก. 23/135

¹⁴⁹ ชู.วิมาน. 26/84

การบริจาคทานและรักษาศีลให้บริบูรณ์แต่ไม่บำเพ็ญสมาธิ ก็เป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้บุคคลไปบังเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาและสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไปได้เช่นกัน หากแต่ต้องบริจาคทานและรักษาศีลให้ยิ่งกว่า (อธิมุตต์) มนุษย์ธรรมดา ดังปรากฏในปญญกิริยาวัตตสูตร ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ทำบุญด้วยการให้ทานมีประมาณยิ่ง ทำบุญด้วยการรักษาศีลมีประมาณยิ่ง แต่ไม่เจริญภาวนาเลย เมื่อเขาตายไป ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของเทวดาทั้งหลายผู้อยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช”¹⁵⁰ และหากที่ปรารถนาจะเกิดเป็นหัวหน้าของเทวดาในสวรรค์แต่ละชั้นต้องให้ทำบุญกิริยาวัตตด้วยการให้ทานและรักษาศีลเป็นอติเรก (อติเรก) มากกว่าเทวดาในสวรรค์ชั้นนั้นๆ ในกรณีของผู้ที่ปรารถนาจะเกิดเป็นท้าวมหาราชทั้ง 4 ก็ต้องบริจาคทานและรักษาศีลให้มากกว่าเทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา จึงจะส่งผลให้ได้รับความสุขเสวยทิพยสมบัติที่ดีกว่า ดังพุทธพจน์ว่า “ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย มหาราชทั้ง 4 ในชั้นนั้น ทำบุญกิริยาวัตตที่สำเร็จด้วยทานเป็นอติเรก ทำบุญกิริยาวัตตที่สำเร็จด้วยศีลเป็นอติเรก ย่อมก้าวล่วงเทวดาชั้นจาตุมหาราชโดยฐานะ 10 ประการ คือ อายุทิพย์ วรรณทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ อธิปไตยทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โภจวิญญูทิพย์”¹⁵¹

จะเห็นได้ว่า ท้าวมหาราชทั้ง 4 มีคุณสมบัติพิเศษเหนือกว่าเทวดาองค์อื่นๆ ที่อยู่ในสวรรค์ชั้นเดียวกัน 10 ประการ เนื่องจากได้บำเพ็ญบุญกิริยาวัตต 2 อย่าง คือ ทานและศีลไว้มากกว่า ในมหาวัสตุกถาสภาวโถกเถยวินัยว่า เมื่อพระมหาเมทาคัลยายณะ (พระมหาโมคคัลลานะ) เดินทางไปสู่สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ได้พบว่าบรรดาหมู่เทวดาที่อาศัยอยู่ในสวรรค์ชั้นนั้นล้วนแต่เป็นผู้มีศักดิ์ใหญ่ มีอายุยืน มีผิวพรรณงดงาม มีความสุขมาก ต่างได้อายุ วรรณะ สุข สมบัติ และบริวารอันเป็นทิพย์ ได้รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสอันเป็นทิพย์ อีกทั้งยังมีเสื้อผ้าอาภรณ์อันเป็นทิพย์¹⁵²

• การถือไตรสรณคมน์เป็นที่พึ่ง

ในชนวนสภสูตร สันถกุมารพรหมกล่าวถึงอานิสงส์ของไตรสรณคมน์และศีลว่า ผู้ใดนับถือพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตติงมาถึงเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา¹⁵³ ดังจะเห็นได้จากเรื่องราวของท้าวมหาราชทั้ง 4 ที่ปรากฏในอภิธรรมโกศภาษยะว่า ในอดีตชาติ ท้าวธฤตราษฎร์และท้าววิรุฒกะมีกำเนิดเป็นนาคซึ่งมีความเกรงกลัวต่อเหล่าครุฑ นาคทั้ง 2 ไม่ว่ายน้ำออกมาจากกันมหาสมุทรเลย จนกระทั่งได้ยินพระพุทธเจ้าเทศน์ปาฬิงเทศนาสั่งสอน นาคทั้ง 2 จึงได้ถือพระธรรมเป็นสรณะ จากนั้นเป็นต้นมาความดีงามจึงเป็นเกราะป้องกันนาคทั้ง 2 ให้พ้นจากอันตราย พวกนาค

¹⁵⁰ อัง.สตุตตก.-อฏฐก.-นวก. 23/126 และดูเพิ่มเติมใน พินิจ สุขสถิตย, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นนวกามาจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 24-25.

¹⁵¹ อัง.สตุตตก.-อฏฐก.-นวก. 23/126

¹⁵² Mvu. 1.30-31

¹⁵³ ที.มหา 10/198

เลยอาศัยอยู่บนผิวน้ำโดยมีกล้วยเกรงต่อครุฑ เมื่อรู้ว่าพระกาศยปพุทธเจ้าทรงมีพุทธพยากรณ์ พระพุทธเจ้าศากยมุนี นาคทั้ง 2 จึงตั้งความปรารถนาที่จะเกิดในสมัยพระพุทธเจ้าศากยมุนี และกลายเป็นธรรมชาติและเทวดาผู้รักษาทิศ ส่วนท้าววิรูปักษ์และท้าวไวศรณะ ในอดีตชาติเคยเป็นครุฑมาก่อน ซึ่งชอบกดขี่พวกนาคอยู่เสมอ ครั้งหนึ่งได้เห็นนาค 2 ตัวอยู่ที่ผิวน้ำด้วยความไม่กลัวเกรง ครุฑทั้ง 2 จึงโจมตีนาค แต่ไม่สามารถทำอันตรายนาคได้ อีกทั้งนาคยังแสดงอาการไม่เกรงกลัวครุฑ ครุฑจึงถามนาคว่าเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น พวกนาคตอบครุฑว่า เพราะพวกนาคได้พึ่งธรรมจากพระกาศยปพุทธเจ้า และธรรมนั้นเป็นเครื่องป้องกันพวกนาคจากอันตราย จากนั้น พวกครุฑเลยไปพึ่งธรรมจากพระกาศยปพุทธเจ้าและขอพึ่งพระธรรมเป็นสรณะ พร้อมทั้งปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพุทธองค์ ครุฑจึงกลายเป็นมิตรกับพวกนาค พวกครุฑได้ตั้งความปรารถนาที่จะไปเกิดเป็นผู้รักษาธรรมและเทวดาผู้รักษาทิศในสมัยพระศากยมุนีพุทธเจ้าเช่นเดียวกับพวกนาคในสมัยพระพุทธเจ้าศากยมุนี ท้าวมหาราชทั้ง 4 จึงเป็นผู้ที่คอยช่วยเหลือพระพุทธเจ้าทุกเมื่อ¹⁵⁴

- การตั้งจิตอธิษฐาน

บุคคลยังสามารถตั้งจิตอธิษฐานเพื่อจะไปบังเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์แต่ละชั้นได้ในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่หรือในวาระที่จวนจะสิ้นใจ แต่จะต้องเป็นผู้ที่ได้สั่งสมกุศลกรรมไว้เป็นพื้นฐาน และมากพอสมควร และต้องอาศัยการฝึกฝนอบรมจิตใจของตนให้เหมาะสมกับภาวะของเทวดาในแต่ละชั้น ดังข้อความที่ปรากฏในสังคีตสูตร ว่า

ได้ยินมาว่า พวกเทพเหล่าจาตุมหาราชิกา มีอายุยืน มีวรรณะมาก ด้วยความสุขดังนี้ เขาจึงคิดอย่างนี้ว่า โอหนอ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เราพึงเข้าถึงความเป็นสหายของพวกเหล่าจาตุมหาราชิกา เขาตั้งจิตนั้นไว้อบรมจิตนั้นไว้ อธิษฐานจิตนั้นไว้ จิตของเขานั้นน้อมไปในสิ่งที่เลว มิได้รับอบรมเพื่อคุณเบื้องสูง ย่อมเป็นไปเพื่อเกิดในที่นั้น ก็ข้อนั้นแลเรากล่าวสำหรับผู้มีศีล ไม่ใช่สำหรับผู้ทุศีล ผู้มีอายุทั้งหลาย ความตั้งใจของผู้มีศีลย่อมสำเร็จได้เพราะเป็นของบริสุทธิ์¹⁵⁵

กล่าวโดยสรุป สัตว์โลกสามารถเข้าถึงความเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาได้ด้วยสาเหตุจากกุศลกรรมที่ตนได้กระทำไว้อันได้แก่ การบำเพ็ญบุญกุศลด้วยกริยาทานและรักษาศีลให้บริสุทธิ์ หรือ การถือไตรสรณคมน์เป็นที่พึ่ง หรือการตั้งความปรารถนาที่จะไปอุบัติในสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ส่วนผู้ที่ปรารถนาจะเข้าถึงความเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นอื่นๆ ที่สูงขึ้นไป

¹⁵⁴ AbhiBhā. 1234-1235, footnote 776.

¹⁵⁵ ที.ปา. 11/346

จะต้องประกอบกุศลกรรมที่มากยิ่งขึ้น อาทิ ผู้ที่จะไปอุบัติเป็นท้าวสักกะในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ก็ต้องประพฤติประพฤติดูอยู่ในวัตรบท 7 ประการดังเช่นมาฆมาณพ¹⁵⁶

ในมหาสิหนาทสูตร¹⁵⁷ ได้แสดงกำเนิดของสัตว์โลกไว้ดังนี้คือ อัญชโยนิ คือ เกิดจากไข่ เช่น นก ปลา ชลาพุชโยนิ คือ เกิดโดยมีรกห่อหุ้ม เช่น คนและสัตว์ สังเสทชโยนิ คือ เกิดจากเหงื่อไคล ของหมักหมมเน่าเปื่อย ซากศพ เช่น หนอน แมลง บั๊ง ริ้น และโอปปาติกโยนิซึ่งเป็นกำเนิดของเทวดาทั้งหมดในสวรรค์ชั้นฉกามาพจร กล่าวคือ เป็นการอุบัติขึ้นในเทวโลกด้วยอำนาจแห่งกุศลกรรมที่ได้กระทำไว้ โดยไม่ต้องผ่านขั้นตอนการเจริญวัย แต่จะตั้งอยู่ในวัยหนุ่มสาวทันทีและเป็นผู้มีรูปร่างทิพย์ เทวดาจึงจัดเป็นอุปบัติเทพ* ด้วย ลักษณะการเกิดของเทวดานี้ย่อมเป็นเครื่องกำหนดฐานะของเทวดาด้วย กล่าวคือ ถ้าไปอุบัติขึ้นบนตักของเทวดาองค์ใดก็นับเป็นลูกของเทวดาองค์นั้น หากเป็นเพศชายก็จะอยู่ในฐานะเป็นเทวบุตร (เทวบุตร) หากเป็นเพศหญิงก็เรียกว่า เทวธิดา (เทวธิดา) (*เทวบุตรโตปี เทวาน์ หิ องเก นิพพุตตา ปุริสา เทวบุตรดานาม, อิตถิโย เทวธิดโร นาม โหนติ*)¹⁵⁸ ถ้าเป็นสตรีไปอุบัติขึ้นเหนือแท่นบรรทมของเทวดาองค์ใดก็จะมีฐานะเป็นภรรยาหรือบาทบริจาริกาของเทวดาองค์นั้น¹⁵⁹ ถ้าไปอุบัติใกล้ๆ กับแท่นบรรทมหรือบริเวณเขตวิมานของเทวดาองค์ใด ก็ย่อมมีฐานะเป็นเพียงพนักงานรับใช้หรือเป็นบริวารของเทวดาองค์นั้น¹⁶⁰ ถ้าอุบัติขึ้นในระหว่างแดนต่อแดน ไม่ทราบว่าจะจะเป็นบริวารของเทวดาผู้เป็นเจ้าของวิมานองค์ใด ในกรณีนี้ เทวดาผู้เป็นใหญ่ซึ่งดูแลปกครองในสวรรค์ชั้นนั้นก็จะเสด็จมาพิพากษาดัดสิน เพื่อเป็นการตัดปัญหาไม่ให้เกิดการวิวาทกันขึ้น โดยหากหันหน้าไปทางวิมานของเทวดาองค์ใดก็จะตกเป็นบริวารของเทวดาองค์นั้น แต่หากมิได้มองดูวิมานของเทวดาองค์ใดเลยก็จะตกเป็นบริวารของเทวดาผู้เป็นใหญ่เพื่อเป็นการระงับข้อวิวาทของเทวดาทั้ง 2¹⁶¹

¹⁵⁶ ดูเพิ่มเติมใน เกื้อพันธุ์ นาคบุปผา, “พระอินทร์ในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และวรรณคดีไทย,” หน้า 171-183.

¹⁵⁷ ม.ม. 12/169

* ตามมติของพุทธศาสนาได้จำแนกเทวดาออกเป็น 3 ประเภทไว้อย่างชัดเจน คือ *สมมติเทพ* หมายถึงเป็นเทวดาโดยสมมติ ได้แก่ พระราชา พระราชกุมาร และพระเทวี *อุปบัติเทพ* หมายถึงเป็นเทวดาโดยการอุบัติขึ้น ได้แก่ เทวดาในสวรรค์ชั้นต่างๆ ตั้งแต่ชั้นจุมหาราชิกาขึ้นไปจนถึงรูปพรหมและอรุปรหม และ *วิสุทธิตเทพ* หมายถึงการเป็นเทวดาโดยความบริสุทธิ์ ได้แก่ พระพุทธเจ้า และพระอรหันต์ ดูเพิ่มเติมใน อุดมรุ่งเรืองศรี, *เทวดาพุทธ: เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง*, หน้า 3-5.

¹⁵⁸ ส.อ. 1/99 และดูเพิ่มเติมใน พญาลิไทย, *ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง*, หน้า 133; อุดมรุ่งเรืองศรี, *เทวดาพระเวท: เทพเจ้าในคัมภีร์พระเวทแห่งชาวอารยัน* (เชียงใหม่: ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2523), หน้า 7-8; PTSD., p. 330.

¹⁵⁹ โลกที่ปก. 497 และดูเพิ่มเติมใน พญาลิไทย, *ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง*, หน้า 133.

¹⁶⁰ โลกที่ปก. 497 และดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 133.

¹⁶¹ โลกที่ปก. 497 และดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 133.

เนื่องจากความเป็น “มหाराช” หรือ “โลกบาล” ในวรรณคดีพุทธศาสนามีลักษณะเช่นเดียวกับท้าวสักกะ¹⁶² กล่าวคือ ถือเป็นชื่อตำแหน่งประจำเทวโลกชั้นจาตุมหาราชิกา มิใช่ชื่อเฉพาะ เทวดามหาราชผู้เป็นใหญ่ทั้ง 4 ก็ต้องจุด* ไปเพื่อถือปฏิสนธิในภพภูมิใหม่ตามกฎแห่งกรรมกันทุกองค์ ไม่มีใครครองความเป็นอมตะหรืออยู่ในตำแหน่งโลกบาลได้ตลอดไป เมื่อจุดแล้วไม่ต้องนำร่างออกไป ไม่ต้องเผา ไม่ต้องทิ้ง ซากจะมอดไปเหมือนเปลวไฟดับไป¹⁶³ ดังปรากฏว่าเมื่อใดที่ท้าวเวสวัตน์ผู้เป็นอธิบดีปกครองด้านทิศเหนือองค์เดิมหมดอายุขัยต้องจุดจากเทพภพนี้ไปจุดเดียวกับเทวดาอื่นๆ หรือเมื่อตำแหน่งโลกบาลผู้รักษาทิศนั้นๆ วางลงท้าวสักกะก็จะทรงแต่งตั้งเทวดาผู้มีบุญกุศลเพียงพอให้ดำรงตำแหน่งนั้นๆ แทนต่อไป ดังข้อความในอรรถกถารุกขธรรมชาดกว่า “ในอดีตกาล ครั้งพระเจ้าพรหมทัตเสวยราชสมบัติอยู่ในกรุงพาราณสี ท้าวเวสวัตน์มหาราชที่ทรงอุปติพระองค์แรกจุด ท้าวสักกะทรงตั้งท้าวเวสวัตน์องค์ใหม่”¹⁶⁴ จะเห็นได้ว่าอำนาจในการตัดสินใจเลือกผู้ที่จะมาดำรงตำแหน่งโลกบาลขึ้นอยู่กับพระอินทร์ อย่างไรก็ตาม ผู้ที่จะสามารถขึ้นมาดำรงตำแหน่งนี้ได้ ต้องอาศัยความเพียรในการประกอบกุศลกรรมซึ่งเป็นเงื่อนไขที่ทำให้สามารถเข้าถึงความเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาหรือเป็นหัวหน้าของเหล่าเทวดาในสวรรค์ชั้นนี้ ดังที่ผู้วิจัยได้นำเสนอไปแล้วข้างต้น เห็นได้จากเรื่องราวในอดีตชาติของพระกุเวรที่ได้บริจาคทานเป็นจำนวนมากด้วยเจตนาบริสุทธิ์แก่ปวงชนทั่วไปโดยมิได้หวังสิ่งตอบแทน ด้วยอานิสงส์แห่งกรรมดีจึงเป็นปัจจัยส่งผลให้อุปติเป็นท้าวมหาราชผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นนี้ ดังเรื่องราวในอรรถกถาอาฎานาติยสูตร ความว่า

เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่อุปติ ท้าวมหาราชนี้เป็นพรหมณ์ ชื่อ กุเวร ได้สร้างโรงหีบอ้อย ประกอบเครื่องยนต์ 7 เครื่อง กุเวรพรหมณ์ได้ให้ผลกำไรซึ่งเกิดขึ้นที่โรงเครื่องยนต์แห่งหนึ่งแก่มหาชนที่มาแล้วมาแล้ว ได้กระทำบุญ ผลกำไรที่มากกว่าได้ตั้งขึ้นในที่นั้นจากโรงที่เหลือ กุเวรพรหมณ์เลื่อมใสด้วยบุญนั้นจึงถือเอาผลกำไรที่เกิดขึ้น แม้ในโรงที่เหลือ ให้ทานตลอด 20,000 ปี เขาได้ถึงแก่กรรมไปเกิดเป็นเทพบุตรชื่อกุเวร ใน

¹⁶² ดูเพิ่มเติมในเกื้อพันธุ์ นาคบุปผา, “พระอินทร์ในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และวรรณคดีไทย,” หน้า 177-181.

* การจุดของเทวดาจะสามารถรู้ล่วงหน้าได้จากบุพนิมิต 5 ประการ ที่เกิดขึ้นแก่เทวดาที่จะจุด ได้แก่ ทิพยบุปผาหรือดอกไม้ทิพย์เหี่ยวแห้ง ผ้าทรงมีสีเศร้าหมอง พระเสโท (เหงื่อ) ไหลออกจากพระกัจฉะ (รักแร้) ผิวพรรณเศร้าหมอง มีพระทัยเป็นทุกข์เบื่อหน่ายต่อเทวโลก ไมยนิติที่จะสถิตอยู่ในทิพยอาสน์ต่อไป ลักษณะบุพนิมิตทั้ง 5 ประการนี้ ยังเป็นประโยคแบบ (stock phrase) ที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนาที่บันทึกด้วยภาษาสันสกฤต ความว่า “dharmatā khalu cyavanadharmano devaputrasya pañca pūrvanimittāni pradūrbhūtāni akliṣṭāni vāsāmsi saṃkliṣyanti amlānāni mālyāni mlāyante daurgandhaṃ mukhān niṣcarati ubhābhyāṃ kākṣābhyāṃ svedaḥ pragharati sve cāsane dhṛtim na labhate” ดู Divy. 57.

¹⁶³ โลกปญญ. 249

¹⁶⁴ ชา.อ. 2/136

สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ต่อมาได้ครองราชสมบัติในราชธานี ชื่อวิสาณะ ตั้งแต่นั้นจึงเรียกว่า “ท้าวเวสสุวรรณ”¹⁶⁵

ส่วนเรื่องราวในอดีตชาติและการอุปติขของท้าวมหาธาของค์อื่นไม่ปรากฏใน พระไตรปิฎกและอรรถกถา

จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้ามิได้ทรงปฏิเสธความเชื่อเรื่องเทวดาของชาวอินเดียที่มี อยู่แต่เดิม แต่ได้ทรงนำความคิดดังกล่าวมาตีความใหม่ตามทัศนะของพุทธศาสนาให้อยู่ภายใต้ กฎแห่งกรรมและกฎแห่งไตรลักษณ์ เพื่อสอนชาวอินเดียซึ่งมีความเชื่อเรื่องเทวดาอยู่แล้วให้เข้าใจ หลักธรรมของพุทธศาสนาได้ง่ายยิ่งขึ้น

3.2.3 ภพภูมิ

ภพภูมิ หรือ สถานที่อยู่ของเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ สวรรค์ และ วิมาน

สวรรค์เป็นสถานที่อยู่ร่วมกันของเทวดาผู้มีบุญเสมอกันหรือใกล้เคียงกันและเป็น ที่ตั้งแห่งวิมาน เป็นสถานที่ที่เพียบพร้อมไปด้วยกามคุณอันน่าปรารถนา สำหรับเทวดาชั้น จาตุมหาราชิกาสถิตอยู่บนสวรรค์ที่เรียกว่า “จาตุมหาราชิกา” เพราะเป็นสถานที่อยู่ของ ท้าวมหาธาทั้ง 4¹⁶⁶ ดังนั้น จาตุมหาราชิกาภูมิ จึงหมายถึง ภูมิอันเป็นที่อยู่ของเหล่าเทวดาซึ่งมี เทวดามหาธา 4 องค์เป็นใหญ่ จัดเป็นสวรรค์ชั้นต่ำที่สุด มีความสุขและความประณีตน้อยที่สุด ในฉกามาพจรสวรรค์¹⁶⁷

สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาอยู่สูงขึ้นไปจากภูมิของมนุษย์ตั้งอยู่บนภูเขาสัตตบริภัณฑ์ ซึ่งสูงเป็นครั้งหนึ่งของภูเขาสินธุ โดยปกติแล้วหมายถึง ภูเขาเขายุกนธร¹⁶⁸ อันเป็นภูเขาแรกที่ ตั้งล้อมรอบเขาพระสุเมรุ มีมหานทีสี่พันตรศันกลางระหว่างภูเขาทั้ง 2 นี้¹⁶⁹ แต่ในอรรถกถา เนมินราชชาดก เรียงลำดับภูเขาสัตตบริภัณฑ์ต่างออกไป โดยกำหนดให้ภูเขาอัสนัถณะอยู่ต่ำ ในที่สุด ดังนั้นภูเขาอัสนัถณะจึงสูงเป็นครั้งหนึ่งของเขาพระสุเมรุ¹⁷⁰ อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์

¹⁶⁵ ที.อ. 3/158-159 ดูเพิ่มเติมใน จกุกวาพ. 173-174; Nandasena Mudiyanse, “Kuvera,” EOB 6 (1996): 267.

¹⁶⁶ ที.ปา. 11/207-208,210-212; J. R. Haldar, **Early Buddhist Mythology**, (New Delhi: Manohar, 1977), p.23; N. H. Samtani, **Tibetan Sanskrit Works Series Vol. 8 The Arthaviniscaya-sūtra and its commentary (nibandhana)** (Patna: K.P. Jayaswal Research Institute, 1971), p. 180.

¹⁶⁷ J. R. Haldar, **Early Buddhist Mythology**, p.23

¹⁶⁸ ดู วินย.อ. 1/126. และดูรายละเอียดเรื่องลักษณะของภูเขายุกนธร เพิ่มเติมใน แม่ชีวิมุตติยา. จกุกวาพที่ปนี: ลักษณะเด่น ภูมิปัญญา และคุณค่า, หน้า 78-79.

¹⁶⁹ ขุ.ชา. 28/591

¹⁷⁰ ดู ขุ.ชา. 28/591; ชา.อ. 9/215

โลกศาสตร์โดยส่วนใหญ่ได้กำหนดให้สวรรค์ชั้นนี้อยู่สูงขึ้นไปจากมหาสมุทรตามความสูงของภูเขา ยุคนธรวัดได้ 42,000 โยชน์¹⁷¹ บ้างก็ว่าสูง 40,000 โยชน์¹⁷² เทวโลกชั้นนี้จึงตั้งอยู่กึ่งกลางระหว่าง โลกมนุษย์กับเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ในไตรภูมิภิกษา กล่าวว่าสวรรค์ชั้นนี้ตั้งอยู่บนยอดเขายุคนธร รอบภูเขาสิเนรุทั้ง 4 ด้าน คือ ด้านตะวันออก ตะวันตก เหนือและใต้* โดยอยู่สูงจากพื้นโลก 326,000,000 วา หรือ 46,000 โยชน์¹⁷³

ภายในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกามีเมืองของท้าวมหาราชทั้ง 4 ตั้งอยู่บนยอดเขา ยุคนธรทั้ง 4 ด้าน โดยรอบเขาพระสุเมรุ ได้แก่ เมืองที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเขาพระสุเมรุ เป็นเมืองของท้าวธตรัฐผู้เป็นใหญ่ในหมู่คนธรรพ์และเทวดาทั้งหลายตลอดทั่วกำแพงจักรวาลทาง ทิศตะวันออก วิรูปักขาบุรี (วิรูปุกขา นาม ปุรี)¹⁷⁴ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเขาพระสุเมรุ เป็นเมือง ของท้าววิรูปักข์ผู้เป็นใหญ่ในหมู่นาคทั้งหลายตลอดทั่วกำแพงจักรวาลทางทิศตะวันตก วิรูปุกขา-บุรี (วิรูปุกขา นาม ปุรี)¹⁷⁵ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของเขาพระสุเมรุ เป็นเมืองของท้าววิรูปุกข์ผู้เป็นใหญ่ ในกุ่มภักข์ทั้งหลายตลอดทั่วกำแพงจักรวาลทางทิศใต้ เวสสวณบุรี (เวสสวณา นาม ปุรี)¹⁷⁶ ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของเขาพระสุเมรุ เป็นเมืองของท้าวเวสสวัณ หรือ ท้าวกุเวรผู้เป็นใหญ่พวก ยักษ์ตลอดทั่วกำแพงจักรวาลทางทิศเหนือ พระองค์ประทับอยู่ประจำในบุรีนั้น

ในโลกบัญญัติได้กล่าวพรรณนาเมืองของท้าวธตรัฐไว้ว่า เมืองนั้นมีบริษัทยู่ใน พื้นที่ 1,000 โยชน์ ทิพยวิมานของท้าวธตรัฐตั้งอยู่ในเมืองด้านทิศเหนือ (ทิศตะวันตกเฉียงใต้) มี บริเวณกว้าง 250 โยชน์ ล้อมรอบด้วยกำแพงทองสูง 1 โยชน์ ช่องกำแพงกว้างกึ่งหนึ่ง ภายนอก พระนครไม่มีป่าไม้สำหรับเทพบุตรอื่นๆ มีร้านตลาดอันเหมาะสม มีนิเวศน์ มีศาลา 4 ด้าน มีเรือน ยอด มีปราสาท ทิมแถว เฟิงพล ตามอาณาภาพ บุรีนั้น มีส่วนที่จัดแบ่งเป็นอันดี ตัดถนนเป็น 8 ทาง มีประตูปรากฏโดยเป็นประตูสำหรับสัญจรทั่วไป สถานที่ทั้งปวง มีอย่างนี้ ส่วนเมืองของท้าว โลกบาลองค์อื่นๆ ก็มีลักษณะเหมือนกัน¹⁷⁷ ยัม ปันทชยางกูร กล่าวถึงเมืองของท้าวธตรัฐเพิ่มเติม ว่า ภายในพระนครมีสวนอุทยานและสระโบกขรณีทั้งขนาดเล็กขนาดใหญ่ ในระหว่างสวนและสระ นั้นเป็นที่ตั้งของวิมานแห่งทวยเทพบุตร เทพธิดาผู้เป็นบริวารของท้าวธตรัฐ ซึ่งมีลักษณะต่างๆ กัน

¹⁷¹ จกุกวาท. 20; โลกที่ปก. 518; โลกสถานฐาน. 124-126; โลกบุป. 165; อรุณ. 49

¹⁷² โลกปญญ. 220; AbhiBhā. 1052.

* ในโลกบัญญัติว่า ในแต่ละด้านของภูเขายุคนธรประกอบด้วยยอด 2 ยอด ยอดทางทิศตะวันออก สำเร็จด้วยทอง ยอดทางทิศใต้สำเร็จด้วยแก้วผลึก ยอดทางทิศตะวันตกสำเร็จด้วยเงิน และยอดทางทิศเหนือ สำเร็จด้วยแก้วไพฑูรย์ ดู โลกปญญ. 234

¹⁷³ พญาลีไทย, ไตรภูมิภิกษาหรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 132.

¹⁷⁴ โลกปญญ. 234

¹⁷⁵ โลกปญญ. 234

¹⁷⁶ โลกปญญ. 234

¹⁷⁷ โลกปญญ. 234

เป็นปราสาทมียอดบ้าง ไม่มียอดบ้าง นับได้ตั้งร้อยตั้งพัน ที่เป็นปราสาทมียอดและตั้งอยู่รอบพระนครมีจำนวน 4,000 วิมานถัดออกไปเป็นเขตของเทพชนบทและเทพนิคมและเทพนครน้อยๆ อยู่ล้อมอาณาจักรของท้าวศรฐ และได้ขยายออกไปทางทิศตะวันออกจนจดขอบจักรวาล¹⁷⁸

ในไตรภูมิิกถา ได้พรรณนาลักษณะของเมืองของท้าวมหาราชทั้ง 4 ไว้ว่า แต่ละเมืองในชั้นสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างและยาวด้านละ 400,000 วา มีกำแพงทองประดับแก้วเจ็ดประการล้อมรอบสูง 8,000 วา มีบานประตูทำจากแก้วเหนือประตูกำแพงมีปราสาททอง ในเมืองนั้นมีปราสาทแก้วหรือวิมานของเหล่าเทวดาทั้งหลาย แม้พื้นของสวรรค์ก็ปูด้วยแผ่นทองคำ มีสีเหลืองอร่ามราบเรียบดุจหน้ากลอง แต่อ่อนนุ่มดังฟูกผ้า เมื่อเหล่าเทวดาเหยียบลงไปก็อ่อนยุบแล้วฟูขึ้นมาดังเดิม โดยไม่ปรากฏรอยเท้าที่เหยียบลงเลย นอกจากนี้ยังมีสระโบกขรณีมีน้ำใสกว่าแก้ว เต็มไปด้วยดอกบัว 5 ชนิด น้ำนั้นส่งกลิ่นหอมไปทั่วสวรรค์ และมีต้นไม้สวรรค์ซึ่งมีดอกและผลอันเป็นทิพย์ ไม่มีวันร่วงโรยหมดสิ้นไปได้ ความมืดหรือเวลากลางคืนก็ไม่ปรากฏบนสวรรค์เลย เพราะมีแต่แสงสว่างรุ่งเรืองซึ่งเกิดขึ้นจากทิพยสมบัติต่างๆ เช่น วิมานทอง รัศมีกาย ตลอดจนเครื่องประดับของเหล่าเทวดา¹⁷⁹

นอกจากนี้ ท้าวเวสสวัณได้ทรงเนรมิตนครไว้กลางอากาศสำหรับเป็นที่ประทับอีกหลายแห่งดังปรากฏในอาฏานาฏิยสูตร ได้แก่ **อาฏานาฏานคร กุสิหาฏานคร ปรกุสิหาฏานคร นาฏปริยานคร และปรกุสิหาฏานคร** และยังปรากฏว่ามีนครในทิศเหนืออีกหลายแห่งคือ **กปิวันตนคร (กปิวันโต) ชโนฆนคร (ชโนฆ)** **นนวนตียนคร (นวนตโย) อัมพรอัมพรตียนคร (อมฺพรอมฺพรตโย)** และมีเมืองระดับราชธานีอีก 2 แห่งคือ **อาพกมันทาราชาธานี*** กับ

¹⁷⁸ ยัม ปัทนทยางกูร, “จตุโลกบาล,” สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน 7 (2509-2510): 4465-4467, อ้างถึงใน ประทวน บุญปก, “คนธรรพ์ในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัย ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), หน้า 60-61.

¹⁷⁹ พญาลีไทย, **ไตรภูมิิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง**, หน้า 132; พระมหาประยงค์ จันท์แดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัย สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2541), หน้า 29.

* เมืองอาพกมันทาอาจเทียบได้กับเมืองอลกาในวรรณคดีสันสกฤต ความอุดมสมบูรณ์และความสวยงามของบ้านเมืองทำให้อลกามีชื่อเรียกอีกว่า วสุธารา (Vasudhārā) หรือวสุสถลี (Vasusthālī) หรือประภา (Prabhā) ดูเพิ่มเติมใน อรวรรณ กุหลาบรัตน์, “พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 43-52; BdP. 1.2.18.1; Nandasena Mudiyanse, “Kuvera,” **EOB** 6 (1996): 266.

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาโครงสร้างจักรวาลที่ปรากฏในคัมภีร์ในสมัยมหากาพย์-ปุราณะ พบว่าเมืองอลกาตั้งอยู่ในบริเวณเขาไกลาส หนึ่งในยอดเขาที่สูงที่สุดในเทือกเขาหิมาลัย ภูเขาหิมาลัยตั้งอยู่ทางตอนใต้ของเขาสุมเมรุ เป็นภูเขาที่คั่นระหว่างดินแดนกิมปुरुชะและดินแดนภารตะในชมพูทวีป ในขณะที่เมืองอาพกมันทาน่าจะตั้งอยู่ทางตอนเหนือของเขาสุมเมรุ เพราะเป็นบริเวณที่ท้าวกุเวรมีอำนาจแผ่ปกครองไปจนสุดกำแพงจักรวาลด้านทิศเหนือ

วิสาณาราชธานี ในมหาสุทสนสูตรมีการเปรียบเทียบเมืองกุสาวดีราชธานีของพระเจ้ามหาสุทสนะกับเมืองอาพกมันธาราชธานีของท้าวกุเวรเอาไว้ว่า “ดูกรอาหนท์ เมืองอาลกมันธาราชธานีแห่งเทพเจ้าทั้งหลาย เป็นเมืองที่มั่งคั่งรุ่งเรือง มีชนมาก ยักษ์หนาแน่น และมีภิกษาหาได้ง่าย แม้ฉันใด เมืองกุสาวดีราชธานีก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นเมืองที่มั่งคั่งรุ่งเรือง มีชนมาก มนุษย์หนาแน่น และมีภิกษาหาได้ง่าย”¹⁸⁰ ส่วนวิสาณาราชธานีมีพวกยักษ์อยู่ประจำหน้าที่คนละแผนกคอยรับใช้ท้าวเวสสวัณอยู่ตลอดเวลา และในวิสาณาราชธานียังมีห้วงน้ำชื่อ “ธรรณี” เป็นแดนที่เกิดเมฆเกิดฝนตกมาสู่โลก ในอรรถกถากล่าวเพิ่มเติมว่าห้วงน้ำดังกล่าว คือ สระโบกขรณี มีเนื้อที่ประมาณ 50 โยชน์ ดังข้อความว่า

ท่านกล่าวว่ามีสระโบกขรณีใหญ่กว้าง 50 โยชน์ บทว่า เป็นแดนที่เกิดเมฆ ความว่า เมฆทั้งหลายรับน้ำจากสระโบกขรณีแล้วตั้งเค้า บทว่าเกิดฝนตก ความว่า ฝนตกท่วม ได้ยินว่า เมื่อเมฆตั้งเค้า น้ำเก่ายอมไหลออกจากสระโบกขรณีนั้น เมฆตั้งเค้าเบื้องบนยังสระโบกขรณีนั้นให้เต็มด้วยน้ำใหม่ น้ำเก่าเป็นน้ำมีในเบื้องต่ำ ย่อมไหลออกไป เมื่อสระโบกขรณีน้ำเต็มเมฆย่อมเคลื่อนไป¹⁸¹

ณ ผังสระโบกขรณีนั้นมีมณฑปแก้วกว้างใหญ่ 12 โยชน์ชื่อ “ภคลวดี” ล้อมด้วยแถววัลย์ เป็นสภาที่ประชุมของพวกยักษ์ เต็มไปด้วยรุกขชาติเป็นจำนวนมาก อาทิ ต้นมะม่วงและต้นหว้า มีดอกไม้ อาทิ ดอกจำปา ซึ่งผลิดอกออกผลตลอดเวลา ดารดาษด้วยหมุ่นกต่าง ๆ คอยร้องประสานเสียงอยู่ไม่ขาดสาย เช่น นกยูง นกกระเรียน นกคู้เหว่าซึ่งมีเสียงหวาน นกชิวะ นกชิวะ เป็นต้น นอกจากนกแล้วก็เป็นที่อาศัยของไก่ป่า ปูทอง มีสระโบกขรณี ที่งดงามมีน้ำใสยิ่งกว่าแก้ว เต็มไปด้วยดอกบัวชนิดต่าง ๆ ส่งกลิ่นหอมอบอวล ดารดาษด้วยดอกไม้ นานาพรรณสีสันวิจิตรตระการตา เป็นที่อาศัยของนกไปกขรสาตกะ นกสุกะ นกสาธิกา และหมุ่นกที่มหัศจรรย์ซึ่งเป็นนกที่มีหน้าเหมือนมนุษย์ และมีสระนพินีเป็นสระบัวซึ่งได้รับการกล่าวขวัญว่างามอยู่เป็นนิจ โดยในสระนี้ก็ยังมีทั้งบุปผชาติและหมุ่นกนานาชนิดเช่นเดียวกัน¹⁸² ในอรรถกถากล่าวว่า สระนพินีของท้าวกุเวร หมายถึง สระธรณี¹⁸³ ในอรรถกถาสัททปิณฑกถา กล่าวว่า ท้าวมหาราชทั้ง 4 ทรงมีที่น้ำที่สระโนดาตไว้สำหรับสรองสนานกันเฉพาะ¹⁸⁴

ในวรรณคดีพุทธศาสนายังได้กล่าวว่ายุทธกรูทวิปเป็นดินแดนของพระกุเวรซึ่งตั้งอยู่ทางเหนือของเขาพระสุเมรุ ในอภินิหารวิสุทธิสูตรกล่าวว่า ชนในอุทธกรูเป็นผู้มีบุญตั้งมั่นใน

¹⁸⁰ ที.มหา 10/163

¹⁸¹ ที.อ. 3/159

¹⁸² ที.ปา. 11/212; ที.อ. 3/159-160

¹⁸³ ที.อ. 3/160

¹⁸⁴ ชา.อ. 5/40

ศีลธรรม ไม่ยึดถือสิ่งใดว่าเป็นของตน ไม่หวงแหนกัน ไม่มีอดอยากเพราะบริโภคข้าวสาลีที่ไม่ต้องปลูก ไม่มีแกลบและรำ เต็บโตเป็นต้นขึ้นมาเองทั้งยังมีกลิ่นหอมบริสุทธิ์ เวลาหุงก็เอาเมล็ดข้าวสารใส่หม้อต้มนไฟที่ปราศจากควันและเถ้า¹⁸⁵

จะเห็นได้ว่า ในพระสูตรดังกล่าวได้พรรณนาเมืองและสมบัติของท้าวเวสสวัณไว้อย่างวิจิตรพิสดารยิ่งกว่าท้าวมหाराชอีก 3 องค์ พระมหาประยงค์ จันทรแดงได้แสดงทัศนะไว้ว่า อาจเป็นเพราะท้าวเวสสวัณเป็นผู้กว้างขวางมีความสนิทสนมคุ้นเคยกับพระพุทธเจ้าและท้าวสักกะจอมเทพมากเป็นพิเศษ นอกจากนี้ยังมีอำนาจเหนือพวกยักษ์และผีซึ่งเป็นพวกอหิสมาณายที่สิงสถิตอยู่ในที่ต่างๆ มากมายอีกด้วย ดังนั้น ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาจึงได้พรรณนาที่อยู่และสมบัติของท้าวเวสสวัณไว้อย่างมากมาย¹⁸⁶

เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาต่างมีที่ประทับซึ่งเรียกว่า วิมานซึ่งเป็นที่อยู่ส่วนตัวสำหรับเทวดาแต่ละองค์ เป็นสถานที่สูงส่งเพียบพร้อมไปด้วยความสุขความสบายทุกอย่าง มีขนาดกว้างใหญ่ มีความงามเป็นเลิศ มีสีและสีฐานที่วิจิตรงดงามเต็มไปด้วยรัตนนานาชนิด¹⁸⁷ ดังข้อความในไตรภูมิภิกถาว่า “ผู้ใดได้กระทำบุญได้ไปเกิดเป็นเทพยดา ย่อมมีประสาทแก้วเงินทอง สมบัติเป็นทิพย์อันอเนกแล”¹⁸⁸ และยังกล่าวถึงปราสาทแก้วหรือวิมานของเทวดาอีกว่า “แลผู้เทพยดาอันอยู่เหนือกลางอากาศนั้นลางจำพวกมีปราสาทแก้วโดยกว้างได้ 8,000 วาก็มี ลางจำพวกมีปราสาทแก้วโดยกว้างได้ 16,000 วาก็มี ลางจำพวกมีปราสาทแก้วโดยกว้างได้ 80,000 วาลางจำพวกมีปราสาทแก้วโดยได้ 88,000 วาก็มี แลอยู่ทั้ง 4 ด้านเขาพระสิเนรุราช เพียงเมืองใหญ่เทวดาทั้ง 4 อันๆ อยู่เหนือจอมเขาคุณครนั้นแล แม้ที่ว่าใกล้กำแพงจักรวาลก็ดี”¹⁸⁹ R. C. Childers ให้ความเห็นว่า วิมาน มีลักษณะเป็น 7 ชั้น ทรงสูงคล้ายเจดีย์และเคลื่อนย้ายไปในที่ต่างๆ ได้ตามความต้องการของเจ้าของวิมาน¹⁹⁰

¹⁸⁵ ที่.ปา. 11/212; ดูเพิ่มเติมใน อัง.สตุตค.-อฎฐก.-นวก. 23/225; อรรวณ กุหลาบรัตน์, “พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 50-51; บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 162-163; ดูเพิ่มเติมแนวคิดเรื่องนี้มีลักษณะพ้องกับแนวคิดของพวกที่อาศัยอยู่ในดินแดนแห่งอุดมคติในแถบทางตอนเหนือของกรีซ ใน M. M. J. Marasinghe, **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon** (Kelaniya : University of Sir Lanka, Vidyalankara Campus, 1974), pp. 49-50.

¹⁸⁶ พระมหาประยงค์ จันทรแดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 30.

¹⁸⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

¹⁸⁸ พญาลีไทย, **ไตรภูมิภิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง**, หน้า 133.

¹⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 132.

¹⁹⁰ R. C. Childers, **Pāli-English Dictionary** (London: Pali Text Society, 1875), p. 574, อ้างถึงใน พินิจ สุขสถิตย์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นจกามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 50.

วิมานของเทวดาเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งกุศลกรรมของเทวดาองค์นั้นๆ หากเทวดาองค์ใดได้ประกอบกุศลกรรมไว้มากพอเมื่อครั้งเป็นสัตว์โลก เมื่อตายไปก็จะมีวิมานทิพย์ มีบริวารเป็นของตนเอง และมีความเป็นอยู่อย่างอิสระเสรี หากเทวดาองค์ใดประกอบกุศลกรรมไว้น้อย ก็ไม่อาจจะมีวิมานและบริวารเป็นของตนเองได้ จะต้องไปอาศัยวิมานของเทวดาองค์อื่นผู้มีบุญมากกว่า¹⁹¹ ความวิจิตรงดงามของวิมานและสมบัติทิพย์ประจำวิมานย่อมขึ้นอยู่กับลักษณะแห่งการบำเพ็ญบุญกุศลเมื่อครั้งเป็นมนุษย์ของเทวดาผู้เป็นเจ้าของวิมานด้วย ตัวอย่างเช่น พระเจ้าปายาสีทรงให้วัตถุทานที่หายาบ ไม่ประณีต อีกทั้งกิริยาอาการขณะให้ก็เป็นไปโดยไม่เคารพ เมื่อตายไปอุปติเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา มีนามว่าปายาสีเทพบุตรได้เป็นเจ้าของวิมานเปล่าที่ปราศจากบริวารและสมบัติทิพย์ใดๆ¹⁹² วิมานจึงจัดเป็นเครื่องประดับที่สำคัญอย่างหนึ่งของเทวดา เทวดาที่มีวิมานถือว่าเป็นผู้มีสังาราคิ่งดงามยิ่ง

จากข้อมูลเรื่องตำแหน่งที่ตั้งของสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา วิมานของเทวดาที่สถิตอยู่ในสวรรค์ชั้นนี้ และลักษณะการปกครองของท้าวจาตุมหาราช ทำให้ทราบถึงขอบเขตของสวรรค์ชั้นนี้ว่า มีอาณาบริเวณตั้งแต่เมืองของท้าวมหาธาตุมหาราชทั้ง 4 ที่ตั้งอยู่นเหนือยอดเขาขุคนธรทั้ง 4 ทิศไปจรดกำแพงจักรวาลในทิศทั้ง 4 รวมถึงบริเวณด้านล่างที่อยู่ใต้ภูเขายุคนธรจนถึงพื้นแผ่นดินบนโลกมนุษย์ ขอบเขตของเทวโลกชั้นจาตุมหาราชิกาน่าจะเป็นภูมิที่ซ้อนอยู่กับมนุษย์โลก จึงทำให้เทวดาในชั้นนี้มีความใกล้ชิดกับมนุษย์มาก ดังปรากฏในอรรถกถาถรรพสุตตราว่า เมื่อมีงานหนักขัตฤกษ์ในแคว้นวัชชีจะจัดงานติดต่อไปจนถึงสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา¹⁹³

3.2.4 ลักษณะทางกายภาพ

ลักษณะทางกายภาพของเทวดาที่สถิตอยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาที่จะกล่าวในที่นี้ ได้แก่ อายุ วรรณะ อาหาร การเคลื่อนไหว

3.2.4.1 อายุ

เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาเป็นผู้มีอายุยืน (ที่ขามุคา) คือ มีอายุถึง 500 ปีทิพย์¹⁹⁴ แต่ถ้าคำนวณเป็นปีของมนุษย์ก็เท่ากับมีอายุ 9 ล้านปี*

¹⁹¹ พระมหาประยงค์ จันทรแดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 28.

¹⁹² ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

¹⁹³ พินิจ สุขสถิตย์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นนภามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 46.

¹⁹⁴ อัง.เอก.-ทุก.-ติก. 20/510; อัง.สตตก.-อฏฐก.-นวก. 23/132-135; อภิ.วิ. 35/1106; AbhiBhā. 1080; โลกที่ปก. 499; โลกปญญ. 259; พญาลิไทย, ไตรภูมิภค หรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 133; พินิจ สุขสถิตย์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นนภามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 39; B.C. Law, **Heaven and Hell in Buddhist Perspective**, pp. 30-31.

3.2.4.2 วรรณะ

เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาเป็นผู้มีวรรณะงดงาม มีรัศมี มีขนาดรูปร่างที่พิเศษกว่ามนุษย์ธรรมดา และมีเครื่องแต่งกายที่วิจิตรอลังการ

ก. ความงาม

เทวดาเป็นผู้ที่มีรูปร่างงามกว่ามนุษย์มาก ในพระไตรปิฎกมักใช้คำว่า “อภิกุณฑวณฺณา” (งามเลิศ)¹⁹⁵ ร่างกายของเทวดาไม่มีเส้นเอ็นจึงไม่แก่เหมือนมนุษย์ มีผิวพรรณอันเป็นทิพย์และจะยิ่งผุดผ่องขึ้นไปตามอายุที่เพิ่มขึ้น ดังปรากฏในอุทฺตยชาดกว่า “เทวดาทั้งหลายไม่แก่เหมือนมนุษย์ เส้นเอ็นในร่างกายของเทวดาเหล่านั้นไม่มี ฉวีวรรณอันเป็นทิพย์ของเทวดาเหล่านั้น ผุดผ่องยิ่งขึ้นทุกๆ วัน และโภคสมบัติก็ไพบูลย์ขึ้น”¹⁹⁶ ในมหาวัสตูกถาวว่าเทวดาในสวรรค์ชั้นนี้มีผิวพรรณงดงามยิ่งและไม่มีเงาปรากฏ¹⁹⁷ ส่วนโลกบัญญัติได้กล่าวว่าเทวดามีสีวรรณะที่แตกต่างกัน อาทิ สีเขียว สีแดง สีเหลือง สีขาว¹⁹⁸

ข. รัศมี

สิ่งที่ทำให้ผิวพรรณของเหล่าเทวดาผุดผ่อง คือ รัศมี หรือ แสงสว่างที่แผ่ชานออกจากร่างกายของเทวดา รัศมีของเทวดาถือเป็นบุคลิกลักษณะทางกายภาพที่สำคัญประการหนึ่ง แต่จะมีมากน้อยเท่าไรขึ้นอยู่กับบุญกุศลที่ได้กระทำเอาไว้ สำหรับเทวดาที่มีบุญมากจะมีรัศมีมากอันเกิดจากสมบัติอื่นๆ ด้วย จึงทำให้เห็นว่าเป็นผู้มีรัศมีสว่างไสวมากกว่าเทวดาองค์อื่นๆ¹⁹⁹ เมื่อเทวดาปรากฏตัว ณ ที่ใด สถานที่นั้นก็จะสว่างไสวโชติช่วงไปทั่ว และถ้าหากเทวดาหลายองค์มาปรากฏตัวพร้อมกัน ณ ที่ใด ก็จะทำให้พื้นที่บริเวณนั้นสว่างไสวอย่างน่าอัศจรรย์แม้ในเวลากลางคืน เช่น เมื่อครั้งที่ท้าวมหาธาตุมหาราชพร้อมทั้งบริวารได้พากันมาเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ภูเขาคิชฌกูฏ ปรากฏว่าภูเขาทั้งลูกได้สว่างไสวด้วยรัศมีที่แผ่กระจายไปตลอดทั้ง 4 ทิศ ดังข้อความในอาฏานาฏิยสูตรว่า “สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตพระนครราชคฤห์ ครั้งนั้น ท้าวมหาธาตุมหาราชทั้ง 4 ตั้งการรักษาไว้ทั้ง 4 ทิศ...เมื่อราตรีล่วงปฐมยามไปแล้ว เปล่งรัศมีงามยิ่ง ยังภูเขาคิชฌกูฏทั้งสิ้นให้สว่างไสว แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ...”²⁰⁰ หรือในมหาสมัยสูตร กล่าวว่า “ท้าวธรรตฐเป็นใหญ่ทิศบูรพา ท้าววิรุพหก เป็นใหญ่

* อายุและมาตรฐานเวลาในสวรรค์ชั้นนี้คือ 50 ปีของมนุษย์เท่ากับหนึ่งคืนหนึ่งวันของเทวดาชั้นจาตุมหาราช และ 30 คืนเท่ากับ 1 เดือน 12 เดือนเท่ากับ 1 ปี ดู อภ.วิ. 35/1106; AbhiBhā. 1080.

¹⁹⁵ พินิจ สุขสถิตย, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นนวกามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 37.

¹⁹⁶ ขุ.ชา. 27/1534

¹⁹⁷ Mvu. 1.31

¹⁹⁸ โลกปญญ. 247

¹⁹⁹ พินิจ สุขสถิตย, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นนวกามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 33.

²⁰⁰ ที.ปา. 11/207

ทิศทักษิณ ท้าววิรูปักษ์เป็นใหญ่ทิศปัจฉิม ท้าวกุมเวรเป็นใหญ่ทิศอุดร ท้าวมหาราชทั้ง 4 นั้น ยังทิศทั้ง 4 โดยรอบให้รุ่งเรือง ได้ยืนอยู่แล้วในป่าเขตพระนครกบิลพัสดุ์²⁰¹

ในโลกที่ปกสาร กล่าวไว้ว่า “หนึ่ง รัศมีแห่งสรีระของเทวดาทั้งหลายย่อมแผ่กระจายไปได้ 12 โยชน์ ในกาลทั้งปวง แม้แสงพรายแพรวของเครื่องประดับมีผ้าและอลังการเป็นต้น ของอุทยานและต้นกัลปพฤกษ์ก็มีประมาณ 4 โยชน์”²⁰² เช่นเดียวกับในอรรถกถาขณนุสสุตว่า “แสงสว่างแห่งผ้า เครื่องประดับ วิมานและสรีระของเทวดาทั้งปวง ย่อมแผ่ไปไกล 12 โยชน์ ส่วนแสงสว่างแห่งสรีระของเทวดาผู้มีบุญมากแผ่ไปไกล 100 โยชน์ ก้าวล่วงซึ่งเทวานุภาพนั้น”²⁰³ จากข้อความ แสดงให้เห็นว่ารัศมีของเทวดานั้นเกิดจากสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวเทวดา สิ่งที่เห็นได้ชัด คือ เสื้อผ้าอาภรณ์ เครื่องประดับ และร่างกายอันเป็นทิพย์ของเทวดานั้นเอง²⁰⁴ หรือเกิดจากวิมานอันเป็นเครื่องประดับภายนอกกายของเทวดาก็ได้ ซึ่งรัศมีเหล่านี้รุ่งเรืองสว่างไสวไปทั่วทุกทิศ ดุจดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ดุจดาวประกายพฤกษ์ ดุจสายฟ้าอันแลบออกจากกليبเมฆ²⁰⁵ จึงทำให้เทวดามีผิวพรรณสะอาดเกลี้ยงเกลาประดุจทองคำบริสุทธิ์²⁰⁶

ค. รูปร่าง

เทวดาเป็นผู้มีลักษณะรูปร่างสูงใหญ่พิเศษกว่ามนุษย์สังเกตได้จากความสูง บำรุง ชำนาญเรือ กล่าวว่า ในพระไตรปิฎกของพุทธศาสนาเถรวาทไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับความสูงของเทวดาในสวรรค์แต่ละชั้น แต่จากการพรรณนาลักษณะของเทวดาที่ปรากฏในหลักฐานชั้นอรรถกถา เช่น มัญจกถุณนทีเทพบุตร เทวดาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ท้าวสักกะราชาแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ธรรมิกอุบาสก เทวดาบนสวรรค์ชั้นดุสิตทุกองค์ต่างก็มีร่างกายสูง 3 คาวุต* (ประมาณ 300 เส้น) จึงอาจกล่าวได้ว่า เทวดาทุกชั้นมีความสูง 3 คาวุต²⁰⁷ แต่ในโลกบัญญัติ กล่าวว่า “เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาทัวไปมีสรีระประมาณ 1 คาวุต ท้าวมหาราชทั้ง 4 แต่ละองค์มีสรีระประมาณ 2 คาวุต” เทวดาชั้นดาวดึงส์ทัวไปก็สูงเพียง 2 คาวุต ส่วนที่สูง 3 คาวุตมีเฉพาะท้าวสักกะเท่านั้น²⁰⁸ ส่วนพญาลิไททรงบรรยายขนาดรูปร่างของเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาและเทพผู้เป็น

²⁰¹ ที.มหา 10/242

²⁰² โลกที่ปก. 497-498

²⁰³ ที.อ. 2/251

²⁰⁴ พระมหาประยงค์ จันทร์แดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 27.

²⁰⁵ ชู.วิมาน. 26/1-85

²⁰⁶ ชา.อ. 6/29

* ประมาณ 12 กิโลเมตร หรือ $\frac{3}{4}$ โยชน์ ดู บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 174.

²⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 216

²⁰⁸ โลกปัญญา. 247

บริวารไว้ว่า “องค์พญาเทวดานั้น โดยสูงได้ 6,000 วา องค์เทวดาททั้งหลายที่เป็นบริวารสูงได้ 4,000 วา”²⁰⁹ ในอภิธรรมโกศภาษยะ²¹⁰ ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับความสูงของเทวดาในชั้นจาตุ-มหาราชิกว่าสูง ¼ โกรสะ* จากข้อมูลแสดงให้เห็นว่า แต่ละคัมภีร์กล่าวถึงความสูงของเทวดาไม่ตรงกัน อย่างไรก็ตาม ทำวมหาราชผู้เป็นใหญ่ย่อมมีความสูงกว่าเทวดาทั่วไปในสวรรค์ชั้นจาตุ-มหาราชิกอย่างแน่นอน ในปัญญาสุทนียังได้เปรียบเทียบรูปร่างของเทวดาโดยทั่วไปไว้ กล่าวคือ เทพธิดามีรูปร่างงดงามเหมือนเด็กสาววัย 16 ปี ส่วนเทพบุตรมีรูปร่างหล่อเหลาเหมือนเด็กหนุ่มวัย 20 ปี²¹¹ อีกทั้งเทวดายังสามารถเนรมิตรูปร่างของตนให้ใหญ่หรือเล็กได้ตามใจปรารถนา ดังข้อความในไตรภูมิภิกษาว่า “แลเทพยดาทั้งหลายนั้นเขารู้นิมิตใส่และใครให้ตัวเขาใหญ่เท่าใดก็ใหญ่เท่านั้น โดยใจ ผิดจะใคร่น้อยเท่าใดๆ ก็น้อยเท่านั้นโดยใจแล”²¹²

ง. เครื่องแต่งกาย

สิ่งที่ใช้ประดับประดาหรือปกปิดวรรณะของเทวดา คือ เสื้อผ้าและเครื่องประดับต่างๆ ที่เทวดาสวมใส่ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นของทิพย์ทั้งสิ้น ในมหาวัสตูกถาวว่าเสื้อผ้าอาภรณ์อันเป็นทิพย์ของเทวดาบนสวรรค์ชั้นนี้ มีลักษณะพิเศษ คือ อาภรณ์ที่ประดับไว้ข้างหน้าย่อมมองเห็นได้จากข้างหลัง อาภรณ์ที่ประดับไว้ข้างหลังย่อมมองเห็นได้จากข้างหน้า²¹³ ในโลกปัญญาตติกล่าววาทะชาตุมหาราชิกานุ่งห่มด้วยผ้าจากกัลปพฤกษ์ ยาว 40 ศอก กว้าง 20 ศอก²¹⁴ และในไตรภูมิภิกษาได้พรรณนาถึงเครื่องแต่งกายของทำวมหาราชทั้ง 4 และเหล่าบริวารไว้อย่างวิจิตรอลังการว่า

พระญาเทพยดาผู้อันชื่อธรรฐราช...แลมีฝูงคนธรรพ์
ทั้งหลายเทียรยอมแต่งเครื่องประดับนิประดาตัวด้วยเงินแลทอง
ทั้งหลาย ทั้งเครื่องประดับนิเหนือหัวแลเนื้อตัวทั้งมวล เทียรยอมเงิน
ยวงอเนกอนันต์แลมากกว่าร้อยล้านนั้น ทั้งเครื่องแห่เครื่องเหนือนั้น

²⁰⁹ พญาภิไทย, ไตรภูมิภิกษา หรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 133.

²¹⁰ AbhiBhā. 1077.

* คำว่า โกรสะ ยังไม่มีกำหนดแน่นอนว่ามีความยาวเท่าใด บางแห่งว่าเท่ากับ 4,000 ศอก (หัตตะ) หรือ 1,000 ทันตะ (ธนู) หรือ ¼ โยชน์ แต่บางแห่งว่า เท่ากับ 8,000 ศอก หรือ 2,000 ทันตะ หรือ ½ คาวุต ดูใน SED., p. 322. แต่ในสังขยาปกาสกปกรณ์ กล่าววาทะ 500 ธนู เท่ากับ 1 โกรสะ 4 โกรสะ เท่ากับ 1 คาวุต 4 คาวุต เท่ากับ 1 โยชน์ อ้างถึงใน บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 51.

²¹¹ พญาภิไทย, ไตรภูมิภิกษา หรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 134; ฟินิจ สุขสถิตย์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นนภามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 38.

²¹² พญาภิไทย, ไตรภูมิภิกษา หรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 134

²¹³ Mvu. 1.31

²¹⁴ โลกปัญญา. 248

เที่ยวร่อมเงินแลทอง ทั้งหอก ดาบแลจามรจามรีเที่ยวร่อมเงินทองแล
 เทพยดาลางจำพวกถือค้อนถือสากเที่ยวร่อมเงินทอง เทพยดาลาง
 จำพวกถือธงเที่ยวร่อมเงินทอง แลออกจากเมืองที่จอมเขายุคนธรนั้น
 ด้วยฝูงเทพยดาทั้งหลาย จึงขึ้นเขานั้นไปถึงกำแพงจักรวาลเบื้องบูรพ
 ทิศแล ชับฝูงเทพยดาทั้งหลายมาโดยอากาศ จึงถึงจอมเขายุคนธร
 เบื้องบูรพทิศ ถัดนั้นพระญาองค์หนึ่งชื่อว่า **ท้าววิรุฬหก** ราช...
 เครื่องประดับนิกาย ท้าววิรุฬหก ราชแลบริวารทั้งหลายนั้นย่อมล้วน
 แก้วมณีรัตนะแล งามนักหนา บรมิฐี่ร้อยสี่พันล้าน ฝูงเทพยดาถือ
 ค้อนแลตระบองเที่ยวร่อมแก้วมณีรัตนะเป็นบริวาร ท้าววิรุฬหก ราช
 ขึ้นขี่ม้าตัวหนึ่ง และเครื่องประดับม้านั้นเที่ยวร่อมแก้วมณีรัตนะสอด
 จึงขับพลไปถึงกำแพงจักรวาลเบื้องทักษิณทิศ มาโดยอากาศถึงเขา
 ยุคนธรเบื้องทักษิณทิศ ถัดนั้นพระญาเทพยดาองค์หนึ่งชื่อ **ท้าว
 วิรุฬหก** ราช...ฝูงเทพยดา ราชอันเป็นบริวารบรมิฐี่ร้อยล้าน แลมี
 เครื่องประดับนิตัวเที่ยวร่อมประพาพรรัตนะ ฝูงเทพยดาถือสากแลค้อน
 ถือจามรีเที่ยวร่อมแก้วประวาพรรัตนะ แลท้าววิรุฬหก ราชจึงขับพลไป
 ถึงเขากำแพงจักรวาลเมืองปัจฉิมทิศมาโดยอากาศถึงจอมเขา
 ยุคนธรเบื้องปัจฉิมทิศพระสุเมรุราชแล ถัดนั้นพระญาเทพยดาคน
 หนึ่ง ชื่อว่า **ท้าวไพศรพณ์** หาราช...เครื่องประดับนิตัวพระไพศรพณ์
 นั้นแลบริวารทั้งหลายเที่ยวร่อมทองเนื้อสุก ฝูงยักษ์ทั้งหลายนั้นบ้าง
 ถือค้อนถือสาก แลจามรีเที่ยวร่อมทองคำบรมิฐี่ร้อยล้าน...”²¹⁵

จากคำพรรณนาดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าท้าวมหาราชทั้ง 4 ทรงร่ำรวย
 ด้วยสมบัติทิพย์ ทรงมีเสื้อผ้าอาภรณ์และเครื่องประดับประดับด้วยรัตนะอันมีค่าต่าง ๆ อีกทั้ง
 บริวารก็ถือศาสตราวุธหรือของวิเศษที่ประดับด้วยรัตนะอันมีค่าเช่นกัน

3.2.4.3 อาหาร

เทวดายังต้องอาศัยอาหารเป็นเครื่องดำรงชีพเช่นเดียวกับมนุษย์ อาหาร
 ของกามาพจรเทวดาจัดเป็นอาหารทิพย์ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจบุญ เป็นอาหารที่ละเอียดประณีต
 เรียกว่า “สุธา” (สุธา อหารโร)* ได้แก่ ของขบเคี้ยว (ขานียะ) ของกิน (โภชนียะ) เครื่องดื่ม

²¹⁵ พญาลิไทย, **ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง**, หน้า 136-137.

* ในที่นี้ บทว่า สุธา ได้แก่ โภชนะอันเป็นทิพย์ที่มีชื่อว่า สุธา ซึ่งเรียกว่า อมตะ บ้าง สมจริงดังคำที่
 กล่าวไว้ในสัคคกัณฑ์ว่า “ปิยสมมต สุธา” ฎีกาแห่งสัคคกัณฑ์นั้นว่า “ศัพท์ทั้ง 3 มี ปิยสุ เป็นต้น เป็นไปในอรรถ
 ว่าอมตะ ชื่อว่า สุธา โดยอรรถวิเคราะห์ว่าดื่มกินได้โดยง่าย” อ้างถึงใน จกุกวาท. 170

(ปานียะ)²¹⁶ สุราหารของเทพชั้นสูงกว่าย่อมประณีตกว่าเทพชั้นล่างกว่า พวกเทพจะบริโภคอาหารวันละครั้งตามวันประจำชั้นของตน บ้างก็กล่าวว่า พวกเทพบริโภคสุราหารประมาณเท่าเท้าแมว²¹⁷ เมื่อวางสุราหารไว้ที่ปลายลิ้น ก็แผ่ไปสู่ร่างกายตราบเท่าปลายผมและปลายเล็บ แล้วย่อมเหือดแห้งหายไปเองจนหมดสิ้น ไม่เหลือเป็นอุจจาระหรือปัสสาวะเหมือนมนุษย์และสัตว์เดรัจฉาน สิ่งปฏิภูลจึงไม่มีในร่างกายของเทวดาตั้งข้อความในไตรภูมิพระร่วงว่า “ในกายเขานั้นแลจะมีสิ่งอันเหม็นและเป็นกลิ่นร้ายในกายเขาน้อยหนึ่ง ก็บ่ห่อนจะรู้มีในกายเขานั้นเลย...ฝูงเทพยดากินอาหารทิพย์ทุกวารตั้งนั้น อาหารนั้นหากแห้งหายไปไหนตนเทพยดานั้นแล จะมีมุตคุณอุจจาระตั้งมนุษย์เราท่านทั้งหลายนี้หาบ่มีได้”²¹⁸ เมื่อเทวดาบริโภคแล้วย่อมขจัดโทษถึง 12 ประการ คือ ความหิว ความกระหาย ความไม่ยินดี ความกระวนกระวาย ความเมื่อยล้า ความโกรธ ความอาฆาต ความวิวาท ความส่อเสียด ความหนาว ความร้อน และความเกียจคร้าน²¹⁹ เทวดาจะต้องบริโภคอาหารเป็นประจำ เพราะถ้าขาดแม้เพียงมือเด็ยาก็จะเป็นเหตุให้เคลื่อนจากเทวโลกได้²²⁰

3.2.4.4 การเคลื่อนไหวและฤทธิ์

เทวดาสามารถเคลื่อนไหวได้อย่างปกติเช่นเดียวกับมนุษย์ เมื่ออยู่ในมนุษย์โลกก็สามารถยืนบนพื้นดินได้เหมือนมนุษย์ทุกประการ บ้างก็ยืนอยู่กลางอากาศ เมื่อต้องการเคลื่อนที่จากจุดหนึ่งไปยังอีกจุดหนึ่งก็สามารถทำได้อย่างรวดเร็วตั้งใจคิดทุกประการ ดังเช่นกรณีของท้าวเวสสุวรรณมหาราชที่ปรากฏในอุตตรสูตร กล่าวว่า ในขณะที่ท้าวเวสสุวรรณเสด็จไปทำกิจบางอย่างในมนุษย์โลก ได้ฟังพระอุตรเถระแสดงธรรมแก่พระภิกษุที่วิภูษาลิกาวิหาร ใกล้ภูเขาสังเขยยกะ ณ มหิสพัสดุชนบท แล้วจึงรีบไปทูลเรื่องราวแก่ท้าวสักกะในเทวโลกชั้นดาวดึงส์อย่างรวดเร็ว โดยใช้เวลาเท่ากับ “เวลาที่บุรุษผู้มีกำลังเหยียดแขนที่คู้เข้าออกไปหรือคู้แขนที่ยเหยียดออกเข้า”²²¹ การเคลื่อนไหวได้อย่างรวดเร็วเช่นนี้ถือเป็นลักษณะพิเศษของเทวดาทุกองค์ พระพุทธโฆษาจารย์เรียกการไปในลักษณะเช่นนี้ว่า “กมฺมิปากซาอิทธิ” หมายถึง “ฤทธิ์ที่เกิดจากวิปากกรรม”²²² ในอภิธรรมโกศภาษาขะกล่าวโดยปกติแล้วเทวดาที่อยู่ชั้นต่ำกว่าจะไม่สามารถเห็นหรือขึ้นไปยังเทวโลกชั้นสูงกว่าได้ด้วยตนเอง หากไม่มีฤทธิ์บันดาล (rddhi) หรือผู้อื่นบันดาล (parāśraya)²²³ ส่วนในกรณีที่ท้าวมหาราชทั้ง 4 สามารถเดินทางขึ้นไปยังสวรรค์ชั้น

²¹⁶ โลกปณณ. 249

²¹⁷ จกุกวาพ. 170

²¹⁸ พญาภิไทย, ไตรภูมิภค หรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 134.

²¹⁹ จกุกวาพ. 171

²²⁰ ดูเพิ่มเติมในวิทยานิพนธ์ หน้า 159-160.

²²¹ อัง.สตตก.-อฏฐก.-นวก. 23/98

²²² พินิจ สุขสถิตย, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นนคามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 36.

²²³ AbhiBhā. 1073-1075.

ดาวดึงส์ได้เพราะอาศัยอยู่ในบริเวณเขาพระสุเมรุเหมือนกัน²²⁴ อีกทั้งเทวดาที่มีภพภูมิต่ำกว่าไม่สามารถมองเห็นเทวดาที่มีภพภูมิสูงกว่าตนได้เพราะอยู่พ้นวิสัยของเทวดา ยกเว้นเมื่อเทวดาเหล่านั้นลงยังภพภูมิของเทวดาที่ต่ำกว่า²²⁵ เช่น เมื่อสันทกุมารพรหมเสด็จมาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ก็ทรงนิรมิตรอภภาพเป็นเพศกุมารเช่นเดียวกับปัญจสิขเทพบุตร เพื่อมาประกาศพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ณ สุธัมมาเทวสภา²²⁶ เหล่าเทพชั้นดาวดึงส์จึงเห็นสันทกุมารพรหมในรูปของปัญจสิขเทพบุตร “ไตรตรึงษ์สวรรค์นั้นใส ยังมีพรหมตนหนึ่งชื่อว่าสันทกุมาร ลงมาแต่พรหมโลกโพ้น แลลงมานิรมิตตนเป็นดังคนธัพพผู้หนึ่งชื่อว่าปัญจสิขรคนธัพพ”²²⁷ อีกทั้งเทวดาที่มีภูมิสูงกว่าไม่สามารถเคลื่อนมาจุติในภูมิที่ต่ำกว่าโดยใช้ร่างของตน แต่ต้องอาศัยร่างของสิ่งมีชีวิตที่อยู่ในภูมินั้น²²⁸ อย่างไรก็ตาม มนุษย์กลับสามารถเดินทางไปยังเทวโลกชั้นต่างๆ ได้ดังใจนึก แต่จะต้องเป็นบุคคลที่มีฤทธิ์เท่านั้น อาทิ พระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกบางองค์ซึ่งบรรลुकุณวิเศษระดับอภิญญา ดังปรากฏในติสสสูตรว่าพระโมคคัลลานเถระเดินทางไปยังพรหมโลกได้อย่างรวดเร็วฉับพลัน²²⁹ หรือ เดินทางไปเยี่ยมปราสาทเวษยันต์ของพระอินทร์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งทำวเวสวัตน์ก็ได้รับมไห้การต้อนรับด้วย²³⁰

3.2.5 อุปนิสัย

ด้วย “เหตุที่บุคคลได้รับสมมติว่าเป็น เทวะ นั้น เพราะเป็นบุคคลจำพวกที่เล่นสนุกสนานด้วยกามคุณ 5 ประการ และด้วยคุณพิเศษ มีฌานและอภิญญา เป็นต้น”²³¹ เทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา จึงยังคงเป็นผู้มี “สุขพหุลา” คือ เพียบพร้อมในความสุขสำราญทุกเมื่อ ดังจะเห็นได้จากท้าวมหาธาตทั้ง 4 มักมีอุปนิสัยชอบความสำราญ โดยเฉพาะการพ้อนรำและการขับร้อง (รมติ นจจติ เตหิ)²³² ความไม่มีโรคภัยไข้เจ็บมาเบียดเบียนก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เทวดาชั้นนี้มีความสุขได้เช่นกัน ดังข้อความในไตรภูมิพระร่วงว่า “ตราบเท่าสิ้นอายุสม์เทพยดานั้นทั้งหลายเท่าใดโสด ชื่อว่าพยาธาพาธสิ่งใด ๆ ก็ดี แลจะเกิดมีแต่เทพยดาทั้งหลายนั้นหาบมิได้เขาบ่ห่อนจะรู้ใช้รู้เจ็บ เทียรย่อมอยู่สุขสำราญใจเขาทุกเมื่อแล ย่อมเหล้นด้วยลูกแลเมียเขาสนุกนิทุกเมื่อแล”²³³ อีกทั้งทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกายังแสวงหาความสุขด้วยการสำเร็จกามกิจ

²²⁴ AbhiBhā. 1239, footnote 817.

²²⁵ AbhiBhā. 1073-1075.

²²⁶ ที.มหา. 10/196

²²⁷ พญาลีไทย, ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 143.

²²⁸ AbhiBhā. 1073-1075.

²²⁹ อง.สตตค.-อฏฐก.-นวก. 23/53/76.

²³⁰ Nandasena Mudiyanse, “Kuvera,” EOB 6 (1996): 267.

²³¹ โลกที่ปก. 485

²³² ที.ปา. 11/210-213

²³³ พญาลีไทย, ไตรภูมิภค หรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 134.

ด้วยการอยู่ร่วมกันเป็นคู่ๆ (dvandva) เหมือนมนุษย์ และเสพเมถุน (māithuna) ไม่ประมาณครั้ง²³⁴ เพียงแต่ไม่มีผลทำให้เกิดเทพบุตรเทพธิดา ในอภิธรรมโกศภาษะยกถาว์เพิ่มเติมว่า เทวดาพวกนี้จะเสร็จภารกิจด้วยการปล่อยลมออกมาโดยไม่มีน้ำเชื้อ²³⁵

โดยปกติเทวดาทุกองค์มีภาวะจิตที่น่ายกย่องสมเป็นที่เคารพบูชาของมนุษย์ เทวดาจึงมีความเมตตากรุณา เสียสละโอบอ้อมอารีต่อมวลมนุษย์และมีความปรารถนาที่จะให้โลกมนุษย์ตลอดจนเทวโลกมีความสงบสุข²³⁶ ท้าวมหาราชเป็นผู้มีอุปนิสัยรักความยุติธรรม ไม่ลำเอียงดังจะเห็นได้จาก เมื่อนางกาพกัณฐิศาของท้าววิรูปักษ์มหาราชมีเรื่องทะเลาะวิวาทกับนางสิริธิดาของท้าวชตรฐมหาราชด้วยเรื่องทำหน้าว่าใครสมควรได้อาบน้ำก่อนกัน ท้าววิรูปักษ์และท้าวชตรฐผู้เป็นบิดาของนางทั้ง 2 รวมถึงท้าวมหาราชอีก 2 องค์ คือ ท้าววิรูปักษ์และท้าวเวสสวัณ มิได้ทรงตัดสินคดีความด้วยพระองค์เอง แม้แต่พระอินทร์ก็ได้ทรงตัดสินความเพราะ “ทรงดำริว่า เธอทั้ง 2 นี้ก็เป็นธิดาของบริษัทของเราเหมือนกัน”²³⁷ จึงให้สุจิตวิระเศรษฐีในนครพาราณสีเป็นผู้ตัดสิน ในบางครั้งท้าวมหาราชบางพระองค์ทรงมีอุปนิสัยดุร้าย น่าเกรงขาม เช่น เมื่อท้าวเวสสวัณโกธรจะทรงใช้คทาฐในการทำลายศิระชะของพวกยักษ์จำนวนหลายพันได้ในคราวเดียวหรือทรงใช้นัยนาฐในการฆ่อกุมภัณฐี²³⁸

โดยปกติเทวดาสามารถที่จะดลบันดาลสิ่งใด ๆ ให้เกิดแก่ตนได้ตามความต้องการ และมีความสามารถในการหยั่งรู้จิตหรือความคิดของผู้อื่นได้ พระมหาประยงค์ จันท์แดง กล่าวว่ “เป็นการหยั่งรู้เฉพาะจิตหรือความคิดของบุคคลนั้นๆ ไปเท่านั้น ไม่อาจหยั่งรู้จิตของพระอริยเจ้าได้”²³⁹ ผู้วิจัยเห็นว่า ความคิดดังกล่าวไม่ถูกต้อง เพราะในพระวินัยปิฎกได้กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนที่พระพุทเจ้าเสวยวิมุตติสุขที่ควงไม้ราชายตนะ ทรงมีพระปริวิตกด้วยยังไม่มีภาชนะรับอาหารจากพ่อค้าทั้ง 2 ท้าวจตุโลกบาลซึ่งสถิตในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาก็ทรงทราบพระปริวิตกแห่งจิตของพระผู้มีพระภาคด้วยใจของตนแล้วได้เสด็จมาจากที่อยู่ทั้ง 4 ทิศ และนำบาตรศิลาเข้าไปถวายพระผู้มีพระภาคด้วยพระองค์เอง²⁴⁰ แสดงให้เห็นว่า เทวดาก็สามารถหยั่งรู้จิตของพระอริยเจ้าได้เช่นกัน

²³⁴ โลกปญญ. 251; AbhiBhā. 1071; บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 215.

²³⁵ AbhiBhā. 1071.

²³⁶ พินิจ สุขสถิตย์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นฉกามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 42.

²³⁷ ชา.อ. 5/40 และดูเพิ่มเติมใน Bandula Jayawardhana, “Dhatarattha,” EOB 4 (1979-1989): 566.

²³⁸ ดูเพิ่มเติมในวิทยานิพนธ์ หน้า 139-140.

²³⁹ พระมหาประยงค์ จันท์แดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 28.

²⁴⁰ วินย. มหา. 4/6

3.2.6 พาหนะ

ในแต่ละเมืองของท้าวมหาธาตทั้ง 4 ต่างก็มีพาหนะนานาชนิด ได้แก่ ช้างทิพย์ ม้าทิพย์ และยานทิพย์หรือวอทิพย์

ในวรรณคดีพุทธศาสนาไม่ได้กล่าวว่าช้างทิพย์ หรือ ช้างพาหนะของท้าวมหาธาตทั้ง 4 มีชื่ออะไร ในขณะที่วรรณคดีสันสกฤต กล่าวถึง ช้างสารวเภามะ ว่าเป็นพาหนะของพระกุเวรในฐานะโลกบาลและมีช้างพังชื่ออังกนา²⁴¹ ในฎีกาชีนาลังการ กล่าวถึงม้าพาหนะของท้าวมหาธาตทั้ง 4 คือ ท้าวตตรฐทรงม้าตัวประเสริฐสีเงินชื่อสุเทวะ ท้าววิรุพหกทรงม้าตัวประเสริฐสีแก้วมณี ท้าววิรูปักษ์ทรงม้าตัวประเสริฐสีแก้วประพาพ ท้าวเวสสวัณทรงม้าตัวประเสริฐสีทอง²⁴² ในไตรภูมิภิกกล่าววาท้าวกุเวรมีพาหนะเป็นม้าทิพย์สี่เหลือง “ท้าวไพศรพณ์มหาธาตจึงขึ้นขี่ม้าเหลืองตัวหนึ่งดูงามดังทอง”²⁴³ และท้าววิรุพหก “ขึ้นขี่ม้าตัวหนึ่ง แลเครื่องประดับม้านั้นก็ยรรย้อมแก้วมณีรัตนะสอด”²⁴⁴ ท้าวมหาธาตยังทรงมียานทิพย์หรือวอทิพย์* เป็นพาหนะ ในอรรถกถาอาฎานาติยสูตร กล่าวถึงยานทิพย์ไว้ว่า “ยานทิพย์ก็ได้ปรากฏแก่มนุษย์เหล่านั้น ยานเหล่านี้เป็นยานเข้าไปถึงมนุษย์เหล่านั้นก่อน ก็มีมนุษย์เหล่านั้นนอนบนที่นอนอันประเสริฐที่ปราสาทและนั่งบนตั่งและวอเป็นต้นก็เที่ยวไป ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปราสาทและวอดังนี้”²⁴⁵

นอกจากนี้ ท้าวกุเวรทรงมี “นระ” เป็นพาหนะ (นรวาหนยาน)²⁴⁶ ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์-ปุราณะ พระกุเวรก็ทรงมีนระเป็นพาหนะเช่นเดียวกัน จนกลายเป็นฉายาหนึ่งของพระองค์ คือ “นรวาหนะ” (Naravāhana) อรวรรณ กุหลาบรัตน์ แสดงทัศนะไว้ว่า คำว่า “นระ” อาจหมายถึงพวกอมมนุษย์ เช่น กิณร คุหยัก และคนธรรพ์ ทั้งนี้ เพราะพระกุเวรเป็นราชาแห่งพวกอมมนุษย์เหล่านี้ เมื่อพระกุเวรจะเสด็จไปที่ใดก็จะมีพวกอมมนุษย์เป็นผู้แบกไปโดยอาจจะนั่งบนหัวไหล่หรือนั่งบนยานซึ่งลากหรือจูงโดยพวกอมมนุษย์เหล่านี้ นอกจากนี้ อาจตีความได้อีกอย่างหนึ่งว่าพระกุเวรนั้นเป็นพาหนะที่นำคนไป ซึ่งหมายถึงความสามารถของพระกุเวรหรือทรัพย์

²⁴¹ ดูเพิ่มเติมในอุษา โปธิกนิษฐ, “การศึกษารูปแบบและคติการนับถือพระกุเวรในสมัยทวารวดี,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527), หน้า 30.

²⁴² จกุกวาท. 175

²⁴³ พญาลิไทย, ไตรภูมิภิกหรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 137

²⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 137.

* วอทิพย์ อาจเทียบได้กับ บุษบก ซึ่งเป็นพาหนะของพระกุเวรที่พระพรหมได้ประทานให้เพื่อใช้เป็นพาหนะในฐานะโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤต บุษบกนี้สร้างขึ้นโดยพระวิศวกรรม มีความสวยงามวิจิตรตระการตามาก มีความวิเศษมหัศจรรย์คือสามารถพูดได้และเคลื่อนที่ได้รวดเร็วดังใจของผู้ขับ มีความใหญ่โตมาก ดูเพิ่มเติมใน อรวรรณ กุหลาบรัตน์, “พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 53; อุษา โปธิกนิษฐ, “การศึกษา รูปแบบและคติการนับถือพระกุเวรในสมัยทวารวดี,” หน้า 30.

²⁴⁵ ที่.อ. 3/158

²⁴⁶ อัง.อ. 3/188; Nandasena Mudiyanse, “Kuvera,” EOB 6 (1996): 266.

สมบัติของพระกฤเวศที่กระตุ้นคนให้กระทำการต่างๆ ได้²⁴⁷ ส่วนพาหนะของพวกยักษ์บริวารของท้าวฤเวศก็กล่าวไว้ในอภินิหารนิยายสุตตด้วยเช่นกันว่าบางจำพวกใช้แม่โคเป็นพาหนะ คือ ทำแม่โคให้มีกีบเดียว แล้วเที่ยวไปสู่ทิศน้อย ทิศใหญ่ บางจำพวกใช้สัตว์เลี้ยงต่างๆ เป็นพาหนะ คือ ทำปศุสัตว์ให้มีกีบเดียว แล้วเที่ยวไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ บางจำพวกก็ใช้สตรีเป็นพาหนะ โดยเฉพาะพวกยักษ์ชอบใช้หญิงมีครรภ์เป็นพาหนะ เพราะหลังของหญิงมีครรภ์ไม่หนุนกลาง หลังแอ่นซี่สบาย ส่วนหญิงที่ไม่มีครรภ์ก็ใช้เทียมมวยดยานต่างๆ บางจำพวกใช้บุรุษเป็นพาหนะ ดังปรากฏในอรรถกถาอภินิหารนิยายสุตตรว่า “เมื่อไม่สามารถจับบุรุษผู้มีสัมมาทิฐิได้ โดยมากจับพวกที่อยู่ชายแดนและคนป่าเถื่อน ได้ยินว่า ชาวชนบทคนใดคนหนึ่งในจำพวกนี้หนึ่งหลับใกล้พระเถระรูปหนึ่งพระเถระถามว่า อุบาสก ท่านหลับไปหรือ เขาตอบ ท่านขอรบวันนี้ผมเปลี้ย เพราะรับใช้ท้าวเวสวัตต์ตลอดคืน ขอรบ”²⁴⁸ บางจำพวกก็ใช้เด็กหญิงเป็นพาหนะ บางพวกก็ใช้เด็กชายเป็นพาหนะ จะเห็นได้ว่าบริวารของท้าวฤเวศจะจับมนุษย์ทั้งชายหญิงและเด็กโดยเฉพาะสตรีที่มีครรภ์มาเป็นพาหนะเทียมยานหรือนั่งบนหลัง

3.2.7 อาวุธและของวิเศษ

ท้าวมหาราชทั้ง 4 ทรงมีเครื่องมือหรือของวิเศษที่ใช้จับบัญชาผู้ทำบุญและบาปขณะไปตรวจตราดูความเรียบร้อยของโลก ดังปรากฏในอรรถกถามหาโควินทสุตตรสุตตรว่า “ในวัน 15 ค่ำ มหาราชทั้ง 4 องค์เสด็จออกไป ทรงถือแผ่นกระดาษทองและชาติหิงคุลก์ ท่องเที่ยวไปตามคามนิคมและราชธานีทั้งหลาย”²⁴⁹ ท้าวมหาราชทั้ง 4 จะจารึกชื่อผู้ที่ประกอบกุศลกรรมนั้นลงในแผ่นกระดาษทอง (สุวรรณปฏัก) ด้วยชาติหิงคุละ (ชาติหิงคุลก์) แล้วบรรจุลงในผอบทอง สอดคล้องกับในไตรภูมิภิกษาที่กล่าวถึงแผ่นทองและดินสอว่าเป็นเครื่องมือที่ท้าวมหาราชใช้ในการจดบันทึกการกระทำของมนุษย์ ดังข้อความว่า “ท้าวจตุโลกบาลทั้ง 4 ...เที่ยวร้อมถือแผ่นทองเนื้อสุกแลถือดินสออันอันทำด้วยชาติหิงคุละนั้นมาด้วยแลเดินไปดูทุกแห่ง ทว่าถิ่นฐานบ้านเมืองใหญ่่น้อยทั้งหลายในมนุษย์โลกนี้ทุกแห่งแล ถ้าแล้วผู้ใดทำบุญทำกรรมใส่ ฐ จึงเขียนนามผู้นั้นลงในแผ่นทองเนื้อสุกนั้น...”²⁵⁰

ท้าวมหาราชทั้ง 4 มีหน้าที่อารักขาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เพื่อป้องกันการรุกรานของพวกอสูร จึงมีความเป็นไปได้ว่า ท้าวมหาราชทั้ง 4 จะใช้อาวุธก็ต่อเมื่อทำสงครามกับพวกอสูรเท่านั้น อย่างไรก็ดี เรื่องราวการรบกับอสูรที่ปรากฏในรัชคคสุตตรก็ไม่ได้ระบุว่า เทวดาซึ่งนำโดยท้าวสักกะนั้นใช้อาวุธชนิดใดรบกับอสูร และในหลักฐานชั้นอรรถกถาเช่น อรรถกถาธรรมบทก็ระบุ

²⁴⁷ อรรถวณ กุหลาบรัตน์, “พระกฤเวศในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 54. และดูเพิ่มเติมในอุษา โพธิกนิษฐ, “การศึกษารูปแบบและคติการนับถือพระกฤเวศในสมัยทวารวดี,” หน้า 29-30.

²⁴⁸ ที.อ. 3/158

²⁴⁹ ที.อ. 2/262-263

²⁵⁰ พญาลิไทย, ไตรภูมิภิกษาหรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 144.

แต่เพียงว่า ท้าวสักกะทรงสั่งการให้วางรูปจำลองขนาดเท่าองค์จริงของพระองค์ซึ่งในมือของรูปจำลองนั้นมีอาวุธชื่อวชิระอยู่ด้วย²⁵¹ แม้ว่าในวรรณคดีฝ่ายเถรวาทบาลีจะไม่ได้กล่าวถึงอาวุธของท้าว महाराज ทั้ง 4 ไว้อย่างชัดเจน แต่ก็ปรากฏว่าบริวารของท้าว महाराज ต่างก็มีอาวุธติดตัวมาในขณะติดตามเสด็จเจ้านายของตน ดังปรากฏในอรรถกถา มหาโกวินทสูตรสูตรว่า บริวารแสนโกฏิของท้าวธรรมฐิติโกล์ที่ทำด้วยทองคำ (โกฏิ สทส สหส สวณณ มยานิ มหาผลกานิ) และหอกทอง (สุวณณ สตุติโย) แสนโกฏิ บริวารแสนโกฏิของท้าววิรุพหมกถือโกล์ที่ทำด้วยเงิน (โกฏิ สทส สหส สรชตมยานิ มหาผลกานิ) และหอกทองแสนโกฏิ บริวารแสนโกฏิของท้าววิรูปักษ์ถือโกล์ที่ทำด้วยมณี (โกฏิ สทส สหส สมณิ มยานิ มหาผลกานิ) และหอกทองแสนโกฏิ บริวารแสนโกฏิของท้าวเวสสวัณถือโกล์ที่ทำด้วยแก้วประพาพ (โกฏิ สทส สหส ปวาพมยานิ มหาผลกานิ) และหอกทองแสนโกฏิ²⁵² และปรากฏในฎีกาชันษาหลังการว่า

ท้าวธรรมฐิมหาราชเสด็จขึ้นไปพร้อมด้วยเสนางคนิกรของตน ณ ขอบจักรวาทด้านตะวันออก แวดล้อมด้วยประทีปด้ามเงินประมาณแสนโกฏิจำนวนเท่านั้น...พร้อมด้วยพวกคนธรรพ์ประมาณแสนโกฏิซึ่งถือดาบเงิน ท้าววิรุพหมกหาราชเสด็จขึ้นไปพร้อมด้วยเสนางคนิกรของตน ณ ขอบจักรวาทด้านใต้ แวดล้อมด้วยประทีปด้ามแก้วมณีจำนวนเท่านั้น...พร้อมด้วยพวกกุมภภัณฑ์ซึ่งถือดาบแก้วมณีจำนวนเท่านั้น ท้าววิรูปักษ์ महाराज เสด็จขึ้นไปพร้อมด้วยเสนางคนิกรของตน ณ ขอบจักรวาทด้านตะวันตก แวดล้อมด้วยประทีปด้ามแก้วประพาพจำนวนเท่านั้น...พร้อมด้วยพวกนาคซึ่งถือดาบแก้วประพาพจำนวนเท่านั้น ท้าวเวสสวัณ ขึ้นไปพร้อมด้วยเสนางคนิกรของตน ณ ขอบจักรวาทด้านเหนือ แวดล้อมด้วยประทีปด้ามทองจำนวนเท่านั้น...พร้อมด้วยพวกยักษ์ซึ่งถือดาบทองจำนวนเท่านั้น²⁵³

ในอรรถกถาอาพวกสูตร กล่าวถึงอาวุธของท้าวเวสสวัณ คือ คทาอาวุธ ซึ่งเป็นหนึ่งในอาวุธที่ประเสริฐที่สุดในโลก* ในขณะที่ท้าวเวสสวัณยังไม่บรรลุนิเสศดับ เมื่อพระองค์โกรธจะทรงใช้อาวุธดังกล่าวในการทำลายศิระษะของพวกยักษ์จำนวนหลายพันได้ในคราวเดียว แล้วอาวุธนั้นก็กลับมาสู่กำมือตั้งอยู่อีกได้ (เวสสวณณเณน กุชฌนกาเล วิสสุชชิตา คทา พหุณฺเณ ยกุขสทส-

²⁵¹ พระมหาประยงค์ จันทรแดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 145.

²⁵² ที.อ. 2/260; จกุกวาท. 186

²⁵³ จกุกวาท. 175

* อาวุธที่ประเสริฐที่สุดในโลกมี 4 อย่าง คือ วชิราวุธของท้าวสักกะ (สกุสส วชิราวุธ) คทาอาวุธของท้าวเวสสวัณ (เวสสวณณสส คทาอาวุธ) นยนาอาวุธของพระยายม (ยมสส นยนาอาวุธ) ทูสสาอาวุธของอาพวกยักษ์ (อาพวกสส ทูสสาอาวุธ) ดูเพิ่มเติมใน ส.อ. 1/307; สุตต.อ. 1/225-226

สาน์ สีส์ ปาเตตวา ปุณ หตถปาส อาคนตวา ติฏฐติ)²⁵⁴ บ้างก็กล่าวว่าพระองค์มีนัยนาวุธ คือ มีตาเป็นอาวุธ ดังปรากฏในสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยว่า “พึงทราบเทวฤทธิ์ในการใช้ฤทธาณูภาพตามที่ตนมีของท้าวเวสสวัณในคราวที่ฆ่ากุมภันท์ซึ่งพระองค์มองด้วยอาวุธคือดวงตา ในเวลา ก่อนได้เป็นพระโสดาบัน” (เวสสุวรรณสุส โสดาปนุณกาลโต ปุพเพ นยนาวุธเณ โอโลกิตกมุภณฺฑานํ มรณเณ อญฺเฐสญฺจ เทวานํ ยถาสกํ อิทฺธานุภาเว เทวิทฺธิ เวทิตพฺพา)²⁵⁵ นอกจากนี้ ยังปรากฏว่าพระ ยมทรงมีนัยนาวุธเช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า “ครั้นเมื่อพระยายมพิโรธแล้วสักว่ามองดูด้วย นัยนาวุธ กุมภันท์หลายพันก็จะลุกเป็นไฟพินาศ ดุจหญ้าและใบไม้บนกระเบื้องร้อนฉนั้น” (ยเมน รุทุเณ นยนาวุธเณ โอโลกิตมตฺเต อเนกานิ กุมภณฺฑสฺสทฺสฺสาณิ ตตฺตกปาเล ตินฺปลาสา วิย วิปฺสุรณฺ ตานิ วินฺสฺสนฺติ)²⁵⁶ การกล่าวถึงอาวุธที่เหมือนกันของทั้งท้าวเวสสวัณกับพระยม อาจเป็นไปได้ว่า ท้าวเวสสวัณมีทั้งอาวุธที่เป็นคทาและดวงตา แต่อาวุธที่แท้จริงของท้าวเวสสวัณน่าจะเป็นคทาอาวุธ มากกว่า เนื่องจากอาวุธดังกล่าวใช้สังหารพวกยักษ์ซึ่งเป็นบริวารของท้าวเวสสวัณ ยักษ์ทั้งหลาย จึงเกรงกลัวพระองค์มาก และต้องทำตามคำสั่งหรืออยู่ในกฎเกณฑ์ที่พระองค์ทรงตั้งไว้

ในขณะที่ลลิตวิสตระ ได้กล่าวถึงอาวุธของท้าวมหาราชทั้ง 4 ไว้ด้วยแต่มีใช้อาวุธ ประจำตัว เป็นเพียงอาวุธที่ใช้อารักขาพระโพธิสัตว์เท่านั้น ความว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ตัดสินพระทัย ออกผนวช ทรงกระทำนมัสการพระพุทธเจ้าทั่วปวง ทรงเงยขึ้นพระพักตร์ทอดพระเนตรไปบน อากาศ ทรงเห็นโลกบาลทั้ง 4 อันมีหมุยกษ์ รากษส คนธรรพ์ นาคแควดล้อม แต่งตัวเตรียมรบ สวม เสื้อเกราะทะมัดทะแมง มือถือดาบ ธนู ลูกศร หอก โดม ตรีศูล ทำท่าเยื้องกราย พระเศียรทรง มงกุฎแก้วมณี กำลังยืนนมัสการพระโพธิสัตว์²⁵⁷ และตอนที่เจ้าชายสิทธัตถะ (P. Siddhattha, Siddhārtha; Skt. Sarvārthasiddha) จะเสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ์ ท้าวจตุโลกบาลเสด็จออกจาก วิมานของตนๆ พร้อมกับเหล่าบริวาร มาขังมหานครกบิลพัสดุ์เพื่อมาส่งเสด็จและกระทำการบูชา พระโพธิสัตว์ เหล่าบริวารของท้าวมหาราชต่างถือสิ่งของต่างๆ ติดตัวมาด้วย โดยเฉพาะยักษ์ซึ่งเป็นบริวารของท้าวภูเวรก็พกอาวุธติดตัวมาเพื่ออารักขาพระโพธิสัตว์

ในบรรดาเทพโลกบาลเหล่านั้น ท้าวชฎราชกุมารมหาราช ผู้เป็นใหญ่ ของคนธรรพ์มาทางทิศตะวันออก พร้อมด้วยคนธรรพ์หลายหมื่นแสนโกฏิซึ่ง มีเครื่องดนตรี เครื่องประโคม...ท้าววิรูปกมหาราช มาทางทิศใต้ พร้อมด้วย กุมภานฑะหลายหมื่นแสนโกฏิ ซึ่งมีมือห้อยด้วยสร้อยมุกดาต่างๆ ถือแก้ว มณีต่างๆ และอุ้มหม้อน้ำเต็มไปด้วยน้ำที่มีกลิ่นหอมต่างๆ...ท้าววิรูปากษะ มหาราช มาทางทิศตะวันตกพร้อมนาคหลายหมื่นแสนโกฏิซึ่งมีมือห้อยด้วย

²⁵⁴ ส.อ. 1/307; Nandasena Mudiyanse, “Kuvera,” *EOB* 6 (1996): 267. ดูเทียบ สุตต.อ. 1/255-256

²⁵⁵ วินย.อ. 1/538

²⁵⁶ สุตต.อ. 1/225-226 ดูเทียบ ส.อ. 1/307

²⁵⁷ LV. 151

สร้อยมุกดาต่างๆ ถือแก้วมณีต่างๆ เหมือนมีเมฆฝนแห่งผองเครื่องหอมตั้ง
เคาขึ้นมา และมีลมซึ่งมีกลิ่นหอมกรุ่นพัดมาอย่างแผ่วเบา... ท้าวกุเวร
มหาราช มาทางทิศเหนือ พร้อมด้วยยักษ์หลายหมื่นแสนโกฏิซึ่งถือแก้วมณี
โชติรส (แก้วมณีมีรัศมีสว่าง) และมีถือประทีป มือถือคบไฟที่ลุกโชติช่วง
และถือเครื่องประหารต่างๆ เช่น ธนู ดาบ ลูกศร หอก โดมร (กระบองเหล็ก)
หอก ตรีศูล จักร หลาวเหล็ก เกาทัณฑ์...²⁵⁸

3.2.8 ชายา โอรส ธิดา

ในบรรดาท้าวมหาราชทั้ง 4 องค์ มีเพียงท้าวเวสสุวรรณที่มีชายา มีนามว่า “ภุชตี”^{*}
ผู้เป็นบาทบริจาริกาและเป็นผู้อุปฐากพระพุทธรเจ้า²⁵⁹ ท้าวมหาราชทั้ง 4 องค์ต่างก็มีโอรสจำนวน
91 องค์เท่ากัน ซึ่งล้วนแล้วแต่มีนามว่า “อินทะ” (Skt. Indra) โอรสทุกองค์มีพละกำลัง มียศ มีรัศมี
มีฤทธิ์ มีอานุภาพเป็นอันมาก²⁶⁰ ในอรรถกถาสมมัสูตร กล่าวไว้ว่า “โอรสของท้าวมหาราชทั้ง 4
ทรงชื่อของท้าวสักกะผู้เป็นราชาของเทวดา” (เต สพุเพ สกุกสส เทวณญเญ นามธารกา)²⁶¹ ส่วน
ฎีกามหาสมมัสูตรว่า “มหาราชทั้ง 4 นั้นแต่ละองค์มีบุตร 91 องค์ ทั้งหมดนั้นเป็นบริจาริกของ
ท้าวสักกเทวราช”²⁶² นอกจากโอรสของท้าวจตุมหาราชแล้ว ยังปรากฏว่าท้าวมหาราชบางองค์มี
ธิดาอีกด้วย ดังปรากฏในสิริภาพกัณนิชาดกกว่า ท้าวธตรฐมีธิดา 1 องค์ นามว่า “สิริ”^{**} เป็นผู้
มีวรรณทิพย์ มีสิริ มีบุญ เป็นที่รู้จักของเหล่าทวยเทพว่ามีปัญญาประดุจแผ่นดิน (มีปัญญามาก)²⁶³
ส่วนท้าววิรูปักษ์มีธิดา 1 องค์ เช่นกัน นามว่า “กาพกัณณี” (กาพกณณี)^{***} เป็นผู้ที่มีผิวดำ ไม่มีบุญ
เป็นหญิงดูร้าย²⁶⁴ ซึ่งดูจะเป็นลักษณะตรงข้ามกับสิริ ในเรื่องลดาวิมาน ขุททกนิกาย กล่าวถึง ธิดา
ของท้าวเวสสุวรรณจำนวน 5 องค์ ได้แก่ นางลดา นางสัชชา นางปวรา นางอัจฉิมตี[†] และนางสุตา

²⁵⁸ LV. 157

^{*} บ้างก็ว่าชื่อ “ภุชตี” ดู J. R. Haldar, **Early Buddhist Mythology**, p. 81; Nandasena Mudiyanse, “Kuvera,” **EOB** 6 (1996): 267.

²⁵⁹ ที่.มหา. 10/252; ที่.อ. 2/320

²⁶⁰ ที่.มหา. 10/242; ที่.ปา. 11/210-213; LV. 282-284

²⁶¹ ที่.อ. 2/301

²⁶² จกุกวาพ. 172

^{**} นางสิริอาจเทียบได้กับพระลักษมีชายาพระนารายณ์ หรือ Athene ของกรีก ดูเพิ่มเติมใน Bandula Jayawardhana, “Dhatarattha,” **EOB** 4 (1979-1989): 566.

²⁶³ ขุ.ชา 27/ 878-879; ชา.อ. 5/40

^{***} ผู้วิจัยเห็นว่าธิดาของท้าววิรูปักษ์น่าจะมื่อนามว่า “กาพี” มากกว่า “กาพกัณณี” เพราะคำว่า “กาพี” ใน
ขุ.ชา 27/ 870 อยู่ในตำแหน่งเดียวกันกับ “สิริ” ซึ่งเป็นชื่อธิดาของท้าวธตรฐ ใน ขุ.ชา 27/ 878-879 นาง
กาพกัณณีอาจเทียบได้กับพระแม่กาลี หรือ พระแม่ทุรคา ซึ่งเป็นปางดูร้ายของพระแม่อุมาชายาของพระศิวะ

²⁶⁴ ขุ.ชา 27/ 870; ชา.อ. 5/40

[†] บ้างก็ว่าชื่อ “อัจฉิมตี” ดู วิมาน.อ. 148. บ้างก็ว่าชื่อ “อัจฉิมตี” ดู J. R. Haldar, **Early Buddhist Mythology**, p. 81.

ทั้ง 5 นางเป็นบาทบริจาริกาของท้าวสักกเทวราช มีหน้าที่พ้อนรำ โดยเฉพาะนางลดาเทพธิดา ผู้เป็นพี่ใหญ่ นั้น มีทักษะในการพ้อนรำขบร้องมากจนเป็นที่รักและโปรดปรานของท้าวสักกเทวราช เพราะผลบุญในอดีตชาติ²⁶⁵ อีกทั้งท้าวเวสวัตน์ยังมีหลานชื่อปุลณกะซึ่งเป็นเสนาบดียักษ์²⁶⁶

3.2.9 บริวาร

ในวรรณคดีพุทธศาสนาที่บันทึกด้วยภาษาบาลี และภาษาสันสกฤตในพุทธศาสนา ต่างกล่าวถึงบริวารของท้าวมหाराชทั้ง 4 พ้องกัน โดยกล่าวว่าท้าวมหाराชทรงเป็น “อธิบดี” (อาธิปติ) หรือ “ราชา”²⁶⁷ ของเหล่าอมมนุษย์ 4 จำพวก ซึ่งมีลักษณะกึ่งเทวดากึ่งมนุษย์ (demigod) ได้แก่ ท้าวธรรฐมีพวกคนธรรพ์เป็นบริวาร²⁶⁸ (ชตรฐโฐ คนธพพราชา) ท้าววิรุพหกมีพวกกุมภภัณฑ์เป็นบริวาร²⁶⁹ (วิรุพหโก กุมภกษัตราชา) ท้าววิรูปักษ์มีพวกนาคเป็นบริวาร²⁷⁰ (วิรูปกโช นาคราชา) ท้าวเวสวัตน์มีพวกยักษ์เป็นบริวาร²⁷¹ (เวสวัตโน ยกษตราชา) บทว่า “อธิบดี” (อาธิปติ) หมายถึงท้าวมหाराชทรงเป็นหัวหน้าของเหล่าอมมนุษย์ผู้เป็นบริวารของตน และบรรดาอมมนุษย์ทั้งหมดเป็นไปในอำนาจของท้าวมหाराชผู้นั้น²⁷² จำนวนบริวารของท้าวมหाराชมีประมาณแสนโกฏิทราบได้จากจำนวนบริวารของท้าวธรรฐตามที่ปรากฏในอรรถกถา มหาสมัยสูตร (เต สพเพปิ โกฏิ สตสหัสส โกฏิ สตสหัสสคนธพพปริวาร)²⁷³ และอรรถกถา มหาโควินทสูตร (ชตรฐโฐ คนธพพราชา คนธพพเทวดาน โภกิสตสหัสเสน ปริวุโต)²⁷⁴ อย่างไรก็ตามเรื่องจำนวนบริวารก็มีความแตกต่างกันแล้วแต่คัมภีร์ ในอภิธานปทีปิกาได้จัดคนธรรพ์ ยักษ์ กุมภภัณฑ์ เข้าเป็นพวกเดียวกับเทวดา เช่นเดียวกับ สิทธะ ภูต คุหยัก รากษส และปีศาจ²⁷⁵ ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับบริวารของท้าวมหाराชทั้ง 4 ไว้ดังนี้

3.2.9.1 คนธรรพ์

คนธรรพ์ (Skt. gandharva; P. gandhabba) หมายถึง เทวดาพวกขบรำพวกหนึ่ง ในวัชรสารัตถะสังคหะ ให้ความหมายของคนธรรพ์ไว้ว่า บุคคลได้ชื่อว่า คนธรรพ์ เพราะ

²⁶⁵ ชุ. วิมาน. 26/32; วิมาน.อ. 148; J. R. Haldar, **Early Buddhist Mythology**, p. 93.

²⁶⁶ ชา.อ. 10/214; J. R. Haldar, **Early Buddhist Mythology**, p. 80.

²⁶⁷ ที.อ. 2/260

²⁶⁸ ที.มหา. 10/242; ที.ปา. 11/210; ที.อ. 2/260; Divy. 126; LV. 157, 282; Mvu. 3.306

²⁶⁹ ที.มหา. 10/242; ที.ปา. 11/211; ที.อ. 2/260; Divy. 126; LV. 157, 283; Mvu. 3.307

²⁷⁰ ที.มหา. 10/242; ที.ปา. 11/212; ที.อ. 2/260; Divy. 126; LV. 157, 283; Mvu. 3.308

²⁷¹ ที.มหา. 10/242; ที.ปา. 11/213; ที.อ. 2/260; Divy. 126; LV. 157, 284; Mvu. 3.309

²⁷² ที.อ. 2/301; จกุกวาพ. 172

²⁷³ ที.อ. 2/302

²⁷⁴ ที.อ. 2/260

²⁷⁵ อภิธาน. 5.

ย่อมบรรเลง คันทะ หรือ พิณ; บุคคลได้ชื่อว่า คนธรรพ์ เพราะย่อมกิน คือบริโภคซึ่งกลิ่น²⁷⁶ ในฎีกา คันทัพพกายสังยุตต์กล่าวว่า

เทพชื่อว่าคนธรรพ์ เพราะทำอรรถภาพทิพย์เข้าไปอบด้วย กลิ่นเหล่านั้นโดยการบริโภคกลิ่นในต้นไม้ที่เป็นยา หญ้า และไม้จำพวก ไพร มีไม้จันทน์ และไม้กาะกิง เป็นต้น หมูของเทพเหล่านั้น ชื่อว่า คันทัพพกาย (หมูคนธรรพ์) คือหมูคันทเทพ คนธรรพ์หรือคันทเทพนี้ พึงเห็นว่าอยู่ในพวกเทพชั้นจาตุมหาราชิกา เทพซึ่งมีหรือประกอบใน คันทัพพกายนั้น เพราะนับเนื่องในคันทัพพกายนั้น ชื่อว่า คันทัพพกายิกะ²⁷⁷

ในวรรณคดีพุทธศาสนาที่บันทึกด้วยภาษาบาลีไม่ได้กล่าวถึงคนธรรพ์ที่เป็นเพศหญิง หรือ คนธรรวี (gandharvī) ดังที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต แต่ก็พบการใช้คำศัพท์ดังกล่าวในรูปของคำคุณศัพท์ในคัมภีร์พุทธศาสนาที่บันทึกด้วยภาษาสันสกฤตในพุทธศาสนา²⁷⁸ หลักฐานบางแห่งอ้างว่าคนธรรพ์เป็นอมมนุษย์กึ่งเทพ แต่ส่วนใหญ่นับรวมเป็นพวกเดียวกับเทวดา ดังที่ปรากฏในอภิธานปิทีปิกา²⁷⁹ โดยจัดเป็นเทวดาชั้นต่ำจำพวกหนึ่ง มีหน้าที่รับใช้เทวดาชั้นสูง ในบางครั้งชื่อของคนธรรพ์จะปรากฏในกลุ่มเดียวกับพวกอสูร นาค ยักษ์ กุมภัณฑ์²⁸⁰

คนธรรพ์ที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา อาจแบ่งออกได้เป็น 2 จำพวก ตามสถานที่อยู่ ได้แก่ คนธรรพ์ที่อาศัยอยู่บนสวรรค์พวกหนึ่ง และที่อาศัยอยู่บนโลกมนุษย์อีกพวกหนึ่ง

คนธรรพ์ประเภทแรก คือ คนธรรพ์ที่อาศัยอยู่บนสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาอยู่ภายใต้การปกครองของท้าวธตรฐผู้เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันออก คนธรรพ์พวกนี้มีความถนัดทางดนตรี ศิลปะระบำรำฟ้อนและชำนาญในการขับกล่อมเพลงยิ่งนัก คนธรรพ์จึงเป็นนักดนตรีประจำสวรรค์คอยรับใช้ท้าวสักกะด้วย เมื่อใดที่เทวดาทั้งหลายชุมนุมกันเพื่อความรื่นเริงสนุกสนาน เมื่อนั้นพวกคนธรรพ์ก็จะไปทำหน้าที่ขับกล่อมเพลงและระบำรำฟ้อนเพื่อความสำราญของเหล่าเทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังปรากฏในไตรภูมิพระร่วงว่า สุมธัมมาคนธรรพ์ตีกลองใหญ่ชื่อสุรินธะอยู่ที่กำแพงจักรวาลทิศตะวันออก พิมพรุสกคนธรรพ์ตีกลองหน้าเดียวชื่อเอกโปก-

²⁷⁶ สหภูมิอุชยาและศิษยานุศิษย์, พระคัมภีร์วัชรสารัตถะสังคหะ (พระนคร: อักษรสัมพันธ์, 2512), หน้า152 อ้างถึงใน ประทวน บุญปก, “คนธรรพ์ในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี,” หน้า 54.

²⁷⁷ จุกกาวพ. 172

²⁷⁸ O. H. de A. Wijesekera, “Vedic Gandharva and Pali Gandhabba,” in **Buddhist and Vedic Studies A Miscellany** (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1994), p.191.

²⁷⁹ ประทวน บุญปก, “คนธรรพ์ในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี,” หน้า 57.

²⁸⁰ Bandula Jayawardhana, “Gandhabba,” **EOB** 5 (1990): 295.

ขรภรืออยู่ที่กำแพงจักรวาลทิศตะวันตก ทิฆมุขคณรรพ์ตักลงใหญ่ชื้อมหากัณทภรืออยู่ที่กำแพงจักรวาลทิศตะวันตก และปญจสิขรคณรรพ์ตักลงใหญ่ชื้อสัสสุรอยู่ที่กำแพงจักรวาลทิศเหนือคณรรพ์และเทพยดาต่างระบำรำฟ้อนกันอย่างสนุกสนาน²⁸¹ จากหน้าที่ตั้งกล่าว จะเห็นได้วาคณรรพ์เป็นผู้ที่คอยสร้างความบันเทิงให้แก่เทวดาบนสรวงสวรรค์

ประเด็นที่น่าสนใจ คือ คณรรพ์อยู่ภายใต้อำนาจของท้าวธตรฐจริงหรือไม่ ผู้วิจัยเห็นว่า แม้ในมหาสมัยสูตรและอาฎานาฎิยสูตรจะกล่าวไว้ว่า ท้าวธตรฐมีพวกคณรรพ์เป็นบริวารหรือเป็นราชาในหมู่คณรรพ์ และในอรรถกถาสมัยสูตรก็กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า “ท้าวธตรฐทรงเป็นอธิบดีของพวกคณรรพ์ คือ ทรงเป็นหัวหน้าของพวกคณรรพ์ในทิศทั้ง 4 คณรรพ์ทั้งหมดนั้นเป็นไปในอำนาจของท้าวธตรฐนั้น”²⁸² ซึ่งน่าจะอนุมานได้ว่า คณรรพ์เป็นเทวดาที่สังกัดอยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาและเป็นบริวารของท้าวธตรฐ แต่ปรากฏวาคณรรพ์โดยส่วนใหญ่สามารถเข้าออกในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ได้โดยสะดวกและทำหน้าที่รับใช้ท้าวสักกะ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ มาตลี และ ปญจสิขะ

ในพระสูตรกล่าวถึงกำเนิดของมาตลีที่ค่อนข้างจะขัดแย้งกัน กล่าวคือในมหาสมัยสูตรกล่าวถึงมาตลีว่าเป็นคณรรพ์²⁸³ ส่วนในอาฎานาฎิยสูตรกล่าวถึงมาตลีว่าเป็นยักษ์ชั้นหัวหน้าตนหนึ่งในบรรดายักษ์ที่เป็นบริวารของท้าวเวสสวัณ²⁸⁴ ในพิพารโกสิยชาดกและสุทธโกชนชาดก กล่าวว่ามาตลีเป็นโอรสของพระอาทิตย์²⁸⁵ แม้มาตลีจะมีฐานะและศักดิ์ต่ำกว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ แต่เพราะอาศัยความสามารถในด้านการขับรถ ท้าวสักกะจึงโปรดปรานเป็นพิเศษ มาตลีเลยกลายเป็นเทพบุตรในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ไปโดยปริยาย โดยมีบทบาทหน้าที่เป็น “เทวสุโต” คือ เทพสารถีประจำตัวท้าวสักกะ ภารกิจส่วนใหญ่ของมาตลีมักจะเกี่ยวข้องกับท้าวสักกะเสมอ เช่น ขับรถพาท้าวสักกะเที่ยวชมอุทยาน หรือขับรถพาท้าวสักกะกับนางสุชาดาหนีพวกอสูรซึ่งไล่ติดตามมาเพื่อชิงตัวนางสุชาดาซึ่งเป็นธิดาของอสูรคีน นอกจากนี้ก็ยังเป็นเทพสารถีให้แก่ผู้มีคุณธรรมที่ต้องการเยี่ยมชมนรกหรือสวรรค์ ท้าวสักกะและมาตลียังได้ให้คำแนะนำแก่เศรษฐีผู้ตระหนี่จัดคนหนึ่งให้เลิกตระหนี่ได้ มาตลือาจเป็นเพียงชื่อตำแหน่ง เช่นเดียวกับพระอินทร์ เพราะพระอานนท์และพระมหากัสสปะเคยเกิดเป็นมาตลีมาแล้วหลายครั้ง²⁸⁶

²⁸¹ พญาลิไทย, ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 140-141.

²⁸² ที.อ. 2/301; จกุกวาท. 172

²⁸³ ที.มหา. 10/243/292

²⁸⁴ ที.ปา. 11/215/218

²⁸⁵ อุดม รุ่งเรืองศรี, เทวดาพระเวท: เทพเจ้าในคัมภีร์พระเวทแห่งชาวอารยัน, หน้า 92.

²⁸⁶ พระมหาประยงค์ จันทรแดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 38-39. และดูเพิ่มเติมใน อุดม รุ่งเรืองศรี, เทวดาพระเวท: เทพเจ้าในคัมภีร์พระเวทแห่งชาวอารยัน, หน้า 92-93.

ปัญจสิขะ หมายถึง เทวดาที่มี 5 จุก คือ มี 5 แหยม (ปัญจสิขิตี ปญจจุโป ปญจกุกุทลิก) ²⁸⁷ จัดเป็นเทวดาที่อุบัติในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ดังปรากฏใน อรรถกถา महाโควินทสูตรว่า

เล่ากันมาว่า ปัญจสิขะบุตรคนธรรพ์นั้น ในเวลาทำกรรมที่เป็น บุญในถิ่นมนุษย์ยังเป็นหนุ่ม ในเวลาเป็นเด็กไว้จุก 5 จุก เป็นหัวหน้า เลี้ยงโค พาพวกเด็กแม่เหล่าอื่นทำศาลาในที่อันเป็นทางสี่แยก ขุดสระ บัว ผูกสะพาน ปราบทางขรุขระให้เรียบ ขนไม้มาทำเพลาและไม้สอด เพลาของยานทั้งหลาย เทียวทำบุญแบบนี้ตั้งที่กล่าวมาแล้ว ก็ตายลง ทั้งที่ยังเป็นหนุ่ม ร่างของเขานั้นเป็นร่างที่น่ารัก น่าใคร่ น่าชอบใจ ครั้นเขาตายแล้ว ก็ไปเกิดในเทวโลกชั้นจาตุมหาราชิกา มีอายุ 9 ล้าน ปี ร่างของเขาคล้ายกับกงทองมีขนาดเท่า 3 คาวุต เขาประดับ เครื่องประดับประมาณ 60 เล่มเกวียน พรหมของหอมประมาณ 9 หม้อ ทรงผ้าทิพย์สีแดงประดับดอกกรรณิกาทองแดง มีแหยม 5 แหยม ห้อยอยู่ที่เบื้องหลัง เทียวไปทำนองเด็ก 5 จุกนั้นแหละ พวกเทพจึง ทราบทั่วกันว่า ปัญจสิขะ ดังนี้แล ²⁸⁸

เมื่อปัญจสิขะอุบัติในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ย่อมต้องเป็นคณธรรพ์ใน บริวารของเทวดามหาราชนามว่าชตรฐูเท่านั้น ถ้าว่าโดยศักดิ์และฐานะแล้วก็อยู่ในระดับที่ต่ำกว่า เทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แต่ด้วยเป็นผู้มีฝีมือในการตัดพินเป็นเยี่ยม จึงเป็นที่โปรดปรานแก่ ท้าวสักกะยิ่งนัก จนได้รับอนุญาตให้เป็นเทพบุตรองค์หนึ่งอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วย ในสักก- ปัญหสูตรบรรยายว่า ปัญจสิขะมีพิณประจำตัวสีเหลืองดังผลมะตูม (เวพูปญญะวิณ) ²⁸⁹ และได้เคย บรรเลงพิณนี้ในนิเวศน์ของท้าวติมพฐคัณฐพราหมณ์ พระพุทธเจ้าก็ได้เคยตรัสแก่ปัญจสิขะว่า “ดูกรปัญจสิขะ เสียงสายของท่านเทียบได้กับ เสียงเพลงขับ และเสียงเพลงขับของท่านเทียบได้กับ เสียงสาย ก็เสียงสายของท่าน ไม่เกินเสียงเพลงขับ และเสียงเพลงขับ ไม่เกินเสียงสาย” ²⁹⁰ ท้าวสักกะให้ความไว้วางใจปัญจสิขะมาก เห็นได้จากการที่เทพบุตรองค์นี้คอยติดตามไปในที่ต่าง ๆ อยู่เสมอ และบางครั้งท้าวสักกะถึงกับให้ปัญจสิขะนำหน้าก่อนก็มี จึงทำให้ปัญจสิขะมีบทบาท เกี่ยวข้องกับพระอินทร์เป็นส่วนใหญ่และยังเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าด้วย ²⁹¹ ปัญจสิขะเป็น

²⁸⁷ ที.อ. 2/259

²⁸⁸ ที.อ. 2/259; จกุกวาท. 173

²⁸⁹ ที.มหา. 10/249

²⁹⁰ เพ็ญแข กิตติศักดิ์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องจักรวาลวิทยาในพุทธศาสนาตามที่ ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก,” หน้า 75-76.

²⁹¹ ดูเพิ่มเติมใน ประทวน บุญปก, “คณธรรพ์ในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี,” หน้า 68-81; พระมหาประยงค์ จันทรแดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์

ตำแหน่งและตัวบุคคลเช่นเดียวกับพระอินทร์ เพราะพระอานนท์ พระอนุรุทธเถระเคยเกิดเป็น ปรากฏลักษณะ²⁹²

จะเห็นได้ว่า บทบาทหน้าที่ของมาตลี และปัญจสิขะโดยมากจะเกี่ยวข้องกับ ท้าวสักกะเสมอ กล่าวคือ ปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ เพราะได้รับเทวบัญชาจากท้าวสักกะบ้าง ปฏิบัติ หน้าที่ร่วมกับท้าวสักกะบ้างเพื่อเป็นการช่วยเหลือท้าวสักกะในการบำเพ็ญประโยชน์ แก่มวลมนุษย์ อีกแรงหนึ่ง โดยมีได้ปรากฏบทบาทร่วมกับท้าวธรรมผู้เป็นอธิบดีของตนเลย อาจเป็นไปได้ว่า อธิบดีของเหล่าคนธรรพ์มีได้มีแต่ท้าวธรรมผู้เพียงองค์เดียว ดังจะเห็นได้จาก หนึ่งในฉายานามของ ท้าวสักกะที่ปรากฏในวิสุทธิชาดก คือ “คณฺหพฺพราชา” ดังข้อความว่า “บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า คณฺหพฺพราชา วิสุทธิบัณฑิตกล่าวหมายเอาท้าวสักกเทวราช” (ตตฺถ คณฺหพฺพราชาตี สกฺกํ สนฺธายาห) ²⁹³ เกื้อพันธ์ นาคบุปผา แสดงความเห็นว่าเป็นชื่อที่ไม่เคยปรากฏใน วรรณคดีสันสกฤต แสดงว่าเป็นชื่อที่ตั้งขึ้นในวรรณคดีบาลีโดยตรง ²⁹⁴ นอกจากนี้ ในมหาสมยสูตร ยังกล่าวถึงชื่อคนธรรพ์อื่นๆ ที่มีฐานะเป็น “คณฺหพฺพราชา” ด้วย ได้แก่ ปนาคะ โอปมัญญะ นโพรชชะ (นพการเทวบุตร) ชโนสกะ (ชนวสกะเทวบุตร)* ปัญจสิขะ ติมพुरुคัณฐพฺพราช**

พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 39; อุดม รุ่งเรืองศรี, เทวดาพระเวท: เทพเจ้าใน คัมภีร์พระเวทแห่งชาวอารยัน, หน้า 88-90; J. R. Haldar, *Early Buddhist Mythology*, pp. 142-143

²⁹² อุดม รุ่งเรืองศรี, เทวดาพระเวท: เทพเจ้าในคัมภีร์พระเวทแห่งชาวอารยัน, หน้า 90; J. R. Haldar, *Early Buddhist Mythology*, p. 143.

²⁹³ ชา.อ. 10/206

²⁹⁴ เกื้อพันธ์ นาคบุปผา, “พระอินทร์ในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และวรรณคดีไทย,” หน้า 294.

* ชโนสกะ หมายถึงเทวบุตรชื่อชนวสกะ ดังได้ลำดับมา พระเจ้าพิมพิสารได้เข้าถึงความเป็นสหายของ ท้าวเวสสวัณ 6 ครั้ง จุตจากภพนั้นแล้วได้เป็นพระราชชายาของมนุษย์ 6 ครั้ง และในชาติที่เป็นพระราชชายาผู้ประเสริฐ ท้าวเธอได้เป็นพระโสดาบันแล้วกลับเข้าถึงความเป็นสหายของท้าวเวสสวัณนั้นแล ปรากฏนามว่า ชนวสกะ ด้วยเหตุนี้ พระธรรมสังคากาจารย์จึงได้กล่าวไว้ในชนวสกะสูตรว่า “ชนวสกะเทวบุตรได้กราบทูลว่า ข้าแต่ พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์คือพิมพิสาร ข้าแต่พระสุคต ข้าพระองค์คือพิมพิสาร ข้าพระองค์เข้าถึงความเป็น สหายของท้าวเวสสวัณมหาราชครั้งนี้เป็นครั้งที่ 7 ข้าพระองค์นั้นจุตจากอภัพนั้นแล้วจะเป็นราชาของมนุษย์” วรรคตถาชนวสกะสูตรนั้นว่า “เพราะพระเจ้าพิมพิสารนั้นทรงเป็นพระประมุขของราชบริษัท 110,000 คน สดับ ธรรมกถาของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วเป็นพระโสดาบัน ฉะนั้นจึงทรงพระนามว่าชนวสกะ บัดนี้ทรงเป็นพระ โสดาบัน บำเพ็ญบุญในบุญกิริยาวัตถุทั้งสามเป็นอันมาก แม้สามารถจะทรงอุบัติในภพเบื้องบนด้วยอำนาจ ของบุญนั้น ก็ทรงอุบัติในชั้นจาตุมหาราชิกนี้ เพราะติดในที่ซึ่งอยู่ตลอดกาลนานเป็นอย่างแรง” ดู จุกกาวพ. 172-173

** ดูเทียบ ตุมพुरु (Tumpuru) เป็นคนธรรพ์ที่มีชื่อเสียงมากคนหนึ่ง ในวรรณคดีสันสกฤต เคยเป็นผู้ขับ กล่อมพระอรชุนในเวลาประสูติ ทั้งยังได้มอบอาวุธที่เรียกว่า “ศิขริน” กับมาให้แก่พระอรชุน แต่ภายหลังตุมพुरु ได้ถูกท้าวภูเวรสาปให้เป็นรากษสจนกว่าจะได้พบกับพระราม เนื่องจากตุมพुरुลอบเป็นชู้กับนางอัปสรรมภาซึ่ง เป็นบาทบริจาริกาของพระภูเวร อ้างถึงใน อุษา โพธิกนิษฐ, “การศึกษารูปแบบและคติการนับถือพระภูเวร ในสมัยทวารวดี,” หน้า 27.

จิตตเสนะ (แยกออกเป็นเทวราชได้ 3 องค์ คือ จิตตะ เสนะ และจิตตเสนะ)²⁹⁵ เป็นที่น่าสังเกตว่า ในอรรถกถาหมัตถัสสูตโรได้ระบุว่าเทพเหล่านี้ล้วนเป็นคณาธิบดีทั้งสิ้น²⁹⁶ นอกจากนี้ยังมีคณาธิบดีชื่อสิขัณฑิซึ่งเป็นบุตรของมาตลีสังคาหกเทวบุตรและเป็นคู่รักของภักทาสูริยวัจฉสา²⁹⁷

มีข้อที่น่าสังเกตหลายประการที่แสดงให้เห็นว่าปัญญาธิชะอาจมีได้อยู่ภายใต้อำนาจของท้าวธรรมหาราช ประการแรก ขนาดร่างกายของปัญญาธิชะมีขนาดเท่ากับท้าวสักกะคือ 3 คาวุต ซึ่งต่างจากเทวดาทั่วไปในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาที่มีความสูงเพียง 1 คาวุต หรือแม้แต่ท้าวมหาหาราชทั้ง 4 ก็มีความสูงเพียง 2 คาวุตเท่านั้น²⁹⁸ ประการที่สอง ในการประชุมของเหล่าทวยเทพในสุธัมมาเทวสภา ท้าวจตุโลกบาลจะต้องนำรายชื่อของผู้ที่ประกอบกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ได้ไปตรวจตรามอบให้กับปัญญาธิชะ จากนั้นจึงไปสู่มาตลีและพระอินทร์ตามลำดับ ไม่สามารถมอบให้กับพระอินทร์โดยตรงได้ ประการที่สาม ด้วยความสามารถในการคิดค้นและขับเพลงของปัญญาธิชะนี้เอง ท้าวสักกะจึงได้สถาปนาปัญญาธิชะให้เป็นพระราชาแห่งพวกคณาธิบดี และยังได้ประทานนางสุริยวัจฉสาผู้เป็นธิดาของติมพรุคันธัพพรราช ซึ่งปัญญาธิชะหลงรักมานานให้เป็นภรรยาอีกด้วย²⁹⁹ แสดงว่ายังมีคณาธิบดีบางจำพวกที่ไม่ได้เป็นบริวารของท้าวมหาหาราชโดยตรง แต่ก็อาศัยอยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาหรือสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

คณาธิบดีประเภทที่สอง คือ คณาธิบดีที่อาศัยอยู่ในมนุษยโลก ได้แก่ คณาธิบดีที่อาศัยอยู่ในราชสำนักของกษัตริย์ชมพูทวีป มีฤทธิ์มากกว่าคณาธิบดีธรรมดา สามารถเดินทางไปยังสถานที่ที่มนุษย์ไม่อาจไปถึงได้ เช่น นาฏกุเวรที่สามารถขึ้นไปถึงวิมานนิมพลีของพญาครุฑ ในกาภาติชาติก อัครคณาธิบดีสามารถข้ามน้ำข้ามทะเลไปมีความสัมพันธ์กับนางสุสันธิในที่อยู่ของพญาครุฑบนนาคทวีปในสุธัมมาเทวสภา คณาธิบดีในราชสำนักมีความสามารถด้านดนตรี เช่นเดียวกับคณาธิบดีที่อาศัยอยู่บนสวรรค์ โดยมีหน้าที่คิดค้นบำเรอกษัตริย์ และยังมีปฏิภาณไหวพริบ เช่น นาฏกุเวร เมื่อกลับจากวิมานนิมพลีของพญาครุฑ ก็สามารถแต่งเพลงขับและคิดค้นบรรยายถึงการที่ตนไปอยู่วิมานนิมพลี ร่วมกับนางกาก็เยาะเย้ยพญาครุฑ จนต้องส่งนางคืน คณาธิบดีในเรื่องสุสันธิชาติกก็เช่นกัน³⁰⁰

คณาธิบดีอีกประเภทหนึ่งอาศัยอยู่ตามต้นไม้ที่มีกลิ่น 10 ชนิด³⁰¹ ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในคัมภีร์พทกยสังยุตต์ พระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ความว่า

²⁹⁵ ที.มหา. 10/243

²⁹⁶ ที.อ. 2/303; จกุกวาพ. 172

²⁹⁷ ที.มหา. 10/249; Bandula Jayawardhana, "Gandhabba," *EOB* 5 (1990): 296; J. R. Halder, *Early Buddhist Mythology*, p. 142

²⁹⁸ โลกปัญญา. 247

²⁹⁹ ที.ม. 10/271

³⁰⁰ ดูเพิ่มเติมใน ประทวน บุญปก, "คณาธิบดีในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี," หน้า 63-68.

³⁰¹ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, *เชิงอรรถที่ 2* หน้า 61.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเทวดาซึ่งนับเนื่องในหมู่คนธรรพ์ เป็นไฉน พวกเทวดาซึ่งสิงอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่รากก็มี (มูลคนธ) สิงอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่แก่นก็มี (สารคนธ) สิงอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่กะพี้ก็มี (เผคคฺคนธ) สิงอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่เปลือกก็มี (ตจคนธ) สิงอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่กะเทาะก็มี (ปปฏิกคนธ) สิงอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่ใบก็มี (ปุตตคนธ) สิงอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่ดอกก็มี (ปุปฺพคนธ) สิงอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่ผลก็มี (ผลคนธ) สิงอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่รสก็มี (รสคนธ) สิงอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่กลิ่นก็มี (คนธคนธ) ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกนี้ เราเรียกว่าพวกเทวดาซึ่งนับเนื่องในหมู่คนธรรพ์³⁰²

คนธรรพ์ที่ถือกำเนิดและอาศัยอยู่ในต้นไม้มีกลิ่น 10 ชนิดนี้จะอาศัยอยู่กับต้นไม้มัตตลอด แม้ว่าต้นไม้นั้นจะผุพัง หรือถูกพายุพัดล้มลง หรือถูกคนมาตัดเอาไปสร้างที่พักอาศัยก็ตาม คนธรรพ์พวกนี้ก็ไม่ยอมละทิ้งที่อยู่ของตน ดังมีพุทธพจน์ว่า “เทวดาทั้งหลายที่ชื่อว่าคนธรรพ์ เพราะยอมเข้าถึงและติดอยู่กับต้นไม้มีกลิ่นหอม ด้วยอำนาจปฏิสนธิ” (ปฏิสนธิวเสน คนธรรุกเขสุ อปฺเปเนติ อฺปคฺจฺจนฺตีติ คนธพฺพา)³⁰³

แม้ว่าคนธรรพ์มิได้จัดรวมอยู่ในคติ 5 แต่ในพระไตรปิฎกก็ได้กล่าวถึงสาเหตุของการอุบัติเป็นคนธรรพ์เพราะสามารถรักษาศีลได้น้อยที่สุดในบรรดาผู้ที่จะไปเกิดเป็นเทวดาด้วยกัน ดังข้อความในชนวลสมสูตรว่า “เหล่าใดยังกายให้บริบูรณ์ เลวกว่าเขาหมด เหล่านั้นย่อมเพิ่มจำนวนหมู่เทพคนธรรพ์”³⁰⁴ และในมหาโควินทสูตรว่า “บรรดาสาวกของมหาโควินทพราหมณ์ ซึ่งรู้คำสั่งสอนทั่วทั้งหมดเบื้องหน้า แต่ตายเพราะกายแตกเข้าถึงสุคติพรหมโลก... ผู้บำเพ็ญกายต่ำกว่าเขาทั้งหมดยังกายคนธรรพ์ให้บริบูรณ์ได้”³⁰⁵ ถ้ารักษาศีลสูงขึ้นไปก็จะเกิดเป็นเทวดาชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ ดังปรากฏตัวอย่างในสักกปัญหสูตรว่า นางโคปีกาเป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ นางรักษาศีลบริบูรณ์ อบรมจิตใจให้เป็นบุรุษ เมื่อตายไปอุบัติเป็นโอรสของพระอินทร์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ชื่อโคปกเทพบุตร ขณะเดียวกันมีภิกษุ 3 รูปปฏิบัติธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าแต่ยังหลงใหลในกามคุณ 5 อยู่ เมื่อตายไปจึงเกิดเป็นคนธรรพ์รับใช้เทวดาองค์อื่น โคปกเทพบุตรได้กล่าวตำหนิพวกคนธรรพ์ว่า “พวกท่าน ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเข้าถึงหมู่คนธรรพ์อันต่ำ พวกเราได้เห็นสหธรรมิกที่เข้าถึงหมู่คนธรรพ์อันต่ำ นับว่าได้เห็นรูปที่ไม่น่าดูแล้ว”³⁰⁶ ในขณะที่ขาดบางเรื่อง เช่น สุธาโภชนขาดก พิลารโกสิยขาดก

³⁰² ส.ข.นธ. 17/536

³⁰³ ประทาน บุญปก, “คนธรรพ์ในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี,” หน้า 62-63.

³⁰⁴ ที่.มหา. 10/198

³⁰⁵ ที่.มหา. 10/234

³⁰⁶ ที่.มหา. 10/252

กลับกล่าวว่าบุคคลที่จะไปเกิดเป็นคนธรรมดาต้องมีความประพฤติดีงาม และหมั่นประกอบกุศลกรรม³⁰⁷ บ้างก็ต้องตั้งความปรารถนาที่จะเกิดเป็นคนธรรมดา ดังปรากฏในสุจริตสูตร ว่า

บุคคลบางคนในโลกนี้ ประพฤติสุจริตด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ เขาได้สดับมาว่า พวกเทวดาซึ่งนับเนื่องในหมู่คนธรรมดา มีอายุยืน มีวรรณะงามมีความสุขมาก เขาจึงมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า โอหนอ เมื่อตายไป ขอเราพึงเข้าถึงความเป็นสหายของพวกเทวดาซึ่งนับเนื่องในหมู่คนธรรมดา ครั้นตายไป เขาย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของพวกเทวดาซึ่งนับเนื่องในหมู่คนธรรมดา ดูกรภิกษุ ข้อนี้แลเป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้บุคคลบางคนในโลกนี้ เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของพวกเทวดาซึ่งนับเนื่องในหมู่คนธรรมดา³⁰⁸

3.2.9.2 กุมภภัณฑ์

กุมภภัณฑ์เป็นอมนุษย์จำพวกหนึ่ง หรือ อาจจัดเป็นเทวดาชั้นต่ำพวกหนึ่ง³⁰⁹ ที่เกิดในภพภูมินี้เพราะอาณิสสของการปฏิบัติศีลในชั้นต่ำ มีกายทิพย์ มักถูกกล่าวร่วมกับพวกยักษ์ อสุร นาค ด้วยเหตุที่มีลักษณะทางกายภาพผิดส่วน คือ มีท้องและอวัยวะใหญ่เท่าหม้อ จึงได้นามว่า “กุมภภัณฑ์”³¹⁰ ดังปรากฏในอรรถกถาอาฏานาติยสูตร กล่าวว่า “กุมภภัณฑ์ หมายถึงเทวดาผู้มีท้องใหญ่ หนึ่ง ลูกอวัยวะของเทวดาเหล่านั้นใหญ่ดุจหม้อ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า กุมภภัณฑ์” (กุมภณฺทานนฺติ เต กิร เทวา มโหฺรธา โหนฺติ. รหฺสฺสงฺคฺมปิ จ เนสฺสิ กุมฺโภ วิย มหนฺตํ โหฺติ. ตสฺมา กุมฺภณฺทาติ วุจฺจฺนฺติ)³¹¹

กุมภภัณฑ์เป็นบริวารของท้าววิรูปหก และเป็นหนึ่งในกองกำลังของท้าวมหาราชทั้ง 4 ในการคุ้มครองพระพุทธเจ้า พุทธสาวก จากภัยอันตราย ดังปรากฏในอาฏานาติยสูตรว่า³¹² ในวิรูปกัณฐิตชาดก กล่าวว่า ยักษ์กุมภีร์ยักษ์ เป็นหัวหน้าของพวกกุมภภัณฑ์ (...ตมฺคฺคฺหีติ ตํ มณฺริตฺนํ กุมฺภีโร นาม ยกฺโข กุมฺภณฺทสฺตสฺส ปรีวาโร โส ปน เตน กุชฺฉิตฺวา...) ³¹³ ในขณะที่ในมหาสมยสูตร ไม่ได้กล่าวว่ากุมภีร์เป็นหัวหน้าของพวกกุมภภัณฑ์แต่กลับกล่าวว่า ยักษ์กุมภีร์อยู่ในพระนครราชคฤห์ แวดล้อมด้วยยักษ์แสนตน (กุมฺภีโร ราชคฺหิโก

³⁰⁷ ดูเพิ่มเติมใน ประพนธ์ บุญปก, “คนธรรมดาในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี,” หน้า 56-57.

³⁰⁸ ส.ชนธ. 17/537

³⁰⁹ อภิธาน. 5.

³¹⁰ DPPN. 1., p. 638; Nandasena Mudiyanse, “Kumbhāṇḍa,” EOB 6 (1996): 257.

³¹¹ ที่.อ.3/156

³¹² ที่.ปา 11/207

³¹³ Nandasena Mudiyanse, “Kumbhāṇḍa,” EOB 6 (1996): 257. ดูเพิ่มเติมใน อุดม รุ่งเรืองศรี, เทวดาพุทธ: เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง, หน้า 45.

เวปุลลสฺส นิเวสฺน ภิกฺขโ ย น สตสทสฺส ยุกฺขานํ ปยฺยรฺูปาสติ)³¹⁴ ส่วนในลลิตวิสตระกล่าวว่า รุทระเป็น อธิปัตย์ของพวกกุมภภัณฑ์ (atha rudrah kumbhāṇḍādhipatih)³¹⁵ แสดงให้เห็นว่า ท้าววิรุพหกอาจ มีได้เป็นผู้ปกครองกุมภภัณฑ์เพียงองค์เดียว

ใน สัทธรรมรตนากร (Saddharmaratnākara) ซึ่งแต่งขึ้นราวศตวรรษที่ 15 ได้กล่าวถึงภูมิภาคหนึ่งที่มีชื่อว่า “กุมภภัณฑ์ทาลินทะ” (Kumbhāṇḍālinda) ตั้งอยู่ข้างเขาพระสุเมรุปกครองโดยพวกกุมภภัณฑ์ ในทางประติมานวิทยาพบว่า มีรูปปั้นของสิ่งมีชีวิตชนิดหนึ่งมีลักษณะเหมือนกุมภภัณฑ์ คือ เป็นคนแคระ ทำท่ายืนพุงพลุ้ย แยกสิ่งก่อสร้างไว้บนศีรษะ พบที่บริเวณเสาโตรณะ (Torana) ในแหล่งโบราณสถานที่สำคัญของสิงหล³¹⁶ และยังปรากฏที่เสาโตรณะ ทางด้านทิศตะวันตกของสถูปสาญจีซึ่งกำหนดอายุราว 200-100 ปีก่อนคริสตกาล³¹⁷ ในมหาวงศ์กล่าวถึงพระเจ้าปาดนุกา ภัยทรงสร้างอาศรมให้แก่นครนถ์ชื่อกุมภภัณฑ์³¹⁸ กุมภภัณฑ์ จึงใช้เป็นชื่อของบุคคลด้วย

ภาพที่ 4 รูปปั้นคนแคระที่เสาโตรณะ ทางด้านทิศตะวันตกของสถูปสาญจี

ในไตรภูมิภิกษา กล่าวไว้ว่า “เทพยดาผู้เป็นพระญาฝ่ายทักษิณชื่อท้าว วิรุพหกราช เป็นพระญาแก่ผู้ยักษ์อันชื่อกุมภภัณฑ์...”³¹⁹ และ “บัดนั้นพระญาองค์หนึ่งชื่อว่าท้าว วิรุพหกราช อันเป็นพระญาแก่ผีเสื้อ ผีกุมภภัณฑ์ทั้งหลาย”³²⁰ ชลธิชา นิสัยสัตย์ได้ศึกษาลักษณะ คำเรียกยักษ์ในนิทานพื้นบ้านทางภาคเหนือของไทยพบว่า กุมภภัณฑ์ ใช้สำหรับเรียกยักษ์ที่เป็นผู้ คุ่มครองรักษาของศักดิ์สิทธิ์ เช่น เสาอินทขิล พระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมือง ขณะที่ผีเสื้อ ใช้สำหรับ เรียกยักษ์ที่เป็นผู้คุ่มครองรักษาสิ่งต่าง ๆ ทั่วไป เช่น เป็นผู้คุ่มครองเมือง ผู้คุ่มครองรักษาสถานที่ เป็นต้น การใช้คำว่าผีประสมกับคำเรียกประเภทตัวละครยักษ์ จึงสะท้อนให้เห็นว่ายักษ์ในความคิด ของคนในสมัยนั้นเป็นอำนาจเหนือธรรมชาติจำพวกหนึ่งที่มีตัวตนอยู่จริงและสามารถให้โทษแก่

³¹⁴ ที.มหา. 10/241

³¹⁵ LV. 90

³¹⁶ ดูเพิ่มเติมใน Nandasena Mudiyanse, “Kumbhāṇḍa,” EOB 6 (1996): 257-258.

³¹⁷ ดูเพิ่มเติมใน **Buddhist Art in India**, Translated from the Handbuch of prof. Albert Grünwelden by Agnes C. Gibson (Delhi: Rajendra Ravindra Printer, 1972), pp. 34-35.

³¹⁸ ดูเพิ่มเติมใน Nandasena Mudiyanse, “Kumbhāṇḍa,” EOB 6 (1996): 257.

³¹⁹ พญาลีไทย, ไตรภูมิภิกษาหรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 132.

³²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 136.

มนุษย์³²¹ ส่วนเสฐียรโกเศศ กล่าวถึงตัวละครที่เรียกว่า ยักษ์ รากษส กุมภันท์ อสุร และมาร ในนิทานไทยว่า เป็นอมมนุษย์ที่ไทยรับมาจากอินเดีย แล้วเรียกรวมๆ กันว่าเป็นยักษ์ ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้ เสฐียรโกเศศ กล่าวว่า “ที่เรียกรวมๆ กันนี้ ไม่ใช่มีแต่เรื่องของเรา ถึงเรื่องทางอินเดียก็ได้ความว่า มักเรียกรวมๆ กันไปเหมือนกัน สักแต่ถ้าเป็นศัตรูเทวดาและมนุษย์ ก็จัดให้เป็นอสุรและยักษ์ได้ทั้งนั้น”³²² แม้ในปัจจุบันยักษ์ รากษส กุมภันท์ อสุร และมารจะถูกเข้าใจว่าเป็นอมมนุษย์จำพวกเดียวกันดังที่เสฐียรโกเศศกล่าวไว้ แต่ตามความหมายเดิมอมมนุษย์ที่เรียกว่ายักษ์ รากษส กุมภันท์ อสุร และมารมีลักษณะแตกต่างกัน อมมนุษย์เหล่านี้จึงมิใช่อมมนุษย์จำพวกเดียวกันและมีชื่อเรียกเหมือนกันทั้งหมด

3.2.9.3 นาค³²³

คำว่า “นาค” เพิ่งปรากฏใช้ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพราหมณะ-อุปนิษัท โดยหมายถึง ฐ หรือ ช้าง และในอาศวลาณะ คฤหยสูตรพบเรื่องราวของนาคที่อยู่ในรูปของเทพนิยาย (mythic nāga) แล้ว³²⁴ ส่วนในสมัยพระเวทเรียกกันว่า อหิ สรรปะ³²⁵ สิ่งที่น่าสังเกต คือในพระวินัยปิฎก จุลวรรค³²⁶ และในอหิสสูตร อังคุตตรนิกาย³²⁷ กล่าวถึง ตระกูลพญางูสำคัญ 4 ตระกูล (จตุตตารี อหิราชกุลานิ) โดยในพระวินัยปิฎกนี้ไม่ปรากฏคำเรียกกันว่า “นาค” แต่เรียกว่า “อหิ” ซึ่งพ้องกับคำเรียกในสมัยพระเวท

ในวรรณคดีบาลี คำว่า “นาค” ใช้ในความหมายว่า *งูทั่วไป*, *ช้าง* โดยมุ่งถึงสัตว์ที่ทรงกำลังและอดทน, *ต้นกาทะกิ่ง*, *ผู้ประเสริฐ* อีกความหมายหนึ่งที่ใช้บ่อยคือ *สัตว์ใน*

³²¹ ชลธิชา นิสัยสัตย์, “ยักษ์ ในนิทานพื้นบ้านภาคเหนือของไทย: บทบาทและความหมายเชิงสัญลักษณ์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552), หน้า 115.

³²² เสฐียรโกเศศ, *เมืองสวรรค์ ผีศาจและเทวดา* (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์, 2503), หน้า 144.

³²³ ดูใน เพ็ญแข กิตติศักดิ์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องจักรวาลวิทยาในพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก,” หน้า 31-34; ศักดิ์ศรี แยมันดดา, “นาค,” ใน *วรรณวิทยา: รวมบทความทางวิชาการภาคภาษาและวรรณคดีไทย-บาลี-สันสกฤตบางเรื่อง*, หน้า 43-52; ส. พลายน้อย, *อมมนุษย์นิยาย*, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพมหานคร: ยิปซี, 2555), หน้า 287-307; อรพิมพ์ บุญอาภา, “นาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 9-143; อุดม รุ่งเรืองศรี, *เทวดาพระเวท: เทพเจ้าในคัมภีร์พระเวทแห่งชาวอารยัน*, หน้า 50-56; J. R. Haldar, *Early Buddhist Mythology*, pp. 142-143. W. G. Weeraratne, “Nāga,” *EOB* 4 (2003): 79-81.

³²⁴ ดูเพิ่มเติมใน A. A. Macdonell and A. B. Keith, *Vedic Index of Name and Subject*, Vol. 1, 3rd reprint, pp. 440

³²⁵ ดูเพิ่มเติมใน *Ibid.*, pp. 50-51.

³²⁶ วินย.จุล. 7/26-27

³²⁷ อัง.จตุกก. 21/67

เทพนิยายที่สามารถแปลงกายเป็นมนุษย์ได้ นาคจำพวกนี้มีพลังและความแข็งแรงเป็นพิเศษ เป็นศัตรูกับครุฑ มีที่อยู่ใต้พื้นดินเรียกว่าบาดาล (ปาดาล) หรือนาคพิภพ³²⁸ จึงทำให้เข้าใจว่านาคในวรรณคดีบาลีบางตอนเป็นสัตว์ทิพย์มีลักษณะกึ่งเทพ เช่น สังขपालนาคราช จัมเปยยนาคราช ภูริทัตตนาคราช ทั้งนี้เพราะบรรดานาคเหล่านี้ล้วนมีอิทธิฤทธิ์ อาศัยอยู่ในนาคพิภพที่สวยงามเต็มไปด้วยเพชรนิลจินดา³²⁹ นาคบางพวกมีวิมานเป็นที่อยู่ซึ่งเกิดขึ้นจากอานิสงส์ของกุศลกรรมที่ได้กระทำมา³³⁰ แม้ว่านาคจะสามารถเนรมิตกายเป็นคนได้ แต่ในขณะที่ปฏิสนธิ กำลังลอกคราบ เสพเมถุนกับพญานาคด้วยกัน นอนหลับไปโดยปราศจากสติ และเมื่อตายก็ต้องปรากฏรูปกลับเป็นนาค³³¹ อย่างไรก็ตาม ในคติพุทธศาสนาก็จัดนาคเอาไว้ในไตรจันตคติซึ่งมีภพภูมิที่ต่ำกว่ามนุษย์

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสถึงวิธีกำเนิดของนาคไว้ 4 ประเภท คือ *อันทชชะ* *ชลาพูชะ* *สังเสทชะ* *โอปปาติกะ*³³² ในบรรดานาคที่มีกำเนิด 4 ประเภทนี้ นาคที่เป็นโอปปาติกะมีความประณีตมากที่สุด³³³ หากแบ่งนาคตามแหล่งกำเนิด สามารถแบ่งออกเป็น 2 พวก คือ *ชลชนาค* คือ นาคที่เกิดอยู่ในน้ำสามารถเนรมิตกายได้แต่ในน้ำ *ถลชนาค* คือ นาคที่เกิดบนบกสามารถเนรมิตกายได้เฉพาะบนบกเท่านั้น³³⁴ นาคทั้งหมดเป็น “อเหตุกปฏิสนธิ”³³⁵ ในบรรดาอมนุษย์ที่เป็นบริวารของท้าวจตุมหาราช มีเพียงนาคเท่านั้นที่กล่าวถึงกำเนิดครบทั้ง 4 แบบ

นาคเป็นใหญ่ที่สุดในบรรดาสัตว์ไม่มีเท้า เป็นใหญ่ที่สุดในพวกที่มีพิษแล่นเร็ว พิษของนาคเป็นอันตรายถึงชีวิตได้ ในโลกที่ปกสารได้จำแนกนาคที่มีพิษออกเป็น 4 จำพวก คือ *กัฏฐมุข* นาคมีพิษที่กัดผู้ใดแล้วร่างกายจะแข็งไปหมดทั้งตัว ไม่สามารถยืด งอ หรือเหยียดอวัยวะต่างๆ ออกไปไม่ได้ จะปวดทรมานมาก *ปุตติมุข* นาคมีพิษที่กัดผู้ใดแล้วแผลจะเน่าเปื่อย มีน้ำเหลืองไหลออกมาตลอดเวลา *อัคคิมุข* นาคมีพิษที่กัดผู้ใดแล้วจะเกิดความร้อนไปทั้งตัว และรอยแผลที่ถูกกัดเป็นริ้วรอยคล้ายถูกไฟไหม้ และ *สัตถมุข* นาคมีพิษที่กัดผู้ใดแล้วก็เหมือนกับถูกฟ้าผ่า³³⁶ วิธีที่นาคจะทำอันตรายศัตรูได้แก่ *ทัญจวิสะ* ใช้เขี้ยวพิษขบกัด แล้วพิษค่อยแผ่ซ่านไป

³²⁸ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาษาสันสกฤตในคัมภีร์ลิลิตวิস্তระ อธิบายที่ 1-4,” หน้า 350-352 และดูความหมายของนาคเพิ่มเติมใน อรพิมพ์ บุญอาภา, “นาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี,” หน้า 9-11.

³²⁹ อรพิมพ์ บุญอาภา, “นาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี,” หน้า 26.

³³⁰ เพ็ญแข กิตติศักดิ์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องจักรวาลวิทยาในพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก,” หน้า 31.

³³¹ วินย.มหา 4/127

³³² ส.ชนธ. 17/518; จกุกวาพ. 125; โลกที่ปก. 365

³³³ ส.ชนธ. 17/519; จกุกวาพ. 125-126

³³⁴ โลกที่ปก. 370

³³⁵ โลกที่ปก. 365

³³⁶ โลกที่ปก. 370

ทั้งตัว *ทิววิริยะ* ใช้ตามองดูแล้วฟันพิษออกมาทางตา *มุฏฐวิริยะ* มีพิษทั่วไปทั้งร่างกาย เพียงแต่ใช้ร่างกายกระทบเข้าก็เป็นพิษแผ่ออกมาได้ *วาทวิริยะ* ใช้ลมหายใจฟันเป็นพิษออกมา และพิษนั้นจะแผ่ชานออกไปทั่วร่างกาย³³⁷ ระดับความรุนแรงของพิษขนาดแบ่งได้ 4 ระดับคือ *อาคตวิโสโนโฆรวิริยะ* พวกมีพิษแผ่ชานไปอย่างรวดเร็ว และแรงมาก *โฆรวิโสโนอาคตวิริยะ* พวกมีพิษแผ่ชานออกไปอย่างรวดเร็ว แต่ไม่รุนแรง *อาคตวิโสโฆรวิริยะ* พวกมีพิษแรงมาก แต่พิษนั้นออกไปอย่างช้าๆ *เนวอาคตวิโสโนโฆรวิริยะ* พวกมีพิษแผ่ออกไปช้าๆ และไม่แรง³³⁸

พระพุทธเจ้าทรงกำหนดให้ท้าววิรูปักษ์เป็นผู้ปกครองเหล่าขนาด แต่ในมหาสมัยสูตร กล่าวถึงขนาดอีกเป็นจำนวนมากที่มาประชุม ณ ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ได้แก่ ขนาดที่อยู่ในสระนภะสะ ขนาดที่อยู่ในเมืองเวสาลีพร้อมด้วยบริษัทของตัจฉกนาคราช ขนาดกัมพลและขนาดอัศตรที่อาศัยอยู่ที่เชิงเขาพระสุเมรุ ขนาดผู้อยู่ในท่าชื้อปายาคะพร้อมกับหมูญชาติ พวกขนาดที่อยู่ในแม่น้ำยมุณา และพวกขนาดที่เกิดในตระกูลธรรฐผู้มียศ³³⁹ ในโลกบัญญัติ กล่าวถึง **นาคราช 2 พันห้อง** ครอบความเป็นใหญ่กว่าฝูงนาคในเขาพระสุเมรุ³⁴⁰ แต่ในโลกสันฐานโชตรตณคณฐี ระบุว่า **นันทนาคราช และสุหนันทนาคราช** ครอบความเป็นใหญ่กว่าฝูงนาคภายในบริกัณฑ์ทั้ง 4 ทิศรอบเขาพระสุเมรุ³⁴¹ **กัมพลนาคราชและอัศตรนาคราช** ครอบความเป็นใหญ่กว่านาคทั้งหลายที่อยู่ในเหื่อน้ำในมหาสมุทรอันอยู่ภายในเขาสัตตบริกัณฑ์³⁴² แต่ในมหาวัสตุกล่าวว่ขนาดกัมพลและอาศวตระเป็นมหานาคในแม่น้ำคงคา³⁴³ ภายในนาคพิภพมี**มานสิกนาคราช วรเสนนาคราช ปุณทริกนาคราช สังขपालนาคราช ภูริทัตตนาคราช** ครอบความเป็นใหญ่กว่าฝูงนาค³⁴⁴ ส่วนโลกสันฐานโชตรตณคณฐีได้แสดงรายชื่อขนาดที่เป็นใหญ่ในนาคพิภพเพิ่มเติม คือ **ธตฐนาคราช วรุณนาคราช ปันทรันตนาคราช**³⁴⁵ นอกจากนี้ในโลกบัญญัติและโลกสันฐานโชตรตณคณฐี กล่าวถึง ตระกูลพญาภูที่ครอบความเป็นใหญ่ในเรื่องของการคายพิษสู่ศัตรู ได้แก่ ภูที่เป็นใหญ่แห่งภูที่มีพิษแก่ผู้ที่พบเห็น คือ **วิรูปักขนาคราช และवासुกรีนาคราช** ภูที่เป็นใหญ่แห่งภูที่มีพิษต่อผู้ที่ถูกต้องด้วยกาย คือ **เอราปถนาคราช** ภูที่เป็นใหญ่แห่งภูที่มีพิษที่ลมหายใจ คือ **ฉัพยาปุตตนาคราช** ภูที่เป็นใหญ่แห่งภูที่มีพิษแก่ผู้ที่ถูกขบกัด คือ **กัณหาโคตมนาคราช**³⁴⁶ ชื่อตระกูลงู

³³⁷ โลกทีปก. 370

³³⁸ โลกทีปก. 370

³³⁹ ที.มหา. 10/243; ที.อ. 2/303

³⁴⁰ โลกปณญ. 281

³⁴¹ โลกสณฐาน. 224

³⁴² โลกปณญ. 281; โลกสณฐาน. 224

³⁴³ Mvu. 1.263

³⁴⁴ โลกปณญ. 282

³⁴⁵ โลกสณฐาน. 224

³⁴⁶ โลกปณญ. 282; โลกสณฐาน. 225

ตั้งกล่าวสอดคล้องกับตระกูลสำคัญ 4 ตระกูลที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก จุลวรรค จะเห็นได้ว่า นอกจากท้าววิรูปักษ์แล้วยังมีนาคตระกูลสำคัญที่มีการแบ่งการปกครองภายในพวกของตัวเองแม้จะมีได้แบ่งตามทิศอย่างชัดเจน ซึ่งนาคพวกนี้อาจไม่ได้อยู่ภายใต้การปกครองของท้าววิรูปักษ์ก็เป็นได้

เรื่องราวของนาคที่ปรากฏในวรรณคดีบาลีเป็นเรื่องราวของนาคตามคติพุทธศาสนา เป็นนาคที่มีใจใฝ่ในธรรม บำเพ็ญความดีละเว้นความชั่ว มีบทบาทช่วยส่งเสริมบารมีของพระพุทธเจ้าทั้งสิ้น อาทิ นาคเนรมิตท่อน้ำอุ่นน้ำเย็นสนองพระกুমารตอนประสูติ มุจลินทนาคราชแผ่พังพานปกป้องพระพุทธเจ้าให้พ้นจากลมและฝนในขณะที่พระองค์สวयิมุตติสุข นาคสรรเสริญพระพุทธเจ้าในขณะที่พระองค์ตรัสรู้ นาครักษาพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า หรือ เรื่องพญากาฬนาคราชรักษาธาตุของพระโพธิสัตว์ ส่วนเรื่องราวของนาคที่ปรากฏในวรรณคดีชาดกก็เป็นเรื่องราวของนาคที่มีบทบาทเพื่อโหม้มน้ำใจคนให้มาเลื่อมใสพระพุทธศาสนา นาคจะให้สมบัติตอบแทนผู้ที่กระทำความดีและทำลายชีวิตผู้ที่กระทำความชั่ว นาคจะตอบแทนผู้ที่กระทำความดีด้วยเพชรนิลจินดาที่นาคมีอยู่มากมาย และทำลายชีวิตผู้ที่กระทำความชั่ว เรื่องความร่ำรวยของนาคและการตอบแทนคนด้วยรัตนอันมีค่านี้มักจะเป็นลักษณะของนาคที่ปรากฏในวรรณคดีบาลี³⁴⁷

ถ้าหากว่ามนุษย์ปรารถนาที่จะมีกำเนิดเป็นนาคก็ต้องทำกุศลกรรมเพื่อให้เกิดกุศลวิบาก บำเพ็ญความดี และตั้งความปรารถนาอย่างแรงกล้า เหตุผลที่ทำให้มนุษย์ต้องการเกิดเป็นนาคก็คือปรารถนาในนาคสมบัติ เช่น พระเจ้าทวยโยชนทรงปรารถนาในนาคสมบัติ พระองค์ได้ทรงสมทานศีลเจริณภูวนาและตั้งความปรารถนาที่จะได้กำเนิดเป็นนาค เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์จึงได้ไปอุบัติในนาคพิภพทรงพระนามว่า สังขपालนาคราช ในจัมเปยยชาดกก็ได้กล่าวถึงชายเข็ญใจคนหนึ่งปรารถนาในนาคสมบัติ ได้ตั้งใจทำบุญบริจาคทาน รักษาศีล เมื่อถึงแก่กรรมชายเข็ญใจผู้นี้ก็ได้ไปเกิดในนาคพิภพสมความปรารถนา ในนาคสังยุตต์ มีข้อความที่กล่าวเน้นย้ำให้เห็นว่าผู้ที่ปรารถนาจะมีกำเนิดเป็นนาค จะต้องทำความดี รักษาอุโบสถศีล³⁴⁸ ส่วนการพ้นจากกำเนิดของนาคสามารถทำได้โดยการบำเพ็ญบุญ ประพฤติตนสุจริตทั้งกาย วาจา ใจ ดังเช่นพระพุทธเจ้าตรัสกับนาคหนุ่มผู้ปรารถนาจะบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาว่า “เจ้าเป็นนาคมีความไม่องกามในพระธรรมวินัย เจ้าจงไปรักษาศีลอุโบสถ ในวันที่ 14 ที่ 15 และที่ 8 แห่งปักษ์ ด้วยวิธีนี้เจ้าจะพ้นจากกำเนิดของนาค และจะได้กลับมาเป็นมนุษย์โดยเร็ว”³⁴⁹ นอกจากนี้ยังมีชาดกหลายเรื่องแสดงให้เห็นถึงความปรารถนาของนาคที่ต้องการจะเกิดเป็นมนุษย์ และพยายามทำความดีโดยรักษาศีลอุโบสถดังเช่น สังขपालนาคราช จัมเปยยนคราช ภูริทัต

³⁴⁷ อรพิมพ์ บุญอภา, “นาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี,” หน้า 142-143.

³⁴⁸ ส.ชนธ. 17/520-529

³⁴⁹ วินย.มหา 4/127

นาคราชได้บำเพ็ญทานบารมี ในจำนวนพระพุทธเจ้า 24 พระองค์ พระโพธิสัตว์ผู้จะอุบัติเป็นพระสมณโคดมพระพุทธเจ้า เคยอุบัติเป็นพญานาคชื่ออตุลละถึง 2 ครั้ง ในสมัยของพระสุมนพุทธเจ้า และพระวิปัสสีพุทธเจ้า

3.2.9.4 ยักษ์

ยักษ์ในทางพุทธศาสนาจัดเป็นอมมนุษย์ (อมนุสฺโส ยุกฺโข)³⁵⁰ มีกายทิพย์ ฤทธิ์เดชมาก และกำหนดให้ท้าวภูเวระเป็นอธิบดีแห่งยักษ์ มียักษ์บริวาร 10,000 โกฏิ³⁵¹

จากการศึกษาเรื่องยักษ์ในพระไตรปิฎกของพระมหาประภาส แก้วสวรรค์ พบว่า ยักษ์มีได้ยู่ตนเดียวเสมอไป แต่มีการรวมกลุ่มกันหรือจัดแบ่งเป็นพวกตามลักษณะทางสังคมอันแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของยักษ์ที่มีต่อกัน³⁵² เช่น การจัดแบ่งลำดับชั้นตามฐานะสังคมของยักษ์ออกเป็น 3 ลำดับ ได้แก่ ยักษ์ชั้นสูง (อุพารา ยุกฺขา) เป็นผู้มั่งคั่งใหญ่ ถึงพร้อมด้วยอานุภาพ ยักษ์ชั้นกลาง (มชฺฌิมา ยุกฺขา) และยักษ์ชั้นต่ำ (นีจา ยุกฺขา)³⁵³ การที่ยักษ์มีลำดับชั้นฐานะทางสังคมแตกต่างกัน อาจเพราะได้ประกอบกุศลกรรมไว้ในอดีตชาติไม่เท่ากันซึ่งเป็นไปตามคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนา อีกทั้งยักษ์ยังมีการแบ่งฐานะตามสถานภาพการเกิด คือ เป็นยักษ์ (ยุกฺโข) เป็นยักษ์ิณี (ยุกฺขินี) เป็นบุตรยักษ์ (ยุกฺโขปโตโก) เป็นธิดายักษ์ (ยุกฺโขปติกา) นอกจากนี้ยังแบ่งตามหน้าที่ที่ได้รับแต่งตั้งจากสังคมของยักษ์ คือ เป็นมหาอำมาตย์ยักษ์ (ยุกฺขมหามตุโต) เป็นยักษ์บริษัท (ยุกฺขปารีสฺสุโข) และเป็นยักษ์ผู้รับใช้ (ยุกฺขปจาโร)³⁵⁴ ในอภินิหารวิสุทธิสูตรและอรรถกถาได้กล่าวไว้ว่า ในเมืองวิสาขนคราชนิของท้าวเวสสวัณ มีการแบ่งยักษ์ตามหน้าที่ออกเป็นยักษ์เสนาบดี (ยุกฺขเสนาปติ) ยักษ์รักษาพระนคร (ยุกฺขรฏฺฐิกา) และยักษ์เฝ้าประตูนิเวศน์ (ยุกฺขโทวาริกา)³⁵⁵

ในอรรถกถาอภินิหารวิสุทธิสูตรระบุว่าท้าวเวสสวัณมียักษ์ที่เป็นเสนาบดีจำนวน 28 ตน (อภินิหารวิสุทธิยุกฺขเสนาปติน) ³⁵⁶ แต่มีได้ระบุว่ามียักษ์ตนใดบ้าง ในขณะที่พระสูตรกล่าวถึงชื่อของพวกยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดี มหาเสนาบดีไว้ ได้แก่ อินทะ โสมะ วรุณะ ภารทวาชะ ปชาปติ จันทนะ กามเสฏฐะ กินนุฆณฺฑุ นินฺฆณฺฑุ ปนาคะ โอปมัณฺฑุ เทวสุตะ มาตลิจิตตเสนะ คันธัพพะ นโพรราชา ชโนสภะ สาทาคิระ เหมวตะ ปุณณกะ กรตियะ คุละ สีวกะ มุจจลินทะ เวสสามิตตะ ยุกนธระ โคपालะ สุปปะเคระ หิริ เนตติ มันทิยะ ปญฺจาลจันทะ อาลวกะ

³⁵⁰ ที.ปา. 11/214

³⁵¹ Nandasena Mudiyanse, "Kuvera," *EOB* 6 (1996): 266.

³⁵² พระมหาประภาส แก้วสวรรค์, "ยักษ์ในพระไตรปิฎก," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540), หน้า 56.

³⁵³ ที.ปา. 11/208

³⁵⁴ ที.ปา. 11/214

³⁵⁵ ที.อ. 3/159

³⁵⁶ ที.อ. 3/161

ปชฺขณะ สุมุขะ ทธิมุขะ มณิ มานิจระ ทีฆะ และ เสริสกะ³⁵⁷ ข้อที่น่าสังเกต คือ ปนาทะ โอปมัญญะ เทวสุตตะ มาตลี จิตตเสนะ คันธัพพะ นโพราะชะ ชโนสกะ ล้วนเป็นชื่อคนธรรมที่ปรากฏ ในมหาสมัยสูตรทั้งสิ้น³⁵⁸ อีกทั้ง จันทนะ กามเสฏฐะ กิณฺฑุ ฆัณฺฑุ นิฆัณฺฑุ เป็นชื่อปาวหรือบริวาร ของท้าวมหาราชทั้ง 4 ที่ติดตามมาประชุมในมหาสมัยสูตรเช่นกัน³⁵⁹

ในขณะที่ลลิตวิสตระกล่าวถึงจำนวนยักษ์เสนาบดีเท่ากับฝ่ายเถรวาทบาลี คือ 28 ตน และระบุว่าหัวหน้าของยักษ์ทั้ง 28 ตน นี้คือ ปาญจิกะ (Pāñcika) อีกทั้งยังกล่าวถึง บุตรทั้ง 500 ตนของนางยักษ์นี้หริตี (Hāritī)* ด้วย³⁶⁰ ในทิพยาวทานก็กล่าวเช่นกันว่าปาญจิกะ เป็นผู้ปฏิบัติตามคำสั่งของท้าวกุเวร

ในอภินายกสูตรระบุชื่อยักษ์รักษาพระนครไว้จำนวน 10 ชื่อ ได้แก่ ตโตลา ตัตตลา ตโตตลา โอชสี เตชสี ตโตชสี สุระ ราชชา อริฏฐะ เนมิ³⁶¹ แต่ในอรรถกถา อภินายกสูตรอธิบายว่า บทว่า สุโรราชา หมายความว่า มียักษ์ 3 ตน คือ สุระ ราชชา สุโรราชา บทว่า อริฏฐะ เนมิ หมายความว่า มียักษ์ 3 ตน คือ อริฏฐะ เนมิ อริฏฐะเนมิ ยักษ์รักษาพระนคร ในอรรถกถาจึงมีจำนวน 12 ตน ยักษ์ทั้งหมดมีหน้าที่คนละแผนก เช่น มีหน้าที่สืบข่าวและตรวจ ตราเหตุการณ์ต่าง ๆ เมื่อยักษ์ผู้รักษาพระนครได้ข่าวเหตุการณ์ต่าง ๆ มาแล้วก็จะแจ้งแก่ยักษ์ ผู้รักษาประตู 12 ตน ถัดจากนั้นยักษ์ผู้รักษาประตู จึงนำข่าวนั้นไปให้แก่ท้าวเวสสวัณ³⁶² จะเห็นได้ว่า การแบ่งฐานะตามหน้าที่ในครอบครัวหรือสังคมของยักษ์มีความคล้ายคลึงกับระบบสังคม มนุษย์อย่างยิ่ง

ยักษ์ทุกคนมีส่วนช่วยท้าวเวสสวัณในฐานะบริวาร โดยยักษ์ทำหน้าที่เป็น คนรับใช้และผู้ส่งสารของท้าวเวสสวัณ ตัวอย่างเช่น ทีฆปชนยักษ์ ชนวาสภยักษ์ เป็นต้น ท้าวมหาราชผู้นี้ยังโปรดให้นางยักษ์นี้ไปตักน้ำจากสระอนดาตมาให้สร่งเป็นประจำ จนบางครั้ง นางยักษ์นี้มียกายน้อยล้าต้องเสียชีวิตไป ไม่มียักษ์ตนใดสามารถหลีกเลี่ยงการทำหน้าที่รับใช้

³⁵⁷ ที.ปา. 11/215

³⁵⁸ ที.มหา. 10/243

³⁵⁹ ที.มหา. 10/243

* นางยักษ์นี้หริตีเป็นภรรยาของยักษ์ปาญจิกะมีบุตรจำนวน 500 ตน ดูประวัติของยักษ์นี้หริตี เพิ่มเติมใน DPPN. 2., p. 1324; เฉิดฉินท์ รัตนปิยะภาภรณ์, “การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบของ ‘ยักษ์’ จาก ประติมากรรมที่พบในประเทศไทย (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531), หน้า 32-33; อุษา โปธิกนิษฐ, “การศึกษารูปแบบและคติการนับถือพระกุเวรในสมัยทวารวดี,” หน้า 34-35; อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, ทิพยนิยายจากปราสาทหิน (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, 2555), หน้า 274-277.

³⁶⁰ LV. 146

³⁶¹ ที.ปา. 11/212

³⁶² ที.อ. 3/159

ท้าวเวสสุวรรณนี้ได้³⁶³ ยักษ์มีการประชุมกันเสมอ เพื่อพบปะกันหรือเพื่อวินิจฉัยธรรมร่วมกับเทวดาทั้งหลายโดยสถานที่ประชุมนั้น ปรากฏในอาถรรพณ์ภูตยสุตราว่า ยักษ์ที่เป็นบริวารของท้าวเวสสุวรรณในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา จะมีการประชุมที่สภาชื่อภคคฤวดีในเมืองวิสาณราชธานีอันเป็นที่อยู่ของท้าวเวสสุวรรณ ส่วนยักษ์ที่เป็นเสนาบดีของท้าวเวสสุวรรณ จะมีการประชุมกันร่วมกับพวกเทวดาเพื่อสนทนาวินิจฉัยธรรมเดือนละ 8 ครั้ง ที่มณฑปชื่อนาควดีในป่าหิมวันต์³⁶⁴

สรุปได้ว่า ยักษ์มีหน้าที่ต้องรับใช้ท้าวเวสสุวรรณซึ่งเป็นอธิบดีแห่งยักษ์ทั้งหมด โดยการเป็นผู้ส่งข่าวสาร ปฏิบัติงานตามหน้าที่ตามแผนก หรือคอยรับใช้ตามคำสั่งของท้าวเวสสุวรรณนี้โดยตรง

ยักษ์บริวารของท้าวเวสสุวรรณมีที่อยู่บนสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ในเมืองวิสาณราชธานี³⁶⁵ ส่วนยักษ์ที่เป็นกุมมเทวดา ก็อยู่อาศัยตามสถานที่ต่างๆ ต่ำกว่าสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาลงมา เช่น ภูเขาใหญ่ ป่าหิมวันต์ เมืองกบิลพัสดุ์และเมืองราชคฤห์ เป็นต้น ดังที่ปรากฏในมหาสมยสุตราว่า ยักษ์ 7,000 ตน ซึ่งเป็นกุมมเทวดา อาศัยอยู่ในกรุงกบิลพัสดุ์ ยักษ์ 6,000 ตน อาศัยอยู่ที่เขาเหมวตา* ยักษ์ 3,000 ตน อาศัยอยู่ที่เขาสาตาคิริ** ยักษ์ 500 ตน อาศัยอยู่ที่เขาเวสสามิตตะ ยักษ์ชื่อกุมภีระอาศัยอยู่ที่เขาเวปุลละกรุงราชคฤห์³⁶⁶

จากการศึกษาของพระมหาประภาส แก้วสุวรรณ พบว่ายักษ์ยังมีที่อยู่อาศัยอยู่บนโลกมนุษย์ หรือตามที่ต่างๆ เช่น บนพื้นดิน ในป่า ต้นไม้ ศาลา วิหาร ทำน้ำ สระน้ำ และเกาะกลางทะเล เป็นต้น ดังปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถา พระมหาประภาส แก้วสุวรรณเห็นว่า การกล่าวถึงลักษณะที่อยู่ของยักษ์ว่าที่แตกต่างกัน อาจจะสร้างมาจากจินตนาการทางความคิดเรื่องภัยอันตรายต่างๆ ที่มีอยู่ตามลักษณะของภูมิประเทศนั้นๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่ประชาชนในสมัยนั้น จะต้องระมัดระวังเป็นพิเศษ หรืออาจจะเกี่ยวเนื่องกับความเชื่อในเรื่องสถานที่ อันเป็นที่เคารพสักการะ ในทำนองที่ว่า มีผู้เฝ้ารักษาคุ้มครองประจำท้องถิ่นนั้นๆ³⁶⁷

³⁶³ ดูเพิ่มเติมใน พระมหาประภาส แก้วสุวรรณ, “ยักษ์ในพระไตรปิฎก,” หน้า 56-57; Nandasena Mudiyanse, “Kuvera,” *EOB* 6 (1996): 266.

³⁶⁴ ดูเพิ่มเติมใน พระมหาประภาส แก้วสุวรรณ, “ยักษ์ในพระไตรปิฎก,” หน้า 57-58.

³⁶⁵ ที.ปา. 11/212

* ภูเขาเหมวตา อยู่ทางตอนเหนือของแม่น้ำคงคา มีภูเขาหลายลูกลดหลั่นกันเป็นช่องใหญ่ คือ ภูเขาจุลลภาพ มหากภาพ โคนุกะ สุริยาคะ ไกลาส คันทมาพณ์ สุวรรณมัย มีเหมวตยักษ์เป็นจอมยักษ์สิงอยู่ ณ เขาภูนี้ ดู โลกปณณู. 212

** ภูเขาสาตาคิริ อยู่ทางตอนใต้ของแม่น้ำคงคา มีภูเขาหลายลูกลดหลั่นกันเป็นช่องใหญ่ คือ ภูเขา สัชชะ วิชชะ กัณฑาคิริ ปารีชัญญะ มีสาตาคิริยักษ์เป็นจอมยักษ์สิงอยู่ ณ เขาภูนี้ ดู โลกปณณู. 212

³⁶⁶ ที.มหา. 10/241

³⁶⁷ ดูเพิ่มเติมใน พระมหาประภาส แก้วสุวรรณ, “ยักษ์ในพระไตรปิฎก,” หน้า 48-50.

ยักษ์บริวารของท้าวเวสสุวรรณ จัดเป็นเทวดาในชั้นจาตุมหาราชิกา ที่มีฤทธิ์ มีอำนาจ ความรุ่งเรือง เหมือนกับเทวดาเหล่าอื่นทุกประการ และสถิตอยู่ในที่ต่างๆ ดังเช่นใน มหาสมัยสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงยักษ์ที่เป็นภุมมเทวดาในกรุงกบิลพัสดุ์ และยักษ์ที่อาศัยอยู่ในที่ อื่นๆ อีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งล้วนแล้วแต่มีฤทธิ์ มีอำนาจ มีรัศมี มียศ³⁶⁸ การเข้าถึงความเป็น ยักษ์ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาน่าจะมีเงื่อนไขเกี่ยวข้องกับ การเข้าถึงความเป็นเทวดาในสวรรค์ ชั้นจาตุมหาราชิกา กล่าวคือ เกิดจากกุศลกรรมที่ตนได้กระทำไว้อันได้แก่ การบำเพ็ญบุญกิริยา วัตถุด้วยการให้ทานและรักษาศีลให้บริสุทธิ์ หรือ การถือไตรสรณคมน์เป็นที่พึ่ง หรือการตั้งความปรารถนาที่จะไปอุบัติในสวรรค์ชั้นนี้³⁶⁹

ในทางพุทธศาสนา ยักษ์ยังมีทั้งพวกที่มีศรัทธาต่อพุทธศาสนา กับพวกที่ ไม่มีศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา ยักษ์ที่มีศรัทธาต่อพุทธศาสนาจะมีส่วนช่วยส่งเสริม พระพุทธศาสนาในหลายทางด้วยกัน อาทิ การช่วยเหลือพระพุทธเจ้าในการประกาศพระศาสนา โดยการชักชวนยักษ์เหล่าอื่นที่ดูร้ายให้เลื่อมใสในคุณของพระรัตนตรัย และยังมียักษ์อื่นๆ ที่ต่อมา ได้นับถือพระพุทธศาสนาและมีส่วนช่วยประกาศพระศาสนาอีกทางหนึ่ง เช่น สาตาคิริยักษ์ อาพวกยักษ์ การช่วยเหลือให้กิจกรรมทางพระพุทธศาสนา ลุล่วงไปด้วยดี เช่น อภิสมัมมัตตกยักษ์ ได้ทำการอารักขาหมู่ชนที่มาไหว้พระสฤปเจดีย์อันบรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า การสรรเสริญพระภิกษุ พระภิกษุณีผู้ปฏิบัติธรรม เช่น ทิมปรชนยักษ์ ได้ประกาศคุณของพระเถระทั้งหลายที่กำลังปฏิบัติธรรมในป่าจูปโคสิงคสาลวัน การสนับสนุนอุบาสก อุบาสิกาให้บรรลุนิพพาน ด้วยการพูดให้กำลังใจจนเกิดความกล้าในการที่จะทำความดี หรือการพรรณนาคุณของ พระพุทธเจ้าให้ได้ยิน เช่น สิวกยักษ์กล่าวพลอบโยนให้อนาถปิณฑกเศรษฐีเกิดความกล้าในการที่จะไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าจนในที่สุดก็ได้มีโอกาสฟังธรรมและได้บรรลุโสดาบัน³⁷⁰ นอกจากนี้ ยักษ์ที่มีศรัทธาต่อพุทธศาสนายังเป็นผู้ทรงปัญญา จึงมีบางตนบรรลุโสดาบันด้วย เช่น ชนวลภยยักษ์ผู้ เป็นสหายของท้าวเวสสุวรรณซึ่งเป็นพระเจ้าพิมพิสารในอดีตชาติ สุจิโลมยักษ์ อาพวกยักษ์ สาตาคิริยักษ์ เหมวตยักษ์ เป็นต้น ส่วนยักษ์ที่ไม่มีศรัทธาต่อพุทธศาสนาจะมีนิสัยดูร้าย กระด้าง จิตใจมีโทสะและโมหะเป็นอันธพาล มีใจแกล้งกล้าดูดัน มักขัดขวางการปฏิบัติธรรมของ พระพุทธเจ้าและพระสาวก

นอกเหนือจากคนธรรพ์ กุมภัณฑ์ นาค และยักษ์ ผู้เป็นบริวารคอยติดตาม และคอยรับใช้ท้าวมหาธาตทั้ง 4 องค์ที่เป็นเจ้านายของตนแล้ว ในมหาสมัยสูตรและอรรถกถา ยังกล่าวถึงปาวหรือบริวารของท้าวมหาธาตทั้ง 4 ที่ติดตามมาประชุม มีลักษณะนิสัยเจ้าเล่ห์ มีมายา (มายาวิโน) คือ เป็นผู้ที่มีการปกปิดความชั่วที่กระทำไว้ ล่อลวง (วณฺจนิกา) คือ เป็นผู้

³⁶⁸ ที.มหา. 10/241

³⁶⁹ ดูเพิ่มเติมใน พระมหาประภาส แก้วสวรรค์, "ยักษ์ในพระไตรปิฎก," หน้า 42-44.

³⁷⁰ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 62-66.

หลอกลวงโลกทั้งต่อหน้าและลับหลัง และอวดเบ่ง (สฐา) คือ เป็นผู้ที่ประกอบด้วยความฉ้อฉลและโอดวอด³⁷¹ ได้แก่ กุญเฑณฺฑ เวญเฑณฺฑ วิภู วิภูญฺเฐ* จันทนะ กามเสฏฺฐะ กิณฺณมฺหิตฺต นิมิตฺต³⁷² ในจำนวนบริวารทั้ง 8 นั้น อรรถกถามหาสมัยสูตร กล่าวอธิบายว่า บริวารของท้าวมหาราชที่ชื่อ กุญเฑณฺฑ เวญเฑณฺฑ วิภู วิภูญฺเฐ จัดเป็นพวกที่เจ้าเล่ห์มีมารยา³⁷³ และยังคงกล่าวเพิ่มเติมชื่อบริวารของท้าวมหาราชอีก 2 คน คือ กิณฺณมฺหิตฺต และนิมิตฺต (มี 2 คน) รวมทั้งสิ้น 10 คน³⁷⁴ สิ่งที่น่าสังเกตคือ จันทนะ กามเสฏฺฐะ กิณฺณมฺหิตฺต นิมิตฺต ปรากฏอยู่ในอาฏานาฎียสูตรในฐานะยักษ์

นอกเหนือจากท้าวจตุมหาราชจะอาศัยอยู่ในสวรรค์ชั้นจตุมหาราชิกาโดยตรงแล้ว สวรรค์ชั้นนี้ยังประกอบด้วยเหล่าบรรดาเทพเจ้าพวกอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมากซึ่งซึ่งส่วนใหญ่อยู่ภายใต้การปกครองของท้าวจตุมหาราช³⁷⁵ เรียกว่า “จตุมหาราชิกา เทวา” (P. cātummahārājikā devā) หรือ “จตุรมหาราชิกา เทวา” (Skt. cāturmahārājikā devā³⁷⁶, cāturmahārājikāyika³⁷⁷) ในอภิธรรมัตถวิภาวินี กล่าวว่า พวกเทวดาที่ได้ชื่อว่า “จตุมหาราชิกา” เพราะมีความภักดีในท้าวมหาราชทั้ง 4 หรือเพราะเกิดในสวรรค์ชั้นจตุมหาราชอันเป็นสถานที่อยู่ของท้าวมหาราชทั้ง 4³⁷⁸ ส่วนในโลกบัญญัติ กล่าวว่า ที่เรียกมหาราชิกเทพ เพราะเทวดานี้ใหญ่เท่าเทพนิกายทั้งปวงในกามธาตุ³⁷⁹ เทวดาที่อาศัยอยู่บนสวรรค์ชั้นนี้ อาทิ เทวดากลุ่มขีฑาทา-ปทุสสิกา³⁸⁰ หมายถึง เทวดาที่ถูกความสนุกสนานเปลื้องเปลื้องประทุษร้าย** เมื่อได้บังเกิดเป็นเทวดาเพียบพร้อมด้วยสมบัติอันอุดมและมีนางอัปสรนับพันแวดล้อม ก็ทำให้หลงมัวเมาอยู่ในความสนุกสนานเปลื้องเปลื้องจนลืมบริโภคอาหารจนต้องจืดไปในที่สุด ในอรรถกถาพรมชาลสูตร ได้ให้รายละเอียดว่า แม้ว่าจะบริโภคอย่างรวดเร็วก็ไม่สามารถจะบรรเทาได้ เทวดาเหล่านั้นต้องจืดทันที ทั้งนี้เพราะเตโชธาตุอันเกิดแต่กรรมของเทวดานั้นแรง อีกทั้งกำลังกายก็อ่อนแอ³⁸¹ เทวดาอีก

³⁷¹ ที่.มหา. 10/243; ที่.อ. 2/302

* บ้างว่า วิภูจะ ดู Bandula Jayawardhana, “Dhatarattha,” **EOB** 4 (1979-1989): 566

³⁷² ที่.มหา. 10/243

³⁷³ ที่.อ. 2/302

³⁷⁴ ที่.อ. 2/302

³⁷⁵ Bandula Jayawardhana, “Cātummahārājika,” **EOB** 8 (1971): 708.

³⁷⁶ Mvu. 1.30, 40, 212, 240, 333

³⁷⁷ AbhiBhā. 1065.

³⁷⁸ ดู สงฺคห.ฎีกา 157.

³⁷⁹ โลกปญฺญ. 244

³⁸⁰ ดูเพิ่มเติมใน จุกกาวพ. 169-170; โลกที่ปก. 492-493; อุดม รุ่งเรืองศรี, เทวดาพุทธ: เทพเจ้าใน

พระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง, หน้า 38-39; DPPN. 1., pp. 716-717; M. M. J. Marasinghe, **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**, pp. 52-53.

** ขีฑาทา หมายถึง ความสนุกสนาน - อุปทุสสิกา หมายถึง ถูกประทุษร้าย

³⁸¹ จุกกาวพ. 169-170

กลุ่มหนึ่ง คือ เทวดาพวกมโนปฐลิกา³⁸² หมายถึงเทวดาที่ถูกใจของตนประทุษร้าย* เมื่อได้บังเกิดเป็นเทวดามีสมบัติทิพย์มากมาย แต่พอเห็นเทวดาองค์อื่นที่มีสมบัติทิพย์เหนือกว่าตน ก็ทำใจไม่ได้ จึงโกรธ ขัดใจ เกิดความอิจฉาริษยาขึ้นเมื่อจิตใจเต็มไปด้วยความโกรธและอิจฉาริษยาร่างกายก็ซุบซิด และต้องจู่ไปในที่สุด³⁸³ จะเห็นได้ว่า เทวดาบางองค์ยังไม่สามารถดับกิเลสได้โดยเด็ดขาด ยังคงตั้งตนอยู่ในความประมาทมัวเมาเพลิดเพลินในกามสุข มัวแต่ตักดวงความสุขความสบายจนลืมนบริโภคอาหาร หรือมีใจโกรธและอิจฉาริษยาเทวดาองค์อื่นจนเกินพอดี จนทำให้ต้องจู่จากความเป็นเทวดาก่อนที่อายุจะครบตามเกณฑ์³⁸⁴

นอกจากเทวดาที่สถิตอยู่บนสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาแล้ว ยังมีเทวดาสถิตอยู่ตามสถานที่ต่าง ๆ เช่น ตามภาคพื้นดิน ต้นไม้ ภูเขา อากาศ ระเบียบของเขาพระสุเมรุ³⁸⁵ เป็นต้น ถึงแม้เทวดาเหล่านี้จะไม่ปรากฏจำนวนและประเภทที่แน่นอน แต่ก็สามารถจำแนกออกได้อีก 2 ประเภท ดังนี้คือ

อากาศัญญูเทวดา หมายถึง เทวดาผู้อยู่ใน “อากาศ” เหนือแผ่นดินขึ้นไป แต่อยู่ใต้เทวโลกชั้นจาตุมหาราชิก³⁸⁶ ซึ่งอยู่ต่อจากพวกที่อาศัยอยู่บนภูเขาออกไปจนถึงภูเขาจักรวาล ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกากล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าเทวดาที่อาศัยอยู่ในอากาศ ได้แก่ วลาหกเทวดา จันทิมเทพบุตร และสุริยเทพบุตร จัดเป็นเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาด้วย³⁸⁷ พระพุทธเจ้าตรัสเรียกเทพกลุ่มวลาหกกว่า เป็นพวกอากาศัญญูเทวดาซึ่งมี 5 พวก มีบทบาทหน้าที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับโลกมนุษย์ คือ เป็นผู้คอยกำหนดเกี่ยวกับฤดูหรือสภาพอากาศในโลก โดยแยกหน้าที่กันดังต่อไปนี้³⁸⁸ ได้แก่ สัตวลาหกเทพ เทวดาที่ทำให้สภาพอากาศของโลกเย็นขึ้น³⁸⁹ อุณหวลาหกเทพ เทวดาที่ทำให้สภาพอากาศของโลกร้อนขึ้น³⁹⁰ อัปพวลาหกเทพ เทวดาที่ทำให้เกิดหมอกขึ้นบนท้องฟ้าและปกปิดท้องฟ้าตลอดจนพระอาทิตย์และพระจันทร์ วาดวลาหกเทพ เทวดา

³⁸² ดูเพิ่มเติมใน จุกกาวพ. 171; โลกที่ปก. 492-493; อุดม รุ่งเรืองศรี, เทวดาพุทธ: เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง, หน้า 39; DPPN. 2., p.442; M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pali Canon*, pp. 52-53.

* มน หมายถึง ใจ - อุปฐลิกา หมายถึง ถูกประทุษร้าย

³⁸³ ที.ปา. 11/14-15; จุกกาวพ. 171

³⁸⁴ พระมหาประยงค์ จันทรแดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 27.

³⁸⁵ AbhiBhā. 1065.

³⁸⁶ จุกกาวพ. 143; 167

³⁸⁷ มหา.อ. 151; วิภังค.อ. 565; วินย.ฎีกา 2/22, 4/124

³⁸⁸ ส.ขนธ. 17/545-553

³⁸⁹ ดูเพิ่มเติมใน อุดม รุ่งเรืองศรี, เทวดาพุทธ: เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง, หน้า 40.

³⁹⁰ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 40.

ที่ทำให้มีลมพัดในฤดูฝน ฤดูแล้ง และฤดูหนาว ตลอดจนบางครั้งก็บันดาลให้เกิดลมพายุอันน่าสะพรั่งด้วย วัสสวลาหเทพ เทวดาที่ทำให้เกิดฝนตกในฤดูฝนตามปกติ แต่ในบางครั้งอาจบันดาลให้ฝนตกนอกฤดูกาลก็ได้ ในอรรถกถามหาสมยสูตรกล่าวว่า “มีเทวราชองค์หนึ่งชื่อ ปัชชุนนะ ผู้ซึ่งไปสู่ทิศใดๆ ฝนก็ตกในทิศนั้นๆ” ส่วนฎีกามหาสมยสูตรกล่าวว่า “วัสสวลาหเทพทั้งหลายเป็นบริษัของปัชชุนนะ”³⁹¹ จะเห็นได้ว่า วัสสวลาหมีหน้าที่เดียวกับปัชชุนนะ* เทพทั้ง 2 จึงอาจเป็นเทพองค์เดียวกันก็เป็นได้

ในอรรถกถามหาสมยสูตร กล่าวว่า พวกวลาหเทพแม้ทั้งหมดนี้ เรียกชื่อว่า “มันทวลาห” (เหล่าวาทวลาห เหล่าอัปวลาห เหล่าอุณหวลาห)³⁹² เทวดากลุ่มนี้ทำหน้าที่ควบคุมฤดูหรือสภาพอากาศบนโลกให้เป็นไปตามปกติ แต่ถ้ามีความประสงค์จะให้ฤดูหรือสภาพอากาศผิดปกติหรือเป็นไปโดยประการใดๆ ก็สามารถทำได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความต้องการของเทวดาผู้มีหน้าที่นั้นๆ³⁹³ เนื่องจากความใกล้ชิดกับลักษณะภูมิอากาศอันอยู่ใกล้ผิวโลก เทพพวกนี้จึงอยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา

นอกจากนี้ยังรวมจันทิมเทพบุตรและสุริยเทพบุตรเข้ากับอากาศัญญูเทวดาด้วย ทั้งนี้ในอภิธรรมโกศภษาษะกล่าวไว้ว่า ระดับของพระจันทร์และพระอาทิตย์อยู่กึ่งกลางของเขาวระสุเมรุ ดังนั้น จึงสามารถจัดเข้าเป็นพวกเดียวกับเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาได้³⁹⁴ เทวดาทั้ง 2 มีบทบาทหน้าที่คนละส่วนไม่เกี่ยวข้องกัน แต่ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา มักกล่าวถึงเทวดาทั้ง 2 คู่กันเสมอ หน้าที่โดยตรงของเทวดาทั้ง 2 นี้คือให้แสงสว่างแก่โลก โดยจันทิมเทพบุตรจะให้แสงสว่างในเวลากลางคืน ส่วนสุริยเทพบุตรจะให้แสงสว่างในเวลากลางวัน แต่จะให้แสงสว่างแก่ทวีปทั้ง 4 ต่างช่วงเวลากัน กล่าวคือ เมื่ออุตตรกुरुทวีปอยู่ในช่วงเวลากลางคืน เป็นช่วงเวลาเดียวกับพระอาทิตย์ตกที่ปุรววิเททวีป ถ้าชมพูทวีปเป็นช่วงกลางวัน พระอาทิตย์จะขึ้นทางอปรโคทานียทวีป³⁹⁵ นอกจากจันทิมเทพบุตรและสุริยเทพบุตรจะมีหน้าที่คอยให้แสงสว่างแก่โลกแล้ว ทั้ง 2 ก็ได้เคยช่วยฉุดวิมานของตนคือดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เพื่อเป็นการตรึงเวลาให้สามเณรบัณฑิต

³⁹¹ จกกวาพ. 171

* ปัชชุนนะเป็นเทพแห่งฝน พุทธโฆสาจารย์ให้ความเห็นว่าเทพนี้ชื่อวัสสวลาหและอยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกานี้พร้อมด้วยธิดาสองนางคือ โภกนท และจุลโลภกนท และเทพองค์นี้ได้รับการกล่าวถึงในบรรดามหายักษ์หรือผู้บังคับบัญชาของอมมนุษย์ชั้นต่ำทั้งหลายว่าอาจขอให้ปัชชุนนะช่วยเหลือในยามที่อมมนุษย์ดังกล่าวเบียดเบียนได้ และเทพองค์นี้ก็ได้ปรากฏอยู่ในมหาสมยสูตรอีกด้วย ดูเพิ่มเติมใน อุตม รุ่งเรืองศรี, **เทวดาพุทธ: เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง**, หน้า 43.

³⁹² ที.อ. 2/305

³⁹³ ดูเพิ่มเติมใน พระมหาประยงค์ จันท์แดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 25.

³⁹⁴ AbhiBhā. 1063, 1065.

³⁹⁵ AbhiBhā. 1064.

และสามเณรสุขได้บรรลุพระอรหัตผลทันเวลาฉันเพล และได้ปล่อยวิมานของตนให้ดำเนินไปตามปกติหลังจากสามเณรทั้ง 2 นั้นได้บรรลุพระอรหัตผลแล้ว และได้เคยร่วมมือกับท้าวสักกะจอมเทพแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ลงมาให้คำแนะนำแก่เศรษฐีชื่อโกสิยะผู้ตระหนี่ถี่เหนียวให้เลิกพฤติกรรมนั้น จนต่อมาท่านเศรษฐีได้กลายเป็นผู้มักเสียดสละและยินดีในการให้ทาน³⁹⁶ นอกจากนี้ในอภิธรรมโกศภาษยะ ยังได้กล่าวว่าพระจันทร์และพระอาทิตย์ช่วยทำให้มนุษย์สามารถมองเห็นสิ่งต่างๆ ได้โดยสะดวก ทำให้ร่างกาย ผลไม้ ดอกไม้ ไร่นา พืชสมุนไพร เจริญงอกงาม และในทางกลับกันก็สามารถทำลายลงได้³⁹⁷ ศัตรูของจันทิมเทพบุตรและสุริยเทพบุตร คือ อสุรินทราหูซึ่งมักจะจับหรืออมเทวดาทั้ง 2 นี้อยู่เสมอ เทวดาทั้ง 2 นี้ต้องกล่าวถึงพระพุทธรูปเป็นสรณะ อสุรินทราหูจึงได้ยอมปล่อย และในอรรถกถาเทวปุตตสังยุตกล่าวว่ “จันทิมเทพบุตรและสุริยเทพบุตรได้บรรลุโสดาปัตติผลในวันที่ตรัสมหาสมณีสสูตร”³⁹⁸

กุมมเทวดา คือ เทวดาที่อยู่บริเวณภาคพื้นดิน หรือ อยู่บริเวณ “ภูมิ” คำว่า “กุมมา” หมายถึง ที่อยู่ซึ่งเนื่องด้วยแผ่นดิน ดังบทว่า “ยตุถ ภูมิมา ตทสุลิตา”³⁹⁹ ในมหาสมณีสสูตรระบุไว้อย่างชัดเจนว่า “กุมมเทวดาอาศัยอยู่ ณ ที่ใด พวกภิกษุก็อาศัยที่นั่น”⁴⁰⁰ แสดงว่ากุมมเทวดาเป็นเทวดาที่อาศัยอยู่ตามพื้นดิน มักปรากฏในพระสูตรตันตปิฎกเป็นคำเรียกกลุ่มเทวดาทั้งหมดที่อยู่ต่ำกว่าเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา⁴⁰¹

ด้วยเหตุที่กุมมเทวดาสถิตอยู่ตามสถานที่แตกต่างกันและแต่ละองค์ก็เป็นใหญ่เฉพาะส่วนที่สถิตอยู่เท่านั้น ดังนั้น เทวดาเหล่านี้จึงมักจะมีชื่อเรียกตามสถานที่ที่สถิตอยู่⁴⁰² ได้แก่ *อารามเทวดา* เทวดาที่สถิตอยู่ในสวนดอกไม้และสวนผลไม้ *วนเทวดา* เทวดาที่สถิตอยู่ในป่า เช่น ป่าอันธวัน และ ป่าสุภควัน *รุกขเทวดา* เทวดาที่สถิตอยู่บนต้นไม้ เช่น พระตาลมรรคราชสถิตที่ต้นตาล พระอัสสกันสถิตที่ต้นहुกวาง พระธวะสถิตที่ต้นตะแบก นพเรย์กษัตริย์สถิตที่ต้นสะเดา⁴⁰³ *ไอสริเทวดา* เทวดาที่สถิตอยู่ ณ ต้นไม้ที่เป็นยา เช่น ต้นสมอ ต้นมะขามป้อม *ดิณเทวดา* เทวดาที่สถิตอยู่ ณ ดิณชาติ เช่น หน้่ามุงกระต่าย หน้่าปล้อง ตาลและมะพร้าว *วันปติเทวดา* เทวดาที่

³⁹⁶ พระมหาประยงค์ จันทรแดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 25.

³⁹⁷ AbhiBhā. 1064.

³⁹⁸ จุกกาวพ. 171

³⁹⁹ จุกกาวพ. 143

⁴⁰⁰ ที.มหา. 10/241

⁴⁰¹ M. M. J. Marasinghe, **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**, p. 54.

⁴⁰² พระมหาประยงค์ จันทรแดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 12-13.

⁴⁰³ ดูเพิ่มเติมใน อุดม รุ่งเรืองศรี, *เทวดาพุทธ: เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง*, หน้า 58-60.

สถิตอยู่ ณ ไม้เจ้าไพรคือต้นไม้ที่เจริญที่สุดในป่า⁴⁰⁴ ในจักกวาพทีปนีแสดงภุมมเทวดาจำแนกตามที่อยู่เพิ่มเติมอีก 4 พวก คือ *สรเทวดา* เทวดาที่อาศัยอยู่ที่สระ *นทีเทวดา* เทวดาที่อาศัยอยู่ที่แม่น้ำ *ลดาเทวดา* เทวดาที่อาศัยอยู่ตามไม้เถาว์วัลย์ และ *ปัพพตเทวดา* เทวดาที่อาศัยอยู่ที่ภูเขา⁴⁰⁵ รวมทั้งหมด 10 พวก อุดม รุ่งเรืองศรี แสดงความเห็นว่าการกล่าวถึงรุกขเทวดานั้นเป็นที่เข้าใจว่ารุกขเทวดาและภุมมเทวดาเป็นเทพจำพวกเดียวกันคือเป็นเทพชั้นต่ำ เทพทั้ง 2 ต่างกันเพียงแต่ที่อาศัยเท่านั้น ศักดิ์จะเท่ากันทุกประการ คือ พวกที่สถิตตามต้นไม้ เรียกว่า รุกขเทวดา พวกที่สถิตตามสถานที่ต่างๆ เรียกว่า ภุมมเทวดา หรือพระภูมิ หรืออารักษ์ ซึ่งโดยปกติเทพเหล่านี้สถิตตามภูเขาต่างๆ⁴⁰⁶

ในมหาวัสตูกกล่าวถึงเทวดาที่ประจำอยู่บนพื้นโลก (bhūmya deva) และประจำอยู่ในบรรยากาศ (antarīkṣecara deva)⁴⁰⁷ ซึ่งอาจเทียบได้กับภุมมเทวดาและอากาศัญญูเทวดา การกล่าวถึงเทวดาอีก 2 พวก แสดงให้เห็นว่ายังมีเทวดาที่อาศัยอยู่บนพื้นโลก เช่น พวกที่อยู่ตามต้นไม้ (vṛkṣa-devatā) ตามป่า (vana-devatā) ตามมหาสมุทร (samudra-devatā) และอีกพวกหนึ่ง คือ เทวดาที่อาศัยอยู่ในชั้นบรรยากาศแต่ยังไม่ถึงสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา⁴⁰⁸ ซึ่งสอดคล้องกับความคิดในฝ่ายเถรวาท Franklin Edgerton แสดงความเห็นว่าการกล่าวถึงเทวดาทั้ง 2 พวกเป็นการเพิ่มขึ้นของเทวดาขึ้นมาอีก 2 ชั้น ทำให้กามาพจรสวรรค์แบ่งออกเป็น 8 ชั้น⁴⁰⁹ ส่วนในคัมภีร์โลกที่ปกสาร⁴¹⁰ ได้จำแนกเทวดาออกเป็น 2 พวกใหญ่ ได้แก่ ภุมมเทวดา คือ เทวดาที่อาศัยอยู่บนแผ่นดิน ในทะเล ในอากาศ จนถึงเขาจักรวาล และอภุมมเทวดา คือ เทวดาที่ไม่อาศัยอยู่บนพื้นดิน เป็นพวกที่สถิตอยู่ในอากาศหรือสูงขึ้นไปกว่านั้น เช่น ท้าวมหาราชทั้ง 4 รวมถึงเทวดาผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นต่างๆ จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์ดังกล่าวได้รวมอากาศัญญูเทวดาไว้ในภุมมเทวดา ส่วนเทวดาตั้งแต่สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาขึ้นไปจัดเป็นอภุมมเทวดา

ในอรรถกถาและฎีกา महाปทานสูตร⁴¹¹ พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวถึง *อารักษ์เทวดา* ว่าเป็นพวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา สันนิษฐานว่าน่าจะจัดเป็นเทพชั้นต่ำเท่านั้น พระมหาประยงค์ จันทรแดง เห็นว่า อารักษ์เทวดา คือ เป็นเทวดาที่คอยช่วยเหลือ หรือคอยรักษาคุ้มครองบุคคลผู้ปฏิบัติชอบ อย่างเช่นกรณีนางมณีเมขลาซึ่งเป็นเทวดาประจำมหาสมุทรได้ช่วยเหลือมหาชนโพธิสัตว์ผู้ได้พยายามว่ายน้ำอยู่กลางทะเลเมื่อเรืออัปปาง นางมณีเมขลาได้

⁴⁰⁴ ส.สพ. 18/584

⁴⁰⁵ จกกวาพ. 165

⁴⁰⁶ อุดม รุ่งเรืองศรี, *เทวดาพุทธ: เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง*, หน้า 60.

⁴⁰⁷ Mvu. 1.40, 229, 240

⁴⁰⁸ Bhikkhu Telwatte Rahula, *A Critical Study of the Mahāvastu*, p. 163.

⁴⁰⁹ BHSD., p. 270.

⁴¹⁰ โลกที่ปก. 485

⁴¹¹ ที.อ. 2/7-8; ที.ฎีกา 2/11

เผ่าติดตามดูและได้เห็นพฤติกรรมของพระโพธิสัตว์มาตลอด 7 วันจึงได้ช่วยพาขึ้นฝั่ง หรือกรณีนางวสุนทรี่ซึ่งเป็นเทวดาประจำภูเขาคันธมาทน์ได้ร่วมมือกับพระราชาก็ยังสุวรรณสามโพธิสัตว์ และกับมารดาบิดาของพระโพธิสัตว์ตั้งสัตยาธิษฐานขอให้พระโพธิสัตว์ได้ฟื้นคืนชีพดังเดิม และในที่สุดก็สามารถช่วยให้ฟื้นคืนชีพได้⁴¹² ในกรณีนี้อารักษ์เทวดา จึงมิได้เป็นประเภทของเทวดา แต่เป็นหน้าที่ของเทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาที่มาช่วยอารักขาผู้ที่ประพฤติดีแต่ได้รับความเดือดร้อน

สถานที่ที่อยู่ของภุมมเทวดามีเฉพาะวิมานเป็นที่สถิตส่วนตัวเท่านั้น ไม่มีสวรรค์เป็นที่อยู่รวมกัน ถ้าเทวดาสถิตอยู่ ณ ที่ใด ก็มีวิมานอยู่ในสถานที่นั้นๆ แต่วามนุษย์ธรรมดาไม่สามารถจะเห็นวิมานของเทวดาเหล่านี้ได้ด้วยตาเปล่า เพราะลวงจักรวิสัยของปุถุชน จะเห็นก็เฉพาะต้นไม้ ป่า หรือ ท้องฟ้า ซึ่งเป็นสถานที่ตั้งของวิมาน ผู้ที่มีจักขุวิสัยเท่านั้นจึงจะมองเห็นวิมานทิพย์ของเทวดาได้ ส่วนวิมานที่อยู่ในอากาศ (อากาศัญญวิมาน) ก็ลอยอยู่ในนภากาศ บางแห่งก็ลอยอยู่กับที่ บางแห่งก็ลอยหมุนเวียนไปตามจักรราศี วิมานของอากาศัญญเทวดาลอยอยู่สูงเสมอกับยอดขุนเขาคุณครหรืออยู่ในระดับที่ต่ำกว่ายอดขุนเขาคุณครลงมาเท่านั้น ถ้าวิมานลอยอยู่เหนือยอดขุนเขาคุณครขึ้นไปก็ถือว่าเป็นเทวดาที่อยู่ในสวรรค์ชั้นอื่นที่สูงกว่า⁴¹³ จะเห็นได้ว่าเทวดาภุมมเทวดาและอากาศัญญเทวดาอาศัยอยู่ในแดนของมนุษย์ตั้งแต่ระดับพื้นดินจนถึงชั้นบรรยากาศที่ต่ำกว่าสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา

แม้ว่าภุมมเทวดาแต่ละองค์จะเป็นใหญ่เฉพาะส่วนที่สถิตอยู่ แต่ก็มักจะอยู่ภายใต้การดูแลของท้าวมหาราชทั้ง 4 แม้จะมีได้ระบุงขึ้นอยู่กับท้าวมหาราชองค์ใด ดังปรากฏในรัตนสูตรว่าภุมมเทวดาได้ชักชวนให้เหล่าเทวดาและมนุษย์นมัสการพระรัตนตรัยแม้ว่าหน้าที่นี้จะเป็นหน้าที่ของเทพชั้นต่ำ แต่เทพชั้นต่ำเหล่านี้ก็ได้รับคำสั่งจากท้าวจาตุมหาราชผู้เป็นหัวหน้าอีกที ชื่อนี้แสดงให้เห็นถึงการแบ่งหน้าที่รับผิดชอบในหมู่เทวดาด้วยกัน⁴¹⁴ ในไตรภูมิภิกกล่าวว่หากสถานที่ซึ่งวิมานของรุกขเทวดาหรือภุมมเทวดานั้นถูกมนุษย์ตัด ทำลาย หรือว่าถูกภัยธรรมชาติคุกคาม จนเทวดาเดือดร้อน ไม่มีที่อยู่อาศัย เทวดาเหล่านี้จะเลือกอยู่ตามชอบใจไม่ได้ ท้าวจตุโลกบาลจะมอบหมายให้เทพองค์อื่นมากำหนดสถานที่อยู่ของเทพผู้ด้อยศักดิ์เหล่านี้ อีกทีหนึ่ง⁴¹⁵ ในโลกที่ปกสาร์กกล่าวในทำนองเดียวกันว่า เมื่อวิมานของรุกขเทวดาพังทลายลง เทวดาเหล่านั้นจะพากันไปสู่น้ำของท้าวมหาราชทั้งหลาย กราบทูลให้ทรงทราบ และทูลขอต้นไม้อื่น ท้าวมหาราชก็ประทานต้นไม้อื่นให้เทวดาเหล่านั้น⁴¹⁶

⁴¹² พระมหาประยงค์ จันทรแดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 15.

⁴¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19.

⁴¹⁴ พินิจ สุขสถิตย์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นฉกามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 19.

⁴¹⁵ พญาลีไทย, ไตรภูมิภิก หรือ ไตรภูมิพระร่วง, หน้า 132.

⁴¹⁶ โลกที่ปก. 151

การกล่าวถึงเทวดาที่ประจำอยู่ตามสถานที่ต่าง ๆ มิใช่เรื่องใหม่ในวรรณคดีพุทธศาสนา แต่ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพระเวทก็กล่าวถึงเทพที่ทำหน้าที่ปกป้องรักษาคุ้มครองธรรมชาติและสิ่งต่าง ๆ รอบตัว เรียกว่า “เทพารักษ์” หรือ “เทพผู้พิทักษ์” เช่น วาสุโตษปะติ⁴¹⁷ หมายถึง ผู้เป็นใหญ่แห่งที่อยู่อาศัย เป็นผู้ดูแลบ้านเรือนตลอดจนทรัพย์สินในบริเวณบ้าน เป็นเทพที่ได้รับการบูชาเพื่อให้คุ้มครองทั้งคนและสัตว์ ช่วยขจัดโรคภัยไข้เจ็บ ช่วยทำให้ปศุสัตว์ขยายจำนวนขึ้น เกษตรสุยปะติ เป็นเทพผู้ดูแลท้องทุ่ง ทำให้ฝูงปศุสัตว์เพิ่มพูน มักจะได้รับการการบูชาพร้อมกับพระสวิตฤ พระนางอุษัษ และปรรรชณะ⁴¹⁸ นอกจากนี้ภูเขา (parvata) ก็ได้รับการสรรเสริญในฐานะเทพ ป่าได้รับการสรรเสริญว่าเป็นเทวนารีอรันยาณี (Aranyānī) ต้นไม้ใหญ่ได้รับการสรรเสริญว่าเป็นวันสปะติ (Vanaspati) หรือ เจ้าแห่งป่า พืชบางชนิดที่มีคุณสมบัติพิเศษ เช่น โสม ก็ได้รับการสรรเสริญเช่นกัน เทพผู้พิทักษ์เหล่านี้มักจะได้รับ การสวด อ้อนวอนร่วมกับเทพเจ้าองค์อื่นๆ ด้วย⁴¹⁹ ตามความเชื่อถือของชนชาติไทยแต่ดั้งเดิมก็เหมือนกับชนชาติอื่นในสมัยโบราณ คือ มีการนับถือผี ซึ่งมีการจำแนกตามสถานที่อยู่มาแต่โบราณดังที่เสถียรโกเศศ ได้กล่าวไว้ว่า

ผีประเภทหนึ่งที่เรานับถือคือพระอินทร์พระพรหมซึ่งเข้าใจกันว่ายู่บนฟ้า แต่เดิมเราเรียกเทพเหล่านี้เป็นคำรวมว่าผีฟ้า ภายหลังเมื่อไทยนับถือพุทธศาสนาแล้วก็เปลี่ยนเรียกว่าเทวดาและเรียกที่อยู่ของท่านว่าสวรรค์ ปัจจุบันเราก็มีคำพูดติดปากกันมาว่าผีसांगเทวดา อีกประเภทหนึ่งเป็นผีที่อยู่ต่ำลงมาจะเรียกว่าเป็นครึ่งเทวดาก็ได้ เพราะอยู่ในอากาศบ้างบนต้นไม้บ้าง และมักเรียกกันเป็นเทวดา เช่นอากาศเทวดา รุกขเทวดา นอกจากนั้นก็ยังมีผีที่เป็นชั้นหัวหน้า เป็นใหญ่อยู่ในแผ่นดิน ณ ที่ใดที่หนึ่งโดยเฉพาะและมีชื่อเรียกไปตามลักษณะของท้องถิ่นที่สถิตอยู่ เป็นเจ้าที่ เจ้าทุ่ง เจ้าท่า เจ้าป่า เจ้าเขา ปัจจุบันเรียกว่า เทพารักษ์หรืออารักษ์เทวดา⁴²⁰

ดังนั้น สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาจึงประกอบด้วยเทวดา 3 จำพวกคือ เทวดาที่อยู่ในชั้นจาตุมหาราชิกาโดยตรงโดยมีท้าวจาตุมหาราชเป็นผู้ปกครอง เทวดาที่อยู่กลางอากาศได้ชั้นจาตุมหาราชิกาที่เรียกว่า อากาศัญญเทวดา และภุมมเทวดาหรือเทวดาที่อยู่บริเวณภาคพื้นดิน

⁴¹⁷ RV. 7.54.1

⁴¹⁸ A. A. Macdonall, “Vedic religion,” *HEH* 4 (2000): 1895.

⁴¹⁹ ดูเพิ่มเติมใน อุดม รุ่งเรืองศรี, *เทวดาพระเวท: เทพเจ้าในคัมภีร์พระเวทแห่งชาวอารยัน*, หน้า 58-60.

⁴²⁰ เสถียรโกเศศ, *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย* (กรุงเทพมหานคร: เจริญรัตน์การพิมพ์, 2521), หน้า 198-199.

ผู้วิจัยเห็นว่าเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกามีลักษณะร่วมกัน คือ มีความเกี่ยวข้องกับโลกมนุษย์ พระมหาประยงค์ จันท์แดง กล่าววว่า การดำเนินชีวิตของเหล่าภุมมเทวดาและอากาศัญญูเทวดานั้น มีความคล้ายคลึงและใกล้เคียงกับการดำเนินชีวิตของมนุษย์อยู่มาก เพราะในชีวิตประจำวันก็ต้องประสบกับสุข ทุกข์ ดีใจ เสียใจ ยังต้องการอาหาร สามารถมีครอบครัวได้เหมือนกับมนุษย์ทั่วไปทุกประการ แต่เนื่องจากได้บำเพ็ญกุศลกรรมไว้เมื่อครั้งเป็นมนุษย์จึงได้อุบัติเป็นเทวดา⁴²¹ อาจกล่าวได้ว่า ทุกหนทุกแห่งบนโลกมนุษย์นี้ล้วนมีเทวดาสถิตอยู่ทั้งสิ้นไม่ว่าที่นั่นจะเป็นสวรรค์ ยอดเขา หุบผา อากาศ ประเทศ รัฐ หมู่บ้าน ต้นไม้ ป่าช้า บ้านเรือน เรือสวนไร่นา ในน้ำ บนบก ที่ลุ่มที่ดอน⁴²² ดังปรากฏในบทชุมนุมเทวดาว่า

สกุเค กาเม จ รุเป	คิริสิขรตถุ จนตลิกุเข วิมานเ
ที่เป รฎฐเฐ จ คาเม	ตรวนคหเน เคหวตถุมหิ เขตเต
ภุมมา จายนตุ เทวา	ชลถลวิสเม ยกขคนุชพพนาคา
ติฎฐนุตา สนตติเก ยั	มุณีวรวจัน สธาโว เม สุนนตุ ⁴²³

ขอภุมมเทวดาที่อยู่บนพื้นดินทั้งหลาย และเทวดาทั้งหลายในสวรรค์ชั้นกามภพ และรูปภพ ในวิมานกลางอากาศ หรือบนยอดเขาและในหุบผา ในเกาะ ในแวนแคว้น หรือในบ้าน บนต้นไม้และป่าช้า ในที่สร้างเรือน ในไร่นา จงมา ขอยักษ์ คนธรรพ์ และนาค ในน้ำ บนบก และที่ลุ่มที่ดอน ที่สถิตอยู่ในที่ใกล้ จงมา คำอันประเสริฐของพระมุนีอันใด ขอสาธุชนทั้งหลายจงฟังซึ่งคำนั้นจากข้าพเจ้า

3.3 บทบาทของโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา

ในส่วนนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาวิเคราะห์บทบาทของโลกบาลที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนาของฝ่ายเถรวาทบาลี (มูล) สรรวาสติวาทิน และมหาสังฆิกะ ในด้านต่าง ๆ

ท้าวจาตุมหาราชเป็นเทวดาที่มีบทบาทหน้าที่เด่นที่สุดในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา แม้บางครั้งจะปรากฏว่าเทวดาเหล่าอื่นในสวรรค์ชั้นนี้มีบทบาทหน้าที่อยู่บ้าง แต่ส่วนใหญ่นั้นก็เพราะได้รับเทวโองการจากท้าวจาตุมหาราชนั่นเอง ผู้วิจัยจำแนกบทบาทของโลกบาล ออกเป็น 3 ประการ คือ บทบาทผู้ช่วยเหลือ บทบาทผู้ฟังธรรม ผู้ปฏิบัติธรรม และบทบาทผู้แจ้งข่าวหรือเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในพุทธศาสนา

⁴²¹ พระมหาประยงค์ จันท์แดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 16-17.

⁴²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 12-13.

⁴²³ พระศาสนโศภณ, สวดมนต์แปล, พิมพ์ครั้งที่ 14 (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2550), หน้า 43.

3.3.1 บทบาทผู้ช่วยเหลือ

โลกบาลที่มีพฤติกรรมในการให้ความช่วยเหลือด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง อันทำให้สามารถแก้ไขปัญหาหรืออุปสรรคที่เกิดขึ้นได้ รวมถึงการช่วยอำนวยความสะดวกในวาระต่างๆ ในประเด็นนี้ผู้วิจัยได้จำแนกบุคคลที่โลกบาลให้ความช่วยเหลือออกเป็น 3 กลุ่ม คือ พระพุทธเจ้า พุทธบริษัท และท้าวสักกะ

3.3.1.1 พระพุทธเจ้า

พุทธเจ้าในที่นี้หมายรวมทั้งพระพุทธเจ้าทั้งในอดีตและปัจจุบัน รวมถึงพระโพธิสัตว์ บทบาทผู้ช่วยเหลือของท้าวมหาธาตทั้ง 4 ปรากฏในคัมภีร์พุทธประวัติของฝ่ายเถรวาท (มูล) สรรวาสติวาทีน และมหาสังฆิกะ ด้วยการอำนวยความสะดวกให้กับพระพุทธเจ้า ตั้งแต่ประสูติและตลอดพระชนม์ชีพของพระพุทธองค์ ดังที่ผู้วิจัยได้ศึกษาและรวบรวมข้อมูลไว้ดังนี้

- พระโพธิสัตว์ประทับอยู่บนดุสิตสวรรค์

ในคัมภีร์ของฝ่ายเถรวาทบาลีกกล่าวว่า ขณะที่พระโพธิสัตว์กำลังประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต เกิดความวุ่นวายที่เรียกว่าพุทธโกลาหลขึ้นซึ่งเป็นสัญญาณบอกการล่มสลายว่าพระสัพพัญญูพุทธเจ้าจะเสด็จอุบัติขึ้นในโลก⁴²⁴ เมื่อเหล่าเทวดาทั้งหลายทราบข่าว ก็จะมาประชุมและกล่าวอ้อนวอนให้พระโพธิสัตว์ทรงจุติ หนึ่งในนั้น คือ ท้าวมหาธาตทั้ง 4 เพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นทุกข์ ดังปรากฏข้อความในนิทานกถาแห่งชาติกัฏฐกถาว่า

เหล่าทวยเทพทั้งหลายทั่วทั้ง 10,000 จักรวาลได้ยินเสียงพุทธโกลาหลก็มาประชุมปรึกษาร่วมกัน เมื่อทราบว่า ผู้ใดจะได้เป็นพระพุทธเจ้า ก็จะพากันเข้าไปหาแล้วกล่าวคำเชื้อเชิญ ซึ่งจะเชื้อเชิญต่อเมื่อเกิดบุพพนิมิต 5 ประการ ที่พระวรกายของพระโพธิสัตว์เอง ในกาลครั้งนั้นท้าวมหาธาตทั้ง 4 พร้อมกับเหล่าเทวดาทั้งปวงทั่วจักรวาล ก็ได้มาร่วมชุมนุมแล้วพากันไปยังสำนักของพระโพธิสัตว์ในภพดุสิต แล้วกล่าวคำเชื้อเชิญ⁴²⁵

ในลลิตวิสตระและมหาวัสตุไม่ได้เกิดเหตุการณ์วุ่นวายบนสวรรค์ชั้นดุสิตที่จะเข้าลักษณะของพุทธโกลาหลตามที่ระบุไว้ในคัมภีร์ของฝ่ายเถรวาทบาลี แต่ในลลิตวิสตระกล่าวถึง เหตุการณ์ที่เหล่าเทวดาประชุมปรึกษาหารือกันเรื่องลักษณะรูปร่างของพระโพธิสัตว์ที่จะลงมาจุติ เหล่าเทวดาเสนอลักษณะรูปร่างถึง 9 ลักษณะ ในจำนวนนั้นมีกรกล่าวถึงชื่อของมหาธาติกะ ไวศรวณะ และคนธรรพ⁴²⁶ แต่เทวดาชื่ออุครเตชเสนอให้ลงมาเกิดในรูปของช้างตัว

⁴²⁴ พระพุทธโฆสเถระ, นิทานกถา พระพุทธประวัติตอนต้น: ฉบับพระพุทธโฆสเถระ, แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อยู่โพธิ์ (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2529), หน้า 75.

⁴²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.

⁴²⁶ LV. 28

ใหญ่มี 6 งา และพระโพธิสัตว์เสนอให้เพิ่มลักษณะ 32 ประการเข้าไว้ด้วย และปรากฏเนื้อเรื่องที่แสดงว่าทวยเทพและพรหมทั้งหลายอันมีท้าวมหาราชทั้ง 4 ท้าวศักระจอมเทวดา เป็นต้น ได้ประชุมกันว่า พระโพธิสัตว์ควรมีเทวดาองค์ใดองค์หนึ่งคอยติดตามอารักขาในช่วงสำคัญของชีวิต เช่น ตอนลงสู่ครรภ์พระมารดา ตอนอยู่ในครรภ์ ตอนประสูติ ตอนออกอภิเษกกรรมณ์ ตอนตรัสรู้โพธิญาณ ตอนแสดงธรรมจักร จนกระทั่งถึงมหาปรินิพพาน⁴²⁷ เรื่องราวดังกล่าวไม่ปรากฏในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทบาลี

● *ขณะที่พระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตลงสู่พระครรภ์พระมารดา*

ในมหาวิสตุ กล่าวถึงเหตุการณ์ในคืนที่พระโพธิสัตว์จุติว่า หมูเทวดาได้มากระทำอัญชลีน้อมไหว้พระนางมายา ในระหว่างนั้นเหล่าราक्षส นาค ยักษ์ คนธรรพ์ ท้าวจตุโลกบาลพร้อมด้วยบริวารของตน ต่างมายืนอยู่ในท้องฟ้าตามทิศต่างๆ เพื่อคุ้มครองรักษาอยู่รอบพระนางทั้ง 4 ทิศ กล่าวคือ ราक्षสยืนประจำในท้องฟ้าทั่วทุกทิศ และทำทิศทั้งปวงไม่ให้มีอุปสรรคมาขัดขวาง หมูนาคก็ได้มายืนในทิศต่างๆ เพื่อให้การคุ้มครองรักษา หมูยักษ์ก็ได้มายืนคุ้มครองรักษา คอยห้ามผู้ที่มีจิตมุ่งร้าย หมูคนธรรพ์ก็ได้มายืนเฝ้ารักษาพระโพธิสัตว์และท้าวจตุโลกบาลได้มายืนอยู่ในท้องฟ้าพร้อมด้วยบริวารของตนกล่าวว่า “ได้ยินว่า วันนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้กระทำประโยชน์ ความสุข และความเจริญรุ่งเรืองแก่ชาวโลกจักจุติ”⁴²⁸ หมูเทวดาจำนวนมากได้ประนมมือน้อมไหว้พระบาทของพระเทวี แล้วเฝ้ามองพระชินเจ้าจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต และพากันเปล่งเสียงถ้อยคำอันไพเราะว่า “ข้าแต่ผู้มีกำลังบุญที่ได้สั่งสมมาด้วยทาน บัดนี้เป็นเวลาที่พระองค์จะเข้าสู่ภพสุดท้าย พระมารดาของพระองค์ย่อมเป็นผู้พร้อมแล้ว บัดนี้ขอพระองค์จงอนุเคราะห์หม่อมบุรุษผู้มีความทุกข์เข็ญด้วยเถิด”⁴²⁹ สิ่งที่น่าสังเกต คือ ในมหาวิสตุมิได้กล่าวถึงกุมภภัณฑ์ เนื้อความตอนนี้อคล้ายกับที่ปรากฏในลลิตวิสตุระว่า

ท้าวโลกบาลทั้ง 4 อยู่ในทิศทั้ง 4 ท้าวศักระ ท้าวสุยามะ

ท้าวนิรมิตะ คณะเทพ กุมภภัณฑ์ ราक्षส อสุร โมหระคะ และกินนรทั้งหลายได้กล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงไปก่อน จงกระทำซึ่งการรักษาคุ้มครองพระโพธิสัตว์ผู้เป็นบุรุษประเสริฐ ผู้สูงสุดกว่าคนทั้งหลาย อย่าทำใจประทุษร้ายในโลก และอย่าทำอันตรายมนุษย์ทั้งหลาย พระนางมายาประทับอยู่ในพระตำหนักอันประเสริฐองค์ใด ท่านทั้งหลายทั้งปวงพร้อมทั้งบริษัททั้งหมดซึ่งมีมือถือดาบ ธนู ลูกศร หอก และพระขรรค์ จงไปยืนเฝ้ามองอยู่บนท้องฟ้า ณ ที่นั้น⁴³⁰

⁴²⁷ LV. 31-32

⁴²⁸ Mvu 2.7-8

⁴²⁹ Mvu. 2.8

⁴³⁰ LV. 38

ในขณะที่พระโพธิสัตว์กำลังลงสู่ครรภ์พระมารดา เทวดา นาค ยักษ์ จำนวนแสนโกฏิได้แวดล้อม นำหน้าพระโพธิสัตว์เสด็จเคลื่อน (จุด) จากภพดุสิตอันประเสริฐ⁴³¹

เหตุการณ์ที่ท้าวมหาราชทั้ง 4 มาคอยถวายอารักขาในขณะที่พระโพธิสัตว์จุดจากสวรรค์ชั้นดุสิตลงสู่ครรภ์ของพระมารดาที่ปรากฏในมหาวิสตุและลลิตวิสตระ สอดคล้องกับกฎธรรมดาของพระโพธิสัตว์ตามคัมภีร์ของฝ่ายเถรวาทบาลี ดังปรากฏในมหาปทานสูตรว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมดามีอยู่ดังนี้ ในเวลาที่พระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่ครรภ์พระมารดา เทพบุตร 4 องค์ ย่อมเข้าไปรักษาทิศทั้ง 4 โดยตั้งใจว่า ใครๆ คือ มนุษย์ หรืออมนุษย์ก็ตามอย่าเบียดเบียนพระโพธิสัตว์ หรือพระมารดาของพระโพธิสัตว์นั้นได้ ข้อนี้เป็นธรรมดาในเรื่องนี้”⁴³² เทพบุตร 4 องค์ในที่นี้หมายถึงท้าวมหาราชทั้ง 4 องค์⁴³³ จะเห็นได้ว่า เทพบุตร 4 องค์พากันมาถวายอารักขาในทิศทั้ง 4 เพื่อป้องกันทั้งมนุษย์และอมนุษย์ไม่ให้เบียดเบียนพระโพธิสัตว์หรือมารดาของพระองค์

- พระนางมาयाทรงมีสุบินนิมิต

ในมหาวิสตุกถาถึงเหตุการณ์ในตอนนี้อย่างสั้นๆ แค่ 1 คาถา ว่า “ข้างตัวสำคัญ มีสีเงินคล้ายหิมะ มี 6 งา มีแท่งดงาม มีวงงดงาม มีศิระระแดงเข้ม มีการเดินที่มีเสน่ห์ มีร่างกายทุกส่วนไร้ตำหนิ เข้ามาแล้วสู่ครรภ์ของพระเทวี”⁴³⁴ ส่วนลลิตวิสตระกล่าวถึงเหตุการณ์ตอนเดียวกันนี้เอาไว้ว่า “ข้างตัวสำคัญ มีสีเงินคล้ายหิมะ มี 6 งา มีแท่งดงาม มีวงงดงาม มีศิระระแดงเข้ม มีการเดินที่มีเสน่ห์ มีร่างกายที่แข็งแกร่งเหมือนเพชร เข้ามาแล้วสู่ครรภ์ของพระเทวี”⁴³⁵ ในพุทธจรีต ของอัสวโฆษะ มีข้อความกล่าวถึงพระสุบินของพระนางมาयाว่า “ก่อนจะทรงพระครรภ์ พระมเหสีของพระราชาเห็นแล้วซึ่งพญาข้างตัวหนึ่งสีขาวกำลังเข้าไปสู่ร่างกายของพระนางในความฝัน พระนางก็ไม่ได้รับความทุกข์ทรมานใดๆ เลยเพราะด้วยเหตุนี้”⁴³⁶

ในนิทานกถาได้ขยายความเหตุการณ์ตอนที่พระนางมาयाทรงมีสุบินนิมิต ให้มีความน่าอัศจรรย์มากยิ่งขึ้นด้วยการเพิ่มบทบาทของท้าวมหาราชทั้ง 4 ให้เป็นผู้ยกพระแท่นบรรทมและพระนางไปไว้ใต้ต้นสาละ (ต้นรัง) ในป่าหิมพานต์ จากนั้นเทพธิดาได้เชิญไปสรองน้ำ ณ สระอนินดาต หลังจากนั้นข้างเผือกได้ใช้วงชูดอกบัวสีขาว เข้ามาประทักฉัตรรอบที่ไสยาสน์ 3 รอบ แล้วผ่านเข้าไปยังพระอุทรของพระนาง ความว่า

⁴³¹ LV. 38-39

⁴³² ที.มหา. 10/14

⁴³³ พระพุทธโฆสเถระ, นิทานกถา พระพุทธประวัติตอนต้น: ฉบับพระพุทธโฆสเถระ, แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อยู่โพธิ์, หน้า 80.

⁴³⁴ Mvu. 2.8

⁴³⁵ LV. 43

⁴³⁶ อัสวโฆษ, มหาภาพยพุทธจรีต ฉบับสมบูรณ์, แปลและเรียบเรียงโดย สำเนียง เลื่อมใส, หน้า 4.

ท้าวมหาราช 4 พระองค์ ทรงยกพระนางไปพร้อมกับพระที่บรรทม พาเข้าไปยังป่าหิมพานต์ แล้วทรงวางลงบนพื้นศิลา (กว้างยาว) 60 โยชน์ ภายใต้อันตรังสูง 100 โยชน์ แล้วต่างก็ประทับยืนอยู่ ณ ส่วนข้างหนึ่ง ขณะนั้น พระเทวีทั้ง 4 ของท้าวมหาราช 4 พระองค์นั้น ก็เสด็จมาทรงนำพระนางไปยังสระอนโณดาต ให้พระนางโสทรจสรงพระวรกายเพื่อขจัดมลทินของมนุษย์ แล้วให้พระนางนุ่งห่มผ้าทิพย์ ให้ลูบไล้ด้วยเครื่องหอมทิพย์ ให้ประดับดอกไม้ทิพย์ ณ ที่ไม่ไกลจากนั้นมีภูเขเงินอยู่ลูกหนึ่ง ภายในภูเขเงินนั้นมีวิมานทอง จึงปูลาดพระที่บรรทมทิพย์โดยให้ทางด้านตะวันออกสูงขึ้นนิดหน่อยแล้วให้พระนางประทับบรรทมเหนือพระที่นั้น ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพญาช้างเผือกผู้ประเสริฐ ท่องเที่ยวไปในภูเขทองอีกลูกหนึ่งซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลภูเขเงินนั้น แล้วลงจากภูเขทองขึ้นไปบนภูเขเงินมาจากทิศเหนือ เอาจวงซึ่งมีสีเหมือนทองคำเงินจับดอกปทุมขาว บันลือโกญจนาทเข้ามาสู่วิมานทอง ทำปะทักษณ 3 รอบแล้วทำประหนึ่งชำแรกพระปรัศว์เมืองขวา (ของพระนาง) เข้าไปในพระครรภ์⁴³⁷

● **พระโพธิสัตว์ทรงประทับอยู่ในพระครรภ์ของพระมารดา**

ในขณะที่พระโพธิสัตว์ทรงประทับอยู่ในพระครรภ์ของพระนางมายา เหล่าท้าวมหาราชทั้ง 4 ก็ได้พากันมาถวายอารักขาในทิศทั้ง 4 และคอยอภิบาลพระโพธิสัตว์และพระมารดาเพื่อป้องกันไม่ให้มนุษย์หรืออมมนุษย์เบียดเบียน ดังปรากฏในนิทานกถาว่า “จำเดิมแต่พระโพธิสัตว์ถือปฏิสนธิอย่างนี้แล้ว ก็มีเทวบุตร 4 องค์ ถือพระขรรค์คอยเฝ้าอารักขา เพื่อป้องกันอุปัทวันตรายมิให้เกิดแก่พระโพธิสัตว์และพระมารดาของพระโพธิสัตว์”⁴³⁸ ลักษณะดังกล่าวก็กล่าวไว้ในมหาวัสตุเช่นเดียวกันว่า เหล่าอมมนุษย์ทั้งหลายจำนวนพันโกฏิทั้งเป็นพวกเทวดาในฉกามาพจรสวรรค์ อสุร ยักษ์ นาค รากษส ก็มาที่เมืองกบิลพัสดุ์ เพื่อมาอารักขาพระโพธิสัตว์จากสิ่งชั่วร้ายขณะอยู่ในครรภ์พระมารดา แม้ท้าวมหาราชทั้ง 4 ก็เข้าไปเฝ้ารักษาและดูแลพระโพธิสัตว์เช่นกัน “แม้ท้าวจตุโลกบาลก็ได้ทำการคุ้มครองรักษาแต่พระโลกนาถเพื่อไม่ให้คนที่มุ่งร้ายมาเบียดเบียนพระกุมารผู้ทำลายกำลังของมารชื่อนมจิ”⁴³⁹ ส่วนในลลิตวิสตระก็กล่าวในทำนองเดียวกันว่า ท้าวศักระผู้เป็นจอมเทวดาทั้งหลาย ท้าวมหาราชทั้ง 4 มหายักษ์เสนาบดี 28 ตระกูล และตระกูลยักษ์ที่ชื่อว่าคุหยกาธิบดีซึ่งอุปบัติจากวัชรปาณี ทวยเทพทั้งหลาย เมื่อทราบว่

⁴³⁷ พระพุทธโฆสเถระ, นิทานกถา พระพุทธประวัติตอนต้น: ฉบับพระพุทธโฆสเถระ, แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อยู่โพธิ์, หน้า 78-79.

⁴³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 80.

⁴³⁹ Mvu. 2.10

พระโพธิสัตว์อยู่ในพระครรภ์ของพระมารดา ต่างก็พากันมาประชุมติดตามอยู่เสมอ มีเทวดาผู้คอยรับใช้พระโพธิสัตว์ 4 องค์นามว่า อุตขลี สมุตขลี ฐวชวตี และประภาวตี เมื่อเทวดาเหล่านั้นทราบว่าจะพระโพธิสัตว์อยู่ในพระครรภ์ของพระมารดา ก็มาเฝ้ารักษาอยู่เสมอ⁴⁴⁰

ในลลิตวิสตระยังได้กล่าวเพิ่มเติมว่า เทวดาผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นฉกามาพจรทรงเนรมิตเรือนหรือวิมานที่มีความงดงามตามสวรรค์ชั้นของตนเพื่อเป็นที่ประทับของพระโพธิสัตว์ในขณะที่อยู่ในพระครรภ์ ท้าวมหาราชทั้ง 4 มีความประสงค์จะสร้างเรือนเหมือนเทวดาองค์อื่นๆ จึงได้เข้ามาทูลต่อพระเจ้าศุทโธทนะว่า “ข้าแต่พระทเวะ ขอพระองค์จงเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย เป็นผู้วางเฉย จงตั้งอยู่ในความสุข ข้าพเจ้าทั้งหลายนี้แหละ จะสร้างตำหนักให้พระโพธิสัตว์เอง” จากนั้น ท้าวศักระผู้เป็นใหญ่แก่เทวดาทั้งหลายได้เข้าไปหาพระเจ้าศุทโธทนะแล้วทูลว่า “วิมานของโลกบาลทั้ง 4 ด้อยไป วิมานชั้นดาวดึงส์ดีที่สุด”⁴⁴¹ เทวดาที่อยู่ในสวรรค์ชั้นสูงกว่า ต่างก็ตรัสว่าวิมานของเทวดาที่อยู่ในสวรรค์ชั้นต่ำกว่าด้อยกว่าของตน แม้พระราชาศุทโธทนะก็โปรดฯ ให้สร้างเรือนดีกว่าเรือนมนุษย์ แต่ไม่ดีเท่าวิมานทิพย์ของพวกเทวดา พระโพธิสัตว์ทรงแสดงให้พระนางมายาปรากฏพระองค์อยู่ในเรือนนั้นๆ ทั้งหมดด้วยอานุภาพแห่งมหาอุสุมมาธิ ในระหว่างที่พระโพธิสัตว์ประทับอยู่ในพระครรภ์จะทรงอยู่ทางเบื้องขวาในที่นั่งขัดสมาธิ เทวดาผู้เป็นใหญ่ทั้งหมดจึงเข้าใจว่า พระมารดาของพระโพธิสัตว์ประทับอยู่ในเรือนของตนไม่ใช่เรือนของผู้อื่น “พระโพธิสัตว์ประทับอยู่ในสมาธิด้วยมหาอุสุมมาธิอันเป็นอจินไตย ทรงเนรมิตแล้วซึ่งรูปเนรมิตให้อยู่ครบทุกเรือน ตามความประสงค์ของเทวดาทั้งหลาย และให้ครบตามปรารถนาของพระเจ้าแผ่นดินด้วย”⁴⁴²

● พระประสูติกาลของพระโพธิสัตว์

ในลลิตวิสตระกล่าวถึง ท้าวมหาราชทั้ง 4 ทรงช่วยชักรถที่พระนางมายาใช้เสด็จไปอุทยานลุมพินี⁴⁴³ ในมหาวิสตักกล่าวว่า ก่อนที่พระโพธิสัตว์จะประสูติ เหล่าเทพกัญญาและโลกบาล ต่างก็มาเฝ้าเพื่อคอยช่วยเหลือพระมารดา “ครั้งนั้น ท้าวจตุโลกบาลผู้มีเครื่องประดับมวยผมอันเป็นทิพย์ พร้อมด้วยบริวารได้มาประชุมกันอย่างรวดเร็ว และเข้าไปเฝ้าพระเทวีทางด้านขวา”⁴⁴⁴ เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติออกมาจากพระปรีศร์ของพระมารดาแล้ว คัมภีร์พุทธประวัติส่วนใหญ่ กล่าวตรงกันพระโพธิสัตว์ไม่ได้ลงประทับยืนบนพื้นในทันที แต่มีเทวดามาคอยรองรับพระองค์ไว้ ในนิทานกถา⁴⁴⁵ กล่าวว่า วันที่ที่พระโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์ยังมีทันถึงพื้นดิน

⁴⁴⁰ LV. 50

⁴⁴¹ LV. 45-46

⁴⁴² LV. 47

⁴⁴³ LV. 60

⁴⁴⁴ Mvu. 2.20

⁴⁴⁵ พระพุทธโฆสเถระ, นิทานกถา พระพุทธประวัติตอนต้น: ฉบับพระพุทธโฆสเถระ, แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อยู่โพธิ์, หน้า 81-82.

ท้าวมหาพรหมผู้มีจิตบริสุทธิ์ 4 องค์ ก็เอาตาข่ายทองมารองรับ และกล่าวถวายพระพรแก่พระราชมารดา “ท้าวมหาพรหมผู้มีจิตบริสุทธิ์ 4 องค์ ก็นำเอาตาข่ายทองมาถึง จึงเอาตาข่ายทองนั้นรองรับพระโพธิสัตว์ไว้ แล้ววางลงตรงพระพักตร์ของพระมารดา พนางทูลว่า ข้าแต่พระเทวี ขอพระองค์ทรงสำราญพระทัยเถิด พระโอรสผู้มีศักดิ์ใหญ่ของพระองค์เสด็จอุบัติแล้ว” เรื่องนี้ตรงกับกฎกรรมตาของพระโพธิสัตว์ในมหาปทานสูตร ความว่า “มีกฎกรรมตาตั้งนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมตามีอยู่ดังนี้ ในเวลาที่พระโพธิสัตว์เสด็จออกจากพระครรภ์พระมารดาและยังไม่ทันถึงแผ่นดิน เทวบุตร 4 องค์ประคองรับพระโพธิสัตว์นั้นแล้ววางไว้เบื้องหน้าพระมารดา กราบทูลว่า ขอจงมีพระทัยยินดีเถิดพระเทวี พระโอรสของพระองค์ที่เกิดมีศักดิ์ใหญ่ นี้เป็นกรรมตาในเรื่องนี้”⁴⁴⁶ เมื่อพรหมทั้งหลายรับพระโพธิสัตว์ไว้ด้วยตาข่ายทองแล้ว ท้าวมหาพรหมทั้ง 4 ก็ทรงรับพระโพธิสัตว์นั้นต่อจากหัตถ์ของพรหมด้วยแผ่นหนังเสือที่มีสัมผัสสบายซึ่งชาวโลกยกย่องว่าเป็นมงคล แล้วมนุษย์ทั้งหลายจึงรับจากพระหัตถ์ของท้าวมหาพรหมทั้ง 4 นั้นด้วยจุมพฏ (เบาะ, หมอน)⁴⁴⁷ ทำด้วยทุกลัพพัศตร์ (ผ้าอย่างดีที่จากเปลือกไม้)⁴⁴⁸ ครั้นพ้นจากมือของมนุษย์ทั้งหลายแล้ว พระโพธิสัตว์เสด็จประทับยืนเหนือพื้นปฐพี จะเห็นได้ว่า เทวดามหาพรหมเหล่านี้ก็ได้มาคอยรับพระวรกายของพระโพธิสัตว์โดยไม่ให้ตกถึงพื้นดินเลย

ส่วนในลลิตวิสตระกล่าวถึงเทวดาเพียง 2 องค์ที่มาคอยรับพระโพธิสัตว์ได้แก่ พระอินทร์ และสหปติพรหม โดยใช้อวัยวะใหญ่ๆ ทุกส่วนแทนตาข่ายทองมารองรับพระโพธิสัตว์ และไม่ได้อีกกล่าวถวายพระพรแก่พระราชมารดา “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในสมัยนั้นแล องค์อินทร์ผู้เป็นใหญ่แก่เทวดาทั้งหลายและสหปติพรหม ได้มายืนอยู่เบื้องหน้า ทั้ง 2 องค์ผู้เกิดความเคารพ (พระโพธิสัตว์) อย่างยิ่ง ผู้มีสติสัมปชัญญะ ช่วยกันรับพระโพธิสัตว์ซึ่งอยู่ภายในผ้ากาสีทิพย์ด้วยอวัยวะใหญ่ๆ ทุกส่วน”⁴⁴⁹ เนื้อความตรงส่วนนี้จึงไม่ตรงกับเนื้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ของฝ่ายเถรวาทบาลี เมื่อพระองค์กำลังหย่อนพระบาทเพื่อประทับยืนบนแผ่นดินก็มีดอกบัวผุดขึ้นมารองรับพระบาทไว้ทันที พญานาค 2 ตัวคือ นันทะและอุปนันทะก็เนรมิตท่อน้ำเย็นกับน้ำร้อนสำหรับสนานพระโพธิสัตว์ ท้าวศักระ พรหม ท้าวโลกบาลที่มาก่อน และเทวบุตร จำนวนมากก็มาช่วยสรองสนานด้วยน้ำหอมต่างๆ และไปรยปรายด้วยดอกไม้ ดังข้อความว่า

แม้ท้าวศักระ พรหม โลกบาล และเทวดาองค์อื่นๆ เป็นผู้มี
จิตใจ ปิติยินดีได้มายืนประนมมืออยู่ข้างๆ พระโพธิสัตว์ผู้เป็นบุรุษ
ประดุจราชสีห์ ผู้มีศีลอันบริสุทธิ์ ผู้ (ช้าแรก) พระครรภ์ออกมาแล้ว

⁴⁴⁶ ที. มหา. 10/23

⁴⁴⁷ PTSD., p. 270.

⁴⁴⁸ Ibid., p. 324.

⁴⁴⁹ LV. 61

พระองค์มีพรตอันบริสุทธิ์ประหนึ่งสุวรรณบรรพต เสด็จออกมาแล้ว
เป็นผู้นำ (ชาวโลก)

พรหมสูงสุด องค์ศักระผู้สูงสุดกว่าเทวดาทั้งหลาย ยืนอยู่ใน
พื้นฟ้า สรงสนานองค์พระนาคด้วยน้ำหอมสะอาด งาม และใส แม้
นาคราช (ผู้สถิตอยู่ในอากาศ ปล่อยแล้ว) กระแสน้ำอันวิเศษทั้ง 2
คือ น้ำเย็นและน้ำร้อน เทวดาตั้งแสนก็สรงสนานพระนาคด้วยน้ำที่
มีกลิ่นหอม

โลกบาลทั้ง 4 รีบเข้าไปรับด้วยแขนอันงาม พื้นแผ่นดินนี้
ย่อมสิ้นสะเทือนเคลื่อนไหวอยู่ไปมา⁴⁵⁰

ในมหาวัสตุมิได้กล่าวถึงการรับพระกุมารโดยเทวดา แต่กล่าวถึงถึงการ
เสด็จดำเนิน 7 ก้าวบนพื้นดินของพระโพธิสัตว์เลย เนื่องจากทรงเมื่อยล้าจากการประทับในครรภ์
พระมารดา และทำวจตุโลกบาลก็ทรงคอยประคองด้วยวงแขน “ครั้นเมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จดำเนิน
ไปบนพื้นดิน 7 ก้าว หมู่เทวดาก็พากันเหาะลงมา พระมุนีอันท้าวโลกบาลทั้งหลายประคองไว้
ด้วยวงแขนโดยพลัน”⁴⁵¹

แม้ว่าท้าวมหาราชจะปรากฏบทบาทต่างช่วงเวลากัน แต่ก็แสดงให้เห็นถึง
กฎธรรมดาของพระโพธิสัตว์ที่เทวดาจะได้สัมผัสพระโพธิสัตว์ก่อนมนุษย์เสมอ ดังปรากฏใน
ลลิตวิสูตรว่า “มนุษย์ใด ๆ ไม่ได้อุ้มพระโพธิสัตว์เลย เพราะเทวดาอุ้มพระโพธิสัตว์ก่อน”⁴⁵²
ในมหาวัสตุกล่าวไว้ว่า “ขณะพระสुकตประสูติออกมา เทวดาได้รองรับพระชินเจ้าไว้ก่อน ต่อมาพวก
มนุษย์จึงโอบอุ้มพระชินเจ้าผู้ไม่มีใครประเสริฐยิ่งกว่าไว้ในอ้อมแขน”⁴⁵³ และในมหาปทานสูตรว่า
“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมดามีอยู่ดังนี้ ในเวลาที่พระโพธิสัตว์เสด็จออกจากพระครรภ์พระมารดา
พวกเทวดารับก่อน พวกมนุษย์รับทีหลัง ข้อนี้เป็นธรรมดาในเรื่องนี้”⁴⁵⁴

- **การนำพระโพธิสัตว์ไปนมัสการสังคตศีลพิธีประจำเมือง**

ในมหาวัสตุกล่าวไว้ว่า ท้าวจตุโลกบาลจะเป็นผู้แบกพระสีวิกาของ
พระโพธิสัตว์ที่ปังกรจากอุทยานเมืองปัทมวันไปสู่มืองที่ปวดี เพื่อนำไปไหว้เทพบาทของเทพธิดา
องค์หนึ่งด้วยขบวนเสด็จอันยิ่งใหญ่ ดังข้อความว่า “พวกเรา (ท้าวจตุโลกบาล) จักแบกหาม
พระโพธิสัตว์ผู้เป็นสัตว์ประเสริฐพร้อมกับพระนางสุทীปาเทวีและแม่นมของพระองค์”⁴⁵⁵ และ

⁴⁵⁰ LV. 66-67

⁴⁵¹ Mvu. 2.21

⁴⁵² LV. 61

⁴⁵³ Mvu. 2.22

⁴⁵⁴ ที่ มหา. 10/22

⁴⁵⁵ Mvu. 1.223

สุดท้ายเทพธิดานั้นก็ไม่อาจรับไหวจากพระโพธิสัตว์ที่ปังกรได้เพราะ “ถ้าพระกุมารนี้ทำการน้อมมาไหว้บุคคลอื่น ศีรษะของผู้นั้นก็จะต้องแตกเป็น 7 เลี่ยงอย่างแน่นอน”⁴⁵⁶

ในคัมภีร์ของฝ่ายเถรวาทบาลีไม่ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในลักษณะนี้ แต่กล่าวแต่เพียงว่าภาพเทวดาบสได้เข้าไปยังพระราชนิเวศน์ของพระเจ้าสุทโธทนะ พระราชาจึงให้นำพระกุมารซึ่งประดับตกแต่งพระองค์แล้วเข้ามา แล้วนำเข้าไปเพื่อจะให้ไหว้พระดาบส ทำของพระโพธิสัตว์ก็หันกลับไปประดิษฐานอยู่ ณ มวยผมของพระดาบส เพราะว่าไม่มีบุคคลอื่นที่เรียกได้ว่าเป็นผู้ซึ่งพระโพธิสัตว์จะควรกราบไหว้ในอัตตภาพนั้น ถ้าคนทั้งหลายไม่รู้วางพระเศียรของพระโพธิสัตว์ไว้ ณ ที่ใกล้เท้าของพระดาบสศีรษะของพระดาบสจะพึงแตกเป็น 7 เลี่ยง พระดาบสคิดว่า “มิควรที่ข้าพเจ้าจะทำตนเองให้พินาศ” จึงลุกขึ้นจากอาสนะแล้วประคองอัญชลีเคารพพระโพธิสัตว์ พระราชาทรงเห็นความอัศจรรย์นั้นจึงทรงไหว้พระโอรัสของตน⁴⁵⁷

- การเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์

พุทธประวัติในตอนี้ คัมภีร์ทุกฉบับแสดงให้เห็นว่าเหล่าเทพเทวดาต่างคอยให้ความช่วยเหลือเจ้าชายสิทธัตถะอย่างเต็มที่ อาทิ ในลลิตวิสตระ ท้าวโลกบาลยังมีส่วนช่วยเตือนให้พระโพธิสัตว์ออกบวช ด้วยเทวดาทิ้งปวงเป็นห่วงกลัวว่าพระโพธิสัตว์ยังหลงติดอยู่ในกามสุขไม่ออกแสวงหาหนทางดับทุกข์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า “พวกเทวดา นาค ยักษ์ คนธรรพ์ อสูร ครุฑ กิณร มโหระคะ (งูใหญ่) ท้าวศักระ (อินทร์) พรหม โลกบาลทั้งหลายต่างปรวิตกว่า พระกุมารจะหลงติดอยู่ในกามสุข แล้วไม่เสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์จึงหาทางเตือนพระกุมาร โดยแทรกคำเตือนนั้นมาในเสียงดนตรี”⁴⁵⁸ ในลลิตวิสตระยังกล่าวอีกว่าก่อนที่โพธิสัตว์จะเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์โลกบาลก็มีความคิดที่จะถวายบาตรแต่พระพุทธเจ้าอยู่แล้ว “โลกบาลทั้ง 4 พร้อมกองทัพเหล่านั้น คอยจ้องดูพระองค์ด้วยคิดว่าจะถวายบาตร 4 ใบแก่พระองค์ ผู้ตรัสรู้แล้วที่ต้นโพธิ์”⁴⁵⁹

ในลลิตวิสตระยังกล่าวถึงการที่ท้าวจตุโลกบาลได้เรียกประชุมเหล่าบริวารเพื่อเตรียมการถวายความสะดวกแก่พระโพธิสัตว์ในการเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ ความว่า “ลำดับนั้นแล ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย มหายักษ์เสนาบดี 28 ตนซึ่งมีปาณจิกยักษเสนาบดีเป็นหัวหน้าและบุตรทั้ง 500 ตนของนางยักษินีหาริตี ได้ประชุมกันในที่แห่งหนึ่ง ได้พิจารณา คิดแล้วอย่างนี้ว่า ตูก่อนท่านผู้ควรเคารพ วันนี้พระโพธิสัตว์จะเสด็จภิเนษกรมณ์ ความปรารถนาอันท่านทั้งหลาย

⁴⁵⁶ Mvu. 1.223

⁴⁵⁷ พระพุทธโฆสเถระ, นิทานกถา พระพุทธประวัติตอนต้น: ฉบับพระพุทธโฆสเถระ, แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อยู่โพธิ์, หน้า 84.

⁴⁵⁸ ดูเพิ่มเติมใน คัมภีร์ลลิตวิสตระ: พระพุทธประวัติฝ่ายมหายาน, แปลโดย แสง มนวิฑูร (พระนคร: กรมศิลปากร, 2512), หน้า 657-688.

⁴⁵⁹ LV. 134.

ฟังจะชวนชวายุในการกระทำบูชาพระโพธิสัตว์ผู้นั้น”⁴⁶⁰ และทำวมหาราชทั้ง 4 ได้เข้าไปยังราชธานีอลกวัตติ เรียกที่ประชุมยักษ์หมู่ใหญ่นั้นมาว่า “ดูกรท่านผู้ควรเคารพทั้งหลาย วันนี้พระโพธิสัตว์จะเสด็จอภิเนษกรมณ์ พวกท่านทั้งหลาย จะต้องรองรับเท้าม้าตัวประเสริฐของพระโพธิสัตว์ซึ่งจะฟังเสด็จอภิเนษกรมณ์”⁴⁶¹ และท้าวไวศรณะกล่าวแก่ยักษ์ว่า “ข้าพเจ้าจะออกหน้า และพวกท่าน (ยักษ์) จงแบกม้าไปในการเสด็จอภิเนษกรมณ์ของพระโพธิสัตว์ เราจะสะสมบุญได้มาก”⁴⁶²

ครั้นถึงเวลาเสด็จออกอภิเนษกรมณ์ เหล่าเทพทั้งหลายก็เตรียมการอำนวยความสะดวกแก่พระโพธิสัตว์อย่างเต็มที่เช่นกัน เทวดายังบันดาลให้ทั้งเมืองหลับไหล ชาววังโดยเฉพาเสาวงามที่คอยเฝ้าปรนนิบัติเจ้าชายสิทธัตถะต่างหลับไปด้วยท่าทางไม่ชวนมองและมีอาการแปลกๆ⁴⁶³ พระโพธิสัตว์มีพระทัยน้อมไปในการบรรพชาและตัดสินใจเสด็จออกบรรพชาในคืนนั้น พระองค์รับสั่งให้นายฉันทกะอำมาตย์ไปเตรียมม้ากัณฐกะ (Skt. Kanthaka; P. Kanthaka) เพื่อใช้เป็นพาหนะในการเสด็จออกจากพระนคร ในขณะนั้นเอง ท้าวจตุโลกบาลได้ยินพระวาจของพระโพธิสัตว์ จึงเสด็จออกจากวิมานของตนๆ พร้อมกับเหล่าบริวาร มายังมหานครกบิลพัสดุ์เพื่อกระทำการบูชาพระโพธิสัตว์

ในบรรดาเทพโลกบาลเหล่านั้น ท้าวธฤตราชกุมารมหาราช ผู้เป็นใหญ่ของคณธรรพ์มาทางทิศตะวันออก พร้อมด้วยคณธรรพ์หลายหมื่นแสนโกฏิ...ครั้นมาถึงแล้วก็กระทำประทักษิณมหานครกบิลพัสดุ์แล้ว นมัสการพระโพธิสัตว์ อาศัวยืนอยู่ ณ ทิศตะวันออกตามทางที่มา ท้าววิรุฒกมหาราช มาทางทิศใต้ พร้อมด้วยกุมภภัณฑ์หลายหมื่นแสนโกฏิ...ครั้นมาถึงแล้วก็กระทำประทักษิณมหานครกบิลพัสดุ์แล้ว นมัสการพระโพธิสัตว์ อาศัวยืนอยู่ ณ ทิศใต้ตามทางที่มานั้นเอง ท้าววิรูปากษมหาราช มาทางทิศตะวันตกพร้อมนาคหลายหมื่นแสนโกฏิ...ครั้นมาถึงแล้ว ก็กระทำประทักษิณมหานครกบิลพัสดุ์แล้ว นมัสการพระโพธิสัตว์อาศัวยืนอยู่ ณ ทิศตะวันตกตามทางที่มานั้นเอง ท้าวกุเวรมหาราช มาทางทิศเหนือ พร้อมด้วยยักษ์หลายหมื่นแสนโกฏิ...ครั้นมาถึงแล้วก็กระทำประทักษิณมหานครกบิลพัสดุ์แล้ว นมัสการพระโพธิสัตว์ อาศัวยืนอยู่ ณ ทิศเหนือตามทางที่มานั้นเอง⁴⁶⁴

⁴⁶⁰ LV. 146-147

⁴⁶¹ LV. 147

⁴⁶² LV. 147

⁴⁶³ Bct. 51-54, 148-150; Mvu. 1.155, 2.159

⁴⁶⁴ LV. 157

ในขณะที่พระโพธิสัตว์เสด็จขึ้นหลังม้าเกิดแผ่นดินไหวไปทั่วด้วยวิการ 6 โดยมีเทวดากลุ่มหนึ่งช่วยรับเท้าม้าไว้ เพื่อไม่ให้เกิดเสียงดังและช่วยให้เดินทางได้รวดเร็วขึ้น ในวรรณคดีพุทธศาสนาฝ่ายต่างๆ ได้แสดงรายละเอียดในเรื่องกลุ่มของเทวดาที่รับเท้าม้ากัณฐกะไว้ต่างกัน ในลิลิตวิสูตรกล่าวว่าโลกบาลทำหน้าที่ประคองพระโพธิสัตว์ไว้บนม้ากัณฐกะ ดังข้อความว่า “ในกาลใด พระโพธิสัตว์ทรงลุกขึ้นจากพระแท่นบรรทม แผ่นดินทั้งหมดก็สั่นไหวด้วยวิการทั้ง 6 เสด็จขึ้นทรงพญาม้าตัวที่ดีที่สุดนั้นซึ่งงามเหมือนจันทร์กลมเต็มดวง **โลกบาลมีมือที่บริสุทธิ์ผุดผ่องเหมือนดอกบัวบริสุทธิ์ วาง(พระโพธิสัตว์) ลงบนม้าม้ามีศักดิ์สูงสุด และ (ทวยเทพ) ทั้ง 2 คือ ท้าวศักระและพระพรหม ย่อมปรากฏอยู่เบื้องหน้า (พระโพธิสัตว์) (ชื่อว่า) นี้ คือทาง**”⁴⁶⁵ แต่ข้อความอีกตอนหนึ่งกลับกล่าวว่า “ประตูยন্ত্রอันท้าวศักระเปิดแล้ว **โลกบาลทั้ง 4 รongรับกับเท้าม้า ครั้นเมื่อ (พระโพธิสัตว์) ทรงขึ้นม้าม้าตัวกล้า มหาโลกธาตุ 3,000 สั่นไหวแล้วทางอันกว้างใหญ่ในนภากาศใด ด้วยทางนั้น พระองค์ก็เสด็จไป**”⁴⁶⁶ จะเห็นได้ว่า ในตอนนี้อ้าวจตุโลกบาลกลายเป็นผู้รองรับเท้าม้า ซึ่งขัดแย้งกับตอนแรกทีกล่าวว่าท้าวไวศรณะเป็นผู้ส่งให้ยักษ์รองรับเท้าของม้ากัณฐกะ

ในมหาวิสูตรกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า ท้าวโลกบาลได้ใช้มือรองรับเท้าทั้ง 4 ของม้ากัณฐกะ “ฝ่ายจตุโลกบาลผู้สวมมงกุฎอันแวววาวและคล้องพวงมาลัยอันสวยงามได้เหยียดมือที่ปรากฏเหมือนดอกบัวแดงรองรับเท้าทั้ง 4 ของม้ากัณฐกะ”⁴⁶⁷ ในขณะที่พุทธจริตก็กล่าวถึงรายละเอียดในตอนดังกล่าวแตกต่างออกไปตามแต่ละสำนวน กล่าวคือ พุทธจริตฉบับภาษาจีนชื่อ Fo-Sho-Hing-Tsan-King* ใน The Sacred Books of the East กล่าวถึง เทวดา 4 องค์รองรับกับม้ากัณฐกะไว้ เพื่อปกปิดเสียงให้มีเสียงดัง⁴⁶⁸ แต่ไม่ได้กล่าวว่า เป็นยักษ์หรือท้าวจตุโลกบาล

⁴⁶⁵ LV. 158

⁴⁶⁶ LV. 168

⁴⁶⁷ Mvu. 1.157; Mvu. 2.161

* คัมภีร์ Fo-Sho-Hing-Tsan-King พระธรรมรักษ์แปลจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาจีนเมื่อ ค.ศ. 420 และ Samuel Beal ได้ถ่ายทอดเป็นภาษาอังกฤษอีกต่อหนึ่งและพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ. 1883 รวมอยู่ในหนังสือชุด The Sacred Books of the East เล่มที่ 19 ในภาคผนวกของหนังสือดังกล่าว Beal ได้เทียบพุทธจริตกับคำแปลภาษาจีนไว้ แสดงให้เห็นว่า พระธรรมรักษ์ได้แปลพุทธจริตจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาจีนโดยใช้วิธีแปลโดยพยัญชนะ คือแปลแบบรักษาโครงภาษาของภาษาต้นฉบับไว้ อ้างถึงใน อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, “ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น,” หน้า 65-66.

⁴⁶⁸ ต้นฉบับภาษาอังกฤษว่า: “Four spirits (devas) accompanying him, held up his feet, heedfully concealing his advance, silently and without noise.” quoted in **The Fo-Sho-Hing-Tsan-King A Life of Buddha by Asvaghosha Bodhisattva (The Sacred Books of the East Vol. 19)**. Translated from Sanskrit into Chinese by Dhatmaraksha, and from Chinese into English by Samuel Beal (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1968), pp. 57-58. และต้นฉบับภาษาอังกฤษว่า: “Controlled and without exertion, with bated breath it did not neigh. Four spirits came and held up its feet, in secret, silently, without a sound. The heavy gates and their firm bolts were opened by the celestial spirits themselves” quoted in

ส่วนพุทธจรีตที่แปลจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาอังกฤษสำนวนของ E. H. Johnston* แปลว่า “จากนั้น **ยักษ์ทั้งหลายเมื่อไปรยแล้วซึ่งดอกบัวทั้งหลายด้วยท่อนแขนประดับด้วยกำไลทอง ประหนึ่งดอกบัว น้อมกายลงมา ยกขึ้นแล้วซึ่งกีบม้าของพระกุมารผู้นั้นด้วยปลายนิ้วที่ส่นระริก**”⁴⁶⁹

ในพุทธประวัติของฝ่ายเถรวาทบาลี มิได้กล่าวว่ามีผู้ยกกีบเท้าม้า ก้นถกะ กล่าวไว้แต่เพียงว่า

เทวดาทั้งหลายจึงกันเสียงคำรณรงค์ของพญาม้าก้นถกะนั้นไว้ โดยวิธีการที่มีให้ใครๆ ได้ยินเสียง ด้วยอานุภาพของตน ในกาลครั้งนั้น บรรดาทวยเทพทั้งหลายได้เชิญคอบเพลิงนำไปข้างหน้า พระโพธิสัตว์ 60,000 ดวง ตามไปข้างหลัง 60,000 ดวง ไปข้างขวา 60,000 ข้างซ้าย 60,000 เทวดาอีกพวกหนึ่งเชิญคอบเพลิงนับไม่ถ้วน อยู่ที่ขอบปากจักรวาล และเทวดาอีกพวกหนึ่งกับทั้งพวกนาคและบรรณเป็นต้น ติดตามบูชา (พระโพธิสัตว์) ด้วยเครื่องหอม ด้วยดอกไม้ ด้วยจุกและด้วยรูป ตลอดจนทั่วท้องฟ้า (ในขณะนั้น) ปานประหนึ่งว่าเป็นเวลาที่เมฆทำให้ฝนลูกเห็บล้วนแล้วด้วยดอกปาริชาติและดอกมณฑารพตกลงมา ทิวสัจคีตทั้งหลายบันลือลั่นดุริยดนตรี 69,000 ก็ระโคมเสียงก็กก้องไปรอบๆ ดำเนินไปคล้ายกับเวลาที่เมฆคะนองในท้องมหาสมุทร และเป็นประดุจกาลเวลาที่สมุทรสาครส่งเสียงครื้นครั่นในท้องเขายุกนธร⁴⁷⁰

เหตุที่ม้าก้นถกะไม่สามารถเดินทางไปได้อย่างรวดเร็ว เพราะ “พญาม้าก้นถกะต้องถ่อร่างบุกดงขั้วเครื่องหอมและดอกไม้ที่พวกเทวดา นาคและครุฑ ผู้สถิตย์อยู่ในอากาศ แล้วไปรยปรายลงมา (บนพื้นดิน) ปกคลุมไว้สูงถึงช่วงเขาคอนบน จึง(ทำให้)วิ่งช้าไปมาก เพราะฉะนั้น จึงเดินทางมาได้เพียง 30 โยชน์เท่านั้น”⁴⁷¹

Buddhacarita in Praise of Buddha's Acts (Taishō Vol. 4, No. 192), Translated from the Chinese by Charles Willemsen (Berkeley: Numata Centre for Buddhist Translation and Research, 2009), p. 38.

* E. H. Johnston แปลพุทธจรีตสรรคที่ 1-14 จากฉบับภาษาสันสกฤตที่เขาตรวจชำระและพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ. 1936 ส่วนฉบับที่ตีพิมพ์ตั้งแต่ปี ค.ศ. 1984 เป็นต้นมาได้เพิ่มภาคผนวกคำแปลตั้งแต่สรรคที่ 15-28 เข้ามา คำแปล 14 สรรคหลังนี้ E. H. Johnston แปลมาจากพุทธจรีตฉบับภาษาธิเบตและจีน อ้างถึงในอนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, “ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น,” หน้า 66.

⁴⁶⁹ Bct. 57

⁴⁷⁰ พระพุทธโฆสเถระ, นิทานกถา พระพุทธประวัติตอนต้น: ฉบับพระพุทธโฆสเถระ, แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อัญโญ, หน้า 97.

⁴⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 98.

อย่างไรก็ตามแม้ในแต่ละคัมภีร์จะกล่าวถึงผู้ที่คอยรองรับขาของม้าไว้แตกต่างกันแต่ก็มีจุดประสงค์เดียวกัน คือ เป็นผู้ช่วยเหลือและอำนวยความสะดวกให้พระโพธิสัตว์สามารถออกมหาภิเนษกรรมณได้สำเร็จตั้งพระปณิธาน

● การเสวยวิมุตติสุข

ภายหลังการตรัสรู้มีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นหลายอย่าง ซึ่งคัมภีร์ฉบับต่างๆ ได้บรรยายรายละเอียดไว้แตกต่างกัน แต่ประเด็นหนึ่งที่กล่าวไว้ตรงกันก็คือการระบุว่าพระพุทธเจ้าทรงใช้เวลาส่วนใหญ่ไปกับการพิจารณาพระธรรมซึ่งเรียกได้ว่าเป็นการเสวยวิมุตติสุขหรือการได้รับความสุขจากการหลุดพ้น

ในวินัยปิฎก มหาวรรค ของฝ่ายเถรวาทบาลี⁴⁷² ได้กล่าวถึงเหตุการณ์หลังจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ๆ ว่ามีพ่อค้า 2 คน ชื่อตปุสสะและภัลลิกะซึ่งมาจากอูกกชนบทกำลังเดินทางผ่านตำบลอุรุเวลา พ่อค้าทั้ง 2 ได้เข้าเฝ้าพระพุทธองค์และทูลว่าท่านทั้ง 2 มีความประสงค์จะถวายอาหาร เมื่อพระพุทธองค์จะทรงรับอาหารจากพ่อค้าทั้ง 2 พระพุทธองค์ทรงคำนึงว่า ในขณะที่พระองค์ไม่มีบาตร และเมื่อพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่เคยรับอาหารด้วยพระหัตถ์ พระองค์จะรับอาหารเหล่านี้ได้อย่างไร ดังข้อความว่า “ขณะนั้น พระผู้มีพระภาคได้ทรงปริวิตกว่า พระตถาคตทั้งหลาย ไม่รับวัตถุด้วยมือ เราจะพึงรับมธุปินทิกาด้วยอะไรหนอ”⁴⁷³ ในคัมภีร์วินัยของมูลสารวาสติวาทีน ก็ปรากฏเรื่องในทำนองเดียวกันว่าพระพุทธเจ้าทรงคำนึงว่าพระพุทธเจ้าในอดีตไม่เคยรับอาหารด้วยพระหัตถ์⁴⁷⁴ ในมหาวัสตุ พุทธองค์ทรงคำนึงว่าจะทรงรับอาหารด้วยมือหรือด้วยบาตร⁴⁷⁵ และลลิตวิสระทรงคำนึงถึงว่า “การที่ตถาคตรับบิณฑบาตด้วยมือทั้ง 2 นี้ไม่ดีเลย พระตถาคตผู้เป็นพระสัมมยสัมพุทธครั้งก่อนๆ ท่านรับด้วยอะไร แล้วตถาคตก็ทราบที่ท่านรับด้วยบาตร”⁴⁷⁶ อย่างไรก็ตาม ในนิทานกถาของเถรวาทบาลีได้เพิ่มรายละเอียดว่าบาตรของพระพุทธเจ้านั้นหายไปก่อนรับข้าวมธุปายาสจากนางสุชาดา อันที่จริงแล้วพระพุทธเจ้าทรงได้รับการถวายบาตรจากมหาพรหมผู้มีนามว่ามฏิการะซึ่งเป็นพระสหายเก่ามาแต่ในสมัยพระพุทธกัสสปะ ตั้งแต่วันที่เสด็จออกมหาภิเนษกรรมแล้ว “มฏิการะได้นำเอาสมณบริขารไปถวายจึงนำเอาบริขารของภิกษุผู้บำเพ็ญโยคะ 8 อย่าง คือ ไตรจีวร 3 บาตร มีดโกน เข็ม ผ้าประคตเอว ทั้งผ้ากรองน้ำ รวมเป็น 8 อย่าง แล้วนำไปถวาย”⁴⁷⁷ และวันที่พระองค์ทรงรับข้าวมธุปายาสจากนางสุชาดา ก็กล่าวไว้เช่นกันว่า “บาตรดินที่มฏิการะมหาพรหมถวายไว้ หายจากพระโพธิสัตว์ไป

⁴⁷² วินย.มหา. 4/6

⁴⁷³ วินย.มหา. 4/6

⁴⁷⁴ SBV. 1.123

⁴⁷⁵ Mvu 3.304

⁴⁷⁶ LV. 277

⁴⁷⁷ พระพุทธโฆสเถระ, นิทานกถา พระพุทธประวัติตอนต้น: ฉบับพระพุทธโฆสเถระ, แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อยู่โพธิ์, หน้า 99-100.

ตลอดเวลาจนถึงบัดนี้ ไม่เห็นในขณะนั้น เมื่อไม่เห็นบาตร พระโพธิสัตว์ก็ทรงยื่นพระหัตถ์ขวา ออกไปรับน้ำ นางสุชาดาก็วางข้าวปายาสกับทั้งถาดทองลงบนพระหัตถ์ของพระมหาบุรุษ⁴⁷⁸ เมื่อถึงวันที่จะต้องรับอาหารจากพ่อค้าทั้ง 2 ก็ทรงดำริว่า “เพราะเหตุที่บาตรได้หายไปเสียแล้ว ตั้งแต่ในวันรับข้าวปายาส (ของนางสุชาดา) นั้นเอง พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงพระดำริว่า พระตถาคตทั้งหลายไม่ทรงรับในพระหัตถ์เลย เราควรรับอย่างไรดีหนอ”⁴⁷⁹

เมื่อท้าวจตุโลกบาลทราบพระปริวิตกของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้นำ บาตร 4 ใบมาถวายแต่พระพุทธรองค์ ในวรรณคดีพุทธศาสนาแต่ละนิกายกล่าวถึงรายละเอียดของ เหตุการณ์นี้ไว้แตกต่างกัน ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค กล่าวว่า “ท้าวมหาราชทั้ง 4 องค์ทรงทราบ พระปริวิตกแห่งจิตของพระผู้มีพระภาค ด้วยใจของตนแล้ว เสด็จมาจาก 4 ทิศ ทรงนำบาตรที่สำเร็จ ด้วยศิลา 4 ใบเข้าไปถวายพระผู้มี พระภาค กราบทูลว่า ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงรับ มรุษิณทิกา ด้วยบาตรนี้” ท้าวจตุโลกบาลได้ถวายบาตร 4 ใบแต่พระพุทธรองค์ แต่ยังไม่ปรากฏ “การรวม บาตร”⁴⁸⁰ การรวมบาตรปรากฏครั้งแรกในคัมภีร์วินัยของมูลสารวาสติวาทีน⁴⁸¹ ซึ่งต่อมาจะส่ง อิทธิพลให้กับคัมภีร์ที่แต่งขึ้นภายหลังเกือบทุกเล่ม

ต่อมาการถวายบาตรนั้นเพิ่มจำนวนมากขึ้น กล่าวคือ ท้าวจตุโลกบาลได้ พยายามถวายบาตรที่ทำจากโลหะมีค่า แต่พุทธรองค์ก็ทรงปฏิเสธ เนื่องจากบาตรที่ทำจากโลหะมี ค่าไม่สมควรจะเป็นของใช้สำหรับนักบวช ท้าวจตุโลกบาลจึงได้ถวายบาตรที่ทำจากศิลา พระพุทธรองค์ทรงรับและรวมบาตรเป็นใบเดียว เรื่องดังกล่าวปรากฏในมหาวัสตุและลลิตวิสตระ

ในมหาวัสตุ เมื่อจตุโลกบาลทราบถึงพุทธรปริวิตกนี้จึงเข้าเฝ้าและถวาย บาตรที่ทำจากทองคำ 4 ใบ (catvāri suvarṇapātrāṇi) อย่างไรก็ตามเนื่องจากทองคำเป็นสิ่งมีค่า ไม่สมควรที่จะเป็นของใช้ของนักบวชพระพุทธรองค์จึงทรงปฏิเสธ⁴⁸² แม้จตุโลกบาลจะถวายบาตรที่ ทำจากสิ่งของมีค่าอื่น ๆ เช่น บาตรเงิน บาตรไข่มุก บาตรแก้วไพฑูรย์ บาตรแก้วผลึก บาตรแก้วประพาฬ บาตรทับทิม แต่พระพุทธรองค์ก็ไม่ทรงรับเลย สุดท้ายจตุโลกบาลได้ถวายบาตร ศิลา 4 ใบ พระองค์จึงทรงรับและรวมบาตรทั้ง 4 ให้กลายเป็นใบเดียวด้วยการกดด้วยนิ้วโป้ง⁴⁸³

ในลลิตวิสตระ⁴⁸⁴ กล่าวในทำนองเดียวกันว่า ท้าวมหาราชทั้ง 4 มาจาก ทิศทั้ง 4 จึงลงมาเฝ้าและถวายบาตรทำด้วยทอง คำ 4 ใบ แต่พระพุทธรองค์ แต่พระองค์ทรงปฏิเสธ

⁴⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105.

⁴⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 120.

⁴⁸⁰ วินย.มหา. 4/6

⁴⁸¹ SBV. 1.124

⁴⁸² Mvu. 3.304

⁴⁸³ Mvu. 3.304

⁴⁸⁴ LV. 278-279

แม้จตุโลกบาลจะถวายบาตรเงิน บาตรแก้วไพฑูรย์ บาตรแก้วผลึก บาตรแก้วประพาพ บาตรมรกต บาตรรัตนะทั้งหมด แต่พระองค์ก็ทรงปฏิเสธบาตรที่ทำจากโลหะมีค่าซึ่งไม่สมควรที่จะเป็นของใช้ของสมณะ พระพุทธองค์ทรงดำริว่า พระพุทธเจ้าในอดีตทรงใช้บาตรที่ทำจากศิลา ครั้งนั้นท้าวไวศรณะผู้เป็นมหาราชเชิญทำวมหาราชอีก 3 องค์มาปรึกษากันว่า จะนำบาตรทำด้วยศิลา 4 ใบที่เทวบุตรผู้มีกายสีน้ำเงินเข้มซื้อไวโรจนะได้มอบไว้ให้ถวายแด่พระพุทธเจ้า “บาตรนั้น เป็นภาชนะที่ประกอบด้วยธรรม ไม่แตก แต่ภาชนะที่ประกอบด้วยศิลาล้วนเหล่านี้แตกได้ ผู้อื่นไม่มีความเหมาะสมที่จะรับ(บาตร) เราทั้งหลายยอมไปเพื่อถวายบาตรนี้แก่พระศากยมุนีเถิด”⁴⁸⁵ จากนั้นท้าว มหาราชทั้ง 4 ถวายบาตร 4 ใบด้วยมือของตนเข้าไปยังที่ตถาคตอยู่ น้อมนำบาตรเหล่านั้นที่เต็มด้วย ดอกไม้ทิพย์ถวายแก่ตถาคต ทรงรับบาตรจากท้าว มหาราชแต่ละองค์ด้วยพระหัตถ์ขวา “ตถาคตมีความดำริว่า ก็มหาราชทั้ง 4 นี้แล มีศรัทธา มีความเลื่อมใส น้อมนำบาตรศิลา 4 ใบมาให้เรา และบาตรศิลาทั้ง 4 ใบ ก็ไม่ควรแก่เรา เมื่อเป็นดังนั้นเราจะรับบาตรศิลาของผู้เดียว อีก 3 ท่านก็จะเสียใจ อย่างกระนั้นเลย เราจะรับบาตรทั้ง 4 ใบนี้ แล้วอธิษฐานให้เป็นบาตรศิลาใบเดียว”⁴⁸⁶ จากนั้น พระพุทธองค์จึงทรงอำนวยพรแก่จตุโลกบาล⁴⁸⁷ แล้วทรงรวมบาตร 4 ใบเป็นบาตรใบเดียว “ครั้งแล้ว อธิษฐานให้เป็นบาตรใบเดียวด้วยกำลังแห่งอธิมุกติ (ความหลุดพ้นจากกิเลส) แล้วเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า บาตรทั้งหลายอันข้าพเจ้าให้แล้วในภพก่อน และเมื่อกระทำให้มีผลเต็มด้วยความรัก ด้วยผลแห่งการกระทำนั้น ตถาคตมีบาตรตั้งอยู่ 4 ใบ เทพผู้มีฤทธิ์มาก 4 ตนถวาย”⁴⁸⁸

ในนิทานกถา การถวายบาตรได้ถูกลดความซับซ้อนลงโดยจตุโลกบาลถวายบาตรเพียง 2 ครั้ง คือบาตรสีเขียวเลื่อมพรายในครั้งแรกและบาตรสีเขียวไม่เลื่อมพรายในครั้งที่สอง

ท้าว มหาราชทั้ง 4 จาก 4 ทิศ ทราบพระดำริของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงนำบาตรแก้วอินทนิล (4 ใบ) เข้าไปถวาย พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงรับบาตรเหล่านั้น ท้าว มหาราชทั้ง 4 จึงนำบาตรศิลาสีเหมือนเมล็ดถั่วเขียว 4 ใบเข้าไปถวายอีก พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดอนุเคราะห์แก่เทวบุตรทั้ง 4 จึงทรงรับบาตรทั้ง 4 ใบ ทรงวางซ้อนกัน แล้วทรงอธิษฐานขอให้เป็นบาตรใบเดียว บาตรทั้ง 4 ใบมีลวดลายปรากฏที่ขอบปาก ก็เข้าถึงความเป็นบาตรใบเดียวโดยขนาดปานกลาง⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ LV. 278

⁴⁸⁶ LV. 278

⁴⁸⁷ LV. 278-279

⁴⁸⁸ LV. 279

⁴⁸⁹ พระพุทธโฆสเถระ, นิทานกถา พระพุทธประวัติตอนต้น: ฉบับพระพุทธโฆสเถระ, แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อยู่โพธิ์, หน้า 120-121.

นอกจากหลักฐานทางด้านวรรณคดีแล้วหลักฐานทางด้านประติมานวิทยา ยังปรากฏภาพเล่าเรื่องการถวายบาตรของท้าวจตุโลกบาลที่บริเวณโตรณะของสถูปสาญจี โลกบาลปรากฏอยู่ที่โตรณะทั้ง 4 ด้านของสถูปเพื่อทำหน้าที่ปกปักรักษาพระบรมสารีริกธาตุของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า⁴⁹⁰ บริเวณเสาโตรณะทางด้านทิศใต้ของสถูปปรากฏภาพบุคคล 4 ตน กำลังถือบาตรยื่นขนานข้างบัลลังก์เปล้า หมายถึง การถวายบาตรของจตุโลกบาลแด่พระพุทธเจ้า⁴⁹¹ อีกทั้งยังปรากฏภาพของเกวียนเทียมโค 2 ตัวแวดล้อมด้วยหมู่คนจำนวนมากอยู่ด้านล่างจากการถวายบาตรซึ่ง Sir J. Marshall ตีความว่าหมายถึง ขบวนเกวียนของตปุสสะและภัลลิกะที่กำลังผ่านหมู่บ้านอรุเวลา ส่วนที่เสาโตรณะทางด้านทิศตะวันตกก็ปรากฏภาพพระพุทธเจ้าอยู่ตรงกลางภายใต้ต้นราชายตนะแวดล้อมด้วยจตุโลกบาลที่มีบาตรอยู่ในมือ⁴⁹² ภาพเล่าเรื่องการถวายบาตรของจตุโลกบาลได้กลายเป็นภาพการเสวยวิมุตติสุขเพียงตอนเดียวที่ได้รับความนิยมนับตั้งแต่ศิลปะสมัยคุงคะ คันธาระ มถุรา และอมราวดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในศิลปะคันธาระที่ “ลัทธิบูชาบาตร” มีความแพร่หลายอย่างมาก ตามบันทึกของหลวงจีนฟาเหียนได้กล่าวว่าเมืองปุรุชปุระเป็นเมืองที่ประดิษฐานบาตรใบจริงของพระพุทธเจ้า บาตรนี้มีลักษณะเป็นบาตรสี่ดำที่มีตะเข็บ 4 ตะเข็บอย่างชัดเจน ทำให้ชาวเมืองปุรุชปุระมีความเชื่อว่าบาตรนี้คือบาตรใบจริงของพระพุทธเจ้าที่เกิดจากการรวมบาตร 4 ใบของจตุโลกบาลจึงทำให้บาตรมีรอยตะเข็บ ส่งผลให้ภาพเล่าเรื่องการถวายบาตรของจตุโลกบาลเป็นที่นิยมในแคว้นคันธาระอย่างมาก ลักษณะเด่นทางประติมานวิทยาของท้าวจตุโลกบาลตั้งแต่ศิลปะคุงคะมาจนถึงศิลปะคันธาระ มถุรา และอมราวดีคือ จตุโลกบาลจะทรงผ้าโพกหัวเสมอ เนื่องจากผ้าโพกหัวถือเป็นเครื่องทรงของเทวดาหรือกษัตริย์ และจตุโลกบาลก็ทรงมีฐานะเป็นทั้งเทวดาและกษัตริย์แห่งทิศทั้ง 4 ในเวลาเดียวกัน ส่วนบรรดาพ่อค้าซึ่งได้แก่ตปุสสะและภัลลิกะและบริวารนั้นไม่สวมผ้าโพกศีรษะ⁴⁹³

● การเผยแพร่ศาสนา

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาสั่งสอนประชาชนตามสถานที่ต่าง ๆ ท้าวมหาราชก็ยังคงทำหน้าที่สำคัญในการเป็นผู้ช่วยเหลือพระพุทธเจ้าอย่างมีขาดตกบกพร่อง ด้วยการตั้งกองกำลังทำการอารักขาพระพุทธเจ้าในทิศทั้ง 4 ดังปรากฏในอภินายกสูตร ที่ฉนิกายว่า เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ภูเขาคิชฌกูฏ เขตเมืองราชคฤห์ ท้าวมหาราชทั้ง 4 พร้อมด้วยเหล่าบริวาร คือ กองเสนายักษ์ กองเสนาคนธรรพ์ กองเสนากุมภัณฑ์ และกองเสนานาค ได้ตั้งการ

⁴⁹⁰ Alice Getty, *The Gods of Northern Buddhism: their history, iconography and progressive evolution through the northern Buddhist countries* (Delhi: Munshiram Manoharlal, 1978), p. 169; J. Hackin and Paul Louis Couchoud, *Asiatic Mythology* (Kessinger Publishing, 2005), p. 64.

⁴⁹¹ Debala Mitra, *Sanchi* (Delhi: Archaeological Survey of India, 2001), p. 35.

⁴⁹² เขษฐ์ ดิงสัญชลี, *สัตตมหาสถาน : พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์*, หน้า 146-147.

⁴⁹³ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 144-163

รักษาไว้ทั้ง 4 ทิศ ตั้งพลชั้นไว้ทั้ง 4 ทิศ ตั้งผู้ตรวจตราไว้ทั้ง 4 ทิศ เพื่อถวายนามปลอดภัยแด่ พระพุทธเจ้า ลักษณะที่เด่นเหนือมนุษย์ของเขาเหล่านี้คือมีฤทธิ์ มีอานุภาพ มียศหายตัวได้ทันทีทันใด มีรัศมีจึงทำให้ภูเขาคิชฌกูฏสว่างไสวทั่วไป⁴⁹⁴ แต่ในอรรถกถากล่าวว่า ท้าว มหาราชทั้ง 4 ตั้งการรักษาและผู้ตรวจตรา (หน่วยรักษาการณ์) ในทิศทั้ง 4 เป็นอย่างดีแก่ ท้าวสักกะผู้เป็นจอมเทวดาเพื่อป้องกันทัพอสูร⁴⁹⁵ จะเห็นได้ว่า ในอรรถกถาอธิบายว่า ท้าว จาตุมหาราชตั้งการอารักขาในทิศทั้ง 4 แก่ท้าวสักกะผู้เป็นเทวราช และเป็นเทวดาผู้เป็นใหญ่เหนือ สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา

3.3.1.2 พุทธบริษัท

ท้าวโลกบาลเป็นผู้ช่วยเหลือพุทธบริษัท ได้แก่ พระอรหันตสาวกของ พระพุทธเจ้า ภิกษุ ภิกษุณี สามเณร อุบาสก อุบาสิกา

ก. อรหันตสาวก

ท้าวโลกบาลไม่เพียงแต่จะคอยช่วยเหลือเฉพาะแต่พระพุทธเจ้าเท่านั้น แม้เหล่าอริยสาวกของพระพุทธองค์ เทวดาเหล่านี้ก็ยังได้เคยเข้าไปหาเพื่อดูแลรักษาเมื่อยาม อาพาธ ดังปรากฏในอรรถกถามหาปริณิพพานสูตร กล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อพระสารีบุตรอาพาธอยู่ที่ นาลกคาม ท้าวมหาราชทั้ง 4 ได้ลงไปเยี่ยมพระเถระและแสดงความจำนงที่จะถวายนามบำรุงแก่ พระเถระ (คิลานุปัฏฐาก) แต่พระเถระไม่อนุญาติ ดังข้อความว่า

ท้าวมหาราชทั้ง 4 ตรวจสอบว่าพระธรรมเสนาบดีอยู่ที่ไหน ก็รู้ว่านอน บนเตียงที่ปรินิพพานในห้องน้อยที่เกิดในนาลกคาม เราจักไปดูเป็น ครั้งสุดท้าย แล้วพากันมาไหว้ยืนอยู่แล้ว พระเถระถามว่า ท่านเป็น ใคร ตอบว่า พวกเราเป็นท้าวมหาราชเจ้าข้า ถ้ามว่า มาทำไม ตอบ ว่า มาเป็นคิลานุปัฏฐาก พระเถระส่งไปด้วยกล่าวว่า ช่างเกิด คิลานุ ปัฏฐากมีอยู่ ไปเสียเถิดท่าน⁴⁹⁶

เมื่อท้าวมหาราชไปแล้ว เทวดาองค์อื่นก็แสดงความปรารถนาจะเข้าไป ปรนนิบัติด้วย เช่น ท้าวสักกะ ท้าวสุยามเทพบุตร ท้าวมหาพรหม แต่พระเถระก็ปฏิเสธ เช่นเดียวกัน แม้ว่าเทวดาเหล่านั้นจะไม่ได้ทำหน้าที่เป็นผู้ปรนนิบัติรับใช้ แต่ก็ได้แสดงออกให้เห็น ถึงความศรัทธา ความเอาใจใส่ต่อภิกษุสงฆ์ผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า มารดาของพระสารีบุตร ยังได้ถามพระสารีบุตรว่า “เจ้าเป็นใหญ่กว่าท้าวมหาราชทั้ง 4 หรือ” พระสารีบุตรตอบว่า “อุบาสิกา

⁴⁹⁴ ที่.ปา. 11/207

⁴⁹⁵ ที่.อ. 3/152

⁴⁹⁶ ที่.อ. 2/154

ท้าวมหาธาตุนั้นก็เหมือนคนนวด ทรงถือพระขรรค์อารักขา ตั้งแต่พระศาสดาของเราทรงถือปฏิบัติ⁴⁹⁷ ย่อมแสดงให้เห็นว่าเทวดาในคติพุทธศาสนามีฐานะด้อยกว่าพระอริยเจ้าอย่างแน่นอน

ข. ภิษุ ภิษุณี

เมื่อพุทธสาวกได้รับความเดือดร้อน ท้าวมหาธาตุนั้นก็จะลงมาให้ความช่วยเหลือ ดังปรากฏในอาฏานาฏิยสูตรว่า ท้าวมหาธาตุนั้น 4 พร้อมด้วยเสนายักษ์ คนธรรพ์ กุมภภัณฑ์ นาค ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า ท้าวเวสสวัณหนึ่งในท้าวมหาธาตุนั้นผู้มียักษ์เป็นบริวาร กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า อมนุษย์ที่เป็นบริวารของท้าวมหาธาตุนั้นบางคนก็เลื่อมใสพระองค์ บางคนก็ไม่เลื่อมใส เพราะพระองค์ทรงแสดงธรรมให้ถือศีล 5 แต่พวกอมนุษย์ยังชอบทำบาป จึงขัดใจไม่ค่อยเลื่อมใส พุทธสาวกของพระองค์ที่ปฏิบัติธรรมอยู่ในป่าอาจได้รับอันตรายหรือถูกรบกวนจากอมนุษย์บางคนที่ยังอาศัยอยู่ในป่าเนื่องจากไม่มีสิ่งป้องกัน ดังนั้น ท้าวเวสสวัณจึงได้แสดงบทสวด ชื่อ “อาฏานาฏิยะ รักษา” (อาฏานาฏิยะ รกฺข) ถวายแด่พระพุทธองค์ และขอให้พระองค์แนะนำให้ภิษุ ภิษุณี อุบาสก และอุบาสิกา ท่องจำพระสูตรนี้ไว้เพื่อป้องกันอมนุษย์ซึ่งเป็นบริวารของท้าวมหาธาตุนั้น 4 ที่มีจิตประทุษร้าย ไม่เชื่อฟังคำของผู้เป็นหัวหน้า หากได้ท่องพระสูตรนี้แล้วเจริญภาวนาอมนุษย์เหล่านั้นก็จะไม่มาเบียดเบียนแต่กลับจะช่วยคุ้มครองรักษาให้อยู่อย่างผาสุก ดังพระพุทธดำรัสในตอนท้ายพระสูตร ที่ตรัสกับภิษุเพื่อให้เล่าเรียนพระปริตรนี้ไว้ป้องกันภัยว่า “ดูกรภิษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงศึกษาเล่าเรียนคาถาป้องกันตัวที่เรียกว่า อาฏานาฏิยะ จงทรงไว้ซึ่งคาถาป้องกันตัวที่ชื่อว่าอาฏานาฏิยะ คาถาอันชื่อว่า อาฏานาฏิยะ ประกอบด้วยประโยชน์เป็นไปเพื่อคุ้มครอง รักษา เพื่อไม่เบียดเบียนและเพื่อการอยู่ผาสุกแห่งภิษุ ภิษุณี อุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย”⁴⁹⁸ พระพุทธดำรัสนี้ เป็นเหตุให้มีการนำอาฏานาฏิยสูตรมาเป็นบทสวดพระปริตร* สืบมาจนถึงปัจจุบัน

⁴⁹⁷ ที่.อ. 2/154.

⁴⁹⁸ ที่.ป. 11/220

* ปริตร เป็นคำภาษาสันสกฤต ภาษาบาลี คือ ปริตฺตา หรือ ปริตฺตา ในลังกาเป็น ปริต คัพท์ ปริตฺต (ปริตฺตา) มาจาก ปริ + √ตา (ป้องกัน, คุ้มครอง) ซึ่งเป็นรากศัพท์เดียวกับคำว่า “ตาม” คัพท์ว่า ปริตฺตา ข้างต้นนี้มีใช้เฉพาะในวรรณคดีบาลีเท่านั้น คำภาษาสันสกฤตว่า ปริตราน ตรงกับคำบาลีว่า ปริตฺต ก็จริง แต่มีความหมายเพียง “การป้องกัน” ธรรมดา มิได้ครอบคลุมถึง “กลุ่มพระสูตรที่ใช้สวดป้องกันภัย” บทสวดปริตรที่ใช้สวดแพร่หลายในเมืองไทยโดยส่วนมากคัดเลือกมาจากพระสูตรหรือคาถาในพระไตรปิฎกมารวมเป็นกลุ่มเพื่อสวด เรียกรวมว่า “ตำนาน” ได้แก่ มงคลสูตร รตนสูตร กรณียเมตตสูตร อหิราชสูตร (ขันธปริตร) ธชัคคสูตร อาฏานาฏิยสูตร และองคุลิมาลสูตร บางทีก็จัด โมรปริตร หรือ ปริตรอื่น แทนองคุลิมาลสูตร ทั้งหมดนี้ในประเทศไทยเรียกว่า “เจ็ดตำนาน” (ในราชพิธีเรียกว่า จุลราชปริตร) เมื่อเพิ่มโพชฌังคปริตร วัฏฏกปริตร อภยปริตร และชยปริตร รวมเป็น “สิบสองตำนาน” (ในราชพิธีเรียกว่า จุลราชปริตร) เสฐียรโกเศศ เห็นว่า คำว่า “ตำนาน” ในวลีว่า “เจ็ดตำนาน” หรือ “สิบสองตำนาน” (ในราชพิธีเรียกว่า มหาราชปริตร) แผลงจากคำบาลีว่า ตาม แปลว่า ป้องกัน (Protection) ดูความหมายตามรูปศัพท์ของ

ในช่วงเวลาเข้าพรรษา ท้าวมหาราชทั้ง 4 จะจัดการอารักขาพระภิกษุทั้งหลายที่จำพรรษาในที่ต่าง ๆ อาทิ ในวิหาร ในป่า ดังปรากฏในอรรถกถาขณนทสสูตรว่า “ในวิหารชื่อนั้น มีพระภิกษุจำพรรษารูปเดียว ในวิหารชื่อนั้น มี 2 รูป, 3 รูป, 4 รูป, 5 รูป, 10 รูป, 20 รูป, 30 รูป, 40 รูป, 50 รูป, 100 รูป, 1,000 รูป ท่านทั้งหลายจงจัดการอารักขาอารามในที่นั้นๆ ให้เป็นอย่างดี การสงเคราะห์ในสมัยเข้าพรรษาเป็นอันเทวดาเหล่านั้นได้กระทำแล้วด้วยประการฉะนี้” และ “บทว่า ต่ อตถึ จินตยิตฺวา ความว่า คิดการอารักขาพระภิกษุสงฆ์ที่อยู่ป่านั้นแล้ว ปรึกษากับมหาราชทั้ง 4 ว่า ท่านทั้งหลายจงจัดแจงอารักขาพระภิกษุสงฆ์ผู้อยู่ในป่านั้นๆ”⁴⁹⁹

แม้ว่าบางครั้งท้าวมหาราชจะไม่ได้เป็นผู้ช่วยเหลือภิกษุ ภิกษุณี ด้วยตนเองแต่ก็ได้สั่งให้บริวารของตนทำหน้าที่อารักขาพระภิกษุผู้กำลังปฏิบัติกรรมฐาน ดังปรากฏในอรรถกถาสัตตนิยเถรคาถาว่า ในขณะที่ท้าวเวสสุวรรณมหาราชเสด็จไปทางอากาศ มุ่งหน้าสู่วิชิตทักษิณในชมพูทวีป ได้ทอดพระเนตรเห็นพระสัมมุตเถระนั่งมณสิการกัมมัฏฐานในอัปโกกาสอยู่ จึงเสด็จลงจากวิมาน นมัสการพระเถระแล้วสั่งยักษ์ 2 ตนว่า ถ้าพระเถระออกจากสมาธิในเวลาใดให้ยักษ์บอกว่าพระองค์ได้มานมัสการพระเถระ และให้ยักษ์ถวายอารักขาพระเถระด้วย ยักษ์ทั้ง 2 ยืนอยู่ใกล้พระเถระ ในเวลาที่พระเถระออกจากพระกรรมฐาน ยักษ์ก็ได้แจ้งความตามที่ท้าวเวสสุวรรณสั่งแก่พระเถระ อย่างไรก็ตาม พระเถระได้กล่าวแก่ยักษ์ว่า สิ่งที่อารักขาบุคคลที่ดำรงอยู่

“ปริตฺตา” ดูเพิ่มเติมในปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์พันธ์, “วิเคราะห์เรื่องราวเกี่ยวกับพระปริตร,” ในประพนธ์ อัครวิรุฬหการ และ อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, บรรณาธิการ, **อายุบวร รุกพระคุณครู**, หน้า 129-135.

อาฏานาฏิยสูตรจัดอยู่ในภาณวารที่ 3 และ 4 ตามลักษณะของประมวลพระปริตรตามแนวของท่าน สมเด็จพระสังฆราช (สา) ซึ่งแบ่งออกเป็น 4 ภาณวาร (จตุภาณวาร เดิมเรียก “จตุภาณวารปาลี”) ในตอนต้นพระสูตรจนถึงตอนที่ท้าวจตุโลกบาลขอให้สาวกพระพุทธเจ้าสวดนั้นจัดเป็นภาณวารที่ 3 (ของไทยเรียกว่า “ภาณยักษ์”) ส่วนครึ่งหลัง เป็นตอนที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องที่ท้าวจตุโลกบาลเข้าเฝ้าให้ภิกษุทั้งหลายฟังพร้อมถ่ายทอดพระสูตรให้ภิกษุทั้งหลายไว้ป้องกันตัวจัดเป็นภาณวารที่ 4 (ของไทยเรียกว่า “ภาณธรรม”) อ้างถึงใน ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์พันธ์, “วิเคราะห์เรื่องราวเกี่ยวกับพระปริตร,” ในประพนธ์ อัครวิรุฬหการ และ อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, บรรณาธิการ, **อายุบวร รุกพระคุณครู**, หน้า 152-153. และดูเพิ่มเติมใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธีสิบสองเดือน**, พิมพ์ครั้งที่ 18 (กรุงเทพมหานคร: บรรณาการ, 2542), หน้า 117-118.

มีข้อควรสังเกตว่า บทสวดที่อยู่ในอาฏานาฏิยสูตร มีทั้งหมด 51 คาถา แต่บทสวดอาฏานาฏิยปริตรที่สวดกันอยู่ในปัจจุบันนี้มี 28 คาถา 6 คาถาแรกนำมาจากอาฏานาฏิยสูตร ต่อจากนั้นอีก 20 คาถาเป็นการรจนาเพิ่มเติม และจบท้าย 2 คาถา ด้วยบทที่นำมาจากคัมภีร์ธรรมบท พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ อ้างถึงใน แมชีวีมุตติยา (สุภาพรรณ ณ บางช้าง), **รัตนประทีปแห่งพระไตรปิฎก พระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย** (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คราฟแมนเพรส จำกัด, 2550), หน้า 81. และดูเพิ่มเติมใน พระศาสนโศภณ, **สวดมนต์แปล**, พิมพ์ครั้งที่ 14, หน้า 86-93, 122-127; พ. สุวรรณ, **ท้าวเวสสุวรรณ เจ้าแห่งทรัพย์**, (มีนบุรี: สำนักพิมพ์บ้านมงคล, 2554), หน้า 71-87

⁴⁹⁹ ที.อ. 2/250

ในศาสนาของพระองค์อย่างแท้จริง คือ สติ การอารักขาของยักษ์จึงไม่ใช่สิ่งจำเป็นสำหรับผู้ที่ตั้งอยู่ในพระโอวาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าและให้ยักษ์นำคำกล่าวนี้ไปกราบทูลต่อท้าวเวสสุวรรณ⁵⁰⁰

ค. สามเณร

บางครั้งเมื่อสามเณรไม่ได้รับความสะดวกในการปฏิบัติธรรมเทวดาก็ได้ช่วยเหลือจนสามารถบรรลุธรรมตามความต้องการ เช่น เรื่องของบัณฑิตสามเณรผู้เป็นศิษย์ของพระสารีบุตรเถระ ขณะกำลังปฏิบัติกรรมฐานซึ่งต้องการสถานที่อันสงบเงียบอยู่ที่ชายป่าแห่งหนึ่งถูกรบกวนด้วยเสียงนกในป่านั้น ท้าวสักกะตรัสเรียกท้าวมหาราชทั้ง 4 ให้ช่วยไล่หมุ่นกที่ส่งเสียงดังใกล้กับกุฏิที่สามเณรอาศัยอยู่ให้หนีไป และคอยอารักขาอยู่ภายนอก⁵⁰¹ สามเณรจึงได้บรรลุพระอรหัตผลเพราะความช่วยเหลือของเทวดาเหล่านั้น จึงค่อยพากันกลับไปยังสวรรค์ของตน จะเห็นว่า เทวดามาช่วยเหลือสามเณรเอง ด้วยสาเหตุจากการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบของสามเณร และเป็น การช่วยเหลือโดยที่สามเณรไม่รู้ตัว

ง. อุบาสกอุบาสิกา

เมื่อนางสุชาดากวนข้าวมธุปายาสเพื่อต้องการจะทำพิธีกรรมแก้เทวดาท้าวจตุโลกบาลทั้ง 4 ก็มาคอยดูแลรักษาเตาโดยยืนอารักขาทั้ง 4 ทิศ ท้าวมหาราชทั้ง 4 ก็มาเชิญตรึงกัน ท้าวสักกะทำหน้าที่หาไม้มาก่อไฟ เทวดาก็รวบรวมไอชะของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายใน 4 ทวีปมาใส่ในมธุปายาสนั้น⁵⁰² หลังจากนั้นนางสุชาดาก็ได้นำข้าวมธุปายาสไปถวายแก่พระโพธิสัตว์ขณะที่ประทับนั่งที่ควงไม้้อชบาลนิโครธด้วยคิดว่าเป็นเทวดา เรื่องนี้ปรากฏในคัมภีร์ของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท แม้ว่าในขณะนั้นพระโพธิสัตว์จะยังไม่ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า แต่ท้าวมหาราชทั้ง 4 ก็มีส่วยช่วยให้นางสุชาดาได้มีส่วนร่วมในการทำบุญกับพระพุทธเจ้าในอนาคต อีกทั้งอาหารของนางสุชาดาก็มีส่วนสำคัญในการช่วยดำรงพระชนม์ตลอดระยะเวลา 49 วันในการเสวยวิมุตติสุข

ในมหาวัสสุ⁵⁰³ และลลิตวิสตระ⁵⁰⁴ พระพุทธเจ้าทรงอวยพรแก่ตระกูลและภักดิ์ซึ่งเป็นผู้นำอาหารไปถวายแด่พระพุทธเจ้าในขณะที่พระพุทธรองค์กำลังเสวยวิมุตติสุข อยู่ในสัปดาห์ที่ 7 นับเป็นอาหารมื้อแรกหลังจากการตรัสรู้ พระพุทธรองค์ทรงอ้างถึงอำนาจของท้าวจตุโลกบาลและอินทระบุตรของจตุโลกบาล รวมถึงสิ่งที่เป็นมงคลทั้งหลายทั้ง 4 ทิศ เช่น

⁵⁰⁰ เถร.อ. 1/67; Nandasena Mudiyanse, "Kuvera," EOB 6 (1996): 267.

⁵⁰¹ ธ.อ. 4/35

⁵⁰² พระพุทธโฆสเถระ, นิทานกถา พระพุทธประวัติตอนต้น: ฉบับพระพุทธโฆสเถระ, แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อยู่โพธิ์, หน้า 104; พินิจ สุขสถิตย์, "การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นฉกามาพจรในพระไตรปิฎก," หน้า 108.

⁵⁰³ Mvu. 3.305-310

⁵⁰⁴ LV. 282-284

กลุ่มดาวนักฆาตซึ่งเป็นโลกลบด้วย เทพกุมารี และสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทั้งหมด ให้เป็นผู้ปกป้องรักษา พ่อค้าทั้ง 2 ซึ่งบทยพรดังกล่าวไม่ปรากฏในคัมภีร์ของฝ่ายเถรวาทบาลี

ในมหาวิสต์ กล่าวว่า พ่อค้าทั้ง 2 ได้ขอยึดสรณะทั้งสาม คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ซึ่งเป็นสรณะในอนาคต จากนั้นได้ทูลขอของบางสิ่งเพื่อการบูชาในภายหลัง พระพุทธองค์จึงประทานพระเกศา (ผม) และพระนขา (เล็บ) ให้นำกลับไปบูชา⁵⁰⁵ เช่นเดียวกับในสังฆเภทวิสต์ พ่อค้าทั้ง 2 ได้ขอยึดสรณะทั้งสาม คือ พระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ในอนาคต และพระพุทธองค์ได้ประทานพรแก่พ่อค้าทั้ง 2 อย่างสั้นๆ แต่ไม่ได้กล่าวอ้างอำนาจทั่วจตุโลกบาล⁵⁰⁶ ส่วนในลลิตวิสตระ พระพุทธเจ้าตรัสพยากรณ์พ่อค้าทั้ง 2 ว่าจะได้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตมีนามว่า “มรุสัมภาวะ” ด้วยความปิติยินดีในคำพยากรณ์นั้น พ่อค้าทั้ง 2 จึงขอยึดสรณะ 2 ประการ คือพระพุทธและพระธรรมเป็นที่พึ่งและทูลลาโดยที่ไม่ได้ทูลขอสิ่งใด⁵⁰⁷ เช่นเดียวกับในพระวินัยปิฎกของเถรวาทบาลี พ่อค้าทั้ง 2 ได้กล่าวขอยึดพระพุทธและพระธรรมเป็นสรณะ⁵⁰⁸ อันที่จริงแล้วในช่วงเวลาดังกล่าว พระพุทธเจ้าปรากฏขึ้นแล้ว และพระธรรมคำสอนก็มีแล้วแต่ยังมีได้ทรงเทศนา ส่วนพระสงฆ์ยังไม่เกิดขึ้น จึงเป็นเรื่องแปลกที่พ่อค้าทั้ง 2 ได้กล่าวยึดถือพระสงฆ์เป็นสรณะ อย่างไรก็ตาม แม้พระพุทธเจ้าจะทรงอ้างถึงอำนาจของทั่วจตุโลกบาลให้เป็นผู้คุ้มครอง แต่สุดท้ายพ่อค้าทั้ง 2 ต่างยึดพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะที่แท้จริง

3.3.1.3 ท้าวสักกะ

ท้าวสักกะทรงเป็นจอมเทพแห่งดาวดึงส์เทวโลกซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางของจักรวาล และเป็นใหญ่เหนือจตุมหาราชิกาภูมิ พระองค์มีหน้าที่ปกครองทวยเทพในเทวโลกทั้ง 2 โดยมีท้าวมหาราชทั้ง 4 ทรงเป็นตั้งเทพบริษัทยของเทพชั้นดาวดึงส์ ดังปรากฏในอรรถกถาแห่งมหาสติปัฏฐานสูตรว่า “ท้าวมหาราชทั้ง 4 นี้เป็นบริวาริกาตั้งอยู่ในชั้นนายประตูของท้าวสักกเทวราช”⁵⁰⁹ ดังจะเห็นได้จากการที่พระองค์ตั้งด่าน 5 ชั้น เพื่อป้องกันการรุกรานของพวกศัตรูโดยเฉพาะพวกอสูรซึ่งเคยยกทัพมารุกรานสวรรค์อยู่บ่อยครั้ง⁵¹⁰ โดยโปรดให้ท้าวมหาราชทั้ง 4 มีหน้าที่คอยรักษาหน้าด่านของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เนื่องจากสวรรค์ชั้นจตุมหาราชิกาเป็นเสมือนปราการด่านแรก เรื่องในลักษณะทำนองเดียวกันนี้ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนาทั้งฝ่ายเถรวาทบาลี สรรวาสติวาทีน และมหาสังฆิกะ แต่มีรายละเอียดที่ต่างกัน

⁵⁰⁵ Mvu. 3.310

⁵⁰⁶ SBV. 1.124

⁵⁰⁷ LV. 285

⁵⁰⁸ วินย.มหา. 4/6

⁵⁰⁹ จุกกาวพ. 175

⁵¹⁰ ดูสาเหตุการรบกันระหว่างเทวดาและอสูรได้ใน เกื้อพันธ์ นาคบุปผา, “พระอินทร์ในวรรณคดี สันสกฤต บาลี และวรรณคดีไทย,” หน้า 223-228.

ออกไป กล่าวคือ ในอรรถกถาสวรรคที่ 1⁵¹¹ และอรรถกถากุลาวกชาดก⁵¹² กล่าวว่าทำวสัทกะทรงตั้งพวกนาค (อุทก, อูรค) ให้อารักขาที่ระเบียง (อาลินท) ที่ 1 เพราะนาคมีกำลังแข็งแรงทางน้ำ จึงให้ตั้งอยู่เชิงเขาพระสุเมรุชั้นแรกต่อกับมหาสมุทร ทรงตั้งครุฑ (กโรฎิ, กโรติ) ให้อารักขาที่ระเบียงที่ 2 ทรงตั้งกุมภภัณฑ์ (ปยสุสหาริ) ให้อารักขาที่ระเบียง ที่ 3 ยักษ์ (มทนยุด, มทนยุดต) ทรงตั้งท้าวมหาราชทั้ง 4 (จตุโร มหตธา, จตุโร มหนตา) ให้อารักขาที่ระเบียง ที่ 4 ส่วนในเมืองบนให้ตั้งรูปเหมือนของพระองค์คืออวสุรวัชระที่ประตูแห่งเทพนคร

ในอภิธรรมโกศภาษยะ กล่าวว่า เขาพระสุเมรุแต่ละด้านมีชายขอบ (parisaṇḍā) 4 ชั้น ระเบียงแรกอยู่สูงขึ้นไปจากพื้นผิวน้ำ 10,000 โยชน์ และยื่นออกไปจากเขาพระสุเมรุ 16,000 โยชน์ เป็นที่อยู่ของหมุ่ยักษ์ชื่อกรโฏปาณิ (Karotapāni) คือ หมุ่ยักษ์ที่มีชามอยู่ในมือ ระเบียงที่ 2 อยู่สูงขึ้นไปจากชั้นแรก 10,000 โยชน์ และยื่นออกไป 8,000 โยชน์ เป็นที่อยู่ของหมุ่ยักษ์ชื่อมาลาธาระ (Mālādhāra) คือ หมุ่ยักษ์ที่ทรงไว้ซึ่งพวงมาลัย ระเบียงที่ 3 อยู่สูงขึ้นไปจากชั้นที่ 2 10,000 โยชน์ และยื่นออกไป 4,000 โยชน์ เป็นที่อยู่ของหมุ่ยักษ์ชื่อสทามทะ (Sadāmata)* คือ หมุ่ยักษ์ที่มินเมาทุกเมื่อ และระเบียงที่ 4 อยู่สูงขึ้นไปจากชั้นที่ 3 10,000 โยชน์ ซึ่งสูงเท่ากับภูเขาคุณธรรพอดิ และยื่นออกไป 2,000 โยชน์ เป็นที่อยู่ของท้าวมหาราชทั้ง 4⁵¹³ เทวดาพวกนี้อาศัยอยู่ในบริเวณภูเขาสัตตบริภัณฑ์ด้วยเช่นกัน เทวดา(ยักษ์) ทั้ง 3 พวกจัดเป็นเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา อยู่ภายใต้การปกครองท้าวมหาราชทั้ง 4⁵¹⁴

ในมหาวัสตุ กล่าวถึง อสุระได้จัดจตุรงคเสนา คือ พลช้าง พลม้า พลรถ และพลเดินเท้า เหมือนแถวของเทวดา คือ มีหมุ่ยักษ์ชื่อกรโฏปาณิ (Karotapāni) มาลาธาร (Mālādhara) และสทามัตตะ (Sadāmatta)⁵¹⁵ จะเห็นได้ว่า ชื่อของยักษ์ดังกล่าวสอดคล้องกับอภิธรรมโกศภาษยะ ยักษ์พวกนี้อาศัยอยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ทำหน้าที่เป็นผู้ป้องกันสวรรค์ชั้นดาวดึงส์จากการรุกรานของพวกอสุระ แต่ในทิพยาวทาน⁵¹⁶ กล่าวถึงผู้ที่อารักขาสวรรค์

⁵¹¹ ส.อ. 1/321-302

⁵¹² ชา.อ. 1/304-305

* ชื่อดังกล่าวเป็นชื่อเทวดาที่มาประชุม ณ ป่ามหาวัน ปรากฏในมหาสมยสูตร ดู ที.มหา. 10/245 และเป็นชื่อของหนึ่งในชื่อสวรรค์ของไมตระกัณยกะ (Māitrakanyaka) ดู AbhiBhā. 1233, footnote 770.

⁵¹³ AbhiBhā. 1232, footnote 770.

Gokhale: [63-64] pariṣaṇḍās catasro 'asya daśasāhasrikā'ntarāḥ | ṣoḍaśā' ṣṭāu sahasrāṇi catvāri dve ca nirgatāḥ || Karotapāṇayas tāsu mālādhārāḥ sadāmadaḥ | mahārājikadevāśca parvateṣvapi saptasū ||

Tib.: [63-64] 'di la bang rim bzhi yod de | bar gyi thag ni stong phrag bcu | stong phrag dag ni bcu drug dang | brgyad dang bzhi dang gnyis 'phags so || de la lag na gzhong thogs dang | phreng thogs dang ni rtag myos dang | rgyal chen bzhi pa'i lha rham gnas | ri ni bdun po dag la yang ||

⁵¹⁴ AbhiBhā. 1065.

⁵¹⁵ Mvu. 1.30.7-8

⁵¹⁶ Divy. 218

ชั้นดาวดึงส์ 5 จำพวก ได้แก่ นาค (udakaniśrita nāga) กโรฏปาณี (Karotapāni) มาลาทร (Mālādhāra) สหามัตตะ (Sadāmatta) และท้าวจตุมหาราช (catvāro mahārajāno) สิ่งที่น่าสังเกต คือ ในคัมภีร์นี้จัดกโรฏปาณี มาลาทร และสหามัตตะว่าเป็นเทวดา ส่วนในโลกบัญญัติกล่าวถึงสิ่งมีชีวิต 5 จำพวกที่ทำหน้าที่อารักขาในพื้นที่ระหว่างที่อยู่ของอสูรกับเทวดาชั้นดาวดึงส์ เช่นเดียวกัน แต่มีรายละเอียดที่แตกต่างกันออกไป กล่าวคือ นับจากเขาพระสุเมรุลงมา 20,000 โยชน์ เป็นบริกัณฑ์ (ไหล่เขา) ชั้นที่ 1 มีพื้นที่ออกไป 50 โยชน์ ณ ที่นั้นมีมาลาทรเทพบุตร (มาลาทร เทวบุตร) อารักขาอยู่ หากวัดวงรอบส่วนนั้นของภูเขาหลวงสุเมรุ ก็จะเป็นประมาณ 400 โยชน์ นับจากเขาพระสุเมรุลงมา 40,000 โยชน์ เป็นบริกัณฑ์ชั้นที่ 2 มีพื้นที่ออกไป 50 โยชน์ ณ ที่นั้นมีสหามัตตาเทพบุตร (สหามัตตา เทวบุตร) อารักขาอยู่ หากวัดวงรอบส่วนนั้นของภูเขาหลวงสุเมรุ ก็จะเป็น ประมาณ 800 โยชน์ นับจากเขาพระสุเมรุลงมา 60,000 โยชน์ เป็นบริกัณฑ์ชั้นที่ 3 มีพื้นที่ออกไป 50 โยชน์ ณ ที่นั้นมีกโรณติเทพบุตร (กโรณติ เทวบุตร) อารักขาอยู่ หากวัดวงรอบส่วนนั้นของภูเขาหลวงสุเมรุ ก็จะเป็น ประมาณ 1,000 โยชน์ จากพื้นน้ำขึ้นไป 4,000 โยชน์ เป็นบริกัณฑ์ชั้นที่ 4 มีพื้นที่ออกไป 50 โยชน์ ณ ที่นั้นมีเทวดาชั้นจตุมหาราชิกา (จตุมหาราชิกา เทวา) อารักขาอยู่ หากวัดวงรอบส่วนนั้นของภูเขาหลวงสุเมรุ ก็จะเป็น ประมาณ 1,600 โยชน์ ที่ฝั่งแม่น้ำมีพวกนาค พวกครุฑอยู่ประจำจนถึงอสูรภพ⁵¹⁷ จะเห็นได้ว่า ในโลกบัญญัติและทิพยวาทนกล่าวถึงสิ่งมีชีวิต 5 จำพวกที่อารักขาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์คล้ายกัน อีกทั้งในโลกบัญญัติมีแนวคิดเรื่องการแบ่งระเบียบออกเป็นชั้นๆ โดยรอบเขาพระสุเมรุและมีการกำหนดพิภคความสูงและพื้นที่ของแต่ละระเบียบไว้อย่างชัดเจนแบบเดียวกับอภิธรรมโกศภาษยะ แต่ก็มีรายละเอียดเรื่องเทวดาหรือยักษ์ที่ทำหน้าที่อารักขาระเบียบแต่ละชั้นแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด เหตุที่แนวคิดในโลกบัญญัติ* มีลักษณะคล้ายกับในอภิธรรมโกศภาษยะ อาจเพราะทั้ง 2 คัมภีร์อยู่ในพระอภิธรรมปิฎกของนิกายสรรพาสติวาทินเช่นเดียวกัน

สิ่งที่น่าสังเกต คือ ในคัมภีร์บาลีกถาถึงศัพท์ว่า “กโรฎฺฐิ, กโรติ” ว่าเป็นครุฑ เพราะมีรรถาธิบายว่า “พวกครุฑถือเอาด้วยศัพท์ว่า กโรฎฺฐิ ได้ยินว่า น้ำและข้าวของพวกครุฑนั้นชื่อ กโรฎฺฐิ พวกครุฑได้ชื่อตามน้ำและข้าวนั้น”⁵¹⁸ ชื่อดังกล่าวพ้องกับชื่อของยักษ์กโรฏปาณีในอภิธรรมโกศภาษยะและมหาวัสตุ และพ้องกับชื่อของเทวดาในทิพยวาทนและโลกบัญญัติ T. W. Rhys Davids และ William Stede ได้ให้ความหมายของ “กโรฎฺฐิ” ว่าหมายถึง *ซาม, ถ้วย*

⁵¹⁷ โลกบัญญัติ. 235-236

* โลกปรัชญ์ปติ (lokaprajñapti) รจนาขึ้นโดย อัศวโฆษ (ประมาณ พ.ศ. 700) เป็นภาษาสันสกฤต และรวมอยู่ในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกของนิกายสรรพาสติวาทิน ในปัจจุบันยังไม่มีใครค้นพบต้นฉบับภาษาสันสกฤตของคัมภีร์นี้ ที่เรารู้เรื่องนี้ก็จากคำแปลเป็นภาษาไทยเบตและภาษาจีนเท่านั้น อ้างถึงในวิสุทธ์ บุษยกุล, “ไตรภูมิภิกขา,” ใน *วิสุทธ์อักษร*, หน้า 223. และดูเพิ่มเติมใน *แม่ชีวิมุตติยา (สุภาพรรณ ณ บางช้าง), จักกาวาทิน: ลักษณะเด่น ภูมิปัญญา และคุณค่า*, หน้า 293.

⁵¹⁸ ส.อ. 1/322; ชา.อ. 1/305

และอีกความหมายหนึ่ง คือ เป็นสิ่งมีชีวิตจำพวกหนึ่งที่ทำหน้าที่อารักขาเทวดาจากการรุกรานของพวกอสูร มีความเกี่ยวข้องกับนาค; เป็นคำนามที่ใช้เรียกครุฑ⁵¹⁹ จะเห็นได้ว่า “กโรฎิ, กโรติ” ในคัมภีร์พุทธศาสนาส่วนใหญ่ หมายถึง ยักษ์ หรือ เทวดา มีเพียงคัมภีร์อรรถกถาของฝ่ายเถรวาทบาลีเท่านั้นที่หมายถึงครุฑ แม้คำศัพท์อื่นๆ ก็มีอรรถาธิบายที่น่าสนใจ อาทิ “ปยสุสหาริ” หมายถึงกุมภภัณฑ์ มีอรรถาธิบายว่า “ท่านถือเอากุมภภัณฑ์ด้วยศัพท์ว่า ปยสุส หาริ ได้ยินว่า พวกกุมภภัณฑ์เหล่านั้น คือ ทานพ และรากษส”⁵²⁰ “มทนยุดต” หมายถึง ยักษ์ มีอรรถาธิบายว่า “พวกยักษ์ถือเอาด้วยศัพท์ว่า มทนยุดต ได้ยินว่า ยักษ์เหล่านั้นมีปรกติเที่ยวไปไม่สม่ำเสมอ เป็นนักรบ”⁵²¹ T. W. Rhys Davids และ William Stede อธิบายศัพท์นี้ว่าหมายถึง ชื่อของยักษ์, ผู้ที่มีนเมา⁵²² ซึ่งความหมายของชื่อยักษ์มทนยุดตจะพ้องกับสทามัตตยักษิที่ปรากฏในอภิธรรมโกศภาษาขะและมหาวัสตุ ยักษิทั้ง 2 จึงอาจเป็นยักษ์ตนเดียวกันก็เป็นได้

เมื่อท้าวสักกะประทับในสุธัมมาเทวสภา ท้าวมหาราชทั้ง 4 ก็มีหน้าที่อารักขาพระองค์ ในมันธาดุราชชาดก ท้าวมหาราชทั้ง 4 ยังเคยทูลพระเจ้ามันธาดุราชว่า พวกตนเป็นบริวารผู้รับใช้จอมเทพแห่งดาวดึงส์ เมื่อเทพองค์ใดมีปัญหาหรือความเดือดร้อน จะต้องไปทูลขอให้ท้าวสักกะช่วยเหลือหรือตัดสินปัญหา ถ้าเป็นเทพในชั้นจาตุมหาราชาก็จะไปเฝ้าท้าวมหาราชทั้ง 4 ก่อน และถ้าทั้ง 4 พระองค์ไม่สามารถที่จะช่วยได้ จึงจะไปเฝ้าท้าวสักกะในอรรถกถาธรรมบทมีเรื่องเล่าว่าเมื่อท้าวมหาราชทั้ง 4 ไม่อาจจะแนะนำรุกขเทวดาที่ต้องการจะหาวิธีห้ามพระราชาแห่งพาราณสีผู้จะทำพิธีบูชาด้วยชีวิตของพระราชาในชมพูทวีปทั้งหมดพร้อมกับพระอัครมเหสี ท้าวมหาราชทั้ง 4 ก็บอก รุกขเทวดาซึ่งอยู่ในความปกครองของตนนั้นว่า พระองค์ไม่อาจช่วยเหลือได้ แต่ยังแนะนำว่า “พระราชาของเราเป็นผู้วิเศษกว่าพวกเราด้วยบุญและปัญญา ท่านจงไปทูลถามพระราชนั้นเถิด” รุกขเทวดาองค์นั้นจึงไปเฝ้าท้าวสักกะและพระองค์ก็ทรงแนะนำวิธีให้⁵²³

หน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งของท้าวมหาราชทั้ง 4 ที่ปรากฏในราชสูตร⁵²⁴ คือ การตรวจตราความเป็นไปในมนุษยโลกกล่าวคือ ในวัน 8 ค่ำ พวกอำมาตย์ผู้เป็นบริวารของท้าวจาตุมหาราชจะตรวจดูมนุษยโลก ในวัน 14 ค่ำ โอรสของท้าวจาตุมหาราชจะออกตรวจดูมนุษยโลก ส่วนในวัน 15 ค่ำ ท้าวจาตุมหาราชจะออกไปตรวจดูด้วยพระองค์เอง ทรงถือแผ่นกระดาษทองและชาติหิงคุลก็ ท่องเที่ยวไปตามคามนิคมและราชธานีทั้งหลาย พระองค์ทรงบันทึกไว้ด้วยชาติหิงคุลก็บนแผ่นทองว่าพวกมนุษย์พากันบำรุงบิดามารดา และสมณพราหมณ์

⁵¹⁹ PTSD., p. 323.

⁵²⁰ ส.อ. 1/322; ชา.อ. 1/305

⁵²¹ ส.อ. 1/322; ชา.อ. 1/305

⁵²² PTSD., p. 518.

⁵²³ เกื้อพันธ์ นาคบุปผา, “พระอินทร์ในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และวรรณคดีไทย,” หน้า 258-261.

⁵²⁴ อัง.เอก.-ทุก.-ติง 20/476

เคารพนอบน้อมผู้ใหญ่ในตระกูล รักษาอุโบสถศีลและทำบุญกุศลเป็นจำนวนมากหรือไม่ เทวดามหาราชทั้ง 4 ยังต้องคอยรายงานเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ที่ตน พวกบุตร และพวกบริวารได้ไปสำรวจมาต่อเหล่าเทวดาที่มาประชุมกันในสุธัมมาเทวสภา โดยนำแผ่นทองไปมอบให้ที่มือของปัญจสิขเทพบุตร ซึ่งจะนำไปให้พระมาตลีอีกต่อหนึ่ง สารถีมาตลีก็จะนำไปถวายแด่ท้าวสักกเทวราช (...สุณฺณปญฺเฐ ชาตฺถิงฺคฺลเกณ ลีขิตฺวา อหริตฺวา ปญฺจสิขิสฺส หตฺเถ เทนฺติ. ปญฺจสิขีมาตลิสฺส หตฺเถ เทติ. มาตลิสฺสกาหโก สกฺกสฺส เทวณฺเญ เทติ)⁵²⁵ ถ้าได้ฟังว่าคนทำความดีมีน้อย พวกเทวดาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ก็จะพากันเสียใจ เพราะหมายถึงว่าเมื่อมนุษย์เหล่านั้นตายไปก็จะไปเกิดเป็นนอสุรและเพิ่มจำนวนให้กับพวกนอสุรซึ่งเป็นศัตรูกับพวกเทวดา แต่ถ้าได้ฟังว่าคนทำความดีมากก็จะเกิดปีติปราโมทย์ว่าจำนวนเทวดาจะเพิ่มขึ้น เพราะมนุษย์เหล่านั้นเมื่อตายแล้วก็ย่อมจะต้องบังเกิดเป็นเทวดาด้วยอำนาจบุญกุศลนั้น

การตรวจดูโลกมนุษย์นั้น เป็นไปตามเทวบัญชาของท้าวสักกะ ดังปรากฏในอรรถกถาปฐมราชสูตร ความว่า

ได้ยินว่า ในวัน 8 คำ ท้าวสักกเทวราชทรงบัญชาท้าวมหาราชทั้ง 4 ว่า ท่านทั้งหลาย วันนี้เป็นวัน 8 คำ ท่านทั้งหลายจงท่องเที่ยวไปยังมนุษย์โลก แล้วจดเอาชื่อและโคตรของมนุษย์ที่ทำบุญมา ท้าวมหาราชทั้ง 4 นั้น ก็กลับไปบัญชาบริวารของตนว่า ไปเถิดท่านทั้งหลาย ท่านจงท่องเที่ยวไปยังมนุษย์โลก เขียนชื่อและโคตรของมนุษย์ที่ทำบุญลงในแผ่นทองแล้วนำมาเถิด บริวารเหล่านั้นทำตามคำบัญชาด้วยเหตุนี้⁵²⁶

ด้วยหน้าที่ดังกล่าวทำให้เทวดารู้ความเป็นไปในมนุษย์โลกและเมื่อมีโอกาสอันควรก็จะลงมายังโลกมนุษย์ และประทานความช่วยเหลือแก่ผู้ที่เดือดร้อน ดังปรากฏในไตรภูมิพระร่วงตอนที่พระเจ้าศรีธรรมมาโคกราชต้องการจะพิสูจน์ว่านางอสนธิมิตตาเป็นผู้ที่มีบุญจริงหรือไม่ โดยให้นางหาไตรจีวรมาถวายพระสงฆ์ 60,000 องค์ ในเวลา 1 คืน ความว่า

นางอสนธิมิตตาก็เป็นทุกข์โศกหนักหนา แลหายใจใหญ่แล้ว ก็นอนกลิ้งไปกลิ้งมาเหนือเขนยทอง แต่พลบค่ำเท่าถึงเที่ยงคืน แลนอนป่มหลับเลยสักน้อย นางอสนธิมิตตาเร่งหายใจใหญ่แล้วแลคำนี้ในใจดังนี้ แลว่ากูจะได้ไตรจีวรมาแต่ที่ใด แลจะถ้วน 60,000 สำหรับตั้งหนอ วันนั้นใส่เดือนเพ็ญบูรณวันอุโบสถ (อัฐภูมิแล) ในเมื่อราตรีกาลเที่ยงคืนวัน จึงพระจตุโลกบาลทั้ง 4 ตน ตนหนึ่งชื่อ ท้าวกุเวรราช

⁵²⁵ ที่.อ. 2/262-263

⁵²⁶ อจ.อ. 2/138

ตนหนึ่งชื่อว่าท้าวศรธรรมาชน ตนหนึ่งชื่อว่าท้าววิรูปักษ์ราช ตนหนึ่งชื่อว่าท้าววิรุพหกราช และพระจตุโลกบาลทั้ง 4 ตน นี้ไล่ถึงวันดับก็ดี วันเพ็ญก็ดีเดือนขึ้น 8 ค่ำ เดือนแรม 8 ค่ำก็ดี ย่อมไปเที่ยวดูคนที่ทั้งหลายอันทำบุญแลทำบาปในแผ่นดินนี้⁵²⁷

ท้าวทุเรศได้ยินเสียงนางอสนธิมิตตาถอนหายใจอยู่ เพราะยังหาผ้าไม่ได้ จึงเข้าไปหานางและกล่าวแก่นางว่าอย่าได้เป็นทุกข์ใจเลย เพราะในอดีตชาติ นางได้ถวายผ้าแด่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ด้วยอาณิสสนั้นทำให้ท้าวทุเรศได้มอบผอบแก้วซึ่งสามารถชักผ้าทิพย์ออกมาได้ไม่รู้หมด นางจะปรารถนาให้ผ้ายาวสั้นเท่าใดก็ได้ จากนั้น ท้าวทุเรศก็เสด็จขึ้นสู่ยานทิพย์กลับไปยังอาภักมหาราชธานี⁵²⁸

3.3.2 บทบาทผู้ฟังธรรม ผู้ปฏิบัติธรรม

เนื่องจากเทวดาไม่อาจหยั่งรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง โดยเฉพาะปัญหาธรรมที่ลึกซึ้ง ดังมีอยู่ครั้งหนึ่งที่ภิกษุรูปหนึ่งมีความสงสัยในเรื่องเกี่ยวกับธาตุ 4 มีความคิดว่า ถ้าจะทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ก็คงจะตอบไม่ได้ เพราะเป็นปัญหาลึกซึ้งเกินไป ต้องถามพวกเทวดาจึงจะรู้ เมื่อคิดดังนี้จึงได้เข้าสมาธิไปปรากฏกายต่อหน้าเทวดามหาราชทั้ง 4 องค์แล้วถามปัญหานั้นปรากฏว่าเทวดาทั้ง 4 ไม่อาจตอบได้⁵²⁹ กอปรกับเทวดาหลายองค์มีความเลื่อมใสในพระพุทธรูปด้วยเหตุนี้เอง เทวดาจึงปฏิบัติตนเป็นพุทธศาสนิกที่ดีด้วยการลงมาเข้าร่วมฟังธรรมอยู่บ่อยครั้ง เมื่อพระพุทธรูปทรงแสดงพระธรรมเทศนาตามสถานที่ต่างๆ ในมนุษยโลก เพื่อเสริมสร้างหรือพัฒนาภูมิปัญญาทางธรรมอยู่เสมอ ดังปรากฏในมหาสมัยสูตร⁵³⁰ ว่า เทวดาจำนวนมากใน 10 โลกธาตุ ในจำนวนนั้นมีท้าวมหาราชทั้ง 4 ได้มาประชุมนมัสการพระพุทธรูปและเหล่าพระสาวกเพื่อสดับพระธรรมเทศนา ณ ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ จนทำให้สถานที่นั้นแน่นขนัด

นอกจากนี้ในเวลาวัชฌิมยามปรากฏว่าท้าวมหาราชทั้ง 4 องค์ พากันมาเฝ้าพระพุทธรูปหรือพระอริยสาวกเพื่อสนทนาธรรมหรือทูลถามปัญหาต่างๆ ที่ไม่เข้าใจ ดังปรากฏในอาฏานาฏิยสูตร⁵³¹ ในบางครั้งท้าวมหาราชจะไปสอบถามธรรมกับพระพุทธรูปเพียงองค์เดียว ดังปรากฏในธรรมิกสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาต ว่า “แม้พระราชานามว่า เวสสวัณกุเวรก็เข้าเฝ้าพระองค์ทูลไต่ถามธรรมอยู่ พระองค์ อันพระราชานามว่า เวสสวัณกุเวรเมื่อนั้นแล ทูลถามแล้ว ย่อมตรัสบอก ท้าวเวสสวัณกุเวรเมื่อนั้นแล ได้สดับปัญหาแล้ว ทรงชื่นชมยินดี ได้เสด็จไป

⁵²⁷ ญาณาลีไทย, ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า 107.

⁵²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 107-108.

⁵²⁹ ที่.ส. 9/343

⁵³⁰ ที่.มหา. 10/235

⁵³¹ ที่.ปา. 11/210

แล้ว⁵³² ในลิลิตวิสตรระกล่าวถึงความสนใจในการฟังธรรมของท้าวมหาราชทั้ง 4 ปรากฏมาตั้งแต่ขณะที่พระโพธิสัตว์ยังทรงประทับอยู่ในครรภ์พระมารดาว่า “องค์ศักระ พรหม เทพโลกบาล ผลัดกันมาสู่สำนักของพระโพธิสัตว์วันละ 3 เวลา เพื่อบูชาพระโพธิสัตว์ผู้เป็นนายภค ครั้นไหว้แล้วบูชาแล้ว ก็ฟังธรรมอันประเสริฐ แล้วจึงกระทำประทักษิณกลับไปตามทีควร⁵³³”

แม้ว่าเทวดาบางองค์เป็นผู้ที่มีปัญญาต่อยกว่ามนุษย์ เพราะยังไม่ได้บรรลุอริยมผล แต่ถ้ามีโอกาสได้ฟังธรรม ก็สามารถบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลประเภทต่างๆ ได้ เช่น ท้าวเวสสวัณทรงเป็นอริยบุคคลชั้นโสดาบัน ดังปรากฏข้อความในอรรถกถามาตาสุตตราว่า

บทว่า อหนเต ภคินี ภคตา ความว่า ท้าวเวสสวัณทรงสำคัญเวพุกัณฐกั นันทมาตาสวริยสาวิกาผู้เป็นพระอนาคามีว่าพี่ เพราะพระองค์เองเป็นพระโสดาบัน จึงตรัสว่า ภคินี พี่ท่าน แล้วจึงสำคัญพระอริยสาวิกาผู้เป็นพระอนาคามีนั้นนั้นว่าเป็นน้องของพระองค์อีกเพราะนางยังอยู่ในปฐมวัย แต่พระองค์แก่กว่า เพราะทรงมีพระชนมายุ 9 ล้านปีแล้วจึงตรัสเรียกพระองค์เองว่า ภคตา พี่ชาย⁵³⁴

นอกจากการฟังธรรมจากพระโอรชฐ์ของพระพุทธเจ้าโดยตรงแล้ว เทวดาจะประชุมกันเพื่อฟังธรรมในเทวโลกเดือนละ 8 ครั้ง⁵³⁵ ที่สุทิมมาเทวสภาพนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งเป็นหนึ่งในเหตุ 4 ประการที่เหล่าเทวดามาประชุมกัน ดังปรากฏในอรรถกถาชาวนวสภสูตรว่า “ได้ยินว่าเทพเหล่านั้นประชุมกันด้วยเหตุ 4 ประการ คือ เพื่อสงเคราะห์ในสมัยเข้าพรรษา เพื่อสงเคราะห์การปวารณา เพื่อการฟังธรรม เพื่อเสวยปาริฉัตถกัฬา”⁵³⁶ ผู้ที่สาธยายธรรมจะเป็นเทวดาที่มีความรู้ องค์ใดองค์หนึ่ง อาทิ สันถกุมารพรหม หรือ ท้าวสักกะ และบางโอกาสก็จะมีพระภิกษุธรรมกถึกเป็นผู้แสดงธรรม ดังปรากฏในชาวนวสภสูตรซึ่งกล่าวถึงยักษ์ชวสภะผู้เป็นสหายของท้าวเวสสวัณเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า แล้วกราบทูลถึงการประชุมของเหล่าทวยเทพ ในราตรีวันเพ็ญวิสาขปุณณิภา คือ วันเข้าพรรษา เดือนอาสาฬหะ สันถกุมารพรหมเสด็จลงมาจากพรหมโลกได้เนรมิตองค์เป็นเพศกุมารเช่นเดียวกับปัญญาสิขเทพบุตร และได้ประกาศ ณ ธรรมสภาต่อทวยเทพทั้งหลายถึงพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน โดยเน้นถึงธรรมที่มีผลต่อการพัฒนาและเกิดในภพภูมิที่สูงขึ้นของทวยเทพจนถึงการบรรลุอรหันตผล ดับทุกข์ได้สิ้นเชิง⁵³⁷ เมื่อได้ฟังสันถกุมาร

⁵³² ขุ.สุ. 25/333

⁵³³ LV. 54

⁵³⁴ อง.อ. 3/188; Nandasena Mudiyanse, “Kuvera,” EOB 6 (1996): 266.

⁵³⁵ ที.อ. 2/262

⁵³⁶ ที.อ. 2/250

⁵³⁷ ที.มหา. 10/196-206 และดูเพิ่มเติมใน ที.อ. 2/250; แมงชีวิมุตติยา, รัตนประทีปแห่งพระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎก ทีมนิกาย, หน้า 52-53.

พรหมกล่าวเนื้อความนี้ ท้าวเวสสุวรรณทรงเกิดความดำริในใจขึ้นว่า “ดูกรท่านผู้เจริญ น้าอัศจรรย์หนอ ไม่เคยมีมาหนอ จักมีพระศาสดา ผู้ยิ่งเห็นปานนี้ จักมีการแสดงธรรมที่ยิ่งเห็นปานนี้ จักปรากฏการบรรลุคุณวิเศษที่ยิ่งเห็นปานนี้” สันถกุมารพรหมทราบความดำริในใจของท้าวเวสสุวรรณมหาราชด้วยใจ แล้วได้กล่าวกะท้าวเวสสุวรรณมหาราชว่า “ท่านท้าวเวสสุวรรณมหาราชจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ในอดีตกาลก็ได้มีพระศาสดาผู้ยิ่งเห็นปานนี้ ได้มีการแสดงธรรมที่ยิ่งเห็นปานนี้ ปรากฏการบรรลุคุณวิเศษที่ยิ่งเห็นปานนี้มาแล้ว ถึงในอนาคตกาล ก็จักมีพระศาสดาผู้ยิ่งเห็นปานนี้ จักมีการแสดงธรรมที่ยิ่งเห็นปานนี้ จักปรากฏการบรรลุคุณวิเศษที่ยิ่งเห็นปานนี้”⁵³⁸

ในมหาโควินทสูตรซึ่งกล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อปัญญาธิษะเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า แล้วกราบทูลถึงการประชุมของเหล่าทวยเทพในคืนวันเพ็ญซึ่งตรงกับวันมหาปวารณา ในวันนั้นท้าวสักกะเทพบุตรผู้เป็นจอมแห่งเทพทั้งปวงในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ได้ประกาศพระคุณตามความเป็นจริงของพระพุทธเจ้า 8 ประการ⁵³⁹ ให้เหล่าทวยเทพได้ฟังกัน เหตุที่เหล่าทวยเทพจะต้องมาประชุมกันบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อาจเพราะเงื่อนไขบางประการที่เทวดาชั้นต่ำกว่าไม่สามารถขึ้นไปยังภพภูมิของเทวดาที่อยู่สูงกว่าตนได้ แต่เทวดาชั้นสูงสามารถลงมายังภพภูมิของเทวดาที่อยู่ต่ำกว่าตนได้ ส่วนเทวดาชั้นจาดุมหาราชาก็สามารถขึ้นไปยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ได้เสมอเพราะเป็นเทพบริษัของท้าวสักกะ

ในมหาโควินทสูตรและชนวนสภสูตรยังได้แสดงให้เห็นถึงจารีตหรือประเพณีการนั่งของเทวดาในสุรัธมาเทวสภาอย่างชัดเจน โดยกล่าวในทำนองเดียวกันว่า เทวดาชั้นดาวดึงส์จะนั่งในสุรัธมาเทวสภาก่อน โดยมีเทพบริษัทมากมายนั่งอยู่โดยรอบ จากนั้นท้าวมหาราชทั้ง 4 จึงไปนั่งที่ประตูของสุรัธมาเทวสภาทั้ง 4 ด้านในทิศของตน แล้วหันพระพักตร์ไปทางทิศที่ตรงข้ามกับที่ตนนั่ง ถัดไปด้านหลังเป็นที่นั่งของเหล่าบริวาร⁵⁴⁰ ความว่า

ท้าวจาดุมหาราชนั่งอยู่ใน 4 ทิศ คือในทิศบูรพา ท้าวชตรฐมหาราช แวดล้อมด้วยเทวดาทั้งหลาย นั่งผินหน้าไปทางทิศปัจฉิมในทิศทักษิณ ท้าววิรูปหกมหาราช แวดล้อมด้วยเทวดาทั้งหลาย นั่งผินหน้าไปทางทิศอุดร ในทิศปัจฉิม ท้าววิรูปกขมหาราช แวดล้อมด้วยเทวดาทั้งหลายนั่งผินหน้าไปทางทิศบูรพา ในทิศอุดร ท้าวเวสสุวรรณมหาราช แวดล้อมด้วยเทวดาทั้งหลาย นั่งผินหน้าไปทางทิศทักษิณ⁵⁴¹

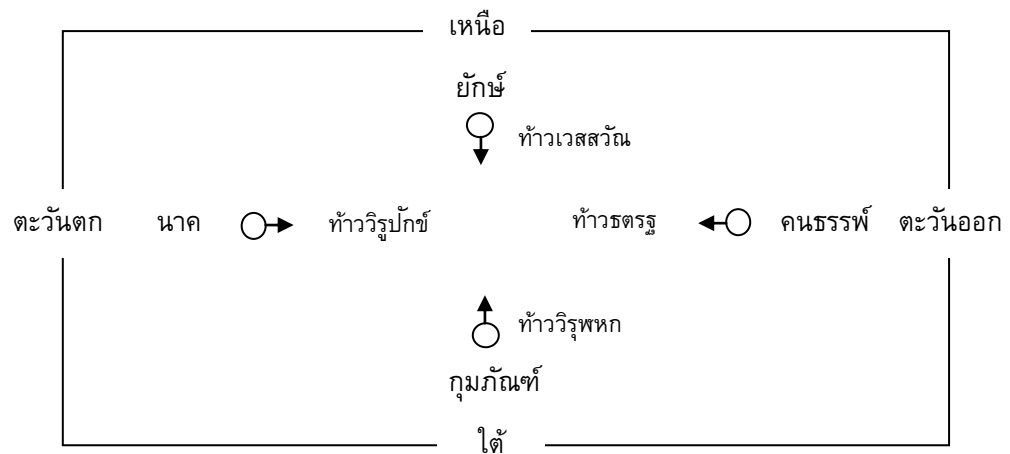
⁵³⁸ ที่.มหา. 10/207

⁵³⁹ ที่.มหา. 10/211-212 และดูเพิ่มเติมใน ที่.อ. 2/260-261; แม่ชีวิมุตติยา, รัตนประทีปแห่งพระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย, หน้า 54-55.

⁵⁴⁰ ที่.อ. 2/260

⁵⁴¹ ที่.มหา. 10/192, 209

ภาพที่ 5 การนั่งของท้าวจาดุมหาราชในสุริยมาเทวสภา

เทวดาแต่ละองค์ต่างมีอาสนะเป็นของตนเอง ในโลกบัญญัติ กล่าวอธิบายเพิ่มเติมว่า ท้าวสักกะจอมเทพประทับนั่งทรงพิงเสากลาง เทพชั้นผู้ใหญ่ 32 องค์ก็พากันนั่งพิงเสากลางด้วย ทุกๆ องค์ต่างมีความคิดว่า “เรานั่งกลาง” ที่แท่นนั้นท้าวสักกะจอมเทพประทับนั่งในท่ามกลาง เมื่อเทพชั้นผู้ใหญ่เหล่านั้นนั่งแล้ว เทพบุตรอื่นๆ จึงพากันนั่งต่อจากนั้น ฉันทตเทพบุตรและสุวีรเทพบุตร โอรสของท้าวสักกะจอมเทพ จึงพากันนั่ง ต่อจากนั้นเทพเสนาบดีของทวยเทพชาวดาวดึงส์ คือ ท้าวธรรฐมหาราชนั่งที่ระเบียงด้านหน้าพร้อมด้วยบริวาร ท้าววิรุพหกมหาราชนั่งที่ระเบียงด้านใต้ พร้อมด้วยบริวาร ท้าววิรูปักษ์มหาราชนั่งที่ระเบียงด้านหลัง พร้อมด้วยบริวาร ท้าวเวสสุวรรณมหาราชนั่งที่ระเบียงด้านเหนือพร้อมด้วยบริวาร ท้าวมหาราชทั้ง 4 เหล่านั้น พากันทูลชี้แจงความเป็นไปของชาวโลกในตอนนั้น⁵⁴² จะเห็นได้ว่า ท้าวมหาราชทั้ง 4 มีลำดับการนั่งหลังจากเทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อย่างชัดเจน

จะเห็นได้ว่า ท้าวมหาราชทั้ง 4 โดยเฉพาะอย่างยิ่งท้าวเวสสวัณเป็นผู้ที่ศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าด้วยการฟังธรรมทั้งจากพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยตรงหรือจากเทวดาผู้เป็นธรรมกถึกในสุริยมาเทวสภา เพื่อยกระดับจิตใจของตนให้สูงขึ้น และยังเป็นผู้ประพฤติปฏิบัติจนได้บรรลุพระโสดาบัน

3.3.3 บทบาทผู้แจ้งข่าวหรือเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในพุทธศาสนา

เมื่อพระพุทธเจ้าจะแสดงธรรม เทวดาจะมีหน้าที่ป่าวประกาศให้เทวดาและมนุษย์ทราบ ดังปรากฏในรัตนสูตร⁵⁴³ ว่ากุ่มมเทวดาได้ชักชวนให้เหล่าเทวดาและมนุษย์นมัสการพระรัตนตรัยแม้ว่าหน้าที่นี้จะเป็นหน้าที่ของเทพชั้นต่ำ แต่เทพชั้นต่ำเหล่านี้ก็ได้รับคำสั่งจากท้าวจาดุมหาราชผู้เป็นหัวหน้าอีกที แสดงให้เห็นถึงการแบ่งหน้าที่รับผิดชอบในหมู่เทวดาด้วยกัน

⁵⁴² โลกปัญญา. 227

⁵⁴³ ชุ.ช. 25/7/5.

ในธรรมจักกัปปวัตตนสูตร⁵⁴⁴ เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสพระธรรมจักกัปปวัตตนสูตรซึ่งเป็นการแสดงพระธรรมเทศนาครั้งแรกแก่กลุ่มภิกษุปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ก็ปรากฏว่าเหล่าภุมมเทวดานับเป็นเทวดากลุ่มแรกที่ได้รู้ข่าวและประกาศข่าวนั้นต่อไปยังเทวดาที่อยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาได้ยินเสียงของพวกภุมมเทวดาแล้ว ก็บันลือเสียงต่อไปยังสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไป เมื่อนางจุลสุภัททาปรารถนาที่จะนิมนต์พระภิกษุสงฆ์ จึงได้กล่าวคำอัญเชิญพระภิกษุสงฆ์อันมีพระพุทธเจ้าเป็นประธานเพื่อมาฉันภัตตาหารเช้าในวันรุ่งขึ้น แต่นางเกิดสงสัยว่าพระพุทธเจ้าจะเสด็จมาหรือไม่ ท้าวเวสสวัณก็เลยให้ความกระจ่างแก่จุลสุภัททาว่าพระพุทธองค์ทรงทราบถึงการนิมนต์ของนางแล้วและจะเสด็จมา⁵⁴⁵ ในอุตตรสูตรกล่าวถึงท้าวเวสสวัณมหาราชได้ฟังพระอุตตรเถระแสดงธรรมแก่พระภิกษุขณะที่ไปทำกิจบางอย่างในมนุษย์โลก ในวิภูษาลิกาวิหาร ใกล้ภูเขาสังเขยยกะ ณ มหิสพัสดุชนบท แล้วจึงรีบไปทูลเรื่องราวแก่ท้าวสักกะในเทวโลกชั้นดาวดึงส์อย่างรวดเร็ว เพื่อให้ท้าวสักกะมีโอกาสดำรงธรรมเช่นกัน⁵⁴⁶ ในครั้งที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ผ้าปาน (sānaka) ซึ่งเป็นผ้าที่ใช้ห่อศพนางราชาผู้เป็นหญิงรับใช้ของนางสุชาดามาทำเป็นผ้าบังสุกุล (pāmsukūla, pāmsukūla) ครั้งนั้น เทวดาที่อยู่ในภาคพื้นแผ่นดินก็ไปประกาศแก่เทวดาที่อยู่ในชั้นอากาศว่า เหตุการณ์นี้น่าอัศจรรย์แปลกประหลาด พระโพธิสัตว์ผู้เกิดในตระกูลมหาราชสละสมบัติจักรพรรดิน้อมจิตลงในผ้าบังสุกุล เทวดาที่อยู่ในชั้นอากาศได้ยินเสียงของเทวดาที่อยู่ในภาคพื้นแผ่นดินแล้ว ก็ไปประกาศแก่เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา เทวดาที่อยู่ในชั้นจาตุมหาราชิกาก็ไปประกาศแก่เทวดาที่อยู่ในชั้นดาวดึงส์ เทวดาชั้นต่ำกว่าก็ได้ไปประกาศไปยังเทวดาที่อยู่สูงกว่าตนไปจนถึงชั้นรูปพรหม⁵⁴⁷

นอกจากเทวดาจะแจ้งข่าวที่เป็นเรื่องดีแล้ว เมื่อมีเหตุการณ์ที่ภิกษุประพฤติผิดศีลธรรม เหล่าเทวดาก็ได้ประกาศข่าวนั้นต่อไปยังเทวดาที่อยู่สูงขึ้นไปด้วยเช่นกัน อาทิ เมื่อพระสุทินกัณท์บุตรได้เสพเมถุนกับอดีตภรรยาของตนซึ่งนับเป็นครั้งแรกสำหรับภิกษุผู้ประพฤติเช่นนี้ เหล่าภุมมเทวดาก็นับเป็นเทวดากลุ่มแรกที่ได้รู้และเห็นเหตุการณ์นี้ จากนั้นจึงได้ประกาศบอกไปยังเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาได้ยินเสียงของพวกภุมมเทวดาแล้ว ก็บันลือเสียงต่อไปยังสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไป⁵⁴⁸

จากการศึกษา สรุปได้ว่าโลกบาลมีบทบาทสำคัญที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา คือ **บทบาทผู้ช่วยเหลือ** โดยจำแนกบุคคลที่โลกบาลให้ความช่วยเหลือออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ พระพุทธเจ้า พุทธบริษัทอันประกอบด้วยพระอรหันตสาวก ภิกษุ ภิกษุณี สามเณร และอุบาสก

⁵⁴⁴ วินย.มหา. 4/17

⁵⁴⁵ อุดม รุ่งเรืองศรี, เทวดาพุทธ: เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง, หน้า 34.

⁵⁴⁶ อง.สตตก.-อฎฐก.-นวก. 23/98

⁵⁴⁷ LV. 194

⁵⁴⁸ วินย.มหาวิภค 1/18

อุบาสิกา และท้าวสักกะ บทบาทผู้ฟังธรรม ผู้ปฏิบัติธรรม และบทบาทผู้แจ้งข่าวหรือ เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในพุทธศาสนา

รายละเอียดของบทบาทของท้าวมหาราชทั้ง 4 ที่ปรากฏในคัมภีร์ของแต่ละนิกายมีทั้งที่กล่าวตรงกันบ้าง กล่าวคล้ายกันบ้าง กล่าวต่างกันบ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทบาทผู้ให้ความช่วยเหลือพระพุทธเจ้า พบว่า ในวรรณกรรมพุทธประวัติของแต่ละนิกายกล่าวถึงเหตุการณ์ที่ท้าวมหาราชเป็นผู้ช่วยเหลือพระพุทธเจ้าตรงกันเพียง 3 ตอน คือ ตอนที่ท้าวจาทุมหาราชเสด็จลงมาถวายการอารักขาและคอยอภิบาลพระโพธิสัตว์และพระมารดาในขณะที่พระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตลงสู่พระครรภ์ ตอนที่พระโพธิสัตว์ทรงประทับอยู่ในพระครรภ์ของพระมารดา และตอนถวายบาตรแด่พระพุทธเจ้า อาจกล่าวได้ว่าทั้ง 3 ตอนเป็นตอนที่มีความสำคัญและเป็นโครงเรื่องหลักของพุทธประวัติ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ กล่าวว่า ในช่วงระยะเวลาหลายร้อยปีที่ผ่านมา นักปราชญ์หลายท่านได้เรียบเรียงพุทธประวัติขึ้นหลายครั้งในช่วงเวลาต่างๆ กัน เมื่อนำมาเปรียบเทียบกันแล้วจะเห็นได้ว่า วรรณกรรมเหล่านั้นนอกจากจะมีสำนวนการประพันธ์ที่แตกต่างกันแล้ว ก็ยังมีรายละเอียดและการลำดับเหตุการณ์ที่แตกต่างกันอยู่บ้าง เมื่อกาลเวลาผ่านไป พุทธประวัติที่ถูกเล่าขานและท่องจำกันมาเป็นเวลานานหลายร้อยปี ก็ย่อมจะต้องมีรายละเอียดปลีกย่อยที่เปลี่ยนแปลงและแตกต่างกันออกไปบ้าง นอกจากนี้แล้ว “แนวคิด” ของคณะสงฆ์ที่แตกออกเป็นนิกายต่างๆ ก็มีส่วนทำให้เรื่องราวในพุทธประวัติมีความแตกต่างกันออกไปอีกด้วย เพราะเมื่อคณะสงฆ์ต่างนิกายมีความเชื่อในองค์พระพุทธเจ้าต่างกัน ก็ย่อมจะต้องเล่าขานเรื่องราวของพระพุทธองค์ในมุมมองที่แตกต่างกันออกไป การแต่งพุทธประวัติให้เป็นสำนวนของตนในหลายๆ นิกายจึงเกิดขึ้น เพื่อให้พุทธประวัติให้มีความน่าสนใจอีกทั้งทำให้เกิดความน่าเลื่อมใสศรัทธาแก่สาวกของนิกายตน เช่น สำนวนของนิกายเถรวาทบาลี นิกาย(มูล)ธรรมวาสติวาทีน นิกายมหาสังฆิกะ⁵⁴⁹ เรื่องราวของโลกบาลที่ปรากฏในพุทธประวัติจากหลักฐานชั้นพระไตรปิฎกของเถรวาทบาลีมิได้มีความพิสดารมากนัก หากเปรียบเทียบกับพุทธประวัติสำนวนของฝ่ายธรรมวาสติวาทีนที่ได้เพิ่มเติมเรื่องราวของโลกบาลให้มีส่วนช่วยเหลือพระพุทธเจ้ามากยิ่งขึ้น ส่วนในมหาวัสตุแสดงรายละเอียดเกี่ยวกับโลกบาลไว้มากเป็นพิเศษทั้งนี้อาจเพราะนิกายโลกุตตรวาทีนมีความเชื่อว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นสัพพัญญูอยู่เหนือโลกจนไม่อาจเปรียบเทียบได้⁵⁵⁰ บทบาทของโลกบาลในคัมภีร์ของนิกายมหาสังฆิกะจึงเข้าไปช่วยเสริมบารมีของพระพุทธเจ้า เพื่อแสดงให้เห็นความเป็นโลกุตระและความบริสุทธิ์ของพระพุทธองค์

อย่างไรก็ดี แม้รายละเอียดของโลกบาลที่ปรากฏในคัมภีร์ของแต่ละนิกายจะแตกต่างกัน แต่ก็แสดงให้เห็นว่า เทวดากลุ่มนี้เป็นผู้ช่วยเหลือพระพุทธเจ้าอย่างดี ด้วยการปรนนิบัติรับใช้

⁵⁴⁹ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาษาสันสกฤตในคัมภีร์ลิลิตวิสตระ อชยายที 1-4,” หน้า 13-14.

⁵⁵⁰ Maurice Winternitz, *A history of Indian literature*, Vol. 2, Translated from the German by V.Srinivana Sarma, 3rd reprint ed., p. 231.

ใกล้ขีด คอยอำนวยความสะดวก และคุ้มครองรักษาป้องกันอันตรายจากทิศต่างๆ แก่พระโพธิสัตว์ ตั้งแต่สถิตอยู่บนสวรรค์ชั้นดุสิตจนสามารถค้นพบสังฆกรรมตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

3.4 เปรียบเทียบลักษณะและบทบาทของโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตและพุทธศาสนา

ในส่วนนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาเปรียบเทียบลักษณะและบทบาทของโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตและพุทธศาสนาในด้านต่างๆ ดังต่อไปนี้

ประการแรก **ชื่อเรียก** คำว่า “มหाराช” ไม่ปรากฏใช้เรียกกลุ่มเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในวรรณคดีสันสกฤตมาก่อน แต่ปรากฏอย่างแพร่หลายในคัมภีร์พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทบาลีและวรรณคดีที่บันทึกด้วยภาษาสันสกฤตในพุทธศาสนา ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค ราชายตนกถากล่าวถึงท้าวมหाराชทั้ง 4 (จตุตทาโร มหाराชา) เสด็จมาจากทิศทั้ง 4 (จตุทิศา) เพื่อเข้าเฝ้าถวายบาตรศิลา 4 ใบแด่พระพุทธองค์ แต่มิได้ระบุว่าท้าวมหाराชทั้ง 4 มีนามใดบ้าง⁵⁵¹ นักวิชาการส่วนใหญ่สันนิษฐานว่าคัมภีร์นี้อาจรวบรวมขึ้นราว 400 ปีก่อนคริสตกาล หากข้อสันนิษฐานนี้เป็นจริงย่อมแสดงว่า พุทธศาสนาอาจทราบถึงแนวคิดเรื่องเทวดาผู้รักษาทิศมาตั้งแต่ช่วง 400 ปี ก่อนคริสตกาล นับเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความคิดเรื่องเทวดาผู้รักษาทิศในวรรณคดีพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่ยังคงสืบทอดอยู่ M. Monier-Williams ให้ความหมายของ “มหाराช” ไว้ในพจนานุกรมว่า *เทวดาผู้เป็นใหญ่จำนวน 4 องค์ที่อาศัยอยู่บนสวรรค์ชั้นต่ำสุดในฉกามาพจรสวรรค์, เป็นชื่อของเทวดาในพุทธศาสนา*⁵⁵² จะเห็นได้ว่า M. Monier-Williams ได้นิยามความหมายตามบริบทที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา ไม่มีความหมายที่เกี่ยวข้องกับโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤต ส่วน T. W. Rhys Davids และ William Stede ได้ให้ความหมายของ “มหाराชา” ไว้ว่า หมายถึง *พระราชาผู้ยิ่งใหญ่ (great king)*⁵⁵³ ใช้ในความหมายเดียวกับคำว่า “ราชา” (P. rājā) หมายถึง *ผู้ปกครอง* สร้างมาจากธาตุ ราช (√rāj<*reg cf. Lat. rego; Ger. reichen)⁵⁵⁴ ในธาตุปที่ปีกา อธิบายความหมายของธาตุ ราช ว่า หมายถึง *ทิตฺติย (ส่องแสง, สว่าง, ไพโรจน์)*⁵⁵⁵ ส่วน M. Monier-Williams ได้ให้ความหมายไว้ทั้ง *ส่องแสง* และ *ปกครอง, ครองราชย์*⁵⁵⁶ และในอรรถกถาธรรมสาร ได้ให้ความหมายของคำว่า “ราชา” เอาไว้ดังนี้ *“เพราะเหตุที่ผู้เป็นหัวหน้ายังชนเหล่าอื่นให้สุขใจได้โดยธรรม ดังนี้แล อักขระว่า ราชา จึงอุปติขึ้นเป็นอันดับที่สาม”*⁵⁵⁷

⁵⁵¹ วินย.มหา. 4/6

⁵⁵² SED., p. 384.

⁵⁵³ PTSD., p. 526.

⁵⁵⁴ Ibid., p. 568.

⁵⁵⁵ ดูเพิ่มเติมใน หลวงเทพดรญาณุศิษย์, ธาตุปที่ปีกา, พิมพ์ครั้งที่ 7, หน้า 323.

⁵⁵⁶ SED., p. 872.

⁵⁵⁷ ที่.ปา. 11/63

T. W. Rhys Davids และ William Stede ได้จำแนกการใช้คำว่า “ราชา” ตามบริบทที่ปรากฏไว้ 5 ประเภท คือ *ประเภทที่หนึ่ง* ใช้ในเชิงเทวดาด้านาน (based on mythological view) *ประเภทที่สอง* ใช้หมายถึงพระราชอาเป็นผู้เป็นประมุขสูงสุดแห่งรัฐที่ได้รับการอภิเษกแล้ว (in a large constitutional state) *ประเภทที่สาม* ใช้เรียกสมาชิกของราชตระกูล (in an oligarchic sense) *ประเภทที่สี่* ใช้เรียกหัวหน้า ผู้นำ ผู้ปกครองเผ่าขนาดเล็กที่มีอำนาจเด็ดขาด (in a smaller, autocratic state) และประเภทสุดท้ายใช้ในความหมายกว้าง (a wider range of meaning)⁵⁵⁸ ประเด็นที่น่าสนใจ คือ T.W. Rhys Davids และ William Stede ได้จัด “จตุตทาโร มหาราชาน” ไว้ในบริบทที่ 4 คือ การเรียกหัวหน้า ผู้นำ ผู้ปกครองเผ่าขนาดเล็กที่มีอำนาจเด็ดขาด โดยแสดงความเห็นว่า คำว่า “มหา-” (mahā-) เป็นเพียงส่วนที่เติมเข้ามาเพื่อแสดงความสุภาพ (politeness)⁵⁵⁹ มิได้แสดงถึงความยิ่งใหญ่ของเทวดาแต่อย่างใด เช่นเดียวกับการใช้คำว่า “ราชาน” ในบริบทนี้มักจะใช้เป็นสมุหนาม หรือ คำนามที่เรียกรวมเป็นกลุ่ม กล่าวคือ มิได้มีผู้นำเพียงคนเดียว แต่มีผู้นำหลายคน แสดงให้เห็นถึงการลดระดับความสำคัญของผู้นำลง ในพระวินยปิฎก เรื่องสุตตะวัสสการะมหาอำมาตย์ ปรากฏการแบ่งประเภทของ “ราชา” ในลักษณะนี้ออกเป็น 3 ประเภท ได้แก่ ราชาผู้มีศักดิ์ใหญ่ (มเหสกุชา ราชาโน) ราชาผู้มีศักดิ์กลาง (มชฺฌิมา ราชาโน) และราชาผู้มีศักดิ์ต่ำ (นีจา ราชาโน)⁵⁶⁰ การที่นักปราชญ์ทั้ง 2 จัดท้าวมหาราชไว้ในบริบทเดียวกับผู้นำชนเผ่า อาจเป็นไปได้ว่าแนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาอาจมีความสัมพันธ์กับชนพื้นเมืองดั้งเดิมซึ่งเป็นประเด็นที่ผู้วิจัยจะศึกษาต่อไป

ส่วนคำว่า “โลกบาล” ที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนาก็พ้องกับคำที่ใช้เรียกกลุ่มเทวดาจำนวน 4 องค์ ในรามายณะและมหาภารตะซึ่งปรากฏแนวคิดเรื่องโลกบาลอยู่อย่างเด่นชัดดังที่ผู้วิจัยได้นำเสนอไว้แล้ว หากพิจารณาตามรูปศัพท์จะพบว่า “โลกบาล” ในภาษาบาลีเป็นศัพท์สมาสระหว่างศัพท์ว่า “โลก” และ “บาล” ซึ่งสร้างมาจาก ปา-ธาตุ (vpā) เช่นเดียวกับในภาษาสันสกฤต หมายถึง *ปกป้อง, ค้ำครอง, จับตามอง*⁵⁶¹ เมื่อแปลตามรูปศัพท์ หมายถึง *เทวดาผู้ปกป้องหรือค้ำครองโลก* คำว่า “โลกบาล” จึงมีนัยถึงบทบาทของเทวดากลุ่มดังกล่าวในการเป็นผู้ปกครองโลกคอยสอดส่องดูแล ป้องกันภัยอันตรายต่างๆ อันจะพึงมีแก่ชาวโลกและโลกในเชิงกายภาพ

⁵⁵⁸ ดูเพิ่มเติมใน PTSD., p. 568-569.

⁵⁵⁹ Ibid., p. 525.

⁵⁶⁰ วินย.มหา. 5/71

⁵⁶¹ PTSD., p. 455.

เหตุที่วรรณคดีพุทธศาสนาและวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์มีคำเรียกชื่อกลุ่มเทวดา ฟ้องกันว่า “โลกบาล” อาจเพราะศาสนาพุทธ (525-480 ปีก่อนคริสตกาล)⁵⁶² ถือกำเนิดขึ้นในช่วงเวลาร่วมสมัยกับสมัยมหากาพย์ (500-50 ปีก่อนคริสตกาล)⁵⁶³ ในช่วงเวลาดังกล่าวมีการรจนาคัมภีร์สำคัญ ได้แก่ รามายณะซึ่งสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นราว 500-200 ปีก่อนคริสตกาล⁵⁶⁴ และมหาภารตะซึ่งน่าจะรวมเล่มโดยสมบูรณ์ราวคริสต์ศตวรรษที่ 5⁵⁶⁵ จึงอาจเป็นไปได้ว่า พุทธศาสนาอาจรับคำว่า “โลกบาล” จากวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์มาใช้เมื่อความคิดเรื่องโลกบาลที่มีความสัมพันธ์กับโลกจำนวน 3 องค์ถูกผนวกเข้ากับความคิดเรื่องโลกบาลที่มีความสัมพันธ์กับทิศจนมีจำนวน 4 องค์เท่ากัน แต่ยังไม่เป็นที่นิยมในวรรณคดีพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทบาลีเนื่องจากคำว่า “โลกบาล” ปรากฏอยู่เพียง 2 คัมภีร์ คือ เปตวัตถุ และชาดก อีกทั้งคัมภีร์ทั้ง 2 จัดอยู่ในขุททกนิกายซึ่งอาจรวบรวมขึ้นหลังจากพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก 4 นิกายแรกซึ่งนิยมใช้คำว่า “มหาราช” มากกว่า ในขณะที่คำว่า “โลกบาล” ดูเหมือนว่าจะใช้อย่างแพร่หลายในคัมภีร์พุทธศาสนาที่ไม่ได้บันทึกด้วยภาษาบาลี

พระพุทธเจ้าทรงกำหนดให้ท้าวมหาราชทั้ง 4 ทรง “คุ้มครอง” (อภิปาเลติ) หรือ ทรง “ปกครอง” (ปสาสติ)⁵⁶⁶ ทิศหลักทั้ง 4 ดังปรากฏในอภิญญาสมาธิสูตรและมหาสมยสูตร แต่ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพระเวทจนถึงพราหมณะ-อุปนิษัท กำหนดให้เทวดาทรงเป็น “ผู้เป็นใหญ่” (อิธิปติ) แห่งทิศ เรียกว่า “ทิศามปติ” หรือ “ทิตธิปติ” แม้วรรณคดีทั้ง 2 จะมีชื่อเรียกต่างกัน แต่ก็มี ความหมายและแนวคิดที่คล้ายกัน กล่าวคือ ศัพท์ว่า “อิธิปติ” สามารถหมายถึง พระราชา⁵⁶⁷ ได้ จึงอาจเทียบเคียงได้กับ “มหาราช” ในวรรณคดีพุทธศาสนา และหากพิจารณาจากแนวคิดแล้ว เทวดาทั้ง 2 กลุ่มต่างก็เป็นเทวดาที่เป็นใหญ่แห่งทิศ มีหน้าที่ปกครองตามทิศที่ตนคุ้มครอง เช่นเดียวกัน แต่มีศูนย์กลางของทิศแตกต่างกัน กล่าวคือ ทิศที่ “ทิตธิปติ” เป็นใหญ่ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพระเวทจนถึงพราหมณะ-อุปนิษัท มีศูนย์กลางอยู่ที่ผู้พูดซึ่งอาจเป็นพราหมณ์ผู้

⁵⁶² Maurice Winternitz, *A history of Indian literature*, Vol. 2, Translated from the German by V.Srinivana Sarma, 3rd ed, p. 4. และดูเพิ่มเติมใน M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, pp. 26 ff.

⁵⁶³ A. A. Macdonell, *A History of Sanskrit literature* (Delhi: Munshiram Manoharal, 1972), p. 279.

⁵⁶⁴ Ibid., pp. 304-313. และดูเพิ่มเติมใน วิสุทธ์ บุญยกุล, “ประเภทวรรณคดีสันสกฤต ตั้งแต่สมัยสังหิตาถึงธรรมศาสตร์,” ใน *วิสุทธ์อักษร*, หน้า 14; ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา, “รามายณะ,” ใน *วรรณวิทยา: รวมบทความทางวิชาการภาคภาษาและวรรณคดีไทย-บาลี-สันสกฤตบางเรื่อง*, หน้า 13-14.

⁵⁶⁵ ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา, “รามายณะ,” ใน *วรรณวิทยา: รวมบทความทางวิชาการภาคภาษาและวรรณคดีไทย-บาลี-สันสกฤตบางเรื่อง*, หน้า 13. และดูเพิ่มเติมใน A. A. Macdonell, *A History of Sanskrit literature*, pp. 288-291.

⁵⁶⁶ PTSD., p. 446.

⁵⁶⁷ SED., p. 21

ประกอบพิธีที่กล่าวอัญเชิญเทวดาให้มาประจำอยู่ตามทิศต่าง ๆ ในมณฑลพิธี ส่วน “โลกบาล” ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์-ปุราณะอยู่ประจำทิศหลักทั้ง 4 ที่มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของจักรวาล ซึ่งมีลักษณะสอดคล้องกับท้าวมหาราชทั้ง 4 ในวรรณคดีพุทธศาสนาที่มีหน้าที่ดูแลทิศหลักทั้ง 4 โดยรอบเขาพระสุเมรุ ตั้งแต่บริเวณยอดเขายุคนธรอันเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิก้าไปจนถึงขอบจักรวาลแต่ละด้านรวมถึงบริเวณโลกมนุษย์โดยเฉพาะในชมพูทวีป ดังนั้น โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาจึงมีความสัมพันธ์กับทิศที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เขาพระสุเมรุ เช่นเดียวกับโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์-ปุราณะ ซึ่งต่างจากเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศที่มีศูนย์กลางของทิศอยู่ที่ผู้พูดหรือสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง

ประการที่ 2 *กำเนิด* จากเดิมที่จุดกำเนิดความคิดเรื่องเทพเจ้าของชาวอินเดียในสมัยโบราณโดยส่วนใหญ่มีวิวัฒนาการมาจากธรรมชาติหรือปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ต่อมาเมื่อธรรมชาติได้รับการยกย่องและบูชาจากมนุษย์ในฐานะที่เป็นเทวดาแล้ว จึงกล่าวถึงกำเนิดของเทวดาในลักษณะที่คล้ายกำเนิดของมนุษย์ คือ มีมารดาบิดาเป็นผู้ให้กำเนิดและคอยเลี้ยงดูให้เติบโตใหญ่⁵⁶⁸ ในขณะที่เทวดาตามทัศนะของพุทธศาสนาเป็นอุปบัติเทพ อยู่ภายใต้กฎแห่งกรรมซึ่งเป็นกฎธรรมชาติที่ทุกสรรพสิ่งเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย ไม่มีสิ่งเหนือธรรมชาติใดๆ ที่จะมาควบคุมหรือกำหนดความเป็นไปของสัตว์โลกได้ หากสัตว์โลกปรารถนาที่จะเข้าถึงความเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิก้า ก็ต้องหมั่นสร้างกุศลกรรมด้วยการให้ทานและรักษาศีลให้บริสุทธิ์ หรือการถือไตรสรณคมน์เป็นที่พึ่ง หรือการตั้งความปรารถนาที่จะไปอุบัติบนสวรรค์ชั้นนี้เพื่อให้เกิดอานิสงส์ออกเญยขึ้นเป็นปัจจัยให้เกิดในสุคติโลกสวรรค์ได้ และหากปรารถนาจะเข้าถึงความเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นอื่นๆ ที่สูงขึ้นก็ต้องหมั่นประกอบกุศลกรรมให้มากยิ่งขึ้น

ทุกสรรพสิ่งในโลกล้วนอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ ต้องมีการเปลี่ยนแปลง มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ไม่มีสิ่งใดคงที่ ถาวร หรือเป็นนิรันดร เทวดาในพุทธศาสนาจึงเป็นผู้ที่ต้องตาย มิได้มีความเป็นอมตะ ตำแหน่งของท้าวจาตุมหาราชจึงมิใช่ตำแหน่งที่เที่ยงแท้ถาวร และมีได้ผูกขาดไว้กับผู้ใดผู้หนึ่ง แต่เปิดโอกาสให้ทุกคนสามารถเป็นได้หากประพฤติปฏิบัติในกุศลธรรมให้ยิ่งกว่าเทวดาทัวไป ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิก้าดังเช่นกรณีของท้าวกุเวร ในขณะที่ “ทศิปปติ” ในสมัยพระเวทจนถึงพราหมณะ-อุปนิษัทเป็นเพียงชื่อเรียก ฉายา ชื่อตำแหน่ง คุณสมบัติ หรือหน้าที่หนึ่งของเทพเจ้าที่ได้รับการนับถือในหมู่ชาวอารยันซึ่งเทพเจ้าเหล่านั้นล้วนมีความเป็นอมตะ การกล่าวถึงเทพเจ้าองค์ต่างๆ ในฐานะ “ทศิปปติ” แตกต่างกันไปในแต่ละคัมภีร์ แสดงให้เห็นว่าตำแหน่งดังกล่าวเป็นตำแหน่งชั่วคราวที่ผู้สวดคัมภีร์กล่าวอัญเชิญเทวดาให้มาอยู่ประจำทิศโดยรอบมณฑลพิธี โดยขึ้นอยู่กับผู้รจนาคัมภีร์ว่าต้องการจะให้เทพเจ้าองค์ใดมีฐานะเป็น “ทศิปปติ” สิ่งที่แตกต่างจากพุทธศาสนาอย่างเห็นได้ชัด คือ “ทศิปปติ” มิได้เป็นตำแหน่งที่ติดตัวมา

⁵⁶⁸ พระมหาประยงค์ จันทรแดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานะภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 143.

กับเทพเจ้าตั้งแต่กำเนิด มิได้มีการผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกัน มิได้มีกำหนดวาระการพ้นจากตำแหน่ง และที่สำคัญคือ มิได้เกิดจากบุญกรรมที่เทพเจ้าได้กระทำไว้

ส่วน “โลกบาล” ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์-ปุราณะก็เป็นตำแหน่งหรือฉายาของเทวดาบางองค์ที่ได้รับความเคารพนับถือเช่นกันแต่มีฐานะต่ำกว่าพระผู้เป็นเจ้าทั้ง 3 องค์ อย่างไรก็ตามในสมัยดังกล่าวเริ่มปรากฏความคิดว่า “โลกบาล” เป็นตำแหน่งที่พระผู้เป็นเจ้าจะประทานให้สำหรับผู้ที่ประพฤติปฏิบัติตนจนเป็นที่พอพระทัย ดังเช่นกรณีของพระกุเวรที่ได้รับประทานพรให้เป็นหนึ่งในโลกบาลผู้ปกป้องและพิทักษ์รักษาจักรวาลจากพระพรหม หรือพระศิวะ โดยอาศัยการบำเพ็ญพรตอย่างอุกฤษฏ์ ประเพณีอินเดียถือว่าการบำเพ็ญพรตเป็นการแสดงถึงความประพฤติหรือการปฏิบัติที่ดีงามของผู้บำเพ็ญพรตและเชื่อว่าเป็นวิถีทางหนึ่งที่จะทำให้พระผู้เป็นเจ้าได้มาปรากฏพระองค์ให้ผู้บำเพ็ญพรตได้เข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิด ดังนั้น ผู้ที่ประสงค์จะได้รับพรหรือในสิ่งที่ตนปรารถนาจากพระผู้เป็นเจ้าจึงต้องใช้การบำเพ็ญพรตเป็นหนทางไปสู่ความสำเร็จ⁵⁶⁹ นอกจากตำแหน่ง “โลกบาล” ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์ยังกล่าวว่ามีบรรดาศักดิ์สามารถดำรงตำแหน่งพระอินทร์ได้หากทำพิธีอัสวเมธถึง 100 ครั้ง และเมื่อเป็นพระอินทร์ก็จะมีระยะเวลาปกครองทวยเทพเพียง 100 ปีทิพย์เท่านั้น⁵⁷⁰ จะเห็นได้ว่า ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์-ปุราณะได้เปิดโอกาสให้คนธรรมดาสามารถที่จะไปปฏิบัติเป็นเทวดาได้ แต่ต้องกระทำบางสิ่งบางอย่างจนพระผู้เป็นเจ้าพอพระทัยก่อน พระผู้เป็นเจ้าจึงจะประทานพรในสิ่งที่ผู้นั้นปรารถนาเพื่อเป็นการแลกเปลี่ยน

หากพิจารณาถึงกระบวนการในการเข้าถึงความเป็นโลกบาลในคติพราหมณ์-ฮินดู ดูเหมือนว่าจะใกล้เคียงกับในพุทธศาสนา เพราะการบำเพ็ญพรตถือได้ว่าเป็นกุศลกรรมอย่างหนึ่งที่เป็นปัจจัยทำให้เข้าถึงตำแหน่งนี้ได้ ส่วนกุศลกรรมที่พุทธศาสนาสอนให้คนปฏิบัติด้วยตนเองนั้นก็อยู่บนพื้นฐานของ “ศีลพรต” เพียงแต่พุทธศาสนาถือว่าสัตว์โลกมีศักยภาพที่จะพัฒนาดนจนถึงขั้นเป็นเทวดาหรือเหนือกว่าเทวดาได้ ดังนั้น พุทธศาสนาจึงปฏิเสธการสวดอ้อนวอนและการทำพิธีบูชาเพื่อพึ่งพาอำนาจเทวดาหากต้องการไปเกิดในสุคติโลก ต่างจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่แม้จะลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง แต่ยังคงต้องอาศัยการบูชาบวงสรวงหรือสวดสวดดีต่อเทวดาที่ตนเคารพนับถือด้วยความจงรักภักดีเพื่อให้เทวดาเหล่านั้นประทานพรตามความปรารถนา

ประการที่ 3 **ภพภูมิ** ทำวจาตุมหาราชประทับอยู่บนสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาที่ตั้งอยู่บนยอดเขาเขาคันธมาศโดยรอบเขาพระสุเมรุทั้ง 4 ทิศ และต่างก็มีที่ประทับซึ่งเรียกว่าวิมานหรือปราสาทราชวังที่เพียบพร้อมไปด้วยความสุขความสบายทุกอย่างและมีความวิจิตรพิสดารเป็นอย่างยิ่ง อย่างไรก็ตาม สวรรค์กลายเป็นที่พักชั่วคราวของเทวดา พุทธศาสนาถือว่าเทวโลกเป็นแดนเสวยสุขของสัตว์โลกที่ได้กระทำกุศลกรรม เมื่อหมดกำหนดเวลาเสวยผลความดีหรือหมดอายุขัย เทวดาก็

⁵⁶⁹ ดูเพิ่มเติมใน อรรถาธิบาย กุหลาบรัตน์, “พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 24-26.

⁵⁷⁰ เกื้อพันธ์ นาคบุปผา, “พระอินทร์ในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และวรรณคดีไทย,” หน้า 62.

จะเคลื่อนไปสู่ภาวะอื่นๆ ตามวิบากกรรมของตนต่อไป ส่วนเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในคัมภีร์สมัยพระเวทและพราหมณะ-อุปนิษัตมาจากกลุ่มเทวดาที่อาศัยอยู่ในโลกมนุษย์ บรรยากาศ และสวรรค์ ยังไม่ปรากฏสถานที่อยู่ร่วมกันในฐานะ “ทิศปติ” ในแต่ละคัมภีร์ก็กล่าวถึงที่อยู่ของเทวดาแต่ละองค์ไว้อย่างเอกเทศ และยังไม่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างสถานที่อยู่ของเทวดากับตำแหน่งของทิศที่เป็นใหญ่อย่างชัดเจน อาจเพราะเทวดาเหล่านี้ได้รับเชิญให้มาอยู่ประจำทิศเพียงชั่วคราว ทิศดังกล่าวเป็นทิศที่มีความสัมพันธ์กับการประกอบพิธีบูชาบวงสรวงโดยมีพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีเป็นศูนย์กลาง มีใช้ทิศที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เขาพระสุเมรุซึ่งจะเห็นได้อย่างชัดเจนในยุคต่อมา B. C. Law ได้เปรียบเทียบสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกากับภูลอก และสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อันเป็นที่อยู่ของท้าวสักกะกับภูลอกซึ่งเป็นที่อยู่ของพระอินทร์⁵⁷¹ ตามโครงสร้างจักรวาลที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพราหมณะ-อุปนิษัต

ต่อมาในสมัยมหากาพย์-ปุราณะจึงเริ่มกล่าวถึงที่อยู่ของโลกลบาลอย่างชัดเจน โดยกำหนดให้โลกลบาลอยู่ประจำทิศหลักทั้ง 4 หรือทิศทั้ง 8 ที่มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางตามระบบโครงสร้างจักรวาลในสมัยนี้ เช่น ในภาคตปุราณะและพรหมานตปุราณะ กล่าวว่า ตรงยอดของเขาพระสุเมรุเป็นเมืองของพระพรหม โดยรอบของเขาพระสุเมรุมีเมืองของท้าวโลกลบาลประจำอยู่ทั้ง 8 ทิศ⁵⁷² เมืองของพระพรหมที่ตั้งอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุเป็นตำแหน่งเดียวกันกับที่ตั้งของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ส่วนเมืองของท้าวโลกลบาลที่อยู่โดยรอบก็อาจเทียบได้กับที่ตั้งของสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาที่อยู่โดยรอบทิศทั้ง 4 ของเขาพระสุเมรุ สิ่งที่แตกต่างกัน คือ พระอินทร์ในวรรณคดีสมัยมหากาพย์-ปุราณะทรงเป็นโลกลบาลที่มีฐานะต่อยกกว่าพระพรหม ในขณะที่ท้าวสักกะหรือพระอินทร์ในวรรณคดีพุทธศาสนาทรงเป็นจอมเทพแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์และมีอำนาจเหนือท้าวมหาราชทั้ง 4 จะเห็นได้ว่าทั้งวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์-ปุราณะและวรรณคดีพุทธศาสนาต่างมีความพยายามในการจัดโครงสร้างจักรวาลอย่างเป็นระบบ

บำรุง ชำนาญเรือ ได้แสดงทัศนะว่า ความจริงแล้วสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกานั้นอาจไม่ได้แยกเป็นสวรรค์ชั้นหนึ่งต่างหากจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพียงแต่เป็นที่อยู่ของท้าวโลกลบาลทั้ง 4 เพื่อทำหน้าที่อารักขาทิศต่างๆ ของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตามที่ได้รับมอบหมายจากท้าวสักกะ โดยไม่มีอำนาจเด็ดขาด ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อมีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้นก็ต้องไปรายงานให้ที่ประชุมเทวดาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ทราบ⁵⁷³ ผู้วิจัยไม่อาจเห็นด้วยกับความคิดดังกล่าวได้ เนื่องจากสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกามีความแตกต่างจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อยู่หลายประการ อาทิ ตำแหน่งที่ตั้ง ลักษณะทางกายภาพ อายุ ความสูงของเทวดา อีกทั้งเงื่อนไขในการเข้าถึงความเป็นเทวดาใน

⁵⁷¹ B. C. Law, *Heaven and Hell in Buddhist Perspective*, p. 3.

⁵⁷² Subodh Kapoor, editor, “Meru,” *HEH* 3 (2000): 1209.

⁵⁷³ บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาไชนะและพุทธศาสนาเถรวาท,” หน้า 167-212; Nandasena Mudiyanse, “Kuvera,” *EOB* 6 (1996): 265.

สวรรค์แต่ละชั้นก็แตกต่างกัน จึงมีจากกล่าวได้ว่า สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกามีได้แยกออกจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพราะหากกล่าวเช่นนั้นก็เท่ากับเป็นการปฏิเสธพุทธพจน์ของพระพุทธองค์ที่ได้กล่าวถึงสวรรค์ 2 ชั้นแยกออกจากกันอย่างชัดเจน⁵⁷⁴

ประการที่ 4 **ลักษณะทางกายภาพ** เทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกามีลักษณะทางกายภาพที่พิเศษกว่ามนุษย์ในทุกด้านซึ่งเกิดขึ้นจากอานิสงส์แห่งกุศลกรรม อย่างไรก็ดี เทวดาก็ยังคงอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ที่ต้องเวียนว่ายตายเกิดเหมือนสัตว์โลกทั่วไป เทวดายังคงประสบกับความเปลี่ยนแปลงเนื่องจากกลายเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ถาวร ในขณะที่เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศหรือโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตไม่มีกำหนดวาระว่าจะสิ้นสุดเมื่อใด อีกทั้งเทวดาทั่วไปในคติพราหมณ์-ฮินดู เมื่อเจริญเติบโตมาถึงวัยหนุ่มสาวแล้วก็หยุดไว้แค่นี้ ไม่ล่วงเลยวัยนี้ไป เทวดาทุกองค์คงสภาพอยู่ในวัยนี้ไปชั่ววันรันดร์และเป็นอมตะ⁵⁷⁵

ประการที่ 5 **อุปนิสัย** ท้าวมหาราชทั้ง 4 ยังคงเป็นผู้เพียบพร้อมในความสุขสำราญทุกเมื่อ ทรงเป็นผู้เที่ยงธรรม และสามารถหยั่งรู้จิตหรือความคิดของผู้อื่นได้ ในบางครั้งท้าวมหาราชบางองค์ก็ทรงมีอุปนิสัยที่ดูร้าย น่าเกรงขาม เช่น ท้าวเวสสวัณ ส่วนในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพระเวทไม่ได้กล่าวถึงอุปนิสัยของเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศไว้อย่างชัดเจน แต่จากเนื้อหาที่กล่าวถึงในบทสดสรรเสริญต่าง ๆ ก็อาจอนุมานได้ว่า เทวดากลุ่มดังกล่าวมีอุปนิสัยทั้งดีและดูร้าย เนื่องจากเป็นทั้งผู้คุ้มครองช่วยเหลือและเป็นผู้ทำลาย จนพวกมนุษย์ต้องคอยบูชาบวงสรวงเอาใจอยู่เสมอเพื่อขอร้องมิให้เทวดาทำร้ายตนและญาติมิตรแต่อาจขอร้องให้ไปช่วยทำลายศัตรู ส่วนโลกบาลในวรรณคดีสมัยมหากาพย์-ปุราณะ ก็มีอุปนิสัยทั้งดีและดูร้ายเช่นกัน เห็นได้จากบทบาทของโลกบาลที่เป็นทั้งผู้ประทานความช่วยเหลือ ผู้ประทานรางวัล ผู้ทดสอบคุณธรรม และเป็นผู้ลงโทษผู้กระทำความผิด แต่การลงโทษนั้นก็เป็นที่ไปด้วยความเที่ยงธรรม

ประการที่ 6 **พาหนะ** ท้าวมหาราชทั้ง 4 ต่างก็มียานพาหนะนานาชนิด ในขณะที่เทวดาที่มีฐานะเป็น “ทิดธิปติ” ไม่ได้กล่าวว่ามีสิ่งใดเป็นพาหนะ แต่เทวดาบางองค์ก็ทรงมีพาหนะเป็นของตน เช่น พระวรุณ ในวรรณคดีสมัยพระเวทกล่าวไว้ว่าพระองค์ทรงมีรถทรงเป็นพาหนะในสมัยมหากาพย์-ปุราณะทรงมีสัตว์น้ำ ได้แก่ มังกร หงส์ จระเข้ เป็นพาหนะ⁵⁷⁶ ต่อมาในสมัยปุราณะ โลกบาลแต่ละองค์ทรงมีช้างเป็นพาหนะ นอกจากนี้ พระกุเวรยังทรงมีบุษบก แกะ กระจับปี่เป็นพาหนะอีกด้วย⁵⁷⁷

⁵⁷⁴ ดู วินย.มหา. 4/17; ที.สี. 9/343-347

⁵⁷⁵ ดูเพิ่มเติมใน พระมหาประยงค์ จันทร์แดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 142-145.

⁵⁷⁶ นภาพรรณ โอวัฒนากิจ, “แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 140-142.

⁵⁷⁷ อรรวรรณ กุหลาบรัตน์, “พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 53-54.

ประการที่ 7 *อาวุธและของวิเศษ* ในวรรณคดีพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทบาลีมีได้กล่าวถึงอาวุธของท้าว महाराชที่ทรงใช้ประหัตประหารหรือทำร้ายศัตรูอย่างชัดเจน แต่ทรงมี “ธรรมอาวุธ” เป็นเครื่องมือในการจดบันทึกความดีความชั่วของมนุษย์ มีเพียงท้าวเวสสวัณเท่านั้นที่กล่าวถึงคทาอาวุธและนัยนาอาวุธว่าเป็นอาวุธของพระองค์ ในคัมภีร์ของฝ่ายเถรวาทบาลีมักจะกล่าวถึงอาวุธของบริวารของท้าว महाराช ในขณะที่คัมภีร์ฝ่ายสรรวาสติวาทินได้กล่าวถึงอาวุธของท้าว महाराชเอาไว้บ้าง แต่มิได้เป็นอาวุธประจำองค์ แม้ว่าในคัมภีร์พระเวทจนถึงพราหมณะ-อุปนิษัตจะไม่ได้กล่าวถึงอาวุธโดยตรงของเทวดาในที่มีฐานะเป็น “ทิดชิปติ” แต่โดยทั่วไปแล้วเทวดาก็ทรงมีอาวุธประจำองค์ เช่น พระอินทร์ทรงมีอาวุธถึง 3 ชนิด คือ วัชระ ธนู และอังกฤษหรือตะขอ พระวรุณทรงมีปวงเป็นอาวุธ⁵⁷⁸ ในวรรณคดีสมัยมหากาพย์-ปุราณะ กล่าวถึง เทพศัสตราวุธที่ทำวโลกบาลประทานให้แก่อรชุนเพื่อต่อสู้กับกษัตริย์ฝ่ายเการพ อาทิจนุคณาณที่วะของพระวรุณ อันตรธานของพระกุเวร นอกจากนี้ในรามายณะยังกล่าวว่าพระกุเวรทรงมีคทาอาวุธใช้ต่อสู้กับราวณะ⁵⁷⁹ ซึ่งตรงกับอาวุธของท้าวเวสสวัณในวรรณคดีพุทธศาสนา พระมหาประยงค์ จันทร์แดง แสดงความเห็นเหตุที่เทวดาในพุทธศาสนาส่วนใหญ่ไม่มีอาวุธเพราะนับถือพุทธศาสนาและปฏิบัติตนตามหลักของพุทธศาสนาที่สอนให้ละเว้นจากการทำร้ายเบียดเบียนหรือฆ่าประหารกันและกัน ดังนั้น จึงไม่มีประโยชน์อะไรที่เทวดาจะต้องถืออาวุธ⁵⁸⁰

ประการที่ 8 *ชายา โอรส ธิดา* ในบรรดาท้าว महाराชทั้ง 4 องค์ มีเพียงท้าวเวสสวัณที่มีชายา ท้าว महाराชทั้ง 4 ต่างก็มีโอรสจำนวน 91 องค์เท่ากัน มีนามว่า “อินทะ” นอกจากนี้ท้าว महाराชบางพระองค์ก็ทรงมีธิดาอีกด้วย โอรสหรือธิดาของท้าว महाराชมิได้เกิดจากการเสพสังวาสแบบปุถุชน แต่เกิดขึ้นเองด้วยอำนาจกุศลกรรมที่ทำไว้เมื่อครั้งเป็นมนุษย์ โดยการอุบัติขึ้นบนตักหรือใกล้ตักของเทวดาที่ตนประสงค์อยากจะเป็นบุตร ทั้งนี้ เพราะเทวดาทุกองค์มีกำเนิดแบบโอปปาติกะ และเทวดาผู้ที่อุบัติเป็นบุตรหรือธิดานั้นย่อมมีศักดิ์ด้อยกว่าเทวดาผู้เป็นหัวหน้าส่วนเทวดาในคัมภีร์พระเวท มีมารดาบิดาเป็นผู้ให้กำเนิด และยังมีคู่ครองคือชายาหรือสวามีตลอดจนมีโอรสธิดา ซึ่งเกิดจากการตั้งครรภ์และคลอดเช่นเดียวกับมนุษย์ แต่ขณะที่คลอดนั้นมักจะมีอภินิหารหรือความยิ่งใหญ่เหนือธรรมชาติเสมอ เช่น พระอินทร์ประสูติออกมาจากสีข้างของพระมารดา และขณะที่ประสูติได้ไม่นานก็สามารถเสวยน้ำโสมได้จำนวนมากหลายสระ พระวรุณพอประสูติออกมา พวกศัตรูต่างก็เกิดความครั่นคร้ามหวั่นเกรงเป็นอันมาก เทวดาที่เป็นบุตรมักจะมีทรงความยิ่งใหญ่มีอำนาจเสมอหรือยิ่งกว่าเทวดาผู้เป็นมารดาบิดาเสมอ⁵⁸¹ ลักษณะดังกล่าวเป็น

⁵⁷⁸ พระมหาประยงค์ จันทร์แดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 145.

⁵⁷⁹ อรรถวราชน กุหลาบรัตน์, “พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 35

⁵⁸⁰ พระมหาประยงค์ จันทร์แดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 145-146.

⁵⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 143.

ลักษณะของเทวดาทั่วไปที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต ซึ่งเทวดาที่มีฐานะเป็น “ทิดธิปติ” ก็อาจมีลักษณะเช่นเดียวกัน

ประการที่ 9 *บริวาร* การใช้คำเรียก “มหาราช” ยังแสดงถึงอำนาจในการปกครองของเทวดากลุ่มนี้ กล่าวคือ ท้าวมหาราชทรงปกครองสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา และทรงปกครองเทวดาบนสวรรค์ชั้นนั้นพร้อมกับบริวาร ได้แก่ คนธรรพ์ กุมภันท์ นาค และยักษ์ จึงทรงเป็น “ผู้เป็นใหญ่” (อาธิปติ) แห่งบริวารเหล่านั้น รวมถึงภุมมเทวดาและอากาศัญญูเทวดาด้วย แต่ในวรรณคดีสมัยพระเวทมิได้กล่าวไว้ว่าผู้ใดเป็นบริวารของ “ทิดธิปติ” แม้ว่าเทวดาที่มีฐานะเป็น “ทิดธิปติ” บางองค์จะมีความเป็นใหญ่เหนือสิ่งต่างๆ ก็ตาม เช่น พระวรุณทรงเป็นเจ้าของน้ำบาดำเจ้าแห่งฝนบ้าง⁵⁸² พระยมทรงเป็นราชาแห่งบรรพบุรุษผู้ล่วงลับหรือปิตุซึ่งอยู่ทางทิศใต้⁵⁸³ ในศตปถพราหมณะกล่าวถึงชื่อเทวราชาและประชาชนของพระองค์ไว้ในบทสวดของการทำพิธีอัสวเมธ อาทิ พระยมทรงเป็นราชาของบรรพชนหรือปิตุ พระวรุณทรงเป็นราชาของคนธรรพ์ พระโลมทรงเป็นราชาของนางอัปสร พระอินทร์ทรงเป็นราชาของเหล่าทวยเทพ⁵⁸⁴ แต่เมื่อมีฐานะเป็น “ทิดธิปติ” ก็ไม่ได้กล่าวอย่างชัดเจนว่าเป็นผู้ปกครองใคร อีกทั้ง “ทิดธิปติ” ก็มีได้มีอำนาจในการปกครองสวรรค์ชั้นใดชั้นหนึ่งโดยเฉพาะ ดังนั้น การเรียกเทวดาทั้ง 4 องค์ “ท้าวจาตุมหาราช” ในวรรณคดีพุทธศาสนาจึงแสดงถึง **ความเป็นใหญ่หรือความเป็นหัวหน้าของทวยเทพในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิการวมถึงเหล่ามนุษย์ที่เป็นบริวาร**

การกล่าวถึงบริวารของ “โลกบาล” เพิ่งปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์ อาทิ ในหริวงค์กล่าวถึงเหล่าบริวารของโลกบาลแต่ละองค์ที่ติดตามไปร่วมรบกับพวกอสูร กล่าวคือ พระอินทร์ทรงพิทักษ์รักษาทิศตะวันออกของกองทัพสวรรค์แวดล้อมด้วยเหล่าเทวดา คนธรรพ์ และยักษ์ พระยมทรงประทับยืนอยู่ท่ามกลางกองทัพเพื่อปกป้องศัตรูทางทิศใต้ พระวรุณทรงพิทักษ์รักษาทิศตะวันตกแวดล้อมด้วยเหล่านาคทั้งหลาย และพระกุเวรติดตามด้วยพวกยักษ์ รากษสและเหล่าบริวารทั้งหลาย ทรงคุ้มครองทางด้านทิศเหนือ⁵⁸⁵

ส่วนในด้านบทบาท พบว่า ท้าวมหาราชทั้ง 4 ในคติพุทธศาสนามีบทบาทเป็นผู้ช่วยเหลือ เช่นเดียวกับโลกบาลในวรรณคดีสมัยมหากาพย์ หากแต่มีรายละเอียดที่ต่างกัน จากการศึกษาพบว่าโลกบาลมีบทบาทเป็นผู้ช่วยเหลือ “สัตว์โลก” ได้แก่ พระพุทธเจ้า พุทธบริษัท และท้าวสักกะ ด้วยการคุ้มครอง คอยดูแลให้ความปลอดภัย หรือปฏิบัติตามคำสั่งที่ได้รับมอบหมาย ท้าวมหาราชมีบทบาทช่วยเหลือมนุษย์ทั่วไปด้วยความสมัครใจหรือเต็มใจ โดยไม่จำกัดว่าผู้นั้นจะเลื่อมใสหรือ

⁵⁸² ณาพวรรณ โอวัฒนากิจ, “แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 66-67, 167-170.

⁵⁸³ อัญชลี จิตรสุคนธ์, “พระยมในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และไทย,” หน้า 24.

⁵⁸⁴ ŚBr. 13.4.3.5-14 และดูเพิ่มเติมใน อรรถาธิบาย กุหลาบรัตน์, “พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 9-10.

⁵⁸⁵ Hv. 44.3-20

เคารพนับถือตนหรือไม่ ผู้ที่ท้าวจตุโลกบาลให้ความช่วยเหลือล้วนเป็นคนดีมีคุณธรรม ปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัด หรือกำลังได้รับความเดือดร้อน ประสบกับอุปสรรคแต่มีได้หวังไหวต่อความทุกข์ยาก คนดีดังกล่าวนี้ย่อมจะช่วยเหลือตนเองก่อนอย่างเต็มความสามารถจนเป็นที่ประจักษ์ เมื่อช่วยเหลือตัวเองแล้วเทวดาจึงจะช่วยเหลือสนับสนุนส่งเสริมอีกแรงหนึ่งเพื่อให้ประสบความสำเร็จยิ่งๆ ขึ้นไปโดยไม่ต้องรอให้มนุษย์อ่อนวอน ดังจะเห็นได้จากหน้าที่ท้าวโลกบาลมักจะช่วยอำนวยความสะดวกด้วยการป้องกันภัยอันตรายเพื่อให้ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถบรรลุผลได้ง่ายขึ้น สะท้อนให้เห็นถึงคติความเชื่อเรื่องกรรมในพุทธศาสนาว่า คนทำกรรมเช่นใดย่อมได้รับผลของกรรมนั้น เมื่อประพฤติดีก็ย่อมได้รับความดีตอบแทน ดังนั้น ท้าวมหาราชจึงไม่สามารถให้รางวัลหรือลงโทษผู้ใดได้ แต่เป็นเพียงผู้คอยสอดส่องและตรวจตราพฤติกรรมของมนุษย์ตามคำสั่งของท้าวสักกะ และคอยจัดบันทึกการทำบุญกุศลของมนุษย์ บ้างก็ให้อำมาตย์และโอรสลงมาจดแล้วนำไปรายงานต่อเทวดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เพื่อให้รับทราบ หน้าที่ในการจัดบันทึกบุญบาปของท้าวโลกบาลนี้มีลักษณะพ้องกับหน้าที่ของจิตรคุปต์* ในวรรณคดีสันสกฤต ท้าวมหาราชทั้ง 4 จะทรงเข้ามาช่วยเหลือมนุษย์พร้อมกันทั้ง 4 องค์ ไม่นิยมเสด็จมาช่วยตามลำพัง เช่น การเสด็จมาช่วยกันรักษาความปลอดภัยให้กับพระพุทธเจ้าบ้าง พุทธบริษัทบ้าง ท้าวสักกะบ้าง แต่ถ้าปรากฏเพียงองค์เดียวก็จะมีแต่ท้าวเวสสวัณ ในคัมภีร์พุทธศาสนาแต่ละนิกายกล่าวถึงรายละเอียดของท้าวมหาราชทั้ง 4 ในฐานะผู้ช่วยเหลือไว้เหมือนกันบ้าง คล้ายคลึงกันบ้าง แตกต่างกันบ้างซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดในการสั่งสอนของแต่ละนิกาย

หน้าที่คุ้มครอง “มนุษย์” นี้เป็นหน้าที่หลักของเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศมาตั้งแต่ในสมัยพระเวทแล้ว ดังจะเห็นได้จากบทบาทของเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในอรรถพเวทที่มีหน้าที่ “ปกป้อง” หรือ “คุ้มครอง” เฉพาะกลุ่มคนหรือปัจเจกชนที่เลื่อมใสศรัทธาหรือบูชาบวงสรวงต่อเทวดาเท่านั้น อาทิ พราหมณ์ผู้ประกอบพิธี โดยประจำอยู่ตามทิศต่างๆ ในมณฑลพิธีและ “ทำลาย” ศัตรูหรือผู้ที่ไม่เคารพนับถือ ส่วนโลกบาลในสมัยมหากาพย์ก็ทรงให้ความช่วยเหลือแก่ “พระผู้เป็นเจ้า” ด้วยการเป็นกองทัพปกป้องหรือคุ้มครองสวรรค์อันเป็นโลกในเชิงกายภาพ และ “มนุษย์” อีกทั้งเป็นผู้ประทานรางวัลแก่บุคคลผู้ประกอบคุณงามความดี แต่ผู้นั้นต้องทำการสวดอ้อนวอนหรือต้องแสดงให้เห็นคุณความดีของตนจนเป็นที่พอใจแก่โลกบาลก่อน อีกทั้งยังเป็นผู้ทดสอบคุณธรรมของบุคคลด้วย โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาก็มีหน้าที่ในการปกป้องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งเป็นโลกในเชิงกายภาพจากการรุกรานของพวกอสูรเช่นเดียวกับโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์ ในคัมภีร์พุทธฝ่ายเถรวาทบาลีกกล่าวว่าท้าวมหาราชทั้งสี่ตั้งท้าวจตุโลกบาล

* จิตรคุปต์เป็นผู้จัดบันทึกกรรมดีและกรรมชั่วของบุคคลขณะที่ยังดำรงชีวิตอยู่ในโลกลงในบัญชีชื่ออัครสันธานี และหลังจากที่ได้รับคำพิพากษาอย่างยุติธรรมแล้ว วิญญาณของคนดีจะไปสู่แดนของบรรพบุรุษหรือแดนปิตถุ วิญญาณของคนชั่วจะไปลงนรกขุมใดขุมหนึ่งใน 21 ขุม ตามความชั่วของตน หรืออาจจะเกิดเป็นอย่างอื่นในโลกนี้อีก ดูเพิ่มเติมใน อัญชลี จิตรสุคนธ์, “พระยมในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และไทย,” หน้า 27.

ให้อารักขาอยู่กระเบียงโดยรอบเขาพระสุเมรุทั้ง 4 ทิศ แต่ในทิวังศ์กล่าวว่พระวิษณุทรงเป็นผู้จัดแบ่งขอบเขตการดูแลรักษาจักรวาลในทิศทั้ง 4

แม้ว่ท้าวมหาราชจะเป็นใหญ่ในทิศทั้ง 4 แต่ก็ต้งทำความเคารพนบถอบต่อบุคคลซึ่งมีภูมิธรรมสูงกว่ตนโดยเฉพะพระพุทเจ้าและพระอริยสาวกทั้งหลาย หรือแม้แต่ต่อสาธุชนทั่วไปผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา และย้งต้งคอยบำเพ็ญบุญกุศลเพื่อเสริมบารมีของตนอีกด้วย ด้วยเหตุนี้ ท้าวมหาราชจึงปรากฏบทบาทเป็นผู้ฟังธรรม ผู้ปฏิบัติธรรม และเป็นผู้แจ้งข่าวหรือเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในพุทธศาสนา อันแสดงให้เห็นถึงลักษณะของเทวดาในคติพุทธศาสนา ท้าวมหาราชมักจะทำบุญด้วยการฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทเจ้าผู้ทรงเป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (สตถา เทวมนุสสานั) และจากพระอริยสาวกอยู่เสมอ เทวดาถือว่ท่านเหล่านี้เป็นเือนาบุญของตน จะเห็นได้ว่ แทนที่มนุษย์จะเป็นผู้สวดอ้อนวอนเทวดาอย่างในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู แต่กลับเป็นเทวดาที่ต้งค้นพบบุคคลผู้บรรลุธรรมเพื่อให้ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ชี้หนทางสู่ความหลุดพ้น แสดงให้เห็นว่ มนุษย์สามารถเป็นผู้อยู่เหนือ “อุปัติเทวา” ได้ด้วยการปฏิบัติธรรมจนบรรลุเป็น “วิสุทธิเทวา” ดังเช่นพระพุทเจ้าและพระอรหันต์ผู้เป็นทีเคารพของเทวดาทั้งหลาย

ทั้งกลุ่มบุคคลที่ท้าวมหาราชทรงให้ความช่วยเหลือกอบปรกกับการเป็นผู้ยึดมั่นในพระธรรมคำสอน แสดงให้เห็นว่ ท้าวจตุโลกบาลทรงเป็นผู้มีความศรัทธาอันมั่นคงในพระรัตนตรัยและเป็นหนึ่งในเทวดาชั้นฉกามาพจรที่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับพุทธศาสนาอย่างใกล้ชิด ดังที่พินิจ สุขสถิตได้กล่าวไว้ว่ “บรรดาเทวโลกทั้ง 6 ชั้นนั้น เทวดาที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา มากมีอยู่ 2 ชั้น คือ ชั้นจาตุมหาราชิกาและชั้นดาวดึงส์”⁵⁸⁶

จะเห็นได้ว่ แม้ว่บรรณคติพุทธศาสนาและสันสกฤตจะกล่าวถึงกลุ่มเทวดาที่มีความสัมพันธ์กับทิศเหมือนกัน แต่เทวดากลุ่มดังกล่าวมีลักษณะและบทบาทที่คล้ายคลึงกันและแตกต่างกัน ทั้งนี้เพราะคำสอนของแต่ละศาสนามีความแตกต่างกัน

พุทธศาสนาอุบัติขึ้นในสังคมศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดูระยะต้นในช่วงราว 600 ปีก่อนคริสตกาล และพระพุทเจ้าก็ทรงเติบโตมาในราชสกุลที่นับถือศาสนาพราหมณ์ ฉะนั้น เมื่อทรงประกาศพุทธศาสนาจึงมีความเป็นไปได้ที่จะทรงรับเอาแนวคิดจากศาสนาพราหมณ์มาใช้ให้สอดคล้องกับหลักคำสอนของพระองค์เพื่อทรงใช้สอนคนในสมัยนั้น พุทธศาสนามีแนวคิดใหม่ที่แตกต่างจากความเชื่อของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู คือ การไม่ยอมรับความเชื่อเรื่องพระเจ้าสร้างโลก การไม่ยอมรับความเชื่อดังกล่าวเท่ากับเป็นการปฏิเสธผู้ที่มีอำนาจอยู่เหนือโลก ปฏิเสธความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวท บรรดาคำสอนทั้งหลายที่อยู่ในคัมภีร์พระเวทและงานรุ่นหลังของพราหมณ์จึงเป็นคำสอนที่พุทธศาสนาไม่ยอมรับแต่การไม่ยอมรับนี้เป็นการไม่ยอมรับเฉพาะส่วนที่

⁵⁸⁶ พินิจ สุขสถิตย์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นฉกามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 81.

เกี่ยวโยงไปถึงพระผู้เป็นเจ้าของเจ้า⁵⁸⁷ ดังที่กล่าวไปแล้วว่า พุทธศาสนาเชื่อว่าโลกดำเนินไปโดยธรรมชาติ และอยู่ภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์ ด้วยเงื่อนไขดังกล่าวทำให้สรรพชีวิตที่อยู่ในโครงสร้างจักรวาลของพุทธศาสนารวมถึงเทวดามีความเท่าเทียมกัน เทวดาจึงมีคุณลักษณะเหมือนกับสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ มีร่างกายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา⁵⁸⁸ ดังปรากฏในสีหสูตร สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค ว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้ยินว่า เราทั้งหลาย เป็นผู้ไม่เที่ยงแท้ แต่ได้เข้าใจว่าเที่ยง เราทั้งหลายเป็นผู้ไม่ยั่งยืนเลย แต่ได้เข้าใจว่ายั่งยืน เราทั้งหลายเป็นผู้ไม่แน่นอนเลย แต่ได้เข้าใจว่าแน่นอน ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้ยินว่า ถึงพวกเราก็คือเป็นผู้ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่แน่นอน นับเนื่องแล้วในกายตน”⁵⁸⁹ แสดงให้เห็นว่า แม้จะเกิดเป็นเทวดาก็ยังมีความไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่แน่นอน ไม่สามารถข้ามพ้นวิภวสงสารได้ พระนิพพานเป็นเพียงสิ่งเดียวที่อยู่เหนือทุกสิ่งและสามารถทำให้หลุดพ้นจากกองทุกข์ ผู้ที่รู้แจ้งในธรรมเท่านั้น คือ ผู้ที่อยู่สูงสุดเหนือสกลจักรวาล ด้วยเหตุนี้ เทวดาทั้งหลายจึงมีฐานะต่ำกว่าพระพุทธรเจ้าและพระอรหันต์ แม้แต่พุทธสาวกก็ยังมีฐานะสูงกว่าพวกเทวดา

นอกจากนี้พุทธศาสนายังมีความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด ความเชื่อดังกล่าวเป็นปัจจัยให้เกิดการขยายความคิดเรื่องสถานที่อยู่หลังความตายดังจะเห็นได้จากจำนวนนรกและสวรรค์ที่เพิ่มมากขึ้น พุทธศาสนาเชื่อว่าเจตนาของกรรมที่มากน้อยแตกต่างกันจะส่งผลให้สัตว์โลกต้องไปเสวยบุญหรือชดใช้กรรมในภพภูมิที่ต่างกัน หากทำดีก็ได้ไปเสวยสุขอยู่ในสวรรค์ชั้นสูง หากประพฤติชั่วก็ตกลงไปสู่ นรกขุมต่ำลงไป ดังนั้น ระบบโครงสร้างจักรวาลของพุทธศาสนาจึงแตกต่างจากศาสนาพราหมณ์อย่างชัดเจน นอกจากนี้ ความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรมยังสามารถเป็นคำอธิบายให้กับการเกิดขึ้นของสัตว์โลกจำนวนมากที่ไม่เคยปรากฏในความคิดของชาวอารยันมาก่อน⁵⁹⁰ จะเห็นได้ว่า ในพระสูตรต่างๆ กล่าวถึงชื่อของเทวดาจำนวนมากทั้งที่เคยปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตมาก่อนและยังไม่เคยปรากฏ ทั้งที่รับมาจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและที่ปรากฏเฉพาะในพุทธศาสนา พุทธศาสนาได้นำเทวดาทั้งหมดมาจัด “ที่อยู่” ใหม่ในระบบโครงสร้างจักรวาลเดียวกันโดยปรับเปลี่ยนคุณสมบัติบางประการของเทวดาและจัดลำดับชั้นของเทวดาให้เหมาะสมกับ “ที่อยู่” ภายใต้กฎแห่งกรรมและกฎแห่งไตรลักษณ์ ด้วยหลักคำสอนของพุทธศาสนาข้างต้นทำให้โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนามีลักษณะและบทบาทแตกต่างจากโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตอย่างเห็นได้ชัด

⁵⁸⁷ ปรีชา ช่างขวัญยืนและสมภาร พรหมทา, บรรณาธิการ, มนุษย์กับศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), หน้า 138.

⁵⁸⁸ M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, p. 65.

⁵⁸⁹ ส.ช.น.ธ. 17/156

⁵⁹⁰ ดูเพิ่มเติมใน M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, p. 69.

อนึ่ง ด้วยลักษณะและบทบาทของโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตและพุทธศาสนามีความคล้ายคลึงกันบางประการ จึงมีความเป็นไปได้ว่าพุทธศาสนาอาจทราบถึงแนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในวรรณคดีสันสกฤต อีกทั้งการปรากฏนามของเทวดาในคติพราหมณ์หลายพระองค์ในพระไตรปิฎกก็เป็นอีกเหตุผลหนึ่ง que แสดงให้เห็นว่าผู้คนในสมัยพุทธกาลย่อมรู้จักทวยเทพที่ได้รับความนิยมในหมู่ชาวอารยันอยู่แล้ว เช่น พระอินทร์ (พระอินทะ)⁵⁹¹ พระยม พระวรุณ พระโสม พระอัคนี พระอิสาน ดังปรากฏในรัชคคสูตรที่กล่าวถึงการรบกันระหว่างเทวดาและอสูร เหล่าเทวดารู้สึกหวาดกลัวต่ออสูรแต่ครั้งใดมองไปที่ธงของผู้นำคือท้าวสักกะ พระประชาบดี พระวรุณ และพระอิสานก็กลับได้กำลังใจสู้รบจนเอาชนะได้⁵⁹² ในเทววิชาสูตร กล่าวถึง ราชนามของเทพที่พราหมณ์สวดสรรเสริญเพื่อเป็นหนทางให้ได้ไปอยู่ร่วมกับพรหมเมื่อสิ้นสุดชีวิตในโลกนี้ อาทิ พระอินทะ พระอิสาน พระโสม พระวรุณ พระยม พระประชาบดี เป็นต้น⁵⁹³ ในอภินายกสูตร กล่าวว่า อินทะ โสม วรุณ ทรงมีฐานะเป็นหัวหน้าของเหล่ายักษ์⁵⁹⁴ และในมหาสมยสูตรก็กล่าวถึง วรุณ โสม ว่าเป็นเทวดาที่มาร่วมเทวสโมสร ณ ป่ามหาวัน⁵⁹⁵ สิ่งที่น่าสังเกตจากรายชื่อของเทพเจ้าที่ปรากฏในพระสูตรต่างๆ คือ ทวยเทพเหล่านี้มีฐานะเป็น “ทิตามปติ” หรือ “ทิตธิปติ” หรือ “โลกบาล” ในวรรณคดีสันสกฤตด้วย

แม้ว่าในพระสูตรต่างๆ จะมีได้กล่าวอย่างชัดเจนว่าทวยเทพดังกล่าวอาศัยอยู่ในสวรรค์ชั้นใด แต่จากการปรากฏเป็นเทวสหายร่วมกับท้าวสักกะในรัชคคสูตร จึงอาจอนุมานได้ว่าทวยเทพดังกล่าวอาจอาศัยอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วย หากแต่เทพเหล่านั้นมิได้มีฐานะเป็นเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศหรือโลกบาลดังที่เคยปรากฏมาก่อน ประเด็นที่น่าสนใจ คือ พุทธศาสนา กล่าวถึงกลุ่มเทวดาจำนวน 33 องค์ที่อาศัยอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์พ้องกับจำนวนเทวดาที่ปรากฏในคัมภีร์สมัยพระเวท แม้ว่าชื่อของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หมายถึง สวรรค์อันเป็นที่อยู่ของเทวดา 33 องค์ แต่ก็มีได้กล่าวถึงรายละเอียดว่าชื่อของสวรรค์ชั้นนี้หมายถึงจำนวนเทวดาที่สถิตอยู่ในสวรรค์ หรือเป็นตัวเลขที่กล่าวแทนจำนวนเทวดา หากสวรรค์ชั้นนี้เป็นที่อยู่ของเทวดา 33 องค์แล้ว ก็ไม่ปรากฏรายละเอียดว่าเทวดาเหล่านั้นมีนามใดบ้าง G. P. Malalasekera เชื่อว่า ชื่อของสวรรค์ชั้นนี้น่าจะมาจากจำนวนของพระอินทร์และสหาย⁵⁹⁶ ผู้วิจัยเห็นด้วยกับนักปราชญ์บางท่านที่เห็นว่าแนวคิดเรื่องเทวดาในสวรรค์ชั้นนี้ได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดเรื่องการเมืองการแบ่งเทวดา 33 องค์ในคัมภีร์พระเวท ได้แก่ เทวดาที่อยู่ในโลกมนุษย์จำนวน 11 องค์ ในบรรยากาศจำนวน 11 องค์ และใน

⁵⁹¹ ดูเพิ่มเติมใน พินิจ สุขสถิตย์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นฉกามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 53. และอุดม รุ่งเรืองศรี, *เทวดาพุทธ: เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง*, หน้า 86-87.

⁵⁹² ส.สคา. 15/864

⁵⁹³ ที.สี. 9/376

⁵⁹⁴ ที.ปา. 11/215

⁵⁹⁵ ที.ปา. 10/245

⁵⁹⁶ DPPN. 1., pp. 1003-1004.

สวรรค์จำนวน 11 องค์ นักปราชญ์บางท่านก็กล่าวว่าเทวดาทั้ง 33 องค์มาจากกลุ่มของเทวดาในคัมภีร์สมัยพราหมณะ ได้แก่ กลุ่มเทพวสุที่อยู่บนโลกจำนวน 8 องค์ กลุ่มเทพฤทธะที่อยู่ในบรรยากาศจำนวน 11 องค์ กลุ่มเทพอาทิตย์ที่อยู่ในสวรรค์จำนวน 12 องค์ ซึ่งรวมพระอินทร์หรือศกกระเอาไว้ด้วย ส่วนอีก 2 องค์ คือ พระอัศวิน⁵⁹⁷

จากการศึกษาแนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตพบว่า ทวยเทพที่มีฐานะเป็น “ทิตามปติ” หรือ “ทิตธิปติ” ก็อยู่ในกลุ่ม “เทวดาชุดเก่า” จำนวน 33 องค์ ที่อาศัยอยู่ในโลกมนุษย์บรรยากาศ และสวรรค์ แต่มี “เทวดาชุดเก่า” เพียงบางองค์เท่านั้นที่ปรากฏนามในวรรณคดีพุทธศาสนาตั้งที่ผู้วิจัยได้กล่าวถึงข้างต้น แสดงว่าพุทธศาสนาอาจรู้จัก “เทวดาชุดเก่า” ที่ได้รับความนิยมในหมู่ชาวอารยันมาก่อนซึ่งหมายรวมถึงพระอินทร์และเทวดาที่มีฐานะเป็น “ทิตามปติ” หรือ “ทิตธิปติ” ด้วย เช่น พระยม พระรุณ พระโสม พระอัคนี ส่วน “เทวดาชุดเก่า” ในสมัยพระเวทบางองค์ที่มีได้มีบทบาทสำคัญมากนักหรือมิได้รับการบูชาอย่างเป็นทางการแต่อาจได้รับการบูชาแบบรวมเป็นกลุ่มโดยมีพระอินทร์เป็นหัวหน้าก็ไม่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนาเลย หากชื่อของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดเรื่องเทวดาจำนวน 33 องค์ในวรรณคดีสันสกฤตตามมติของนักปราชญ์ข้างต้นจริง พุทธศาสนาก็อาจนำจำนวน “เทวดาชุดเก่า” มาใช้และสร้างตำนานเรื่องมาฆมาณพที่ได้กระทำกุศลอันยิ่งใหญ่ร่วมกับสหายอีก 32 คน จนได้ไปเกิดร่วมกันบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นท้าวสักกะและเทพบุตรอีก 32 องค์ เพื่ออธิบายการเกิดขึ้นของเทวดาและที่มาของชื่อสวรรค์ชั้นนี้อย่างสอดคล้องกับหลักคำสอนในพุทธศาสนาตั้งปรากฏในกุลาวกชาดก นั้นหมายความว่า “เทวดาชุดเก่า” รวมถึงทวยเทพที่มีฐานะเป็นเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศที่เคยอาศัยในโลกมนุษย์บรรยากาศ และสวรรค์ก็ถูกย้ายขึ้นไปอยู่รวมกันในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทวยเทพเหล่านั้นจึงมิได้เป็นเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศอีกต่อไป แต่เป็นเพียงเทวดาที่อาศัยอยู่ร่วมกับท้าวสักกะ

จากความคล้ายคลึงกันของลักษณะและบทบาทของโลกบาลและการปรากฏนามของเทวดาในคติพราหมณ์หลายพระองค์ในพระไตรปิฎกซึ่งเทวดาบางองค์ก็มีฐานะเป็นเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศด้วย แสดงให้เห็นว่า พุทธศาสนาทราบถึงความคิดเรื่องเทวดาของชาวอารยันและอาจทราบถึงแนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ จึงอาจเป็นไปได้ว่าพุทธศาสนาอาจสืบทอดแนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศซึ่งเป็นแนวคิดที่ปรากฏมาก่อนที่พุทธศาสนาจะอุบัติขึ้นและยังไม่ได้ถูกจัดอย่างเป็นระบบ แล้วได้ปรับเปลี่ยนลักษณะและบทบาทของกลุ่มเทวดาดังกล่าวให้เป็นเทวดาในความเชื่อทางพุทธศาสนาเพื่อสอดคล้องกับคำสอนของพุทธองค์ เหตุที่พุทธศาสนาจัดกลุ่มเทวดาที่มีความสัมพันธ์กับทิศให้เข้ามาอยู่ในโครงสร้างจักรวาลโดยให้ประจำอยู่ที่สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ซึ่งเป็นสวรรค์ที่มีความใกล้ชิดกับโลกมากที่สุด อาจสืบเนื่องมาจากความคิดของชาวอารยันตั้งแต่สมัยพระเวทที่เชื่อว่าทิศหลักทั้ง 4 เป็นสัญลักษณ์แทนขอบเขตอันกว้างใหญ่ของโลก อีกทั้งเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศก็อาศัยอยู่ในโลกมนุษย์ บรรยากาศ และสวรรค์ และมีบทบาทเกี่ยวข้องกับมนุษย์ที่

⁵⁹⁷ J. R. Haldar, *Early Buddhist Mythology*, p. 24; AbhiBhā. 1235, footnote 778

อาศัยอยู่บนโลก กอปรกับสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาอยู่เหนืออสุรภาพ มนุสสภูมิ และอยู่ใต้สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งทั้งหมดมีการแบ่งโครงสร้างตามทิศหลักทั้ง 4 ในมิติแนวราบเช่นกัน ดังนั้นท้าวมหาราชทั้ง 4 จึงมีความเกี่ยวข้องกับโลกด้วยการคอยช่วยเหลือสัตว์โลกและทำหน้าที่ปกป้องรักษาโลกทั้งมนุษย์โลกและเทวโลกโดยประจำอยู่ตามทิศหลักทั้ง 4 ที่มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง

ข้อที่พึงพิจารณา คือ พุทธศาสนารับแนวคิดดังกล่าวมาในช่วงเวลาใด จากการศึกษาแนวคิดเรื่องโลกและทิศในวรรณคดีพุทธศาสนาพบว่า พุทธศาสนามีความเชื่อเรื่องดินแดนที่อยู่ใต้พื้นโลกอยู่แล้ว จึงกล่าวถึงทิศเบื้องบนและทิศเบื้องล่าง สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องทิศที่ปรากฏในคัมภีร์สมัยพราหมณะ-อุปนิษัท ในส่วนโครงสร้างจักรวาลในพุทธศาสนาก็มีความแตกต่างจากสมัยพระเวทอย่างเห็นได้ชัด แม้ว่าการแบ่งโครงสร้างจักรวาลในพระไตรปิฎกจะมีได้กล่าวอย่างชัดเจนว่ามีการแบ่งออกเป็นชั้นที่ซ้อนขึ้นไปด้านบนและลงมาด้านล่าง แต่จากการกล่าวถึงนรก ทวีป หรือชื่อของสวรรค์หลายชั้น ก็มีความสอดคล้องกับการแบ่งโครงสร้างจักรวาล ในสมัยพราหมณะ-อุปนิษัทที่เริ่มมีการแบ่งโครงสร้างจักรวาลอย่างเป็นระบบและสอดคล้องกับโครงสร้างจักรวาลในสมัยมหากาพย์-ปุราณะที่มีการจัดโครงสร้างจักรวาลอย่างเป็นระบบชัดเจนมากยิ่งขึ้นและมีการกล่าวถึงส่วนประกอบของจักรวาลที่พ้องกับที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา

ในส่วนจำนวนท้าวมหาราชหรือโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา ปรากฏหลักฐานที่เก่าแก่ที่สุดอยู่ในพระวินัยปิฎก มหารวรรค มีจำนวน 4 องค์ เมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในสมัยพราหมณะ-อุปนิษัท พบว่ามีจำนวนไม่เท่ากัน อย่างไรก็ดี เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในสมัยพราหมณะ-อุปนิษัท ก็ลดจำนวนลงจากสมัยพระเวท จากเดิมที่มีจำนวน 5-7 องค์ เหลือเพียง 5 องค์เท่านั้น โดยคงเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศหลักทั้ง 4 เอาไว้ แต่เมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนโลกบาลที่ปรากฏในมหาภารตะและรามายณะ พบว่ามีจำนวนเท่ากัน ในมหาภารตะปรากฏความคิดทั้งโลกบาลจำนวน 3 องค์ที่มีความสัมพันธ์กับโครงสร้างจักรวาล 3 ส่วน และโลกบาลจำนวน 4 องค์ที่มีความสัมพันธ์กับทิศหลักทั้ง 4 ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเกิดจากการผนวกความคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศซึ่งปรากฏมาก่อนหรือร่วมสมัยกับช่วงที่รจนามหากาพย์ทั้ง 2 โดยใช้ชื่อ “โลกบาล” เรียกแทนกลุ่มเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ ทำให้โลกบาลมีจำนวนเพิ่มขึ้นเป็น 4 องค์ ส่วนในรามายณะกล่าวตรงกันว่าโลกบาลมีจำนวน 4 องค์ ได้แก่ พระอินทร์ พระยม พระวรุณ และพระกุเวร ในขณะที่มานวธรรมศาสตร์และคัมภีร์ปุราณะฉบับต่างๆ กล่าวถึงโลกบาลจำนวน 8 องค์ ซึ่งต่างจากจำนวนโลกบาลในคติพุทธศาสนา

แม้ว่าวรรณคดีพุทธศาสนากับมหากาพย์ทั้ง 2 กล่าวถึงจำนวนของโลกบาลเท่ากัน แต่ก็มิได้ใช้คำเรียกกลุ่มของเทวดาเหมือนกันทั้งหมด กล่าวคือ ในพระวินัยปิฎกเรียกว่า “มหาราช” ส่วนมหากาพย์รามายณะและมหาภารตะเรียกว่า “โลกบาล” และแม้ในวรรณคดีพุทธศาสนาิกายอื่นๆ จะเรียกเทวดากลุ่มดังกล่าวทั้ง “มหาราช” และ “โลกบาล” ซึ่งคำหลังนี้พ้องกับคำเรียกในมหากาพย์ทั้ง 2 แต่หากพิจารณาโดยแนวคิดแล้ว พบว่า เทวดากลุ่มดังกล่าวในพุทธศาสนาเป็น

เทวดาที่อยู่ประจำทิศซึ่งพ้องกับลักษณะของเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในสมัยพระเวท-อุปนิษัทมากกว่าโลกบาลในสมัยมหากาพย์ จึงมีความเป็นไปได้ว่าพุทธศาสนาอาจจะรับแนวคิดเรื่องเทวดาผู้รักษาทิศมาตั้งแต่ก่อนสมัยมหากาพย์

ส่วนการที่วรรณคดีสมัยมหากาพย์และวรรณคดีพุทธศาสนากล่าวถึงพระกุเวรในฐานะโลกบาลผู้รักษาทิศเหนือและมียักษ์เป็นบริวารเหมือนกัน ก็มีข้อพึงสังเกต คือ ทำวฤเวรเป็นเทพที่ไม่ปรากฏบทบาทสำคัญใดๆ ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพระเวท จนกระทั่งถูกกล่าวถึงบ่อยครั้งในวรรณคดีสมัยมหากาพย์ซึ่งเป็นเวลาใกล้เคียงกับที่พุทธศาสนาอุบัติขึ้นในดินแดนชมพูทวีป การเข้ามาเป็นโลกบาลของพระกุเวรเพิ่งจะปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตในสมัยมหากาพย์-ปุราณะ จากการศึกษาของอรวรรณ กุหลาบรัตน์พบว่า การเปลี่ยนแปลงฐานะของพระกุเวรที่ปรากฏในรามายณะ มหาภารตะ และปุราณะ มีความคล้ายคลึงกัน ส่วนข้อแตกต่างที่เห็นได้ชัด คือ พระผู้เป็นเจ้าของผู้ประทานพรให้แก่พระกุเวร มีทั้งพระพรหมและพระศิวะซึ่งอาจเป็นผลจากความเลื่อมใสนับถือของกวีที่มีต่อพระผู้เป็นเจ้าของแต่ละองค์ ในรามายณะ อุตตรกาณท์ กล่าวว่าพระกุเวรทรงบำเพ็ญพรตอย่างเคร่งครัดมากในป่าใหญ่เป็นเวลา 1,000 ปี จึงได้รับประทานพรจากพระพรหมให้เป็นเจ้าแห่งความมั่งคั่งและเป็นโลกบาลในลำดับที่ 4 ที่มีพระอินทร์ พระยม และพระวรุณ อยู่แล้ว ส่วนในมหาภารตะ พระพรหมประทานพรให้พระกุเวรเป็นเทพแห่งความมั่งคั่งและเป็นเจ้าของทรัพย์ ทั้งหมด มีความเป็นอมตะ เป็นหนึ่งในจตุโลกบาลผู้ทำหน้าที่ปกป้องและพิทักษ์รักษาจักรวาล เนื่องจากเป็นผู้มีความเลื่อมใสต่อพระพรหมผู้เป็นอัยกามาก และได้บำเพ็ญเพียรอย่างเคร่งครัดจนเป็นที่พอพระทัย ในคัมภีร์ปุราณะกล่าวว่า พระกุเวรบำเพ็ญพรตโดยยี่นขาเดียวกลางปัญจาคนิ (pancāgni) เป็นเวลา 100,000 ปี จนเป็นที่พอพระทัยแก่พระพรหม จึงทรงปรากฏองค์และประทานพรพระกุเวรให้เป็นโลกบาลและเป็นเจ้าของทรัพย์ทั้งหมด⁵⁹⁸ อีกทั้ง การที่พระกุเวรทรงดำรงความเป็นราชาของพวกยักษ์ก็เพิ่งเกิดขึ้นในคัมภีร์สมัยมหากาพย์-ปุราณะเช่นกัน ในศตปถพราหมณะพระองค์ทรงมีฐานะเป็นราชาแห่งพวกอมมนุษย์เช่นรากษส ต่อมาในมหาภารตะ พระองค์ได้รับประทานพรจากพระพรหมให้เป็นราชาของพวกยักษ์โดยให้ไปครองเมืองลังกาซึ่งเคยเป็นที่อยู่ของพวกรากษส ในคัมภีร์ปุราณะกล่าวว่า พระกุเวรผู้เป็นราชาแห่งนครอลกา เป็นผู้มีความเลื่อมใสศรัทธาในพระศิวะมากได้ปฏิบัติกิจบำเพ็ญพรตอย่างเคร่งครัดเมื่อเวลาผ่านไป 200,000 ปี พระศิวะได้เสด็จมาประทานพรให้พระกุเวรเป็นราชาแห่งพวกยักษ์ คุหยักกินนร เป็นผู้ปกครองเหล่าปุนยชน⁵⁹⁹ จะเห็นได้ว่า พระกุเวรที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนาทรงเป็นผู้มีความศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัย ส่วนในวรรณคดีสันสกฤตทรงเป็นผู้มีความภักดีต่อพระผู้เป็นเจ้าของ

⁵⁹⁸ ดูเพิ่มเติมใน อรวรรณ กุหลาบรัตน์, “พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 24-26.

⁵⁹⁹ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน หน้า 24-26.

การที่วรรณคดีพุทธศาสนาและวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์กล่าวถึงจำนวนเทวดา ผู้รักษาทิศเท่ากัน กล่าวถึงพระกุเวรว่าเป็นหนึ่งในท้าวจตุรหาราชในวรรณคดีพุทธศาสนาและเป็นหนึ่งในโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์ และเป็นใหญ่ในหมู่นักรบทั้งสี่ แสดงว่าแนวคิดเรื่องโลกบาลย่อมเป็นที่รับรู้ในหมู่นักรบทั้งสี่พุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และมีความเป็นไปได้ว่าทั้งวรรณคดีพุทธศาสนาและมหากาพย์สำคัญทั้ง 2 เรื่องอาจได้รับอิทธิพลทางความคิดซึ่งกันและกัน หรือมีพัฒนาการทางความเชื่อมาจากแหล่งที่มาเดียวกัน

จะเห็นได้ว่า แนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศเกิดขึ้นก่อนที่พุทธศาสนาจะอุบัติขึ้นอย่างแน่นอน ในวรรณคดีสันสกฤตเรียกเทวดากลุ่มดังกล่าวว่า “ทิสามุปติ” หรือ “ทิศิปปติ” หรือ “โลกบาล” โดยมีรายชื่อ จำนวน แตกต่างกันตามแต่ละสมัย อาจเพราะสังคมอารยันประกอบด้วยหลายชนเผ่า ความนิยมในการนับถือเทพเจ้าก็แตกต่างกัน เมื่อผู้วิจัยรวบรวมแนวคิดเรื่องโลกบาล จึงยังคงเห็นถึงความไม่ลงรอยกันอยู่มาก ส่วนพุทธศาสนาก็ปรากฏแนวคิดดังกล่าวเช่นเดียวกัน เรียกเทวดากลุ่มดังกล่าวว่า “มหาราช” หรือ “โลกบาล” โดยมีจำนวนและรายชื่อที่แน่นอน จากข้อสังเกตของผู้วิจัยเรื่องทิศ โครงสร้างจักรวาล จำนวนเทวดาผู้รักษาทิศ คำเรียก กอปรกับช่วงเวลาก่อนการอุบัติขึ้นของพุทธศาสนา เป็นช่วงที่ปรัชญาอุปนิษัทค่อนข้างมีอิทธิพลต่อความคิดของคนในสมัยนั้น⁶⁰⁰ จึงอาจเป็นหลักฐานที่พอจะสนับสนุนได้ว่า พุทธศาสนาอาจสืบทอด “แนวคิด” เรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศมาตั้งแต่ก่อนสมัยมหากาพย์ตั้งที่ผู้วิจัยได้อภิปรายไว้ข้างต้น การกล่าวถึงชื่อของท้าวกุเวรทั้งสี่ อาจเป็นไปได้ว่าทั้งศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและพุทธศาสนาอาจได้รับอิทธิพลทางความคิดซึ่งกันและกัน ส่วนรายนามของท้าวจตุรหาราชของคัมภีร์ในวรรณคดีพุทธศาสนาไม่เคยปรากฏในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมาก่อนก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะที่เกิดขึ้นในพุทธศาสนา ดังที่ผู้วิจัยจะได้ศึกษาต่อไป

⁶⁰⁰ ดูเพิ่มเติมใน ปรีชา ช่างขวัญยืน และสมภาร พรหมทา, บรรณาธิการ, มนุษย์กับศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 138.

บทที่ 4

แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา

แนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาส่วนหนึ่งอาจสืบทอดมาจากแนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในวรรณคดีสันสกฤต ในขณะที่เดียวกันรายนามของโลกบาลทั้ง 4 องค์ก็แสดงให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะที่เกิดขึ้นในพุทธศาสนา นักวิชาการที่ศึกษาวรรณคดีพุทธศาสนาได้ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับที่มาของรายชื่อของโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาไว้หลากหลาย ซึ่งผู้วิจัยได้รวบรวมไว้ ดังนี้

E. W. Hopkins แสดงความเห็นว่างโลกบาลทั้ง 4 ในคติพุทธศาสนาเกิดจากการรวมความคิดเรื่องโลกบาลและช้างประจำทิศในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู (ท้าวกุเวร และ ท้าวชตรฐ) กับลักษณะที่ไม่ใช่เทวดาในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู (ท้าววิรูปหก และวิรูปักษ์)¹ เชษฐ ติงสัญชลี แสดงทัศนะว่า ท้าวจตุโลกบาลเหล่านี้แท้จริงแล้วก็คือ “ยักษ์” หรือ “เทพพื้นเมือง” ของอินเดียซึ่งเป็นลัทธิดั้งเดิมของอินเดียมาก่อน ศาสนาพุทธพยายามที่จะรวมลัทธินี้เข้ามาโดยกำหนดให้ยักษ์ทั้งหลายกลายเป็นบริวารของพระพุทธเจ้า²

ส่วนภิกษุ Telwate Rahula เห็นว่างโลกบาลคือชาวอารยันและชนพื้นเมืองดั้งเดิม โดยท้าวชตรฐ และท้าววิรูปหก เป็นตัวแทนของชาวอารยัน ส่วนท้าววิรูปักษ์ และท้าวไวศรวณะ เป็นตัวแทนของทาสย์ สอดคล้องกับงานศึกษา Etienne Lamotte ที่กล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษาถิ่นของแคว้นแคว้นต่างๆ เช่น มคธ โกศล วัชชี กาสี ในการเทศนาหลักธรรมที่พระองค์ตรัสรู้ ซึ่งเป็นภาษาที่แตกแขนงมาจากภาษาอินโด-อารยัน รุ่งกลาง จัดเป็นภาษาของพวกอารยัน (ārya vāc) หรือภาษาที่ใช้ในมध्यประเทศ (madhyadeśa vāc) ในบางครั้งพระองค์ทรงใช้ภาษาที่ไม่ใช่อารยัน เพื่อให้ผู้ฟังธรรมบางกลุ่มที่ไม่เข้าใจภาษาของพวกอารยันสามารถซาบซึ้งและเข้าใจในพระธรรมที่พระองค์ตรัสแสดงได้ แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็น “โลกวิทู” ทรงรู้ภาษาต่างๆ พระองค์ทรงเปลี่ยนท้าวธฤตราษฎร์ ท้าววิรูปักษ์ ท้าววิรูปากษะ และท้าวไวศรวณะให้หันมานับถือพุทธศาสนา ณ ริมฝั่งทะเลสาบมันทากินี ใกล้กับอุฑูมา พระองค์ทรงแสดงหลักธรรมจากคถาในอุทานวรรคด้วยภาษาสันสกฤต ท้าวธฤตราษฎร์และท้าววิรูปักษ์สามารถเข้าใจธรรมของพุทธองค์ได้ ส่วนท้าววิรูปากษะและท้าวไวศรวณะไม่สามารถเข้าใจ พระพุทธเจ้าจึงทรงใช้ภาษาทาสย์ (dasyuvāc) ในการแสดงธรรม โดยที่ท้าววิรูปากษะพูดภาษาตราวิเดียน (T 1546) หรือ ภาษาทมิฬ (T 212) ซึ่งเป็นภาษาที่ใช้ในอินเดียใต้โดยทั่วไป ส่วนไวศรวณะพูดภาษาของพวกเมลลจะ

¹ E. W. Hopkins, *Epic Mythology*, p.152.

² เชษฐ ติงสัญชลี, สัตตมหาสถาน : พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์, หน้า 94.

³ Bhikkhu Telwate Rahula, *A Critical Study of the Mahāvastu*, p. 163.

(Mleccha)⁴ ท้ายที่สุดท้าวมหาราชทั้ง 4 ก็สามารถเข้าใจธรรมและเปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนาและได้รับการแต่งตั้งจากพระพุทธเจ้าให้เป็นผู้ปกป้องธรรม⁵ อย่างไรก็ตาม แนวคิดดังกล่าวเป็นการอ้างอิงตามพระอภิธรรมของฝ่ายสรวาสติวาทิน ซึ่งอาจได้รับอิทธิพลมาจากวรรณคดีพุทธศาสนาในยุคต้น แต่ได้มีการแต่งเติมเรื่องราวขึ้นมาภายหลังเพื่อให้โลกบาลมีฐานะเป็น “ธรรมบาล” คือผู้รักษาพระธรรมซึ่งเป็นหน้าที่ใหม่ที่เพิ่มเติมเข้ามา

จะเห็นได้ว่า นักวิชาการส่วนใหญ่มีความเห็นว่าโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนามีที่มาจากกลุ่มชาติพันธุ์ 2 กลุ่ม คือ ชาวอารยันและชนพื้นเมืองดั้งเดิม จึงมีความน่าสนใจว่าความคิดดังกล่าวมีความเป็นไปได้มากน้อยเพียงใด ข้อที่น่าสังเกต คือ ท้าวมหาราชทั้ง 4 ในวรรณคดีพุทธศาสนาทรงเป็นใหญ่เหนือคนธรรพ์ กุมภกัณฑ์ นาคและยักษ์ ซึ่งแตกต่างจากลักษณะของเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในวรรณคดีสันสกฤตอย่างชัดเจน ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า การกำหนดให้อมนุษย์เหล่านี้เป็นบริวารของท้าวมหาราชทั้ง 4 มีความหมายสำคัญหรือสาระสำคัญที่ซ่อนเร้นอยู่ ก่อนที่จะศึกษาแนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา ผู้วิจัยเห็นสมควรที่ศึกษาวิเคราะห์ความหมายของบริวารของท้าวโลกบาลที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา

4.1 ความหมายของบริวารของท้าวโลกบาลที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา

ในปุณณกมถกปัญหานิทเทส ขุททกนิกาย จุฬนิเทศ กล่าวถึงการนับถือ นาค ยักษ์ คนธรรพ์ ซึ่งเป็นบริวารของท้าวมหาราชว่าเป็นเทวดาสำหรับผู้ประพฤติ นาคพรต ยักษ์พรต คันธัพพรต⁶ แต่มีได้กล่าวถึงกุมภกัณฑ์ หากพิจารณาตามการแบ่งประเภทของเทวดาตาม T. W. Rhys David และ William Stede จะพบว่า พวกนาค ยักษ์ และคนธรรพ์ จัดเป็นเทวดาชั้นต่ำ (lower gods)⁷ จากข้อมูลข้างต้น แสดงให้เห็นว่าในสมัยที่มีการรวบรวมคัมภีร์ดังกล่าว ทุกสิ่งที่มีมนุษย์เคารพนับถือบูชาย่อมเป็นเทวดาของพวกตนทั้งสิ้น⁸ หรืออาจสันนิษฐานได้ว่า มีกลุ่มชนที่นับถือสิ่งต่างๆ เหล่านี้มาตั้งแต่ก่อนหรือร่วมสมัยพุทธกาล Etienne Lamotte แสดงความเห็นว่าเป็นภาพสะท้อนของความเชื่อดั้งเดิมเห็นได้จากภาพสลักนูนต่ำศิลปะคันธาระรูปคนธรรพ์ กุมภกัณฑ์ นาค ยักษ์ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันเนื่องจากสวมใส่เสื้อคลุมแบบหลวมๆ เพียงชั้นเดียว จนยากที่จะจำแนกความแตกต่างระหว่างอมนุษย์แต่ละชนิด ภาพของอมนุษย์ดังกล่าวเป็นเสมือนภาพแทนของผู้เคารพบูชาที่มีฐานะ

⁴ Etienne Lamotte, **History of Indian Buddhism**, Translated from the French by Sara Boin Webb, pp.550-551.

⁵ T 2042, ch. 3p. 112 a; T 2043, ch 6, p. 150 b quoted in Ibid., p. 685.

⁶ ขุ. จุฬ. 30/120

⁷ PTSD., p. 330.

⁸ อุดม รุ่งเรืองศรี, **เทวดาพุทธ: เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง**, หน้า 6.

ค่อนข้างยากจน⁹ อย่างไรก็ตามก็ อมนุษย์เหล่านี้ต่างก็ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกโดยทั่วไป บ้างก็มิได้กล่าวว่าเป็นบริวารของท้าวมหาราช บ้างก็มีลักษณะการปกครองเป็นของตนเอง อมนุษย์เหล่านี้ อาจสะท้อนให้เห็นถึงลักษณะบางประการก่อนที่จะถูกรวมเข้ามาอยู่ภายใต้ความเชื่อทางพุทธศาสนา อันได้แก่ ความเชื่อดั้งเดิมและชนพื้นเมืองดั้งเดิม

4.1.1 บริวารของท้าวโลกบาลที่สะท้อนความเชื่อดั้งเดิม

ปรมินท์ จารูร กล่าวว่ “กระบวนทัศน์ของความเชื่อดั้งเดิม (animism) โดยแท้จริงแล้วก็คือกระบวนทัศน์ของตัวละครในชุดความคิดของอำนาจเหนือธรรมชาติ หรือผีประเภทต่าง ๆ”¹⁰ สอดคล้องกับปฐม หงษ์สุวรรณ ที่อธิบายลักษณะของความเชื่อดั้งเดิมว่า หมายถึง “ความเชื่อทางศาสนาที่เกี่ยวข้องกับอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ เกี่ยวข้องกับคติผี ซึ่งเป็นระบบความเชื่อที่มีมาก่อนการรับความเชื่อทางพุทธศาสนา”¹¹

ความเชื่อดั้งเดิมที่ผู้วิจัยกล่าวถึงในที่นี้ คือ ความเชื่อที่เกิดขึ้นก่อนความเชื่อในทางพุทธศาสนา มีความเกี่ยวข้องกับความสำนึกในอำนาจธรรมชาติ หรืออำนาจเหนือธรรมชาติ ซึ่งอยู่เกินความรู้ความเข้าใจโดยตรงของมนุษย์ ในความหมายนี้ความเชื่อในอำนาจภูตผีปีศาจ เทพารักษ์ เจ้าป่า เจ้าเขา วิญญาณ เทวดา พระภูมิเจ้าที่เจ้าทาง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ไสยศาสตร์ เวทย์มนตร์คาถาต่าง ๆ จัดอยู่ในประเภทความเชื่อดั้งเดิมทั้งสิ้น¹² และหมายรวมถึงความเชื่อที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพระเวทจนถึงพราหมณะ-อุปนิษัทที่อาจส่งอิทธิพลต่อความคิดของผู้คนในสังคมสมัยพุทธกาล

คณธรรพ

เนื่องจากในวรรณคดีพุทธศาสนากล่าวถึงสิ่งมีชีวิตที่เรียกว่าคณธรรพเช่นเดียวกับในวรรณคดีสันสกฤต¹³ คณธรรพในวรรณคดีพุทธศาสนาจึงน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากวรรณคดีสันสกฤต แต่ได้มีการปรับปรุงรูปลักษณะให้เข้ากับคำสอนของพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากลักษณะของคณธรรพในพระไตรปิฎกหลายประการที่แสดงให้เห็นร่องรอยความคิดในสมัยพระเวท

⁹ ดูเพิ่มเติมใน Etienne Lamotte, **History of Indian Buddhism**, Transtlated from the French by Sara Boin Webb, pp. 687-688.

¹⁰ ปรมินท์ จารูร, **ความขัดแย้งและการประนีประนอมในตำนานปรัมปราไทย** (กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549), หน้า 227.

¹¹ ชลธิชา นิสัยสัตย์, “ยักษ์ ในนิทานพื้นบ้านภาคเหนือของไทย: บทบาทและความหมายเชิงสัญลักษณ์,” หน้า 143.

¹² ปรีชา ช่างขวัญยืน และสมภาร พรหมทา, บรรณาธิการ, **มนุษย์กับศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 39.

¹³ ดูเพิ่มเติมใน ประทวน บุญปก, “คณธรรพในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี,” หน้า 4-52.

คนธรรพ์ที่อาศัยอยู่บนสวรรค์ทำหน้าที่ขับกล่อมเพลงและระบำรำฟ้อนเพื่อความสำราญของเหล่าเทวดามีลักษณะพ้องกับความคิดเรื่องคนธรรพ์ที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพระเวท อาทิ คนธรรพ์ชื่อวิศวาสฤกข์อันชวนให้ขับร้องเพลงแก่เราทั้งหลาย¹⁴ ส่วนในอถรรพเวทแม้ว่าการขับร้องหรือการเล่นดนตรีจะไม่ได้เป็นบทบาทหลักของคนธรรพ์โดยตรง แต่ก็ได้แสดงภาพของพวกคนธรรพ์ที่มีผมจุก (śikhaṇḍin) กำลังร่ายรำอยู่¹⁵ ลักษณะของคนธรรพ์ที่มีผมจุกดังกล่าวอาจเป็นต้นกำเนิดของปัญญาธิษะในวรรณคดีพุทธศาสนา¹⁶ ในอังกูตตริกกาย กล่าวถึงคนธรรพ์ว่าเป็นผู้ที่เคลื่อนอยู่ในอากาศ (คนธพโพ วา วิหังคโม) เช่นเดียวกับในอรรถกถา (วิหังคโม ตี อากาสจโร คนธพุกายิก เทโว)¹⁷ แสดงว่าคนธรรพ์เป็นสิ่งมีชีวิตที่อาศัยอยู่ในอากาศ สอดคล้องกับความคิดของชาวอารยันในสมัยพระเวทที่จัดให้คนธรรพ์อาศัยอยู่ในชั้นบรรยากาศ และก็มักเปรียบเทียบคนธรรพ์กับสิ่งมีชีวิตที่อยู่บนอากาศ เช่น นกปีกทอง¹⁸ ส่วนมาตลีเทวสารถีของท้าวสักกะ ก็สะท้อนภาพของคนธรรพ์ในสมัยพระเวทที่สามารถจับบังเหียน (รัศมี) ของพระอาทิตย์¹⁹ ในอถรรพเวทยังได้กล่าวถึงชื่อนางอัปสรชื่อ เสารยวรรจัส (Sāuryavarcaś) ²⁰ ซึ่งมีนามพ้องกับนางภัททาสุริยวัจจสา นางอัจฉราผู้เป็นธิดาของติมพुरुคณัษัพรราชในวรรณคดีบาลี

ส่วนคนธรรพ์ที่อาศัยอยู่ตามส่วนต่าง ๆ ของต้นไม้มีกลิ่นที่ปรากฏในคัมภีร์พุกายสังยุตต์อาจจัดเป็น “รุกขเทวดา” O. H. de A. Wijesekera ให้ข้อสังเกตว่า ความคิดในสังยุตตนิคายมีความเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่อง “คนธ” (gandha) ในอถรรพเวทที่การกล่าวหาทั้งคนธรรพ์และนางอัปสรเป็นผู้มีส่วนในกลิ่นหอม (gandha) ที่พืชสมุนไพรและน้ำทรงไว้²¹ หรือทั้งคนธรรพ์และนางอัปสรมีชีวิตอยู่ได้ด้วยกลิ่นหอม (punyagandha)²² ในฤคเวทก็กล่าวไว้เช่นเดียวกันว่าพวกคนธรรพ์สวมเสื้อผ้าที่มีกลิ่นหอม (surabhi)²³ แสดงให้เห็นว่า คนธรรพ์และนางอัปสรมีความเกี่ยวข้องกับกลิ่น²⁴

¹⁴ RV. 10.139. 5

¹⁵ AV. 4.37.7

¹⁶ ดูเพิ่มเติมใน O. H. de A. Wijesekera, “Vedic Gandharva and Pali Gandhabba,” in **Buddhist and Vedic Studies A Miscellany**, p.192.

¹⁷ Ibid., pp. 182, 192, footnote 149; Bandula Jayawardhana, “Gandhabba,” **EOB** 5 (1990): 295.

¹⁸ RV. 9.85.11; RV. 10.123.6 และดูเพิ่มเติมใน ประทวน บุญปก, “คนธรรพ์ในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี,” หน้า 6; O. H. de A. Wijesekera, “Vedic Gandharva and Pali Gandhabba,” in **Buddhist and Vedic Studies A Miscellany**, pp. 182, 192.

¹⁹ RV. 1.163. 1-2

²⁰ AV. 8.10.27

²¹ AV. 12.1. 23

²² AV. 8.10.27

²³ RV. 1.163. 1-2

²⁴ ดูเพิ่มเติมใน O. H. de A. Wijesekera, “Vedic Gandharva and Pali Gandhabba,” in **Buddhist and Vedic Studies A Miscellany**, p.179.

ในบางครั้งคณรรพ์ก็ถูกมองว่ามีลักษณะคล้ายคลึงกับปีศาจ (piśāca)²⁵ อาจจะสามารถอนุมานได้ว่า การมองคณรรพ์ในลักษณะตำหรือดูถูกปรากฏมาตั้งแต่สมัยพระเวท และได้ส่งต่อความคิดมายังพุทธศาสนา ดังคำพูดของโคปกเทพบุตรที่ได้กล่าวตำหนิพวกคณรรพ์ว่า “พวกท่านประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเข้าถึงหมู่คณรรพ์อันต่ำ พวกเราได้เห็น สหธรรมิกที่เข้าถึงหมู่คณรรพ์อันต่ำ นับว่าได้เห็นรูปที่ไม่น่าดูแล้ว”²⁶ ในอถรรพเวทยังกล่าวว่คณรรพ์มีที่อยู่อาศัยอยู่ในป่าด้วย²⁷ ซึ่งในอภีษนิกายสูตรก็ได้กล่าวประณามพวกคณรรพ์ว่าเป็นผู้รับกวนพระสงฆ์ ผู้ปฏิบัติสมาธิในป่าเช่นกัน

นักปราชญ์ทางภารตวิทยาหลายท่านได้สันนิษฐานที่มาของศัพท์ว่า “คณรรว” ไว้ เช่น E. W. Hopkins ให้ความเห็นว่า คณรรพ์มาจากศัพท์ว่า คณฺฐ ซึ่งแปลว่า ใอน้ำ, กลิ่น, น้ำหอม A. A. Macdonell ก็เห็นตรงกันว่าคณรรพ์น่าจะมาจากศัพท์ว่า คณฺฐ เช่นเดียวกัน บ้างก็สันนิษฐานว่าคณรรพ์สร้างมาจาก คณฺฐ-ชาตุ (√gandh) ซึ่งหมายถึง กระทำร้าย; จับ, คร่า, ยึด²⁸ การสันนิษฐานของนักปราชญ์เหล่านี้มิได้ให้ความกระจ่างชัดถึงที่มาของคณรรพ์แต่อย่างใด ประกอบกับลักษณะของคณรรพ์ในวรรณคดีสันสกฤตยุคต้นยังมีความคลุมเครืออยู่มากจึงยังไม่สามารถหาคำตอบที่ชัดเจนเกี่ยวกับความเป็นมาดั้งเดิมของคณรรพ์ได้ อย่างไรก็ตาม การกล่าวถึงคณรรพ์ที่มีลักษณะพ้องกับวรรณคดีสมัยพระเวท แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรเจ้าทรงทราบถึงความเชื่อดั้งเดิมของชาวอารยันและพยายามที่จะรวมความเชื่อเรื่องคณรรพ์ที่มาจากความเชื่อดั้งเดิมเข้ามาเป็นเทวดากลุ่มหนึ่งในพุทธศาสนา อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลทางความคิดของศาสนาพราหมณ์ที่แผ่มายังดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำคงคา

กุมภภัณฑ์

กุมภภัณฑ์เป็นอวมนุษย์ที่มีความน่าสนใจ เนื่องจากเป็นชื่อที่ไม่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพระเวทเลย และปรากฏไม่บ่อยครั้งในวรรณคดีบาลียุคต้น จึงมีความเป็นไปได้ว่ากุมภภัณฑ์ น่าจะเป็นสิ่งมีชีวิตที่พุทธศาสนารับเข้ามาจากแหล่งความเชื่ออื่นที่ไม่ใช่ความคิดของชาวอารยัน

ในพจนานุกรมบาลี-อังกฤษฉบับของสมาคมบาลีปกรณ์ได้นิยามคำศัพท์ “กุมภณฺฑ” (P. kumbhanda) ไว้ว่า เป็นนามศัพท์เพศชาย หมายถึง สิ่งมีชีวิตจำพวกเทพ หรือภูติผีปีศาจ ซึ่งมักถูกกล่าวร่วมกับยักษ์ รากษส และอสูร ถ้าเป็นคำนามเพศหญิง เรียกว่า “กุมภณฺฑี” (P. kumbhandī)²⁹ ในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีพุทธศาสนาที่บันทึกด้วยภาษา

²⁵ ดูเพิ่มเติมใน Ibid., p.193.

²⁶ ที.มหา. 10/252

²⁷ AV. 14.2.9

²⁸ ดูเพิ่มเติมใน ประทาน บุญปก, “คณรรพ์ในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี,” หน้า 5.

²⁹ PTSD, p.222.

สันสกฤตในพุทธศาสนาเรียกสิ่งมีชีวิตชนิดนี้ว่า “กุ่มภาณุต” หรือ “กุ่มภาณุตก” (Skt. kumbhāṇḍa, kumbhāṇḍaka³⁰; BHS. kumbhāṇḍa, kumbhāṇḍa) M. Monier-Williams ได้ให้ความหมายของ “กุ่มภาณุต” ไว้ว่า เป็นนามศัพท์เพศชายหมายถึง มีอวัยวะรูปร่างเหมือนหม้อ, เป็นอมนุษย์จำพวกหนึ่งที่มีรูทระเป็นหัวหน้า; เป็นชื่อของผู้รับใช้สุรพาณะ เมื่อใช้เป็นนามศัพท์เพศหญิง “กุ่มภาณุตี” (Skt., BHS. kumbhāṇḍī) หมายถึง พักทอง และกล่าวอย่างไม่มั่นใจว่า “กุ่มภาณุต” เป็นรูปภาษาปรากฏของศัพท์ว่า “กุ่มภาณุต” (Skt. kuśmāṇḍa cf. kūśmāṇḍa)³¹ Franklin Edgerton ให้ความหมายของ “กุ่มภาณุต” ไว้ว่า เป็นสิ่งมีชีวิตที่ชั่วร้ายชนิดหนึ่ง มักจะถูกกล่าวร่วมกับ ยักษ์ ปีศาจ ภูต รากษส มีท้าววิรุณกะเป็นหัวหน้า (อริบตี) แต่ในลลิตวิสตระ บางตอนกล่าวว่า มีรูทระเป็นหัวหน้า และเป็นผู้ติดตามเหล่ามาร เช่นเดียวกับยักษ์ รากษสและคนธรรพ์³² ส่วนพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแปล “กุ่มภาณุต” ว่า “มีอวัยวะเท่าหม้อ” และ “เป็นอสุรจำพวกหนึ่งมีพระรูทระ(อิศวร) เป็นอริบตี”³³

เมื่อพิจารณาศัพท์ว่า “กุ่มภาณุต” พบว่า หมายถึง พักทองชนิดหนึ่ง; สิ่งมีชีวิตจำพวกอมนุษย์ หรือ พวกกึ่งเทพที่มีความเกี่ยวข้องกับพระศิวะพบในภาคเวทปุราณะ; เป็นชื่อของอสุรที่ก่อให้เกิดโรคพบในหริวงค์ เมื่อใช้เป็นนามศัพท์เพศหญิง “กุ่มภาณุตี” (Skt. kuśmāṇḍī) หมายถึง พักทอง เช่นกัน³⁴ ส. พลายน้อย แสดงความเห็นว่

กุ่มภาณุต ตามตัวแปลว่า พักเหลือง หรือ พักทอง บางแห่งก็ว่า น้ำเต้า ในหนังสือสันสกฤตไทยอังกฤษอธิบายว่าเป็นอุปเทวดาจำพวกหนึ่ง ซึ่งรับใช้พระศิวะ บ้างก็ว่าเป็นพวกปีศาจ ในภาษาไทยมีคำว่า กุ่มภาณุต อยู่คำหนึ่งแปลว่ายักษ์ก็ได้ แปลว่าพักเขี้ยวก็ได้ บางท่านสันนิษฐานว่า กุ่มภาณุตแผลงมาจากกุ่มภาณุตก็มี ที่เป็นเช่นนี้เห็นจะเป็นเพราะแปลว่าพักเหมือนกันแต่โดยทั่วๆ ไปแล้ว เราแปลคำว่า กุ่มภาณุต ว่า ผู้มีลูกอวัยวะเหมือนกุ่มภา คือ หม้อ³⁵

เป็นที่น่าสังเกตว่าคำศัพท์นี้ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตสมัยหลัง แต่ไม่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตยุคพระเวทเลย ส่วนในวรรณคดีพุทธศาสนาพบการใช้ศัพท์นี้อยู่ในมหาสมยสูตร อาฏานาฎยสูตร และลักขณสูตร ในพจนานุกรมฉบับของสมาคมบาลีปกรณ์ไม่ได้ระบุถึงที่มาของ

³⁰ SD., p. 293; BHSD., p. 187.

³¹ SD., p. 293

³² ดูเพิ่มเติมใน BHSD., p. 187.

³³ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เทพเจ้าและสิ่งน่ารู้ (กรุงเทพมหานคร: ศรีปัญญา, 2547), หน้า 174.

³⁴ SD., 298.

³⁵ ส. พลายน้อย, อมนุษย์นิยาย, พิมพ์ครั้งที่ 4, หน้า 24-25.

คำศัพท์นี้ในทางนิรุกติศาสตร์ไว้ ส่วนใน A Concise Etymological Sanskrit Dictionary ของ Manfred Mayrhofer ก็ไม่ได้อธิบายที่มาของคำศัพท์นี้ไว้เช่นกัน บอกแต่เพียงว่า “กุมภานุท” คือ *อมมนุษย์จำพวกหนึ่ง (eine klasse dämonischer wesen)*³⁶

ในสมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัยกล่าวถึงกุมภานุทซึ่งถูกฆ่าโดยนัยนาวุธของ ท้าวเวสสวัณว่า “พึงทราบเทวฤทธิ์ในการใช้ฤทธานุภาพตามที่ตนมีของท้าวเวสสวัณในคราวที่ฆ่า กุมภานุทซึ่งพระองค์มองด้วยอาวุธคือดวงตา ในเวลาก่อนได้เป็นพระโสดาบัน”³⁷ และถูกฆ่าโดย นัยนาวุธของพระยม ดังข้อความว่า “ครั้นเมื่อพระยายมพิโรธแล้วสักว่ามองดูด้วยนัยนาวุธ กุมภานุทหลายพันก็จะลุกเป็นไฟพินาศ ดุจหญ้าและใบไม้บนกระเบื้องร้อนฉนั้น”³⁸ แสดงว่า กุมภานุทอาจมีความเกี่ยวข้องกับพระยมหรือท้าวเวสสวัณ

ในอรรถกถารัฐ สันยัตตนิคาย ลักษณะสังยุตต์ กล่าวถึง สิ่งมีชีวิตชนิดหนึ่งที่มี สภาพทุกข์ทรมานเพราะมีอณูขนาดใหญ่เท่าหม้อชื่อว่า “อณูทวาริคามกุญ” เมื่อพระลักษณะเดินทาง ไปบิณฑบาตพร้อมกับพระโมคคัลลานะ ในระหว่างที่ลงจากภูเขาชิลมกุญ พระโมคคัลลานะได้ ยืมขึ้นเพราะเห็นสิ่งมีชีวิตมีสภาพทุกข์ทรมาน เป็นบุรุษมีอณูขนาดใหญ่เท่าหม้อ (กุมภานุท ปุริสี) ลอยอยู่ในอากาศ บุรุษนั้นเมื่อเดินก็แบกอณูเหล่านั้นไว้บนบ่า เมื่อนั่งก็ทับอณูเหล่านั้น ถูกแรงกาเจาะ จิกทั้ง ส่งเสียงร้องครวญคราง³⁹ ในอรรถกถาอรรถกถารัฐ ได้กล่าวถึงบุพกรรมที่ทำให้บุรุษผู้นั้น มีอณูขนาดใหญ่เท่าหม้อเพราะในอดีตเป็นผู้พิพากษาตัดสินอรรถคดีไม่เป็นธรรมอยู่ในนครราชคฤห์

เขารับสินบนในที่ลับคือที่ปกปิด ทำโทษให้ปรากฏในการวินิจฉัยคดี โกง ทำผู้เป็นเจ้าของให้ไม่ได้เป็นเจ้าของ ดังนั้น อวัยวะเพศลับของเขาจึงเกิด ในที่เปิดเผย เพราะเมื่อลงโทษ เขาได้ข่มเหงผู้อื่น ฉะนั้น อวัยวะเพศลับของเขา จึงเกิดเป็นสิ่งที่ข่มเหง (ทรมานตน) เพราะเหตุที่อวัยวะดำรงอยู่ในตำแหน่ง ที่ดำรงอยู่แล้ว ควรจะเรียบร้อย กลับไม่เรียบร้อย ฉะนั้น เขาจึงต้องนั่งอย่าง ไม่เรียบร้อยบนอวัยวะเพศลับ⁴⁰

สิ่งมีชีวิตที่กล่าวถึงในลักษณะสังยุตต์ทั้งหมด⁴¹ เรียกว่า “สตฺโต” แต่มีลักษณะรูปร่าง นำเกลียดน่ากลัวได้รับสภาพที่ทนทุกข์ทรมานเหมือนกับ “เปต” (P. peta; Skt. preta) แต่คำว่า

³⁶ Manfred Mayrhofer, A Consise Etymological Sanskrit Dictionary, 2 vols (Heidelberg, 1956-1963) cited in M. M. J. Marasinghe, Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon, p. 234.

³⁷ วินย.อ. 1/538

³⁸ สุตต.อ. 1/225-226; ส.อ. 1/307

³⁹ ส.นิทาน. 16/649

⁴⁰ ส.อ. 2/243

⁴¹ ดูเพิ่มเติมใน แม่ชีวิมุตติยา, รัตนประทีปแห่งพระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎก สันยัตตนิคาย (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คราฟแมนเพรส จำกัด, 2553), หน้า 109-110.

“เปต” ในพระไตรปิฎกยังมีได้ใช้เรียกสิ่งมีชีวิตที่มีลักษณะทนทุกข์ทรมานอย่างที่เราเข้าใจตามที่ปรากฏในหลักฐานชั้นนอร์รถกตาเป็นจำนวนมาก⁴² คำว่า “เปต” ในภาษาบาลี ตามรูปศัพท์สร้างขึ้นจาก ป-อิ-ธาตุ-ต ปัจจย (pa-vi-ta) หมายถึง ผู้ที่ไปแล้ว นั่นก็คือ คนตาย นั่นเอง และเป็นคำที่ได้รับอิทธิพลมาจากสมัยพระเวท คือ ปีตฤ (pitṛ) หรือ เปรด ในสมัยพราหมณะ⁴³ พระมหาอุทิศ ศิริวรรณ ได้ศึกษาเรื่องเปรดในพระไตรปิฎก พบว่า ความหมายของคำว่า “เปรด” เท่าที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ในระยะแรกมีความหมาย 2 ความหมายคือ คนตายและคนตายผู้ไปเกิดในเปรดวิสัย พระมหาอุทิศ ศิริวรรณ เห็นว่าความหมายของคำว่า “เปต” ที่หมายถึงผู้ล่วงลับไปเกิดในเปรดวิสัย มิใช่ความหมายดั้งเดิมในพระไตรปิฎก แต่เป็นสิ่งที่พระธรรมสังคากาจารย์ผู้สังคายนาพระธรรมวินัยตรวจชำระพระไตรปิฎกตีความขึ้นภายหลัง ทั้งนี้ถือเอาตามแหล่งข้อมูลที่ปรากฏความหมายของคำว่า “เปต” จากวินิตวัตตฤในมหาวิภังค์ ลักษณะสังยุตต์ เปตวัตตฤและชาดก หากถือว่าคาถาชาดก คือ พระพุทธพจน์หรือพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสเองแล้ว จะพบว่า พระพุทธเจ้าตรัสถึงคำ “เปต” ไว้หลายครั้ง และพบว่าหมายถึง “คนตาย” เท่านั้น ไม่มีเนื้อความที่บ่งชี้ว่าหมายถึงผู้ที่เกิดในเปรดวิสัย⁴⁴

สิ่งที่น่าสังเกต อีกประการหนึ่งคือ คนตาย (เปต) จะต้องถูกนำออกไปทางทิศใต้ ดังปรากฏในนอร์รถกตาอาฎานาฎิยสูตรว่า

คนตายแล้วชื่อว่าเปรด (เปตา) คนทั้งหลายพากันกล่าวว่า จงนำชนผู้ตายแล้วเหล่านั้นออกไปโดยทิศใต้ บทว่า พุดส่อเสียดกัดเนื้อข้างหลัง ความว่า ผู้กล่าวคำส่อเสียดนั้นแล เป็นจุดกัดเนื้อข้างหลัง และติเตียนลับหลัง คนทั้งหลายพากันกล่าวว่า จะนำชนเหล่านี้ออกไปโดยทิศใต้ ท่านกล่าวอย่างนี้ว่า คนทั้งหลายนำคนเหล่านั้น แม้ทั้งหมดออกทางทิศทักษิณ จงเผา หรือ จงทำลาย หรือจงฆ่า ด้านทิศทักษิณของพระนคร ดังนี้ บทว่า แต่ไปทิศที่ชนเรียกกันว่า ทิศทักษิณนั้น ความว่า คนทั้งหลายพากันกล่าวว่า จงนำคนเหล่านี้ไปส่อเสียดเป็นต้นที่ตายไปแล้วออกไปโดยทิศภาคใต้ แต่ไปทิศที่ชนเรียกกันว่า ทิศทักษิณนั้น⁴⁵

ความสัมพันธ์ระหว่างคนตายกับทิศใต้มีใช้คติที่เพิ่งปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา หากปรากฏมาตั้งแต่คัมภีร์สมัยพระเวท ในยชุรเวทและอถรรพเวท กล่าวว่า พระยมผู้ทรงเป็นเทพแห่งบรรพบุรุษ หรือ ปีตฤ มีอาณาจักรอยู่ทางทิศใต้ และในวรรณคดีสันสกฤตสมัย

⁴² M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, p. 233.

⁴³ PTSD, p.472.

⁴⁴ พระมหาอุทิศ ศิริวรรณ, “เปรดในพระไตรปิฎก,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536), หน้า 9-10.

⁴⁵ ที่.อ.3/156

มหากาพย์-ปุราณะก็กล่าวถึงแดนปิตฤ หรือ ปิตฤโลก หรือ เปรตโลกว่าเป็นที่อยู่ของพระยมอยู่ทางทิศใต้เช่นกัน วิทยุณของคณติจะไปสู่แดนของบรรพบุรุษหรือแดนปิตฤ พระยมจึงทรงมีฉายาว่า “ปิตฤปติ” คือ เป็นผู้เป็นใหญ่ในบรรดาบรรพบุรุษและในแดนปิตฤ และ “เปรตราช” คือ เป็นราชาแห่งผู้ล่วงลับไปแล้ว⁴⁶

ดังนั้น คำว่า “เปรต” ที่หมายถึง “คนตาย” หรือ “ผู้ล่วงลับไปแล้ว” ในวรรณคดีบาลีอาจได้รับอิทธิพลมาจากวรรณคดีสันสกฤต ต่อมาคำนี้มีความหมายที่กว้างขึ้นใช้หมายถึง อมนุษย์หรือผีจำพวกหนึ่งที่น่าเกลียดน่ากลัวน่าขยะแขยง อดอยาก เร่รอนไม่มีที่อยู่แน่นอน หรือ ผู้ที่เกิดในเปรตวิสัยซึ่งเป็นหนึ่งในคติ 5 ของพุทธศาสนา⁴⁷

M. M. J. Marasinghe เห็นว่าทั้งภาษาบาลีและสันสกฤตไม่มีคำอธิบายที่เพียงพอที่จะสืบค้นที่มาของคำว่า “กุมภันท์” ได้ มีความเป็นไปได้ว่า คำนี้อาจเป็นคำยืมจากภาษาในตระกูลดราวิเดียน (Dravidian) หรือตระกูลมุนทะ (Munda) ซึ่งเป็นตระกูลภาษาที่สำคัญนอกเหนือจากตระกูลภาษาอินโดยูโรเปียนที่เป็นที่รู้จักของผู้คนที่อาศัยอยู่ในแถบลุ่มน้ำคงคา คำว่า “กุมภันท์” มิได้เป็นรูปศัพท์ที่ปรากฏในภาษาดราวิเดียน แต่ประกอบด้วยส่วนประกอบของคำ 2 คำ ซึ่งแต่ละคำดูเหมือนจะแสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องกับความเชื่อเกี่ยวกับวิญญาณ⁴⁸

Kumbu ในภาษากันนทะ (Kannada) หมายถึง ซาก (ของต้นไม้แห้งหรือไม้) ในภาษาโกทะคุ (Kodagu) **Kumbī** หมายถึง ของเน่าเปื่อยมูฟง, สนิม ในภาษาตุลู (Tulu) **Kumbu** หมายถึง สิ่งที่เน่าเปื่อยมูฟง, ซากของเน่าเปื่อย ในภาษาทมิฬ **Kumbu** หมายถึง ถูกไฟลวก, ถูกไฟไหม้ ส่วน **Andā** ในภาษาทมิฬ มีนัยถึง หม้อขนาดใหญ่, ภาชนะขนาดใหญ่ ในภาษาอูรดู (Urdu) หมายถึง หม้อ เมื่อนำคำ 2 คำ คือ **Kumbu** และ **andā** มารวมกันโดยตัดสระของพยางค์แรกออก (elision) เป็น **kumbandā*** หากแปลตามรูปศัพท์ หมายถึง ซากเน่าเปื่อยในหม้อ, ซากมูฟงในหม้อ (*rotton in the pot, decayed in the pot*) มีอีกคำหนึ่งในภาษาทมิฬคือ **Kumbu-nāttam** หมายถึง กลิ่นของซากเน่าเปื่อยมูฟง (*the smell of the decayed*)⁴⁹ จะเห็นได้ว่า

⁴⁶ ดูเพิ่มเติมใน อัญชลี จิตรสุคนธ์, “พระยมในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และไทย,” หน้า 24-35.

⁴⁷ ดูเพิ่มเติมใน พระมหาอุทิศ ศิริวรรณ, “เปรตในพระไตรปิฎก,” หน้า 11-12.

⁴⁸ ดูเพิ่มเติมใน M. M. J. Marasinghe, **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**, pp. 235-236.

* การกลายเสียงจากสัทเป็นชนิด (Aspiration) เป็นลักษณะปกติของคำยืมภาษาดราวิเดียนในภาษาตระกูลอินโด-อารยัน เช่น *potti* ในภาษาทมิฬ กลายเป็นคำว่า *potthaka* ในภาษาบาลี ภายในภาษาตระกูลดราวิเดียนเองก็มีลักษณะการกลายเสียงจากสัทเป็นชนิดเช่นกัน โดยมีได้มีผลต่อความหมายแต่อย่างใด อาทิ ภาษากันนทะ คำว่า *kumbagāra kumbāra* ใช้ในความหมายเดียวกับ *kumbhakāra* หมายถึง ซ่างปั้นหม้อ อ้างถึงใน M. M. J. Marasinghe, **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**, p. 236.

⁴⁹ *Ibid.*, p 236.

ความหมายดั้งเดิมของ “กุ่มภณท์” มิได้หมายถึง ผู้ที่มีอวัยวะใหญ่เท่าหม้อ แต่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อดั้งเดิมในเรื่องเกี่ยวกับความตายและการกลับมาเกิดใหม่

จากการขุดค้นทางโบราณคดีพบว่า การฝังภาชนะหรือเครื่องใช้ไม้สอย เช่น หม้อเหยือก ไว้กับคนตายเป็นสิ่งที่พบเห็นได้ทั่วไปในทั่วทุกภาคของอินเดียซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อดั้งเดิมว่าวิญญาณของผู้ที่เสียชีวิตแล้วจะกลับขึ้นมาจากภาชนะที่ฝังไว้ ความคิดดังกล่าวมิได้พบแต่ในอินเดียเท่านั้น แต่พบได้โดยทั่วไปในทั่วทุกมุมโลกซึ่งเป็นลักษณะของวัฒนธรรมในยุคก่อนประวัติศาสตร์ ดังที่ ปรีชา ช่างขวัญยืน และสมภาร พรหมทา กล่าวไว้ว่า การเกิดและความตายเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดศาสนาของมนุษย์ในสังคมดั้งเดิม ในเรื่องเกี่ยวกับความตายนักมานุษยวิทยายังพบซากศพยุคหินเก่าถูกฝังโดยมีหินฝุ่นสีแดงโปรยทับ ฝุ่นสีแดงเป็นสัญลักษณ์ของเลือดซึ่งเป็นส่วนประกอบสำคัญของร่างกายที่ยังดำรงชีวิต ทั้งนี้สันนิษฐานว่าเป็นเครื่องแสดงความเชื่อเรื่องการกลับชาติมาเกิด ซากมนุษย์นีแอนเดอทัล (Neanderthal) ถูกฝังพร้อมเครื่องมือและอาวุธหิน ตลอดจนอาหารอันได้แก่โครงกระดูกของสัตว์เล็ก ๆ แสดงถึงความหวังของการกลับมาเกิดของเจ้าของร่างนั้นเพื่อใช้อาวุธและกินอาหารที่ฝังไว้ให้มัน สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงความคิดของชนโบราณเกี่ยวกับความตาย เช่นเดียวกับที่บ้านเชียงจังหวัดอุดรธานีมีการขุดพบเครื่องปั้นดินเผาบนศพที่นำไปฝัง⁵⁰

การค้นพบอนุสาวรีย์หินขนาดใหญ่ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่บริเวณโอริสสา เดคคาน และกาสิ (พาราณสี) ซึ่งเป็นบริเวณที่พุทธศาสนามีอิทธิพล และการค้นพบการฝังศพพร้อมกับหม้อหรือข้าวของเครื่องใช้ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่บริเวณอนุสาวรีย์หินดังกล่าวทางตอนเหนือของอินเดียเป็นจำนวนมาก⁵¹ แสดงให้เห็นว่าคนอินเดียในภาคเหนือมีความคิดเรื่องการฝังศพไว้ในหม้อ (urn-burials) ซึ่งเป็นวัฒนธรรมในยุคก่อนประวัติศาสตร์ ในอาศวลายณะ คฤหยสูตร หรือกาดยายณะ เศราตสูตร กล่าวว่า กระดุกของคนตายถูกเก็บไว้ในหม้อ (kumbha) มีความเป็นไปได้ว่าคนที่อาศัยอยู่ในลุ่มน้ำคงคาต้องรู้จักความคิดเรื่องการฝังศพไว้ในหม้อไม่น้อย สิ่งที่น่าสนใจ คือ ความเกี่ยวข้งกันของกุ่มภะ (kumbha) กับการฝังศพไว้ในหม้อ และความคิดที่ว่าคนตายจะกลับมาเกิดใหม่จากหม้อที่ฝังไว้ที่น่าจะเป็นที่รับรู้ของชาวอารยัน เนื่องจากในวรรณคดีสันสกฤตปรากฏชื่อของกุ่มภมุนี (Kumbha-muni) ซึ่งหมายถึง ผู้ที่เกิดมาจากหม้อ (kumbha) หม้อยังเป็นสัญลักษณ์ของครุฑมารดาและเทวีแห่งความอุดมสมบูรณ์ แสดงว่าแนวคิดดังกล่าวไม่ใช่เป็นแนวคิดของพวกอารยัน แต่เป็นการรวมเอาความเชื่อดั้งเดิมของชนพื้นเมืองในยุคแรกเข้ามาผสมกับความเชื่อของอารยัน⁵² ดังนั้น “กุ่มภณท์” จึงน่าจะสะท้อนลักษณะ

⁵⁰ ปรีชา ช่างขวัญยืน และสมภาร พรหมทา, บรรณาธิการ, มนุษย์กับศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 41-42

⁵¹ ดูเพิ่มเติมใน M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, pp. 236-237.

⁵² Ibid., p 237.

ความเชื่อดั้งเดิมเรื่องความตาย คือ การฝังศพลงหม้อ และการกลับมาเกิดใหม่ คือ วิญญาณของคนตายก็จะกลับคืนชีพขึ้นมาจากหลุมศพ (ในที่นี้คือหม้อ) อีกทั้งการจัดกุมภภัณฑ์ไว้เป็นบริวารของท้าววิรุพหกโลกบาลผู้รักษาทิศใต้ก็สะท้อนให้เห็นคติความเชื่อว่าคนตายมักจะอาศัยอยู่ทางทิศใต้หรือ ต้องนำคนตายออกไปประกอบพิธีทางทิศใต้

M. M. J. Marasinghe เห็นว่า ศัพท์ว่า “เปรด” ของชาวอารยันเดิมใช้หมายถึงคนตาย หรือ วิญญาณของคนตายซึ่งเป็นสภาพหลังจากการเป็นมนุษย์แล้ว เช่นเดียวกับ “กุมภภัณฑ์” ซึ่งเดิมน่าจะหมายถึง คนตาย เช่นกัน และน่าจะใช้คำนี้เรียกวิญญาณของคนตายในช่วงหนึ่งซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อดั้งเดิม แต่มีอาจห้วงรอยที่มาของคำนี้ได้เพราะคำนี้อาจเป็นคำยืมมาจากภาษาตระกูลอื่นที่ไม่ใช่อารยัน และอาจเพราะในภายหลังมีการใช้คำว่า “เปต” ในความหมายว่าคนตายอย่างแพร่หลายซึ่งใช้อธิบายแนวคิดเดียวกันกับกุมภภัณฑ์ ทำให้คำว่า “กุมภภัณฑ์” ไม่ปรากฏความหมายดั้งเดิมทั้งในวรรณคดีสันสกฤตและพุทธศาสนา⁵³

การที่ผู้รวบรวมคัมภีร์ในพุทธศาสนาอธิบายลักษณะของกุมภภัณฑ์ได้เพียงว่าเป็นผู้ที่มีอณตขนาดใหญ่เท่าหม้อดังปรากฏในอรรถกถารีสสูตร แสดงว่า ผู้รวบรวมคัมภีร์ไม่สามารถหา ร่องรอยที่มาของคำนี้ได้ จึงได้อธิบายคำศัพท์ดังกล่าวในเชิงนิรุกติศาสตร์แบบชาวบ้าน (Folk-etymology) ส่วนการที่ลักษณสังยุตต์ไม่เรียกสิ่งมีชีวิตลักษณะดังกล่าวว่า “เปต” และไม่พบร่องรอยของการทำพิธีกรรมเพื่ออุทิศส่วนกุศลแก่บรรพบุรุษหรือพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับ “เปต” ในสังยุตตนิกาย แสดงให้เห็นว่าเนื้อหาในลักษณสังยุตต์ต้องการจะสะท้อนภาพความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งมีชีวิตที่เป็นปรปักษ์ต่อมนุษย์ของผู้คนในสมัยนั้น สิ่งมีชีวิตที่กล่าวถึงในลักษณสังยุตต์มีลักษณะคล้ายคลึงกับผี หรือ วิญญาณที่ปรากฏในคัมภีร์ของพราหมณ์ในหลายแง่มุม⁵⁴ กล่าวคือ พวกมันมีรูปร่างที่หน้ากลัว อาศัยอยู่ในที่ห่างไกลและโดดเดี่ยว สามารถล่องลอยไปในอากาศได้ แต่ก็มี ความแตกต่างกันบ้าง กล่าวคือ สิ่งมีชีวิตพวกนี้ไม่สามารถทำร้าย หรือสร้างความเดือดร้อนให้กับมนุษย์ หรือทำให้ผู้อื่นได้รับความทุกข์ เพราะพวกมันท่วมนั้นไปด้วยความเจ็บปวดทรมานเนื่องจาก ผลกรรมที่ได้ก่อไว้ จะเห็นได้ว่า ลักษณะของสิ่งมีชีวิตที่ปรากฏในลักษณสังยุตต์มีความแตกต่าง จากวิญญาณของบรรพบุรุษผู้ล่วงลับซึ่งยังคงได้รับผลบุญจากการทำทัชฌณาโดยลูกหลาน ดังนั้น จึงมิได้ใช้คำว่า “เปต” เพื่อหมายถึงสิ่งมีชีวิตจำพวกนั้น

หาค

เรื่องราวของหาคที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนาสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อ ดั้งเดิมในลักษณะของอำนาจเหนือธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับดิน และน้ำ และลัทธิบูชา

⁵³ ดูเพิ่มเติมใน Ibid., p 238.

⁵⁴ ดูเพิ่มเติมใน Ibid., p 239.

งู หรือ นาค จัดเป็นสัตว์ที่มีพลังอำนาจพิเศษ มีอุปนิสัยดุร้ายเป็นอันตราย ชอบล่าแดงฤทธิ์ทำร้ายผู้อื่น อีกทั้งมีคุณสมบัติและลักษณะพิเศษหลายประการ เช่น มีรูปร่างที่สามารถเคลื่อนที่ไปยังสถานที่ต่างๆ ได้อย่างรวดเร็วโดยปราศจากเท้าหรือปีกเหมือนสัตว์อื่นๆ มีเขี้ยวเป็นอาวุธ มีลิ้น 2 แฉก มีพิษอันร้ายกาจ แม้เพียงถูกตอมบุคคลใดก็จะสามารถซึมซาบเข้าสู่ผิวหนังทำให้บุคคลนั้นถึงแก่ความตายทันที พิษของงูจึงเป็นสาเหตุสำคัญของการเสียชีวิตของคนอินเดีย⁵⁵ ในลลิตวิสูตรกล่าวถึง การไม่มีภัย 8 ประการ หนึ่งในนั้นคือ การไม่มีภัยเกิดจากนาคกำเริบ (nāgasamkṣobhabhayam)⁵⁶ ด้วยเหตุดังกล่าว งูจึงถูกมองว่าเป็นสิ่งมีชีวิตที่ชั่วร้ายน่าสะพรึงกลัว และต้องทำให้พึงพอใจ ความคิดเรื่องการบูชางูในอินเดียจึงเป็นพฤติกรรมของมนุษย์ที่สะท้อนให้เห็นความเชื่อดั้งเดิมในการบูชาสัตว์ที่มีคุณลักษณะพิเศษดังที่ปริชา ช่างขวัญยืนและสมภาร พรหมทาได้กล่าวไว้ว่า “มนุษย์มีความสัมพันธ์กับสัตว์มายาวนานนับแต่เริ่มต้น ประวัติศาสตร์มนุษยชาติ มนุษย์จำเป็นต้องพึ่งพาสัตว์เหล่านั้น เช่น โค กระบือ แพะ สุนัขไล่เห็บ สัตว์บางชนิดก็ดุร้าย เช่น สิงโต เสือ จระเข้ งู มนุษย์ตระหนักในบุญคุณและอำนาจของสัตว์เหล่านี้ จึงทำพิธีบูชาสัตว์ที่มีคุณลักษณะพิเศษต่างๆ เหล่านี้”⁵⁷ ลัทธินับถือนาคหรืองูปรากฏมาแล้วตั้งแต่ก่อนสมัยพุทธกาล ในวรรณคดีสันสกฤตยุคต้นพบว่า งูตามธรรมชาติถูกกล่าวร่วมกับงูที่อยู่ในฐานะกึ่งเทพอาศัยอยู่ทั้งใต้พื้นโลก บนฟ้า และบนสวรรค์ ดังปรากฏข้อความในไมตรายณี สंहิตาว่า “ขอความนอบน้อมจงมีแด่ซึ่งเคลื่อนไหวอยู่บนโลก ที่อยู่บนบรรยากาศและสวรรค์ ขอความนอบน้อมจงมีแด่ซึ่งเป็นศรของผู้วิเศษและของรุกขเทวดา เป็นผู้ที่ไม่นอนอยู่ในโพรง อยู่ในแสงสว่างของสวรรค์ อยู่ในรัศมีของ ดวงอาทิตย์ เป็นผู้ที่อยู่อาศัยอยู่ในน้ำ”⁵⁸ และอยู่ในรูปของงูหลายเศียร มีร่างกายใหญ่โตจนพันภูเขาได้ ลัทธินับถืองูนี้ปรากฏสืบมาจนถึงสมัยมฤดาด้วย เนื่องจากพบประติมากรรมนาคจำนวนมากบริเวณเมืองมฤดา⁵⁹

Hendrik Kern แสดงทัศนะว่า สาเหตุที่งูได้รับการบูชานับถือ เนื่องด้วยงูเป็นสัญลักษณ์ของพลังของอำนาจเหนือธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับน้ำ⁶⁰ ตัวอย่างที่เห็นชัดเจน คือ วฤตระ ซึ่งเป็นงูใหญ่ที่คอยกั้นขวางน้ำในทะเลสวรรค์ มิให้ไหลลงมายังแผ่นดิน⁶¹ สาเหตุที่งูมีความ

⁵⁵ ดูเพิ่มเติมใน J.P. Vogel, *Indian Serpent-lore: Or, The Nāgas in Hindu Legend and Art* (Varanasi: Prithivi Prakashan, 1972), pp. 6-7.

⁵⁶ LV. 318

⁵⁷ ปริชา ช่างขวัญยืน และสมภาร พรหมทา, *บรรณาธิการ, มนุษย์กับศาสนา*, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 48.

⁵⁸ MS. 2.7.15 quoted in J.P. Vogel, *Indian Serpent-lore: Or, The Nāgas in Hindu Legend and Art*, p. 7.

⁵⁹ เชษฐัง ดิงสัญชลี, *สัตตมหาสถาน: พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์*, หน้า 101.

⁶⁰ B.C. Sinha, *Serpent Worship in Ancient India* (New Delhi : Books Today, 1978) , p. 10.

⁶¹ ดูเพิ่มเติมใน ศักดิ์ศรี แยมันดดา, “พระอินทร์,” ใน *วิทยารัตนากร: รวบรวมบทความวิชาการอักษรศาสตร์ ของศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ศรี แยมันดดา*, หน้า 155.

เกี่ยวข้องกับน้ำ อาจเพราะชาวอินเดียสังเกตเห็นพฤติกรรมของงูที่เลื้อยออกมาจากรูอันเป็นสถานที่อยู่เพราะน้ำเข้าไปขังในช่วงฤดูฝน ทำให้งูต้องขึ้นมาอยู่บนพื้นดินหาที่พักผ่อนตามแหล่งที่อยู่อาศัยของมนุษย์ พิธีกรรมเกี่ยวกับงูจึงมักจัดในช่วงฤดูฝนซึ่งเป็นช่วงที่งูอาศัยอยู่บนพื้นดินเป็นจำนวนมาก⁶² ชาวอินเดียในสมัยโบราณเลยเข้าใจว่างูเป็นผู้บันดาลให้เกิดฝน และเนื่องจากน้ำเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับมนุษย์และสัตว์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในดินแดนที่มีลักษณะภูมิอากาศแบบร้อนชื้นอย่างอินเดีย⁶³ งูจึงปรากฏบทบาทในฐานะอำนาจเหนือธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับดิน และน้ำ ดังปรากฏในทิพยาวทานเรื่องที่ 30 สุชนกุมาร กล่าวถึง พญานาคแห่งปัญจาลตนหนึ่งชื่อ ชันมจิตระกะ (Janmacitraka) อาศัยอยู่ ณ ดินแดนของกษัตริย์อุตรปัญจาล นาคตนนี้เป็นผู้ที่บันดาลให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล และทำให้พืชพันธุ์ธัญญาหารอุดมสมบูรณ์⁶⁴ นอกจากนี้ที่อยู่อาศัยของนาคก็แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างดินและน้ำ จากการศึกษาของอรพิมพ์ บุญอาภา⁶⁵ พบว่านาคมีที่อยู่อาศัยแตกต่างกันออกไป โดยส่วนใหญ่จะอาศัยอยู่ในน้ำทั้งนี้เนื่องจากนาคมีความสัมพันธ์กับน้ำมาก นาคบางตนอาศัยอยู่ในสระหรือทะเลสาบ เช่น นาคชันมจิตระกะอาศัยอยู่ในสระในเมืองหลวงของแคว้นอุตรปัญจาล นาคปาราวตาทกษะอาศัยอยู่ในสระใต้ต้นอโศก นากษานาคอาศัยอยู่ในทะเลสาบชื่อนภสะ นาคบางตนอาศัยอยู่ในแม่น้ำ เช่น มณิกัณฐนาคราชและนาคคังเคยยะอาศัยอยู่ในแม่น้ำคงคา ในภุริทัตชาดกได้กล่าวถึงนาคพิภพว่าอยู่ใต้แม่น้ำยมุนา นาคจัมเปยยะครองราชย์ในนาคพิภพที่อยู่ในแม่น้ำจัมปา สังขपालนาคราชครองราชย์ในนาคพิภพที่อยู่ในแม่น้ำกัณณเวณณา ไนลลิตวิสตระกล่าวถึงพญานาคสาครและนางนาคกันยาว่าอยู่ในแม่น้ำเนรัญชรา ทะเลและมหาสมุทรก็เป็นแหล่งน้ำอีกแห่งหนึ่งที่นาคชอบอาศัยอยู่เช่นกัน

ที่อยู่ของนาคอีกแห่งหนึ่ง คือ ป่าไม้และต้นไม้ เช่น พญามุจลินท์นาคราชอาศัยอยู่ที่ต้นมุจลินท์ ในมหาวาณิชชาดกกล่าวว่านาคอาศัยอยู่ในต้นไม้ใหญ่ต้นหนึ่ง เมื่อพ่อค้าตัดต้นไม้เพื่อเอาทรัพย์สมบัติด้วยความโลภทำให้พญานาคที่อาศัยอยู่ที่ต้นไม้นั้นฆ่าบรรดาพ่อค้าเหล่านั้นด้วยความโกรธ เศรษฐ์ ดิงสัญชลี เห็นว่า ในทางประติมานวิทยาฟงฟานของพญานาคมีลักษณะเทียบได้กับกิ่งก้านสาขาของต้นไม้ พญานาคกับต้นไม้จึงมีความสัมพันธ์กัน และตั้งข้อสังเกตว่ามุจลินท์นาคราชก็น่าจะเป็นยักษ์ผู้อาศัยอยู่ในต้นมุจลินท์นั่นเอง เนื่องจากอาศัยอยู่ในต้นไม้ เช่นเดียวกับยักษ์⁶⁶ ดินแดนของนาคที่รู้จักกันแพร่หลายอีกแห่งหนึ่ง คือ นาคโลกซึ่งอยู่ใต้พื้นโลกลงไป เป็นเมืองที่มีความสวยงามมาก นาคที่อยู่ในนาคโลกนั้นมีลักษณะเป็นสัตว์ทิพย์ ปฐมพงษ์โพธิ์ประสิทธิ์นันทน์ กล่าวว่า โดยธรรมดา งูมักอยู่ในรูและหลายชนิดมีพิษร้าย เมื่อกัดคนแล้วถึงกับ

⁶² B.C. Sinha, *Serpent Worship in Ancient India*, p. 21.

⁶³ Ibid., p. 10.

⁶⁴ Divy. 435

⁶⁵ อรพิมพ์ บุญอาภา, "นาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี," หน้า 17-24.

⁶⁶ เศรษฐ์ ดิงสัญชลี, *สัตตมหาสถาน: พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์*, หน้า 103.

เสียชีวิตได้ อาจจะเพราะเหตุที่งูอยู่ในรูและคงเห็นฤทธิ์เดชงูที่กัดตนเองทำให้เกิดความกลัวแล้ว ยกย่องงูเป็นเทพเจ้า จนถึงตั้งสมมติฐานว่ารูที่งูอยู่คือเมืองบาดาล หรือ นาคโลกซึ่งอยู่ชั้นใต้ดินลงไปและเป็นที่ยุบรวมของงูทุกชนิด งูแต่ละชนิด แม้จะเข้าออกจากรูต่างที่กันแต่ก็มีบาดาลเป็นที่อยู่รวมกัน⁶⁷

นอกจากนี้ บรรพบุรุษที่เสียชีวิตแล้วก็มักจะได้รับการบูชาในรูปของงู⁶⁸ ความคิดดังกล่าวอาจเกิดจากความเชื่อที่ว่างูเป็นเทพารักษ์ที่คอยปกป้องรักษาสถานที่อยู่อาศัย เรียกว่า วาสตุ สรรปะ (Vāstu Sarpa) สถานที่อยู่แต่ละแห่งเชื่อว่าจะมีงูเจ้าที่อาศัยอยู่ หากงูละทิ้งบ้านก็จะเกิดความโชคร้าย ครอบครัวนั้นก็จะต้องอยู่ในอันตราย Crooke เห็นว่างูเป็นตัวแทนของวิญญาณบรรพบุรุษที่เคยอาศัยอยู่ในบ้านหลังนั้น ชาวอินเดียโดยทั่วไปเชื่อว่า เมื่อเจ้าของบ้านผู้มั่งคั่งถึงแก่กรรมโดยไม่มีทายาทสืบสกุล เขาก็จะไม่ไปไหน ยังคงมีความเป็นห่วงทรัพย์สินสมบัติของตนและจะกลับมาปกป้องหรือคุ้มครองทรัพย์สินนั้นในรูปของงู⁶⁹ J. P. Vogel กล่าวว่า งูเป็นสัญลักษณ์ของความมั่งคั่งหรือการครอบครองความร่ำรวยเป็นการผสมผสานทางความคิดระหว่างลักษณะของงูตามธรรมชาติกับสภาวะกึ่งเทพ⁷⁰ งูในวรรณคดีบาลีก็สะท้อนภาพของงูที่ครอบครองสมบัติอันล้ำค่า เช่น มหาวาณิชชาตกและชฎุปานชาตก กล่าวว่า พญานาคได้ตอบแทนหัวหน้าพ่อค้าผู้ไม่มีความโลภด้วยเพชรนิลจินดาอันมีค่ามากมาย อุบาสกผู้ประพฤติธรรมในสีลานิสงสชาตกก็ได้รับทรัพย์สินสมบัติอันมีค่าเป็นของตอบแทนจากพญานาคเช่นกัน⁷¹

ในทางตรงกันข้าม นาคก็มีบทบาทในการลงโทษผู้กระทำความชั่ว เช่น พญานาคคังเคยยะโกรธเกรี้ยวจะทำลายชีวิตพวกมนุษย์ที่ทิ้งเศษอาหารลงในน้ำ นาคในมหาวาณิชชาตกและชฎุปานชาตกได้ฆ่าบรรดาพ่อค้าที่มีความโลภ นาคยังมีอำนาจที่จะทำลายสิ่งต่างๆ ได้ พิษของนาคเพียงเล็กน้อยสามารถที่จะทำให้เมืองทั้งเมืองถูกทำลายลงได้ในพริบตา ดังเช่นพิษของนาคอัจฉิมุขี โดยปกตินาคจะเป็นผู้ที่ให้น้ำฝน หากนาคโกรธพวกมันก็จะส่งพายุลูกเห็บมาทำลายผลผลิตของชาวบ้าน⁷² จากข้อมูลสะท้อนให้เห็นว่า งู หรือ นาค เป็นสัญลักษณ์ของอำนาจเหนือธรรมชาติที่มีทั้งด้านดีและร้ายต่อมนุษย์

เรื่องราวของนาคที่ปรากฏในวรรณคดีบาลีในยุคต้น มักจะเป็นนาคที่มีนิสัยดุร้าย แต่เมื่อได้รับบารมีของพระพุทธเจ้าหรือพุทธสาวกก็เปลี่ยนเป็นนาคที่บำเพ็ญความดีและเลื่อมใสในพระธรรม เช่น พญานาคผู้ดุร้ายแห่งอรุเวลาที่ได้สำแดงอิทธิฤทธิ์ต่อด้านพระพุทธเจ้า แต่ในที่สุด

⁶⁷ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาษาสันสกฤตในคัมภีร์ลิลิตวิস্তระ อธิบายที่ 1-4,” หน้า 356-357.

⁶⁸ J. P. Vogel, *Indian Serpent-lore: Or, The Nāgas in Hindu Legend and Art*, p. 5.

⁶⁹ B.C. Sinha, *Serpent Worship in Ancient India*, p. 11.

⁷⁰ J. P. Vogel, *Indian Serpent-lore: Or, The Nāgas in Hindu Legend and Art*, p. 21.

⁷¹ อรพิมพ์ บุญอาภา, “นาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี,” หน้า 38-39.

⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 17-24.

ก็พ่ายแพ้แก่พระองค์ พญานันโทปนนทนาคราชซึ่งเป็นพญานาคที่ร้ายกาจมีฤทธิ์มากได้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ หวังจะทำลายพระชนม์ พระพุทธเจ้าจึงโปรดให้พระโมคคัลลานะมหาสาวกผู้เป็นเอตทัคคะทางอิทธิฤทธิ์เป็นผู้ปราบนาคราชนี้จนพญานันโทปนนทนาคราชสิ้นพยศยอมนับถือพระรัตนตรัยในที่สุด⁷³ พฤติกรรมของนาคราชที่กระทำกับพระพุทธเจ้าสื่อให้เห็นความเชื่อดั้งเดิมที่ขัดแย้งกับพุทธศาสนาในช่วงแรก แต่ก็ถูกพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกปราบทั้งสิ้น ไม่มีเรื่องใดเลยที่เล่าว่าพระพุทธเจ้าไม่สามารถปราบนาคราชได้ ทำยที่สุดนาคราชก็ถูกผนวกเข้ามาในพุทธศาสนาด้วยการยอมรับนับถือพระพุทธเจ้า ส่วนการกำหนดให้นาคเป็นผู้รักษาธาตุทองของพระพุทธเจ้า ก็แสดงให้เห็นว่า หลังจากที่พุทธศาสนาและความเชื่อดั้งเดิมเกิดความขัดแย้งกันแล้ว ต่างฝ่ายต่างประนีประนอมยอมรับความสำคัญของคนและกัน

ยักษ์

ในพจนานุกรมบาลี-อังกฤษ ฉบับสมาคมบาลีปกรณ์ T. W. Rhys David และ William Stede ได้ให้ความหมายของยักษ์ไว้ว่า หมายถึง ชื่อของสิ่งมีชีวิตที่ไม่ใช่มนุษย์จำพวก *ออร์ก (ogre)* นางไม้ (*dryad*) ผี (*ghosts*) ผี (*spooks*) ยักษ์จัดเป็นอมมนุษย์ เป็นพวกกึ่งเทพซึ่งมีพลังอำนาจและมีอิทธิพลต่อมนุษย์ (ในการช่วยเหลือ หรือ ลงโทษ)⁷⁴ ส่วน M. Monier-Williams ก็อธิบายในทำนองเดียวกันว่าหมายถึง สิ่งมีชีวิตที่มีลักษณะเหนือธรรมชาติ เป็นภูติผีปีศาจ นางไม้ หรือเป็นวิญญูณพเนจร โดยปกติเป็นบริวารผู้รับใช้ของท้าวฤเวระ และเป็นผู้ที่ถูกสร้างมาจากเท้าของพระพรหม⁷⁵ อีกทั้งยักษ์ยังมีความหมายในเชิงปรัชญาด้วย⁷⁶ นอกเหนือจากความหมายโดยทั่วไปแล้ว Ananda K. Coomaraswamy ยังกล่าวอีกว่า คำนี้มีความเกี่ยวข้องกับลัทธินับถือยักษ์ซึ่งเป็นที่รับรู้อย่างกว้างขวางในอินเดีย⁷⁷

ตามทัศนะของนักปราชญ์ทางภาษาบาลีเห็นว่า ศัพท์ว่า “ยักข” (P. *yakkha*) สร้างขึ้นมาจาก ยช-ธาตุ (*vyaj*) หมายถึง เช่น *สรวง, บูชา* ยช-ธาตุ (*vyakh*) หมายถึง *บูชา, เคารพ, นับถือ* และ ยตุ-ธาตุ (*vyat*) หมายถึง *พยายาม, ขวนขวาย* มีความหมายสรุปได้เป็น 3 ประการคือ ประการแรก ผู้ที่เขาบูชา, ผู้ที่เขาเช่นสรวง, ผู้ที่เขาเคารพ, ผู้เขานับถือ ประการที่ 2 ผู้บูชา, ผู้เช่นสรวง ประการที่ 3 ผู้พยายาม, ผู้ขวนขวาย⁷⁸ ในภาษาสันสกฤตศัพท์ว่า “ยักษ”

⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 34.

⁷⁴ PTSD., p. 545.

⁷⁵ SD., p. 838.

⁷⁶ M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, p. 216. และดูเพิ่มเติมใน O. H. de A. Wijesekera, “The Philosophical Import of Vedic Yakṣa and Pali Yakkha,” in *Buddhist and Vedic Studies A Miscellany*, pp. 131-141; PTSD., p. 546.

⁷⁷ ดูเพิ่มเติมใน M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, p. 216.

⁷⁸ ดูเพิ่มเติมใน พระมหาประภาส แก้วสุวรรณ, “ยักษ์ในพระไตรปิฎก,” หน้า 4-6.

(Skt. yakṣa) น่าจะประกอบรูปมาจาก ยชฺ-ชาตุ (vyaj) หมายถึง บุษบา, บวงสรวง ลง ส (sa) ปัจจัย เป็นรูปแสดงความปรารถนา (Desiderative form) หมายถึง ผู้ที่พึงบุชา อีกข้อสันนิษฐานหนึ่ง ประกอบรูปมาจาก ยกฺษ-ชาตุ (vyakṣ) หมายถึง เคลื่อนที่อย่างรวดเร็ว เพราะในสมัยพระเวท ยักษ์เป็นอมมนุษย์พวกหนึ่งที่่องไวในการเปลี่ยนแปลงรูปหรือที่อยู่⁷⁹

ส่วนความหมายของยักษ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา พบว่า มีความหมายหลายนัยแต่ไม่แตกต่างกันมากนัก โดยสรุปคือ หมายถึง มนุษย์ผู้ที่บริสุทธิพ้นจากกิเลส ควรแก่การบูชา เช่น พระพุทธเจ้า บุรุษ และสัตว์โลก และอีกความหมายหนึ่งหมายถึง อดมนุษย์ผู้หนักล้าสามารถทำอันตรายแก่มนุษย์ได้ มนุษย์จึงต้องทำการเช่นสรวงบุชา เช่น อดมนุษย์ที่เป็นบริวารของท้าวเวสสวัณ นอกจากนี้ยังหมายถึง ท้าวสักกเทวราช เทพบุตร เทวดา รุกขเทวดา มาร และเปรต⁸⁰ Ananda K. Coomaraswamy ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า เดิมยักษ์มีความหมายเช่นเดียวกับเทวดา ทั้งเทพเจ้าอินดูหรือแม้กระทั่งพระพุทธเจ้าก็กล่าวว่าเป็นยักษ์เช่นกัน ยักษ์อาจจะไม่ใช่พวกอารยัน แต่ใช้เรียกสิ่งต่างๆ ที่ได้รับความนับถือเช่นเดียวกับเทวดา ต่อมาความหมายของยักษ์เปลี่ยนไป ยักษ์มีฐานะเป็นอมมนุษย์ที่มีฐานะต่ำกว่าเทวดา การเปลี่ยนแปลงทางความหมายเกิดขึ้นในวรรณคดีชั้นหลังพระไตรปิฎก⁸¹

คติเรื่องยักษ์ตลอดจนลัทธิการบูชายักษ์ในอินเดียพัฒนามาจากการบูชาต้นไม้ (Tree Worship) และลัทธิการนับถือเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ (Goddess of Fertility) ในชนพื้นเมืองดั้งเดิมของอินเดีย การก่อรูปคติเรื่องยักษ์มาจากลัทธิดังกล่าวทำให้ยักษ์ในลัทธิบูชายักษ์ยุคแรกมีฐานะเป็นเทพารักษ์ (Tutelary Deity) ผู้นำความอุดมสมบูรณ์และความมั่งคั่งมาสู่มนุษย์

การบูชาต้นไม้ คือ พฤติกรรมของมนุษย์ที่เกิดขึ้นจากความสำนึกในอำนาจธรรมชาติก่อให้เกิดความเคารพอำนาจธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อตนซึ่งเป็นลักษณะหนึ่งของความเชื่อดั้งเดิม ก่อปรกับความเชื่อว่าวิญญาณของสิ่งมีชีวิตภายหลังการตายไปแล้วยังคงอยู่ในโลกนี้ อาจลี้ลับสถิตอยู่ในคน สัตว์ ต้นไม้และสิ่งมีชีวิตอื่นใดก็ได้ ในที่นี้วิญญาณอาศัยอยู่ในต้นไม้เป็นผู้มีอำนาจทำให้ต้นไม้เกิดความเปลี่ยนแปลงสภาพไปในฤดูต่างๆ และอาจลดบันดาลให้มนุษย์พบความมีโชคและความหายหน้าได้ มนุษย์จึงติดต่อกับวิญญาณเหล่านี้ด้วยการสวดอ้อนวอนและการเซ่นไหว้บูชาวิญญาณด้วยเครื่องเซ่นสังเวย⁸²

⁷⁹ PTSD., p. 545; SD., p. 838. ดูเพิ่มเติมใน พระมหาประภาส แก้วสุวรรณ, “ยักษ์ในพระไตรปิฎก,” หน้า 23-24.

⁸⁰ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 7-21.

⁸¹ ดูเพิ่มเติมใน M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, p. 76.

⁸² ดูเพิ่มเติมใน เฉลิมฉันทน์ รัตน์ปิยะภากรณ์, “การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบของ ‘ยักษ์’ จากประติมากรรมที่พบในประเทศไทย,” หน้า 13-15; ปรีชา ช่างขวัญยืน และสมภาร พรหมทา, บรรณาธิการ, *มนุษย์กับศาสนา*, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 45, 47-48

เนื่องจากต้นไม้ใหญ่เป็นต้นไม้ที่ให้ร่มเงาเย็นสบายท่ามกลางแดดที่ร้อนจัด ต้นไม้เหล่านี้จึงได้รับความเคารพและทำให้เกิดลัทธิการบูชาต้นไม้ใหญ่เกิดขึ้น ลัทธินับถือต้นไม้อาจสืบย้อนไปได้ถึงอารยธรรมลุ่มน้ำสินธุ ในฤคเวท ต้นไม้ใหญ่ได้รับการสรรเสริญว่าเป็น “วันสฺปติ” หรือเจ้าแห่งป่า ในโตตติรียะ สังหิตาระบุว่าได้มีการถวายเครื่องเซ่นสังเวทให้กับต้นไม้ใหญ่ ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นถึงลัทธิการบูชาต้นไม้ที่มีมาตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาล⁸³ เนื่องจากลัทธิบูชาต้นไม้ปรากฏร่วมกันกับลัทธินับถือยักษ์ ลัทธิทั้ง 2 จึงมีความสัมพันธ์กัน ดังจะเห็นได้จากในเสนกชาดก⁸⁴ ที่ยักษ์มีความหมายเดียวกับรุกขเทวดา นอกจากนี้สถานที่อยู่ของยักษ์ก็แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างลัทธิทั้ง 2 กล่าวคือ ยักษ์มักจะอาศัยอยู่ในป่าดงดิบ โดยเฉพาะบริเวณปากทางเข้าออกเพื่อจะจับมนุษย์ที่เดินทางหลงเข้าไป เช่น สิเลสโลมยักษ์ บ้างก็อาศัยอยู่ตามพุ่มไม้ใหญ่ เช่น คุมพียักษ์ บ้างก็อาศัยอาศัยอยู่ตามต้นไม้ภายนอกเมือง เช่น มรรคเทพยักษ์ผู้อาศัยอยู่ที่ต้นไทร ที่มตาลยักษ์อาศัยอยู่ที่ต้นตาล และ นพเรขยักษ์อาศัยอยู่ที่ต้นสะเดาเมืองเวรัญชา⁸⁵ บ้างก็อาศัยอยู่ที่เจติยะ (cetiya) ซึ่งก็คือต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์หรือต้นไม้กับแท่นบูชา (a tree with an altar) เช่น มณีภัททะ เจติยะ ปุณภัททะ เจติยะ⁸⁶

ในชาดกของพุทธศาสนาซึ่งมีอยู่ 547 เรื่อง ปรากฏว่ามีเรื่องพระพุทธเจ้าเสวยพระชาติเป็นรุกขเทวดาถึง 43 เรื่อง ตลอดจนเหตุการณ์สำคัญๆ ในพุทธประวัติหลายตอน นับตั้งแต่ประสูติ ตรัสรู้ เสวยวิมุตติสุข และปรินิพพานก็เกิดขึ้นใต้ต้นไม้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อนางสุชาดานำข้าวมธุปายาสมาถวายพระโพธิสัตว์ที่ประทับอยู่ใต้ต้นโพธิ์ก่อนตรัสรู้ นางคิดว่าพระองค์เป็นรุกขเทวดา ย่อมแสดงให้เห็นว่าในสมัยพุทธกาลมีการนับถือลัทธิบูชาต้นไม้อย่างแพร่หลาย⁸⁷ และในชาดกอีกหลายเรื่องก็ปรากฏเรื่องของเทวดาที่สถิตอยู่ในต้นไม้ใหญ่และการถวายเครื่องสังเวทแด่เทวดาเหล่านั้น ทั้งหมดนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าชาวอินเดียเชื่อว่าต้นไม้ใหญ่เป็นที่สถิตของเทวดานั้นก็คือ “ยักษ์” นั่นเอง

การที่ชาวพื้นเมืองดั้งเดิมในอินเดียนับถือเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์หรือพระแม่ เนื่องจากคนในสมัยโบราณยังไม่มีความรู้เพียงพอในเรื่องเพศ ไม่เข้าใจว่ามนุษย์เกิดมาได้อย่างไร ทำให้ต้นไม้จึงออกรวงและพืชพันธุ์ไม้จึงผลิดอกออกผล จึงจินตนาการว่าคงต้องมีอำนาจลึกลับบางอย่างบงการอยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์เหล่านี้ คนในสมัยโบราณเข้าใจเพียงว่า เมื่อเพศหญิงสามารถให้กำเนิดทารกได้ ก็ย่อมมีอำนาจที่ทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์แก่พืชพันธุ์ธัญญาหารได้

⁸³ เชษฐ ติงสัญชสี, สัตตมหาสถาน : พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์, หน้า 98.

⁸⁴ ชุ.ชา. 27/1015

⁸⁵ พระมหาประภาส แก้วสุวรรณ, “ยักษ์ในพระไตรปิฎก,” หน้า 49-50.

⁸⁶ ดูเพิ่มเติมใน เจ็ดฉันทน์ รัตน์ปิยะภาภรณ์, “การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบของ ‘ยักษ์’ จากประติมากรรมที่พบในประเทศไทย,” หน้า 34-36.

⁸⁷ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

เช่นกัน ความคิดดังกล่าวนี้ก่อให้เกิดความเชื่อเรื่องเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ซึ่งก็คือผู้ให้กำเนิดสรรพชีวิตตามความเข้าใจของคนโบราณ⁸⁸ ลักษณะของยักษ์ในวรรณคดีพุทธศาสนาก็แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องกับอำนาจเหนือธรรมชาติที่สามารถบันดาลให้เกิดความอุดมสมบูรณ์หรือความแห้งแล้งได้ เช่น อาวุธของอาพวกยักษ์ ที่เรียกว่า “ทุสสาวุธ” สามารถทำให้ฝนไม่ตกตลอด 12 ปี ต้นไม้เหี่ยวแห้ง 12 ปี น้ำเหือดแห้ง ภูเขาพังกระจัดกระจาย “ถ้าพึงปล่อยทุสสาวุธในอากาศไซ้ ฝนก็ไม่พึงตกตลอด 12 ปี ถ้าปล่อยในแผ่นดินไซ้ วัตถุมีต้นไม้และหญ้าทั้งปวงเป็นต้นก็จะเหี่ยวแห้งไม่งอกอีก ภายใน 12 ปี ถ้าพึงปล่อยในสมุทรไซ้ น้ำทั้งหมดก็พึงเหือดแห้งดุจหยาดน้ำในกระเบื้องร้อนฉะนั้น ถ้าจะพึงปล่อยในภูเขาเช่นกับเขาสิเนรุไซ้ ภูเขาก็คจะเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ กระจัดกระจายไป”⁸⁹ ด้วยเหตุที่ยักษ์เป็นผู้นำความอุดมสมบูรณ์และความมั่งคั่งมาให้แก่มนุษย์ จึงมีการสร้างรูปเคารพ วิหาร แทนบูชา เครื่องบูชา และมีการทำพิธีกรรมเช่นสรงบูชายักษ์ Ananda K. Coomaraswamy แสดงความเห็นว่าการบูชายักษ์เป็นลักษณะของลัทธิภักดี⁹⁰

เนื่องด้วยชนพื้นเมืองในอินเดียนิยมบูชาเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ ชาวอินเดียจึงสร้างรูปนางยักษ์ณีคู่กับต้นไม้ เพื่อเป็นการให้เกียรติสตรีเพศและแสดงให้เห็นว่ายักษ์มีฐานะไม่ต่างจากรุกขเทวดาหรือนางไม้ (nymph) ทำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างลัทธิบูชายักษ์กับลัทธิบูชาต้นไม้ อาจกล่าวได้ว่าลัทธิบูชายักษ์ในหมู่มชนพื้นเมืองมีความเกี่ยวเนื่องกับป่าและความเชื่อที่ว่ามีวิญญาณศักดิ์สิทธิ์สถิตอยู่กับต้นไม้⁹¹

พฤติกรรมของยักษ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกสะท้อนให้เห็นลักษณะของความเชื่อดั้งเดิมรวมถึงลักษณะสังคมในสมัยพุทธกาลด้วย อาทิ ยักษ์บางคนจับคนในเมืองกินเป็นอาหาร หรือ บังคับให้ส่งคนในเมืองมาเป็นเครื่องสังเวย เช่น อาพวกยักษ์ ได้พรจากท้าวเวสวัฒนมหาราชให้สามารถจับสัตว์ทั้งหลายที่เข้าไปสู่บริเวณที่เงาของตนไทรแผ่ไปถึงกินเป็นอาหารได้ อาพวกยักษ์เห็นอาพวกราชาเข้ามาในเขตร่มเงาไม้ ก็จะไปจับพระราชากิน พระราชาทรงกระทำติดกกับยักษ์นั้นทำให้

ภาพที่ 6 ยักษ์ณีที่สถูปการุตุ ศิลปะสมัยราชวงศ์คุงคะ

⁸⁸ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 11-12; ปรีชา ช่างขวัญยืน และสมภาร พรหมทา, บรรณาธิการ, มนุษย์กับศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 42.

⁸⁹ ส.อ. 1/307; สุตต.อ. 1/255-256

⁹⁰ ดูเพิ่มเติมใน M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, p. 76.

⁹¹ เฉินฉันท์ รัตน์ปิยะภากรณ์, “การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบของ ‘ยักษ์’ จากประติมากรรมที่พบในประเทศไทย,” หน้า 18-19.

ไปฝั่งแม่น้ำคงคาโน้น”⁹⁶ จากตัวอย่างที่กล่าวมานี้เห็นได้ว่ายักษ์มักแสดงพฤติกรรมไม่พอใจ พระพุทธเจ้า ผู้วิจัยจึงเห็นว่า พฤติกรรมของยักษ์ที่กล่าวไว้ในพระสูตรและอรรถกถานี้ สะท้อนให้เห็นว่า ในอดีตเมื่อพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามา ความเชื่อดั้งเดิมได้ต่อต้านการเข้ามาของ พระพุทธศาสนา

การเล่าว่ายักษ์พ่ายแพ้และยอมรับนับถือพระพุทธเจ้า ด้วยการยกมือกราบไหว้ แสดงให้เห็นว่า ความเชื่อดั้งเดิมได้ยอมรับพระพุทธศาสนาแล้ว ดังที่อาพุกยักษ์กราบทูลต่อพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ทำไม่หนอ ข้าพเจ้าจึงจะต้องถามสมณพราหมณ์เป็นอันมากในบัดนี้ วันนี้ ข้าพเจ้ารู้ชัดถึงสัมปรายิกประโยชน์ พระพุทธเจ้าเสด็จมาอยู่เมืองอาพวี เพื่อประโยชน์แก่ข้าพเจ้า โดยทั่ววันนี้ข้าพเจ้ารู้ชัดถึงทานที่บุคคลให้ในที่ไม่ได้มีผลมาก ข้าพเจ้าจักเที่ยวจากบ้านไปสู่บ้าน จากเมืองไปสู่เมือง พลังนมัสการพระสัมพุทธเจ้าและพระธรรมซึ่งเป็นธรรมที่ดี”⁹⁷

ผู้วิจัยเห็นว่า ช่วงเวลาที่พุทธศาสนากำลังเผยแผ่อยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำคงคา อาจเกิดความขัดแย้งกันระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับความเชื่อทางพุทธศาสนา ยักษ์จึงเป็นภาพสะท้อนของความเชื่อดั้งเดิมที่เป็นปรปักษ์กับพระพุทธเจ้า โดยพฤติกรรมของยักษ์ที่กระทำกับ พระพุทธเจ้าสื่อให้เห็นการต่อต้านพระพุทธศาสนาของความเชื่อดั้งเดิม อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่า ในพระไตรปิฎกมักเล่าว่ายักษ์ที่เป็นปรปักษ์กับพระพุทธเจ้าล้วนเป็นฝ่ายถูกพระพุทธเจ้าปราบ ทั้งสิ้น ไม่มีเรื่องใดเลยที่เล่าว่าพระพุทธเจ้าไม่สามารถปราบยักษ์ได้ หรือยักษ์สามารถเอาชนะ พระพุทธเจ้าได้ ลักษณะดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยจึงเห็นว่าหลังจากที่พุทธศาสนาและความเชื่อดั้งเดิมเกิดความขัดแย้งกันแล้ว ต่างฝ่ายต่างประนีประนอมยอมรับความสำคัญของกันและกัน

นอกจากนี้ ยักษ์บางคนยังมีหน้าที่เป็นผู้คุ้มครองเด็กแรกเกิด เช่น ยักษ์ศากยวรรณะ (Sākyavardhana) เป็นผู้คุ้มครองเหล่าโอรสธิดาของศากยวงศ์ โดยกษัตริย์ของ พวกศากยะจะนำโอรสหรือธิดาที่เพิ่งประสูติไปแสดงความเคารพต่อยักษ์ศากยวรรณะในวิหาร ของยักษ์ เรื่องนี้ปรากฏอยู่ในในสังฆเภทวัสตุ เมื่อพระกุมารสรรวารณสัทธะประสูติ พระเจ้าศุทโธทนะสั่งให้นำพระกุมารไปถวายความเคารพแทบเท้าของยักษ์ศากยวรรณะ แต่กลับกลายเป็นว่ายักษ์ต้องเป็นผู้ถวายความเคารพแทบพระบาทของพระกุมารแทน⁹⁸ ยักษ์ที่เป็นผู้คุ้มครองเด็กแรกเกิดอาจจัดเป็น “ยักษ์เทพารักษ์” (Tutelary Yakṣa) ด้วยก็ได้

นอกเหนือจากมนุษย์ที่เป็นบริวารของท้าวโลกบาลโดยตรงจะสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อดั้งเดิมแล้ว ภูมมเทวดาและอากาศัญญูเทวดาก็สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อดั้งเดิมด้วยเช่นกัน เนื่องจากภูมมเทวดาและอากาศัญญูเทวดาสถิตอยู่ในวิมานทิพย์ที่อยู่ในโลกมนุษย์นี้เอง

⁹⁶ ส.สคา. 15/808, 839

⁹⁷ ส.สคา. 15/846

⁹⁸ SBV. 1.48 ดูเพิ่มเติมใน ฉัตรจันทร์ รัตนปิยะภาภรณ์, “การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบของ ‘ยักษ์’ จากประติมากรรมที่พบในประเทศไทย,” หน้า 37-39.

จึงมีโอกาสน้อยใกล้เคียงกับมนุษย์มากกว่าเทวดาที่สถิตอยู่ในสวรรค์ ดังนั้น มนุษย์ส่วนใหญ่จึงมักจะมี ความเชื่อว่าเทวดาเหล่านี้สามารถให้คุณและโทษแก่มนุษย์ได้เสมอ โดยมีความเห็นว่าถ้าหากทำ ให้เทวดาเหล่านี้พอใจท่านก็จะอำนวยประโยชน์ให้ แต่ถ้าหากทำให้เทวดาเหล่านี้ไม่พอใจมนุษย์ก็ อาจจะประสบกับความพินาศได้⁹⁹ ความเชื่อดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องวิญญาณซึ่งเป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของความเชื่อดั้งเดิม¹⁰⁰ จากความสำนึกในอำนาจธรรมชาติก่อให้เกิด ความเคารพอำนาจธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อมนุษย์ จึงเกิดพิธีกรรมแสดงความเคารพต่อวิญญาณที่ สถิตอยู่ตามธรรมชาติรอบตัว ทั้งนี้เพื่อให้วิญญาณเหล่านั้นบันดาลความโชคดีและผลประโยชน์ แก่มนุษย์ ดังเช่นกฎมณีนามว่ามหาสุรธรรมเมื่อต้องการจะได้บุตรจึงทำการบูชาบวงสรวงและอ้อนวอนต่อรุกขเทวดาเจ้าป่า และพระโอรสของพระเจ้ากรุงพาราณสีทรงบนบานต่อรุกขเทวดาเพื่อ ขอให้ได้ราชบัลลังก์ หรือเมื่อมนุษย์เกิดความหวาดกลัว และไม่มั่นใจตนเอง ก็มักจะหันหน้าบูชา เทวดาที่สถิตอยู่ตามภูเขา ป่าไม้ แต่เทวดาบางองค์ก็มีมิชฌาติฐิ ไม่มีคุณธรรม คอยหลอกล่อมมนุษย์ ให้หลงผิดเช่นเดียวกัน¹⁰¹

ต่อมาเมื่อความเชื่อดั้งเดิมได้รวมเข้ามาในพุทธศาสนาแล้ว พุทธศาสนาได้เปลี่ยน บทบาทของเทวดาเหล่านี้จากเดิมที่เป็นเทวดาผู้มีฤทธิ์อำนาจสามารถบันดาลความสุขหรือ ความเดือดร้อนให้แก่มนุษย์ กลายเป็นกัลยาณมิตรและผู้แจ้งข่าวหรือเหตุการณ์ที่สำคัญเกี่ยวกับ พุทธศาสนา เพื่อให้สอดคล้องกับแนวคำสอนของพุทธศาสนา

เทวดาเป็นกัลยาณมิตรต่อผู้ประพฤติธรรม ด้วยการช่วยเตือนสติมนุษย์ไม่ให้ ประมาท ชักชวนคนที่กำลังหลงผิดด้วยมิชฌาติฐิให้กลายเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ¹⁰² แม้แต่เมื่อมีภิกษุ เกิดความประมาท เทวดากลุ่มนี้ก็ได้เคยช่วยเตือนสติอยู่หลายครั้ง เห็นได้จากเทวดาที่สถิตอยู่ใน ป่าเป็นผู้ช่วยเตือนสติภิกษุผู้ปฏิบัติไม่ถูกต้อง ไม่ชวนชวายนในกิจที่พึงทำของบรรพชิต หวังจะให้ พระภิกษุนั้นเกิดความรู้สึกสำนึกผิด (สังเวชิตา) แล้วเปลี่ยนความประพฤติใหม่ เช่น กล่าวเตือน พระภิกษุที่มีวครุ่นคิดถึงเรื่องอกุศลลามกเหมือนชาวบ้าน ท่องเที่ยวเกินเวลา คลุกคลีกับคฤหัสถ์ ชอบพักผ่อนตอนกลางวัน ชอบรับแขกฝ่ายคฤหัสถ์จนเกินเวลา ดังปรากฏในวนสังยุตต์¹⁰³

⁹⁹ พระมหาประยงค์ จันทรแดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับ คัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 13.

¹⁰⁰ ดูเพิ่มเติมใน ปรีชา ช่างขวัญยืน และสมภาร พรหมทา, บรรณาธิการ, *มนุษย์กับศาสนา*, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 45.

¹⁰¹ พระมหาประยงค์ จันทรแดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก กับ คัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 13, 15.

¹⁰² ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน หน้า 14; พินิจ สุขสถิตย์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้น ฉกามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 76-77.

¹⁰³ ดูเพิ่มเติมใน พระมหาประยงค์ จันทรแดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระ สุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 15; พินิจ สุขสถิตย์,

เทวดาเป็นผู้แจ้งข่าวหรือเหตุการณ์ที่สำคัญเกี่ยวกับพุทธศาสนา เช่น เมื่อครั้งที่ พระพุทธเจ้าทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตรซึ่งเป็นการแสดงพระธรรมเทศนาครั้งแรกแก่กลุ่ม ปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ก็ปรากฏว่าเหล่าภุมมเทวดาเป็นเทวดากลุ่มแรกที่ได้รู้ข่าว และประกาศข่าวนั้นต่อไปยังเทวดาที่อยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา¹⁰⁴ แสดงให้เห็นว่า เมื่อมีข่าว หรือเหตุการณ์ที่สำคัญเกี่ยวกับพุทธศาสนา เทวดาเหล่านี้จะทราบเรื่องก่อนเทวดาเหล่านี้ และแจ้งต่อไปยังเหล่าเทวดาที่สถิตอยู่ในภพภูมิที่สูงกว่า

4.1.2 บริวารของท้าวโลกบาลที่สะท้อนชนพื้นเมืองดั้งเดิม

นอกจากบริวารของโลกบาลจะสะท้อนให้เห็นถึงของความเชื่อดั้งเดิมแล้ว ยังอาจ สะท้อนภาพของชนพื้นเมืองดั้งเดิมอีกด้วย

เมื่อประมาณ 2,000 ปีก่อนคริสตกาล พวกอารยันอพยพเข้ามาในดินแดนบริเวณ ลุ่มแม่น้ำสินธุ จนเมื่อประมาณ 600 ปีก่อนคริสตกาล ชนบางส่วนซึ่งเดิมอาศัยอยู่ในแถบลุ่มน้ำสินธุ ได้แยกตัวออกมาจากพวกอารยันแล้วอพยพมาตั้งถิ่นฐานบริเวณลุ่มน้ำคงคาทางตะวันออก กลุ่มชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำคงคามีพัฒนาการทางวัฒนธรรมอย่างต่อเนื่อง และมีความ เป็นไปได้ว่าอาจได้รับอิทธิพลหรือสืบต่อความคิดมาจากวัฒนธรรมซึ่งแพร่หลายอยู่ในบริเวณแถบ ลุ่มน้ำสินธุก่อนที่อารยันจะอพยพเข้ามา ความคิดแบบชาวอารยันและวิถีชีวิตแบบพราหมณ์ไม่ เหมาะสมกับดินแดนแถบนี้¹⁰⁵ ดังจะเห็นได้จาก ความแตกต่างและความหลากหลายทางด้าน ความเชื่อ แบบแผนประเพณี และทัศนะทางปรัชญาบางประการอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากความคิด และวัฒนธรรมที่ปรากฏมาตั้งแต่อารยธรรมลุ่มน้ำสินธุ¹⁰⁶ การตั้งถิ่นฐานของชาวอินเดียจึงได้แผ่ ขยายจากบริเวณแถบลุ่มน้ำสินธุมาทางตะวันออกแถบพิหาร¹⁰⁷

ผู้คนที่ตั้งถิ่นฐานในแถบลุ่มน้ำคงคาได้พัฒนาตนเองให้เป็นกลุ่มชนที่มีวัฒนธรรมที่ ซับซ้อน แม้ว่าจะเป็นเรื่องยากที่จะบอกว่าชนเหล่านั้นมีลักษณะร่วมกันอย่างไร แต่สิ่งที่อาจกล่าว ได้ คือ กลุ่มชนดังกล่าวไม่ใช่พราหมณ์ ไม่ใช่พวกที่นับถือพระเวท พวกเขาเรียกตัวเองว่าอารยัน ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าว คำว่า “อารยัน” ได้สูญเสียความหมายในเชิงชาติพันธุ์ไป มิได้หมายถึงกลุ่มชน

“การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นจกามาพจรในพระไตรปิฎก,” หน้า 77; แม่ชีวิมุตติยา, *รัตนประทีปแห่ง พระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย*, หน้า 30-31

¹⁰⁴ ดูเพิ่มเติมในพระมหาประยงค์ จันท์แดง, “ศึกษาเปรียบเทียบสถานภาพของเทวดาในคัมภีร์พระ สุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน,” หน้า 14.

¹⁰⁵ M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, pp. 10 ff.

¹⁰⁶ ดูเพิ่มเติมใน แม่ชีวิมุตติยา, *รัตนประทีปแห่งพระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎก ทิฆนิกาย*, หน้า 16-42

¹⁰⁷ D. D. Kosambi, *Introduction to the Study of Indian History* (Bombay, 1956), p. 136.

ที่อาศัยอยู่ในลุ่มแม่น้ำสินธุเพียงอย่างเดียว หากแต่คำดังกล่าวยังใช้กันในหมู่พวกที่อาศัยอยู่ในลุ่มแม่น้ำคงคา ดังที่ A. L. Basham ได้กล่าวว่า “ผู้คนที่อยู่ในช่วงเวลาดังกล่าวดูเหมือนจะเรียกตนเองว่าเป็น ‘อารยัน’ และพระพุทธเจ้าก็ทรงทราบถึงความหมายของคำดังกล่าว ว่า หมายถึง ‘ดี’ หรือ ‘ฉลาด’”¹⁰⁸

ในขณะที่ชนพื้นเมืองดั้งเดิมบางพวกที่เคยอาศัยอยู่แถบลุ่มน้ำสินธุมาก่อนก็อพยพออกมาเนื่องจากการรุกรานของพวกอารยัน และเร่ร่อนกระจัดกระจายไปอยู่ตามป่าที่ห่างไกลหรือตามที่รกร้างและตั้งถิ่นฐานใหม่ ชนดั้งเดิมพวกนี้มิได้มีการปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับพวกอารยัน ทำให้พวกเขาขาดความรู้ความชำนาญในแบบชาวอารยัน เช่น ไม่มีม้าศึก รถศึก หรือไม่รู้จักการเพาะปลูก ชนดั้งเดิมพวกนี้มีจำนวนประชากรจำกัดและเป็นกลุ่มที่โดดเดี่ยว อยู่กันอย่างอิสระ ไม่ค่อยได้รับความสนใจจากภายนอก และก็อาจจะไม่ได้ตระหนักว่ามีชนอีกกลุ่มหนึ่งอยู่แถบลุ่มน้ำคงคาซึ่งมีลักษณะทางวัฒนธรรมคล้ายกับพวกของตน ชนพวกนี้ได้แก่พวกยักซ์ และนาค¹⁰⁹

ในอุโปสถสูตร อังคุตตรนิกาย ติกกนิบาต กล่าวว่า ในครั้งพุทธกาลชมพูทวีปแบ่งเขตการปกครองออกเป็นมหาชนบท 16 แคว้น คือ อังคะ มคธ กาสี โกลส วัชชี มัลละ เจตี วังสะ กุรุ ปัญจาละ มัจฉะ สุรเสนะ อัสนทะ อวันตี คันธาระ กัมโปชะ¹¹⁰ ชื่อแคว้นดังกล่าวเป็นชื่อที่แสดงเผ่าพันธุ์ของตนเอง ต่อมาก็ใช้แสดงอาณาเขตพื้นที่ทางภูมิศาสตร์อันเป็นที่ตั้งของเผ่าเหล่านั้น¹¹¹ แคว้นหรืออาณาจักรเหล่านี้ มีผู้ปกครองเป็นกษัตริย์หรือพระเจ้าแผ่นดินบ้าง เป็นมหาราชาหรือราชาบ้าง เป็นอธิปัตย์บ้าง เป็นการปกครองโดยอำนาจสิทธิ์ขาดบ้าง โดยสามัคคีธรรมบ้าง หรือเป็นอิสระบ้าง และบางคราวก็ตกอยู่ในอำนาจของเมืองอื่นบ้างตามยุคสมัย¹¹²

นอกเหนือจากมหาชนบททั้ง 16 แคว้น ยังมีเผ่าขนาดเล็กอื่นๆ ที่ตกอยู่ในอำนาจของเมืองอื่น หนึ่งในนั้นคือ ศากยะ หรือ สักกะ ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของแคว้นโกศล มีเมืองหลวงชื่อกบิลพัสดุ์ อยู่ภายใต้อำนาจปกครองของพระเจ้าปเสนทิโกศลแห่งแคว้นโกศล นอกเหนือจากศากยะแล้วยังมีเผ่าเล็กๆ อีกเช่น เผ่ายักซ์และเผ่านาค ชนพื้นเมืองเหล่านี้มีความเป็นอยู่เรียบง่ายผูกพันกับธรรมชาติ ยังคงมีความเชื่อแบบดั้งเดิมอยู่และยังไม่มีความเจริญทาง

¹⁰⁸ A. L. Basham, *History and Doctrines of the Ājīvikas* (London, 1951), p. 5. cited in M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, pp. 23-24.

¹⁰⁹ M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, p. 24.

¹¹⁰ อจ. เอก.-ทุก.-ติก 20/510

¹¹¹ ดูใน E. J. Thomas, *The life of Buddha as legend and history*, 3rd ed. (London: Routledge & Kegan Paul, 1949.), p.13.

¹¹² ศศิวรรณ กำลิ่งสินเสริม, “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ลลิตวิสตระ,” (วิทยานิพนธ์ระดับปริญญา มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 109.

วัฒนธรรมเท่ากับคนที่อยู่ในเขตเมือง¹¹³ ในการวิเคราะห์ว่ายักษ์ หรือ นาค เป็นภาพสะท้อนของชนพื้นเมืองดั้งเดิมนั้น ผู้วิจัยพิจารณาจากบทบาทของยักษ์และนาคที่ปรากฏในพระไตรปิฎก นอกเหนือจากการศึกษาด้วยวิธีดังกล่าวแล้ว ผู้วิจัยยังใช้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์และแนวคิดทางนิรุกติศาสตร์มาประกอบการวิเคราะห์ด้วย

นาคอาจสะท้อนลักษณะของชนพื้นดั้งเดิมที่บูชาหรือนับถืองู เรียกว่า “เผ่า นาค” James Fergusson เห็นว่านาคเป็นชนเผ่าพื้นเมืองของพวกตุเรเนียน (Turanian) ซึ่งเป็นเผ่าพันธุ์ของผู้ที่บูชาหรือนับถืองู อาศัยอยู่ทางตอนเหนือของอินเดีย ชนพื้นเมืองนี้ถูกพิชิตโดยพวกอารยัน¹¹⁴ C. F. Oldham แสดงทัศนะที่แตกต่างออกไปว่านาคไม่ใช่ชอมนุษย์ (demon) แต่เป็นมนุษย์ที่ถูกกล่าวอ้างว่าสืบเชื้อสายมาจากพระอาทิตย์ และมีฟังก์ชันเป็นสัญลักษณ์ของเผ่า (Totem) เมืองตักขศิลาเป็นเมืองสำคัญของพวกเผ่า นาคในทางตอนเหนือของอินเดีย ซึ่งมีพญานาคตักษกะ (Taksaka) เป็นใหญ่¹¹⁵ ในบทความเรื่อง “ศาสนาและปรัชญาในคัมภีร์ชาดก” ของวิจิตร เกิดวิศิษฐ์ ได้กล่าวไว้ว่า ถ้าเราไม่นับว่านาคเป็นงูที่มีอยู่จริงในโลก ก็น่าจะมีแนวโน้มทำให้เชื่อว่าหมายถึงชนเผ่าหนึ่งที่นับถืองู และเมื่อพิจารณาค้นคว้าดูว่าชนเผ่าใดในอินเดียที่มีลักษณะดังกล่าว ก็พอจะสรุปความได้ว่า “นาค” หรือ “นาคะ” นั้นเป็นชื่อเรียกชนเผ่ามองโกเลียผสมเผ่าหนึ่งอาศัยอยู่แถบที่ราบสูงอิหร่านซึ่งเป็นจุดที่พวกอารยันกับมองโกเลียมาพบกัน ภาษาสันสกฤตเรียกที่ราบสูงนี้ว่า “นาคะ” พวกนาคมีความใกล้ชิดทางเผ่าพันธุ์กับพวก “ไซเรียน” ซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงใต้ของยูเรเชีย และพวกไซเรียนนี้ก็นับถืองูเหมือนกันมีหลักฐานสนับสนุนได้ว่าการสร้างเทวรูปไว้บูชาและพวกนาคก็น่าจะถือประเพณีนี้สืบเนื่องต่อกันมา คือ นับถืองูเช่นเดียวกับถิ่นโบราณอื่นๆ¹¹⁶ ส่วนปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นั้นชี้แสดงทัศนะว่า เผ่า นาคมิได้เป็นอารยัน แต่เป็นเผ่าเก่าแก่ของอินเดีย นักปราชญ์บางท่านสันนิษฐานว่าบรรพบุรุษพวกนี้มีผิวดำ พวกนี้คงกระจายกันอยู่ในทุกภาค ทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียจะมีมาก มีดินแดนที่เรียกว่า “นาคา” (Nāgāland) เป็นที่อาศัยของคนเผ่านี้ ทางตะวันออกจดพม่า ทางใต้จรดรัฐมณีปุระ ทางตะวันตกและตะวันตกเฉียงเหนือจรดรัฐอัสสัม คำว่า “นาค” หมายถึงชนหลายเผ่า ทั้งเผ่าเล็กเผ่าใหญ่ที่อาศัยอยู่ตามเขตพื้นที่ดังกล่าว¹¹⁷ ถ้าพิจารณาจากเกณฑ์ทางภาษาและ

¹¹³ M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, pp. 26-27.

¹¹⁴ J. P. Vogel, *Indian Serpent-lore: Or, The Nāgas in Hindu Legend and Art*, p. 2. และดูเพิ่มเติมใน B. C. Sinha, *Serpent Worship in Ancient India*, pp. 9-13

¹¹⁵ C. F. Oldham, *The Sun and the Serpent* (London 1905), pp. 30, 57.

¹¹⁶ วิจิตร เกิดวิศิษฐ์, “นาค: ศาสนาและปรัชญาในคัมภีร์ชาดก,” *วารสารอักษรศาสตร์* 6 (มกราคม 2516) : 38-40.

¹¹⁷ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาษาสันสกฤตในคัมภีร์ลิลิตวิสตระ อธิบายที่ 1-4,” หน้า 354-355.

ชาติพันธุ์ พบว่า ภาษาที่เผ่าชนทุกเผ่าใช้เป็นภาษาในตระกูลทิเบต-พม่า (Tibeto-Burma) และพวกนาคเป็นชนเชื้อสายอินโดมองโกลอยด์ หมายความว่าไม่ใช่อารยันแท้¹¹⁸

คำว่า “นาค” เพิ่งปรากฏใช้ในคัมภีร์สมัยพราหมณะ-อุปนิษัท เดิมชาวอารยันเรียกว่า “อหิ” ซึ่งคำศัพท์ดังกล่าวใช้อยู่ในพระวินัยปิฎกเพื่อหมายถึงงูโดยทั่วไป ในขณะที่เดียวกันในวรรณคดีบาลีก็ใช้คำว่า “นาค” เพื่อหมายถึงงูโดยทั่วไปเช่นกัน การกล่าวถึงพวกนาคที่เป็นมนุษย์น่าจะเกิดในช่วงของพระสูตร แสดงว่าพวกอารยันดั้งเดิมอาจยังไม่รู้จักกับพวกนาคจนกระทั่งช่วง 600 ปีก่อนคริสตกาลหรือหลังจากนั้น¹¹⁹ “นาค” กลายมาเป็นคำศัพท์ที่ใช้เรียกชนพื้นเมืองที่อยู่ในป่าซึ่งมีงูเป็นเครื่องหมายประจำเผ่าอันเป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของความเชื่อดั้งเดิม¹²⁰ พวกนาคนี้อาศัยอยู่ในป่าในช่วงเวลาที่พวกอารยันตั้งรกรากบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุ การตั้งถิ่นฐานอยู่ในป่าแถบลุ่มน้ำคงคาเอื้อต่อการดำรงชีวิตของพวกนาคมากกว่าดินแดนแถบปัญจาบที่เป็นพื้นที่โล่งกึ่งทะเลทราย¹²¹ จากหลักฐานในพระไตรปิฎกที่กล่าวว่านาคเป็นพวกที่สามารถแปลงกายเป็นมนุษย์ อาจเป็นการรับเอาลักษณะของชนพื้นเมืองที่นับถือนาคเข้ามาผสมกับลักษณะของงูทั่วไป

ในมหาปรินิพพานสูตร¹²² กล่าวว่า กษัตริย์จากเมืองต่าง ๆ ได้มาขอแบ่งพระบรมสารีริกธาตุเพื่อไปประดิษฐานในเมืองของตน หนึ่งในนั้นคือ กษัตริย์โกลิยะแห่งเมืองรามคาม สถูปที่สร้างขึ้นเพื่อบรรจุพระสรีรังคารของพระพุทธเจ้าที่หมู่บ้านรามคามของชาวโกลิยะก็ได้รับการปกป้องและบูชาโดยคนในเผ่านาค¹²³ แสดงว่าบรรพชนของเผ่าโกลิยะอาจเป็นชนในเผ่านาครามคาม คือ 1 ใน 2 เมืองสำคัญของแคว้นโกลิยะ* จากข้อความข้างต้นแสดงว่า บางส่วนหรือทั้งหมดของแคว้นโกลิยะต้องเป็นที่อยู่ของพวกนาค และพวกเผ่านาคก็ปรากฏในบริเวณใกล้เคียงกับ

¹¹⁸ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 355-356; M. M. J. Marasinghe, **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**, p. 54. ดู Grierson ให้รายชื่อเผ่าเล็กเผ่าใหญ่ทั้งหมดและวิเคราะห์ภาษาพูดใน G. A. Grierson, **Linguistic Survey of India**, Vol. I, Part I (Delhi: Motilal Banarsidass, 1973), pp. 63 ff.

¹¹⁹ M. M. J. Marasinghe, **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**, p. 74.

¹²⁰ ดูเรื่องการเคารพเครื่องหมายประจำกลุ่ม เพิ่มเติมในปริชา ช้างขวัญยืน และสมภาร พรหมทา, บรรณาธิการ, **มนุษย์กับศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 44.

¹²¹ M. M. J. Marasinghe, **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**, p. 74.

¹²² ที.มหา 10/157 และดูเพิ่มเติมใน อรรถพิมพ์ บุญอาภา, “นาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี,” หน้า 109-110.

¹²³ ที.มหา 10/162 และดูเพิ่มเติมใน Visuddhinand Pathak, **History of Kōśala upto the Rise of the Mauryas** (Delhi: Motilal Banarsidass, 1963), pp. 264-265, 269.

* แคว้นโกลิยะมีเมืองสำคัญ 2 เมือง คือ รามคามและเทวทหะ ดูเพิ่มเติมใน DPPN. 1, p. 689. Kosambi กล่าวว่าที่ตั้งของรามคามควรจะต้องอยู่ไม่ไกลเกิน 45 ไมล์ ทางตะวันออกจากเสารุมีนเทอ (Rumindēt pillar) ดู M. M. J. Marasinghe, **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**, p. 74.

ดินแดนของพวกศากยะ เนื่องจากพรหมแดนของศากยะและโกลิยะอยู่ติดกันคั่นด้วยแม่น้ำโรหิณี และกษัตริย์ของทั้ง 2 แคว้นมีความสัมพันธ์กันทางสายตระกูลโดยการแต่งงาน¹²⁴ จึงมีความเป็นไปได้หรือไม่ว่าจะมีความสัมพันธ์กันระหว่างพวกศากยะและพวกนาค E. J. Thomas ตั้งข้อสังเกตว่า เผ่าศากยะที่อยู่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดียนั้น อาจไม่ใช่ชาวอารยันแท้ การที่ชาวอินเดียสมัยพระเวทเป็นชาวอารยันก็ได้แปลว่า คนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดียจะเป็นอารยันไปด้วยทั้งหมด E. J. Thomas เห็นว่า เชื้อชาติของศากยะไม่ใช่อารยัน ด้วยเหตุที่บรรพชนของเผ่านี้เคยแต่งงานกันระหว่างพี่น้องกันเอง (Inter Marriage หรือ Sister-marriage)¹²⁵ เพราะโดยธรรมเนียมปฏิบัติแล้วชาวอารยันจะแต่งงานกับชนในชั้น (class) และวรรณะ (caste) เดียวกันแต่จะแต่งงานต่างโคตรต่างวงศ์กัน นอกจากนี้ การแต่งงานภายในกันเองยังพบในเผ่านาคบางเผ่าด้วย¹²⁶

อย่างไรก็ตาม ยังต้องการข้อมูลอีกมากที่จะสรุปว่าเผ่าศากยะและโกลิยะนั้นเป็นเผ่านาคหรือไม่ หรือหากจะเป็นเผ่าอื่นที่ไม่ใช่อารยัน ชนทั้ง 2 เผ่านี้ก็คงได้รับอิทธิพลอารยัน (aryanised) จนกลมกลืนกับพวกอารยันไปแล้วเมื่อถึงยุคที่พระพุทธเจ้าอุบัติ¹²⁷ แต่ในพระไตรปิฎกก็มักแสดงให้เห็นว่า พวกนาคมีบทบาทสำคัญในการช่วยอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ดังปรากฏในพุทธประวัติหลายตอน และพระพุทธเจ้าก็ดูเหมือนว่าจะทรงให้ความสำคัญและทรงมีความเมตตาต่อนาคเป็นพิเศษ เช่น พระพุทธเจ้าทรงเมตตาต่อนาคผู้มาขออุปสมบทเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า สิ่งนี้อาจสรุปได้ คือ ในสมัยพุทธกาลมีชนเผ่านาคอาศัยอยู่ในบริเวณที่พระพุทธศาสนามีอิทธิพล

จากหลักฐานในพระไตรปิฎก นอกจากยักษ์จะสะท้อนภาพของความเชื่อดั้งเดิมแล้ว ยักษ์อาจเป็นชนเผ่าหนึ่งได้เช่นกัน ดังจะเห็นได้จากลักษณะความเป็นอยู่ของยักษ์ที่มีการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมและมีการแบ่งหน้าที่กันตามสถานะทางสังคมอย่างชัดเจนซึ่งมีลักษณะคล้ายกับระบบสังคมของมนุษย์อย่างยิ่ง¹²⁸ ลักษณะทางด้านกายภาพและจิตใจของยักษ์บางตนก็แสดงให้เห็นถึงลักษณะของมนุษย์เช่นกัน เช่น ลักษณะของนางยักษ์ณีที่ปรากฏในปิยงกรสูตร¹²⁹ และปุนัพพสุสูตร¹³⁰ ยักษ์สังยุตต์ กล่าวคือ นางยักษ์ณีผู้เป็นมารดาของปิยงกระและนางยักษ์ณี

¹²⁴ DPPN. 1. p. 690. และดูเพิ่มเติมใน M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, p. 70.

¹²⁵ E. J. Thomas, *The life of Buddha as legend and history*, 3rd ed., pp. 23 ff.

¹²⁶ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์พันธ์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาษาสันสกฤตในคัมภีร์ลิลิตวิสตระ อธิบายที่ 1-4,” หน้า 357.

¹²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 357.

¹²⁸ ดูเพิ่มเติมใน พระมหาประภาส แก้วสวรรค์, “ยักษ์ในพระไตรปิฎก,” หน้า 56-57.

¹²⁹ ส.สคา 15/820

¹³⁰ ส.สคา 15/823

ปุนัพพสุมาตาทกำลังปลอบบุตรน้อยขณะที่ฟังธรรมต่อหน้าพระพุทธเจ้า ในอรรถกถาปิยักรสูตร อธิบายลักษณะของนางยักษิณีผู้เห็นว่า นางยักษิณีนั้นอุ้มบุตรชื่อปิยักระ แสงหาอาหารอยู่ ตั้งแต่ข้างหลังพระเชตวันมุ่งตรงต่อพระนครโดยลำดับ แสงหาอยู่ซึ่งของกินที่เสีย คือ อูจจาระ ปัสสาวะ น้ำลาย น้ำมูก ถึงสถานที่อยู่ของพระเถระ ได้ฟังเสียงอันไพเราะ¹³¹ ในอรรถกถापุนัพพสุสูตรก็ อธิบายลักษณะของยักษ์ในทำนองเดียวกันว่า นางยักษิณีมารดาปุนัพพสุ นั้น อุ้มลูกสาวอยู่ที่ สะโปก และจุงลูกชายอยู่ กำลังแสวงหาอูจจาระ ปัสสาวะ น้ำลายและน้ำมูกเป็นต้นที่ริมกำแพงและ ริมคูหลังพระเชตวัน ไปถึงซุ้มประตูพระเชตวันโดยลำดับ¹³² ในพระสูตรทั้ง 2 แสดงภาพของคนจรจัดที่กำลังหาเศษอาหาร เพื่อมาประทังชีวิต¹³³ ยักษ์พวกนี้อาจเป็นภาพสะท้อนของเป็นชนเผ่า เร่ร่อนที่ได้รับผลกระทบจากการล่มสลายของระบบเผ่าบางเผ่าเนื่องจากการขึ้นมาอำนาจของ แคว้นโกศลและมคธในสมัยพุทธกาล M. M. J. Marasinghe แสดงความเห็นว่ วัชชีและศากยะ ซึ่งเป็นเผ่าที่ค่อนข้างจะก้าวหน้าและมั่งคั่ง มีการพัฒนาการปกครองภายในเผ่าของตนเองจนมี ระบบการเมืองที่เข้มแข็งแต่กลับต้องล่มสลายไปในสมัยพุทธกาลในสมัยของพระเจ้าอชาตศัตรู และวิพุลทปะตามลำดับ การล่มสลายของเผ่าทั้ง 2 ย่อมนำมาซึ่งการสูญเสียทรัพย์สินและการไร้ที่ อยู่อาศัยของชนในเผ่า ชนพวกนี้อาจถูกขับไล่และย้ายออกไปจากที่อยู่เดิม ทำให้ต้องไปอาศัย พักพิงอยู่ตามป่าบริเวณใกล้เคียง บ้างก็กลายเป็นโจรพื้นเมืองดังที่ปรากฏข้อความในอาฎานาฎิย สูตรที่เปรียบเทียบบอมมนุษย์ที่ไม่เชื่อฟังท้าวมหาราชทั้ง 4 กับโจรในแคว้นแคว้นของพระเจ้ามคธ ว่า “เปรียบเทียบเหมือนพวกโจรในแคว้นแคว้นของพระเจ้ามคธ พวกมันหาได้เชื่อถ้อยคำของพระเจ้ามคธ ไม่ หาเชื่อถ้อยคำของราชบุรุษผู้ใหญ่แห่งพระเจ้ามคธไม่ หาเชื่อถ้อยคำของพวกราชบุรุษที่เป็นชั้นรอง ๆ ของพระเจ้ามคธไม่ มหาโจรเหล่านั้น ๆ เรียกได้ว่าเป็นข้าศึกของพระเจ้ามคธ ฉะนั้น”¹³⁴ ความในพระสูตรข้างต้นอาจสะท้อนเรื่องราวที่เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์ บ้างก็ถ้าย้าย ไปอยู่ในเมืองที่มีอำนาจเข้มแข็งอย่างเช่น สวรรคต ราชคฤห์ ชนพวกนี้คงจะมีวิถีชีวิตแบบเร่ร่อน¹³⁵ ส่วนนางยักษิณีที่พระภิกษุเสพเมถุนธรรมด้วยดังตัวอย่างในพระวินัยปิฎก ก็น่าจะหมายถึงพวก หญิงเร่ร่อนเช่นกัน จากข้อมูลข้างต้น อาจเป็นหลักฐานที่จะแสดงให้เห็นว่ายักษ์มีใช้มนุษย์ แต่ เป็นชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่ปรากฏอยู่จริงในสมัยพุทธกาลและยังมีได้ถูกขัดเกลากทางสังคม

ภาพของยักษ์ที่จับคนในเมืองกินเป็นอาหาร หรือบังคับให้ส่งคนในเมืองมาเป็น เครื่องสังเวย เช่น อวิรุทธกยักษ์ อาพวกยักษ์ หรือภาพของยักษ์ที่มีบทบาทเป็นปรปักษ์กับ พระพุทธเจ้า แสดงอาการข่มขู่คุกคาม ทำร้าย ขับไล่พระพุทธเจ้าที่เข้ามาอยู่ในที่ของตน มิได้

¹³¹ ส.อ. 1/292

¹³² ส.อ. 1/293

¹³³ M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, p. 75.

¹³⁴ ที.ปา. 11/214

¹³⁵ M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, pp. 218-219.

สะท้อนภาพของความเชื่อดั้งเดิมเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ยังสะท้อนให้เห็นลักษณะจิตใจของชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่หยาบคายร้ายกาจ โหดเหี้ยม ป่าเถื่อน เป็นภัยอันตรายที่มีอยู่จริงในสมัยพุทธกาลอยู่ดังปรากฏในมรรคาสูตร อังคุตตรนิกาย ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษ 5 ประการนี้มีอยู่ในนครมธรา 5 ประการเป็นไฉน คือ นครมธรมีพื้นดินไม่ราบเรียบ มีฝุ่นมาก มีสุนัขดุ มียักษ์ร้ายหาอาหารได้ยาก ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษ 5 ประการนี้แล มีอยู่ในนครมธรา”¹³⁶ แสดงให้เห็นว่าในอดีตเมื่อพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามา กลุ่มชนพื้นเมืองดั้งเดิมได้ต่อต้านการเข้ามาของพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จาก สุจิโลมยักษ์และอาพุกยักษ์ที่ได้ทำทนายพระพุทธรูปด้วยการตั้งปัญหา¹³⁷ ในขณะเดียวกันยักษ์ทั้ง 2 ก็แสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้มีปัญญาฉลาดรอบรู้สามารถแก้ปัญหาด้านอภิปรัชญาในข้อธรรมที่ลึกซึ้งเกินวิสัยของปุถุชน และสามารถเข้าใจหลักธรรมคำสอนของพระพุทธรูปได้อย่างน่าอัศจรรย์ นอกจากนี้ยังมียักษ์ตนอื่นที่แสดงให้เห็นถึงความสามารถทางด้านปัญญาเช่นเดียวกัน อาทิ อินทกยักษ์ สักกนามยักษ์ มณีภทกยักษ์ สาตาคิริยักษ์ และเหมวตยักษ์¹³⁸ แสดงว่า ยักษ์บางตนเป็นผู้มีระดับจิตใจอันสูงส่ง ครั้นเมื่อได้ฟังธรรมอันกระจ่างแจ้งแล้วก็กลายเป็นผู้มีศรัทธาในไตรสรณคมน์เป็นอย่างยิ่ง การที่ยักษ์เปลี่ยนบทบาทจากฝ่ายปรปักษ์มายอมรับคำสอนของพระพุทธรูป สื่อให้เห็นว่า ภายหลังจากปะทะกันระหว่างระบบความเชื่อของชนทั้ง 2 แล้ว ชนพื้นเมืองดั้งเดิมก็เป็นฝ่ายหันมานับถือพุทธศาสนา ดังปรากฏในอรรถกถาสุจิโลมสูตรว่า

ในที่ที่สุดแห่งเทศนายักษ์สุจิโลมะยืนอยู่ที่นั่นเอง ส่งญาณไปตามกระแสพระธรรมเทศนาแล้ว ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล ก็ชื่อว่าพระโสดาบันทั้งหลายย่อมไม่ตั้งอยู่ในอัตภาพที่เศร้าหมอง เพราะฉะนั้น หัวหุด ขนแหลมอย่างเข็มทั้งปวงที่ร่างกายของยักษ์สุจิโลมะ จึงร่วงไปพร้อมกับได้โสดาปัตติผล ยักษ์สุจิโลมะนั้นจึงนุ่งผ้าทิพย์ ห่มผ้าทิพย์ โปกผ้าทิพย์ ทรงเครื่องประดับของหอมและมัลลียทิพย์ มีผิวพรรณดังทอง ได้ปกครองภุมมเทวดา¹³⁹

หากยักษ์เป็นชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่ยังไม่มีความเจริญก้าวหน้าทางวัฒนธรรม แต่เหตุใดชนพื้นเมืองเหล่านี้ถึงสามารถตั้งคำถามและเข้าใจคำตอบในเชิงอภิปรัชญาได้ M. M. J. Marasinghe แสดงความเห็นว่าเป็นพระพุทธรูปผู้ทรงคิดค้นหลักปรัชญาทางพุทธศาสนาที่มีความโดดเด่นไม่เหมือนผู้ใดก็มาจากศากยะซึ่งเป็นสังคมแบบชนเผ่ามาก่อน แต่เป็นเผ่าที่มี

¹³⁶ อก.ป.ญจก.-น.ก. 22/220

¹³⁷ ส.สค. 15/808, 839

¹³⁸ ดูเพิ่มเติมใน พระมหาประภาส แก้วสุวรรณ, “ยักษ์ในพระไตรปิฎก,” หน้า 56-57; เฉิดฉันทน์รัตน์ปิยะภากรณ์, “การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบของ ‘ยักษ์’ จากประติมากรรมที่พบในประเทศไทย,” หน้า 32-33; M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, pp. 217-218.

¹³⁹ ส.อ. 1/289

ความก้าวหน้าทางความคิดมากกว่าพวกยักษ์ การถามปัญหาของยักษ์มิได้แสดงให้เห็นแต่เพียงว่าพระพุทธเจ้าทรงเข้าใจคำถามที่ยักษ์ถามเท่านั้น แต่ยังแสดงให้เห็นว่ายักษ์สามารถเข้าใจและพึงพอใจในคำตอบของพระพุทธเจ้า แสดงว่าแนวความคิดของพวกยักษ์กับพระพุทธเจ้ามีความคล้ายคลึงกัน ชนเผ่าขนาดเล็กกับพวกกลุ่มชนที่อาศัยอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำคงคาจึงอาจมีความใกล้ชิดกันทางวัฒนธรรมหรืออาจมีรากฐานทางวัฒนธรรมมาจากแหล่งเดียวกัน¹⁴⁰

ที่อยู่ของยักษ์ก็สะท้อนให้เห็นว่ายักษ์อาจเป็นชนพื้นเมืองดั้งเดิมด้วย เช่น ที่อยู่ของอาพวกยักษ์ ตั้งอยู่ในที่ประมาณหนึ่งควาตุไมล์ไกลเมืองอาลวี¹⁴¹ มีลักษณะเป็นวิมานตั้งอยู่บนดิน แวดล้อมไปด้วยกำแพงที่มีการรักษาอย่างดี มีประตู ป้อม และซุ้มประตูที่จัดไว้อย่างดี ข้างบนปกปิดด้วยชายสำริดเช่นกับหีบสูงถึง 3 โยชน์¹⁴² เมืองอาลวีซึ่งเป็นที่อยู่ของอาพวกยักษ์สันนิษฐานว่าเป็นเมืองที่อยู่ใกล้แคว้นโกศลและมคธ G. P. Malalasekera กล่าวว่า อาลวีเป็นเมืองที่อยู่ห่างจากเมืองสาวัตถีและราชคฤห์ราว 30 โยชน์ และมีหลักฐานว่าบริเวณดังกล่าวมีหมู่พระสงฆ์อาศัยอยู่เป็นจำนวนมากซึ่งบางรูปมีการสร้างวิหารเป็นของตน¹⁴³ หากเชื่อตามหลักฐานข้างต้นว่าบริเวณนั้นมีหมู่พระสงฆ์อาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก ก็มีความเป็นไปได้ว่าหลังจากการเปลี่ยนอาพวกยักษ์ซึ่งอาจเป็นผู้นำชนเผ่าให้หันมานับถือพุทธศาสนา พวกชนพื้นเมืองดั้งเดิมอื่นๆ ก็ได้เข้ามาเป็นพุทธสาวกด้วย

อีกทั้งการใช้คำศัพท์ว่า “ภวน” (bhavana)¹⁴⁴ เพื่ออธิบายที่อยู่ของยักษ์ก็มีนัยถึงที่อยู่ของหัวหน้าเผ่าเช่นกัน โดยเปรียบเทียบกับคำว่า “ภวน” ที่ใช้อธิบายที่อยู่ของพระเจ้าสุทโธทนะซึ่งอาจหมายถึงหัวหน้าของเผ่าศากยะ¹⁴⁵ หากสูจิโลมะ มณีภัททะ และอาพวกะ ไม่ใช่ผู้นำชนเผ่า ก็อาจเป็นชนดั้งเดิมที่ได้รับความเคารพนับถือ นอกจากนี้ยังกล่าวถึง “เจติยะ” ว่าเป็นที่อยู่ของมณีภัททยักษ์ เจติยะมีลักษณะเหมือนกับศาล (shrine) หรือวิหาร (temple) ถือว่าเป็นสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ สิ่งสำคัญที่สุดของเจติยะคือแท่นบูชา เรียกว่า “เวยฑฺฑิ” (veyaddi) หรือ “มณฺโญ” (mañco) มีลักษณะเป็นโตะหิน หรือ แท่นหินสำหรับทำพิธี วางอยู่ใต้ต้นไม้อันศักดิ์สิทธิ์ เช่นเดียวกับโพธิบัลลังก์ที่ใช้เป็นสัญลักษณ์ในพุทธศาสนา¹⁴⁶ ตัวอย่างเช่น “ฏฺฐกิตมณฺโญ” (tankitamañco) ซึ่งเป็นแท่นบูชาของยักษ์สูจิโลมะตั้งอยู่ใน “ภวน” ไม่ไกลจากบ้านคยา (Gayā)

¹⁴⁰ M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, pp. 224-225.

¹⁴¹ ส.อ. 1/300

¹⁴² ส.อ. 1/304

¹⁴³ DPPN. 1. p.295.

¹⁴⁴ ส.สค. 15/807, 811, 838

¹⁴⁵ ดูเพิ่มเติมใน M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, pp. 222-223.

¹⁴⁶ เฉิดฉินท์ รัตนะปิยะภาภรณ์, “การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบของ ‘ยักษ์’ จากประติมากรรมที่พบในประเทศไทย,” หน้า 34-35

มีลักษณะเป็นเตี้ยยาวทำด้วยหิน ตั้งอยู่บนขาเตี้ยที่ทำด้วยหิน 4 ขา เรียกว่า เตี้ยมีแม่แครง มักวางอยู่ในวิหาร¹⁴⁷ เจตียะมักจะสร้างขึ้นเป็นอาคาร หรือ อาคารหลายหลัง เป็นวิหาร หรือ ศาลบุชชียักษ์ แบบเดียวกับเทวสถานโดยทั่วไป มีประตูทางเข้าซึ่งมักเป็นประตูโค้งเหมือนโถงระฆัง ในพุทธสถาน สร้างด้วยหิน ไม้ ภายในมีรูปเคารพและแท่นบูชา¹⁴⁸ จึงมีความเป็นไปได้ว่า อย่างน้อยต้องมียักษ์บางตนที่มีความเกี่ยวข้องกับรูปแบบของพิธีกรรมบูชา เนื่องจากมีอุปกรณ์ประกอบพิธีกรรมปรากฏอยู่ใกล้กับที่อยู่ของยักษ์ ที่อยู่นี้จึงอาจเป็นที่อยู่ของหัวหน้าชนเผ่าดั้งเดิมซึ่งอาจเป็นหัวหน้าผู้ประกอบพิธี (chief priest) ก็เป็นไปได้¹⁴⁹

นอกจากลักษณะทางสังคม ลักษณะทางกายภาพ ลักษณะทางปัญญา และที่อยู่อาศัยจะสะท้อนภาพของยักษ์ในฐานะชนพื้นเมืองดั้งเดิมแล้ว ความหมายของชื่อยักษ์ก็สะท้อนภาพชนพื้นเมืองดั้งเดิมเช่นกัน ความหมายของชื่อยักษ์บางชื่อสื่อถึงความต่ำทราม ชื่อกลุ่มชนที่มีความหมายดังกล่าวนี้ เป็นชื่อที่กลุ่มชนที่เจริญกว่าหรือมีฐานะปกครองทางการเมืองในสังคมเรียกชนชาติที่ล้าหลังกว่า หรืออยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของตน เพื่อแสดงความเหยียดหยามดูถูกทางเชื้อชาติพันธุ์¹⁵⁰ ดังเช่นชื่อยักษ์ที่บอกลักษณะที่ไม่งามและผิดปกติ อาทิ *กัวนนะ (Kuvanna)* หมายถึง มีลักษณะน่ากลัว *ขระ (Khara)* หมายถึง มีผิวหยาบกระด้าง *ขรโลมะ (Khara-loma)* หมายถึง ขนหยาบ ชื่อ *ขรทาฐิกะ (Khara-dāthika)* หมายถึง พันใหญ่และไม่งาม *สิเลสโลมะ (Silesa-loma)* หมายถึง มีผมเหนียวติดกัน *สุจิโลมะ (Sūci-loma)* หมายถึง ขนแหลมเหมือนเข็ม¹⁵¹ ชื่อของยักษ์บางชื่อที่มีความหมายถึงสัตว์และพืชอาจไม่ได้แสดงถึงชื่อของชนพื้นเมืองดั้งเดิม แต่อาจหมายถึงเครื่องหมายประจำเผ่าที่ยังคงหลงเหลือมาจากสมัยพระเวท¹⁵² ดังที่ ปรีชา ช่างขวัญยืนและสมภาร พรมทา ได้กล่าวไว้ว่า “การเคารพเครื่องหมายประจำกลุ่มถือได้ว่าเป็นศาสนาชนิดหนึ่งของชนดั้งเดิม เครื่องหมายประจำตระกูลหรือเผ่าเหล่านี้อาจเป็นสัตว์หรือพันธุ์ไม้ก็ได้ ซึ่งคนในกลุ่มคิดว่ามีคุณหรือนำอำนาจมาสู่กลุ่มตน”¹⁵³ อาทิ *อชกลาปะกะ (Ajakalāpaka)*

¹⁴⁷ ส.อ. 1/286

¹⁴⁸ ดูเพิ่มเติมใน เจตจันทร์ รัตนปิยะภากรณ์, “การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบของ ‘ยักษ์’ จากประติมากรรมที่พบในประเทศไทย,” หน้า 34-35; M. M. J. Marasinghe, **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**, pp. 223-224. และดูเทียบที่สถิติของยักษ์และพิธีกรรมในลัทธิบุชชียักษ์ตามคติในศาสนาพราหมณ์ ในเจตจันทร์ รัตนปิยะภากรณ์, “การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบของ ‘ยักษ์’ จากประติมากรรมที่พบในประเทศไทย,” หน้า 25-26

¹⁴⁹ M. M. J. Marasinghe, **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**, p. 224.

¹⁵⁰ ชลธิชา นิสัยสัตย์, “ยักษ์ ในนิทานพื้นบ้านภาคเหนือของไทย: บทบาทและความหมายเชิงสัญลักษณ์,” หน้า 161.

¹⁵¹ PTSD, p. 545.

¹⁵² M. M. J. Marasinghe, **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**, p. 227.

¹⁵³ ปรีชา ช่างขวัญยืน และสมภาร พรมทา, บรรณาธิการ, **มนุษย์กับศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 46.

หมายถึง ฝูงแพะ กุมภีระ (*Kumbhīra*) หมายถึง จระเข้ อาพวกะ (*Ālavaka*) หมายถึง ผู้อยู่ในป่า อุปปละ (*Uppala*) หมายถึง ดอกบัว กกุระ (*Kakudha*) หมายถึง ต้นไม้ชื่ออรุณ ต้นหงอนไก่ กุมพียะ (*Gumbiya*) หมายถึง ป่าละเมาะ เสรีสะกะ (*Serīsaka*) หมายถึง ผู้สิงสู่อยู่กับต้นแค เป็นต้น¹⁵⁴ การเรียกยักษ์ว่าเป็น “อมนุษย์” ก็เป็นการแสดงความดูถูกเหยียดหยามโดยฐานะทางสังคม โดยกลุ่มชนที่กุมอำนาจปกครองทางการเมืองจะเป็นผู้สูงส่งกว่า ส่วนกลุ่มชนที่ถูกปกครองหรือเผ่าเล็ก ๆ จะมีฐานะต่ำกว่า คำเรียกชื่อกลุ่มชนที่อยู่ภายใต้อำนาจการปกครองทางการเมืองจะใช้ชื่อที่มีความหมายแปลว่า “ไม่ใช่คน”

ผู้วิจัยจึงเห็นว่ายักษ์ที่สะท้อนภาพของชนพื้นเมืองนี้ น่าจะมีความหมายเฉพาะเจาะจงลงไป หมายถึงชนพื้นเมืองที่ไม่ได้นับถือพุทธศาสนา แต่ยังคงมีการประกอบพิธีกรรมสังเวทวิญญานด้วยการฆ่าสัตว์เพื่อเอาเลือดและเนื้อมาเป็นเครื่องเซ่นไหว้นับเป็นการกระทำที่โหดเหี้ยม

เนื่องจากการขยายตัวของ การตั้งถิ่นฐานในแถบลุ่มน้ำคงคาในสมัยพุทธกาล ทำให้ขอบเขตแดนทางภูมิศาสตร์ของดินแดนที่มีความเจริญทางวัฒนธรรมได้ไปปะทะสังสรรค์กับดินแดนใกล้เคียงที่อยู่โดยรอบของพวกชนพื้นเมืองดั้งเดิมอย่างเช่นยักษ์ และ นาค จนในที่สุดก็ผนวกเข้าด้วยกันเนื่องจากอาจมีวัฒนธรรมที่ใกล้เคียงกัน¹⁵⁵ อิทธิพลของพุทธศาสนาได้ช่วยขัดเกลาให้ชนพื้นเมืองเหล่านี้มีความเจริญทางวัฒนธรรมมากยิ่งขึ้น

จะเห็นได้ว่า ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้สะท้อนให้เห็นว่าบริวารของท้าวมหาราชทั้ง 4 เป็นตัวแทนความเชื่อดั้งเดิม ได้แก่ การนับถือยักษ์ นาค ต้นไม้ ความเชื่อเรื่องวิญญาน บรรพบุรุษ ความเชื่อเกี่ยวกับความตายและการกลับฟื้นคืนชีพ ความเชื่อดั้งเดิมของชาวอารยัน และชนพื้นเมืองดั้งเดิม ได้แก่ เผ่ายักษ์และเผ่านาค

4.2 โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนากับการรวมลัทธิดั้งเดิมของอินเดีย

จากการศึกษาความหมายของบริวารของท้าวโลกบาลที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนาจะเห็นได้ว่า คนธรรพ์ กุมภันท์ นาคและยักษ์ มิได้เป็นสิ่งมีชีวิตที่สะท้อนความเชื่อทางพุทธศาสนาเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ยังสะท้อนภาพของความเชื่อดั้งเดิมและชนพื้นเมืองดั้งเดิมด้วย

คนธรรพ์ กุมภันท์ นาค ยักษ์ที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนามีลักษณะเป็นสิ่งมีชีวิตในความเชื่อทางพุทธศาสนา มีบทบาทในการช่วยธำรงพุทธศาสนา ด้วยการช่วยเหลือและปกป้องคุ้มครองพระพุทธเจ้า พุทธบริษัท ตามโอกาส และเป็นผู้ที่ไม่ในธรรม แสดงให้เห็นว่า พุทธศาสนา

¹⁵⁴ PTSD, pp. 545-546. และดูเพิ่มเติมใน เจิดจันท์ รัตนะปิยะภาภรณ์, “การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบของ ‘ยักษ์’ จากประติมากรรมที่พบในประเทศไทย,” หน้า 30-31.

¹⁵⁵ M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, pp. 24-25.

พยายามรวมความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองดั้งเดิมให้เข้ามาอยู่ในพุทธศาสนา ความพยายามดังกล่าวปรากฏหลักฐานอยู่หลายครั้งในพระไตรปิฎกดังเช่นพุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขจากการศึกษาของเชษฐ ติงสัญชลี พบว่า พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขหลายตอนได้แสดงให้เห็นความพยายามที่จะรวมความเชื่อดั้งเดิมซึ่งปรากฏมาแล้วตั้งแต่ก่อนหรือร่วมสมัยกับพุทธกาลให้เข้ามาในพุทธศาสนา อาทิ การผนวกลัทธินับถือต้นไม้ด้วยการให้พระพุทธรูปทรงเสวยวิมุตติสุขภายใต้ร่มไม้ การกำหนดให้เทวดาผู้สิงอยู่ในต้นไม้กลายเป็นบริวารของพระพุทธรูป การกำหนดให้พระพุทธรูปและต้นไม้ใหญ่มีฐานะความยิ่งใหญ่เท่าเทียมกัน การผนวกลัทธินับถือยักษ์ด้วยการประทับนั่งใต้ต้นไม้ การผนวกลัทธินับถือขนาดด้วยการกำหนดให้ขนาดมาปรกพระพุทธรูป แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปอยู่เหนือขนาดทั้งปวง¹⁵⁶ หรือการกล่าวถึงกำเนิดของขนาด 4 ประเภทก็แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการรวมความเชื่อดั้งเดิมและชนพื้นเมืองดั้งเดิมด้วยเช่นกัน ดังที่ M. M. J. Marasinghe ได้แสดงทัศนะว่า การกล่าวถึงกำเนิดของขนาดทั้ง 4 ประเภทแสดงให้เห็นถึงความพยายามในการจำแนกสิ่งมีชีวิตที่เรียกว่า “ขนาด” ในบริบทสังคมสมัยพุทธกาล เพื่อหา “ที่มา” และ “ที่อยู่” ของขนาดให้สอดคล้องกับคำสอนทางพุทธศาสนา เช่น ขนาดที่มีอณูชนกำเนิด หมายถึง ขนาดที่เป็นงูทั่วไป ขนาดที่มีชลาพุชกำเนิด หมายถึง ชนเผ่าที่นับถือขนาดขนาดที่มีโอปปาดิกกำเนิด หมายถึง ขนาดที่มีกายทิพย์เป็นเทวดาหรือบรรพบุรุษของขนาดอยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ส่วนขนาดที่มีสังเสทชกำเนิดยังไม่อาจหาคำอธิบายได้¹⁵⁷ ลักษณะข้างต้นสามารถอธิบายได้ว่าเกิดจากกระบวนการที่พุทธศาสนาได้ผนวกเอาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในความเชื่อดั้งเดิมมาเป็นเทพองค์หนึ่งในพุทธศาสนา เพื่อให้พุทธศาสนาได้รับการยอมรับนั่นเอง

วิธีการปรับเปลี่ยนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในลัทธิความเชื่ออื่นให้มาเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในศาสนาของตน เพื่อให้เกิดการยอมรับมิใช่มีเฉพาะในพุทธศาสนาเท่านั้น หากมีในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูด้วยเช่นกัน ดังที่ Jame Fergusson ได้แสดงความเห็นไว้ว่า ศาสนาที่ต้องการการยอมรับจะเปลี่ยนให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในความเชื่ออื่นมาเป็นบริวารของเทพเจ้า หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นที่เคารพบูชาเนื่องในลัทธิศาสนาของตน เช่น ในการผนวกรูปอันเป็นลัทธิความเชื่อดั้งเดิมของชนพื้นเมืองอินเดียเข้าเป็นส่วนหนึ่งของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูได้กำหนดให้ขนาดมีสถานะเป็นบริวารของเทพเจ้าในศาสนาของตน เช่น การกำหนดให้อนันตนาคราช หรือเศษขนาดมีบทบาทเป็นบัลลังก์ประทับของพระวิษณุ หรือกำหนดให้เนาควาสุกกลายเป็นสังวาลของพระศิวะ¹⁵⁸ หรือการอ้างถึงสงครามระหว่างพวกอสูรกับเทวดาที่ปรากฏในวรรณคดีสมัยมหากาพย์-ปุราณะ ก็เป็นการ

¹⁵⁶ ดูเพิ่มเติมใน เชษฐ ติงสัญชลี, สัตตมหาสถาน: พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์, หน้า 98-103.

¹⁵⁷ M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, p. 54.

¹⁵⁸ James Fergusson, *Tree and Serpent Worship: Illustrations of Mythology and Art in India* (Delhi: Gayatri offset Press, 1971), pp. 70-71

รวบรวมเรื่องเล่าการบุกรุกของพวกเขาเผ่าอารยันกับชนพื้นเมืองที่อาศัยอยู่ก่อน¹⁵⁹ C. F. Oldham กล่าวว่า พวกอสูรไม่ใช่มนุษย์ หรือเป็นบุคลาธิษฐานของปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ แต่เป็นหัวหน้าเผ่าที่เป็นปรปักษ์กับพวกอารยัน¹⁶⁰ พวกอสูร คือ ตัวแทนของชนพื้นเมืองที่มีความขัดแย้งกับพวกอารยันที่เข้าไปตั้งรกรากทางตอนเหนือของอินเดีย พวกนี้ก็ถูกรวมเข้ามาในศาสนาพราหมณ์โดยกำหนดให้เป็นตัวละครปรปักษ์กับเหล่าเทวดาซึ่งเป็นตัวแทนของชาวอารยัน

ดังนั้น การกำหนดให้คณธรรพ์ กุมภันท์ นาค ยักษ์ กลายมาเป็นบริวารและอยู่ภายใต้การปกครองของท้าวจตุโลกบาลซึ่งเป็นเทวดาในความเชื่อทางพุทธศาสนา จึงเป็นวิธีการหนึ่งในการรวมความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองดั้งเดิมซึ่งปรากฏมาแล้วตั้งแต่ก่อนหรือร่วมสมัยกับพุทธกาลให้อยู่ภายใต้พุทธศาสนา¹⁶¹

แม้ว่าคณธรรพ์ กุมภันท์ นาค ยักษ์ จะถูกกำหนดให้กลายเป็นบริวารของท้าวมหาราชทั้ง 4 แล้ว แต่อ่มนุษย์เหล่านี้ก็ยังคงมีพฤติกรรมที่สะท้อนให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่างพุทธศาสนากับความเชื่อดั้งเดิม จะเห็นได้จากการที่อ่มนุษย์เหล่านี้ยังคงรบกวนเหล่าภิกษุที่มาอาศัยอยู่ในป่าดังปรากฏในอาฎานาฎียสูตรว่า

ท้าวเวสสวัณมหาราช ประทับนั่งอยู่ ณ สถานที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ยักษ์ชั้นสูงบางพวกมิได้เลื่อมใสต่อพระผู้มีพระภาคก็มี ยักษ์ชั้นสูงบางพวกที่เลื่อมใสต่อพระผู้มีพระภาคก็มี ยักษ์ชั้นกลางบางพวกมิได้เลื่อมใสต่อพระผู้มีพระภาคก็มี ยักษ์ชั้นกลางบางพวก ที่เลื่อมใสต่อพระผู้มีพระภาคก็มี ยักษ์ชั้นต่ำบางพวกมิได้เลื่อมใสต่อพระผู้มีพระภาคก็มี ยักษ์ชั้นต่ำบางพวกที่เลื่อมใสต่อพระผู้มีพระภาคก็มี¹⁶²

ถ้าอ่มนุษย์เป็นยักษ์ก็ตาม ยักษ์ณีก็ตาม บุตรยักษ์ก็ตาม ธิดายักษ์ก็ตาม ยักษ์มหาอำมาตย์ก็ตาม ยักษ์บริษัทก็ตาม ยักษ์ผู้รับใช้ก็ตาม เป็นคณธรรพ์ก็ตาม นางคณธรรพ์ก็ตาม บุตรคณธรรพ์ก็ตาม ธิดาคณธรรพ์ก็ตาม คณธรรพ์มหาอำมาตย์ก็ตาม คณธรรพ์บริษัทก็ตาม คณธรรพ์ผู้รับใช้ก็ตาม เป็นกุมภันท์ก็ตาม นางกุมภันท์ก็ตาม บุตรกุมภันท์ก็ตาม ธิดากุมภันท์ก็ตาม กุมภันท์มหาอำมาตย์ก็ตาม กุมภันท์บริษัทก็ตาม กุมภันท์ผู้รับใช้ก็ตาม เป็นนาคก็ตาม นางนาคก็ตาม บุตรนาคก็ตาม ธิดานาคก็ตาม นาค

¹⁵⁹ M. M. J. Marasinghe, **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**, p. 72.

¹⁶⁰ C. F. Oldham, **The Sun and the Serpent**, p. 44.

¹⁶¹ ดูเพิ่มเติมใน Etienne Lamotte, **History of Indian Buddhism**, Translated from the French by Sara Boin Webb, p.686.

¹⁶² ที่.ป.า. 11/208

มหาอำมาตย์ก็ตาม นาคบริษัทก็ตาม นาคผู้รับใช้ก็ตาม ซึ่งมีจิตประทุษร้าย ฟังเดินตาม ยืนใกล้ นั่งใกล้ นอนใกล้ ภิกษุก็ดี ภิกษุณีก็ดี อุบาสกก็ดี อุบาสิกาที่ดีซึ่งกำลังเดิน ยืน นั่ง นอนอยู่... ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ มีอยู่บ้าง ที่พวกอมนุษย์ที่ดุร้าย หยาบช้า กล้าแข็ง มั่นย่อมไม่เชื่อถ้อยคำของ ท้าวมหาราช ไม่เชื่อถ้อยคำของราชบุรุษผู้ใหญ่แห่งท้าวมหาราช ไม่เชื่อถ้อยคำของราชบุรุษที่เป็นชั้นรองๆ แห่งท้าวมหาราช พวกมันนั้นเรียกได้ว่า เป็นข้าศึกของท้าวมหาราช¹⁶³

อย่างไรก็ดี ในวรรณคดีพุทธศาสนามักจะเน้นย้ำถึงภาพการถวายเป็นสักการะรับใช้ในลักษณะต่างๆ ของท้าวมหาราชทั้ง 4 และเหล่าบริวารอยู่เสมอ ดังจะเห็นได้จากบทบาทของโลกบาลที่เป็นผู้ช่วยเหลือพระพุทธเจ้า พุทธบริษัท และท้าวสักกะผู้เป็นนาย ด้วยการปรนนิบัติรับใช้ ค้ำครอง ป้องกันภัยอันตรายที่มาจากทิศต่างๆ และยังมีบทบาทในการช่วยธำรงพุทธศาสนาด้วยการฟังธรรม ปฏิบัติธรรม และแจ้งข่าวหรือเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังมีพฤติกรรมที่แสดงออกถึงความเคารพต่อพระพุทธเจ้าด้วยการน้อมไหว้ หรือการยึดถือพระพุทธพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ ดังปรากฏในอภินิหารวิสุทธิสูตรว่า

ทั้งท้าวธตรฐและโอรสเหล่านั้นเห็นพระพุทธเจ้าผู้เบิกบานแล้ว ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์พากันถวายเป็นสักการะพระพุทธรูปซึ่งเป็นผู้ยิ่งใหญ่ปราศจากความครั่นคร้าม แต่ที่ไกลกว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอนอบน้อมแด่พระองค์ พระอุดมบุรุษ ข้าพระพุทธเจ้าขอนอบน้อมแด่พระองค์ขอพระองค์ทรงตรวดดูมหาชนด้วยพระญาณอันฉลาด แม้พวกอมนุษย์ก็ถวายเป็นสักการะพระพุทธรูป¹⁶⁴

ทั้งท้าววิรุพหกและโอรสเหล่านั้นได้เห็นพระพุทธเจ้าผู้เบิกบานแล้ว ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ พากันถวายเป็นสักการะพระพุทธรูปซึ่งเป็นผู้ยิ่งใหญ่ปราศจากความครั่นคร้ามแต่ที่ไกลกว่า พระบุรุษอาชาไนย ข้าพระพุทธเจ้าขอนอบน้อมแด่พระองค์ พระอุดมบุรุษ ข้าพระพุทธเจ้า ขอนอบน้อมแด่พระองค์ขอพระองค์ทรงตรวดดูมหาชนด้วย พระญาณอันฉลาด แม้พวกอมนุษย์ก็ถวายเป็นสักการะพระพุทธรูป ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ได้สดับมาอย่างนั้นเนื่องๆ ฉะนั้นจึงกล่าวเช่นนี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายถามเขาว่า พวกท่านถวายเป็นสักการะพระชินโคดมหรือ เขาพากันตอบว่า ถวายเป็นสักการะพระชินโคดม ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ขอถวายเป็นสักการะพระพุทธรูปโคดม ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ¹⁶⁵

¹⁶³ ที่.ปา. 11/214

¹⁶⁴ ที่.ปา. 11/210

¹⁶⁵ ที่.ปา. 11/211

ทั้งท้าววิรูปักษ์และโอรสเหล่านั้น ได้เห็นพระพุทธเจ้าผู้เบิกบานแล้ว
ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์พากันถวายบังคมพระพุทธเจ้า...แม้พวกอมมนุษย์
ก็ถวายบังคมพระองค์...¹⁶⁶

ทั้งท้าวกุเวรและโอรสเหล่านั้นได้เห็นพระพุทธเจ้า ผู้เบิกบานแล้ว
ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์พากันถวายบังคมพระพุทธเจ้า...แม้พวกอมมนุษย์
ก็ถวายบังคมพระองค์...¹⁶⁷

ในวรรณคดีพุทธศาสนาของนิกายต่าง ๆ ก็แสดงให้เห็นถึงพฤติกรรมของท้าว महाराज หรือ
อมมนุษย์ที่แสดงความเคารพต่อพระพุทธเจ้าตั้งแต่ครั้งที่พุทธองค์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์กุมาร เช่น
ในสังฆเภทวิสต์ ยักษ์ศากยวรรณะซึ่งเป็นยักษ์ประจำเมืองกบิลพัสดุ์ได้ถวายความเคารพที่บาท
ของพระกুমารสรรวารณสิทธิ์¹⁶⁸ ในลลิตวิสตระ บรรดาเทวรูปทั้งหลายในวิหารเทวรูปอันได้แก่รูป
ศิวะ สกัณฑะ นารายณ์ กุเวร จันทร อาทิตย์ ไวศรณะ ศักระ พรหม โลภบาล ได้ลุกจากสถานที่
ของตนมาสู่ที่พระกุมารวางพระบาท¹⁶⁹

ทั้งบทบาทและพฤติกรรมของท้าว महाराज ทั้ง 4 ที่ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาไว้ แสดงให้เห็น
ว่าพระพุทธเจ้าทรงมีฐานะอยู่เหนือจตุโลกบาล ทรงเป็นผู้ยิ่งใหญ่เหนือทิศทั้ง 4 ในจักรวาล
และเป็นผู้ยิ่งใหญ่กว่าบริวารของจตุโลกบาล ดังนั้นจึงมีชื่อเสียงที่ท้าว महाराज ทั้ง 4 แม้จะเป็น
ใหญ่เหนือทิศทั้ง 4 ในจักรวาล แต่กลับถูกลดฐานะลงกลายเป็นบริวารของพระพุทธเจ้าดังปรากฏ
ในอาฏานาฏิยสูตร และมหาสมยสูตร สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ซึ่งกล่าวว่า จตุโลกบาลพร้อมด้วย
บริวารของตนได้เข้ามาเฝ้าและถวายความเคารพต่อพระพุทธเจ้า¹⁷⁰ เมื่อผู้เป็นหัวหน้าของเหล่า
อมมนุษย์แสดงความอ่อนน้อมและการยอมรับนับถือพระพุทธเจ้า บริวารซึ่งเป็นภาพสะท้อนของ
ความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองดั้งเดิมซึ่งเคยขัดแย้งกับพุทธศาสนาก็ย่อมต้องยอมรับนับถือ
พระพุทธเจ้าและอยู่ภายใต้พระพุทธเจ้าด้วยเช่นกัน หมายความว่า การยอมรับพุทธศาสนาของ
ความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองดั้งเดิมไปโดยปริยาย เป็นการเน้นย้ำว่าความเชื่อดั้งเดิมหรือ
ชนพื้นเมืองดั้งเดิมได้รวมเข้ามาในพุทธศาสนาเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ทั้งยังแสดงให้เห็นว่า พระพุทธ
องค์ทรงเป็นผู้สูงส่งและทรงมีพลังอำนาจมากกว่าความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองในสมัยโบราณ
นั่นเอง ทำให้หมู่ชนทั้งหลายหันมานับถือพระพุทธองค์มากกว่าลัทธิความเชื่อดั้งเดิมของพวกเขา

¹⁶⁶ ที.ปา. 11/212

¹⁶⁷ ที.ปา. 11/213

¹⁶⁸ SBV. 1. 48

¹⁶⁹ LV. 84

¹⁷⁰ Bandula Jayawardhana, "Cātummahārājika," EOB 3 (1971): 707.

นอกจากนี้บทบาทและพฤติกรรมของโลกบาลยังช่วยในการนำเสนอบาร์มีของ พระพุทธเจ้าในฐานะผู้อยู่เหนือเวทดาทั้งหลาย และในฐานะพระเจ้าจักรพรรดิ

พระพุทธเจ้าในฐานะผู้อยู่เหนือเวทดาทั้งหลาย

บทบาทและพฤติกรรมของโลกบาลช่วยนำเสนอบาร์มีของพระพุทธเจ้าในฐานะผู้อยู่เหนือเวทดาทั้งหลาย เพราะแม้แต่ท้าวมหาราชผู้เป็นใหญ่ในทั้ง 4 ทิศของจักรวาลยังต้องมาแสดงความเคารพพระพุทธเจ้า พฤติกรรมของพระพุทธเจ้าที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงอยู่เหนือสรรพชีวิตทั้งปวงไม่มีผู้ใดที่จะยิ่งใหญ่เกินพระองค์ได้ไม่ว่าจะเป็นเวทดา สัตว์ หรือมาร ปรากฏมาแต่ครั้งที่พระพุทธเจ้าประสูติและทรงตรัสอาสาภิวาจาแล้ว ในคัมภีร์ของฝ่ายเถรวาทบาลี กล่าวว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ทอดพระเนตรไปทางทิศตะวันออก ทรงเห็นเวทดาและมนุษย์ทำการสักการบูชา เปล่งวาจาสรรเสริญมากมายหลายประการ แล้วทรงผินพระพักตร์ไปทางทิศเหนือและเสด็จพระราชดำเนินด้วยพระบาท 7 ก้าว ทรงเปล่งอาสาภิวาจาด้วยพระสุรเสียงอันไพเราะยิ่งว่า “เราคือผู้เลิศของโลก เราคือผู้เจริญที่สุดของโลก เราคือผู้ประเสริฐที่สุดของโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายบัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”¹⁷¹ ขณะที่ลลิตวิสตรระกล่าวว่า พระโพธิสัตว์เสด็จพระราชดำเนินไปในทิศทั้ง 6 ทิศละ 7 ก้าว ในแต่ละทิศก็ทรงเปล่งอาสาภิวาจาที่แตกต่างกันออกไป ทรงหันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก แล้วทรงเปล่งวาจาด้วยพระสุรเสียงอันไพเราะยิ่งว่า “เราจะเป็นผู้ถึงก่อนซึ่งธรรมที่เป็นกุศลมูลทั้งปวง” ทรงหันพระพักตร์ไปทางทิศใต้แล้วตรัสว่า “เราจะเป็นผู้ควรแก่ทักษิณา” ทรงหันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันตกแล้วตรัสว่า “เราเป็นผู้เจริญที่สุดในโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายของเรา เราจะทำที่สุดแห่งทุกข์ คือ ชาติ ชรา มรณะ” ทรงหันพระพักตร์ไปทางทิศเหนือแล้วตรัสว่า “เราเป็นผู้สูงสุดของสัตว์ทั้งปวงไม่มีใครยิ่งกว่า” ทรงหันพระพักตร์ไปทางทิศเบื้องล่างแล้วตรัสว่า “เราจะกำจัดมารและเสนามาร เราจักไปรยฝนคือธรรมพร้อมกับบ่าบัดไพนรกของสัตว์นรกทั้งหลายจะได้เพียบพร้อมด้วยความสุข” และทรงหันพระพักตร์ไปทางทิศเบื้องบนแล้วตรัสว่า “เราจะเป็นผู้ที่สัตว์ทั้งปวงควรแหงนดู”¹⁷² ในพุทธจรีตมีข้อความระบุถึงการกล่าวอาสาภิวาจาของพระโพธิสัตว์ไว้เช่นเดียวกัน ความว่า “พระองค์ผู้มีการดำเนินเหมือนราชสีห์ ทอดพระเนตรไปทั้ง 4 ทิศ และกล่าวแล้วซึ่งคำพูดที่จะทำซึ่งถ้อยคำที่จะเกิดขึ้นในอนาคตว่า ข้าพเจ้าเกิดมาแล้วเพื่อการตรัสรู้เพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก การเกิดในภพนี้ของข้าพเจ้าโดยครั้งสุดท้าย”¹⁷³ ไม่ว่าพระโพธิสัตว์จะทรงหันพระพักตร์ไปทางทิศเหนือตามคัมภีร์ของเถรวาทบาลี หรือจะทรงหันพระพักตร์ไปในทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศเบื้องล่าง และทิศเบื้องบนดังที่ปรากฏในลลิตวิสตรระ ก็แสดงให้เห็นว่า พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้ที่อยู่สูงสุดเหนือผู้ใดในทิศานุทิศ

¹⁷¹ ที.มหา. 10/26

¹⁷² LV. 62

¹⁷³ Bct. 2

นอกจากนี้ ตอนที่พระโพธิสัตว์เสด็จไปยังวิหารเทวรูปในลลิตวิสตระ พระองค์ได้ตรัสกับพระนางมหาประชาบดีโคตมีว่า “เมื่อลูกเกิดขึ้นในโลกนี้ มนุษย์โลกก็หวั่นไหว องค์ศักระพรหม อสูร มโหระคะ จันทร สุริยะ และไวศรณะ ชันธกุมาร เมื่อมาน้อมเศียรแล้ว ย่อมนมัสการตามลำดับ เทวดาเหล่าอื่นเหล่าใด จะสูงวิเศษไปกว่าลูก ข้าแต่พระมารดา วันนี้ท่านนำข้าพเจ้ามา ณ ที่นี้ ลูกจะต้องเป็นเทวดาเหนือเทวดาทั้งหลายสูงสุดกว่าเทวดาทั้งปวง เทวดาเท่ากับลูกย่อมไม่มี หรือจะเหนือกว่าลูกได้อย่างไร”¹⁷⁴ และในตอนที่พระโพธิสัตว์กุมารเสด็จเยี่ยมหมู่บ้านชวานา (กฤชคราม) นางเทพธิดาองค์หนึ่งได้กล่าวแก่ฤๅษีภายนอกพระพุทธศาสนา 5 ตนว่า “สง่าราศีใดอาศัยอยู่ในไวศรณะ หรืออยู่ในองค์พันเนตร (องค์อินทร์) หรืออยู่ในโลกบาลทั้ง 4 หรืออยู่ในอสุรินทร์ หรืออยู่ในสหัมบดีพรหม อยู่ในพระกฤษณะ แม้สง่าราศีนั้นเมื่อมาเผชิญกับพระโอรสศากยะแล้ว ย่อมไม่ถึงส่วนเสี้ยวแม้แต่หยกหนึ่งเลย”¹⁷⁵ เป็นการเน้นย้ำว่าพระพุทธเจ้าทรงอยู่เหนือเทวดาทั้งหลายตั้งแต่ยังมีได้ทรงบรรลุนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ

ในมหาสมยสูตร ได้เน้นย้ำภาพของพระพุทธเจ้าในฐานะผู้อยู่เหนือเทวดาทั้งหลายอย่างชัดเจน กล่าวคือ เทวดาต่าง ๆ ทั้งที่เคยรู้จักในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และเทวดาที่ปรากฏนามเฉพาะในพุทธศาสนา ต่างก็เข้ามาน้อมนมัสการพระพุทธเจ้า ณ ป่ามทวัน แสดงให้เห็นว่าพระพุทธองค์ทรงเป็นพระบรมศาสดาผู้ยิ่งใหญ่ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พระองค์มิได้ทรงประกาศพระสัทธรรมเพียงเพื่อประโยชน์แก่มวลมนุษย์เท่านั้น แต่เพื่อประโยชน์แก่ทวยเทพและสรรพสัตว์ทั้งปวงด้วย สมดังถ้อยคำที่เหล่าเทวดาได้กล่าวสรรเสริญนอบน้อมพระพุทธคุณว่า “ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ เขาจักไม่ไปสู่อบายภูมิ เมื่อละร่างกายที่เป็นมนุษย์แล้ว จักยังเทวกายให้บริบูรณ์”¹⁷⁶ และได้สรรเสริญคุณพระสงฆ์ผู้เป็นพระอรียสาวกว่า “ภิกษุเหล่านั้น ตัดกิเลสจุดตะปู ตัดกิเลสจุดจลิมสลัก ถอนกิเลสจุดเสาะเชื่อน (คือ รากะ โทสะ โมหะ) ได้แล้ว เป็นผู้ไม่หวั่นไหว บริสุทธิ์ ปราศจากมลทิน เทียวไป ท่านเป็นผู้อันพระผู้มีพระภาคผู้มีภักษุทรงฝึกดีแล้ว ประดุจช้างหนุ่ม ฉะนั้น”¹⁷⁷

พระพุทธเจ้าในฐานะพระเจ้าจักรพรรดิ

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงอยู่เหนือท้าวมหाराชทั้ง 4 แสดงว่าพระองค์ยอมเป็นใหญ่ในทิศทั้ง 4 พระพุทธเจ้าจึงทรงมีฐานะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์ ผู้จะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิต้องเป็นผู้ชนะทุกสารทิศ จึงต้องมีการรบพุ่งเพื่อให้ได้มาซึ่งความเป็นพระราชา ดังเช่น ฟีน้องตระกูลปาณฑพทั้ง 5 ได้รับสมญาว่า “ทิกุวิชยิน” (Digvijayin) คือ ผู้มีชัยชนะในทิศทั้งหลายด้วยการปราบปรามพระราชาทัวโลก

¹⁷⁴ LV. 83

¹⁷⁵ LV. 91

¹⁷⁶ ที่.มหา. 10/239

¹⁷⁷ ที่.มหา. 10/238

ส่วนในคติพุทธศาสนา ผู้จะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิต้องเป็นผู้เป็นใหญ่ในทิศทั้ง 4 ดังปรากฏในมหาสุทนต์สนสูตรว่า “ดูกรอาณนทฺ์ แต่ปางก่อน มีพระเจ้าจักรพรรดิทรงพระนามว่า มหาสุทนต์สนะ เป็นกษัตริย์ผู้ได้มูรธาภิเษก เป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทร 4 เป็นขอบเขต (จาตุรหโต)”¹⁷⁸ ในจกักรวัตตีสสูตร ก็ปรากฏข้อความในลักษณะคล้ายกันว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว มีพระราชาจักรพรรดิ พระนามว่า ทัลหเนมิ ผู้ทรงธรรม เป็นพระราชาโดยธรรม เป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทร 4 เป็นขอบเขต (จาตุรหโต)”¹⁷⁹ ในพระไตรปิฎกภาษาไทยแปลศัพท์ “จาตุรหโต” ว่า ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทร 4 เป็นขอบเขต T. W. Rhys Davids และ William Stede แปลศัพท์ “จาตุรหโต” ว่า ผู้เป็นใหญ่ในทิศทั้ง 4 หรือ เป็นเจ้าโลก¹⁸⁰ โดยความนี้ดินแดนของพระเจ้าจักรพรรดิก็คือดินแดนที่มีอาณาเขตตลอดโลก ตลอดทั้ง 4 ทิศ อันได้แก่ ปุพพิเทททวีป ชมพูทวีป อปรโคยานทวีป และอุตตรกุรุทวีป

เชษฐัง ดิงสัญชลิกล่าวว่า โดยทางประติมานวิทยาพระพุทธเจ้ามักได้รับการเปรียบเทียบกับพระเจ้าจักรพรรดิเสมอ ในลลิตวิสตระได้เปรียบเทียบพระพุทธเจ้าผู้ประทับอยู่บนบัลลังก์ภายหลังการตรัสรู้ในการเสวยวิมุตติสุขในสัปดาห์แรกว่า “ทรงประหนึ่งกษัตริย์ผู้ทีภายหลังการราชาภิเษกแล้วประทับอยู่ ณ ที่นั้นเป็นเวลา 7 วัน” นอกจากนี้การชุมนุมของเทวดาเพื่อแสดงความยินดีกับพระพุทธองค์ในมหาวัสตุ รวมถึงการสรงน้ำพระพุทธองค์ภายหลังการตรัสรู้ในลลิตวิสตระ ยังอาจเทียบได้กับการชุมนุมและการสรงน้ำในพิธีบรมราชาภิเษกได้อีกด้วย¹⁸¹ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเสวยวิมุตติสุขในสัปดาห์สุดท้ายแสดงถึงฐานะพระเจ้าจักรพรรดิของพระพุทธเจ้าอย่างชัดเจน กล่าวคือ พระอินทร์ผู้เป็นกษัตริย์แห่งเทวดาทั้งหลายรวมถึงท้าวจตุโลกบาลกษัตริย์แห่งทิศทั้ง 4 ในจักรวาล ได้มาถวายความเคารพต่อพระพุทธเจ้าขณะที่พระองค์ประทับที่ต้นราชายตนะ (ต้นเกด) กอปรกับชื่อต้นไม้ดังกล่าวก็มีความหมายถึงที่ประทับของพระราชานี้ เนื่องจากคำว่า “ราชายตนะ” เกิดจากการสนธิระหว่าง 2 คำ คือ “ราชา” ที่แปลว่า กษัตริย์ กับ “ยตนะ” ที่แปลว่า ที่อยู่ คำว่า “ราชายตนะ” จึงหมายถึง ที่อยู่ของพระราชานี้¹⁸² การถวายบาตร 4 ใบของจตุโลกบาลก็อาจเทียบได้กับการถวายขุมทรัพย์ 4 ขุมแด่พระเจ้าจักรพรรดิ ดังปรากฏในไมเตรยาวทาน¹⁸³ ว่าท้าวมหาราชทั้ง 4 ต่างนำขุมทรัพย์และเส้าหลักทองคำมาถวายแด่พระเจ้าจักรพรรดิ นามว่า ศังขะ (Sankha) ได้แก่ (ขุมทรัพย์) ปิงคละ (pingala) มาจากแคว้น

¹⁷⁸ ที.มหา. 10/163

¹⁷⁹ ที.ปา. 11/34

¹⁸⁰ PTSD., p. 455.

¹⁸¹ เชษฐัง ดิงสัญชลิ, สัตตมหาสถาน: พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์, หน้า 97.

¹⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 100-101.

¹⁸³ Divy. 61

กลิงคะ (ขุมทรัพย์) ปาณฑุกะ (pāṇḍuka) มาจากเมืองมิลิลา (ขุมทรัพย์) เอลาปัตระ (elāpatra) มาจากแคว้นคานธาระ และ(ขุมทรัพย์) ศังขะ (śaṅkha) มาจากเมืองพาราณสี*

จากการศึกษาของศรีนวล ภิญโญสุนันท์¹⁸⁴ พบว่า บาทรรณุกาใช้เป็นส่วนหนึ่งของ พิธีอภิเษกนิยยะ หรือ การบวงสรวงที่กระทำในการอภิเษกพระราชานในคดีของพราหมณ์ด้วย โดยพราหมณ์จะเทน้ำอภิเษกลงไปในบาตร 4 ใบ คือ บาทรไมโปทะเล บาทรไมมะเตือ บาทรที่ทำด้วยรากต้นไทร และบาทรไมโพ** อนึ่ง พิธีบรมราชาภิเษกนั้น คือ พิธีที่เปลี่ยนคนธรรมดาให้กลายเป็นสมมติเทพ เช่นเดียวกับการตรัสรู้ที่ได้เปลี่ยนคนธรรมดาให้กลายเป็นพระพุทธเจ้า ผู้สูงสุดในจักรวาล อย่างไรก็ดี พุทธศาสนามีทัศนะว่า การเป็นพระพุทธเจ้าย่อมประเสริฐกว่า พระเจ้าจักรพรรดิ ดังที่อนันต์ เหล่าเลิศวรกุลได้กล่าวไว้ว่า

---

* ชาญวิทย์ ทัดแก้ว ได้ศึกษาเปรียบเทียบกับไมเตรยวาทณะ ซึ่งมีเนื้อความดังกล่าวปรากฏอยู่ พบว่าไม่มีการกล่าวถึงท้าวมหาราชทั้ง 4 แต่ขุมทรัพย์ทั้ง 4 ปรากฏขึ้นแก่พระเจ้าศังขะเอง ดูเพิ่มเติมใน ชาญวิทย์ ทัดแก้ว, “การศึกษาวิจัยพัฒนาการของตำนานพระเมตไตรยในพุทธศาสนายุคต้น,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2547), หน้า 29-37.

ในมหาวาสุดได้กล่าวถึงขุมทรัพย์ใหญ่อยู่ 4 ขุม คือ ขุมทรัพย์ชื่อศังขะอยู่ในเมืองพาราณสี ปัทมะอยู่ในเมืองมิลิลา ปิงคละอยู่ในแคว้นกลิงคะ และเอลปัตระอยู่ในเมืองตักศิลา ดู Mvu. 3.383 จะเห็นได้ว่าชื่อขุมทรัพย์ และชื่อเมืองมีความพ้องกับที่กล่าวไว้ในไมเตรยวาทณะ ต่างก็แต่เพียงชื่อขุมทรัพย์ในเมืองมิลิลาเท่านั้น ในนิทานกถาได้กล่าวไว้ว่าขณะที่พระพุทธเจ้าประสูตินั้นได้มีขุมทรัพย์ทั้ง 4 ขุมเกิดขึ้นเองซึ่งเป็นหนึ่งใน 7 สหชาติที่เกิดพร้อมกับพระพุทธเจ้า ในบรรดาขุมทรัพย์ทั้ง 4 นั้น ขุมหนึ่งชื่อ ศังขะขนาด (กว้างยาวเล็ก) ประมาณ 1 คาวุต ขุมหนึ่งชื่อเอละ ประมาณครึ่งโยชน์ ขุมหนึ่งชื่ออุปปละ ประมาณ 3 คาวุต ขุมหนึ่งชื่อปุนทริกะ ประมาณ 1 โยชน์อ้างถึงใน พระพุทธโฆสเถระ, นิทานกถา พระพุทธประวัติตอนต้น: ฉบับพระพุทธโฆสเถระ, แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อนุโพธิ์, หน้า 83.

จะเห็นได้ว่าพระโพธิสัตว์วิทิตถะผู้มิตติเป็นจักรพรรดิราชเช่นกันก็มีขุมทรัพย์เกิดขึ้นเอง มิใช่ท้าวมหาราชทั้ง 4 เป็นผู้ให้นำมาให้ เป็นที่น่าสังเกตว่าชื่อขุมทรัพย์ทั้ง 4 ขุมนี้พ้องกับชื่อนาคที่ปรากฏอยู่ทั้งในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี ดูเพิ่มเติมใน อรพิมพ์ บุญอาภา, “นาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี,” หน้า 47. และดูเทียบสมบัติ หรือ นิธิ (nidhi) ของท้าวภูเวระ ประกอบด้วยของวิเศษ 9 ชนิด คือ กัจฉะปะ มุกุนทะ นันทะ ขวระ มกระ นีล ศังขะ ปัทมะ มหาปัทมะ ทั้งหมดนี้มีปรากฏเป็นบุคลาธิษฐานเป็นบริวารของท้าวภูเวระ ที่มีกล่าวถึงบ่อย คือ ศังขะ และ ปัทมะ ดูเพิ่มเติมใน อรรวรรณ ภูหลาบรัตน์, “พระภูเวระในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 67-68.

¹⁸⁴ ศรีนวล ภิญโญสุนันท์, “พิธีราชาภิเษกในคติอินเดียและไทย: การศึกษาเปรียบเทียบ,” หน้า 36.

** บาทรทั้ง 4 ที่ใช้ประกอบพิธีมีความหมายต่างๆ ดังนี้ พราหมณ์ถวายการรดน้ำอภิเษกแก่พระราชานด้วยน้ำในบาตรไมโปทะเล หมายถึง การถวายการรดน้ำอภิเษกด้วยพรหมัน พระบรมวงศานุวงศ์ถวายการรดน้ำอภิเษกแก่พระราชานด้วยน้ำในบาตรไมมะเตือ พระบรมวงศานุวงศ์ หมายถึง ความแข็งแรงและต้นมะเตือก็หมายถึงความแข็งแรงซึ่งก็คืออาหาร เหล่าราชันย์ผู้เป็นพระสหายถวายการรดน้ำอภิเษกแก่พระราชานด้วยน้ำในบาตรที่ทำด้วยรากต้นไทร ต้นไทรยืนต้นอยู่ได้ด้วยรากและพระราชานทรงดำรงมั่นได้ด้วยพระสหาย พวกเขาถวายการรดน้ำอภิเษกแก่พระราชานด้วยน้ำในบาตรไมโพ เมื่อครั้งที่พระอินทร์ตรัสเรียกพระมรุตนั้น พระมรุตกำลังประทับอยู่บนต้นโพ อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 52-53. และดูเพิ่มเติมในหน้า 31-58.

วงศ์ตระกูลที่ประเสริฐที่สุดในสกลพิภพไม่ใช่ “วงศ์” ของพระมหากษัตริย์ผู้ปรารถนาจะปราบแว่นแคว้นต่างๆ ให้ยอมลงอยู่ใต้เอกฉัตรเพื่อให้ได้บรรลุถึงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราช หากแต่เป็นวงศ์ของพระพุทธเจ้าผู้สามารถปราบและขจัดตัณหาและอวิชชาไปจากวิสัย “วงศ์” ทั้ง 2 นี้ “วงศ์” หนึ่งเป็นวงศ์ทางโลกและอีก “วงศ์” หนึ่งเป็นวงศ์ทางธรรม “วงศ์” ทั้ง 2 นี้ไม่ต่อเนื่องรวมเข้าเป็นหนึ่งเดียวกัน พุทธศาสนามีทรรศนะว่า วงศ์แห่งพระพุทธเจ้าจึงเป็นวงศ์ที่ประเสริฐกว่าวงศ์ของพระมหากษัตริย์หรือพระเจ้าจักรพรรดิ¹⁸⁵

จะเห็นได้ว่า ท้าวมหาราชทั้ง 4 มีความเกี่ยวข้องกับพระราชหรือพระเจ้าจักรพรรดิอยู่บ้าง เช่นเดียวกับเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศก็มีความเกี่ยวข้องกับพระราชามาตั้งแต่สมัยพระเวท เช่น เทวดาบางองค์ปรากฏในชั้นตอนการรวมน้ำอภิเษกเพื่อจะถวายแด่พระราชาในพิธีราชสูยะ พิธีปุนรภิเษก อีกทั้งเทวดาบางองค์ทรงอยู่ในฐานะกษัตริย์ด้วย เช่น ในคัมภีร์พระเวทมักจะกล่าวถึงพระวรุณในฐานะกษัตริย์ไว้ชัดเจนกว่าเทพองค์อื่นๆ ทรงเป็นสัมราช (samrāj) หมายถึง ผู้ปกครองแห่งจักรวาล และทรงเคยผ่านการประกอบพิธีราชสูยะมาแล้ว จึงทรงเป็นจอมกษัตริย์แห่งทวยเทพ¹⁸⁶ อีกทั้งในมานวธรรมศาสตร์ยังกล่าวถึงโลกบาล 8 องค์ทรงสร้างพระราชาขึ้นมาจากความเป็นอมตะและอานุภาพของพระองค์

นอกจากบทบาทและพฤติกรรมของโลกบาลและเหล่าบริวารจะแสดงให้เห็นถึงความพยายามในการรวมความเชื่อดั้งเดิมและชนพื้นเมืองดั้งเดิมและให้เป็นฝ่ายยอมรับพุทธศาสนาแล้ว ในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาเป็นฝ่ายยอมรับความเชื่อดั้งเดิมด้วยเช่นกัน ดังที่ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตไว้ ดังนี้

การกำหนดชื่อของโลกบาลทั้ง 4

บริวารของท้าวมหาราชอาจเป็นตัวแทนของความเชื่อดั้งเดิมหรือชนกลุ่มต่างๆ ที่อาศัยอยู่ในอินเดียในช่วงเวลาก่อนหรือร่วมสมัยกับพุทธกาล ดังที่ผู้วิจัยได้ศึกษาไว้แล้วข้างต้น จึงมีความเป็นไปได้ว่าชื่อของท้าวมหาราชทั้ง 4 อาจสะท้อนภาพของความเชื่อดั้งเดิม หรือชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่พุทธศาสนาได้เข้าไปปะทะสังสรรค์ แล้วได้รวมเข้ามาให้เป็นเทวดาในความเชื่อพุทธศาสนาโดยยกฐานะของเทวดาพื้นถิ่น ความเชื่อดั้งเดิม หรือชนพื้นเมืองเหล่านั้นขึ้นมาเป็นหัวหน้า เพื่อเป็นการแสดงว่าพุทธศาสนายอมรับอำนาจของความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองที่เคยปรากฏมาก่อน

¹⁸⁵ อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, “ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น,” หน้า 475-476.

¹⁸⁶ ดูเพิ่มเติมใน นภาพรรณ โอวัฒนากิจ, “แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 162-163.

T.W. Rhys Davids และ William Stede ได้จัดบริบทการเรียกกลุ่มเทวดาทั้ง 4 องค์ว่า “จตุตทาโร มหาราชาโน” ไว้ในบริบทที่ 4 คือ การเรียกหัวหน้า ผู้นำ ผู้ปกครองเผ่าขนาดเล็ก ที่มีอำนาจเด็ดขาด¹⁸⁷ G. P. Malalasekera แสดงความเห็นว่าการประชุมของเทวดาชั้น ฉกามาพจรที่สุทิมมาเทวสภาโดยมีท้าวสักกะเป็นประธาน มีลักษณะคล้ายกับการประชุมของ หัวหน้าเผ่าในแคว้นโกศล¹⁸⁸ M. M. J. Marasinghe แสดงความเห็นว่า ผู้นำชนเผ่ากับเทวดามี ลักษณะคล้ายคลึงกัน ในสังคมแบบชนเผ่าดั้งเดิม หัวหน้าหรือผู้นำเผ่ามักจะได้รับยกย่องให้ เป็นเสมือนเทวดาหรือกลายเป็นเทวดาประจำเผ่าซึ่งเป็นจุดเปลี่ยนจากคนธรรมดาให้กลายเป็น เทวดา¹⁸⁹ จากความคิดของนักปราชญ์ข้างต้นจึงมีความเป็นไปได้ว่าชื่อของโลกบาลอาจเป็นภาพ สะท้อนของความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองดั้งเดิม เนื่องจากเทวดากลุ่มดังกล่าวไม่เคยปรากฏชื่อ ในวรรณคดีสันสกฤต แต่เป็นเทวดาที่ปรากฏเฉพาะในวรรณคดีพุทธศาสนา ยกเว้นแต่ท้าวภูเวระ

J. P. Vogel เป็นนักวิชาการท่านหนึ่งที่ได้เสนอความคิดเกี่ยวกับแนวคิดเรื่อง โลกบาลไว้อย่างน่าสนใจว่า “อาจกล่าวได้ว่าแนวคิดเรื่องงูที่ทำหน้าที่รักษาทิศหลักทั้ง 4 หรือ 6 น่าจะเก่าแก่กว่าแนวคิดเรื่องโลกบาล และมีความเป็นไปได้ว่าแนวคิดเรื่องเทวดารักษาทิศและช่าง ประจำทิศน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากงูที่ทำหน้าที่รักษาทิศซึ่งยังคงปรากฏหลักฐานอยู่ในมนตร์บาง บทของอถรรพเวท”¹⁹⁰ ผู้วิจัยเห็นว่าทัศนะดังกล่าวน่าจะมีความเป็นไปได้ที่จะมาสืบสนับสนุนแนวคิดเรื่อง โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา เนื่องจากการศึกษาแนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤต ตั้งแต่สมัยพระเวท พบว่า นอกจากการกล่าวถึงเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศแล้ว ยังกล่าวถึงสิ่งที่ทำ หน้าที่ “รักษาทิศ” คือ งู หรือ เหล่าบรรดาอสรพิษ ดังปรากฏหลักฐานในไตตติรียะ สังหิตา และ อถรรพเวทที่แสดงให้เห็นถึงทิศจำนวน 6 ทิศ เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศจำนวน 6 องค์ และที่สำคัญ คือ งู ซึ่งทำหน้าที่รักษาทิศ ดังที่ผู้วิจัยได้สรุปไว้ในตารางเปรียบเทียบ

¹⁸⁷ PTSD., p. 568-569.

¹⁸⁸ DPPN. 2. p. 958.

¹⁸⁹ M. M. J. Marasinghe, **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**, pp. 71-72.

¹⁹⁰ J.P. Vogel, **Indian Serpent-lore: Or, The Nāgas in Hindu Legend and Art**, p. 9.

ตารางที่ 10 ตารางแสดงรายชื่อภูที่รักษาทิศและเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ
ในโตตติริยะะ สังหิตาและอถรรพเวท

ทิศที่รักษา	โตตติริยะะ สังหิตา (TS. 5.5.10.1-2)		อถรรพเวท (AV. 3.27.1-6)	
	ภู	เทวดา	ภู	เทวดา
ตะวันออก	ภูสีดำ (asita)	อัคนี	ภูสีดำ	อัคนี
ใต้	ภูพิษ (pṛdāku)*	อินทร์	ภูลายขวาง	อินทร์
ตะวันตก	ภูสีเทา (svaja)**	โสม	ภูพิษ	วรุณ
เหนือ	ภูลายขวาง (tiraściraḥji)***	วรุณ	ภูสีเทา	โสม
เบื้องบน	ภูสีขาว (śvitra)	พฤห์สบัติ	ภูสีขาว	พฤห์สบัติ
ตรงกลางที่มั่นคง	ภูที่มีจุดที่คอ (kalmāṣagrīva)†	ยม	ภูที่มีจุดที่คอ	วิษณุ

จะเห็นได้ว่า ภูที่ทำหน้าที่รักษาทิศในคัมภีร์ทั้ง 2 กล่าวตรงกันอยู่ 3 ทิศ ได้แก่ ทิศตะวันออก ทิศเบื้องบนและทิศตรงกลางที่มั่นคง ส่วนอีก 3 ทิศที่เหลือแม่ตำแหน่งของทิศที่รักษาจะไม่ตรงกัน แต่ชื่อของภูของทั้ง 2 คัมภีร์ก็ปรากฏเหมือนกัน อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ทั้ง 2 มิได้ระบุว่าชื่อดังกล่าวข้างต้นเป็นชื่อของภู แต่ก็สามารถเทียบได้กับเนื้อความในอถรรพเวท

* ใน Keith แปลศัพท์ *pṛdāku* ว่า *the scorpion* ดู **The Yajurveda (Tāittirīya Saṃhitā)**, Translated by A. B. Keith (1914) [Online], Available from: <http://www.sacred-texts.com/hin/yv/index.htm> [2012, October 1] ส่วน M. Monier-Williams ให้ความหมายไว้ว่า *an adder, viper, snake* หมายถึง ภูมีพิษชนิดหนึ่ง ดู **SED.**, p. 647.

** ปฐมพงษ์ โปธิ์ประสิทธิ์นันท์ แปลศัพท์ *svaja* ว่า ภูสีเทา ดู ปฐมพงษ์ โปธิ์ประสิทธิ์นันท์, “วิเคราะห์เรื่องราวเกี่ยวกับพระปริตร,” ในประพจน์ อัครวิรุพหการ และ อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, บรรณาธิการ, **อายุบวร รุกพระคุณครู**, หน้า 145. Keith แปลว่า *the viper* ดู **The Yajurveda (Tāittirīya Saṃhitā)**, Translated by A. B. Keith (1914) [Online] Bloomfield แปลว่า *the brown svaja* ดู **Hymns of the Atharva-Veda (The Sacred Books of the East, Vol. 42)**, Translated by Maurice Bloomfield (Delhi: Motilal Banarsidass, 1897) ส่วน M. Monier-Williams อธิบายลักษณะภูชนิดนี้ว่า *a viper; a snake that has heads at both end* ดู **SED.**, p. 1275.

*** ปฐมพงษ์ โปธิ์ประสิทธิ์นันท์ แปลศัพท์ *tiraściraḥji* ว่า ภูที่ขื่นคอก ดู ปฐมพงษ์ โปธิ์ประสิทธิ์นันท์, “วิเคราะห์เรื่องราวเกี่ยวกับพระปริตร,” ในประพจน์ อัครวิรุพหการ และ อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, บรรณาธิการ, **อายุบวร รุกพระคุณครู**, หน้า 145. Keith แปลว่า *the striped snake* ดู **The Yajurveda (Tāittirīya Saṃhitā)**, Translated by A. B. Keith (1914) [Online] Bloomfield แปลว่า *striped across* ดู **Hymns of the Atharva-Veda (The Sacred Books of the East, Vol. 42)**, Translated by Maurice Bloomfield ส่วน M. Monier-Williams ให้ความหมายไว้ว่า *striped across (a serpent)* ดู **SED.**, p. 1275. สันนิษฐานว่าความหมายคงมุ่งถึงสัตว์ที่ตัวมีลายตามขวาง ซึ่งคงหมายถึงงูทั่วไป

† Keith แปลศัพท์ *kalmāṣagrīva* ว่า *the spotted necked snake* ดู **The Yajurveda (Tāittirīya Saṃhitā)**, Translated by A. B. Keith (1914) [Online] ส่วน M. Monier-Williams ให้ความหมายไว้ว่า *having a variegated neck* ดู **SED.**, p. 263.

ภณที่ 6 สุกตะที่ 56 บทที่ 1-3 ที่กล่าวถึงศัพท์ว่า “อหิ” หมายถึง งู และชื่อดังกล่าวก็พ้องกับชื่อของชนิดต่างๆ ที่ปรากฏอยู่บ่อยครั้งในอถรรพเวท

ข้าแต่เทพเจ้าทั้งหลาย ขออย่าให้งูได้ฆ่าเรากับทั้งลูกๆ และบริวารของเรา ขอให้ปากงูที่ปิดไว้อย่าได้เปิด และที่เปิดไว้แล้วอย่าได้หุบลงได้ ขอความนอบน้อมจงมีแด่หมู่เทพเจ้า ขอความนอบน้อมจงมีแด่งูสีด้า(*asita*) ขอความนอบน้อมจงมีแด่งูลายขวาง (*tiraścirāji*) ขอความนอบน้อมจงมีแด่งูสีเทา(*svaja*) อสรพิษงูพิษ แด่งูพิษสีน้ำตาลเข้ม (*babhru*) ขอความนอบน้อมจงมีแด่หมู่เทพเจ้า เราได้ทำร้ายเขี้ยว (ด้านล่าง) ของเจ้ากับเขี้ยว (ด้านบน) เราเอาขากรรไกรของเจ้าทำร้ายขากรรไกรของเจ้า เอลิ้นเจ้าทำร้ายลิ้นเจ้าและปากของเจ้ากับปากของเจ้า¹⁹¹

จะเห็นได้ว่า ข้อความในมนตร์ข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่าผู้สวดมีวัตถุประสงค์เพื่อป้องกันอันตรายจากงู ต่อต้านพลังวิเศษของงู และทำลายงู ที่จริงแล้วบทมนตร์ที่เกี่ยวกับงูที่ปรากฏในอถรรพเวทยังมีวัตถุประสงค์สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ เพื่อทำให้งูพอใจและขอร้องให้งูมาช่วยปกป้องเผ่าของตน¹⁹² นอกจากนี้ ในอถรรพเวทมักกล่าวถึงชื่อของงูชนิดต่างๆ ที่สำคัญจำนวน 4 ชนิดซึ่งมักจะได้รับสวดอ้อนวอนถึงแต่มีรายชื่อที่แตกต่างกันออกไป ดังต่อไปนี้ ติรัศฉิราจิ (*Tiraśchirāji*), อสิตะ (*Asita*), ปฤทาคุ (*Prdāku*), กังกปรรวัน (*Kaṅkaparvan*)¹⁹³; ไกรตะ (*Kāirata*), ปฤศณา (*Prśnā*), อุปตถณยะ (*Upatṛṇya*), พกรุ (*Babhru*)¹⁹⁴; อสิตะ, ไตมาตะ (*Tāimāta*), พกรุ, อโปทกะ (*Apodaka*)¹⁹⁵; ติรัศฉิราจิ, ปฤทาคุ, สวิตระ (*Svitra*), อสิตะ¹⁹⁶ การกล่าวถึงชนิดของงูทั้ง 4 อาจมีความสัมพันธ์กับทิศทั้ง 4 ดังจะเห็นได้จากในอถรรพเวท ภณที่ 3 สุกตะที่ 26 บทที่ 1-6 ที่กล่าวถึงการให้ความเคารพต่อเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศและงูที่รักษาทิศ ในรามายณะก็ยังกล่าวถึงพญางู 4 ตระกูลสำคัญชื่อวาสุกิ (*Vāsuki*) ตักษกะ (*Takṣaka*) ศังขะ (*Śaṅkha*) และชติน (*Jatin*)¹⁹⁷

อาจกล่าวได้ว่าคติในการใช้สัตว์มาทำหน้าที่รักษาทิศมีมาตั้งแต่สมัยพระเวท โดยเฉพาะการนำงูมาทำหน้าที่รักษาทิศ สันเกตจากการใช้ศัพท์ว่า “รฤษิตา” (*rakṣitā*) หมายถึง ปกป้อง, ค้ำครอง, ป้องกัน, รักษา¹⁹⁸ ส่วนเทวดาก็เป็นเพียง “ผู้เป็นใหญ่” ในทิศนั้นๆ งูยังทำหน้าที่

¹⁹¹ AV. 6.56.1-3

¹⁹² J.P. Vogel, *Indian Serpent-lore: Or, The Nāgas in Hindu Legend and Art*, p. 8.

¹⁹³ AV. 7.56.1

¹⁹⁴ AV. 5.13.5

¹⁹⁵ AV. 5.13.6

¹⁹⁶ AV. 10.4.13

¹⁹⁷ B.C. Sinha, *Serpent Worship in Ancient India*, p. 46.

¹⁹⁸ SED., p. 860.

ร่วมกับเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในการ “คุ้มครอง” พราหมณ์ผู้ประกอบพิธีและ “ทำลาย” ผู้ที่ไม่เคารพนอบน้อมต่อเทวดาผู้เป็นใหญ่รวมถึงผู้รักษาศีล หรือผู้ที่เป็นศัตรูของพราหมณ์ หรือผู้ที่พราหมณ์เกลียดชังด้วยการลงโทษและสาปแช่งศัตรูเหล่านั้นให้เทวดาผู้เป็นใหญ่และอสรพิษกลืนกิน ภาพของงูในอถรรพเวทจึงแฝงด้วยเนื้อหาซึ่งชิง เกรงกลัว ย้ำเกรง เคียดแค้นประสงค์จะทำร้ายหรือให้งูประสพภัยพิบัติด้วยอำนาจของเทพเจ้าเพื่อให้ตนเองปลอดภัย นอกจากนี้ยังแฝงด้วยความรู้สึกเกรงกลัวต่อเทพเจ้า ไนมมนตรีบางบทจึงมีลักษณะติดสินบนเทวดาด้วย¹⁹⁹

ในพระวินัยปิฎก จุลวรรค²⁰⁰ และอหิสสูตร ในอังคุตตรนิกาย²⁰¹ ก็ปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับงูตามธรรมชาติ มีเรื่องเล่าว่าภิกษุฆมนภาพเพราะถูกงูกัด เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบได้ตรัสว่าเหตุการณ์เช่นนั้นจะไม่เกิด หากภิกษุแผ่เมตตาไปยังตระกูลพญาสูงสำคัญ 4 ตระกูล (จตุตทริอหิราชกุลานิ) ได้แก่ **วิรูปักขะ** (วิรูปกข) **เอราปถะ** (เอราปถ) **ฉัพยาปุตตะ** (ฉพยาปุตต) และ **กัณฑาโคตมะ** (กณฺหาโคตม) เพื่อเป็นการคุ้มครองรักษา (รกฺขา) ป้องกันตนเอง โดยมีคาถาสำหรับสวดเป็นพระปริตร เรียกว่า “ขันธปริตร” หรือ “อหิราชสูตร” ดังข้อความว่า

ขอให้เราได้เป็นมิตรกับพวกพญาสูงกุล**วิรูปักขะ**ทั้งหลาย ขอให้เราได้เป็นมิตรกับพวกพญาสูงกุล**เอราปถะ** ขอให้เราได้เป็นมิตรกับพวกพญาสูงกุล**ฉัพยาปุตตะ** ขอให้เราได้เป็นมิตรกับพวกพญาสูงกุล**กัณฑาโคตมะ**

ขอให้เราได้เป็นมิตรกับสัตว์จำพวกที่ไม่มีเท้า (สัตว์เลื้อยคลาน) ต่างๆ ขอให้เราได้เป็นมิตรกับสัตว์จำพวกทวิบาท ขอให้เราได้เป็นมิตรกับสัตว์จำพวกจตุบาท ขอให้เราได้เป็นมิตรกับสัตว์จำพวกพหุบาท

ขอให้สัตว์จำพวกไม่มีเท้า (เลื้อยคลาน) อย่าได้เบียดเบียนเรา ขอให้สัตว์จำพวกทวิบาท อย่าได้เบียดเบียนเรา ขอให้สัตว์จำพวกจตุบาท อย่าได้เบียดเบียนเรา ขอให้สัตว์จำพวกพหุบาท อย่าได้เบียดเบียนเรา

ขอสรรพสัตว์ทั้งปวงที่มีลมปราณ มีชีวิตเป็นอยู่ จงได้พบ เห็นความเจริญ เกิด ขออย่าให้โทษลามกต่างๆ อย่าได้ตกถึงสัตว์เหล่านั้น

พระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ทรงคุณนับประมาณมิได้ แต่สัตว์เลื้อยคลานทั้งหลายไม่ว่างู แมลงป่อง ตะเข็บ ตะขาบ แมงมุม ตั๊กแตน หนู เหล่านี้นับประมาณได้ ความรักษาอันเราทำแล้ว ความป้องกันอันเราทำแล้ว

¹⁹⁹ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์, “วิเคราะห์เรื่องราวเกี่ยวกับพระปริตร,” ในประพนธ์ อัครวิรุฬหการ และ อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, บรรณาธิการ, *อายุบวร รุกพระคุณครู*, หน้า 152-153.

²⁰⁰ วินย.จุลล. 7/26-27

²⁰¹ อัง.จตุก. 21/67

ขอฝูงสัตว์ทั้งหลายจงถอยกลับไปเถิด เรานั้นขอนมัสการแต่พระผู้มีพระภาค
ขอนมัสการแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้ง 7 พระองค์²⁰²

จะเห็นได้ว่า อหิราชสูตร หรือ ชนชปริตร เริ่มต้นด้วยการแสดงความเป็นมิตรกับ
พญางูตระกูลต่างๆ 4 ตระกูล จากนั้นก็แสดงความเป็นมิตรกับสัตว์ 2 เท้า 4 เท้า และมากเท้า และ
ขอให้สัตว์เหล่านั้นอย่าได้เบียดเบียนตน ขอให้สัตว์ร้ายต่างๆ หันไป สูดทำยากล่าวยกย่องคุณของ
พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และกล่าวนมัสการพระพุทธเจ้า 7 พระองค์ในอดีต ข้อความในพระ
วินัยปิฎกหรือในพระสูตรข้างต้นจัดเป็นหนึ่งในบทสวดพระปริตรที่นิยมอย่างแพร่หลายในประเทศไทย
พม่าและศรีลังกา

ในลิลิตวิสูตรกล่าวถึงการเสวยวิมุตติสุขในสัปดาหที่ 5 ว่า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จ
ไปประทับ ณ พิกขของมัจฉลินทนาคราช ในขณะที่พระองค์ได้เกิดฝนหลวงฤดูขึ้น มัจฉลินทนาคราชจึงใช้
ขนาดของตนขบรอบพระพุทธเจ้า 7 ขดและปรกด้วยพังพาน ทันใดนั้นนาคราชจำนวนนับไม่
ถ้วนจากทิศทั้ง 4 ได้เข้ามาปรกพระพุทธองค์ด้วย หลังจากฝนหยุดแล้ว นาคราชทั้งหมดได้คลาย
ขนาดออกเดินประทักษิณรอบพระพุทธองค์ 3 รอบ และกลับไปสู่พิกขของตน²⁰³ แสดงให้เห็นว่า
นาครามีความสัมพันธ์กับทิศทั้ง 4 ของโลก

J. P. Vogel ได้เสนอความเห็นว่ชื่อของตระกูลพญางูวิรูปักขะและตระกูลพญางู
เอราปตะมิได้เป็นชื่อเฉพาะของตระกูลพญางูสำคัญเท่านั้น หากแต่เป็นชื่อของโลกบาลประจำทิศ
ตะวันตกและตะวันออกด้วย²⁰⁴

หากพิจารณาตามรูปศัพท์ของท้าววิรูปักข (P. Virūpakka) สร้างมาจาก ศัพท์
ว่า “วิรูป” (virūpa < vi-rūpa) ซึ่งมาจาก วิ อุปสรรค รวมกับนามศัพท์ รูป หมายถึง ผิดรูป, ไม่น่า
มอง, น่าเกลียด²⁰⁵ รวมกับ “อกุข” (akkha) ซึ่งหมายถึง ดวงตา²⁰⁶ เมื่อรวมกันจึงหมายถึง ผู้มีตา
ผิดรูป ส่วนวิรูปากุขะ (Skt. Virūpākṣa) ในภาษาสันสกฤตเกิดจากการสนธิระหว่าศัพท์ว่า “วิรูป”
(virūpa) ซึ่งหมายถึง มีหลายสี, หลากหลายสี, หลากหลายรูป; ผิดรูป, ผิดรูปร่าง, น่าเกลียด,
ความน่าเกลียดน่ากลัว ไม่เป็นธรรมชาติ²⁰⁷ กับ “อกุข” (akṣa) ซึ่งเป็นนามศัพท์ เพศกลาง
หมายถึง ดวงตา แล้วยังมีความหมายว่า งู ด้วย²⁰⁸ ดังนั้น “วิรูปากุข” (virūpa-akṣa) จึงหมายถึง

²⁰² วินย.จุลล. 7/26-27; อัง.จตุก. 21/67

²⁰³ เศษฐ์ ดิงสัญชลี, สัตตมหาสถาน: พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและ
เอเชียอาคเนย์, หน้า 98-103.

²⁰⁴ J. P. Vogel, *Indian Serpent-lore: Or, The Nāgas in Hindu Legend and Art*, p. 10.

²⁰⁵ PTSD., p. 635.

²⁰⁶ Ibid., p. 2.

²⁰⁷ SED., p. 984.

²⁰⁸ Ibid., p. 3.

ผู้มีตาอย่างหลากหลาย (diversely eyes), ผู้มีตาผิดรูป (having deformed eyes)²⁰⁹ สิ่งที่น่าสังเกต คือ ศัพท์ดังกล่าวมีความหมายที่เด่นชัดอยู่ที่ “ตาที่ผิดรูป” หากพิจารณาถึงวิธีทำอันตรายของงู หนึ่งในนั้นคือ *ทิวฏวิสะ* คือการใช้ตามองดูแล้วพิษออกมาทางตา ซึ่งวิรูปักขนาคราชครองความเป็นใหญ่เหนืองูที่มีพิษแก่ผู้ที่พบเห็น²¹⁰ หมายความว่า แค่เพียงวิรูปักขนาคราชจ้องตาผู้ใด พิษของงูก็จะทำให้ผู้นั้นถึงแก่ความตายได้ ดังนั้น ในชั้นปริตร หรืออิทธาสสูตรจึงต้องมีการแสดงความเป็นมิตรกับงู ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ สนธิษฐานว่าน่าจะเป็นวิธีผูกมิตรกับชนที่เคารพนับถือหรือเผ่าชนซึ่งมีกระจายอยู่ทั่วไปในอินเดีย “ในการเผยแผ่ศาสนา ภิกษุย่อมมีความจำเป็นในการผูกมิตรกับชนในท้องถิ่น ภิกษุจึงไม่ควรแสดงอาการดูหมิ่นความเชื่อของคนในท้องถิ่นต่างๆ การที่พญานาคต่างสกุลกัน ก็อาจบ่งชี้ว่าในที่ต่างๆ ทั้ง 4 ทิศนั้นผู้คนเคารพพญานาคต่างกันโดยชื่อยงู”²¹¹ จึงมีความเป็นไปได้ว่า ชื่อของท้าวมหาราชที่เป็นใหญ่ในทิศตะวันตกนี้ อาจเป็นตัวแทนของความเชื่อดั้งเดิมในการนับถืองู หรือ ชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่เคารพนับถืองูหรือเผ่าชน เพื่อเป็นการแสดงการยอมรับในความเชื่อหรือกลุ่มชนที่อาจมีอิทธิพลต่อผู้คนในท้องถิ่นที่พุทธศาสนาแผ่เข้าไป

ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนธิษฐานว่า “ปศุจิม ข้างไสยศาสตร์ว่าเป็นทศรองวิรุณ ข้างพุทธศาสนาว่าท้าววิรูปักข์จอมนาค พระวรุณเป็นเทวดาผู้มีหน้าที่เกี่ยวกับน้ำ เพราะฉะนั้นเอาเป็นลงรอยกันได้อีกทิศหนึ่ง”²¹² แต่จากการศึกษาของนภาพรรณ โอวัฒนากิจ พบว่า ในวรรณคดีสมัยมหากาพย์-ปุราณะ พระวรุณทรงดำรงฐานะเป็นเทพเจ้าแห่งน้ำและมหาสมุทร พาหนะของพระองค์เป็นสัตว์น้ำซึ่งมีหลายชนิด ได้แก่ หงส์ จระเข้ แต่สัตว์พาหนะที่เป็นสัญลักษณ์ประจำพระองค์ที่กล่าวถึงโดยทั่วไป คือ มังกร ในฐานะโลกบาลประจำทิศตะวันตกทรงมีช้างพลายชื่ออัญชนะ และช้างพังชื่อตามระกรรมณีเป็นพาหนะ²¹³ โดยมีได้กล่าวถึงนาคว่าเป็นพาหนะหรือบริวารของพระวรุณ อีกทั้งชื่อของ “วรุณ” และ “วิรูปักข์” ก็มีได้มีความสัมพันธ์ทางนิรุกติศาสตร์แต่อย่างใด ดังนั้น การแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเทวดาผู้รักษาทิศตะวันตกในวรรณคดีสันสกฤต คือ พระวรุณ กับท้าววิรูปักข์ในวรรณคดีพุทธศาสนาตามพระราชดำรินมมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงอาจเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง

นอกจาก “วิรูปากุช” หรือ “วิรูปุกช” จะเป็นชื่อของโลกบาลประจำทิศตะวันตกและเป็นชื่อของตระกูลพญานาคสำคัญในวรรณคดีพุทธศาสนาแล้ว ชื่อดังกล่าวยังปรากฏโดยทั่วไปในวรรณคดีสันสกฤตด้วยเช่นกัน อาทิ เป็นชื่อของพระคิวะ (Virūpa-akṣa cf. Virūpa-cakṣus)

²⁰⁹ Ibid, p. 984.

²¹⁰ โลกปณณ. 282; โลกสณฐาน. 225

²¹¹ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์, “วิเคราะห์เรื่องราวเกี่ยวกับพระปริตร,” ในประพนธ์ อัครวิรุพหการ และ อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, บรรณาธิการ, *อายุบวร รุกพระคุณครู*, หน้า 152-153.

²¹² พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เทพเจ้าและสิ่งนำรู้*, หน้า 175.

²¹³ ดูเพิ่มเติมใน นภาพรรณ โอวัฒนากิจ, “แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 141-142.

หมายถึง ผู้มีตาอย่างหลากหลาย (diversely eyes) เพราะพระศิวะทรงมีดวงตา 3 ดวง (ตรีโลจนา)²¹⁴ เป็นชื่อของช้างประจำทิศตะวันออกเฉียงใต้ปรากฏในรามายณะ²¹⁵ เป็นชื่อของรากษส ฝ่ายราวณะ ทำการต่อสู้กับพระรามและพระลักษมณ์²¹⁶ เป็นชื่อของทานพลุกของกัศยปประชาชนดี และนางทนุ²¹⁷ เป็นชื่อของอสูรผู้ติดตามนรกาสูร²¹⁸ เป็นชื่อรากษสผู้เป็นเพื่อนของฌโฏตกจะ (Ghaṭotkaca)²¹⁹ เป็นชื่อของยักษ์ผู้เป็นเพื่อนของนกราชธรรมา (Rājadharmā)²²⁰ และเป็นชื่อของ 1 ในรุทร 11 องค์²²¹

ส่วนคำว่า **ธตรฐ** ซึ่งเป็นชื่อภาษาไทยที่ใช้เรียกท้าวโลกบาลประจำทิศตะวันออกเฉียงใต้ในภาษาบาลีเรียกว่า “ธตรฐ” (P. Dhataratṭha) คำศัพท์ดังกล่าวเป็นศัพท์สมาสจากศัพท์ว่า “ธต” (dhata cf. Skt dhṛta) ซึ่งเป็นรูปกริยาภิธานของ “ธติ” (dharati) หมายถึง *มั่นคง, เตรียมพร้อม*²²² กับ “รฐ” (ratṭha cf. Skt rāṣṭra) ซึ่งเป็นนามศัพท์ เพศกลาง หมายถึง *เมือง, แคว้น, อาณาจักร, ประเทศ*²²³ ในภาษาสันสกฤตเรียกว่า “ธตตราษฏร” (Skt. Dhṛtarāṣṭra) ก็เป็นศัพท์สมาสจากศัพท์ว่า “ธต” หมายถึง *ถือ, ทรงไว้, สนับสนุน, แบก*²²⁴ ซึ่งสร้างมาจาก ธต-ธตฺ (√dhr) หมายถึง *แบก, ทรง, รักษา, ทำให้คงไว้* กับ “ราษฏร” ดังนั้น “ธตรฐ” หรือ “ธตตราษฏร” จึงหมายถึง *เมืองที่มั่นคง (whose empire is firm), พระราชาผู้มีอำนาจ (a powerful king)*²²⁵

J. P. Vogel แสดงความเห็นว่ “ธตรฐ” หรือ “ธตตราษฏร” น่าจะเป็นชื่อของตระกูลพญางูเอราปตะ หรือ เอลาปัตระ (Elāpatra)²²⁶ เช่นเดียวกับชื่อสำคัญในอภินิหารคือ “ธตตราษฏร ไอราวต” (Dhṛtarāṣṭra Āirāvata)²²⁷ โดยเอลาปัตระเป็นชื่อภาษาปรากฤตของ

²¹⁴ SED., p. 984.

²¹⁵ Valmiki, *The Ramayana of Valmiki*, Translated by Ralph T.H. Griffith, p. 52.

²¹⁶ ดูเพิ่มเติมใน PE., p. 862.

²¹⁷ ดูเพิ่มเติมใน Ibid., p. 862.

²¹⁸ ดูเพิ่มเติมใน Ibid., p. 863.

²¹⁹ ดูเพิ่มเติมใน Ibid., p. 863.

²²⁰ ดูเพิ่มเติมใน Ibid., p. 863.

²²¹ ดูเพิ่มเติมใน Ibid., p. 863.

²²² PTSD., p. 335.

²²³ Ibid., p. 562.

²²⁴ SED., p. 519.

²²⁵ Ibid., p. 519.

²²⁶ J. P. Vogel, *Indian Serpent-lore: Or, The Nāgas in Hindu Legend and Art*, p. 10.

²²⁷ AV. 8.10.29

ไอราวตะซึ่งเป็นภาษาสันสกฤต²²⁸ แสดงว่า ธฤตราษฎร์เป็นงูตัวเดียวกับไอราวตะหรือสืบเชื้อสายมาจากบรรพบุรุษของงูชื่อไอราวตะ

ธฤตราษฎร์เป็นนาคที่เกิดจากพระกัศยปประชาบดีและนางกัทรู และปรากฏอยู่ในมหาภารตะหลายบรรพ²²⁹ ธฤตราษฎร์ยังเป็นชื่อลูกของवासुकिนาคราช เป็นผู้ที่รักษาแก้วมณีวิเศษชื่อ “มฤตสัจฉีวีณี” ที่สามารถชุบชีวิตคนได้ เรื่องนี้ปรากฏอยู่ในอัสตเมธิกบรรพ²³⁰ ส่วนไอราวตะ และ เอลาปัตระ ก็มีกำเนิดมาจากนางกัทรูเช่นเดียวกัน B. C. Sinha เห็นว่า ผู้แต่งมหาภารตะคงไม่ได้ตระหนักว่านาคไอราวตะและเอลาปัตระเป็นนาคตัวเดียวกัน จึงได้กล่าวว่านางกัทรูเป็นผู้ให้กำเนิดนาคทั้ง 2²³¹ นาคเอลาปัตระเป็นนาคที่ฉลาดสามารถรู้เหตุการณ์ในอนาคตได้แต่ไม่ค่อยมีบทบาทสำคัญในวรรณคดีสันสกฤตมากนัก ในทางตรงกันข้ามกลับปรากฏเรื่องราวอยู่ในวรรณคดีพุทธศาสนา ในมหาวัสตุ นาคราชาเอลาปัตระ (Elapatra) ซึ่งมาจากทักษิลาได้มาทูลถามปัญหาพระพุทธเจ้า ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน²³² หลวงจีนเหียนจิ่ง (Hiuen Tsag) กล่าวถึงนาคตัวนี้เป็นหนึ่งในนาค 3 ตัวที่ได้รับส่วนแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ ในขณะที่ท่านเดินทางไปทักษิลา ท่านได้พบสถานที่ที่สันนิษฐานว่าอาจจะเป็นที่อยู่ของนาคตัวนี้ซึ่งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของเมือง²³³ ในวรรณคดีพุทธศาสนาก็ยังกล่าวถึงนาคชตรฐไว้ด้วยเช่นกัน ดังปรากฏในมหาสมัยสูตรว่านาคในสกุลชตรฐผู้มียศมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ ป่ามทวัน²³⁴ แสดงว่า “ชตรฐ” ก็เป็นชื่อของนาคตระกูลสำคัญซึ่งหากเชื่อตามคำกล่าวของ J. P. Vogel ชตรฐนาคราชาก็ต้องมีความสัมพันธ์กับตระกูลพญาเงราปละ หรือ เอลาปัตระ หรือเป็นตระกูลงูเดียวกัน ซึ่งถูกยกให้เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันออก ดังนั้นชื่อโลกบาลประจำทิศตะวันออกก็อาจเป็นตัวแทนของลัทธินับถืองูหรือชนเผ่านาคก็เป็นได้

J. P. Vogel แสดงทัศนะว่า งูที่อยู่ประจำทิศหรือรักษาทิศในวรรณคดีพุทธศาสนา ถูกแทนที่ด้วยท้าวมหาราชทั้ง 4 นอกเหนือจากนั้นชื่อของตระกูลงูสำคัญ 2 ตระกูล คือ วิรูปักษะและเอราปละ (ชตรฐ) ซึ่งปรากฏในบทขนธปริตร ก็ถูกนำมาใช้เป็นนามของท้าวมหาราช 2 องค์²³⁵ ผู้วิจัยเห็นว่า ทัศนะของ J. P. Vogel มีความเป็นไปได้ แต่อาจไม่ถูกต้องทั้งหมด เนื่องจากรายชื่อของงูที่ปรากฏในบทขนธปริตรมิได้ระบุไว้อย่างชัดเจนว่าเป็นงูประจำทิศ อนึ่ง การนำงูมาทำหน้าที่

²²⁸ B.C. Sinha, *Serpent Worship in Ancient India*, p. 47.

²²⁹ ดูเพิ่มเติมใน PE., p. 237.

²³⁰ ดูเพิ่มเติมใน Ibid., p. 237.

²³¹ B.C. Sinha, *Serpent Worship in Ancient India*, p. 47. และดูเพิ่มเติมใน อรพิมพ์ บุญอาภา, “นาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี,” หน้า 47.

²³² ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 102-104.

²³³ ดูเพิ่มเติมใน B.C. Sinha, *Serpent Worship in Ancient India*, pp. 47-48.

²³⁴ ที.มหา. 10/243

²³⁵ J. P. Vogel, *Indian Serpent-lore: Or, The Nāgas in Hindu Legend and Art*, p. 10.

รักษาศิปรากฎมาตั้งแต่สมัยพระเวท ฐที่รักษาศิปในสมัยพระเวทถูกแทนที่ด้วยเทพเจ้าองค์สำคัญที่ชาวอารยันให้ความเคารพ เห็นได้จากการกล่าวถึงชื่อของฐและเทพเจ้าพร้อมกันในโตตติริยะสังหิตาและอถรรพเวท แต่ภายหลังก็กล่าวถึงแต่ชื่อของเทพเจ้าเพียงอย่างเดียว ผู้วิจัยเห็นว่า การกล่าวถึงฐในช่วงแรกเป็นการแสดงการยอมรับในความเชื่อดั้งเดิมของชาวอารยัน โดยกำหนดให้ฐทำหน้าที่รักษาศิปคู่กับเทพเจ้าของชาวอารยันที่เป็นผู้เป็นใหญ่แห่งทิศอีกที ต่อมาความเชื่อดั้งเดิมก็ถูกผนวกเข้ามา จึงเหลือไว้แต่เพียงเทพเจ้าของชาวอารยันเท่านั้นที่มีฐานะเป็น “ทิศิปติ”

อย่างไรก็ดี Bandula Jayawardhana เห็นว่าทำวชตรฐมหาราชกับชตรฐนาคราชไม่ใช่สิ่งเดียวกัน เห็นได้จากการที่ทั้ง 2 อยู่ร่วมในการประชุมของเหล่าเทวดาในมหาสมัยสูตรพร้อมกัน²³⁶ ผู้วิจัยเห็นว่า หากโลกบาลประจำทิศตะวันออกมีต้นกำเนิดมาจากลัทธิการบูชาฐหรือผู้ที่นับถือฐ แต่เหตุใดจึงกล่าวว่ทำวชตรฐเป็นอธิบติของพวกคนชรรพ์ O. H. de A. Wijesekera แสดงความเห็นว่ชฤตราษฐฐระเป็นฉายาหนึ่งของพระวรุณ โดยอ้างเหตุผลความสัมพันธ์ระหว่างพระวรุณกับคนชรรพ์ที่กล่าวไว้ในศตปถพราหมณะว่ พระวรุณเป็นผู้มีอำนาจปกครองเหล่าคนชรรพ์และพระโสมเป็นผู้ปกครองเหล่าอัปสร²³⁷ อีกทั้งพระวรุณมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับน้ำมาตั้งแต่สมัยพระเวท ดังคำกล่าวในฤคเวทว่ “วรุณและมิถระทรงเป็นเจ้าแห่งน้ำ”²³⁸ ส่วนคนชรรพ์และนางอัปสรก็เป็นสิ่งมีชีวิตที่มีความสัมพันธ์กับน้ำเช่นเดียวกัน²³⁹ ในมหาภารตะยังกล่าวถึงพระวรุณว่ทรงเป็น “เทว คนชรรว” (deva-gandharva)²⁴⁰ O. H. de A. Wijesekera ยังกล่าวว่หนึ่งในฉายานามของพระวรุณที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพระเวท คือ “ชฤตวรต” (Dhṛta-vrata) กลายมาเป็น “ชตรฐฐ” ในภาษาบาลี โดยอ้างว่ในคัมภีร์พระเวทระบุว่พระองค์ทรงเป็นสัมราชซึ่งเป็นลักษณะหนึ่งของผู้ปกครอง คำว่ “ราชฐฐ” ก็ดี “สมราช” ก็ดี ต่างก็สร้างมาจาก ราช-ชาตุ (vrāj) ซึ่งหมายถึง ปกครอง และมีความหมายใกล้เคียงกับ “วรต” ซึ่งหมายถึง กฏเกณฑ์²⁴¹ ผู้วิจัยเห็นด้วยกับความคิดของ O. H. de A. Wijesekera ว่พระวรุณมีความเกี่ยวข้องกับคนชรรพ์ แต่การกล่าวว่ชื่อ “ชตรฐฐ” ได้รับมาจากฉายาหนึ่งของพระวรุณจะเป็นการสรุบบแบบลากเข้าความมากจนเกินไป เนื่องจาก “ชฤตวรต” หมายถึง ผู้มั่นคงในกฏเกณฑ์ ซึ่งมีความหมายต่างจาก “ชตรฐฐ” หรือ “ชฤตราษฐฐ” ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น

²³⁶ Bandula Jayawardhana, “Dhatarat̥ṭha,” *EOB* 4 (1979-1989): 566.

²³⁷ ŚBr. 13.4.3.7-8

²³⁸ RV. 7. 64. 2

²³⁹ AV. 11.7.27, 9.16; 14.2.9 ดูเพิ่มเติมใน ศักดิ์ศรี แยมันดดา, “อัปสร,” ใน *วรรณวิทยา: รวมบทความทางวิชาการภาคภาษาและวรรณคดีไทย-บาลี-สันสกฤตบางเรื่อง*, หน้า 34-42; O.H. de A. Wijesekera, “Vedic Gandharva and Pali Gandhabba,” in *Buddhist and Vedic Studies A Miscellany*, pp. 176-177.

²⁴⁰ Ibid., p 208, footnote 143.

²⁴¹ Ibid., pp.191, 208, footnote 145.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสันนิษฐานว่า “ท้าวธรรม คือ พระอินทร์ เพราะคำว่า ‘ธรรม’ แปลว่ารังเมือง หรือใช้ตามภาษาไทยโบราณว่า ‘ง่าเมือง’ และในตำรับที่กล่าวด้วยโลกบาล ก็ว่าทศบูรพาเป็นของพระอินทร์”²⁴² และทรงสรุปว่า “ท้าวธรรมกับพระอินทร์ พอนับว่าตรงกันได้ เพราะถ้าจะว่าพระอินทร์เป็นจอมภูตหรือจอมคนธรรพ์ ก็พอจะใช้ได้ และนาม ‘ธรรม’ แปลว่า ‘รองเมือง’ ก็พอควรเป็นชื่อพระอินทร์ได้”²⁴³ ในวิสุทธิศาสนามีคำเรียกท้าวสักกะว่า “คณรพราชา”²⁴⁴ แสดงว่าพระองค์ทรงเป็นใหญ่เหนือคนธรรพ์ อีกทั้งในวรรณคดีพุทธศาสนาก็มักจะแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระอินทร์กับคนธรรพ์ อาทิ มาตลี ปัญจสิขะ ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวถึงแล้ว จึงมีความเป็นไปได้ว่าชื่อ “ธรรม” อาจมีนัยถึงพระอินทร์

สิ่งที่น่าสนใจ คือ ธตุตราษฎระยังเป็นชื่อของคนธรรพ์ในมหากาถะ เป็นลูกของกัศยปพรหมฤๅษี เป็นผู้มีส่วนในพิธีเฉลิมฉลองการประสูติของพระอรชุน เป็นผู้ที่ไปหาพระราชามฤตตะในฐานะทูตของพระอินทร์ และคนธรรพ์ผู้นี้เป็นผู้ที่ไปเกิดเป็นพระราชธาตุตราษฎระ²⁴⁵ พระราชาธาตุตราษฎระ* เป็นพระราชบิดาของทศโยธินกษัตริย์ฝ่ายเการพซึ่งเป็นปรปักษ์ของฝ่ายปาณฑพ ในวรรณคดีสันสกฤตยังกล่าวถึงชื่อธตุตราษฎระว่าเป็นชื่อของกษัตริย์ผู้เป็นลูกของพระเจ้าชนเมชย์ และเป็นหลานปู่ของกुरुกษัตริย์แห่งจันทรวงศ์²⁴⁶ เป็นชื่อของลูกแพดย์ตนหนึ่งชื่อพลี เป็นชื่อของพระราชานางกาตี²⁴⁷

ส่วนในวรรณคดีพุทธศาสนา “ธรรม” นอกจากจะเป็นชื่อหนึ่งในท้าวมหาราชหรือท้าวโลกบาลผู้เป็นใหญ่แห่งคนธรรพ์และเป็นชื่อของนาคตระกูลสำคัญแล้ว²⁴⁸ ยังเป็นชื่อของหงส์ที่มีกายสีขาว เท้าและปากสีดำ²⁴⁹ และยังเป็นชื่อของพระราชวังสำหรับให้พระนางมาयाประทับบรรทมในคืนที่พระนางทรงมีสุบินนิมิตดังปรากฏในมหาวัสตุและลลิตวิสตะระ

²⁴² พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เทพเจ้าและสิ่งนำรู้*, หน้า 92.

²⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 174.

²⁴⁴ ซา.อ. 10/206

²⁴⁵ ดูเพิ่มเติมใน PE., p. 237.

* ธตุตราษฎระเป็นพระราชผู้มีนัยน์ตาบอด เป็นบุตรของวยาสะกับนางอัมพิกาผู้เป็นชายาหม้ายของพระราชาวิจิตรวีระยะ เป็นกษัตริย์จันทรวงศ์สายปुरुผู้สืบเชื้อสายมาจากพระจักรพรรดิทรงพระนามว่า ภรต พระองค์เป็นพระเชษฐาของพระเจ้าปาณฑุ และได้ขึ้นครองราชย์สมบัติแทนและเลี้ยงดูเจ้าชายปาณฑพทั้ง 5 ในฐานะพระปิตุลาจนกว่าจะบรรลุนิติภาวะ จึงมอบราชสมบัติคืนให้แก่เจ้าชายยุธิษฐิระผู้เป็นพี่ชายของเจ้าชายปาณฑพทั้งหมด ดูเพิ่มเติมใน ศักดิ์ศรี แยมันดดา, “มหากาถะ,” ใน *วรรณวิทยา: รวมบทความทางวิชาการภาคภาษาและวรรณคดีไทย-บาลี-สันสกฤตบางเรื่อง*, หน้า 21-28; PE., pp. 235-237.

²⁴⁶ ดูเพิ่มเติมใน Ibid., p. 237.

²⁴⁷ SED., p. 519.

²⁴⁸ Ibid., p. 519.

²⁴⁹ ดูเพิ่มเติมใน ละเอียด วัฒนไพศาล, “หงส์ในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี,” (วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทภาควิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 65-101.

จะเห็นได้ว่า ธฤตราษฎ์พระเป็นชื่อที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีสันสกฤตมาตั้งแต่สมัยพระเวท และปรากฏอีกบ่อยครั้งในวรรณคดีสมัยมหากาพย์-ปุราณะ ส่วนในวรรณคดีพุทธศาสนา ก็ปรากฏชื่อดังกล่าวเช่นเดียวกัน ในวรรณคดีทั้ง 2 ใช้ชื่อดังกล่าวเป็นชื่อของบุคคล สัตว์ สถานที่ พุทธศาสนาได้นำชื่อดังกล่าวที่เป็นที่รู้จักอยู่ก่อนแล้วมาใช้เรียกชื่อท้าวมหาธาตผู้เป็นใหญ่แห่งทิศตะวันออกโดยเฉพาะ แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนายอมรับความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ก่อนแล้วโดยการนำชื่อที่ปรากฏอยู่เดิมซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับความเชื่อดั้งเดิมในการนับถือ เป็นชื่อของทวยเทพ คนธรรพ์ และตัวละครที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตตั้งที่ผู้วิจัยได้นำเสนอไว้มาใช้เป็นชื่อของหัวหน้าเทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา โดยให้เป็นใหญ่ในหมู่คนธรรพ์ซึ่งเป็นภาพสะท้อนของความเชื่อดั้งเดิม

ส่วนท้าววิรุฬหก (P. Virūḥa, Virūḥaka) หรือวิรุฒกะ (Skt. Virūḍhaka) เป็นชื่อของโลกบาลประจำทิศใต้ที่ปรากฏเฉพาะในวรรณคดีพุทธศาสนา M. Monier-Williams ได้ให้ความหมายของคำศัพท์นี้ไว้ว่า *เมล็ดข้าวที่กำลังงอก; ชื่อของเจ้าแห่งกุ่มภักดิ์; ชื่อของโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา*²⁵⁰ ความหมายที่ M. Monier-Williams ให้ไว้เป็นความหมายที่พบในบริบทของพุทธศาสนาเท่านั้น แสดงว่าศัพท์นี้ไม่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต หากพิจารณาตามรูปศัพท์แล้วจะพบว่า “วิรุหุ” (viruh) หมายถึง *งอก, เจริญเติบโต, ผุด* สร้างมาจาก วิ อุปสรรค ร่วมกับ รุหุ-ธาตุ (vi-√ruh)²⁵¹ ในภาษาบาลีและ “วิรุฒ” (virūḍha) ในภาษาสันสกฤตเป็นนามศัพท์ หมายถึง *การผุดขึ้น, การเจริญขึ้น, การงอกขึ้น*²⁵² ส่วน “วิรุฬห” (virūḥa) ในภาษาบาลี เป็นรูปกริยาภิธานของ “วิรุฬหติ” (virūḥati) หมายถึง *เจริญเติบโตแล้ว*²⁵³ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายชื่อดังกล่าวไว้ว่า “คราวนี้ลองตรวจศัพท์ ‘วิรุฬหก’ ดูได้ความว่า ‘วิรุฬโ’ หรือ ‘วิรุฬโก’ แปลว่างอกก็ไม่เข้าเค้าพระยมอีก จึงเป็นอันต้องลงเนื้อ เห็นว่าโลกบาลทิศนี้ข้างพุทธศาสนาและพราหมณ์ไม่ลงกันได้เป็นแน่แท้”²⁵⁴ หากพิจารณาว่า ท้าววิรุฬหกทรงเป็นเจ้าแห่งกุ่มภักดิ์ซึ่งแสดงถึงความเชื่อดั้งเดิมในเรื่องการตายและการกลับฟื้นคืนชีพ จึงอาจเป็นไปได้ว่าความหมายของชื่อท้าวมหาธาตผู้ซึ่งหมายถึง *การผุดขึ้น, การเจริญขึ้น, การงอกขึ้น* สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อดั้งเดิมของชนพื้นเมืองที่เชื่อว่าคนตายแล้วจะถูกฝังไว้ในหม้อ เพื่อรอวันที่วิญญูณจะกลับคืนชีพด้วยการผุดขึ้นมาจากหม้อหรือสิ่งของที่ฝังเอาไว้ร่วมกับศพนั่นเอง อีกทั้งคติเรื่องความตายก็มีความสัมพันธ์กับทิศใต้ที่ท้าววิรุฬหกเป็นใหญ่ตามวรรณคดีพุทธศาสนาและพระยมเป็นใหญ่ตามวรรณคดีสันสกฤต ดังนั้น ชื่อของท้าววิรุฬหกจึงเป็นชื่อที่สะท้อนให้เห็นถึงการยอมรับความเชื่อดั้งเดิมของฝ่ายพุทธศาสนาด้วยเช่นกัน

²⁵⁰ SED., p. 984.

²⁵¹ Ibid., p. 984.

²⁵² Ibid., p. 984.

²⁵³ PTSD., p. 635.

²⁵⁴ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เทพเจ้าและสิ่งน่ารู้*, หน้า 175.

ในบรรดาชื่อของท้าวมหาราชทั้ง 4 องค์ที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา พบว่าชื่อของท้าวกุเวร หรือ เวสสวัณ (P. Kuvera, Vessavaṇa) เป็นเพียงชื่อเดียวที่ปรากฏพ้องกับวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์-ปุราณะในฐานะโลกบาล

“ไวศรวณ” และ “กุเวร” เป็นชื่อที่ปรากฏมาตั้งแต่อถรรพเวท (tasyāḥ **kubero vaiśravaṇo** vatsa āsīd āmapātram pātram)²⁵⁵ กำเนิดของพระกุเวรค่อนข้างมีความไม่ลงรอยกันอยู่มาก พระกุเวรทรงมีฐานะและความเป็นเทพแตกต่างกว่าเทพองค์อื่นๆ เพราะพระองค์มิได้ทรงเป็นบุคลาธิษฐานของปรากฏการณ์ธรรมชาติ หรือทรงมีเทวกำเนิดที่เด่นชัดมาตั้งแต่สมัยพระเวท ในอถรรพเวทกล่าวแต่เพียงว่าพระกุเวรทรงเป็นหัวหน้าของเหล่าอิตรชน เป็นลูกของแม่วัว²⁵⁶ ต่อมาในศตปถพราหมณะเรื่องราวของพระกุเวรปรากฏอยู่ในบทสวดของการทำพิธีอัสวเมธ พระกุเวรทรงมีฐานะราชาแห่งพวกอมมนุษย์ชั่วร้ายเช่นรากษส²⁵⁷ ครั้นถึงวรรณคดีสมัยหลังพระเวทชาติกำเนิดของพระกุเวรมีรายละเอียดมากขึ้น โดยเรื่องราวส่วนใหญ่จะปรากฏในรามายณะว่าพระไวศรวณะทรงเป็นโอรสของวิศรวัส (Viśravas) ซึ่งสืบเชื้อสายจากพระประชาบดีและเทววรรณินี (Devavarninī) ชื่อไวศรวณะเป็นชื่อที่ฤๅษีปุลัสตยะ (Pulastya) ผู้เป็นอัยกาเป็นผู้ตั้งให้ และได้ทำนายพระไวศรวณะว่า ในภายภาคหน้าจะได้เป็นผู้ดูแลและเป็นเจ้าของทรัพย์สมบัติทั้งหมด ส่วนมหากาภตจะกล่าวว่าพระกุเวรทรงเป็นโอรสของพระปุลัสตยะผู้เป็นโอรสของพระประชาบดีและมารดาของพระกุเวรเป็นแม่วัว และในมานวธรรมศาสตร์พระกุเวรทรงมีฐานะเป็นโลกบาล เนื่องจากชาติกำเนิดของพระกุเวรสืบเชื้อสายมาจากพระประชาบดี พระองค์จึงมีวรรณะเป็นพราหมณ์ ความสับสนระหว่างชื่อบิดามารดาของพระกุเวรมิใช่จะปรากฏเฉพาะในมหากาภตและรามายณะเท่านั้น แม้แต่ในปุราณะฉบับต่างๆ ก็ยังคงกล่าวไว้ไม่ตรงกัน²⁵⁸ การกล่าวถึงกำเนิดของพระกุเวรในรามายณะแสดงให้เห็นถึงลักษณะโดยทั่วไปของการตั้งชื่อลูกของชาวอินเดียที่มักจะแสดงการสืบสายตระกูลทางฝ่ายบิดา เช่น ภารต คือผู้ที่สืบเชื้อสายมาจากภรตชานก ก็คือ ลูกของท้าวชนก การที่พระองค์ได้ชื่อว่า “ไวศรวณะ” ย่อมแสดงว่าพระองค์สืบเชื้อสายมาจากวิศรวัสอันเป็นการแสดงที่มาของชื่อ

ส่วนคำว่า “กุเวร” มาจากคำว่า “กุ” (ku) ซึ่งแปลว่า ชั่วเลว กับคำว่า “เวระ” (vera) ซึ่งแปลว่าร่างกาย คำว่า “กุเวร” จึงหมายถึงผู้มีร่างกายไม่สวยงาม อัปลักษณ์ หรือพิการ ดังนั้น รูปร่างของพระกุเวรอาจแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ หากมีฐานะเป็นเทพแห่งความมั่งคั่งและทรัพย์สมบัติ ทำหน้าที่เป็นโลกบาลพิทักษ์ปกป้องจักรวาล ก็จะมีรูปร่างลักษณะงดงามสง่าผ่าเผยเช่นเดียวกับเทพอื่นๆ และหากเป็นราชาแห่งพวกคฤหิก ยักษ์ รากษส กิณร ก็อาจมี

²⁵⁵ AV. 8.10.28

²⁵⁶ AV. 8.10.28

²⁵⁷ ดูเพิ่มเติมใน อรรถวรรณ กุหลาบรัตน์, “พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 6-10.

²⁵⁸ ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 16-18.

รูปร่างลักษณะที่น่าสะพรึงกลัวเช่นเดียวกับบริวารของพระองค์ คือ มีกายสีขาว บางแห่งว่าเป็นสีทอง มีขา 3 ขา มีพื้น 8 ซี่ ท้องพล้ย ตัวเตี้ยแคระแกร็น และมีตาเดียว²⁵⁹

“ไวศรณะ” เป็นฉายาของพระกุเวรตามที่ปรากฏในอรรถพเวท ซึ่งไม่มีเทพเจ้าองค์ใดใช้ชื่อนี้เป็นฉายานาม ลักษณะดังกล่าวอาจเทียบได้กับชื่อ “สั๊กกะ” หรือ “ศักระ” ซึ่งเป็นฉายาหนึ่งของพระอินทร์ที่ใช้ในพิธีอุปัชฌายะ (Upahavya)²⁶⁰ และในสมัยพระเวทก็ไม่มีเทพองค์ใดใช้ชื่อ “ศักระ” เป็นฉายานาม Godage สันนิษฐานว่า ในช่วงสมัยพุทธกาล “สั๊กกะ” ซึ่งเป็นฉายาหนึ่งของพระอินทร์ อาจจะได้รับคามนิยมในการใช้เรียกชื่อพระอินทร์ซึ่งเป็นเทพของพระเวท และต่อมาใช้เรียกแทนชื่อพระอินทร์ ความคิดดังกล่าวอาจมีความเป็นไปได้ เนื่องจากเทพเจ้าของชาวอารยันโดยส่วนใหญ่มักจะเป็นที่รู้จักผ่านทางพิธีกรรมบูชาบวงสรวงซึ่งเป็นหนทางหนึ่งที่ศาสนาพราหมณ์จะสามารถเข้ามาในภูมิภาคลุ่มแม่น้ำคงคา²⁶¹ สอดคล้องกับลักษณะของศาสนาพราหมณ์ในดินแดนลุ่มแม่น้ำคงคาที่ไม่ได้เน้นการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นแบบพวกสันยาสี แต่น่าจะมีความเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมบูชาบวงสรวงมากกว่า²⁶² กรณีของท้าวกุเวรก็เช่นเดียวกัน ในสมัยพุทธกาล “ไวศรณะ” ซึ่งเป็นฉายาหนึ่งของพระกุเวร อาจจะได้รับคามนิยมในการใช้เรียกชื่อพระกุเวรในสมัยพระเวท ในวรรณคดีพุทธศาสนาจึงนิยมเรียกเทพองค์นี้ว่า “เวสสวัณ” ซึ่งปรากฏบ่อยครั้งในพระไตรปิฎก แต่ก็มีได้ใช้เรียกแทนที่พระกุเวรทั้งหมด เพราะในธรรมกถุสสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาต ได้กำหนดให้ท้าวกุเวรหรือเวสสวัณหมายถึงเทวดาองค์เดียวกัน ความว่า “พระองค์อันพระราชานามว่าเวสสวัณกุเวร (เวสสวัณ กุเวโร) แม้นั้นแล ทูลถามแล้วย่อมตรัสบอก ท้าวเวสสวัณกุเวรแม้นั้นแล”²⁶³ ในอรรถกถาอธิบายว่า “ราชานปี ต เวสสวัณ กุเวโร หมายถึง ยักษ์นั้นชื่อว่าเป็นพระราชเพราะอรรถว่าเป็นที่ยินดี ชื่อว่า เวสสวัณ เพราะครองราชสมบัติในวิสาณราชธานี พึงทราบชื่อท้าวกุเวรตามชื่อเดิม ได้ยินมาว่ายักษ์ชื่อกุเวรนั้นเป็นพราหมณ์มหาศาล ทำบุญมีทานเป็นต้น เกิดเป็นใหญ่ในวิสาณราชธานี เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า กุเวร”²⁶⁴ และในอภินายกสูตรว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้บริสุทธิ ก็ราชธานีของท้าวกุเวรมหาราช ชื่อวิสาณ ฉะนั้น มหาชนจึงเรียกท้าวกุเวรมหาราชว่าท้าวเวสสวัณ” (กุเวรสสุ โข ปน มาริส มหาราชสสุ วิสาณ นาม ราชธานี ตสฺมา กุเวโร มหาราช เวสสวัณติ ปวฺจจติ)²⁶⁵ จะเห็นได้ว่า พุทธศาสนา

²⁵⁹ อรรถรรณ กุหลาบรัตน์, “พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต,” หน้า 30-34.

²⁶⁰ A.B. Keith, *The Religion and Philosophy of the Veda and Upanishads*, 2 vols., HOS., Vols. 31 and 32 (Cambridge, Massachusetts, 1925), p. 338. cited in M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, pp. 67-68.

²⁶¹ M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, p. 68.

²⁶² Ibid., pp. 36-37

²⁶³ ขุ.ส. 25/333

²⁶⁴ สุตต.อ. 2/189.

²⁶⁵ ที.ปา. 11/212

พยายามอธิบายที่มาของชื่อดังกล่าวว่ามีความสัมพันธ์กับชื่อเมืองที่พระกุเวรทรงครองอยู่ ซึ่งต่างจากคำอธิบายในวรรณคดีสันสกฤตที่เป็นชื่อที่สืบสายตระกูลมาจากฝ่ายบิดา อาจเพราะเทวดาในคติพุทธศาสนาอุบัติขึ้นจากผลแห่งกุศลกรรมที่ได้ปฏิบัติไว้ในอดีต มิได้มีบิดามารดาเป็นผู้ให้กำเนิด ดังนั้น พุทธศาสนาจึงปรากฏเรื่องราวในอดีตชาติของพระกุเวรที่เคยเป็นกุเวรพราหมณ์มาก่อนแล้วได้สั่งสมบุญจนได้อุบัติเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาและเป็นหนึ่งในท้าวมหาราชผู้เป็นใหญ่ในทิศเหนือ

จากการศึกษาของอรรวรรณ กุหลาบรัตน์ พบว่าเดิมพระกุเวรทรงมีฐานะเป็นหัวหน้าของชนบางกลุ่ม ต่อมาได้กลายเป็นประมุขของเหล่ามนุษย์ที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ตั้งแต่ในศตพตพราหมณะเป็นต้นมา แสดงว่าในช่วงเวลาก่อนสมัยมหากาพย์ เทวดาองค์นี้ยังมีได้มีความสำคัญเท่าใดนัก จนกระทั่งในรามายณะ มหาภารตะ และปุราณะ พระกุเวรทรงมีฐานะเปลี่ยนแปลงไปมาก ทรงได้รับประทานพรให้เป็นหนึ่งในโลกบาลผู้ปกป้องและพิทักษ์รักษาจักรวาล เป็นเทพแห่งความมั่งคั่งและเป็นเจ้าของทรัพย์ทั้งหมด เป็นราชาแห่งพวกยักษ์ คุหยักกินนร เป็นผู้ปกครองเหล่าปุกนยชนและเป็นผู้อำนวยความสะดวกและทรัพย์แก่ผู้ที่ปฏิบัติตนถูกต้องตามทำนองคลองธรรมและบำเพ็ญศาสนกิจอันเหมาะสม

การเปลี่ยนฐานะเป็นโลกบาล วิธีการเข้ามาเป็นโลกบาล รวมถึงการเป็นผู้เป็นใหญ่แห่งยักษ์ของพระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤตเกิดขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกับที่พุทธศาสนากำหนดให้พระกุเวรเป็นโลกบาลประจำทิศเหนือและมียักษ์เป็นบริวาร จึงมีความเป็นไปได้ว่าวรรณคดีทั้ง 2 อาจรับแนวคิดที่พระกุเวรทรงมีฐานะเป็นโลกบาลและมียักษ์เป็นบริวารซึ่งกันและกัน อย่างไรก็ตาม การกำหนดให้ยักษ์เป็นบริวารของท้าวมหาราชย่อมแสดงถึงการผนวกความเชื่อดั้งเดิมและชนเผ่ายักษ์ให้เข้ามาในพุทธศาสนาแล้ว และการกำหนดให้พระกุเวรหรือเวสสวัณ เป็นท้าวมหาราช ก็เป็นการแสดงความยอมรับในความคิดเรื่องพระกุเวรที่ปรากฏมาตั้งแต่สมัยพระเวทของพุทธศาสนาด้วยเช่นกัน ดังที่ M. M. J. Marasinghe กล่าวไว้ว่า มีความเป็นไปได้ว่า พระกุเวรเป็นเทพที่เป็นที่รู้จักในดินแดนแถบลุ่มน้ำคงคา การรับชื่อของเวสสวัณเข้ามาในพุทธศาสนา แสดงให้เห็นว่า เทพองค์นี้เป็นที่รู้จักผ่านการประกอบพิธีกรรมหรือสวดอ้อนวอนของผู้คนในลุ่มน้ำคงคาเมื่อสมัยพุทธกาล และแสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปเจ้าทรงรู้จักเทวดาดั้งเดิมของพวกพราหมณ์²⁶⁶

ในบรรดาท้าวมหาราชทั้ง 4 ท้าวเวสสวัณค่อนข้างจะได้รับความนิยมมากที่สุดในกลุ่มผู้ที่นับถือพุทธศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่งพ่อค้าหรือชนชั้นกลาง เนื่องจากทรงเป็นทั้งโลกบาลและเทพเจ้าแห่งความมั่งคั่ง Nandasena Mudiyanse เห็นว่า “ท้าวกุเวรเป็นหนึ่งในเทพที่ได้รับความนิยมนับถือในหมู่ชนชั้นกลางของอินเดียโดยเฉพาะพวกไวศยะ เนื่องจากพวกนี้ต้องการความร่ำรวยมั่งคั่ง และนับเป็นกลุ่มชนชั้นสำคัญในการอุปถัมภ์พระพุทธรศาสนา เพราะเป็นผู้ที่นำ

²⁶⁶ M. M. J. Marasinghe, *Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon*, p. 68.

พุทธศาสนาออกไปเผยแพร่ทั้งภายในอินเดียและออกไปสู่ภายนอก”²⁶⁷ สอดคล้องกับ Etienne Lamotte ที่แสดงทัศนะไว้ว่า “พวกชนชั้นกลางผู้ที่เป็นผู้มีใจกว้าง เป็นผู้อุปถัมภ์ด้านการเงินในการวางรากฐานของพุทธศาสนา และนิยมบูชาเทวดาชั้นรองบางพวก เช่น พระอาทิตย์ พระจันทร์ ท้าวโลกบาล มากกว่าพวกเทวดาพื้นถิ่นที่ได้รับความนิยมในหมู่ชนพื้นเมืองดั้งเดิม” ดังจะเห็นว่าในลลิตวิสตระ พระพุทธเจ้าได้ทรงอ้างถึงอำนาจของพระกุเวรและมาณิกัทรซึ่งเป็นเจ้าแห่งความมั่งคั่งในบทอำนวยการประสูติและภักดิ์ แสดงว่าในช่วงเวลาดังกล่าว พระกุเวรน่าจะได้รับความนิยมในหมู่พ่อค้า นอกจากนี้หลักฐานทางประติมานวิทยาก็แสดงให้เห็นว่าท้าวจตุโลกบาลมีลักษณะการแต่งตัวคล้ายพวกพ่อค้าด้วยการนุ่งโจงกระเบน (loin-cloth, Skt. paridhāna; Hindī. dhotī) และสวมเสื้อคลุม (Skt. uttarīya; Hindī. chaddar) ที่ทำอย่างประณีต²⁶⁸ และมีผ้าโพกศีรษะเพื่อแสดงความเป็นเทวดา ท้าวจตุโลกบาลในคติพุทธศาสนานับว่าเป็นกลุ่มเทพที่สะท้อนภาพของชนชั้นกลาง หรือ พวกพ่อค้า

การที่เชษฐ ติงสัญชลี สรุปว่า ท้าวจตุโลกบาลทั้ง 4 ที่ปรากฏในพุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขก็คือยักษ์สำคัญที่ได้รับการนับถือในสมัยก่อนและร่วมสมัยพุทธกาล อาจเป็นการสรุปที่ถูกต้องเพียงบางส่วน เพราะจากการศึกษาที่มาของรายนามของท้าวมหาราชทั้ง 4 มีความเป็นไปได้ว่า ชื่อดังกล่าวอาจแสดงให้เห็นถึงการยอมรับความเชื่อดั้งเดิมในการนับถือยักษ์ นาค ความเชื่อเกี่ยวกับความตายและการกลับฟื้นคืนชีพ ความเชื่อดั้งเดิมของชาวอารยัน หรือกลุ่มชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่เป็นเผ่านาคและเผ่ายักษ์ด้วยก็เป็นได้

การรับพระปริตรของพระพุทธเจ้า

ในอาฎานาฎียสูตร ท้าวมหาราชทั้ง 4 พร้อมด้วยเสนาคณธรรพ์ กุมภันท์ นาคยักษ์ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า ท้าวเวสสวัณได้กราบทูลให้ทรงทราบว่ามียักษ์ซึ่งทรงมหิทธิฤทธิ์หลายตนไม่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าและสงฆ์สาวก ยักษ์เหล่านี้อาจทำอันตรายแก่ภิกษุและอุบาสกอุบาสิกาได้ ดังนั้น ท้าวเวสสวัณจึงได้แสดงบทสวดชื่อ “อาฎานาฎีย รกฺขมฺ” ถวายแด่พระพุทธองค์เพื่อให้พระภิกษุสงฆ์ได้เรียนรู้และใช้ในการอารักขาป้องกันภัยจากอมนุษย์มีคณธรรพ์ กุมภันท์ นาค ยักษ์ที่มีจิตประทุษร้าย

บทสวดพระปริตต์ คือ บทสวดที่ใช้ป้องกันและคุ้มครองตัว ซึ่งเหมือนกับวัตถุประสงค์ของบทมนตร์ที่ปรากฏในอถรรพเวท คำที่มีความหมายเหมือนปริตรมีแพร่หลายทั้งในวรรณคดีบาลีและสันสกฤตคือ “รกฺษา” (Skt. rakṣā) Peter Skilling ได้ศึกษาวรรณคดีประเภท *รกฺษา* ของสาวกยาน (ศราวกยาน) เอาไว้ โดยเลือกใช้คำว่า “รกฺษา” แทน “ปริตร” เพราะคำนี้มีใช้ร่วมกันในวรรณคดีพุทธศาสนาทั้งฝ่ายบาลี (รกฺษา) และสันสกฤต (รกฺษา) แต่ทางวรรณคดี

²⁶⁷ ดูเพิ่มเติมใน Nandasena Mudiyanse, “Kuvera,” *EOB* 6 (1996): 265-266.

²⁶⁸ ดูเพิ่มเติมใน Etienne Lamotte, *History of Indian Buddhism*, Translated from the French by Sara Boin Webb, pp. 687-688

สันสกฤตของพราหมณ์นิยมเรียกบทสวดที่ใช้เพื่อป้องกันภัยว่า **รักษมันตระ (rakṣamantra)** หมายถึง มন্ত্র์กันภัย²⁶⁹ ดังปรากฏในบทมนตร์ป้องกันงูที่ผู้วิจัยได้กล่าวถึงไปข้างต้น

แม้ว่าบทพระปริตรในวรรณคดีพุทธศาสนาอาจเทียบได้กับรักษมันตระในวรรณคดีสันสกฤต แต่เนื้อหาของบทสวดหรือเจตนาของผู้สวดกลับมีข้อแตกต่างค่อนข้างชัดเจน เนื่องจาก การสวดพระปริตรคือการนำคุณความดีทั้งหมดที่อยู่ในบทสวดให้เป็นผู้คุ้มครอง เช่น การระลึกถึงคุณความดีของพระพุทธเจ้าทั้งหลายที่ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณชี้ทางปฏิบัติ ดังจะเห็นได้จากเนื้อหาของบทสวดอาฏานาฎิยะที่กล่าวสรรเสริญคุณอันเลิศของพระพุทธเจ้า 7 พระองค์ คือ พระวิปัสสี พระสิขี พระเวสสภู พระกกุสันธะ พระโกณฑกมนะ พระกัสสปะ และพระสมณโคดมองค์ปัจจุบัน²⁷⁰ และอาศัยศรัทธาที่ตั้งมั่นในคุณของพระพุทธเจ้าเป็นเครื่องคุ้มครอง เพราะจิตที่สงบย่อมมีปัญญารักษาตนได้ และที่สำคัญคือ การมุ่งปลุกกัลยาณมิตรจิตต่อสัตว์อื่น ด้วยการแผ่เมตตาจิตแก่ผู้เป็นศัตรูหรือผู้ประสงค์ร้าย เพื่อโน้มน้าวจิตใจของผู้นั้นให้เปลี่ยนใจ เลื่อมใส หรือเกิดความรักเมตตาต่อกันมากกว่าที่จะโต้ตอบด้วยความอาฆาตพยาบาท เป็นไปในทำนองที่ว่า เอาชนะความไม่ดี ด้วยความดี อานุภาพของพระปริตรเกิดขึ้นจากการปลุกฝังเมตตา และการแผ่เมตตาออกไป และการทำสักกิริยาหรือการตั้งสัตยาธิษฐาน²⁷¹

ในฐานะที่พระพุทธศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมท้องถิ่น ลักษณะความคิดของท้องถิ่นมักจะมีแทรกเข้ามาในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาเสมอ การที่ต้นกำเนิดของอาฏานาฎิยะสูตรมาจากคำแนะนำของมหาราชทั้ง 4 ดุจะบ่งชี้ได้ว่าการสวดปริตรเป็นวิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงปฏิรูประบอบขึ้นจากรักษมันตระ หรือบทมนตร์นอกพระพุทธศาสนาอันมีลักษณะคล้ายกัน นั้นแสดงว่า หากท้าวมหาราชทั้ง 4 เป็นเทวดาที่เป็นภาพสะท้อนของความเชื่อดั้งเดิมหรือกลุ่มชนดั้งเดิม การที่พุทธศาสนารับพระปริตรเข้ามาก็ย่อมแสดงการยอมรับความเชื่อดั้งเดิมของพุทธศาสนา แต่ที่รับเข้ามาเฉพาะวิธีการคือการท่องจำแล้วสาธยายซึ่งมีประโยชน์ในการสืบทอดอายุศาสนา โดยที่จุดประสงค์หรือแก่นคำสอนของพระพุทธศาสนาคงเดิม จึงก่อให้เกิดการผสมผสานกันระหว่างทฤษฎีหรือปรัชญาคำสอนทางพระพุทธศาสนากับความคิดท้องถิ่น²⁷²

นอกจากนี้พระปริตรยังเป็นเครื่องมือในการควบคุมความเชื่อดั้งเดิมหรือชนดั้งเดิมให้อยู่ในกรอบของพุทธศาสนา ดังข้อความในอาฏานาฎิยะสูตรว่า เมื่อภิกษุ ภิกษุณี หรืออุบาสก อุบาสิกา ผู้หนึ่งผู้ใดรับเอาอาฏานาฎิยะปริตรนี้ไว้ดีแล้ว เล่าเรียน ท่องบ่นถูกต้องแล้ว ถ้ามี

²⁶⁹ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์, “วิเคราะห์เรื่องราวเกี่ยวกับพระปริตร,” ในประพนธ์ อัครวิรุฬหการ และ อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, บรรณาธิการ, อายุบวร รุกพระคุณครู, หน้า 130.

²⁷⁰ ที.ปา. 11/209

²⁷¹ ดูเพิ่มเติมใน ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์, “วิเคราะห์เรื่องราวเกี่ยวกับพระปริตร,” ในประพนธ์ อัครวิรุฬหการ และ อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, บรรณาธิการ, อายุบวร รุกพระคุณครู, หน้า 171-172.

²⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 160, 174.

อมมนุษย์กล่าวคือ คนธรรมดา กุมภภัณฑ์ นาค ยักษ์ ผู้มีจิตคิดประทุษร้าย เดินตามภิกษุ ภิกษุณี หรือ อุบาสก อุบาสิกา ที่กำลังเดินอยู่ หรือเข้าไปยืนใกล้ นั่งใกล้ นอนใกล้ ภิกษุ เป็นต้น ที่ยืนอยู่ นั่งอยู่ หรือนอนอยู่ อมนุษย์ตนนั้นจะไม่ได้รับสักการะหรือเคารพ ในบ้านหรือในนิคมทั้งหลาย จะถูกห้ามเข้าอยู่ในอาศรมนันทาราชธานี ห้ามเข้าที่ประชุมของพวกยักษ์ พวกอมมนุษย์ด้วยกันจะไม่ แต่งงานด้วย ทั้งจะถูกพวกอมมนุษย์ด้วยกันด่าบริภาษ จะถูกพวกอมมนุษย์ด้วยกันเอาบาตรมาครอบ หัวแล้วผ่าออกเป็น 7 เสี่ยง จะถูกกล่าวหาว่าไม่เชื่อฟังท้าวมหาราชทั้ง 4 เสนาบดีและอำมาตย์ ผู้ใหญ่ของท้าวมหาราช ในที่สุดจะถูกกล่าวหาว่าเป็นขบถต่อท้าวมหาราชทั้ง 4²⁷³ อย่างไรก็ตามก็ดี แม้พุทธศาสนาจะให้ความสำคัญกับความเชื่อดั้งเดิมแต่ความเชื่อดั้งเดิมก็ยังต้องอยู่ภายใต้ พระรัตนตรัย

การกำหนดให้โลกบาลเป็นผู้ดูแลทิศทั้ง 4 และเป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้น จาตุมหาราชิกา

การที่โลกบาลได้รับมอบหมายจากพระพุทธเจ้าให้เป็นผู้เป็นใหญ่ในทิศทั้ง 4 ของ โลก และเป็นเทวดาผู้ปกครองสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา มีอำนาจเหนือเหล่าบริวารที่เป็นอมมนุษย์ รวมถึงเทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาตามที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท หรือ การที่พระพุทธเจ้าทรงกล่าวอ้างอำนาจของท้าวโลกบาลให้เป็นผู้ช่วยคุ้มครองพระพุทธรูปและภักดิ์จากภัยอันตรายในทิศทั้ง 4 ในลลิตวิสูตรและมหาวัสสุ ผู้วิจัยจึงเห็นว่าพฤติกรรมดังกล่าวนี้ สื่อให้เห็นถึงการยอมรับความสำคัญของความเชื่อดั้งเดิม และปรับตัวเข้าหาความเชื่อดั้งเดิมของฝ่าย พุทธศาสนา และแสดงถึงการยกย่องให้ความเชื่อดั้งเดิมเป็นกลายเป็น “เทวดา” ในพุทธศาสนา ขณะเดียวกันก็เท่ากับเป็นการสื่อว่าพุทธศาสนาได้ผนวกเอาความเชื่อดั้งเดิมเข้ามาไว้เป็นส่วน หนึ่งแล้ว

แม้ว่าท้าวมหาราชทั้ง 4 จะทรงเป็น “โลกบาล” แต่พระพุทธองค์ก็ได้ทรงแสดง ธรรม 2 อย่างคือ หิริ หมายถึง ความละอายแก่ใจที่จะทำบาป และโอตตปปะ หมายถึง ความเกรง กลัวต่อผลของบาป ว่าเป็น “โลกบาล” คือ เป็นธรรมที่ช่วยคุ้มครองโลกให้มีความเป็นระเบียบ เรียบร้อย ไม่เดือดร้อนและสับสนวุ่นวาย (เทวเม ภิกขเว สุกกา ฐมา โลภ ปาเลหุติ กตเม เทว หิริ จ โอตตปปะญจ...) ²⁷⁴ หากปราศจากธรรมฝ่ายขาว 2 ประการนี้ โลกจักถึงความสับสนกัน ย่อมแสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้ามิได้ทรงสอนให้มนุษย์พึ่งพาเทวดา แต่ธรรมของพุทธองค์ย่อม เป็นเครื่องคุ้มครองโลกอย่างแท้จริง

²⁷³ ที.ปา 11/214

²⁷⁴ อัง.เอก.-ทุก.-ติ.ก. 20/255

ในวรรณคดีพุทธศาสนาได้สะท้อนให้เห็นว่าบริวารของท้าว महाराज ทั้ง 4 คือ คนธรรพ์ กุมภภัณฑ์ นาค ยักษ์ เป็นตัวแทนความเชื่อดั้งเดิมและชนพื้นเมืองดั้งเดิมซึ่งปรากฏมาแล้วตั้งแต่ก่อนหรือร่วมสมัยกับพุทธกาล การเผยแพร่พุทธศาสนาไปยังดินแดนต่าง ๆ ย่อมเกิดการปะทะกันทางความเชื่อระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับความเชื่อทางพุทธศาสนา ระหว่างกลุ่มชนพื้นเมืองดั้งเดิมกับกลุ่มชนที่นับถือพุทธศาสนาจนอาจเกิดความขัดแย้งขึ้น เมื่อความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองเดิมผนวกรวมเข้ามาในพุทธศาสนาด้วยการเข้ามาเป็นบริวารของท้าวโลกบาลซึ่งเป็นเทวดาในความเชื่อทางพุทธศาสนา กอปรกับบทบาทและพฤติกรรมของโลกบาลที่แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปอยู่เหนือจตุโลกบาล ความเชื่อดั้งเดิมและกลุ่มชนพื้นเมืองดั้งเดิมจึงต้องอยู่ภายใต้พุทธศาสนาและยอมรับพุทธศาสนา นอกจากนี้บทบาทและพฤติกรรมของโลกบาลยังช่วยในการนำเสนอภารมีของพระพุทธรูปในฐานะผู้อยู่เหนือเทวดาทั้งหลายและในฐานะพระเจ้าจักรพรรดิ ในขณะที่เดียวกันพุทธศาสนาก็แสดงให้เห็นถึงการยอมรับความสำคัญและปรับตัวเข้าหาความเชื่อดั้งเดิมหรือกลุ่มชนพื้นเมือง เพื่อเป็นการผูกมิตรกับความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่พุทธศาสนาได้แผ่เข้าไป ด้วยการยกความเชื่อดั้งเดิมหรือชนเผ่าต่าง ๆ ขึ้นมาเป็นเทวดา ดังจะเห็นได้จากการกำหนดชื่อของท้าว महाराज ที่สะท้อนให้เห็นร่องรอยของความเชื่อดั้งเดิมและชนพื้นเมืองดั้งเดิม การรับพระปริตรของพระพุทธรูป การกำหนดให้โลกบาลเป็นผู้ดูแลทิศทั้ง 4 และเป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา แสดงว่า หลังจากที่พุทธศาสนาและความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองดั้งเดิมเกิดความขัดแย้งกันแล้ว ต่างฝ่ายต่างประนีประนอมยอมรับความสำคัญของกันและกัน

บทที่ 5

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษา “โลกบาล” ในวรรณคดีพุทธศาสนา เป็นการวิจัยที่มุ่งรวบรวมเรื่องราวเกี่ยวกับโลกบาลในด้านลักษณะและบทบาท รวมถึงแนวคิดเรื่องโลกและทิศอันเป็นแนวคิดพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับโลกบาล อีกทั้งผู้วิจัยยังได้ศึกษาแนวคิดเรื่องโลก ทิศ และโลกบาลที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตตั้งแต่สมัยพระเวทจนถึงมหากาพย์-ปุราณะไว้ด้วย เพื่อให้เห็นถึงพัฒนาการทางความคิดของชาวอารยันที่มีต่อเรื่องดังกล่าว ดังที่ผู้วิจัยได้สรุปผลการวิจัยไว้ ดังนี้

ในส่วนแรกผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิดเรื่องโลกและทิศที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตและพุทธศาสนา จากการศึกษพบว่า แนวคิดเรื่องโลกของชาวอารยันในสมัยแรกเริ่มอยู่บนพื้นฐานของธรรมชาติ เห็นได้จากโครงสร้างของโลกที่ปรากฏในคัมภีร์พระเวท ประกอบด้วยส่วนสำคัญพื้นฐานอย่างน้อยที่สุด 2 ส่วน คือ แผ่นดินซึ่งเป็นส่วนที่อยู่ใกล้ตัวชาวอารยันมากที่สุด และท้องฟ้าซึ่งเป็นส่วนที่อยู่สูงขึ้นไปด้านบน แต่โดยส่วนใหญ่นิยมกล่าวถึงส่วนประกอบสำคัญ 3 ส่วน โดยเริ่มจากพื้นดิน จากนั้นก็กล่าวถึงส่วนที่สูงขึ้นไปผ่านบรรยากาศจนถึงสวรรค์ด้านบน จักรวาลทั้ง 3 ส่วนนี้เป็นแหล่งกำเนิดของปรากฏการณ์ธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อชาวอารยันโดยตรง ดังนั้นชาวอารยันจึงให้ความสำคัญกับโลกทั้ง 3 ส่วนนี้เป็นหลักและยังไม่ปรากฏความคิดเรื่องส่วนที่อยู่ใต้พื้นผิวโลก ต่อมาแนวคิดเรื่องโลกในคัมภีร์พราหมณะ-อุปนิษัตยยังคงได้รับอิทธิพลมาจากคัมภีร์สมัยพระเวทที่แบ่งโครงสร้างของโลกออกเป็น 3 ส่วน ส่วนในคัมภีร์อาร์ณยกะได้แบ่งโครงสร้างของโลกเพิ่มขึ้นจาก 3 ส่วนเป็น 7 ส่วน ในคัมภีร์อุปนิษัตยกกล่าวถึงส่วนที่อยู่ใต้พื้นผิวโลกอีก 7 ชั้นเป็นครั้งแรก ทำให้โครงสร้างของจักรวาลในคัมภีร์อุปนิษัตยมีทั้งหมด 14 ชั้น ในคัมภีร์สมัยมหากาพย์-ปุราณะยังคงแบ่งโครงสร้างหลักของจักรวาลออกเป็น 14 ชั้น เช่นเดียวกับคัมภีร์อุปนิษัตย แต่บางส่วนก็เป็นลักษณะเฉพาะที่เกิดขึ้นในสมัยนี้ โดยภาพรวม โครงสร้างของจักรวาลที่ปรากฏในคัมภีร์ปุราณะมีลักษณะเป็นระบบ โดยเฉพาะส่วนโลกมนุษย์ที่สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างการจัดวางส่วนประกอบของจักรวาลกับทิศหลักทั้ง 4 โดยมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง โลกในทัศนะของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมิใช่สิ่งที่เกิดเองโดยธรรมชาติ แต่มีเทพผู้มีอำนาจยิ่งใหญ่สร้างขึ้น การสร้างโลกที่กล่าวในคัมภีร์หลายแห่งมีเนื้อหาต่างกัน แต่โดยรวมแล้วก็กล่าวถึงโลกทั้งในส่วนที่เป็นธรรมชาติและมนุษย์ไว้อย่างสัมพันธ์กัน ดังนั้นไม่ว่าจะอธิบายโลกหรือและสรรพสิ่งต่างๆ ในจักรวาล ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูจึงต้องอธิบายโดยเชื่อมโยงกับเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่หรือพระผู้เป็นเจ้าเสมอ

พุทธศาสนาอุบัติขึ้นในสังคมศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดูระยะต้นเนื่องจากมีทัศนะหลายประการที่ไม่ตรงกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นศาสนาแบบเทวนิยม ส่วนพุทธศาสนาเป็นศาสนาแบบอเทวนิยมที่ไม่เชื่อในความมีอยู่ของพระเป็นเจ้า ศาสนา

พราหมณ์-ฮินดูเชื่อว่าพระผู้เป็นเจ้าเป็นผู้ดูแลควบคุมกฎความเป็นไปของธรรมชาติที่เรียกว่า “ฤตะ” ในขณะที่โลกในทัศนะของพุทธศาสนาเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และเสื่อมสลายไปตามกฎธรรมชาติ ที่เรียกว่า “ไตรลักษณ์” จะเห็นได้ว่า พุทธศาสนาเห็นว่าโลกดำเนินไปโดยธรรมชาติ ไม่ได้เกิดขึ้นจากพระผู้เป็นเจ้าเป็นผู้สร้างหรืออยู่ในความดูแลของพระผู้เป็นเจ้าหรือเทวดา ดังนั้น สิ่งต่างๆ ในโลกจึงไม่มีสิ่งใดเที่ยงแท้เป็นนิรันดร แต่ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกฎไตรลักษณ์ คำสอนเรื่องไตรลักษณ์เป็นคำสอนที่ขัดแย้งกับลักษณะสำคัญของพระผู้เป็นเจ้าในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูซึ่งเป็นสิ่งคงที่สมบูรณ์ เป็นนิรันดร และเป็นอมตะ กฎแห่งกรรมเป็นอีกหนึ่งแนวคิดหลักของพุทธศาสนา เป็นกฎธรรมชาติและกฎศีลธรรมที่ควบคุมการกระทำของสัตว์โลก ไม่มีสิ่งเหนือธรรมชาติใดๆ สามารถควบคุมสัตว์โลก ทุกสิ่งเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และเสื่อมไปด้วยเหตุปัจจัยที่สืบเนื่องเป็นเหตุเป็นผลกันเป็นลูกโซ่ เรียกว่า “ปฏิจจสมุปบาท” ทำให้สัตว์โลกที่ยังไม่หลุดพ้นจากทุกข์อย่างสิ้นเชิง ยังคงต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ

กฎไตรลักษณ์และกฎแห่งกรรมเป็นแนวคิดหลักที่พุทธศาสนาใช้อธิบายแนวคิดเรื่องโลกและสรรพสิ่งต่างๆ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของจักรวาล กฎทั้ง 2 นั้นดำรงอยู่และดำเนินไปเองตามธรรมชาติ พระพุทธเจ้าทรงกล่าวถึงแนวคิดเรื่องโลกตามที่คนอินเดียสมัยนั้นเชื่อเพียงเพื่อเป็นส่วนประกอบในการอธิบายเรื่องกรรมที่สำคัญกว่า

โครงสร้างของจักรวาลในคติพุทธศาสนาอาจจำแนกออกได้เป็น 2 ลักษณะ ลักษณะแรกคือ โครงสร้างของจักรวาลที่จัดตามระดับชั้นของจิต เป็นการแสดงภพภูมิของสัตว์โลกตามระดับชั้นของจิตซึ่งเป็นไปตามกฎแห่งกรรม หากทำกรรมดีก็ได้ไปอยู่ในสุคติภูมิ แต่หากทำกรรมชั่วก็ต้องตกอยู่ในทุคติภูมิ แบ่งได้เป็น 3 ระดับ ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ รวมเรียกว่า “ไตรภูมิจักรวาล” โครงสร้างของจักรวาลดังกล่าวมิใช่เป็นสิ่งที่ป็นรูปธรรม พุทธศาสนา นำโครงสร้างของจักรวาลดังกล่าวมาใช้เป็นเครื่องมือในการอบรมสั่งสอนสัตว์โลกให้มีความละเอียดและเกรงกลัวต่อบาปและเร่งทำความดีเพื่อให้เห็นภาพได้ชัดเจนเข้าใจง่าย ลักษณะที่สองคือ โครงสร้างของจักรวาลในเชิงกายภาพ เป็นการนำโครงสร้างของจักรวาลที่จัดตามระดับชั้นของจิตมามองในเชิงสถานที่อยู่ โดยใช้เกณฑ์การมองที่สมาเป็นตัวกำหนด แบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ ได้แก่ โครงสร้างของจักรวาลในมิติแนวตั้ง (V) ผู้วิจัยใช้เขาพระสุเมรุเป็นตัวแบ่งจักรวาลอย่างกว้างๆ พบว่า มีเพียงบางภูมิเท่านั้นที่สามารถกำหนดที่อยู่ของภพภูมิได้ กล่าวคือ นรกภูมิ อสุรกาย อยู่ในจักรวาลส่วนล่างตั้งแต่ใต้เขาพระสุเมรุลงไป จักรวาลส่วนกลางที่อยู่ในระดับเดียวกับเขาพระสุเมรุเป็นส่วนที่มีความเหลื่อมซ้อนกันของภูมิมากที่สุดเป็นที่อยู่ของมนุษย์ สัตว์เดรัจฉานเปรต อสุรกาย และเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาทั้งที่เป็นภูมิเทวดา อากาศัญญเทวดาและเทวดาที่อยู่ในสวรรค์ชั้นนี้โดยตรง ส่วนเทวดาตั้งแต่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ขึ้นไปอาศัยอยู่ในจักรวาลส่วนบนอีกลักษณะหนึ่ง ผู้วิจัยพบว่า บางภพภูมิสามารถจัดโครงสร้างภายในตามทิศหลักทั้ง 4 ในมิติแนวราบ (H) ได้แก่ นรกภูมิ อสุรกาย มนุสสภูมิ สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา และดาวดึงส์ จะเห็นได้ว่า โครงสร้างจักรวาลในโลกทัศน์ของพุทธศาสนามีการจัดอย่างเป็นระบบโดยกำหนดให้เขา

พระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของจักรวาลซึ่งมีลักษณะสอดคล้องกับโครงสร้างจักรวาลในวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์-ปุราณะ

ส่วนแนวคิดเรื่องทิศ ผู้วิจัยพบว่า ความหมายพื้นฐานของทิศที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตและพุทธศาสนา มี 2 ความหมาย คือ ทิศทาง (direction) และสถานที่ (region) ทิศในความหมายแรก หมายถึง ทิศทาง ในวรรณคดีสันสกฤตมีนัยถึงทิศทางบนท้องฟ้าที่เทพเจ้าแห่งแสงสว่างโคจรอยู่ และทิศทางบนพื้นดินโดยที่ชาวอารยันมองว่าโลกประกอบด้วย 4 ทิศ มี 4 มุมแสดงถึงขอบเขตอันกว้างใหญ่ไพศาลของจักรวาล ส่วนในวรรณคดีพุทธศาสนา กล่าวถึงทิศทางบนพื้นดินเป็นส่วนใหญ่ มุมมองการมองทิศที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตมีอยู่ 2 มิติ ได้แก่ การมองทิศในมิติแนวราบ หรือ แนวนอน (H) และการมองทิศในมิติแนวตั้ง หรือ แนวตั้ง (V) การมองทิศในมิติทั้ง 2 มีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องโลกที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตแต่ละสมัยในวรรณคดีพระเวทจนถึงพราหมณะ-อุปนิษัท ชาวอารยันถือเอาคนเป็นศูนย์กลางในการกำหนดทิศ ทิศต่างๆ จึงเคลื่อนไปตามตัวผู้พูดหรือสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง ในขณะที่วรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะ ชาวอารยันยังคงถือเอาคนเป็นศูนย์กลางในการกำหนดทิศ แต่เมื่อกกล่าวถึงทิศที่มีความสัมพันธ์กับโครงสร้างจักรวาลอย่างแท้จริง ศูนย์กลางในการกำหนดทิศจะเปลี่ยนไปอยู่ที่เขาพระสุเมรุซึ่งเป็นศูนย์กลางของจักรวาล เนื่องจากในวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะมีความพยายามในการจัดวางโครงสร้างจักรวาลอย่างเป็นระบบมากขึ้น ทิศต่างๆ ที่มีความสัมพันธ์กับโครงสร้างจักรวาลจึงไม่มีการเคลื่อนที่ไปตามตัวผู้พูดหรือสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงดังที่เคยปรากฏมาก่อน แต่มีลักษณะเป็นจุด ภาค ส่วน โดยรอบเขาพระสุเมรุ ส่วนมุมมองการมองทิศที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนามีอยู่ 2 มิติโดยมีผู้พูดเป็นศูนย์กลางเช่นเดียวกับวรรณคดีสันสกฤต แต่เมื่อกกล่าวถึงทิศที่มีความสัมพันธ์กับโครงสร้างจักรวาล ศูนย์กลางในการกำหนดทิศจะเปลี่ยนไปที่ศูนย์กลางของจักรวาล คือ เขาพระสุเมรุซึ่งมีลักษณะพ้องกับวรรณคดีสมัยมหากาพย์-ปุราณะ ดังนั้น ทิศจึงมีจำนวน คำเรียกชื่อ และการแปลความหมายที่แตกต่างกันออกไปตามแต่มุมมองและบริบทที่ถูกกล่าวถึง ทิศในความหมายที่สองหมายถึง สถานที่ มีนัยถึงดินแดนที่อยู่บนโลก บรรยากาศ และสวรรค์อันมีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องโลกเช่นกัน นอกเหนือจากความหมายพื้นฐานดังกล่าว ทิศในวรรณคดีพุทธศาสนายังมีความหมายในเชิงอุปลักษณ์หมายถึง บุคคลประเภทต่างๆ และพระนิพพาน นอกจากนี้ยังพบว่า ในวรรณคดีทั้ง 2 ต่างก็มีความคิดว่าทิศต่างๆ ล้วนมีสิ่งต่างๆ อยู่ประจำทิศ เพื่อพิทักษ์คุ้มครองรักษาทิศต่างๆ หนึ่งในนั้น คือ “โลกบาล” หรือ “เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ”

แนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศเกิดขึ้นก่อนที่พุทธศาสนาจะอุบัติขึ้น ในวรรณคดีสมัยพระเวทจนถึงพราหมณะ-อุปนิษัทเรียกเทวดากลุ่มดังกล่าวว่า “ทิตามปติ” หมายถึง “เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศทั้งหลาย” หรือ “ทิตธิปติ” หมายถึง “เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ” โดยมีรายชื่อจำนวน แตกต่างกัน “ทิตามปติ” หรือ “ทิตธิปติ” จึงอาจเป็นเพียงชื่อเรียก ฉายา ชื่อตำแหน่ง คุณสมบัติ หรือหน้าที่หนึ่งของเทพเจ้าที่ได้รับความนิยมนหรือถูกยกย่องในหมู่ชาวอารยันอยู่แล้ว

แนวคิดเรื่องโลกบาลปรากฏชัดเจนในวรรณคดีสมัยมหากาพย์-ปุราณะ เนื่องจากในมหากาพย์พบคำว่า “โลกบาล” ใช้เรียกกลุ่มเทวดาจำนวน 3 องค์ที่มีความสัมพันธ์กับโครงสร้างจักรวาล 3 ส่วน และใช้เรียกกลุ่มเทวดาจำนวน 4 องค์ที่มีความสัมพันธ์กับทิศหลักทั้ง 4 ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเกิดจากการผนวกความคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศซึ่งปรากฏมาก่อนหรือร่วมสมัยกับช่วงที่รจนามหากาพย์ทั้ง 2 โดยใช้ชื่อ “โลกบาล” เรียกแทนกลุ่มเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ ทำให้โลกบาลมีจำนวนเพิ่มขึ้นเป็น 4 องค์ ส่วนในรามายณะกล่าวตรงกันว่าโลกบาลมีจำนวน 4 องค์ ได้แก่ พระอินทร์ พระยม พระวรุณ และพระกุเวร ต่อมาในคัมภีร์มานวธรรมศาสตร์และปุราณะได้เพิ่มโลกบาลผู้รักษาทิศเฉียงอีก 4 องค์ ทำให้จำนวนโลกบาลเพิ่มขึ้นจาก 4 องค์ เป็น 8 องค์ ทั้งนี้เนื่องจากในสมัยนี้ชาวอารยันมีมุมมองการมองทิศในมิติแนวราบเพิ่มขึ้นจากเดิมที่มีเพียง ทิศหลัก 4 ทิศเป็น 8 ทิศรวมทิศเฉียง เทวดาเหล่านี้มิได้มีความยิ่งใหญ่หรือมีอำนาจเหนือกว่าพระผู้เป็นเจ้าของสูงสุด 3 พระองค์ ผู้วิจัยยังไม่อาจหาข้อสรุปที่ชัดเจนลงไปได้ว่าเทพเจ้าองค์ใดบ้างที่มีฐานะเป็น “เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศ” และ “โลกบาล” ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับผู้รจนาคัมภีร์ว่ามีความนิยมหรือเคารพนับถือเทพเจ้าองค์ใดเป็นพิเศษก็อาจยกให้เป็นโลกบาลได้

ในวรรณคดีพุทธศาสนามีคำเรียกกลุ่มของเทวดาจำนวน 4 องค์ที่ประจำอยู่ตามทิศหลักทั้ง 4 ของโลกว่า “มหाराช” หรือ “โลกบาล” คำแรกปรากฏใช้อย่างแพร่หลายในคัมภีร์พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทบาลีและวรรณคดีที่บันทึกด้วยภาษาสันสกฤตในพุทธศาสนา แต่ไม่ปรากฏใช้เรียกกลุ่มเทวดาผู้รักษาทิศในวรรณคดีสันสกฤตมาก่อน คำนี้ปรากฏอยู่ในคัมภีร์วินัยปิฎก มหาวรรค ราชายตนกถา ซึ่งสันนิษฐานว่ารวบรวมขึ้นราว 400 ปีก่อนคริสตกาล นับเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความคิดเรื่องเทวดาผู้รักษาทิศที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่ยังคงสืบทอดอยู่ ส่วนคำที่สองปรากฏอยู่เพียง 2 ครั้งในเปตวัตถุและชาดกของฝ่ายเถรวาทบาลี แต่เป็นที่นิยมในวรรณคดีที่บันทึกด้วยภาษาสันสกฤตในพุทธศาสนา รายนามของท้าวมหาราชทั้ง 4 องค์ ประกอบด้วย ท้าวอตรฐเป็นท้าวมหาราชผู้รักษาทิศตะวันออก ท้าววิรูปหกเป็นท้าวมหาราชผู้รักษาทิศใต้ ท้าววิรูปักษ์เป็นท้าวมหาราชผู้รักษาทิศตะวันตก ท้าวกุเวร หรือ เวสสวัณเป็นท้าวมหาราชผู้รักษาทิศเหนือ

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า พุทธศาสนาอาจทราบถึงความคิดเรื่องเทวดาตั้งเดิมของชาวอารยันและอาจทราบถึงแนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศซึ่งเป็นแนวคิดที่ปรากฏมาก่อนที่พุทธศาสนาจะอุบัติขึ้นและยังไม่ได้ถูกจัดอย่างเป็นระบบ พุทธศาสนาจึงอาจสืบทอดแนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศแล้วนำไปปรับให้สอดคล้องกับหลักคำสอนของพระพุทธรูปเจ้าเพื่อทรงใช้สอนผู้คนในสมัยนั้น ส่วนการกล่าวถึงชื่อของท้าวกุเวรพ้องกันในฐานะโลกบาลในคัมภีร์สมัยมหากาพย์เป็นไปได้ว่าทั้งศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและพุทธศาสนาอาจได้รับอิทธิพลทางความคิดซึ่งกันและกัน อื่นๆ รายนามของท้าวมหาราชของคัมภีร์อื่น ๆ ที่ไม่เคยปรากฏนามในวรรณคดีสันสกฤตก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะที่เกิดขึ้นในพุทธศาสนาซึ่งต่างจากแนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศหรือโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤต

พุทธศาสนาได้ปรับเปลี่ยนแนวคิดเรื่องเทวดาผู้รักษาทิศที่มีอยู่เดิมให้สอดคล้องกับคำสอนของพุทธศาสนาภายใต้แนวคิดหลักเรื่องไตรลักษณ์และกฎแห่งกรรม ดังจะเห็นได้จากลักษณะและบทบาทของโลกบาล

ในด้านลักษณะ ท้าวมหาราชทั้ง 4 เป็นเทวดาผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาทิศที่ตั้งอยู่บนยอดเขาเขาคันธมาศโดยรอบเขาพระสุเมรุ จัดอยู่ในจักรวาลส่วนกลางตามโครงสร้างจักรวาลเชิงกายภาพตามการมองทิศในมิติแนวตั้ง และเป็นสวรรค์ที่ประกอบด้วยโครงสร้างตามทิศหลักทั้ง 4 ในมิติแนวราบเนื่องจากเป็นสวรรค์ที่อยู่ท่ามกลางมณฑลภูมิและสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งมีการจัดโครงสร้างของภูมิตามทิศหลักทั้ง 4 ในมิติแนวราบเช่นกัน แนวคิดเรื่องทิศที่มีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนา คือ ทิศในฐานะทิศทางซึ่งเป็นทิศในมิติแนวราบ ได้แก่ ทิศหลักทั้ง 4 อันมีความสัมพันธ์กับระบบโครงสร้างจักรวาลโดยมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง ในขณะที่แนวคิดเรื่องทิศที่มีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่อง “ทิศิปติ” ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพระเวทจนถึงพราหมณะ-อุปนิษัท คือ ทิศในฐานะทิศทางซึ่งเป็นทิศในมิติแนวราบและทิศในมิติแนวตั้งที่สัมพันธ์กับพื้นโลก บรรยากาศ และสวรรค์ตามการแบ่งโครงสร้างจักรวาลออกเป็น 3 ส่วน มีศูนย์กลางอยู่ที่ผู้พูดหรือสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง จากบริบทที่กล่าวถึง “ทิศิปติ” พบว่า ผู้ประกอบพิธีบูชาบวงสรวงจะเป็นผู้กล่าวอัญเชิญเทวดาให้มาประจำอยู่ตามทิศต่างๆ ในมณฑลพิธี ทิศเหล่านั้นจึงเป็นเพียงทิศชั่วคราว ส่วนแนวคิดเรื่องทิศที่มีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่อง “โลกบาล” ในวรรณคดีสมัยมหากาพย์-ปุราณะ คือ ทิศในฐานะทิศทางซึ่งเป็นทิศในมิติแนวราบ ได้แก่ ทิศหลักทั้ง 4 หรือทิศหลักและทิศเฉียงรวม 8 ทิศ อันมีความสัมพันธ์กับระบบโครงสร้างจักรวาลโดยมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของจักรวาล ดังนั้น โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาจึงมีความสัมพันธ์กับทิศที่มีศูนย์กลางอยู่ที่เขาพระสุเมรุเช่นเดียวกับโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์-ปุราณะ ซึ่งต่างจากเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศที่มีศูนย์กลางของทิศอยู่ที่ผู้พูดหรือสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง

ท้าวจาตุมหาราชต่างก็มีสถานที่อยู่ร่วมกันบนสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาทิศซึ่งยังเป็นสวรรค์ที่ข้งติดอยู่ในกามคุณ เป็นแดนเสวยสุขเพียงชั่วคราวของสัตว์โลกที่ได้กระทำกุศลกรรม ส่วนเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในคัมภีร์สมัยพระเวทและพราหมณะ-อุปนิษัทมาจากกลุ่มเทวดาที่อาศัยอยู่ในโลกมนุษย์ ในบรรยากาศ และในสวรรค์ และยังไม่ปรากฏสถานที่อยู่ร่วมกันในฐานะ “ทิศิปติ” ในแต่ละคัมภีร์ก็กล่าวถึงที่อยู่ของเทวดาแต่ละองค์ไว้อย่างเอกเทศ และยังไม่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างสถานที่อยู่ของเทพเจ้ากับตำแหน่งของทิศที่เป็นใหญ่อย่างชัดเจน อาจเพราะเทวดาเหล่านี้ได้รับเชิญให้มาอยู่ประจำทิศเพียงชั่วคราวซึ่งเป็นทิศที่มีความสัมพันธ์กับการประกอบพิธีบูชาบวงสรวงโดยมีพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีเป็นศูนย์กลาง ต่อมาในวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะได้กำหนดให้โลกบาลประจำอยู่ตามทิศหลักทั้ง 4 หรือทิศทั้ง 8 ที่มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางตามระบบโครงสร้างจักรวาลในสมัยนี้ ในคัมภีร์สมัยปุราณะระบุตำแหน่งที่ตั้งเมืองของท้าวโลกบาลทั้ง 8 ว่าอยู่โดยรอบเขาพระสุเมรุ ซึ่งอาจเทียบได้กับที่ตั้งของสวรรค์ชั้นจาตุมหา-

ราชาธิกาที่อยู่โดยรอบทิศทั้ง 4 ของเขาพระสุเมรุ จะเห็นได้ว่าทั้งวรรณคดีมหากาพย์-ปุราณะและวรรณคดีพุทธศาสนาต่างมีความพยายามจัดโครงสร้างจักรวาลอย่างเป็นระบบ

เทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาทรงเป็นเทวดาโดยกำเนิด มีลักษณะทางกายภาพที่ดีพิเศษกว่ามนุษย์ในทุกด้าน คือ มีอายุที่ยืนยาวกว่า มีวรรณะงดงามยิ่ง มีการบริโภคอาหารอย่างประณีต มีการเคลื่อนไหวอย่างรวดเร็ว มีฤทธิ์อำนาจ มีภาวะจิตที่น่ายกย่องและเป็นที่เคารพบูชาของมนุษย์ สามารถดลบันดาลสิ่งใดๆ ให้เกิดแก่ตนได้ตามความต้องการ ท้าวมหาราชทั้ง 4 ยังทรงสวดยทิพสมบัติที่ดีกว่าเทวดาทั่วไปในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ได้แก่ อายุทิพย์ วรรณทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ อธิปไตยทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ ไผภูฏัพพทิพย์ คุณสมบัติทิพย์เหล่านี้เกิดขึ้นจากอานิสงส์แห่งกุศลกรรม เมื่อโลกในทัศนะของพุทธศาสนายู่ภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์และกฎแห่งกรรม สรรพสิ่งต่างๆ ที่อยู่ภายในโครงสร้างจักรวาลรวมถึงเทวดาก็ต้องประสบความเปลี่ยนแปลง และยังคงเวียนว่ายตายเกิดเหมือนสัตว์โลกทั่วไป หากสัตว์โลกปรารถนาที่จะเข้าถึงความเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ก็ต้องหมั่นสร้างกุศลกรรมด้วยการให้ทานและรักษาศีลให้บริสุทธิ์ หรือ การถือไตรสรณคมน์เป็นที่พึ่ง หรือการตั้งความปรารถนาที่จะไปอุบัติบนสวรรค์ชั้นนี้เพื่อให้เกิดอานิสงส์อกเจยขึ้นเป็นปัจจัยให้เกิดในสุคติโลกสวรรค์ได้ซึ่งเป็นไปตามกฎแห่งกรรม ส่วนตำแหน่งของท้าวจาตุมหาราชก็มีใช้ตำแหน่งที่เที่ยงแท้ถาวร และมีได้ผูกขาดไว้กับผู้ใดคนหนึ่ง แต่เปิดโอกาสให้ทุกคนสามารถเป็นได้หากประพฤติปฏิบัติในกุศลธรรมให้ยิ่งกว่าเทวดาทั่วไปในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา เมื่อหมดกำหนดเวลาสวดยผลความดีหรือหมดอายุขัย เทวดาก็จะจุติไปสู่ภาวะอื่นๆ ตามวิบากกรรมของตนต่อไป ไม่มีความเป็นอมตะเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ ในขณะที่เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในวรรณคดีพระเวทจนถึงพราหมณะ-อุปนิษัถ์ล้วนเป็นสิ่งสร้างของพระผู้เป็นเจ้า มีความเป็นนิรันดร์และเป็นอมตะ มนุษย์ไม่มีศักยภาพที่จะเป็นเทวดาได้ แต่เน้นที่ความยิ่งใหญ่และความมหัศจรรย์ของสิ่งที่คนเคารพนับถือว่าเป็นเทวดา ส่วนโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤตสมัยมหากาพย์-ปุราณะได้เปิดโอกาสให้คนธรรมดาสามารถที่จะไปอุบัติเป็นเทวดาได้ แต่ต้องกระทำบางสิ่งบางอย่างจนพระผู้เป็นเจ้าพอพระทัยก่อน พระผู้เป็นเจ้าจึงจะประทานพรในสิ่งที่ผู้นั้นปรารถนาเพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนซึ่งสอดคล้องกับความคิดในพุทธศาสนา

สืบเนื่องจากความคิดของชาวอารยันตั้งแต่สมัยพระเวทที่เชื่อว่าโลกมีความสัมพันธ์กับทิศหลักทั้ง 4 อันเป็นสัญลักษณ์แทนขอบเขตอันกว้างใหญ่ของโลก โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาจึงเป็นเทวดาที่มีบทบาทเกี่ยวข้องกับโลกในเชิงกายภาพอันได้แก่ “มนุษย์โลก” และ “เทวโลก” ท้าวมหาราชทั้ง 4 ในคติพุทธศาสนายังคงมีบทบาทเป็นผู้ช่วยเหลือเช่นเดียวกับเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศและโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤต หากแต่มีรายละเอียดที่ต่างกัน บุคคลที่โลกบาลให้ความช่วยเหลือต่างเป็นผู้ที่อาศัยอยู่ในโลกมนุษย์และเทวโลกซึ่งพุทธศาสนาจัดเป็น “สัตว์โลก” ได้แก่ พระพุทธเจ้า พุทธบริษัทอันประกอบด้วยอรหันตสาวก ภิกษุ ภิกษุณี สามเณร อุบาสกอุบาสิกา และ ท้าวสักกะ โลกบาลเป็นผู้ช่วยเหลือพระพุทธเจ้า พุทธบริษัทด้วยการปกป้องหรือคุ้มครอง อุปัฏฐาก

ดูแล และเป็นผู้ช่วยเหลือท้าวสักกะในการปกป้องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์จากการรุกรานของพวกอสูร รวมถึงคุ้มครองปฏิบัติตามคำสั่งของท้าวสักกะตามที่ได้รับมอบหมาย ท้าวมหาราชเป็นฝ่ายเข้าไปช่วยเหลือหรือมีความกระตือรือร้นในการช่วยเหลือด้วยพระองค์เอง โดยไม่จำกัดว่า ผู้นั้นจะ เลื่อมใสหรือเคารพนับถือหรือไม่

หน้าที่คุ้มครอง “มนุษย์” นี้เป็นหน้าที่หลักของเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศมาตั้งแต่ใน วรรณคดีสมัยพระเวทแล้ว ดังจะเห็นได้จากบทบาทของเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศในอถรรพเวทที่มี หน้าที่ “ปกป้อง” หรือ “คุ้มครอง” เฉพาะกลุ่มคนหรือปัจเจกชนที่เลื่อมใสศรัทธาหรือบูชาบวงสรวง ต่อเทวดาเท่านั้น อาทิ ผู้ประกอบพิธีบูชาบวงสรวงโดยจะประจำอยู่ตามทิศต่างๆ ในมณฑลพิธี และ “ทำลาย” ศัตรูหรือผู้ที่ไม่เคารพนับถือ ส่วนโลกบาลในวรรณคดีมหากาพย์ก็ให้ความช่วยเหลือ แก่ “พระเจ้าเป็นเจ้า” ด้วยการปกป้องหรือคุ้มครองสวรรค์ และ “มนุษย์” ด้วยการประทานความ ช่วยเหลือในลักษณะต่างๆ อีกทั้งเป็นผู้ประทานรางวัลแก่บุคคลผู้ประกอบคุณงามความดี แต่ผู้นั้น ต้องทำการสวดอ้อนวอนหรือต้องแสดงให้เห็นคุณความดีของตนจนเป็นที่พอใจของโลกบาลก่อน และยังเป็นผู้ทดสอบคุณธรรมของบุคคลอีกด้วย ทำให้โลกบาลในวรรณคดีมหากาพย์มีขอบเขต หน้าที่ในการปกป้อง “โลก” เพิ่มมากขึ้น จากเดิมที่ดูแลเพียง “มนุษย์” คือ ผู้ประกอบพิธีหรือผู้ที่ สวดอ้อนวอน เพิ่มขึ้นเป็นผู้ปกป้องหรือคุ้มครองสวรรค์อันเป็นโลกในเชิงกายภาพจากการรุกราน ของพวกอสูร

จากกลุ่มบุคคลที่โลกบาลให้ความช่วยเหลือ จะเห็นได้ว่า ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มนุษย์ ไม่อาจจะทำตนให้เทียบเท่าหรือเหนือกว่าเทวดาหรือพระเจ้าได้ เพราะมนุษย์เป็นสิ่งสร้าง ของพระเป็นเจ้า มีหน้าที่บูชาบวงสรวงหรือสวดสวดดีต่อเทวดาที่ตนเคารพนับถือด้วยความ จงรักภักดี ในขณะที่พุทธศาสนาจัดเทวดาและมนุษย์ไว้เป็น “สัตว์โลก” เหมือนกัน เพราะอยู่ ภายใต้อำนาจแห่งกรรมและไตรลักษณ์เช่นเดียวกัน แม้จะต่างกันเพราะกุศลกรรมที่ได้กระทำมา ด้วย เหตุที่กฎทั้ง 2 เป็นกฎควบคุมสัตว์โลกให้ดำเนินไปตามกฎธรรมชาติ ดังนั้น ท้าวมหาราชจึงไม่ สามารถให้รางวัลหรือลงโทษผู้ใดได้ แต่เป็นเพียงผู้คอยสอดส่องและตรวจตราพฤติกรรมของ มนุษย์เท่านั้นตามคำสั่งของท้าวสักกะ ต่างจากเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศหรือโลกบาลในวรรณคดี สันสกฤตที่สามารถทำลายหรือลงโทษผู้กระทำความผิดได้

บทบาทผู้ช่วยเหลือ “สัตว์โลก” โดยเฉพาะอย่างยิ่งมนุษย์ สะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดของ พุทธศาสนาว่าบุุคคลที่มีคุณงามความดี ประพฤติตนอยู่ในศีลธรรมอย่างสม่ำเสมอ ย่อมได้รับการ บูชาหรือได้รับความเคารพจากเหล่าเทวดา ดังจะเห็นว่า แม้ว่าท้าวมหาราชจะเป็นใหญ่ในทิศทั้ง 4 แต่ต้องทำความเคารพต่อบุคคลผู้มีภูมิธรรมสูงกว่าโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระพุทธรูปผู้ทรงบรรลู่ พระสัมมาสัมโพธิญาณ และพระอริยสาวกทั้งหลาย หรือแม้แต่ต่อสาธุชนทั่วไปผู้ประพฤติดีปฏิบัติ ชอบตามหลักคำสอนของพุทธศาสนา เทวดาถือว่าท่านเหล่านั้นเป็นเนื่อนาบุญที่จะช่วยชี้หนทาง สู่ความหลุดพ้นจากทุกข์หรือพระนิพพานซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด ด้วยเหตุนี้ ท้าวมหาราชจึง

ปรากฏบทบาทเป็นผู้พิงกรรม ผู้ปฏิบัติธรรม และเป็นผู้แจ้งข่าวหรือเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในพุทธศาสนา สัตว์โลกมีศักยภาพที่จะพัฒนาระดับจิตของตนให้เป็นเทวดาโดยความบริสุทธิ์ หรือ “วิสุทธิเทวา” ซึ่งเหนือกว่าเทวดาโดยกำเนิด หรือ “อุปัตติเทวา” ได้ด้วยแนวทางที่พระพุทธองค์ทรงวางไว้ คือ มรรค 8 จนสามารถเป็นผู้อยู่เหนือโลก (โลกุตตระ) คือ อยู่เหนือความเปลี่ยนแปลงผันแปรของโลกได้ในที่สุด ดังนั้น การบูชาบวงสรวงเทพเจ้าจึงเป็นสิ่งที่ไร้ประโยชน์ เพราะเทพเจ้าไม่สามารถช่วยยกระดับมนุษย์ให้สูงขึ้นได้ด้วยอำนาจของเทพองค์นั้น ต้องขึ้นอยู่กับคุณงามความดีของมนุษย์ผู้หนึ่งเองที่จะเป็นตัวกำหนด ในขณะที่เทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศหรือโลกบาลในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีอำนาจและความยิ่งใหญ่อย่างแท้จริง ไม่ต้องทำความเคารพต่อมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นคนดีมีคุณธรรมหรือไม่ก็ตาม มนุษย์เท่านั้นต้องเป็นฝ่ายทำความเคารพต่อเทวดา และต้องบูชาบวงสรวงหรือสวดสรรเสริญสุดดีเพื่อให้เทวดาพอพระทัย

ท้าวมหาราชทั้ง 4 ทรงมีขอบเขตการดูแลเทวโลกโดยรอบเขาพระสุเมรุตามทิศหลักทั้ง 4 ตั้งแต่บริเวณยอดเขายุคนธรอันเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาลงมาถึงโลกมนุษย์ แต่ก็ได้ทรงดูแลทวีปทั้ง 4 ครบทั้งหมด ท้าวมหาราชมีความเกี่ยวข้องกับชมพูทวีปซึ่งเป็นทวีปที่ท้าวโลกบาลจะเสด็จลงมาให้ความช่วยเหลือและตรวจตราพฤติกรรมของมนุษย์และอุตตรกฐทวีปที่กล่าวว่าเป็นที่อยู่ของท้าวเวสสวัณ โลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาจึงมีบทบาทเกี่ยวข้องกับโลกในเชิงกายภาพทั้งโลกมนุษย์และเทวโลก

ดังนั้น คำเรียก “มหาราช” จึงมีนัยถึงความยิ่งใหญ่และอำนาจของท้าวจาตุมหาราชในการปกครองสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา บรรดาทวยเทพที่สถิตอยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา เหล่าอมมนุษย์ที่เป็นบริวาร ได้แก่ คนธรรพ์ กุมภภัณฑ์ นาค และยักษ์ รวมถึงภุมมเทวดาและอากาศัญญู-เทวดาซึ่งก็ได้ระบุอย่างชัดเจนว่าเป็นบริวารของท้าวมหาราชทั้ง 4 โดยตรงหรือไม่ ส่วนคำเรียก “โลกบาล” ก็มีนัยถึงบทบาทของเทวดากลุ่มดังกล่าว

นอกจากแนวคิดเรื่องกฎแห่งกรรมและกฎแห่งไตรลักษณ์จะเป็นแนวคิดหลักที่ปรับเปลี่ยนลักษณะและบทบาทของเทวดาที่พุทธศาสนาอาจสืบทอดความคิดมาจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดูให้กลายเป็นเทวดาในคติพุทธศาสนา การกำหนดให้คนธรรพ์ กุมภภัณฑ์ นาค และยักษ์เป็นบริวารของท้าวมหาราชทั้ง 4 แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการรวมความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองดั้งเดิมซึ่งปรากฏมาแล้วตั้งแต่ก่อนหรือร่วมสมัยกับพุทธกาลให้อยู่ภายใต้พุทธศาสนา อันเป็นลักษณะเฉพาะของโลกบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาที่แตกต่างจากลักษณะของเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศและโลกบาลในวรรณคดีสันสกฤต ผู้วิจัยได้ศึกษาความหมายของบริวารของท้าวโลกบาลที่ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา พบว่าบริวารของโลกลบาลเป็นภาพสะท้อนของความเชื่อดั้งเดิม ได้แก่ การนับถือยักษ์ นาค ต้นไม้ ความเชื่อเรื่องวิญญูณ บรรพบุรุษ ความเชื่อเกี่ยวกับความตาย และการกลับฟื้นคืนชีพ ความเชื่อดั้งเดิมของชาวอารยัน และชนพื้นเมืองดั้งเดิม ได้แก่ เผ่ายักษ์

และเผ่าภาค อมนุษย์เหล่านี้ยังคงมีพฤติกรรมที่สะท้อนให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่างพุทธศาสนา กับความเชื่อดั้งเดิม หรือกับชนพื้นเมืองดั้งเดิม

เมื่อโลกบาลมีบทบาทเป็นผู้ช่วยเหลือด้วยการถวายเป็นการรับใช้พระพุทธเจ้าในลักษณะต่าง ๆ ช่วยธำรงพุทธศาสนาด้วยการพึงธรรมชาติ ปฏิบัติธรรม และแจ้งข่าวหรือเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในพระพุทธศาสนา อีกทั้งมีพฤติกรรมการถวายเป็นการเคารพต่อพระพุทธเจ้าด้วยการน้อมไหว้ หรือการยึดถือพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ แสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงมีฐานะอยู่เหนือจตุโลกบาล ทรงเป็นผู้ยิ่งใหญ่เหนือทิศทั้ง 4 และเป็นผู้ยิ่งใหญ่กว่าบริวารของจตุโลกบาลอีกด้วย เมื่อผู้เป็นหัวหน้าแสดงการยอมรับนับถือพระพุทธเจ้า เหล่าบริวารก็ย่อมต้องยอมรับนับถือและอยู่ภายใต้พระพุทธเจ้าด้วยเช่นกัน แสดงให้เห็นถึงการยอมรับพุทธศาสนาของฝ่ายความเชื่อดั้งเดิมและชนพื้นเมืองดั้งเดิม ในขณะที่เดียวกันพุทธศาสนาก็เป็นฝ่ายยอมรับความเชื่อดั้งเดิมและชนพื้นเมืองดั้งเดิมด้วย ดังจะเห็นจากรายนามของโลกลบาลทั้ง 4 องค์ที่อาจสะท้อนร่องรอยของความเชื่อดั้งเดิมและชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่ได้รับการยกย่องขึ้นมาให้เป็นเทวดาในคติพุทธศาสนา การรับพระปริตรของพระพุทธเจ้าจากท้าวมหาราชทั้ง 4 และการกำหนดให้โลกลบาลเป็นผู้ดูแลทิศทั้ง 4 เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา หลังจากที่พุทธศาสนาและความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองดั้งเดิมเกิดความขัดแย้งกันแล้ว ต่างฝ่ายต่างประนีประนอมยอมรับความสำคัญของคุณค่าและกัน ด้วยเหตุนี้ รายนามของโลกลบาลในวรรณคดีพุทธศาสนาจึงมีลักษณะเฉพาะและไม่เคยปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตมาก่อนยกเว้นพระกุเวร อย่างไรก็ดี แม้ว่าท้าวมหาราชทั้ง 4 จะทรงเป็น “โลกลบาล” แต่พระพุทธองค์ก็ได้ทรงแสดงธรรม 2 ประการ คือ หิริและโอตตปปะ เป็น “โลกลบาล” คือ เป็นธรรมที่จะคุ้มครองโลกนี้ให้สงบร่มเย็นได้ เป็นธรรมที่ช่วยคุ้มครองโลกให้มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย ไม่เดือดร้อนและสับสนวุ่นวาย

สิ่งที่น่าสังเกต คือ พุทธศาสนาพยายามรวมความเชื่อต่าง ๆ ที่มีอยู่ก่อนหรือร่วมสมัยกับช่วงเวลาพุทธศาสนามีอิทธิพล ความเชื่อดั้งเดิมส่วนใหญ่มักจะเกี่ยวข้องกับการบูชาพลังอำนาจเหนือธรรมชาติ สัตว์ที่มีคุณลักษณะพิเศษ ความเชื่อเรื่องวิญญูณ การเกิดและความตาย โดยจัดให้อยู่ในโครงสร้างจักรวาลรวมอยู่กับเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา ด้วยเงื่อนไขของการเข้าถึงความเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นนี้ คือ ต้องประพฤติกุศลกรรมแต่ก็ไม่ต้องทำมากเท่ากับเทวดาในสวรรค์ชั้นอื่นๆ จึงทำให้สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาเป็นแหล่งรวมของเทวดาเป็นจำนวนมาก

จะเห็นได้ว่า พุทธศาสนาอาจรับแนวคิดเรื่องเทวดาผู้เป็นใหญ่แห่งทิศมาจากวรรณคดีสันสกฤตตั้งแต่ก่อนสมัยมหากาพย์ แนวคิดหลักของพุทธศาสนาในเรื่องกฎแห่งกรรมและไตรลักษณ์มีอิทธิพลต่อการปรับเปลี่ยนลักษณะและบทบาทของโลกลบาลให้กลายเป็นเทวดาในความเชื่อทางพุทธศาสนา นอกจากนี้ ความเชื่อดั้งเดิมหรือชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่พุทธศาสนาได้รู้จักผ่านการเผยแพร่ศาสนาไปยังถิ่นต่างๆ ก็อาจเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อการปรับเปลี่ยนเทวดากลุ่มดังกล่าวให้มีลักษณะเฉพาะเพื่อให้พุทธศาสนาได้รับการยอมรับนั่นเอง

ข้อเสนอแนะ

งานวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้จำกัดขอบเขตการศึกษาเรื่องโลกบาลเฉพาะวรรณคดีพุทธศาสนาของฝ่ายเถรวาทบาลี (มูล) สรรวาสติวาทีน และมหาสังฆิกะ แต่เน้นศึกษางานของเถรวาทบาลีเป็นหลัก สำหรับผู้ที่สนใจศึกษาต่อ ก็สามารถศึกษาเรื่องโลกบาลที่ปรากฏในงานประเภทอวทาน ชาดกซึ่งผู้วิจัยยังมิได้ทำการศึกษาไว้มากนัก รวมถึงในคัมภีร์พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน วัชรยาน ซึ่งปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับโลกบาลมากพอสมควร หากนำมาเปรียบเทียบกับสิ่งที่ผู้วิจัยได้ศึกษาไว้แล้วก็จะทำให้เห็นถึงภาพรวมของแนวคิดเรื่องโลกบาลได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้แนวคิดเรื่องโลกและทิศก็ยังสามารถนำไปศึกษาต่อในด้านความสัมพันธ์กับรูปแบบจิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม พิธีกรรม เป็นต้น

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- กวี แสงมณี. **อรุณวดีสูตร: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์.** วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- กำจัด อัครผล. **โลกป์ที่ปกสาร ปริจเจทที่ 5: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์.** วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- เกรียงศักดิ์ไทยคุรุพันธ์. **โลกป์ที่ปกสาร ปริจเจทที่ 1-2: การตรวจชำระและการศึกษาเชิง วิเคราะห์.** วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- เกื้อพันธ์ นาคบุปผา. **พระอินทร์ในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และวรรณคดีไทย.** วิทยานิพนธ์ ปริญญา มหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์- มหาวิทยาลัย, 2520.
- คัมภีร์ลลิตวิสตรระ: **พระพุทธรูปประวัติฝ่ายมหายาน.** แปลโดย แสง มนวิฑูร. พระนคร: กรมศิลปากร, 2512.
- จันทบุรินฤนาถ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต.** พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2513.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชพิธีสิบสองเดือน.** พิมพ์ครั้งที่ 18. กรุงเทพมหานคร: บรรณาคาร, 2542.
- เจ็ดฉันท รัตน์ปิยะภาภรณ์. **การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบของ “ยักษ์” จากประติมากรรมที่พบในประเทศไทย.** วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต, ภาควิชา โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531.
- ชลธิชา นิสัยสัตย์. **ยักษ์ ในนิทานพื้นบ้านภาคเหนือของไทย: บทบาทและความหมาย เชิงสัญลักษณ์.** วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552.
- ชาญวิทย์ ทัดแก้ว. **การศึกษาวิจัยพัฒนาการของตำนานพระเมตไตรยในพุทธศาสนา ยุคต้น.** วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต, สาขาวิชาพุทธศาสตร์ศึกษา คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกียวโต, 2547. (เอกสารไม่ตีพิมพ์)
- ชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า, พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวง. **พระคัมภีร์อภิธานป์ที่ปีกา หรือ พจนานุกรมภาษาบาลีแปลเป็นไทย.** พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2508.

- ชุมนุมจันทร์ขลุ่ยสังเวย เล่ม 1. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2503.
- เชษฐ ติงสัญชลี. สัตตมหาสถาน: พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, 2555.
- เดือนฉาย อรุณกิจ. การศึกษาเชิงวิเคราะห์หมโนทัศน์เรื่องโลกในพุทธปรัชญาเถรวาท. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.
- ทองคำ สุธรรม. การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกสันฐานโชตรนคณฐี. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.
- ทัศนีย์ สินสกุล. จักรพรรดิราชย์ในคติอินเดีย. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.
- เทพดรุณานุศิษฐ์, หลวง. ธาตุப்புทีกา. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2508.
- ธีรศานต์ ประจันพล. การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระอัคนีในวรรณคดีสันสกฤต. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.
- นพพร เคล้าดี. จักรวาฬที่ปณี กัณฑ์ที่ 6 (ปกิณกวินิจฉัย): การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- นภาพรรณ โอวัฒนากิจ. แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- นิยะดา เหล่าสุนทร, บรรณาธิการ. ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, 2544.
- เนห์รู, ยะวาหระราล. พบถินอินเดีย ความเรียงประวัติศาสตร์, แปลโดย กรุณา กุศลาลัย, พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: แม่คำผาง, 2549.
- บาลี พุทธรักษา. จักรวาฬที่ปณี กัณฑ์ที่ 5 (ภูมินิเทศ): การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- บำรุง ชำนาญเรือ. การศึกษาเปรียบเทียบเรื่องจักรวาลวิทยาในศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาเถรวาท. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552.

- บุญชอบ ยี่สาร. การศึกษาวิเคราะห์เทพแห่งแสงสว่างในวรรณคดีสมัยพระเวท. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.
- บุญหนา สอนใจ. สังขยาปกาสปกรณ์และฎีกา: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์. การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาษาสันสกฤตในคัมภีร์ลิลิตวิস্তระ อัธยายที่ 1-4. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.
- ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์. วิเคราะห์เรื่องราวเกี่ยวกับพระปรีต. ใน ประพจน์ อัครวิรุพหการ และอนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, บรรณาธิการ, อายุบวร รฤกพระคุณครู, หน้า 129-182. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.
- ประมินท์ จารุวร. ความขัดแย้งและการประนีประนอมในตำนานปรัมปราไทย. กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549.
- ประทวน บุญปก. คนธรรพในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- ประเทือง ทินรัตน์. ศกุนตลา: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาและความสัมพันธ์ระหว่างฉบับต่าง ๆ. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531
- ประพจน์ อัครวิรุพหการ. โภธิสัตว์จรยา: มรรคาเพื่อมวลชน. กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.
- ประเพียร อุ่นผาง. โลกัปปทีปกสาร ปริจเฉทที่ 6: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- ประเสริฐ ใจกล้า. โลกัปปทีปกสาร ปริจเฉทที่ 8: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.

- ปรีทัศน์ ศรีรัตนาลัย. **โลกปทัชฎีปกรสาร ปริจเจทที่ 3-4: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์.** วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- ปรีชา ช้างขวัญยืนและสมภาร พรหมทา, บรรณาธิการ. **มนุษย์กับศาสนา.** พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.
- พ. สุวรรณ. **ท้าวเวสสุวรรณ เจ้าแห่งทรัพย์.** มีนบุรี: สำนักพิมพ์บ้านมงคล, 2554.
- พญาลิไทย. **ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง.** กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2528.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์.** กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2543.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: สื่อตะวันออก, 2545.
- พระพุทธโฆสเถระ. **นิทานกถา พระพุทธประวัติตอนต้น: ฉบับพระพุทธโฆสเถระ, แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อยู่โพธิ์.** กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2529.
- พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค.** แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: ธนาเพรส, 2551.
- พระมหาประภาส แก้วสุวรรณ. **ยักษ์ในพระไตรปิฎก.** วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.
- พระมหาประยงค์ จันทรแดง. **ศึกษาเปรียบเทียบสภาพของเทวดาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกกับคัมภีร์พระเวทและความเชื่อต่อเทวดาในสังคมไทยปัจจุบัน.** วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2541.
- พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตฺยบุญยากร). **พุทธจักรวาลวิทยา.** กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2550.
- พระมหาอุทิศ ศิริวรรณ. **เปรตในพระไตรปิฎก.** วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.
- พระศาสนโศภณ. **สวดมนต์แปล.** พิมพ์ครั้งที่ 14. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2550.
- พระอัครคังสเถระ. **สัททนีติธาดุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์.** ตรวจชำระโดยพระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม). พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, 2545.

- พินิจ สุขสถิต. การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นนักษมาพจรในพระไตรปิฎก. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537.
- เพ็ญแข กิตติศักดิ์. การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องจักรวาลในพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระนลคำหลวง. พระนคร: ศิลปาบรรณการ, 2496.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ศกุนตลา มัทนะพาธา ท้าวแสนปม ประมวลสุภาษิต. ธนบุรี: โปธิ์สามต้นการพิมพ์, 2513.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. เทพเจ้าและสิ่งน่ารู้. กรุงเทพมหานคร: ศรีปัญญา, 2547.
- มหาวิสต์อวทาน คัมภีร์พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เล่ม 1. แปลจากต้นฉบับภาษาสันสกฤตโดยสำเนียง เลื่อมใส. นนทบุรี: นิติธรรมการพิมพ์, 2523.
- แม่ชีวิมุตติยา (สุภาพรรณ ณ บางช้าง), รัตนประทีปแห่งพระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎกที่มินิกาย. กรุงเทพมหานคร: บริษัท คราฟแมนเพรส จำกัด, 2550.
- แม่ชีวิมุตติยา (สุภาพรรณ ณ บางช้าง), รัตนประทีปแห่งพระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎกสังยุตตินิกาย. กรุงเทพมหานคร: บริษัท คราฟแมนเพรส จำกัด, 2553.
- แม่ชีวิมุตติยา (สุภาพรรณ ณ บางช้าง). จักกวาฬที่ปหนี: ลักษณะเด่น ภูมิปัญญา และคุณค่า. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2554.
- ยิ้ม ปันทยางกูร. จตุโลกบาล. สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน 7 (2509-2510): 4465-4467, อ้างถึงใน ประทวน บุญปก. คนธรรมพีไหวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- ระวี ภาวิไล. โลกทัศน์ ชีวทัศน์ เปรียบเทียบวิทยาศาสตร์กับพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, 2543.
- ละเอียด วัฒนไพศาล. หงส์ไหวรรณคดีสันสกฤตและบาลี. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- ละเอียด วิสุทธิแพทย์. ช้างไหวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

- วรศักดิ์ ศรีบุญ. **จักกวางพีปนี กัณฑ์ที่ 4 (ทีปนิเทศ): การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- วรรณะ มูลขำ. **ร่องรอยและอิทธิพลของคติพุทธศาสนามหายานที่มีต่อพิธีกรรมพื้นบ้านในจังหวัดเชียงใหม่.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552.
- วิจิตร เกิดวิเศษฐ์. **นาค: ศาสนาและปรัชญาในคัมภีร์ชาดก. วารสารอักษรศาสตร์ 6 (มกราคม 2516): 38-40.**
- วิไลรัตน์ ยั่งรอด. **ดู รู้ พุทธประวัติ เรื่องราวและความหมายในงานศิลปกรรมจาก 11 เหตุการณ์สำคัญของพระพุทธเจ้า.** กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539.
- วิสุทธ์ บุญกุล. **แบบเรียนภาษาสันสกฤต.** กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2554.
- วิสุทธ์ บุญกุล. **ประเภทวรรณคดีสันสกฤต ตั้งแต่สมัยสังหิตาถึงธรรมศาสตร์. ใน วิสุทธ์อักษร, หน้า 2-17. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2554.**
- วิสุทธ์ บุญกุล. **นโถปายยานัม พระนลคำหลวง และพระนลคำฉันท์. ใน วิสุทธ์อักษร, หน้า 48-64. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2554.**
- วิสุทธ์ บุญกุล. **คัมภีร์ภควัดคีตา. ใน วิสุทธ์อักษร, หน้า 195-219. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2554.**
- วิสุทธ์ บุญกุล. **ไตรภูมิกถา. ใน วิสุทธ์อักษร, หน้า 221-231. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2554.**
- ศรีนวล ภิญโญสุนันท์. **พิธีราชาภิเษกในคติอินเดียและไทย: การศึกษาเปรียบเทียบ.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- ศศิวรรณ กำลังสินเสริม. **การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ลลิตวิสตรระ.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2543.
- ศักดิ์ศรี แยมันดดา. **รามายณะ. ใน วรรณวิทยา: รวบรวมบทความทางวิชาการภาคภาษาและวรรณคดีไทย-บาลี-สันสกฤตบางเรื่อง, หน้า 6-15. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.**

- ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา. มหาภารตะ. ใน *วรรณวิทยา: รวมบทความทางวิชาการภาคภาษาและวรรณคดีไทย-บาลี-สันสกฤตบางเรื่อง*, หน้า 16-28. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา. อัปสร. ใน *วรรณวิทยา: รวมบทความทางวิชาการภาคภาษาและวรรณคดีไทย-บาลี-สันสกฤตบางเรื่อง*, หน้า 34-42. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา. นาค. ใน *วรรณวิทยา: รวมบทความทางวิชาการภาคภาษาและวรรณคดีไทย-บาลี-สันสกฤตบางเรื่อง*, หน้า 43-52. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา. พระอาทิตย์ในวรรณคดีพระเวท. ใน *วิทยารัตนากร: รวมบทความวิชาการอักษรศาสตร์ ของศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา*, หน้า 144-151. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2545.
- ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา. พระอินทร์. ใน *วิทยารัตนากร: รวมบทความวิชาการอักษรศาสตร์ ของศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา*, หน้า 152-161. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2545.
- ศิลปากร, กรม. *จารึกสมัยสุโขทัย*. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2527.
- ศิลปากร, กรม. *คำฉันท์ดุฎฐิสังเวช คำฉันท์กล่อมช้างครั้งกรุงเก่า และคำฉันท์คชกรรมประยูร*. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2545.
- ส. พลายน้อย. *เทวนิยาย*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: ยิปซี, 2555.
- ส. พลายน้อย. *อมนุษยนิยาย*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: ยิปซี, 2555.
- สดุภณ จังกาจิตต์. *จังกวาทที่ปนี กัณฑ์ที่ 1, 2, 3 (จังกวาทสรวุปาตินิเทศ ปัพพตนิทเทศ และขลาลัยนิเทศ): การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์*. วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.
- สมพงษ์ ปรีชาจินดาจุมิ. *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องโลกุปปัตติ*. วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- สมภาร พรหมทา. *กาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต, ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.
- สหภูมิอยุธยาและศิษยานุศิษย์. *พระคัมภีร์วัชรสารัตถะสังคหะ*. พระนคร: อักษรสัมพันธ์, 2512, อ้างถึงใน ประทวน บุญปก. *คณรรพีในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี*.

- วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- สารประเสริฐ, พระ. **โลกธาตุ เทียบทางโลก ทางธรรม อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปทาน ภพชาติ และชรา มรณะ วิถีดวงชะตาชีวิตทั่วไป.** พระนคร: เสริมวิทย์บรรณาการ, 2503.
- สุชาติ บุญชัย. **โลกัปกที่ปกสาร ปริจเฉทที่ 7: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. **ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม.** พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2547.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. **ปราสาทเขาพระวิหาร.** กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, 2536.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. **ปราสาทเขาพนมรุ้ง: ศาสนบรรพตที่งดงามที่สุดในประเทศไทย.** พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2539.
- เสถียรโกเศศ. **เมืองสวรรค์ ผีสามและเทวดา.** พระนคร: โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์, 2503.
- เสถียรโกเศศ. **ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย.** กรุงเทพมหานคร: เจริญรัตน์การพิมพ์, 2521.
- เสฐียรโกเศศ นาคประทีป. **ลัทธิของเพื่อน.** กรุงเทพมหานคร: พิราบ, 2540.
- อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล. **ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.
- อรพิมพ์ บุญอาภา. **นาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- อรวรรณ กุหลาบรัตน์. **พระกุเวรในวรรณคดีสันสกฤต.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.
- อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. **เทพอินดู ผู้พิทักษ์พุทธสถาน.** กรุงเทพมหานคร: มิวเซียมเพรส, 2551.
- อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. **ทิพยนียายจากปราสาทหิน.** กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, 2555.
- อัญชลี จิตรสุนทร. **พระยมในวรรณคดีสันสกฤต บาลี และไทย.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

- อศฺวโฆษ. มหาภาพยฺเสานทรหน้ทะของอศฺวโฆษ. ปรีวรต แปลและเรีบบเรีงโดย สำเนียง เลือมใส. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิแปลหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์, 2543.
- อศฺวโฆษ. มหาภาพยฺพุทธจรีต ฉบับสมบูรณฺ. แปลและเรีบบเรีงโดย สำเนียง เลือมใส. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์สันสกฤตศึกษา มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547.
- อุดม จันทะดวง. การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องหน้าโสมและเครื่องตี๋มอื่ ๆ ในคัมภีร์พระเวท. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545.
- อุดม รุ่งเรืองศรี. เทวดาพระเวท: เทพเจ้าในคัมภีร์พระเวทแห่งชาวอารยัน. เชียงใหม่: ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2523.
- อุดม รุ่งเรืองศรี. เทวดาพุทธ: เทพเจ้าในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง. เชียงใหม่: ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2523.
- อุษา โพธิกนิษฐ. การศึกษารูปแบบและคติการนับถือพระกู่เวรในสมัยทวารวดี. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527.
- เอกสุดา สิงห์ลำพอง. เทวปฏิมาสยาม. นนทบุรี: มิวเซียมเพรส, 2553.

ภาษาอังกฤษ

- Abhidharmakośa-Bhāṣya of Vasubhandu Vol. 2: The Treasury of the Abhidharma and its (Auto) Commentary.** Translated into French by Louis de La Vallée Poussin; English translation by Gelong Lodrö Sangpo. Delhi: Motilal Banarsidass, 2012.
- Apte, V. S. **The Practical Sanskrit-English Dictionary.** Delhi: Motilal Banarsidass, 2007.
- Apte, V. S. **The Student's English-Sanskrit Dictionary.** Delhi: Motilal Banarsidass, 2009.
- Basham, A. L. **History and Doctrines of the Ājīvikas.** London, 1951, Cited in M. M. J. Marasinghe. **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon.** Kelaniya: University of Sir Lanka, Vidyalandara Campus, 1974.
- Basham, A. L. **The Wonder that was India.** 3rd revised ed. Delhi: Rupa, 2003.
- Buddhacarita in Praise of Buddha's Acts (Taishō Vol. 4, No. 192).** Translated from the Chinese by Charles Willemen. Berkeley: Numata Centre for Buddhist Translation and Research, 2009.
- Buddhist Art in India.** Translated from the Handbuch of prof. Albert Grünwelden by Agnes C. Gibson. Delhi: Rajendra Ravindra Printer, 1972.
- Childers, R. C. **Pāli-English Dictionary.** London: Pali Text Society, 1875, อ้างถึงใน พินิจ สุขสถิต. การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องเทวดาชั้นจกามาพจรในพระไตรปิฎก. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537.

- Dange, Sadashiv Ambadas. Quarter. **Encyclopedia of Puranic Beliefs and Practices 4** (1989): 1145-1149.
- Davids, T. W. Rhys and Stede, William. **The Pali Text Society's Pali-English Dictionary**, London: the Pali Text Society, 1972.
- Dobois, J. A. **Hindu Manner, Customs and Ceremonies**. New Delhi: Mamta Publication, 1973.
- Dowson, John **Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion, Geography, History and Literature**. New Delhi: Rupa, 2011.
- Edgerton, Franklin. **Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary**. Delhi: Motilal Banarsidass, 1977.
- Fergusson, James. **Tree and Serpent Worship: Illustrations of Mythology and Art in India**. Delhi: Gayatri offset Press, 1971.
- Getty, Alice. **The Gods of Northern Buddhism: their history, iconography and progressive evolution through the northern Buddhist countries**. Delhi: Munshiram Manoharlal, 1978.
- Grierson, G. A. **Linguistic Survey of India**. Vol. 1, Part 1. Delhi: Motilal Banarsidass, 1973.
- Hackin, J. and Couchoud, Paul Louis. **Asiatic Mythology**. Kessinger Publishing, 2005.
- Haldar, J. R. **Early Buddhist Mythology**. New Delhi: Manohar, 1977.
- Hopkins, E. W. **Epic Mythology**. Delhi: Indological Book House, 1968.
- Hymns of the Atharva-Veda** (The Sacred Books of the East, Vol. 42). Translated by Maurice Bloomfield. Delhi: Motilal Banarsidass, 1897.
- Jacobi, H. Cosmogony and Cosmology. **The Hindus Encyclopedia of Hinduism 1** (2000): 484-492.
- Jayawardhana, Bandula. Cātummahārājika. **Encyclopedia of Buddhism 3** (1971): 707-708.
- Jayawardhana, Bandula. Dhataratṭha. **Encyclopedia of Buddhism 4** (1979-1989): 565-566
- Jayawardhana, Bandula. Gandhabba. **Encyclopedia of Buddhism 5** (1990): 295-296
- Kapoor, Subodh, editor. Meru. **The Hindus Encyclopedia of Hinduism 3** (2000): 1208-1212.
- Keith, A. B. **The Religion and Philosophy of the Veda and Upanishads**, 2 vols., HOS., vols. 31 and 32. Cambridge, Massachusetts, 1925, Cited in M. M. J. Marasinghe. **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**. Kelaniya: University of Sir Lanka, Vidyalkara Campus, 1974.
- Kloetzli, W. R. Cosmology: Hindu and Jain cosmologies. **The Encyclopedia of Religion 3-4** (1995): 88-119.
- Kosambi, D. D. **Introduction to the Study of Indian History**. Bombay, 1956.
- Lamotte, Etienne. **History of Indian Buddhism**. Translated from the French by Sara Boin Webb. Louvain: Peter Press, 1988.
- Lanman, C. R. **A Sanskrit Reader: text and vocabulary and notes**. Delhi: Motilal Banarsidass, 2010.
- Law, B. C. **A History of Pali Literature Vol. 1**. Varavasi: Bhartiya Publishing House, n.d.
- Law, B. C. **Heaven and Hell in Buddhist Perspective**. Delhi: Bhartiya Publishing House, 1973.

- Macdonell, A. A. **A History of Sanskrit literature**. Delhi: Munshiram Manoharlal, 1972.
- Macdonell, A. A. **Vedic Mythology**. Delhi: Motilal Banarsidass, 1974.
- Macdonell, A. A. Vedic religion. **The Hindus Encyclopedia of Hinduism** 4 (2000): 1887-1908.
- Macdonell, A. A. and Keith, A. B. **Vedic Index of Name and Subject**. 2 vols. 3rd reprint. Delhi: Motilal Banarsidass, 1967.
- Malalasekera, G. P. **Dictionary of Pāli Proper Names**. 2 vols. Delhi: Motilal Banarsidass, 2007.
- Mani, Vettam. **The Purāṇic Encyclopaedia: a comprehensive dictionary with special reference to the epic and Purāṇic literature**. Delhi: Motilal Banarsidass, 1998.
- Marasinghe, M. M. J. **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**. Kelaniya: University of Sir Lanka, Vidyalandara Campus, 1974.
- Marasinghe, M. M. J. Loka. **Encyclopedia of Buddhism** 6 (1996): 340-345.
- Mayrhofer, Manfred. **A Consise Etymological Sanskrit Dictionary**, 2 vols. Heidelberg, 1956-1963, Cited in M. M. J. Marasinghe. **Gods in Early Buddhism: a study in their social and mythological milieu as depicted in the Nikāyas of the Pāli Canon**. Kelaniya: University of Sir Lanka, Vidyalandara Campus, 1974.
- Mitra, Debala. **Sanchi**. Delhi: Archaeological Survey of India, 2001.
- Mittal, Sushil and Thursby, Gene, eds. **The Hindu World**. New York: Routledge, 2007.
- Monier-Williams, M. **A Sanskrit-English Dictionary**. Delhi: Motilal Banarsidass, 2002.
- Mudiyanse, Nandasena. Kumbhaṇḍa. **Encyclopedia of Buddhism** 6 (1996): 257-258.
- Mudiyanse, Nandasena. Kuvera. **Encyclopedia of Buddhism** 6 (1996): 265-269.
- Oldham, C. F. **The Sun and the Serpent**. London, 1905.
- Pathak, Visuddhinand. **History of Kośala upto the Rise of the Mauryas**. Delhi: Motilal Banarsidass, 1963.
- Patkar, M. M. **History of Sanskrit Lexicography**. Delhi: Munshiram Manoharlal, 1981.
- Rahula, Bhikkhu Telwatte. **A Critical Study of the Mahāvastu**. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1983.
- Sinha, B. C. **Serpent Worship in Ancient India** New Delhi : Books Today, c1978.
- Stutley, Margaret and James. **A Dictionary of Hinduism: its mythology, folklore and development 150 B.C.-A.D. 1500**. Bombay: Allied Publishers Private, 1977.
- The Agni Purāṇa Part 1: Ancient Indian tradition & mythology**. Vol. 27. Translated by N. Gangadharan. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1998.
- The Brahma Purāṇa Part 1: Ancient Indian tradition & mythology**. Vol. 33. Translated by A Board of Scholars. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 2001.
- The Brahmāṇḍa Purāṇa Part 1: Ancient Indian tradition & mythology**. Vol. 22. Translated by DR. G.V. Tagare. Delhi : Motilal Banarsidass Publishers, 2000.
- The Bhāgavata Purāṇa Part 1-3: Ancient Indian tradition & mythology**. Vol.7-9. Translated by G.V. Tagare. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1976.
- The Fo-Sho-Hing-Tsan-King A Life of Buddha by Asvaghosha Bodhisattva** (The Sacred Books of the East Vol. 19). Translated from Sanskrit into Chinese by

- Dhatmaraksha, and from Chinese into English by Samuel Beal. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1968.
- The Hymns of Rigveda.** Translated by Ralph T.H. Griffith. 2nd ed. Kotagiri, 1896.
- The Mahāvastu.** 3 vols. Translated from the Buddhist Sanskrit by J. J. Jones. London: Luzac&Company, Ltd, 1949, 1952, 1956.
- The Vāyu Purāṇa Part 1: Ancient Indian tradition & mythology.** Vol. 37. Translated by G.V. Tagare. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1987.
- The Viṣṇu Purāṇa Vol. 2,** Translated by H. H. Wilson. London: Trübner& Co., 1866-1877, อ้างถึงใน นภาพรรณ โอวัฒนากิจ. แนวคิดเรื่องพระวรุณในวรรณคดีสันสกฤต. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- The Yajurveda (Tāittiriya Saṃhitā).** Translated by A. B. Keith (1914) [Online]. Available from: <http://www.sacred-texts.com/hin/yv/index.htm> [2012, October 1]
- Thomas, Edward Joseph. **The Life of Buddha as Legend and History.** 3rd ed. London: Routledge & Kegan Paul, 1949.
- Valmiki. **The Ramayana of Valmiki.** Translated by Ralph T. H. Griffith. London: Trubner, 1870-1874.
- Vogel, J .P. **Indian Serpent-lore: Or, The Nāgas in Hindu Legend and Art.** Varanasi: Prithivi Prakashan, 1972.
- Vyasa, Dwailpayana. **The Mahabharata of Krishna Vol. 5 Bhisma Parva.** Translated by Kisari Mahan Ganguli. 4th ed. Delhi: Munshiram Manoharlal, 1980.
- Vyasa, Dwailpayana. **The Mahabharata of Krishna Vol. 6 Bhisma Parva.** Translated by Kisari Mahan Ganguli, 4th ed. Delhi: Munshiram Manoharlal, 1980.
- Weeraratne, W.G. Nāga. **Encyclopedia of Buddhism** 4 (2003): 79-81.
- Wijesekera, O. H. de A. The Philosophical Import of Vedic Yakṣa and Pali Yakkha. In **Buddhist and Vedic Studies A Miscellany**, pp. 131-141. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1994.
- Wijesekera, O. H. de A. Vedic Gandharva and Pali Gandhabba. In **Buddhist and Vedic Studies A Miscellany**, pp.175-212. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 1994.
- Winternitz, Maurice. **A History of Indian Literature.** Vol. 1. Translated from the German by Mrs. S. Ketkar. New York: Russell& Russell, 1926.
- Winternitz, Maurice. **A History of Indian Literature.** Vol. 2. Translated from the German by V.Srinivana Sarma. 3rd reprint ed. Delhi: Motilal Banarsidass, 1999.
- Whitney, W. D. **The Roots, Verb-Forms and Primary Derivatives of the Sanskrit Language: a supplement to his Sanskrit grammar.** Delhi: Motilal Banarsidass, 2006.

ภาษาเยอรมัน

- Grassmann, Von Hermann. **Wörterbuch zum Rig-veda.** Delhi: Motilal Banarsidass, 1999.
- Kirfel, Willibald. **Die Kosmographie der Inder.** Georg OlmsVerlagsbuchhandlung: Hildesheim, 1967.

Michel, Peter. **Rig-Veda Das Heilige Wissen Indiens**. Band 1-2. Germany: Marix Verlag, 2008.

ภาษาบาลี

พระสังฆราชเมธี, **โลกที่ปกสาร**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2549.

พระสัทธัมมโชสเถระ, **โลกบัญญัติ**, แปลโดย ศาสตราจารย์ นาวาอากาศเอก (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทอง. กรุงเทพมหานคร: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2528.

พระสิริมงคลอาจารย์. **จกุกวาฬที่ปณี**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2548.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย. **สยามรกฎสูตร เตปิฎกั พุทธศักราช 2525**. เล่ม 1-45. พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย, 2523.

มหาวิทยาลัยมหิดล. **พระไตรปิฎก อรรถกถา-ฎีกา ฉบับคอมพิวเตอร์. ชุดแปลเป็นภาษาไทย เวอร์ชัน 3** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2548.

ศิลปากร, กรม. **โลกุปัติ อรุณวตีสสูตร ปฐมมูล ปฐมกัป และมูลตันไตรย**. หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2533.

ภาษาสันสกฤต

Coerll, Edward B and Neil, Robert A, eds. **The Divyavadana: a collection of early Buddhist legends, Now first edited from the Nepalese manuscripts in Cambridge and Paris**. Delhi: Indological Book House, 1987.

Gnoli, R. **The Gilgit manuscript of the Saṅghabhedavastu: being the 17th and last section of the Vinaya of the Mūlasarvāstivādin Part 1**. Roma: Istituto italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1977-1978.

Johnston, E. H., ed. **Aśvaghōṣa's Buddhacarita or Acts of the Buddha**. Delhi: Motilal Banarsidass, 1995.

Samtani, N. H. **Tibetan Sanskrit Works Series Vol. 8 The Arthaviniścaya-sūtra and its commentary (nibandhana)**. Patna: K.P. Jayaswal Research Institute, 1971.

Senart, Émile., ed. **Mahāvastu Avadāna**. 3 vols. Paris, 1882-1897.

Sontakke, N. S. and Kashikar, C.G., eds. **Ṛgveda-saṃhitā with the commentary of Sāyaṇācārya**. 4 vols. Poona: Samartha Bharat Press, 1972.

The Artharvaveda: Sanskrit text with English translation. Translated by Devi Chand. Delhi: Munshiram Manoharlal, 1997.

The Harivaṃśapurāṇam. Delhi: Nag Publishers, 1998.

The Mahabharata text as constituted in its critical edition. 4 vols. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute, 1975.

Vaidya, P. L., ed. **Lalitavistara**. Darbhanga: The Mithila Institute of Post Graduate Studies and Research Sanskrit Learning, 1958.

Vālmīki. **Vālmīki Rāmāyaṇa Text as Constituted in its Critical Edition**. India: Oriental Institute Vadodara, 1975.

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายณัฏพล ศิริสวัสดิ์ เกิดวันที่ 23 พฤศจิกายน 2530 ที่จังหวัดกรุงเทพมหานคร สำเร็จ การศึกษาระดับปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต (หลักสูตรภาษาไทยและวรรณคดีไทย) สาขาวิชา ภาษาไทย จากคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปีการศึกษา 2552 และเข้าศึกษา ต่อในหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลีและสันสกฤต ที่คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2553

ระหว่างการศึกษาในระดับปริญญาบัณฑิตและมหาบัณฑิตได้รับรางวัล ได้แก่ รางวัลนิสิต ดีเด่นระดับปริญญาบัณฑิต ชั้นปีที่ 1 ประจำปีการศึกษา 2549 รางวัลเงินทุนศาสตราจารย์พระ วรเวทย์พิสิฐ ประจำปีการศึกษา 2551 รางวัลนิสิตดีเด่นระดับบัณฑิตศึกษา สาขาวิชาภาษาบาลี และสันสกฤต ประจำปีการศึกษา 2553 รางวัลเยาวชนดีเด่นกรุงเทพมหานคร (ประกายเพชร) ประจำปี 2555 รางวัลนิสิตดีเด่นระดับบัณฑิตศึกษา คณะอักษรศาสตร์ ประจำปีการศึกษา 2555 และได้รับทุนการศึกษาในระดับบัณฑิตศึกษาจากรัฐบาลในโครงการพัฒนากำลังคนด้าน มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ (ทุนเรียนดีมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย) ประจำปีการศึกษา 2553-2554 ทุนมูลนิธิคีตอาศรมแห่งประเทศไทย ประจำปี 2553-2554

ระหว่างการศึกษาในระดับปริญญาบัณฑิตและมหาบัณฑิตมีผลงานทางวิชาการ ดังนี้ เรียงความและบทความวิชาการซึ่งรางวัลในเงินทุนภูมิพลระหว่างปีการศึกษา 2551-2554 ได้แก่ เรียงความเรื่อง “พระบรมรูปทรงม้า: ความสามัคคีของปวงประชา สู่การสถาปนาจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย” บทความวิชาการเรื่อง “พลังแห่งปัญญา เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน” ประจำปี การศึกษา 2551 เรียงความเรื่อง “การเสด็จประพาสต้น: พระมหากษัตริย์ผู้ห่วงปวงประชา” บทความวิชาการเรื่อง “โครงการพระราชดำริกับการพัฒนาชาติ” ประจำปีการศึกษา 2552 เรียงความเรื่อง “ไต่ร่มพระบารมีจักรีวงศ์ ชาติไทยยืนยงและพัฒนา” ประจำปีการศึกษา 2553 บทความวิชาการเรื่อง “พระราชราษฎรสุขานต์ด้วยโครงการพระราชดำริ” ประจำปีการศึกษา 2554 และบทความวิชาการเรื่อง “ความหมายแห่งชีวิตและพิธีกรรมของคริสชนในรอบปี” ใน หนังสือคาทอลิกไทย เทิดไท้องค์ราชัน: TRIBUTE TO HIS MAJESTY THE KING OF THAILAND